

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg

van Rens, H.A.J.

Publication date

2013

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Rens, H. A. J. (2013). *De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg*. [Thesis, externally prepared, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

Ter verkrijging van de graad van doctor

aan de Universiteit van Amsterdam

op gezag van de Rector Magnificus

prof. dr. D. C. van den Boom

ten overstaan van een door het college voor promoties ingestelde commissie, in het openbaar te verdedigen in de Agnietenkapel

op 22 maart 2013, te 14 uur

door

Herman Antoon Jozef van Rens

geboren te Horst (Lb)

***DE VERVOLGING VAN JODEN EN SINTI TIJDENS DE
TWEEDE WERELDOORLOG IN DE NEDERLANDSE
PROVINCIE LIMBURG***

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

Ter verkrijging van de graad van doctor

aan de Universiteit van Amsterdam

op gezag van de Rector Magnificus

prof. dr. D. C. van den Boom

**ten overstaan van een door het college voor promoties ingestelde commissie, in het
openbaar te verdedigen in de Agnietenkapel**

op 22 maart 2013, te 14 uur

door

Herman Antoon Jozef van Rens

geboren te Horst (Lb)

Promotor: Prof. dr. J. Th. M. Houwink ten Cate

Overige leden: Prof. em. dr. J.C.H. Blom

Prof. dr. P. Romijn

Dr. W. ten Have

Prof. dr. R. Moore

Prof. dr. A. Knotter

Dr. L. Saerens

Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam

Inhoudsopgave

Inleiding 5

- Feest in Waubach 5
- Historiografie 7
- De aard van dit boek 17

1 Vóór de Tweede Wereldoorlog 20

- Joodse Limburgers 20
- Demografie 21
- Religie 24
- Economische positie 27
- Integratie en anti-semitisme 28
- Vluchtelingen uit Duitsland 32
- Limburg in de jaren dertig 39
- Hulp en verraad 45
- Vluchtelingenkampen 52
- Last of verrijking? 54

2 Tot aan het begin van de deportaties 1940-1942 57

- Onder Duits bewind 57
- Het eerste jaar 64
- Registratie 69
- Roof 75
- Joodsche Raad 79
- Joods onderwijs 82
- Ontrechting 85
- De beroving voltooid 95
- De laatste rechten ontnomen 97
- Met de ster 99
- Straffen 101
- Joodse reacties 103
- Definitieve registratie 105

3 Eerste fase van de deportaties 1942 107

- De Holocaust 107
- Katholieke joden 110
- Joodse werkkampen 116
- 25 augustus 1942 118
- Westerbork 131
- 10 en 11 november 1942 137
- Kosel 139
- Auschwitz 143
- Opvattingen over het oosten 147

4 De slotfase van de deportaties 1943 154

- Einde van legaal joods leven 154
- De provincie jodenvrij 158
- Judendurchgangslager 's Hertogenbusch* 167
- Sobibor 169
- Bergen-Belsen en Theresiënstadt 171
- Limburgers en de Holocaust 172
- Afwikkeling van zaken 182
- De laatste legale joden 189

5 Joodse onderduikers 195

- Vlucht en onderduik 195
- Duiken in eigen streek 197
- Hulporganisaties 200
- Hulp aan joodse kinderen 205
- De LO 212
- Lief en leed 213
- Vlucht 226
- De vervolgers 230
- Arrestaties 234
- Helpers 246
- Hoeveel? 249

6 Vervolg van de Sinti 255

- 'Zigeuners' 255
- Nederlands woonwagenbeleid 259
- Naar Ommen 265
- 16 mei 1944 270
- Westerbork en verder 274

7 Na de bevrijding 278

- Terugkeer en opduiken 278
- Opvang van repatrianten 286
- De Club van Maastricht 290
- Joodse hulporganisaties 292
- Opnieuw naar het kamp 305
- Weeskinderen 307

8 Conclusies 311

- Internationaal perspectief 312
- Limburg en de rest van Nederland 318
- Overlevingskansen van Limburgse joden 326
- Het patroon van de wegvoering 331
- Sleutelfiguren 335
- Regionale verschillen binnen Limburg 336
- Een *society of enablement* 338
- Slot 343

Bijlagen 345

- Lijst van Limburgse slachtoffers 345
- Lijst van slachtoffers van buiten Limburg, gearresteerd in Limburg 375
- Lijst van slachtoffers onder Sinti gearresteerd in Limburg 381

Geraadpleegde archieven 382

Geraadpleegde literatuur 385

Samenvatting 395

Summary 400

Register van persoonsnamen 405

Register van plaatsnamen 419

Inleiding

Wij zijn geen barbaren; wij willen ook de joden toestaan dat hun gezinnen meereizen.

Feest in Waubach

Zaal Herberigs in de Kerkstraat was het centrum van het rijke verenigingsleven van Waubach. De ruimte bood plaats aan 200 personen. Vandaag, zondag 2 augustus 1942, was elke stoel bezet. Er was uitbundig gesierd met vaandels met daarop de Duitse Rijksadelaar en het Hakenkruis. Het was feest. De plaatselijke *Ortsgruppe* (afdeling) van de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP)* vierde het feit dat vooruitziende inwoners van de gemeente tien jaar eerder de eerste afdeling op Nederlandse bodem hadden opgericht: in Waubach, een mijnwerkersdorp met 7000 inwoners. Ten tijde van de oprichting van de *Ortsgruppe* was nog een kwart van de bevolking van Duitse afkomst, naar Nederland gekomen omdat er geld was te verdienen in de groeiende mijnindustrie. Velen van deze Rijks Duitsers waren in de jaren daarna weer teruggegaan naar hun land, omdat ze werk hadden gevonden in de Duitse oorlogsindustrie of om dienst te nemen in de *Wehrmacht*. Toch woonden er in 1942 nog altijd een paar honderd Duitsers in het dorp.¹ Die vormden de kern van de actieve partijafdeling, die stond onder de bezielende leiding van *Ortsgruppenleiter* Röse.

Zijn *Ortsgruppe* mocht zich vandaag verheugen op hoog bezoek: *Generalkommissar* Fritz Schmidt zelf was helemaal uit Den Haag gekomen om de jubilerende partij toe te spreken. Schmidt was een onopvallend klein mannetje met wijkende haargrens en een klein snorretje. Hij was de vertegenwoordiger van de *Parteikanzlei* van de *NSDAP* van Martin Bormann. Hij maakte deel uit van het hoogste bestuursorgaan in bezet Nederland, opgeklommen van straatfotograaf tot een belangrijk persoon binnen de nazi-partij; nog pas 39 jaar oud was zijn ster rijzend. Een goed spreker was hij ook, hij ging er prat op dat hij – in tegenstelling tot zijn collega's – het contact met de man in de straat nooit was kwijtgeraakt. Hij probeerde niet zelden zijn grote ambities waar te maken door intelligent te manipuleren en te intrigeren onder de vele grote en kleine machthebbers in de nazi-hiërarchie.²

Schmidt had er de reis naar Zuid-Limburg graag voor over: niet alleen was 'Waubach' de oudste *NSDAP*-afdeling van Nederland, maar ook kon hij zijn uitstapje mooi combineren met familiebezoek. Zijn broer Willi zwaaide in Maastricht de scepter als provinciaal *Beauftragte* (vertegenwoordiger) van *Reichskommissar* Dr. Arthur Seyss-Inquart. Willi Schmidt zat dan ook op de voorste rij toen zijn broer Fritz door honderden Duitse en Nederlandse kameraden werd ontvangen met een driewerf '*Sieg Heil!*'.

De *Generalkommissar* was niet met lege handen gekomen. Voor de jubilerende afdeling had hij een geschenk meegebracht: een buste van de *Führer*, gemaakt door Ferdinand Liebermann, Hitlers favoriete beeldhouwer. Schmidt sprak, mede namens de *Reichskommissar*, zijn dank uit aan de leden van de *Ortsgruppe* Waubach, die 'omgeven door haat en verachting, het besluit namen het vaan van het hakenkruis in Waubach op te richten'. Toen hield hij de rede waar de aanwezigen naar hadden uitgezien en die meermaals werd onderbroken door 'luide instemming en bijval' en door '*Sieg Heil* op den *Führer* aller Germanen.'³

Het was ook belangrijk wat Schmidt te zeggen had: hij sprak vooral over de 'joodse kwestie'. De joden, zo zei hij, waren de grootste vijanden van Duitsland. Zij hadden Frankrijk, Engeland en Amerika opgehitst tegen Duitsland en zo 'de volkeren stelselmatig den oorlog ingedreven'. Schmidt

---

¹ Bevolkingscijfers voormalige gemeente Ubach over Worms, GA Landgraaf, Gemeente Ubach over Worms 1932-1981.

² N.K.C.A. In 't Veld, *De SS en Nederland* (Amsterdam 1976) 90-97; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4 (Den Haag 1972) 86-90.

³ Verslag *Limburgsch Dagblad* 4 augustus 1942.

zal toen, samen met zijn gehoor, hebben gedacht aan de – volgens Hitler zelf – profetische woorden van de *Führer* op 30 januari 1939 in de Rijksdag: ‘Mocht het internationale *Finanzjudentum* erin slagen om de volkeren opnieuw in een wereldoorlog te storten, dan zal het resultaat [...] de vernietiging van het joodse ras in Europa zijn.’⁴

Welnu, die wereldoorlog was een feit. Wie zou het, in de woorden van Schmidt, de Duitsers derhalve ‘euvel duiden wanneer wij [...] dezen gevaarlijken tegenstander uitschakelen.’ Omdat de Duitsers dringend arbeidskrachten nodig hadden om in het Oosten puin te ruimen, zou het merendeel van de joden daar moeten gaan werken. Dat gold ook voor de Nederlandse joden. ‘Hun lot zal hard zijn’, maar, zo vervolgde Schmidt, ‘wij zijn geen barbaren; wij willen ook de joden toestaan dat hun gezinnen meereizen.’⁵

De deportaties van joden uit het doorgangskamp Westerbork waren inmiddels ruim twee weken eerder, op 15 juli, begonnen. Op zondag 26 juli hadden de Nederlandse bisschoppen, onder wie de Roermondse bisschop Gulielmus Lemmens, een Herderlijke Brief laten voorlezen van de kansels waarin zij een duidelijk protest hadden laten horen tegen de wegvoering van hele joodse gezinnen uit Nederland. In de Nederlands-hervormde Kerk was de brief niet voorgelezen; de Synode van deze Kerk dacht te kunnen rekenen op concessies van het bezettingsbestuur ten gunste van Protestants-gedoopte joden.⁶ Schmidt doelde hierop toen hij zei: ‘Wanneer de Katholieke geestelijkheid zich aan geen onderhandelingen stoort, zijn wij van onzen kant genoodzaakt, de Katholieke voljoden als onze ergste tegenstanders te beschouwen en derhalve zoo spoedig mogelijk voor hun wegvoering naar het Oosten te zorgen. Dat is geschied.’⁷

Het was inderdaad geschied. Op diezelfde zondagochtend 2 augustus waren in heel Nederland 213 katholiek-gedoopte (en geen protestantse) joden uit hun huizen gehaald, onder wie 31 Limburgers. Voor een deel van hen zou dat leiden tot deportatie naar en de dood in Auschwitz-Birkenau.⁸ Het was de eerste grootschalige arrestatie van Limburgse joden. De rede van Schmidt markeerde dan ook het begin van de wegvoering van joden uit Limburg.

Maar de woorden van de *Generalkommissar* galmden verder, door het hele land. In Amsterdam werden al gedurende een paar weken joden opgeroepen om zich te melden voor ‘arbeidsverruimende maatregelen in het Oosten’. Aanvankelijk kregen zij een brief thuis bezorgd, met de opdracht om zich te vervoegen op de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* om daar een oproep in ontvangst te nemen voor de ‘arbeidsinzet’. Toen slechts weinigen zich meldden, ging men vanaf 28 juli over op een ander systeem: agenten van de reguliere gemeentepolitie in de hoofdstad, bezorgden één dag voor de wegvoering de officiële oproepen persoonlijk aan huis. Hierdoor en door het dreigement dat men bij weigering zou worden opgezonden naar Mauthausen, waarvandaan al een jaar lang talloze berichten van overlijden kwamen, steeg de opkomst aanzienlijk.⁹

Tot men hoorde van de woorden van Schmidt in Limburg: ‘Hun lot zal hard zijn!’ Toen gingen de ogen van de potentiële slachtoffers open: de opkomstcijfers in Amsterdam daalden opnieuw dramatisch. Ze daalden zo dramatisch dat er zelfs een lichte paniek uitbrak onder de personen die de deportaties moesten organiseren en die gehouden waren aan de door Berlijn gestelde quota betreffende het aantal joden dat vanuit Nederland naar de kampen in het Oosten moest worden gestuurd. De

---

⁴ Max Domarus, red., *Hitler, Reden und Proklamationen 1932-1945 band 2* (Würzburg 1962) 1058.

⁵ Verslag *Limburgsch Dagblad* 4 augustus 1942.

⁶ J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart; hulp aan joodse onderduikers; de motieven voor de hulpverlening* (Kampen 1990) 90-95.

⁷ Verslag *Limburgsch Dagblad* 4 augustus 1942.

⁸ L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 delen, 29 banden (Den Haag 1969-1991) deel 6, 19-20.

⁹ Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de Bezetting* (Amsterdam 1999) 232-240; en De Jong, *Het Koninkrijk* deel 5, 538.

organisatoren van de deportaties kwamen tussen 3 en 10 augustus maar liefst elf keer bij elkaar om de ontstane problemen te bespreken.¹⁰ Uiteindelijk besloten zij het roer om te gooien. Vanaf 3 september bleven de politiemannen die de oproep afgaven, wachten terwijl de slachtoffers een korte tijd kregen om wat spullen bij elkaar te zoeken. Vervolgens namen ze hen gevankelijk mee en droegen hen over aan de bezetter.¹¹ Zo vormden de woorden van Schmidt ook het begin van de praktijk dat joden door Nederlandse politieagenten uit hun huizen werden gehaald.

Ook in Limburg zou enige weken later de gemeentepolitie worden ingezet bij het proces waarvan we nu weten dat het zou leiden tot de moord op de meerderheid van de joodse inwoners. Op 24 augustus klopten Limburgse agenten bij 600 joden op de deur om hen de dwingend geformuleerde aanzegging te overhandigden, dat zij zich de volgende dag moesten melden op een verzamelpunt in Maastricht: een school in de Professor Pieter Willemsstraat achter het station.¹²

De feestrede van Schmidt vormde de opmaat tot de wegvoering van het Limburgse jodendom. De joden en de 'zigeuners' werden gedeporteerd en naar later duidelijk werd, vermoord omdat ze waren geboren zoals ze geboren waren, als jood of als 'zigeuner'. Omdat ze schuldig waren geboren. In de woorden van Yehuda Bauer: De joden waren '*sentenced to death for the crime of having been born*'.¹³ Daar gaat dit boek over.

Historiografie

Nederland

In Nederland begon het wetenschappelijk onderzoek naar de jodenvervolging vroeg.¹⁴ Met de *Kroniek der Jodenvervolging, 1940-1945* van Abel J. Herzberg (1893-1989), verscheen al in 1950 een geschiedenis van de Nederlandse joden tijdens de nationaal-socialistische bezetting, als onderdeel van het officieuze vierdelige verzamelwerk *Onderdrukking en Verzet*.¹⁵ De jurist Herzberg had Bergen-Belsen overleefd en na zijn terugkeer in Nederland als advocaat de beide voorzitters van de Joodsche Raad, Abraham Asscher en David Cohen, als raadsman bijgestaan bij hun problemen met Justitie.¹⁶ Hij schreef in een aangrijpende stijl, maar gaf toch vooral de feitelijke gebeurtenissen weer. Als advocaat van Asscher en Cohen, die hij niet alleen juridisch maar ook moreel verdedigde, was hij gefascineerd door de Joodsche Raad. Het slothoofdstuk van de *Kroniek*, 'de Balans', was ook de eerste analyse waarin deportatiepercentages in verschillende bezette gebieden werden vergeleken. Hoewel de auteur erop wees dat het deportatiepercentage in Nederland hoog was, leidde deze constatering toen nog niet tot discussies. Waarschijnlijk was de reden hiervan dat Herzberg de jodenvervolging beschouwde als een Duitse zaak en niet als een Nederlandse. Hij dacht niet in termen van medeschuld van Nederlanders.¹⁷

---

¹⁰ J. Presser, *Ondergang, de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom*, deel 1 (Den Haag 1985, eerste druk 1965) 267-268.

¹¹ Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 240.

¹² RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1739; en: Oproep door de Zentralstelle, RHCL, Archief Gemeentepolitie Maastricht, Archief 20.108a, inv. nr. 1737.

¹³ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust* (New Haven 2001) 49. De titel van dit boek is mede bedoeld als een hommage aan deze grote historicus, één der grondleggers van het Amsterdamse Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies, waar de auteur van dit boek zijn opleiding tot historicus mocht genieten.

¹⁴ Zie onder meer: Conny Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolging* (Amsterdam 1998) 27-72.

¹⁵ J.J. van Bolhuis et al, *Onderdrukking en Verzet. Nederland in Oorlogstijd* (4 delen) (Arnhem/Amsterdam 1950).

¹⁶ J.Th.M. Houwink ten Cate, 'De justitie en de Joodsche Raad', in: E. Jonker en M. van Rossem (ed.), *Geschiedenis & Cultuur. Achttien Opstellen* (Den Haag 1990) 149-168.

¹⁷ Abel J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging, 1940-1945* (Amsterdam 1985, eerste druk 1950).

Ondergang, geschreven in opdracht van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) door de historicus Jacob Presser (1899-1970), uitgegeven in 1965, ademde een andere sfeer. In 1961 was inmiddels het eerste vergelijkende en samenvattende onderzoek over de jodenvervolging in heel Europa van de jonge Amerikaanse politicoloog Raul Hilberg, *De vernietiging van de Europese joden*, verschenen.¹⁸ Hilberg had de jodenvervolging beschreven als een gefaseerd proces, van registratie, uitsluiting en roef naar arrestatie, wegvoering en verdelging. De belangrijkste Nederlandse historici, Presser voorop en later L. De Jong, namen dit kader over. Presser was in de oorlog ontslagen als leraar aan het Amsterdamse Vossius Gymnasium en gaf daarna geschiedenisles aan het in 1941 op last van het bezettingsbestuur gestichte Joods Lyceum. Hij beleefde de jodenvervolging van uiterst nabij: zijn echtgenote werd gedeporteerd, hijzelf overleefde door onder te duiken. De betrokkenheid van Presser bij zijn onderwerp was begrijpelijkerwijs groot. Zijn boek, gebaseerd op zeer uitvoerig bronnenonderzoek, is mede daardoor sterk anekdotisch en heeft een moralistisch en emotioneel karakter. Presser was de eerste historicus die dacht en schreef over schuld en medeschuld van Nederlanders en de Nederlandse autoriteiten.¹⁹

De uit veertien delen, 29 banden bestaande serie van L. de Jong (1914-2005), *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, omvat de hele oorlogsgeschiedenis van Nederland en de overzeese gebiedsdelen. De Jong, een Amsterdams historicus en journalist, slaagde er in mei 1940 in te ontkomen naar Engeland. Daar werd hij medewerker van *Radio Oranje*. Zijn in Nederland gebleven familie werd bijna geheel uitgemoord.²⁰ In de serie, waarvan het eerste deel verscheen in 1969 en het laatste in 1989, bedde hij de jodenvervolging in de totale oorlogsgeschiedenis in. De auteur zag zelf zijn werk mede als een correctie op Presser: hij pretendeerde minder emotioneel betrokken te zijn bij het onderwerp dan zijn voorganger en leermeester. Met Presser deelde De Jong een fundamenteel kritisch oordeel over de houding van de Joodsche Raad. Ook De Jong bekritiseerde de medewerking van Nederlandse autoriteiten aan de anti-joodse politiek van het bezettingsbestuur.²¹

De laatste van de vier geschiedschrijvers, die de hele thematiek van de jodenvervolging in Nederland behandelden, Bob Moore, beschreef in zijn engelstalig *Victims and Survivors* de vervolging van Nederlandse joden vooral voor buitenlanders voor wie de nederlandstalige boeken van Herzberg en De Jong niet toegankelijk waren. Zijn boek bevat echter ook de meeste recente inzichten en maakte bovendien vergelijkingen tussen de jodenvervolging in Nederland en die in andere West-Europese landen.²² Alle vier genoemde studies beschreven vooral de geschiedenis van de vervolgingen in Amsterdam, waar in 1941 iets meer dan de helft van de Nederlandse joden woonde.²³

Van groot belang zijn een aantal publicaties over afzonderlijke thema's die ook mede verband houden met de jodenvervolging in Nederland. Enkel hiervan waren voor mijn onderzoek van grote betekenis. Bob Moore wijdde een groot deel van zijn proefschrift *Refugees from Nazi-Germany in the Netherlands* aan de opvang van joodse vluchtelingen.²⁴ De opstelling van prominente Nederlandse gezagsdragers was onderwerp van *Burgemeesters in Oorlogstijd*, een studie van Peter Romijn. De auteur beschreef de moeilijke positie van Nederlandse bestuurders onder de bezetting. Zij wilden oprecht de belangen van hun burgers beschermen en wensten hen niet over te leveren aan een Duitsgezinde opvolger die waarschijnlijk zou worden benoemd als zijzelf zouden aftreden. Om aan te

---

¹⁸ Raul Hilberg, *De vernietiging van de Europese joden*, 3 delen (Zutphen 2008; eerste engelstalige druk 1960).

¹⁹ J. Presser, *Ondergang, de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom*, 2 delen (Den Haag 1985, eerste druk 1965) 267-268. Zie ook de recensie van I.Schöffer, 'Een geschiedenis van de vervolging der Joden in Nederland 1940-1945', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 79 (1966) 38-63.

²⁰ L. de Jong, *Herinneringen I* (Amsterdam 1993).

²¹ L. de Jong, *Het Koninkrijk*.

²² Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam 1998).

²³ Overzicht Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters mei 1941, NIOD, Archief 020 Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1498.

²⁴ Bob Moore, *Refugees from Nazi-Germany in the Netherlands 1933-1940* (Dordrecht 1986).

kunnen blijven, moesten zij een werkbare verstandhouding met de bezetter bewaren. Bij de anti-joodse politiek voerden zij de opdrachten van de nazi's uit en gaven zo de joodse bevolking prijs om de werkrelatie met de bezetter veilig te stellen en om in individuele gevallen te kunnen helpen. Zij bleven meewerken om 'te redden wat er te redden was' en werden daardoor ongewild een instrument in handen van de bezetter.²⁵ De incorporatie van de Nederlandse politie in het Duitse repressie-apparaat werd al in de jaren zeventig diepgaand bestudeerd door N.K.C.A. In 't Veld in zijn boek *De SS en Nederland*.²⁶ Guus Meershoek maakte in *Dienaren van het gezag* een diepgaande studie over het aandeel van de Amsterdamse politie in onder meer de jodenvervolging.²⁷ Cyrille Fijnaut beschreef in *De geschiedenis van de Nederlandse politie* ook de geschiedenis van de Nederlandse korpsen in oorlogstijd.²⁸ Gerard Aalders beschreef in zijn boek *Roof* hoe Nederlandse joden van al hun bezittingen werden beroofd.²⁹ Een belangrijke, recente publicatie is het boek van Bart van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot'. In navolging van De Jong beschreef de auteur hoe beperkt de feitelijke kennis van joden en niet-joden was over wat joden die naar het Oosten werden gedeporteerd, te wachten stond.³⁰

Met betrekking tot de zigeunervervolging heb ik gebruik kunnen maken van een aantal goede onderzoeken. Daar was op de eerste plaats de oudere publicatie van Ben Sijes, *Vervolging van zigeuners in Nederland*.³¹ Leo Lucassen wijdde later een paar hoofdstukken van zijn boek *En men noemde hen zigeuners* aan dit onderwerp.³²

Over de terugkeer en opvang van joden uit de kampen en de opvang van onderduikers in het bevrijde Nederland was de vierdelige serie *Terugkeer* van de SOTO (Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang), in het bijzonder het deel *De Meelstreep* van Martin Bossenbroek, mijn leidraad.³³

Internationaal

De bovengenoemde studies hadden heel Nederland als onderzoeksgebied. Mijn boek gaat over één provincie. Kan een regionale studie iets toevoegen aan alles wat door grote historici over de Holocaust is geschreven? Ik wil op deze vraag een antwoord geven door de internationale vakliteratuur in herinnering te roepen. Ik vermeld uiteraard slechts een gering deel van de buitengewoon omvangrijke historiografie, een keuze die werd ingegeven door mijn specifieke vraagstelling.

De vakgenoten hebben lang gedebatteerd over een reeks belangrijke vragen. Was de massamoord op de joden overwegend het gevolg van door de nazileiders genomen beslissingen die overal in bezet Europa op ruwweg dezelfde manier in praktijk werden gebracht? Of speelden er wellicht veel meer actoren en factoren een rol bij de vervolgingen? Werden er initiatieven genomen 'van onderop'? Waren de nationaal-socialistische leiders bij de implementatie van hun moorddadige doelen wellicht afhankelijk van de bereidheid tot medewerking van collaborateurs en van de houding van, zoals Michael Marrus hen betitelde, grote aantallen 'omstanders'?³⁴ Of anders geformuleerd: zouden tegenstanders in staat zijn (geweest) om een belangrijk deel van de genocide te verhinderen? In dat

---

²⁵ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse Bezetting* (Amsterdam 2006).

²⁶ N.K.C.A. In 't Veld, *De SS en Nederland*.

²⁷ Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag*.

²⁸ Cyrille Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Een staatsinstelling in de maalstroom van de geschiedenis* (Amsterdam 2007).

²⁹ Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1999).

³⁰ Bart van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot' *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012)

³¹ B.A. Sijes, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945* (Den Haag 1979).

³² Leo Lucassen, *En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944)* (Amsterdam 1990).

³³ Martin Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).

³⁴ Michael Marrus, *The Holocaust in History* (Londen 1988).

geval zou men grote lokale en regionale verschillen mogen verwachten, al naar gelang de positiekeuze van potentiële collaborateurs en de mate van passiviteit van de 'omstanders'.

De genoemde vragen maakten deel uit van een groter internationaal Holocaustdebat, de discussie tussen de zogenaamde 'Intentionalisten' en 'Functionalisten'.³⁵ Er is nooit een door Hitler ondertekend bevel gevonden, dat opdracht gaf om de joden te vermoorden. Daarom ging het debat tussen beide historische scholen vooral over het ontstaan van de Holocaust en over wie er eventueel de opdracht toe gaf. Achter deze discussie ging ook een herformulering van de onderzoeksvraag schuil. De aandacht verschoof van het 'waarom' van de massamoord naar het 'hoe': het ging vooral over de praktische uitvoering ervan. Het was alweer Hilberg die als eerste deze vraag naar de implementatie scherp formuleerde.³⁶

De oudste school, die van de Intentionalisten, legde de nadruk op het 'waarom', op het antisemitisme als de ideologische drijfveer van het nationaal-socialisme en op de rol van Adolf Hitler zelf. Zij volgde het beeld dat was ontstaan ten tijde van het Internationale Militaire Tribunaal van Neurenberg (1945-1946).³⁷ De geschiedenis van het Derde Rijk werd in de ogen van de Intentionalisten vooral bepaald door beslissingen van de *Führer* en een kleine kliek rondom hem: de moord op miljoenen joden was vooral het gevolg van de fanatieke haat van een kleine groep antisemitische leiders. De beslissing was eigenlijk al genomen twintig jaar vóór de oorlog. De Holocaust was de vervulling van een sinds de jaren twintig vurig gekoesterd verlangen. Hitlers politiek bestond uit het bewust en volhardend toewerken naar het gestelde doel. Internationaal werd deze opvatting uitgedragen door onder anderen Andreas Hillgruber en Eberhard Jäckel.³⁸ Met de kennis die we nu hebben, zouden we Presser ('En zo gingen de joden eruit voordat zij eraan gingen'³⁹) een bij uitstek intentionalistische auteur noemen. De Jong ging gedetailleerder en heel precies te werk, maar ook hij hield vast aan de intentionalistische visie die toen gangbaar was.⁴⁰

De Functionalisten, die – in navolging van Hilberg – de vraag naar de praktische uitvoering centraal stelden, stuitten op de polycratische structuur van het Derde Rijk. Dat bleek geen machtsmachine te zijn die als een tank doelbewust een vastgestelde richting uitreed en daarbij alles verpletterde. Het *Reich* kende juist verschillende machtscentra, die elkaar soms tegenwerkten. Die onderlinge tegenstellingen kregen ook vorm in de bezette gebieden. Dat was ook het geval in Nederland, waar genoemde *Generalkommissar* Schmidt speciaal de afgevaardigde was van Martin Bormann, het hoofd van de partijkanselarij en in die zin zich soms presenteerde als tegenspeler van Hanns Albin Rauter, die het SS-imperium van Heinrich Himmler in Nederland vertegenwoordigde.⁴¹ Hitler en de nazi's werkten geen vooropgezet kant-en-klaar genocidaal plan uit, maar namen besluiten als reactie op het feit dat zij door hun veroveringen in Oost- en Midden-Europa miljoenen joden in hun macht kregen. Of zij reageerden op initiatieven van vele geleidingen binnen het machtsgebied van het Derde Rijk, die – in de woorden van de Britse historicus Ian Kershaw – de *Führer* tegemoet werkten.⁴² Het doel van Hitler was aanvankelijk 'slechts' de joden uit Duitsland te verdrijven. Pas later beslisten hij en zijn naaste medewerkers tot de massamoord. Niet rechtlijnigheid, maar grilligheid kenmerkte de

---

³⁵ De termen intentionalisme en functionalisme zijn van de historicus Tim Mason, in: 'Intention and explanation. A current controversy about the interpretation of National Socialism', in: Gerhard Hirschfeld en Lothar Kettenacker, red., *Der Führerstaat, Mythos und Realität*, 21-40.

³⁶ Hilberg, *De vernietiging deel 1*, 52-62.

³⁷ Donald Bloxham, *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory* (Oxford 2001) 185 e.v..

³⁸ Andreas Hillgruber, 'Die ideologisch-dogmatischen Grundlagen der nazionalsozialistischen Politik der Ausrottung der Juden', in: *German Studies Review* II/2 (1979) 263-296; en: Eberhard Jäckel, *Hitlers Weltanschauung: Entwurf einer Herrschaft* (Tübingen 1969).

³⁹ Presser, *Ondergang* deel 1, 41.

⁴⁰ L. de Jong, *Het Koninkrijk deel 1*, 409.

⁴¹ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 98-107.

⁴² Ian Kershaw, *Hitler 1889-1935: Hoogmoed* (Utrecht 1999) 689-693.

Holocaust; niet uniformiteit, maar polycratie; niet *top down*, maar *bottom up*. Vroege vertolkers van deze opvatting waren Uwe Adam, Karl Schleunes, Martin Broszat en Hans Mommsen.⁴³

Een aantal auteurs ontwikkelde in de jaren na 1980 opvattingen die inlagen tussen die van de 'extreme' Intentionalisten en Functionalisten. Saul Friedländer formuleerde een 'gematigd-intentionalistische' visie en een synthese door intentionalistische en functionalistische invalshoeken te combineren. Hij wilde Hitler niet neerzetten als de enige aanstichter en verantwoordelijke voor de Holocaust, maar evenmin wilde hij de chaotische clash tussen rivaliserende partijrijkes zien als belangrijkste drijfveer achter de massamoorden. Bij alle belangrijke gebeurtenissen was en bleef het regime afhankelijk van de wil en de beslissingen van een door ideologische obsessies gedreven Hitler.⁴⁴ Christopher Browning – met Friedländer de belangrijkste historicus op dit gebied – was een 'gematigd-functionalistische' opvatting toegedaan. De beslissing van Hitler om de joden te doden was niet de uitvoering van een lang bestaand plan om zulks te doen, maar hij gaf later wel het bevel tot de massamoord in een serie, in de loop van 1941, genomen beslissingen.⁴⁵

Er kwam steeds minder verschil tussen de meningen van historici uit beide scholen. Na een vruchtbare decennialange wetenschappelijke discussie werden de contouren zichtbaar van een compromis, dat vooral sterk werd bepaald door de argumenten die werden aangedragen door Browning. Dat komt hierop neer: Hitler wenste altijd Duitsland te zuiveren van de joden, maar hierbij stond hem aanvankelijk niet massamoord voor ogen, maar verdrijving. Als gevolg van tegenvallers in de oorlog en nieuwe kansen die deze leek te bieden en ook als gevolg van initiatieven van onderop, groeide bij Hitler de wens om alle joden in zijn hele machtsgebied te doden. Vanaf oktober-november 1941 nam hij daartoe een serie beslissingen. Een *aantal* achtereenvolgende besluiten, want tot de uitroeiing van de Oost-Europese joden werd eerder besloten dan tot de moord op de West-Europese. Maar zonder twijfel werden er op enig moment door Hitler besluiten genomen en knopen doorgemaakt.⁴⁶

Waar men zich in het genoemde debat ook positioneerde, vrijwel alle historici erkennen tegenwoordig dat de 'functionalistische' vraag naar de praktische uitvoering een wezenlijke is. Zonder Hitler en het racistische antisemitisme van de nazi's was de Holocaust ondenkbaar geweest, maar als gevolg van de beperkte mankracht van de bezettingsbesturen had de Holocaust evenmin uitgevoerd kunnen worden zonder de medewerking van de bezette volkeren. De geschiedschrijving ging zich richten op de rol van de onmisbare lokale helpers in verschillende bezette gebieden. De aandacht verschoof van het centrum en van Hitler naar de periferie. Daardoor 'vergruisde' het historisch beeld; het werd veel meer gedifferentieerd. Zoals Ton Zwaan het formuleerde op 15 september 2011 bij de achtste NIOD-jaarlesing: 'Het genocidale proces van de Holocaust [...] heeft in feite bestaan uit vele, honderdduizenden kleinere en grotere drama's. Kennis van deze drama's – elk op zichzelf eenmalige gebeurtenissen – is van grote waarde en onmisbaar voor meer en beter inzicht

---

⁴³ Karl Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz* (Urbana 1970); en: Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf 1972); en: Martin Broszat, 'Hitler und die Endlösung', in: *Vierteljahrshefte zur Zeitgeschichte* 25/4 (1977) 739-775; en: Hans Mommsen, 'Die Realisierung des Utopischen. Die Endlösung der Judenfrage', in: *Geschichte und Gesellschaft* IX/3 (1983) 381-420.

⁴⁴ Saul Friedländer, *Nazi-Duitsland en de joden. Deel 1 De Jaren van vervolging 1933–1939* (Amsterdam 2007) 17.

⁴⁵ Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy 1939-1942* (Lincoln/Jeruzalem 2004).

⁴⁶ Christopher Browning, 'Beyond intentionalism and functionalism: The decision for the Final Solution', in: Christopher Browning et al, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge 1995) 86-121.

in de dynamiek van het genocidale proces als geheel.⁴⁷ Ik voeg hieraan toe: niet alleen drama's, maar ook voorbeelden van onbaatzuchtigheid en heldenmoed.

Drie soorten studies lijken dan ook vooral van belang om meer inzicht te krijgen in het totale proces van de Holocaust. Het gaat op de eerste plaats om sociaal-psychologische studies, die inzichtelijk kunnen maken waarom individuele mensen in een bepaalde situatie handlangers of tegenstanders werden van het regime. Verder is internationaal, interregionaal en interlokaal vergelijkend onderzoek van groot belang. Tenslotte kan men veel leren van lokale of regionale studies, waarin de praktische implementatie van de jodenvervolging centraal staat. Het zijn deze drie soorten onderzoeken die de laatste decennia het Holocaustonderzoek zijn gaan bepalen.

Sociaal-psychologische studies

Na de algemene heftige verontwaardiging over de slechtheid van de oorlogsmisdadigers en de onmetelijke omvang van hun misdaden brak na de oorlog geleidelijk het besef door dat de criminelen niet van een andere planeet kwamen. De discussie hierover kwam goed op gang in de jaren zestig en zeventig en kende tal van nieuwe velden van onderzoek.⁴⁸ Tot die tijd legden auteurs sterk de nadruk op de antisemitische ideologie als factor die mensen bereid en capabel maakte tot het uitvoeren van de genocide op de joden. Een voorbeeld hiervan was de in Rusland geboren Franse historicus Léon Poliakov, onder meer in zijn boek *Auschwitz*.⁴⁹

Maar ideologie bleek ontoereikend als verklarende mechanisme. De Duits-joodse theologe en filosofe Hannah Arendt woonde in 1960 het Eichmann-proces in Jeruzalem bij.⁵⁰ Zij was geobsedeerd door de vraag hoe iemand die voor zijn naaste omgeving een beminnelijk man was en een liefhebber van kunst en muziek, dergelijke grote misdaden kon begaan. Zij ontwikkelde in haar boek *Eichmann in Jeruzalem* het concept dat zij *the banality of evil* noemde. De misdaad raakte opgesplitst in een groot aantal kleine onderdelen. Elke uitvoerder was slechts een klein radertje in het grote project van vernietiging waarvoor hij zich niet persoonlijk verantwoordelijk hoefde te achten. Hierdoor kon hij voorbijzien aan de gruwelijkheid en de morele betekenis van het totale proces. Hij kon zijn taak zien als 'gewoon' werk, als een 'banale' dagtaak. Het ontbrak de schuldigen niet zozeer aan menselijkheid, stelde Arendt, maar aan het vermogen en de wil om zelfstandig te oordelen over de betekenis van zijn daden.⁵¹ Jacques Semelin merkte in zijn standaardwerk over genocide *Purify and Destroy* op dat de opvatting van Arendt hooguit kon gelden voor een beperkt deel van de daders.⁵² Enkele daders uit deze categorie bekenden na de oorlog dat zij wel degelijk op de hoogte waren geweest van de betekenis van het hele proces waaraan zij hun 'kleine' bijdrage hadden geleverd.⁵³ David Cesarani toonde in zijn Eichmann-biografie aan dat ook bij deze *Schreibtischtäter* wel degelijk ideologische motieven een grote rol hadden gespeeld.⁵⁴

Schokkende nieuwe inzichten gaf de eerder genoemde Christopher Browning. Hij toonde in zijn indringende boek uit 1992 *Ordinary Men* aan hoe een politiebataljon, bestaande uit gewone

---

⁴⁷ Ton Zwaan, *Menselijke catastrofes. Genocide in vergelijkend perspectief. Achtste NIOD-jaarlesing, 15 september 2011* (Amsterdam 2012) 6.

⁴⁸ Johannes Houwink ten Cate, 'The Enlargement of the Circle of Perpetrators of the Holocaust', *Jewish Political Studies Review* Vol. 20 nrs 3-4 (Najaar 2008) 51.

⁴⁹ Léon Poliakov, *Auschwitz* (vertaald uit het Frans, Tilburg 1966).

⁵⁰ Dit Eichmannproces betekende een keerpunt in de beleving van het oorlogsverleden in Nederland, mede dank zij het indringende verslag van Harrie Mulisch, *De Zaak 40/61* (Amsterdam 1962). Zie ook: J. Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn 1983) 21.

⁵¹ Hannah Arendt, *Eichmann in Jeruzalem. A Report on the Banality of Evil* (New York 1963).

⁵² Jacques Semelin, *Purify and Destroy. The Political Uses of Massacre and Genocide* (Londen 2007) 285-289.

⁵³ Johannes Houwink ten Cate, *De naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar. Oratie uit 2002* (Amsterdam 2003) 18.

⁵⁴ David Cesarani, *Eichmann: his Life and Crimes* (Londen 2003).

Hamburgse politiemannen, zich in Polen bijna zonder interne meningsverschillen kon wijden aan massale moord op joden. De mannen hadden deelname aan de moordpartijen kunnen weigeren zonder daarvoor te worden gestraft. Dat de meesten toch eraan deelnamen, verklaarde Browning uit sociale mechanismen, waarvan groepsconformisme, solidariteit met de collega's en respect voor de autoriteit van de leiders de belangrijkste waren.⁵⁵ Browning wees in het laatste hoofdstuk van zijn boek op de experimenten die eerder waren uitgevoerd door Stanley Milgram en door Philip Zimbardo. Milgram had aangetoond dat veel proefpersonen in een wetenschappelijk experiment bereid waren zeer ver te gaan bij het folteren van andere mensen, wanneer een (wetenschappelijke) autoriteit daarom vroeg. Zimbardo was in 1971 de wetenschappelijk leider van het *Stanford Prison Experiment*. In een nagebootste gevangenis kregen studenten de rol van gevangene of van bewaker. Ieders rol werd bepaald door het lot. Het experiment moest al na zes dagen worden afgebroken omdat de wreedheid van de 'bewakers' volkomen uit de hand liep. Daarmee waren grote misdadigers 'gewone mensen' geworden en realiseerden veel lezers zich dat het niet uitgesloten was dat zijzelf, in vergelijkbare omstandigheden, misschien hetzelfde zouden hebben gedaan. Dat bracht bij Browning – en bij mijzelf in zijn kielzog – een gevoel van intense onbehaaglijkheid. Als de onderzochte groep gewone mannen moordenaars konden worden, zo vroeg Browning zich af, bestaat er dan een groep mannen bij wie dit onmogelijk zou zijn geweest?⁵⁶

Gewone mensen konden niet alleen misdadigers worden, maar ook helden en helpers. De Amerikaanse psycholoog Ervin Staub schreef een tweetal boeken over genocide. In één ervan ging hij op zoek naar de oorsprong van genocide en ander groeps geweld. In het andere legde hij de nadruk op het tegendeel: altruïsme en hulp aan vervolgd. De auteur introduceerde het moeilijk te vertalen begrip *society of enablement* (een samenleving die een bepaald gedrag faciliteert). Hij stelde dat de samenleving een ontwikkeling kan bevorderen in twee richtingen: naar het kwade en naar het goede; naar de misdaad, naar weggijken en naar heldendom en hulp. De houding jegens de ander, jegens de bedreigde medemens, is voor een groot deel in de groep aangeleerd gedrag. Morele leiders spelen daarin een grote rol.⁵⁷ Het was nadrukkelijk een doel van mijn eigen studie om te onderzoeken welke rol de Limburgse samenleving en haar elites en morele leiders hebben gespeeld bij het al dan niet bieden van hulp aan bedreigde joden en daardoor de verschillen in overlevingskans voor een deel te verklaren.

Vergelijkende studies

Comparatieve studies nemen in het internationale Holocaustonderzoek een steeds belangrijker plaats in. Sommige vragen kunnen alleen worden beantwoord door te vergelijken. Het prototype van een dergelijke vraag is de moreel-beladen en pijnlijke kwestie, waarom er juist uit bezet Nederland zoveel meer joden zijn weggevoerd dan uit enig ander land in West-Europa. Deze vraag was al in 1950 (impliciet) geformuleerd door Herzberg, maar het duurde tot 1985 eer zij in het Nederlands onderzoek een centrale plaats kreeg. In 1985 schreef A.J. van der Leeuw een artikel hierover in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Uit Nederland werden de meeste joden weggevoerd omdat in ons land geen enkele 'gunstige factor' aanwezig was, zo luidde zijn nog altijd waardevolle conclusie: in Nederland ontbraken goede schuilmogelijkheden in onherbergzame gebieden; het land had geen grenzen met neutrale landen; de snelle militaire nederlaag had weinig kans gelaten om te vluchten naar het buitenland; aan de eigen bestuurders was geen enkele zeggenschap gelaten; de joodse

---

⁵⁵ Christopher Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (Londen 1992).

⁵⁶ Ibidem, 188-189.

⁵⁷ Ervin Staub, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and other Group Violence* (Cambridge 1989); en : Ervin Staub, *Positive Social Behavior and Morality* (Cambridge 1981).

bevolking had geen ervaring met vervolgingen en stelde daardoor te veel vertrouwen in de overheid.⁵⁸

De vraag is opnieuw op de agenda gezet door J.C.H. Blom in 1987. Deze vergeleek systematisch de verschillen op het niveau van slachtoffers, omstanders en daders in vijf West-Europese landen. Het artikel poneerde het probleem, maar gaf slechts 'aanzetende en voorzichtig' antwoorden: Nederland kende een relatief eensgezind en bekwaam bezettingsbestuur; de bevolking reageerde betrekkelijk coöperatief en gezagsgetrouw; de joodse bevolking was sterk geïntegreerd in de Nederlandse samenleving en vertoonde daardoor een houding van coöperatie en acceptatie omdat ze zich veilig waande in het land.⁵⁹

Na 25 jaar gaat de discussie nog altijd door, waarbij de kaders van Blom worden gevolgd. Ook op de schaal van regio's en gemeenten werden vragen geformuleerd: in welk opzicht verschilde een plaats waar meer joden onderdoken van een stad of dorp waar bijna allen werden vermoord? Lag dat aan de inzet van de vervolgers, aan de mate van volgzzaamheid van de slachtoffers of aan de houding van de omstanders? Vergelijkend internationaal en interlokaal onderzoek heeft tal van nieuwe vragen over de Holocaust opgeroepen.

Pim Griffioen en Ron Zeller gaven in 2011 *hun* antwoord op de knellende vraag waarom juist uit Nederland zoveel joden werden weggevoerd: zij vergeleken op een systematische manier de situatie in Nederland met die in Frankrijk en België. Zij betrokken, in het kielzog van Blom, in hun analyse een groot aantal factoren die van invloed zouden kunnen zijn op overlevingskansen: factoren op niveau van de bezetter, de niet-joodse bevolking en de slachtoffergroep. Paul Bronzwaer deed in zijn vergelijkende studie tussen Maastricht en Luik ook een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de beide steden. De beide studies leidden in grote lijnen tot vergelijkbare conclusies. Zonder recht te doen aan de vele nuances die genoemde auteurs aanbrengen, kunnen ze als volgt worden samengevat: in Frankrijk was veel meer dan in Nederland speelruimte gelaten aan het autochtone bestuursapparaat, dat Franse joden beschermde en buitenlandse joden uitleverde. Voor België bleek het belangrijkste verschil de houding van de bevolking. Zowel de joodse als de niet-joodse bevolking, vooral die van Wallonië en Brussel, waren weerbaarder tegen het Duitse beleid en meer bereid dit tegen te werken.⁶⁰

Marnix Croes en Peter Tammes deden een vergelijkend onderzoek naar de overlevingskansen van joden in Nederlandse gemeenten door uit te gaan van sociale variabelen. Zij verzamelden hiervoor een grote set aan data, die in een multifactoriële analyse statistisch werden getoetst. De uitkomsten hiervan lagen voor een deel in de lijn der verwachtingen, maar waren voor een ander deel verrassend. Er werd een statistisch verband gevonden tussen overlevingskansen voor joden en de radicaliteit en activiteit van de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* in welks ambtsgebied zij woonden. Ook de leeftijd van de joden was van belang: hoe hoger de leeftijd, des te meer kans zij hadden om te overleven. Meer gemengde huwelijken in de gemeenschap vergrootten de overlevingskans eveneens. Hetzelfde bleek te gelden voor het percentage gedoopte joden. De overlevingskans bleek niet afhankelijk te zijn van hun nationaliteit, de politieke gezindheid van de burgemeester, de soort politie, het aantal leden van de pro-Duitse Vrijwillige Hulppolitie, het aantal 'foute' politieagenten, de absolute en de relatieve grootte van de joodse gemeenschap, het

---

⁵⁸ A.J. van der Leeuw, 'Meer slachtoffers dan elders in West-Europa', in: *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 15 november 1985.

⁵⁹ J.C.H. Blom, 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief', in: *De Gids*, vol. 150 (1987) 494-507.

⁶⁰ Pim Griffioen en Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam 2011); en: Paul Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet. Een comparatief onderzoek naar vijf aspecten van de Duitse bezetting van Maastricht en Luik tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2010).

percentage NSB-ers onder de bevolking en de datum van het begin van de deportaties. Het meeste opzien baarde wel het gevonden verband tussen de overlevingskans van joden en de kerkelijk-religieuze overtuiging van de niet-joodse bevolking. Tegen de verwachting in bleek voor joden de kans om te overleven groter in gemeenten met een groot percentage rooms-katholieken, kleiner bij een groot percentage gereformeerden, terwijl er geen verband bestond met het percentage Nederlands-hervormden.⁶¹ Dit was een onverwachte bevinding omdat in de literatuur juist aan gereformeerden een grote plaats wordt toegedicht in de redding van joden in Nederland. Een onevenredig groot aandeel van de hulporganisaties was – zo had De Jong al opgemerkt – van gereformeerde oorsprong.⁶² Dit resultaat prikkelde mij tot nader onderzoek in Limburg.

Lokale studies

Voor na het opengaan van de Oost-Europese archieven is er een vloed aan regionale en lokale studies verschenen.⁶³ Samen hebben die meer duidelijkheid geschapen over het ontstaan en de dynamiek van de genocide in verschillende delen van het Duitse Rijk. Door het nauwkeurig bestuderen van gebeurtenissen binnen regio's en afzonderlijke steden en dorpen, door meerdere daarvan met elkaar te vergelijken kunnen wij meer informatie krijgen over de rol van de plaatselijke gemeenschappen. In de toekomst – zo stelde Bob Moore – zullen er meer studies nodig zijn met details en kwantitatieve gegevens op lokale schaal om meer inzicht te krijgen in de factoren die joden een kans gaven zichzelf te redden.⁶⁴ Detailstudies van de jodenvervolging maken het bestaande historische beeld meer genuanceerd en gedifferentieerd, een conclusie die ook op basis van de bestaande literatuur kan worden getrokken. Ik beoogde hieraan een bescheiden bijdrage te leveren door het gebeuren in Limburg nauwkeurig in kaart te brengen.

Op lokaal niveau zijn op meerdere plaatsen in België en Nederland publicaties verschenen over de jodenvervolging. Sommige van die lokale studies van de jodenvervolging (lokale studies over de vervolging van zigeuners heb ik geen aangetroffen) zijn van uitstekende kwaliteit. Die hebben mij geïnspireerd. In België is er uitvoerig en gedetailleerd onderzoek over de jodenvervolging in de stad Antwerpen gedaan door Lieven Saerens. Hij beschreef de geschiedenis van de joden in Antwerpen, zowel hun afkomst als hun vervolging. Hij deed dit in chronologische volgorde, met aandacht voor zowel de slachtoffers, de 'omstanders' als de daders. Daarnaast onderzocht de auteur het grotere aantal joodse slachtoffers in Antwerpen in vergelijking met Brussel en Wallonië, door hem de 'Antwerpse specificiteit' genoemd.⁶⁵ Deze studie mag gelden als mijn grote voorbeeld.

---

⁶¹ Marnix Croes en Peter Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar de overlevingskansen in de Nederlandse gemeenten 1940-1945* (Amsterdam 1999).

⁶² Johannes Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität gegenüber Juden in den besetzten niederländischen Gebiete', in: Wolfgang Benz en Juliane Wetzels, red., *Solidarität und Hilfe für Juden während der N.S.-Zeit. Regionalstudien 3* (Berlijn 1999) 87-133, aldaar 115; en: De Jong, *Het Koninkrijk* deel 7, 443.

⁶³ Onder meer: Thomas Sandkühler, *"Endlösung" in Galizien: der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941-1944* (Bonn 1996); en: Martin Dean, 'The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the "second wave" of Jewish killings in occupied Ukraine', in: *Holocaust: critical concepts in historical studies*, vol 3 (2004) 510-536; en: Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine 1941-1944* (New York 2000); en: Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944* (München 1996); en: Bogdan Musial, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement: eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944* (Wiesbaden 1999); en: Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941-1944* (Hamburg 1999).

⁶⁴ Bob Moore, 'Jewish self-help and rescue in the Netherlands', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* vol 124 (2011) afl. 4, 492-505, aldaar 505; en Bob Moore, *Survivors. Jewish Self-help and Rescue in Nazi-occupied Western Europe* (Oxford 2010).

⁶⁵ Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking 1880-1944* (Tielt 2000).

T.J. Rinsema, apotheker van beroep, deed een zeer gedetailleerd onderzoek naar de jodenvervolging in de stad Meppel in Drenthe.⁶⁶ Omdat deze studie ook nauwkeurig inzicht geeft in het tijdstip en de manier waarop de Meppelse joden werden gearresteerd en gedeporteerd, maakte zij een goede vergelijking mogelijk met de situatie in Limburg en bood zij ook inzicht in de verschillen in overleving met Limburg. Marjolein Schenkel maakte in haar boek over Twente met goede historische argumenten duidelijk waarom in de Twentse steden Enschede en Hengelo meer dan de helft van de joden de oorlog kon overleven.⁶⁷ Ook verschenen er zeer bruikbare boeken over Leeuwarden, Tiel, Denekamp en Utrecht.⁶⁸ De jodenvervolging in de provincie Noord-Brabant wordt op dit moment diepgaand bestudeerd door collega-promovendus Ruud Weissmann. In gesprekken met hem kon ik vóór publicatie kennis nemen van een aantal belangrijke resultaten, die voor mijn eigen onderzoek van belang waren. Ook kon ik beschikken over enkele uitstekende lokale studies over dit onderwerp in Limburg: H van der Bruggen over Roermond, Fiet van Rooij-Trienekens over Heerlen en recent Wil Brassé *et al.* over Geleen.⁶⁹

Limburg

Er bestaan geen publicaties specifiek gewijd aan de jodenvervolging in de hele provincie Limburg. Wel zijn een aantal onderzoeken verricht, waarin de jodenvervolging als één der onderwerpen is opgenomen. A.P.M. Cammaert deed in zijn proefschrift *Het verborgen front* een diepgaand en gedetailleerd onderzoek naar het Limburgs verzet. Eén der hoofdstukken handelt over de hulp aan joodse onderduikers en als inleiding daarop gaf de auteur een overzicht van de vervolging, de deportaties en de onderduik.⁷⁰

Om aan de problematiek van joodse vluchtelingen een Limburgse inkleuring te geven kon ik gebruik maken van de niet gepubliceerde doctoraalscriptie van Han Hol over de opvang van vluchtelingen in Venlo.⁷¹ Drie auteurs verrichtten in het verleden onderzoek naar de hulp aan joodse onderduikers in de provincie. Aan hen ben ik in hoge mate schatplichtig. In 1977 al publiceerde de journalist Jan van Lieshout een serie artikelen in het *Limburgs Dagblad*.⁷² Cammaert wist in zijn proefschrift de ingewikkelde structuur van de hulporganisaties gedetailleerd in kaart te brengen.⁷³ Bert Jan Flim schreef een geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen, die zich voor een groot deel afspeelde op Limburgs grondgebied.⁷⁴ Voor het project 'Terugkeer' van de SOTO deed Héléne Vossen een waardevol onderzoek naar de opvang van joden in Zuid-Limburg, dat in een afzonderlijk

---

⁶⁶ T.J. Rinsema, *Joden in Meppel 1940-1945* (Zutphen 2004).

⁶⁷ Marjolein Schenkel, *De Twentse paradox. De lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Enschede 2003).

⁶⁸ H. Beem, *De Joden van Leeuwarden. Geschiedenis van een joods cultuurcentrum* (Assen 1974); Tjeerd Vrij, *Bittere Tranen. Jodenvervolging in Tiel en omgeving* (Tiel 2010); Coen Hamers, *Gedenkboekje Joodse gemeenschap* (Denekamp 2008); Drs. C. van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht. De joodse gemeenschap in de stad Utrecht 1930-1950* (Utrecht 1985); A.J. van der Leeuw *et al.*, *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht 1995) 37-41.

⁶⁹ H. van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond 1940-1945', in: L. Wolters, red., *Spiegel van Roermond 2006. Jaarboek voor Roermond, een uitgave van de Stichting Rura* (Roermond 2006) 20-51; en: Fiet van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen in de Tweede Wereldoorlog* (Beek-Ubbergen 1992); en: W.M.H. Brassé *et al.*, *De vergeten joden van Geleen 1920-1950* (Geleen 2012).

⁷⁰ A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 2 delen (Leeuwarden 1994).

⁷¹ Han Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo. Een onderzoek naar joodse vluchtelingen uit Nazi-Duitsland in de periode 1933-1939. Doctoraalscriptie* (niet uitgegeven, 1981).

⁷² J. van Lieshout, 'Uit het Zuiden geen nieuws', *Limburgs Dagblad*, artikelenreeks mei-juni 1977.

⁷³ A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front*.

⁷⁴ Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland 1942-1945* (Kampen 1996).

artikel werd gepubliceerd.⁷⁵ Ik vermeldde reeds de goede lokale studies over de jodenvervolging in Roermond, Heerlen en Geleen. Het algemene beeld is niettemin dat over de vervolging van de joden (en in nog sterkere mate geldt dat voor de Sinti) in Limburg weinig bekend is. Zelfs elementaire gegevens over aantallen en data ontbreken. Ik wilde die leemten in de kennis aanvullen.

De aard van dit boek

Dit boek gaat over de vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg. Het is een relaas van de gebeurtenissen. Ik hoop hiermee een bijdrage te leveren tot de regionale geschiedschrijving. Veel van de geschiedenis van de vervolging is bewaard in tienduizenden documenten, opgeslagen in tientallen archieven binnen en buiten deze provincie, documenten die voor het merendeel door weinig mensen werden en worden geraadpleegd. Zij bevatten echter een schat aan informatie over een belangrijk onderwerp. Zie de lijst van geraadpleegde archieven in de bijlage van dit boek.

Mijn onderzoek is naar drie kanten scherp afgegrensd: naar regio, in de tijd en naar thematiek. Geografisch valt het onderzoeksgebied samen met de Nederlandse provincie Limburg. Limburg had tijdens de Duitse bezetting een vrijwel homogeen-katholieke bevolking. Overal in het gewest was de binding met de Kerk uitermate sterk. De grenzen van het bisdom Roermond vielen en vallen samen met die van de burgerlijke provincie. Het woord van de populaire 'Vader-Bisschop', de in Schimmert geboren *monseigneur* Lemmens, had veel gezag in zijn dioceses. Limburgers deelden ook een zeker wantrouwen jegens alles dat kwam uit 'Holland', dat wil zeggen van boven de grote rivieren. In het verzuilde Nederland behoorde Limburg zozeer tot de katholieke zuil, dat organisaties van andere gezindten vaak in het geheel niet bestonden. Ook de kleine joodse gemeenschap was provinciaal georganiseerd. Het ressort Maastricht van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap omvatte precies de provincie Limburg. Notabele joden uit Gennep, Venlo, Roermond, Sittard en Maastricht kenden elkaar allemaal en zaten vaak samen in de diverse besturen van de joodse gemeenschap.⁷⁶ Ook de Duitse bezetter nam de entiteit Limburg over. De provinciegrenzen vielen samen met die van het ambtsgebied van de *Beauftragte* van de Rijkscommissaris en van de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei*, beide zetelend in Maastricht. De maatregelen van deze instanties hadden betrekking op alle Limburgse joden. De vervolgingen hadden in de hele provincie hetzelfde verloop en dat verschilde op onderdelen van de gang van zaken in andere provincies.

Wat betreft het tijdsaspect heb ik mij beperkt tot de gebeurtenissen die een directe relatie hadden met het nationaal-socialistische regime van Hitler. Ik ga niet in op de geschiedenis van het Limburgse jodendom van vóór 1933, overigens een rijke en interessante geschiedenis van de oudste joodse gemeenschap van Nederland.⁷⁷ Evenmin beschrijf ik de moeizame strijd om als joodse gemeenschap na de oorlog te blijven bestaan. Ik beperk mij tot de periode tussen 1933 en 1945.

Het derde element waarin ik mijzelf strikte grenzen heb gesteld betreft het onderwerp van het onderzoek. Dit is geen boek over de Tweede Wereldoorlog in het algemeen. De politieke en sociale ontwikkelingen van de Limburgse bevolking worden alleen besproken voor zover ze een duidelijke en directe relatie hebben met de jodenvervolging. Ik beschrijf niet het bestuur, noch het oorlogsverloop, noch de dwangmaatregelen tegenover de bevolking, noch de bombardementen en de ontberingen tijdens de bevrijdingsperiode. De Duitse en de Nederlandse gezagsdragers en politiekorpsen komen

---

⁷⁵ Hélène Vossen, 'Opvang van joodse repatrianten na de bevrijding in Zuid-Limburg', in : *Jaarboek Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg deel XLVII* (Maastricht 2002) 69-106.

⁷⁶ Zie onder meer: notulenboek Ressortale Vergadering, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 257: en: RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nrs. 161-162.

⁷⁷ In Venlo werd bij een opgraving in 2004 een joodse rituele wasplaats (Mikwe) uit de dertiende eeuw gevonden, het oudste stoffelijke overblijfsel van een joodse gemeenschap. Heden is die Mikwe in zijn totaliteit te bezichtigen in het Limburgs Museum te Venlo.

slechts aan de orde in de rol die zij hadden bij de vervolging van de joden en de Sinti. Het Limburgs verzet wordt slechts besproken voor zover dit zich heeft beziggehouden met de hulp aan vervolgte joden. Ik beschrijf de bezetting uitsluitend vanuit het perspectief van de raciale vervolging.

Eén hoofdstuk is specifiek gewijd aan de vervolging van de groep die gewoonlijk wordt aangeduid als 'zigeuners'. Er is alle reden om deze groep mee te nemen in een boek over de Holocaust. Sinti en Roma (in Limburg uitsluitend Sinti) werden, evenals de joden, in de laatste fase van de bezetting vervolgd, niet om wat zij hadden gedaan, maar om wie zij waren. In dat opzicht is er grote overeenkomst met de jodenvervolging. Te vaak zijn in het verleden de trieste lotgevallen van hen vergeten of verwaarloosd. Maar er bestonden ook grote verschillen. Ik zal in het betreffende hoofdstuk ook daar aandacht aan schenken.

Dit boek is op de eerste plaats een feitelijke reconstructie van de vervolging van joden en Sinti op basis van vooral primaire bronnen. Bij elk hoofdstuk en bij ieder onderwerp wordt eerst in het kort het betreffende thema geplaatst in zijn historische nationale of internationale context. Deze inkadering gebeurt echter zeer summier; de lezer mag over geen enkel onderwerp een uitputtende en genuanceerde bespreking verwachten. Daarna worden de gebeurtenissen in Limburg besproken. Ik beschrijf welke voorbereidingen en beleidsmaatregelen er werden genomen die meestal golden voor de hele provincie. Daarna komen gebeurtenissen in een aantal afzonderlijke gemeenten aan de orde. De lokale gebeurtenissen worden geïllustreerd aan de hand van belevenissen van individuele mensen. Tenslotte, het meest nadrukkelijk in het laatste deel van het boek, geef ik een analyse van de onderzoeksresultaten in het licht van de internationale en nationale discussie over de grote verschillen in overlevingspercentages.

In het eerste hoofdstuk wordt het Limburgs jodendom van vóór 1940 beschreven. Hoeveel joden werden hier geconfronteerd met de nationaal-socialistische bezetter, wat was hun demografische positie, hun nationaliteit en hun welstand? Hoe werden hier tussen 1933 en 1940 de Duitse vluchtelingen opgevangen en wat hadden zij voor invloed op de joodse bevolking en de samenleving als geheel? De periode van 1940 tot 1942 beschrijf ik, in het kielzog van Hilberg, Presser en De Jong, als een proces van gefaseerde vervolging, van registratie, via uitsluiting en roof, naar arrestatie, wegvoering en verdelging. Hoofdstuk 2 behandelt de geschiedenis tot aan het begin van de massa-arrestaties. In Limburg werd de landelijke politiek geïmplementeerd door de provinciale en plaatselijke gezagsdragers, aan wier houding in dit en volgende hoofdstukken ruim aandacht zal worden geschonken.

Ik heb zeer gedetailleerd de deportatiefase onderzocht (hoofdstuk 3 en 4). Ik wilde precies inzicht krijgen in hoe de Limburgse joden werden gearresteerd, door wie en wanneer. Ik stelde mezelf daarbij de vraag of er verschillen waren aan te wijzen in de wijze waarop joden in Limburg werden gearresteerd en de manier waarop dat gebeurde in Amsterdam en andere grote steden in het westen van het land. Verschillen in de manier van arresteren zouden invloed kunnen hebben op de mogelijkheden om er zich aan te onttrekken. In navolging van vrijwel alle recente auteurs volgde ik een functionalistisch gekleurde visie, waarbij de veronderstelling is dat de houding van lokale uitvoerders van de vervolgingen, 'omstanders' en slachtoffers van invloed zal zijn op het aantal joden dat de oorlog uiteindelijk kon overleven. Eveneens in navolging van recente studies door anderen onderzocht ik wat Limburgse joden en niet-joden wisten of dachten te weten over het lot van degenen die naar 'het Oosten' moesten vertrekken. In het licht hiervan trachtte ik ook de Limburgse elites, de politie en de bevolking te begrijpen en legde ik hun houding naast die van vergelijkbare groepen elders in bezet Nederland.

Die (vermeende) kennis over het lot van de weggevoerde joden was ook van groot belang bij de beslissing om in onderduik te gaan of daarbij te helpen. Dit is het onderwerp van hoofdstuk 5. Ik wilde gegevens daarover verzamelen, over de onderduikers en over hen die ondanks hun onderduik

toch nog in handen vielen van hun vervolgers. Ik wilde weten wie in Limburg joden had geholpen en waarom die helpers handelden zoals ze deden. Ik trachtte op een verantwoorde manier een schatting te maken van de aantallen onderduikers en arrestanten, de totale aantallen en de spreiding over de verschillende delen van Limburg. Deze gegevens waren opnieuw nodig om eventuele verschillen met de rest van Nederland en verschillen binnen de provincie zelf te verklaren.

Bij de vervolging van de Sinti wilde ik, in hoofdstuk 6, de verschillen en overeenkomsten met de jodenvervolging vaststellen en reconstrueren welke gebeurtenissen in Limburg plaatsvonden en welke rol de Limburgse overheden hierin speelden.

Ik besteedde, in aansluiting op het nationale SOTO-onderzoek uit 2001, eveneens aandacht aan de opvang in Limburg van teruggekeerde en opgedoken joden en Sinti (hoofdstuk 7). Dit was belangrijk omdat Limburg eerder werd bevrijd dan de meeste andere delen van het land, waardoor de provincie een groter aandeel had in de opvang van overlevenden.

Ik baseerde mij vooral op onderzoek van de primaire bronnen. De belangrijkste hiervan zijn de Limburgse historische archieven. De daar gevonden gegevens werden aangevuld uit een aantal landelijke archieven, met als belangrijkste die van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) en die van het Nederlands Rode Kruis. De gevonden gegevens over de Limburgse joden werden geordend in een database, die een integraal onderdeel vormt van deze studie.⁷⁸ Op die manier hoopte ik een goed overzicht, zowel in kwalitatieve als kwantitatieve zin, te verwerven over de vervolgingen in Limburg. De database moest inzicht geven in hoeveel joden er in het begin van de oorlog in Limburg woonden, hoeveel er op bepaalde dagen werden gearresteerd, wanneer zij werden gedeporteerd, hoeveel joden er onderdoken en welk deel van hen toch werd gearresteerd en waar en wanneer Limburgse joden overleden. Deze gegevens waren onmisbaar om kwantitatieve uitspraken te kunnen doen en algemene conclusies te trekken.

Hiermee komen we aan het slothoofdstuk 8. Dat is gewijd aan het tweede hoofddoel van dit boek: een bijdrage leveren tot de discussie die vooral nationaal wordt gevoerd over de verschillen in percentages slachtoffers en overlevenden. Het vergelijkende aspect is een wezenlijk onderdeel van het onderzoek. Op grond van exacte kwantitatieve gegevens en op grond van nauwkeurige beschrijvingen van de geschiedenis hoopte ik Limburg met de rest van Nederland en Limburgse regio's onderling te kunnen vergelijken. Het ging er daarbij niet alleen om de verschillen vast te stellen, maar ook deze (voor een deel) te verklaren. Dat moest leiden tot een nadere analyse: van groepen waarin die verschillen konden ontstaan en van de invloed van individuele mensen.

---

⁷⁸ Om redenen van privacy hebben wij hem niet in zijn geheel afgedrukt in het boek, maar volstaan we met een lijst van Limburgse slachtoffers. De volledige database is voor nader onderzoek wel beschikbaar in de archieven van het NIOD, het RHCL en het Rode Kruis.

Hoofdstuk 1

Vóór de Tweede Wereldoorlog

Nu was de familie Moser erkend, nu was ze 'een van ons' geworden. En wie waren die 'ons'? Kleine burgers en outlaws. Altoos moesten de Joden een surplus bezitten, geestelijk of anderszins, had hij ergens gelezen, boven den stand, waarin ze werden toegelaten. De Mosers waren gewoon, hun gedachten daaraan uit te schakelen, zoals ze de radio overschakelden als Hitler of zijn paladijnen de wereld door de microfoon profeteerden.¹

Joodse Limburgers

Met de bovengeciteerde woorden beschreef de joodse romanschrijver Jacob Hiegentlich de sfeer in de jaren dertig van de twintigste eeuw in zijn geboortestad Roermond. Is dat een juiste typering? Andere bronnen roepen een ander beeld op. In zijn herinneringen onder de titel 'Mijn oorlog' schrijft de Maastrichtenaar Jef Heydendael:

Het was toen [augustus 1942 HVR] dat ik me begon af te vragen wat eigenlijk een jood was. [...] Als jongen had ik Monny Cohen gekend, een olijke knaap, die goed kon voetballen. En de opschepper Dé Polak, een verwend jongetje uit de Wilhelminasingel. En Yvonne Leek, en het meisje Horn. [...]. Tot 1940 was antisemitisme in Maastricht een onbekend verschijnsel. Mijn moeder kocht stoffen bij Salomons; de oude Von Geldern was deken van de advocaten; joden vierden met ons carnaval; en ene Wijngaard stond bij de Maastreechter Staar op de voorste rij [...] omdat hij een heldere tenor had en een goed maatgevoel.²

Veel mensen in Limburg waren van mening dat de joden goed waren geïntegreerd. Sommige joden – waaronder Hiegentlich – waren zo vrij om daar enigszins anders over te denken. In dit hoofdstuk introduceer ik de joodse gemeenschap van Limburg aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Ik beschrijf ook hoeveel Duitse joden tussen 1933 en 1940 naar Limburg kwamen om veiligheid en bestaanszekerheid te zoeken, toen hen die in het rijk van Hitler was afgenomen, hoe zij hier werden opgevangen en in welke mate zij een integraal deel van de Limburgse samenleving werden.

Sinds 1796 hadden joden in de Bataafse Republiek en later in het Koninkrijk, dezelfde rechten als alle andere burgers en mochten zij zich overal vestigen. Zij vestigden zich toen ook in toenemende mate in Limburg, eerst op het platteland, later meer in de steden. Ook katholieken kregen gelijke rechten. Er was echter een groot verschil tussen de gevolgen die de gelijkberechtiging had voor katholieken en joden. De grote katholieke gemeenschap slaagde erin een machtige zuil te vormen en kreeg hierdoor zeggenschap over onderwijs, zorg en politiek. De kleine joodse gemeenschappen (*Kehila's*) verloren daarentegen de autonomie die zij in de achttiende eeuw hadden bezeten. Besturen van de joodse gemeenschappen mochten zich nog alleen bemoeien met religieuze zaken; onderwijs, zorg, belastingen en veiligheid waren voortaan het domein van de staat. Joden waren te weinig talrijk om een eigen zuil te vestigen en gingen op bescheiden manier deelnemen in algemene organisaties en later in de socialistische en de liberale zuil. Joden waren gewone burgers geworden, die slechts een andere religieuze overtuiging aanhingen.³

In het Verenigd Koninkrijk van Willem I had de koning er behoefte aan met de joodse burgers te onderhandelen via vaste structuren, net als hij gewoon was met de christelijke kerkgenootschappen. De afzonderlijke joodse gemeenten werden verplicht zich te organiseren in een landelijk Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK). Tevoren was in de synagoge vaak Jiddisch gesproken, maar nu

---

¹ Citaat uit de novelle *Mirjam*, in: Jacob Hiegentlich, *Het zotte vleesch, Mirjam, Provincie, Vlucht uit de vrouwenwereld, Gedichten* (Roermond 1992) 167.

² P.M.M.A. Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen. Maastricht in dagboekfragmenten en herinneringen 1940-1944* (Maastricht 1994) 50.

³ Carolus Reijnders, *Van 'Joodsche natiën' tot Joodse Nederlander. Een onderzoek naar getto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942*, 2^e druk (Amsterdam 1970) 92-93.

werd het gebruik van het Nederlands in de eredienst verplicht gesteld. Maastricht werd de hoofdplaats van het 'XIIIe synagogaal ressort' met een hoofdsynagoge. Tot dit ressort behoorden, behalve de hoofdsynagoge, de 'ringsynagogen' van Sittard, Eijsden, Meerssen, Heerlen, Luik en Luxemburg. Ofschoon bij de Belgische opstand van 1830 de meeste Limburgse steden en dorpen kozen voor aansluiting bij de opstandelingen (alleen de stad Maastricht bleef in handen van koning Willem) werd de provincie, tot verdriet van de meeste inwoners, in 1839 in tweeën gesplitst. De Nederlandse provincie kreeg haar huidige vorm en werd een deel van het (Noordelijke) Koninkrijk der Nederlanden. Het joodse ressort Maastricht verloor zijn niet-Limburgse ringsynagogen Luik en Luxemburg. In 1870 kreeg het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap zijn definitieve structuur.⁴

Gelijke rechten betekenden voor de joodse bevolking het begin van de assimilatie; joden werden steeds minder verschillend van de rest van de samenleving. Deze verandering in het sociale leven kwam echter niet ineens tot stand. De assimilatie kwam schoorvoetend en langzaam. Veel niet-joden bleven joodse burgers zien als vreemdelingen. Joden handhaafden nog lang een eigen subcultuur, met neiging tot gettovorming en een eigen taal, godsdienst, kleding, gewoonten en beroepsstructuur. De omgang met niet-joden bleef voorlopig beperkt.⁵

Demografie

De joodse gemeenschap in heel Nederland in het begin van de negentiende eeuw was arm. Velen trachtten moeizaam aan de kost te komen als venter in vlees, paarden, paardenhaar, oude metalen en lompen.⁶ Vooral in Amsterdam heerste extreme armoede: 60 procent van de joden moest daar door de armenzorg worden ondersteund.⁷ Als gevolg hiervan trokken in de eerste helft van de negentiende eeuw veel joden naar het platteland, de *Mediene*. Zij gingen letterlijk 'de boer op' en kochten daar agrarische producten om die vervolgens weer door te verkopen in de stad. In de periode tot 1870 nam hierdoor de joodse gemeenschap in heel Limburg toe in omvang en later ook in welstand. Nieuwe joodse gemeenschappen kwamen tot stand: in het algemeen werd gemeentevorming mogelijk, wanneer er bij religieuze plechtigheden ten minste tien mannen ouder dan 13 jaar konden worden bijeengebracht; dat was vaak al bij de aanwezigheid van zes gezinnen.⁸ Gemeenten op het platteland, Eijsden, Meerssen, Beek en Gulpen, bloeiden. In Maastricht ontstond een middelgrote joodse gemeenschap; vanaf 1840 had zij een synagoge in de Capucijnengang. De al langer bestaande joodse gemeente in Sittard groeide uit tot een klein maar belangrijk element in de Sittardse samenleving en kreeg een nieuwe synagoge in de Plakstraat. Ook in Roermond vestigden zich in de negentiende eeuw weer joden, doorgaans straatarme venters of bedelaars waaronder veel criminaliteit voorkwam.⁹ Venlo kreeg een joodse gemeente, bestaande uit mensen afkomstig uit Duitse gebieden met vanaf 1827 een synagoge aan de Helschriksel.¹⁰ In alle gemeenten werden in deze 'gouden periode' nieuwe gebedshuizen in gebruik genomen. Uit Duitse gebieden kwamen later in de negentiende eeuw nieuwe joodse bewoners: er bleven hechte familiebanden bestaan over de

---

⁴ J.C.G.M. Jansen et al., *Joods Beek. Een geschiedenis van drie eeuwen joods leven in een Limburgse plattelandsgemeente* (Beek 1991) 47-48.

⁵ Reijnders, *Van 'Joodsche natiën'*, 124-125.

⁶ Het is misschien veelzeggend dat in Horst, het geboortedorp van de auteur, nog in de jaren vijftig van de twintigste eeuw elke straathandelaar in het dialect een 'joed' werd genoemd.

⁷ Reijnders, *Van 'Joodsche natiën'*, 42-43.

⁸ *Ibidem*, 55.

⁹ Nicole Wenge, *Grenservingen. Joods leven tussen Rijn en Maas (tentoonstellingscatalogus)* (Roermond 2008) 13-14.

¹⁰ Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschappen in Nederland* (Amsterdam 1992) 553.

grens heen, tot in de jaren veertig van de twintigste eeuw.¹¹ In het begin van de twintigste eeuw vestigde zich een groep arme joden uit Oost-Europa in de Limburgse steden.¹²

Terwijl de joodse gemeenschappen in Limburg groeiden, nam het aantal joden in Amsterdam tot 1850 in absolute en relatieve zin af. Na 1850 trad echter in de steden en vooral in Amsterdam, een economische verbetering in. Een bloeiende diamantindustrie stelde joden in staat daar een beter inkomen te verwerven. Toen keerde de richting van de migratie om: joden trokken niet langer van de stad naar het land, maar van de dorpen naar de steden, vooral naar Amsterdam.¹³ Woonde in 1850 nog bijna 12 procent van de Nederlandse joden in gemeenten met minder dan 5000 inwoners, in 1920 was dat percentage gedaald naar 2 procent.¹⁴ Deze joodse trek naar de stad was tussen 1890 en 1930 een verschijnsel in heel Europa, van Rusland tot Amsterdam.¹⁵ Als gevolg hiervan bloedden na 1870 Limburgse plattelandsgemeenten langzaam dood en ook de stadsgemeenten in de *Mediene* werden kleiner.

In heel Europa daalde het aantal kinderen per joods gezin. Geboorteregeling vond bij joodse gezinnen eerder toepassing dan bij christenen.¹⁶ Veel gezinnen hadden twee of drie kinderen, terwijl het aantal nakomelingen onder katholieken en protestanten vaak zes tot tien bedroeg. Joodse vrouwen huwden later of bleven ongehuwd.¹⁷ In de decennia vóór de oorlog was er onder joden overal sprake van een demografische achteruitgang. Deze zette, als gevolg van de migratie naar Amsterdam, in Limburg eerder in en verliep sneller dan in de meeste andere delen van Nederland. De daling van het aantal joden als percentage van de gehele bevolking begon in Nederland rond 1890, in Limburg al in 1870. In Nederland als geheel bleef het absolute aantal joden stijgen tot 1920; in Limburg zette de daling al in kort na 1870.¹⁸ Ze was het sterkst in Noord- en Midden-Limburg en in de agrarische gemeenschappen van Grevenbicht, Beek, Meerssen, Eijsden, Gulpen en Vaals.¹⁹

Joods Limburg ging de twintigste eeuw in, verenigd in dertien kleine joodse gemeenschappen: een oude stadsgemeente in Sittard, oude plattelandsgemeenten in Gennep, Grevenbicht, Beek, Meerssen, Gulpen, Vaals en Eijsden, een oude plattelandsgemeente in Heerlen die zich ontwikkelde tot een stadsgemeente, negentiende-eeuwse stedelijke gemeenten in Maastricht, Roermond en Venlo en de jongste in Valkenburg.

Tabel 1. De Limburgse joodse gemeenschappen

De tabel geeft een overzicht van de omvang van de 13 joodse gemeenschappen in Limburg in 1840, 1869, 1899, 1930 en 1941. De cijfers van 1941 zijn afkomstig van de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters in opdracht van de Duitse bezetter: ze gaan uit van een 'raciaal' criterium, en ze omvatten ook de inmiddels aangekomen vluchtelingen. De andere getallen zijn ontleend aan de volkstellingen, en hanteren het criterium van de kerkelijke gezindte. Omdat ook katholieke en onkerkelijke joden door de Duitsers werden meegeteld en niet door de volkstelling, zijn de getallen voor 1941 een weinig te hoog in vergelijking met de andere jaren.

	1840	1869	1899	1930	1941
Gennep	26	31	28	20	45

¹¹ Wenge, *Grenservaringen*, 21.

¹² Ibidem, 29.

¹³ J.C.H. Blom en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland 1870-1940', in: J.C.H. Blom et al., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-310, aldaar 253.

¹⁴ Boekman, *Demografie van de joden in Nederland* (Amsterdam 1936) 10.

¹⁵ Bernard Wasserstein, *On the Eve. The Jews of Europe before the Second World War* (Londen 2012) 89-90.

¹⁶ Ibidem, 12.

¹⁷ Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders', 250-251; en: Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 87-88.

¹⁸ In Nederland als geheel steeg het aantal joden van 68.000 in 1870 tot 115.000 in 1920 en daalde het licht tot 112.000 in 1930; in Limburg daalde het constant van meer dan 1400 in 1870 naar minder dan 800 in 1930.

¹⁹ Het percentage joden op de hele bevolking steeg in Nederland van 1,90 procent in 1870 naar 2,15 procent in 1890 en daalde vervolgens tot 1,41 procent in 1930; in Limburg was een constante daling van 0,6 procent in 1870 naar 0,2 procent in 1930. Alleen in Friesland en Zeeland was de relatieve daling groter. Zie: Boekman, *Demografie van de joden*, 6-9.

Venlo	110	135	102	86	150
Roermond	132	139	113	55	126
Grevenbicht	13	12	9	5	6
Sittard	152	195	173	125	239
Beek	34	53	26	20	27
Meerssen	92	125	85	22	17
Maastricht	375	429	405	247	505
Eijsden	58	108	50	6	8
Valkenburg	18	7	22	48	68
Gulpen	66	80	64	37(+Vaals)	68 (+Vaals)
Vaals	30	26	13		
Heerlen	44	63	51	120	196
Totaal	1150	1406	1141	781	1455

In heel Nederland was in 1930 onder joden sprake van 'ontgroening' en 'vergrijzing'. Het percentage kinderen tot 10 jaar bedroeg 13,6, terwijl in de hele bevolking 21,1 procent jonger was dan 10 jaar. Het percentage ouderen was navenant groter.²⁰ Deze tendens was nog sterker aanwezig in Limburg. De komst van vluchtelingen uit Duitsland kon de demografische scheefgroei slechts in absolute zin compenseren, niet wat betreft de leeftijdverdeling. In heel Nederland steeg tussen 1930 en 1940 het aantal joden van 112.000 naar 140.000.²¹ In Limburg steeg in dezelfde tijd het aantal van 800 naar een nooit eerder gehaald maximum van 1450. De vergrijzing en ontgroening werden hierdoor echter niet opgeheven, niet in Nederland en nog minder in Limburg.

Tabel 2. Verdeling in leeftijdsklassen van de Nederlandse en Limburgse bevolking in 1940/1941 vergeleken met die van de joodse bevolking.

	Nederlandse bevolking²²	Limburgse bevolking²³	Joden Nederland²⁴	Joden Limburg²⁵	Joden Limburg met de Nederlandse nationaliteit²⁶
aantal	8.965.484	619.775	140.000	1591	634
0-17 jaar	31.3 %	39.3 %	22.5 %	19.5 %	19 %
18-45 j.	43.4 %	39.8 %	42.3 %	41.4 %	39 %
46-60 j	14.6 %	12.4 %	25.0 %	21.5 %	20 %
Ouder dan 60	10.7 %	8.1 %	10.2 %	17.6 %	22 %

De joodse bevolking vergrijsde niet overal in gelijke mate. In Sittard was 24 procent ouder dan 60 jaar en 19 procent jonger dan 18; de joodse gemeente Gulpen-Vaals telde maar liefst 36 procent ouderen

²⁰ Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders', 252.

²¹ Overzicht Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters mei 1941, NIOD, Archief 020 Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1498.

²² C.B.S. 1 jan. 1941.

²³ Gemiddelde waarde volkstellingen 1930 en 1947.

²⁴ Cijfers Rijksinspectie, februari 1941.

²⁵ Uit eigen database, stand van zaken 10 mei 1940.

²⁶ Ibidem.

en slechts 16 procent kinderen. Daar tegenover stond de stad Heerlen met minder dan 10 procent ouderen en 24 procent kinderen, en de gemeenschap van Amby (uitsluitend vluchtelingen) met 6 procent ouderen en 25 procent kinderen.

Op 5 mei 1941 schreef J.L.Lentz, hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, voor de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* een samenvattend verslag van de verplichte registratie voor joden. In Nederland bleken 140.552 mensen te zijn geregistreerd als voljood, 14.549 als halfjood (twee joodse grootouders) en 5.719 als kwartjood; in de provincie Limburg woonden 1394 voljoden, 208 halfjoden en 58 kwartjoden.²⁷ Van de Nederlandse joden waren er 700 Rooms-Katholiek; 14.495 hadden de Duitse en 7.295 een andere niet-Nederlandse nationaliteit. Het aandeel van de joden op de totale bevolking van Nederland was 1,8 procent, voor Limburg bedroeg dit percentage ongeveer 0,3 procent. Lentz had vóór de registratie ook een schatting gemaakt van het aantal joden, maar hij had zich – zo gaf hij toe – vergist. Met name in drie opzichten was zijn schatting te hoog geweest. De natuurlijke aanwas tussen 1930 en 1940 was kleiner dan door hem verwacht. Werden er in 1924 in Nederland nog 2584 joodse kinderen geboren, in 1934 was dat aantal gedaald tot 1783. Ook het aantal vluchtelingen bleek kleiner dan Lentz tevoren had getaxeerd. En tenslotte was het aantal personen dat ‘*der Rasse nach*’ als jood moest worden beschouwd, maar dat behoorde bij een andere religieuze groep, kleiner dan Lentz had verwacht. De meesten van hen waren ‘gemengd gehuwd’. Ook het aantal half- en kwartjoden was aanzienlijk kleiner dan verwacht.²⁸ Deze bevindingen brachten Lentz in augustus 1941 tot een paar curieuze opmerkingen. Op grond van de demografische ontwikkeling van het joodse volksdeel verwachtte hij een ‘*schnelles Aussterben dieser Bevölkerungsgruppe. Die Bevölkerungspyramide ist ausgesprochen ungesund*’. Het kleine aantal christelijke joden, gemengd gehuwden en *Mischlinge* bewees volgens hem het ‘*instinktiven Rasseselbstbewusstsein des Niederländers*’.²⁹ Bernard Wasserstein constateerde in een recente publicatie dezelfde demografische tendens bij de joodse bevolking van heel Europa. Demografische veranderingen, samen met de economische achteruitgang, het in onbruik raken van de joodse talen, de verwatering van culturele en religieuze tradities en de sterke onderlinge verdeeldheid binnen de joodse gemeenschappen leidde ertoe dat de auteur spreekt van een existentiële crisis in het Europese jodendom, een crisis aan de vooravond van de grootste catastrofe die het ooit had getroffen.³⁰

Religie

De Limburgse joden bleven altijd deel uitmaken van de orthodoxe richting binnen het NIK, ofschoon een intern conflict leidde tot een tijdelijk schisma binnen de joodse gemeenschap van Sittard. Nog in 1913 werd, in orthodoxe traditie, een petitie voor algemeen kiesrecht voor vrouwen voor het bestuur van de kerkgenootschappen afgewezen.³¹ Limburgse joden hielden zich verre van de ‘liberale nieuwlichterij’, die in Duitsland in die tijd opgeld deed onder de naam ‘Reform’. Het liberale jodendom bleef trouwens overal in Nederland van ondergeschikte betekenis. Een openbaar debat over de religieuze essentie van het jodendom kwam nooit echt van de grond. De in meerderheid proletarische Nederlandse joden waren daar niet echt in geïnteresseerd. Bovendien was er weinig behoefte aan, omdat het NIK een typische eigen ontwikkeling doormaakte: formeel hield men vast aan de religieuze orthodoxie, maar tegelijk werd in ceremonieel en organisatorisch opzicht het kerkgenootschap vernederlandsd en gemoderniseerd. Het was een ‘Reform’ van binnenuit, die een liberalisering op de manier waarop die in Duitsland had plaatsgehad, overbodig maakte. Het NIK gaf

---

²⁷ Het percentage halfjoden was in Limburg groter dan in Nederland als geheel. De meesten van hen hadden de Nederlandse nationaliteit.

²⁸ Overzicht Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters mei 1941, NIOD, Archief 020 Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1498.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Wasserstein, *On the Eve*, XVII.

³¹ J.M. Lemmens, *Joods leven in Maastricht* (Maastricht 1990) 49.

veel ruimte aan, en bleef openstaan voor leden, die hun jodendom méér beleefden als een culturele band met andere joden dan als religie.³² Synagogen waren en zijn in de joodse traditie meer dan alleen gebedshuizen; ze hebben ook een sociale functie als 'Huizen van Samenkomst' en 'Leerhuizen'. Hierdoor kon zowel het joodse proletariaat als de gegoede geassimileerde burgerij zich in de synagoge thuis blijven voelen. Joodse burgers, die vaak weinig religieus waren, bleven toch als bestuurders betrokken bij de synagoge en de gemeenschap.³³

De periode van 1870 tot 1930 was de tijd van assimilatie en integratie in de Nederlandse samenleving en van verwatering van de geloofsbeleving. In 1940 kwam in Amsterdam 90 procent van de joden slechts zelden in de synagoge; in Limburg was dat percentage overigens lager.³⁴ De Sjabbat werd minder gevierd, de spijswetten minder nageleefd; joodse winkels waren vaak ook open op zaterdag. Maar de afname van het kerkbezoek betekende niet dat joden de band met het jodendom opgaven. Joden namen geen afstand van de joodse identiteit, ook niet wanneer zij nauwelijks meer de synagoge bezochten. Zij bleven deelnemen aan de joodse subcultuur, vierden de hoogtijdagen, lieten hun kinderen besnijden, trouwden met een joodse partner en werden begraven op joodse begraafplaatsen. Jodendom was meer van sociale dan van religieuze aard. Er bleef een gevoel van joodse saamhorigheid en van solidariteit met het internationale jodendom. Dit gevoel werd ook in stand gehouden doordat niet-joden hen als joden bleven herkennen en beschouwen.³⁵

De orthodoxie onder de Limburgse joden was vaak meer schijn dan werkelijkheid. Mede doordat de joden in Limburg als een kleine minderheid leefden in een katholieke wereld, verwaterde hun religieuze en culturele leven. Zij richtten een aantal eigen culturele verenigingen op, zoals het joodse zangkoor Halleluja in Sittard. Maar overal in Limburg namen zij op grote schaal deel aan niet-joodse culturele en sociale activiteiten. Op het platteland namen zij soms de religieuze gewoonten van hun katholieke burens over. Synagogen werden 'ingewijd' volgens katholiek patroon:

De plechtige inwijding begon met een processie. [...] Eerst de leden van de joodse gemeente welke aan het fonds hadden bijgedragen, dan volgde de Harmonie. Vervolgens de kinderen van het Joods koorgenootschap; dan zes jongelingen, eenvoudig gekleed en vaantjes in de hand dragend. Daarachter zeven meisjes, ook eenvoudig gekleed, met bloemkorven in de hand.³⁶

Er werden pogingen ondernomen om joodse culturele tradities te herstellen, maar pas met de komst van vluchtelingen uit Duitsland trad een zekere kentering op. Philip Cohen, de voorzitter van de Joodse Gemeente van Venlo, richtte zich in 1935 in het blad *Joodsche Vriendenkring* tot de joodse vrouwen:

Men probeerde om zich zoveel mogelijk aan de niet-joodse omgeving aan te passen, en in veel gevallen werden zelfs de eenvoudigste joodse gebruiken zo niet afgeschaft, dan toch angstvallig voor andersdenkenden verborgen gehouden. De gebeurtenissen van de laatste jaren hebben ons gelukkig geleerd, dat wij, joodse moeders, tot taak hebben onze kinderen een juist begrip voor de grote waarden van het jood-zijn bij te brengen.³⁷

De synagoge van de Limburgse hoofdstad behield, ondanks de kleine omvang van de gemeente, de status van hoofdsynagoge. Onder haar vielen 'ringsynagogen', gebedshuizen voor gemeenschappen met meer dan 100 gelovigen: Meerssen, Sittard, Roermond, Venlo en Eijsden. Gemeenschappen van 50 tot 100 personen hadden een 'bijkerk'; dat was het geval in Heerlen en Gulpen. Bij minder dan 50

³² Dan Michman, *Het Liberale Jodendom in Nederland 1929-1943* (Amsterdam 1988) 27-33.

³³ Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders', 273.

³⁴ Reijnders, *Van 'Joodsche natiën'*, 117-118.

³⁵ Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders', 266-267.

³⁶ Verslag inwijding van de synagoge in Meerssen in 1853, zoals geciteerd in: Wenge, *Grenservaringen*, 23.

³⁷ Geciteerd in: Hol, *Joodse vluchtelingen*, 13.

leden hadden de gebedshuizen de status van 'kerkgang': Beek, Vaals, Valkenburg (vanaf 1906), Gennep en Grevenbicht.³⁸ In 1900 werden de joodse gemeenten Vaals en Gulpen samengevoegd tot de joodse gemeente Gulpen-Vaals. In 1906 fuseerden de joodse gemeenten Sittard en Grevenbicht. In 1935 werd de joodse gemeente Eijsden, die toen minder dan tien leden telde, gevoegd bij Maastricht. De kleine joodse gemeente Beek bleef bestaan, maar joden van Beek betaalden in 1940 een kerkelijke bijdrage aan de gemeente in Sittard, kennelijk in het kader van een voorgenomen samenvoeging.³⁹

De arts-radioloog D.M. Levy vertegenwoordigde Limburg bij de Centrale Commissie, het bestuur van het NIK, ook na zijn verhuizing in 1935 naar Utrecht.⁴⁰ In de Permanente Commissie tot de Algemeene Zaken van het NIK werd het ressort vertegenwoordigd door Isidore de Vries. De ressorten Maastricht en Den Bosch hadden samen in de vooroorlogse jaren één rabbijn, Salomon Heertjes, die woonde in de Brabantse hoofdstad. De verhouding tussen de weinig-punctuele Limburgse joden en de steile en conservatieve rabbijn waren koel. Het bestuur van het ressort Maastricht, de provincie Limburg omvattend, stond onder voorzitterschap van Emile Wesly.⁴¹ Simon de Vries was tot maart 1941 voorzitter van het lokale Kerkbestuur van de Hoofdsynagoge in Maastricht. Na zijn aftreden werd hij opgevolgd door Emile Wesly.⁴² Bij de meeste kleinere joodse gemeenten was de vertegenwoordiger in het bestuur van het ressort tevens voorzitter van het lokale Kerkbestuur. Voor dagelijkse religieuze zaken werden de gemeenten in Limburg geleid door hun godsdienstleraren. Daarnaast speelde de *sjochet* (rituele slachter) een belangrijke rol, in Maastricht Isaac de Liver.⁴³

De lijst van contributiebetalende leden van de joodse streekgemeente van Sittard omvatte in 1940 64 gezinnen met 164 personen.⁴⁴ De 166 leden van de Nederlandsch Israëlitische Gemeente Heerlen, 59 gezinnen, waren woonachtig in alle gemeenten van de Oostelijke (Oude) Mijnstreek.⁴⁵ De joodse gemeente Valkenburg telde 19 gezinnen met 64 leden; Gennep 11 gezinnen met 32 zielen; Roermond 27 families met 81 personen; Venlo 40 gezinnen, 114 personen; Beek 6 gezinnen met 17 leden; Vaals-Gulpen 24 gezinnen, 60 personen en Meerssen 4 gezinnen, 14 personen. De Nederlandsch Israëlitische Gemeente van Maastricht telde 120 gezinnen met 300 gezinsleden. 63

---

³⁸ Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 36.

³⁹ Michman, Beem en Michman, *Pinkas*.

⁴⁰ Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 42. Levy trad in 1941 toe tot de Rooms-Katholieke Kerk, waarschijnlijk in een poging om gevrijwaard te blijven van deportatie. Het heeft niet mogen baten.

⁴¹ De Hoofdsynagoge van Maastricht werd in het bestuur van het ressort verder vertegenwoordigd door Jacob Kaufmann, Simon van der Sluis, Sigmund Devries en Karel Soesman. Sittard, Venlo, Roermond, Beek, Meerssen, Valkenburg, Gennep, Heerlen en Vaals-Gulpen werden vertegenwoordigd door respectievelijk Silvain Wolff, Philip Cohen, Sally Goudsmit, Ber Meijer, Albert Zeligman, Gustaaf Hertogs, Arthur van Leeuwen, Emil Golstein, en Jacob Drielsma. Zie: Notulenboek Ressortale Vergadering, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 257.

⁴² Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 62-64. In het bestuur zaten verder Gustaaf Wijngaard, Herman Hertog en Jozeph Nathan Cohen.

⁴³ In Maastricht was Louis Gobes voorganger in de synagoge, godsdiensthoofdonderwijzer en tevens secretaris van het Kerkbestuur. In Venlo was Alexander Rubens voorganger, tot aan zijn overlijden op 1 januari 1942. Toen werd hij opgevolgd door Benno Levita. In Roermond bekleedde Leonard Israels die functie, in Sittard Nathan van Blijdestein en in Heerlen Chil Fishel Hendlich. Zie ook: RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 162. Gobes zegende op 23 maart 1941 het huwelijk in van de Poolse vluchteling Jojne Pinczowski met Elisabeth Bril, het 21-jarige nichtje van de voorganger. In tegenstelling tot hun oom overleefde het jonge bruidspaar de oorlog; zie: Notulenboek Ressortale Vergadering, Notulen 4 januari 1942, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 257.

⁴⁴ De leden waren woonachtig in de gemeenten Sittard, Geleen, Limbricht, Obbicht, Grevenbicht, Urmond, Susteren, Beek, Nuth, Oirsbeek, Amstenrade, Merkelbeek en zelfs een gezin uit Brunssum. Zie: Euregionaal Archief, Archief Nederlands Isr. Gemeente Sittard, inv. nr. 14.

⁴⁵ Rijckheydt, Archief 016 DOS 2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3515Z. Naast Heerlen woonden zij in Brunssum, Hoensbroek, Nieuwenhagen, Eijgelshoven en Kerkrade.

gezinnen betaalden een maandelijks bijdrage aan de Gemeente, voor een totaalbedrag van fl.226,80 per maand. De hoogste bijdragen waren afkomstig van Victor Hertz Dahl en L. Frank, elk fl.25. In totaal waren in Limburg ongeveer 370 gezinnen, ruim 1000 personen actief bij het joodse kerkelijk leven betrokken.⁴⁶ Uitgaande van 1400 joden (de hele populatie minus de ongeveer 100 christenen onder hen) zou dat dus betekenen dat ongeveer dertig procent niet bij een kerkgenootschap stond ingeschreven. Hieronder waren veel Duitse vluchtelingen en personen die zich in Limburg hadden gevestigd nadat zij in 1940 de kuststreek hadden moeten verlaten.⁴⁷ Een groot percentage niet-kerkelijken zou kunnen wijzen op een grote mate van assimilatie.

Economische positie

Het einde van de negentiende eeuw was voor joden in Nederland een tijd van nieuwe ontplooiingsmogelijkheden.⁴⁸ Zij hadden in beginsel toegang tot alle beroepen. Evenals in heel Europa bleef echter een onevenredig groot deel van de joden werkzaam in de handel.⁴⁹ Ook de manier waarop joden in Nederland hun kost verdienden wek sterk af van het patroon onder de gehele bevolking. In 1940 was, volgens de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters 60 procent werkzaam als zelfstandig ondernemer, 22 procent als werknemer in de handel en 12 procent in de industrie.⁵⁰ Verdeeld naar economische sectoren werkte 40 procent in de handel, 20 in de kledingsector en 15 in de diamantindustrie. Het aantal personen dat werkzaam was in de handel van vlees en vee werd niet apart vermeld, maar was ongetwijfeld groot. Joden waren soms in het slagersvak terechtgekomen omdat zij waren begonnen als koosjer slachter.⁵¹ Veel zelfstandige handelaars dreven echter handel in het laagste segment, als marktkoopman, venter of voddenhandelaar. Daarnaast bloeide in Nederland een aantal grote ondernemingen door joden gesticht, in de textiel- en de levensmiddelenbranche. Intellectuele en culturele beroepen waren onder joden oververtegenwoordigd. Naast een groep zeer rijke, woonde ook een grote groep arme joden in Nederland. Vooral in Amsterdam leefden velen onder zeer behoeftige omstandigheden. Tussen beide extremen ontwikkelde zich een middenstand.⁵²

In Limburg wek het beroepspatroon af van dat in het hele land. Joodse industriearbeiders ontbraken nagenoeg helemaal. In het begin van de twintigste eeuw waren veel Limburgse joden in de dorpen slager en handelaar in vlees en andere agrarische producten; in de steden verdienden zij de kost als slager, kleermaker en handelaar.⁵³ Zij waren, evenals de rest van het land, sterk gericht op de lokale markt. Een beperkt aantal joodse voddenkooplui herinnerde nog aan vroeger tijden, maar echte armoede was onder joden zeker niet algemener dan onder de rest van de bevolking. Een aantal joden slaagde erin om een rendabel bedrijf te beginnen; een kleine groep verwierf een grote welstand. Schamele handeltjes konden soms uitgroeien tot welvarende bedrijven in de textielbranche of tot winkels van luxegoederen, goud en juwelen. In Maastricht, Sittard en Heerlen ontstond het grote textielbedrijf Wolf en Hertz Dahl. In Roermond groeide het bedrijf L. Goudsmit en Zonen, manufacturen en herenkleding, uit tot een grote firma.⁵⁴ In Gennep boden de

---

⁴⁶ Overzichten 1940 in: RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 161.

⁴⁷ Zie onder meer: brief Goudsmit 3 maart 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

⁴⁸ Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders', 248.

⁴⁹ Wasserstein. *On the Eve*, 16-17.

⁵⁰ Cijfers van de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters 1941, NIOD, Archief van de HSSPF, Archief 077, inv. nr. 1398.

⁵¹ Overzicht Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters augustus 1941, NIOD, Archief 020 Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1498, en: Reijnders, *Van 'Joodsche natiën'*, 49.

⁵² Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders', 259-261.

⁵³ Aan het begin van de twintigste eeuw telde Maastricht 33 joodse kostwinners; 14 waren slager, 10 'koopman' en 6 stonden te boek als marskramer; zie: Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 36.

⁵⁴ *Ibidem*, 59.

tricotageateliers van Kann en van David werk aan tientallen vrouwen en meisjes.⁵⁵ In Venlo ontwikkelden enkele joodse bedrijven zich tot kleine industrievestigingen: de parapluafabriek van Philip Cohen en de Venlose Confectiefabriek van David Oppenheimer.⁵⁶ Ook op cultureel gebied stegen Limburgse joden op de maatschappelijke ladder. In Venlo was Jacques Wiener tijdens de eeuwwisseling een succesvol kunstenaar en zilvergraveur. Hij maakte ontwerpen voor postzegels en eremedailles.⁵⁷ De Sittardenaar Leo Horn vierde triomfen als internationaal voetballer.⁵⁸

Toen de oorlog uitbrak, was in dorpen en stadjes als Gennep, Heer, Meerssen, Beek, Gulpen en Vaals de meerderheid van de kostwinners slager of veehandelaar.⁵⁹ In Geleen, Sittard, Heerlen, Maastricht, Venlo, Kerkrade en Roermond hadden vrijwel alle joodse kostwinners een winkel. Vaak was dat een slagers- of textielwinkel. Zelfs in de moderne industriestad Heerlen waren nog vier personen veekoopman.⁶⁰

De economische crisis van de jaren dertig trof in het algemeen de joden harder dan andere groepen uit de bevolking.⁶¹ In Amsterdam kwam weer ernstige armoede voor. In de provincie, ook in Limburg, waren joden echter gemiddeld meer welgesteld dan in Amsterdam.⁶² In Amsterdam verdiende de helft van de kostwinners minder dan fl.500 en 69 procent minder dan fl.1000 per jaar.⁶³ Van de 120 joodse gezinnen die in 1940 waren aangesloten bij de Hoofdsynagoge van Maastricht hadden er drie een belastbaar inkomen van meer dan fl.10.000 per jaar, een topinkomen in die tijd. 62 hadden een inkomen tussen fl.1000 en fl.5000 per jaar, voor 25 gezinnen was het jaarinkomen lager dan fl.1000 en 10 families werden door de joodse gemeente of door joodse particulieren geldelijk ondersteund.⁶⁴ Ook de inkomens van joden uit Heerlen liepen sterk uiteen. De melkhandelaarster weduwe Kosten-Cahn had een belastbaar inkomen van fl.800 per jaar⁶⁵; de koopman Hayman Silvain Hertzdahl van fl.64.842. De meesten hadden weinig of geen eigen vermogen.⁶⁶

Integratie en antisemitisme

De periode tussen 1870 en 1940 was voor de joden een tijd van emancipatie, assimilatie, integratie en secularisatie. Joodse vrouwen ontworstelden zich geleidelijk aan hun rechteloosheid en achterstelling ten opzicht van mannen.⁶⁷ Er werden meer huwelijken met niet-joden gesloten.⁶⁸ Voor

---

⁵⁵ Wiel S. van Dinter, *De joden van Gennep 1650-1950* (Zutphen 1990) 59.

⁵⁶ Michman, Beem en Michman, *Pinkas*, 553.

⁵⁷ Wenge, *Grenservaringen*, 57.

⁵⁸ Na de oorlog was Horn een befaamd scheidsrechter. Minder bekend is dat hij tijdens de oorlog met een esculaap op zijn fiets onder de valse naam 'dokter van Dongen' door Amsterdam reed om onderduikadressen voor joden te zoeken. Zie: [www.historici.nl/Leo Horn](http://www.historici.nl/Leo%20Horn).

⁵⁹ Lijst van burgemeester van Heer 24 juni 1942, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17; lijst joden van Meerssen, juni 1942, GA. Meerssen 1933-1981, inv. nr. 1350; lijst joden van Gennep, juni 1942. G.A. Gennep, inv. nr.115; lijst joden van Vaals, mei 1942, GA. Vaals, inv. nr. 1342.

⁶⁰ Euregionaal Archief Born, Archief Gemeente Geleen, inv. nr. 9022; lijst van Heerlense joden met hun economische gegevens, verstrekt aan *Devisenschutzkommando* Holland, 7 mei 1941, Rijkheyt, Archief 016, Dossiers Gemeente Heerlen, inv. nr. 1521; lijst joden van Kerkrade, juni 1942, G.A. Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2514; lijst joden Roermond, juni 1942, GA Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1277; lijst joden van Venlo, juni 1942, GA. Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 778; Euregionaal Archief Born, Archief Gemeente Sittard, doos 8.

⁶¹ Wasserstein, *On the Eve*, 93.

⁶² Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität' 89.

⁶³ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 40.

⁶⁴ Overzicht in: RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 162.

⁶⁵ In die tijd lag het bestaansminimum voor een gezin rond de 800 gulden per jaar.

⁶⁶ Lijst van Heerlense joden met hun economische gegevens, verstrekt aan *Devisenschutzkommando* Holland, 7 mei 1941, Rijkheyt, Archief 016, Dossiers Gemeente Heerlen, inv. nr. 1521.

⁶⁷ Wasserstein, *On the Eve*, 152-155.

sommige joden was het een tijd van religieuze opleving; anderen vervreemdden geheel van de religie. Joden gingen in allerlei sociale activiteiten en organisaties deelnemen. Zij bleven daarin altijd herkend als jood, meestal zonder dat dit een rol van betekenis speelde. Bij bepaalde gelegenheden riep dit echter wel anti-joodse gevoelens op. Aan het einde van de negentiende eeuw was er overal in Europa sprake van hernieuwd antisemitisme, ook in Nederland.⁶⁹ Afkeer van joden was gebruikelijk en geaccepteerd in alle Nederlandse zuilen, bij katholieken, protestanten en socialisten. Afgeven op de 'geldjood' was een populistisch instrument in een poging steun te winnen in de strijd tegen kapitalisme en liberalisme. De socialistische voorman Willem Hubert Vliegen gaf in Maastricht vanaf 1890 het blad *De Volkstribuun* uit. Hierin stonden geregeld artikelen die de joden benoemden als 'geldjoden', 'pelsjassen' en 'smouzen', ofschoon in andere bijdragen het antisemitisme werd afgewezen.⁷⁰

Anti-joodse sentimenten, retoriek en daden gingen dus ook aan Limburg niet voorbij. In 1888 vonden in Beek vechtpartijen plaats tussen joodse en niet-joodse dorpingen. Bij een van die schermutselingen liep de burgemeester van Beek een schotwond in zijn achterste op. De schutter, de jood Maurits Hellendag, was genoodzaakt uit te wijken naar Sittard, waar hij minder kwetsbaar was voor de Beekse volkswoede.⁷¹ In zijn woonplaats werd een lied gezongen, waarvan één strofe luidde: 'De judden zeen noe zoe valsj wie katte. Bezunjer Benewa deè gekke pum. Veur op die kont te klatsen zullen ze zich neet loate vatte; doaveur zeen ze veuls te sjlum.'⁷² Op het einde van de negentiende eeuw moest een aantal joden uit Eijsden verhuizen als gevolg van anti-joodse agitatie.⁷³ In 1892 werd de joodse slager Buschoff in het Duitse Xanten beschuldigd van een rituele moord. Naar aanleiding hiervan werd in Nederlands Limburg een gedicht verspreid: 'Heb je wel gehoord/ Van die vreselijke moord;/ Van de vreselijke moord in Xanten?/ Daar hebben ze een christenkind vermoord,/ En wel door joden handen./ Buschoff, Buschoff, / Den kop den mut er af.'⁷⁴ In 1893 moest de gouverneur van Limburg in Meerssen ingrijpen in de carnavalsoptocht, toen daar een antisemitische praalwagen met joodse sjacheraars die het Gouden Kalf aanbaden, zou meetrekken.⁷⁵

In Meerssen werd tussen 1890 en 1892 het antisemitische weekblad *De Talmudjood* gedrukt en uitgegeven door Joseph Russel. Russel was de zoon van een Limburgse historicus en journalist. Hij verdiende de kost als drukker en schrijver van pseudowetenschappelijke boekjes over de regionale geschiedenis. Hij had onder meer een boek op zijn naam waarin hij de rol van de joden in de Bokkenrijdersbende beklemtoonde. Zijn voornaamste bezigheid was het in woord en geschrift verdedigen van de Maastrichtse aardewerkfabrikant Petrus Regout tegen verwijten van de kant van Limburgse politici en bestuurders. Hij was een tijdlang uitgeweken naar België om een veroordeling wegens belediging van de gouverneur van Limburg te ontlopen. De meeste artikelen in *De Talmudjood* werden door Russel zelf onder veel verschillende schuilnamen geschreven. Het blad richtte zich aanvankelijk op de bewoners van Limburgse dorpen, maar werd later in een oplage van 1200 exemplaren, tegen een abonnementsprijs van 75 cent per kwartaal, verspreid over heel

---

⁶⁸ In heel Nederland waren 8000-9000 joden gehuwd met een niet-joodse partner, ongeveer 6,5 procent van de joodse bevolking; in Limburg (volgens onze eigen data) 7 procent, dus bijna geen verschil. Zie: Coen Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2007) 233-234.

⁶⁹ Wasserstein, *On the Eve*, 34.

⁷⁰ Jan Willem Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een romantische revolutionair* (Antwerpen/Amsterdam 2012) 193-199.

⁷¹ Janssen et al., *Joods Beek*, 78.

⁷² 'De joden zijn tegenwoordig zo vals als katten; vooral Benoit (Hellendag, merkwaardigerwijs niet de schutter Maurits Hellendag), die gekke lummel. Ze zullen zich niet laten pakken voor een klap op de billen. Daar zijn ze veel te sluw voor'. Geciteerd in: Janssen et al., *Joods Beek*, 80-81.

⁷³ Jansen et al., *Joods Beek*, 83.

⁷⁴ Wenge, *Grenservaringen*, 28.

⁷⁵ Ontleend aan een ongedateerd en onuitgegeven artikel van de hand van een zekere Volders in het archief van het Joods Leerhuis te Meerssen 48-54 (met dank aan de heer G. Kockelkorn).

Nederland en België. De toon was lasterlijk en doordrenkt van een platvloers religieus-geïnspireerd antisemitisme, waarbij ook het vermeende joodse wereldcomplot en het joodse bedrog rijkelijk aan de orde kwamen. Een citaat uit 1891:

[Het handelt om ...] de kinderen Israëls [die] als bankiers, geldjoden, paardenkooplui, handelaars in vee, beenhakkers, kooplui in stoffen, ja zelfs als marskramers in allerhande snuisterijen de arme goedgegelovige Christenen, vooral de dorpsbewoners, afzetten, uitstropen, om alles brengen, terwijl de kapitalen der gegoeden, de spaarpenningen der minderen, het zweet van de werkman, verdwijnen in de bodemloze afgrond, die men de woeker van het Jodendom heet, terwijl Israël danst om het gouden kalf van onze goudstukken gesmolten.

Of:

Het is de gevloekte geest van de Antichrist [...]. Het is de geest van vaderlandsloosheid, die geen ander vaderland kent dan waar buit en prooi te behalen zijn. Het is de geest van Satanse onmenselijkheid [...], de vloekwaardige geest van de Talmud.

In een citaat van 3 april 1892 heet het: 'Nu vraag ik U (...) hebben de christenen geen gelijk met den jood overal buiten te sluiten, [...door ...] boven de deur van elk gebouw te plaatsen: "joden en honden worden geweerd"'?. Na 1892 heeft het blaadje nog enige tijd bestaan onder de titel *Waarheid en Recht. Anti-semitisch Weekblad*.⁷⁶

Antisemitisme kwam ook voor in het hart van de Katholieke Kerk, die in Limburg veel invloed had op de daden en gedachten van de mensen. De synode van de Utrechtse Kerkprovincie bepaalde in 1924 dat het aan katholieken verboden was afhankelijk te zijn van joodse werkgevers en huiselijk verkeer te hebben met joden. Dr. H.A. Poels, bisschoppelijk hoofdaalmoezenier van sociale werken en een der grote katholieke voorvechters voor rechten en welvaart van katholieke arbeiders, gaf de joden de schuld van de ontkerstening van Europa. In het blad van de R.K. Werkliedenvereniging *Leering en Leiding* schreef redacteur F. Armand in 1936 een artikel over de 'Gouden Internationale', de internationale joodse samenzwering. Van de latere Nijmeegse hoogleraar exegese J.P.M. van der Ploeg verscheen in 1940 het boek *Het Joodsche Vraagstuk*, waarin hij de joden neerzette als een volksvreemd oosters ras.⁷⁷ Met Goede Vrijdag bad men in alle katholieke kerken voor de joden met de woorden 'pro perfidis Judaeis' (voor de perfide joden). Dit werd echter door de Nederlandse bisschoppen betreurd; zij allen waren lid van de Vereniging *Amici Israel* (Vrienden van Israel), die schrappen van de bovengenoemde woorden uit de liturgie voorstond. In 1928 werd die vereniging echter per decreet door het Vaticaan verboden.⁷⁸ Katholieke antisemieten en fascistenvormden slechts een klein en onderling sterk verdeeld groepje. De bisschoppen deden in een Herderlijke Brief een dringende oproep aan de gelovigen om niet te participeren aan fascistische en nationaalsocialistische bewegingen.⁷⁹

Virulent antisemitisme werd doorgaans als onfatsoenlijk beschouwd, maar een mild anti-joods sentiment was nooit weggeweest en kwam overal voor.⁸⁰ Anti-joodse uitingen waren meestal niet bedoeld als antisemitisme, maar vonden plaats in het kader van gewone dorpsruzies of waren meer baldadigheid. Kinderen in Beek gooiden rommel in de synagogetuin. In de jaren dertig werd een jeugdige inwoner van Beek-Genhout veroordeeld tot tuchthuisstraf omdat hij joodse graven op de

⁷⁶ Uitgave van *De Talmudjood*, in bezit van Joods Leerhuis Meerssen. De citaten zijn uit het ongedateerd artikel van Volders in hetzelfde archief.

⁷⁷ Ton H.M. van Schaik, *Vertrouwde vreemden. Betrekkingen tussen katholieken en joden in Nederland 1930-1990* (Baarn 1992) 13-21.

⁷⁸ Ibidem, 16.

⁷⁹ Ibidem, 23-24.

⁸⁰ Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders', 281-284.

begraafplaats aan de Putbroek had vernield.⁸¹ Enkele joodse vrouwen in Gennep vielen in het stadje op door hun mondaine kleding: vleeskleurige kousen en frivole blouses. Dit wekte afgunst en was aanleiding tot een preek van de pastoor over het Sodoma en Gomorra in Gennep. Bij minder positieve gebeurtenissen werden de joden plotseling weer als een afwijkende groep gezien.⁸²

In de jaren twintig en dertig nam het antisemitisme opnieuw toe in heel Europa, ook (zij het in mindere mate) in Nederland en Limburg.⁸³ Door persberichten groeide soms bij de bevolking het idee dat joden in de samenleving teveel invloed hadden, méér dan waarop zij gezien hun kleine aantal recht hadden. Iemand die zich presenteerde als 'kenner van het Joodsche vraagstuk en een vriend van de Joden' waarschuwde in 1933 in de *Limburger Koerier* de katholieken 'tegen een gevaar [...] dat de Joden hier in dezelfde fout zouden vervallen zoals [...] in de roode republiek van Weimar'. Daar hadden ze teveel invloed gekregen; daar betaalden zij nu onder Hitler de tol voor.⁸⁴ Op suggesties uit joodse hoek dat katholieken zich intolerant zouden opstellen tegenover joden, werd verontwaardigd gereageerd. Op een vergadering van joodse sociaal-democraten in Den Haag had ene Stokvis iets dergelijks gezegd. Volgens de *Limburger Koerier* was het 'een infame verdachtmaking'. Want, zo zei de krant, 'laat men Joden die [...] in Limburg wonen eens vragen, of de Katholieken hen ooit onverdraagzaam behandelen'. Integendeel, 'wij eischen vrijheid voor ons[zelf], wij zullen nooit aan de vrijheid van Joden tornen.'⁸⁵

In de verhouding tussen joden en christenen overheerste het beeld van vriendschap en integratie: in Nederland meer dan elders in Europa, in Limburg meer dan elders in Nederland. In december 1935 vierde de joodse gemeente van Venlo het zeventigjarig bestaan van de synagoge. De katholieke buurtbewoners hadden de hele straat, het Maasschriksel, versierd. Burgemeester B. Berger hield een rede, waarin hij 'wees op de groote verdraagzaamheid [...] tusschen de Katholieke bevolking van Venlo en de Joodsche bevolking'. Dat mensen uit het Maasschriksel de straat hadden versierd vond hij vanzelfsprekend, 'want als wij feest vieren kunnen wij ook steeds op U rekenen'. Daarna stonden alle aanwezigen op en zongen spontaan het eerste en het zesde vers van het Wilhelmus.⁸⁶

Limburg was een standenmaatschappij. De 'hogere standen' probeerden joden te weren uit machtsposities op politiek en beleidsmatig gebied. Maar men wist daar nauwelijks hoe het toeging onder 'gewone' mensen. Op persoonlijk vlak waren daar de verhoudingen tussen joden en katholieken vaak hartelijk.⁸⁷ Hierdoor, door de veelvuldige contacten en door de vervaging van de joodse geloofsovertuiging, werden in Limburg meerdere gemengde huwelijken gesloten. Vrijwel altijd ging daarbij de joodse partner over tot het Christendom. In het begin van de Tweede Wereldoorlog waren 111 Limburgse joden gemengd gehuwd en christelijk gedoopt.⁸⁸ Er bestond voor joodse jonge mensen vaak niet veel andere keus dan trouwen met een niet-joodse partner. De joodse gemeenschappen waren klein tot zeer klein en veel joodse leeftijdgenoten waren er niet.⁸⁹

Joden werden in meerdere gemeenten in de gemeenteraad gekozen. Een echte joodse zuil, vergelijkbaar met de katholieke en protestants-christelijke, kwam in Nederland nooit van de grond. Vaak engageerden joden zich in de liberale en de sociaal-democratische zuil.⁹⁰ In Venlo bezette

---

⁸¹ Herman van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis. Beek tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Beek 1994) 81.

⁸² Wiel van Dinter, *Kleine historie van Gennep* (Gennep 2001) 351; en : Van Dinter, *De joden van Gennep*, 58.

⁸³ Wasserstein, *On the Eve*, 34-35.

⁸⁴ Artikel *Limburger Koerier*, 14 juli 1933.

⁸⁵ Artikel *Limburger Koerier*, 25 maart 1933.

⁸⁶ Verslag *Limburger Koerier*, 30 december 1935.

⁸⁷ Hélène Vossen, 'Opvang van joodse repatrianten', 91.

⁸⁸ Twee derde van hen was in Nederland geboren.

⁸⁹ Jansen et al., *Joods Beek*, 86-87.

⁹⁰ Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 90.

mevrouw E.A. Witmond-Blok van 1931 tot 1933 een raadszetel voor de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP).⁹¹

Joden namen op grote schaal deel aan niet-joodse culturele en sociale activiteiten: fanfares, toneel- en zangverenigingen, en – jazeker – het ‘katholieke’ carnavalsleven. In Sittard zaten joden in de besturen van carnavalsverenigingen, muziekcorspsen en sportclubs.⁹² In Beek maakten joden deel uit van de carnavalsvereniging, speelden in de voetbalclub en sierden zelfs mee voor de sacramentsprocessie. Joodse veehandelaars in Beek speelden een grote rol bij de jaarlijkse Paasveemarkt. In Venlo namen joden eveneens deel aan het carnavalsfeest. Een anonieme ingezonden briefschrijver in het tijdschrift *Joodse Vriendenkring* kon dit goed begrijpen: ‘Wij [Limburgse joden HvR] zitten midden in deze beweging, doen er vaak aan mee, en laten ons schommelen op de baren der zotheid.’⁹³ Ook in Gennep namen de joden volop deel aan het verenigingsleven. De jood Jöbke Kaufman was één der oprichters van de Gennepse voetbalclub Vitesse 08. Ook hier sierden joden voor hun huizen als de processie langstrok. Er werd ook trouw voor gewaakt dat in elk ere-comité dat werd opgericht, bijvoorbeeld bij de ontvangst van een hoogwaardigheidsbekleder, naast de overgrote katholieke meerderheid ook de kleine protestantse en joodse minderheden waren vertegenwoordigd.⁹⁴

Het was geen antisemitisme, maar een voortdurend gevoel van anders-zijn, van anders gevonden worden, dat veel joden hinderde. De Roermondse joodse schrijver Jacob Hiegentlich verwoordde in zijn novelle *Mirjam* de sfeer in Roermond in de jaren twintig en dertig. Ik citeerde hieruit aan het begin van dit hoofdstuk. In dit deels autobiografisch verhaal beschreef hij hoe zijn grootvader, hier Moser genaamd, zich moest inwerken in zijn stad:

Hoeveel zelfbeheersing had grootvader niet van node gehad zich te handhaven, hoeveel grofheden niet moeten verduren, eer de rhetorische erkenning: ziedaar een mens, zijn zoon, den oprechten halven garen oom Israel, werd toegezwaid. Nu was de familie Moser erkend, nu was ze ‘een van ons’ geworden. En wie waren die ‘ons’? Kleine burgers en outlaws. Altoos moesten de Joden een surplus bezitten, geestelijk of anderszins, had hij ergens gelezen, boven den stand, waarin ze werden toegelaten. De Mosers waren gewoon hun gedachten daaraan uit te schakelen, zoals ze de radio overschakelden als Hitler of zijn paladijnen de wereld door de microfoon profeteerden.⁹⁵

Dit is bijna hetzelfde als wat Fritz Bernstein, de toenmalige voorzitter van de Nederlandse Zionisten Bond, schreef in 1935: ‘De Jood wordt tot niet Joodsche kringen alleen dan toegelaten, als hij iets mee kan brengen dat tegen het nadeel van zijn Jood-zijn opweegt: hij moet een “meer” aan talent of persoonlijke betekenis of positie of opvoeding of vermogen meebrengen [...]’⁹⁶

Vluchtelingen uit Duitsland

Vanaf 1933 kwamen opnieuw joden Limburg binnen. Mensen die zich niet meer thuis voelden, niet meer de kost konden verdienen of wier leven werd bedreigd in het Derde Rijk van Adolf Hitler. De komst van de vluchtelingen had grote betekenis voor het Limburgse jodendom. Een trend van demografische neergang van drie generaties werd doorbroken. De joodse gemeenschap in Limburg groeide in een paar jaar tot een omvang die zij nooit eerder in de geschiedenis had bereikt. Met de

---

⁹¹ Brief Burgemeester Venlo 13 mei 1942, dossier joods onderwijs, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1497.

⁹² P.B.N. van Luijn, *Stadt Sittardt. Een grensoverschrijdend verleden* (Sittard 1993) 246.

⁹³ Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo*, 16.

⁹⁴ Wiel van Dinter, *Kleine historie van Gennep*, 351; en : Van Dinter, *De joden van Gennep*, 58.

⁹⁵ Citaat uit de novelle *Mirjam*, in: Jacob Hiegentlich, *Het zotte vleesch*, 167.

⁹⁶ Fritz Bernstein in zijn boek ‘*Joodsche problematiek*’ (1935), zoals geciteerd in: Hans Jansen, *Diagnose van racisme en antisemitisme in Europa* (Den Haag 1994) 152-153.

vluchtelingen kwamen ook krachtige impulsen voor de Limburgse economie: sommige nieuwkomers stichtten hier grote bedrijven. Voor het joodse religieuze en culturele leven waren zij eveneens een stimulans.

Antisemitisme op religieuze en economische gronden had al eeuwen een rol gespeeld in het maatschappelijk debat. In sommige kringen heerste een paranoïde angst voor de jood, die werd gezien als de verpersoonlijking van de 'perverse oosterling'. Hij was de 'Ander': de meerderheid definieerde haar eigen identiteit door zich af te zetten tegen de jood. Aan joden werden bizarre en negatieve kenmerken toegedicht: lichamelijke stigmata, maar ook seksuele onverzadigbaarheid, verwijfdheid, onbetrouwbaarheid, verraderlijkheid, lafheid en moordzucht.⁹⁷ Soms werd het antisemitisme gezien als een fatsoenlijke mening: mensen durfden er openlijk voor uit te komen. Joden hadden immers Christus vermoord en het waren – dat was algemeen bekend – onbetrouwbare woekeraars en parasieten. Na de Eerste Wereldoorlog was daar nog een element bijgekomen: Duitsland had in Versailles vernederende vredesvoorwaarden moeten tekenen. Het Reich had zijn koloniën moeten afstaan, evenals een groot deel van zijn Europese grondgebied. Het land was veroordeeld tot zware herstelbetalingen; zijn leger was verkleind, herbewapening aan banden gelegd en het Rijnland gedemilitariseerd. Dat alles gebeurde terwijl velen in de mening hadden verkeerd dat Duitsland de oorlog nog had kunnen winnen. 'Had kunnen', als het land niet verraden was! Veel Duitsers gingen zich zelf zien als slachtoffer van verraad van binnenuit. En in de beeldvorming, die door antisemieten werd gevoed, waren het de joden die Duitsland een dolk in de rug hadden gestoken. Zo kreeg het antisemitisme een politieke dimensie.

Ondertussen raakte ook de evolutieleer van Darwin in breder kring bekend. De evolutie, de ontwikkeling van de biologische soorten en de vooruitgang in de natuur, was het resultaat van een eeuwige strijd tussen soorten, waarbij de sterksten overwonnen. Deze *survival of the fittest in the struggle for life* zou volgens sommigen ook de menselijke samenleving sturen. De mensheid was onderverdeeld in een aantal rassen, die met elkaar in een onvermijdelijke strijd gewikkeld waren. De sterken zouden het winnen van de zwakken, dat was de regel van de natuur. Het sterke ras bij uitstek was het 'arische' ras; het zwakke was het gedegenererde joodse ras. Het antisemitisme kreeg, naast het religieuze, het economische en het politieke, een vierde – uitermate kwaadaardig – element: het racistische. Hitler had dit racistisch antisemitisme niet uitgevonden: hij was wel vanaf de jaren twintig een vurig aanhanger ervan. Saul Friedländer wijst erop dat het antisemitisme bij Hitler een geheel nieuwe intensiteit kreeg. Hij spreekt van een 'verlossings-antisemitisme': een combinatie van moorddadige woede en haat met een idealistisch doel: Duitsland en Europa verlossen van zijn meest gevaarlijke vijand, de joden. Dit doel werd vervolgens gerealiseerd met uiterst moderne en rationele middelen.⁹⁸

Na het einde van de Eerste Wereldoorlog maakte de in 1918 gestichte Republiek van Weimar een stormachtige en bewogen geschiedenis door, vol crisissen en onlusten. Tussen 1918 en 1923 wisselden rechtse en linkse pogingen tot staatsgreep elkaar af. De straat was het toneel van zowel rechts als links geweld. In 1923 pleegden Hitler en zijn nog kleine NSDAP een mislukte *Putsch*. Duitsland kwam in hetzelfde jaar in een enorme economische inflatie terecht. Toen deze redelijk overwonnen was, werd het land geteisterd door de economische wereldcrisis van 1929-1930. De nazi-partij NSDAP kon als gevolg hiervan stormachtig snel groeien. Bij de parlementsverkiezingen in 1932 haalde ze 37 procent van de stemmen en in januari 1933 werd Hitler benoemd tot *Reichskanzler*. Spoedig daarna maakte hij een einde aan de democratie door socialisten en communisten in concentratiekampen op te sluiten en de andere politieke partijen op te heffen. Toen kon hij Duitsland gaan zuiveren van zijn grootste vijand, de joden. Zuiveren van joden, dat was nog iets anders dan hen allen vermoorden. In de eerste jaren van het Derde Rijk was het beleid erop gericht het leven van de joden zodanig onmogelijk te maken, dat ze 'vrijwillig' zouden vertrekken

⁹⁷ Jansen, *Diagnose van racisme*, 79-130.

⁹⁸ Saul Friedländer, *Nazi-Duitsland en de joden*, 17.

naar het buitenland. En dat lukte: als gevolg van de anti-joodse maatregelen verkozen de meeste Duitse joden te emigreren en toen de druk op hen werd opgevoerd, vluchtten zij in paniek over de grens. Maar velen van hen werden niet in het buitenland toegelaten, ook niet in het buurland Nederland.⁹⁹

De eerste stroom van joodse emigranten meldde zich in Nederland en de andere buurlanden in 1933, meteen nadat Hitler de macht had overgenomen. Zij waren gealarmeerd door de felle antisemitische retoriek en de politieke onderdrukking in Duitsland. Zij werden wreed geconfronteerd met hun nieuwe situatie door de 'jodenboycot', een – overigens mislukte – door de SA georganiseerde poging om Duitsers te bewegen niet meer te kopen in joodse winkels. Vóór het voorjaar 1934 werden door de Nederlandse regering nog weinig beperkingen opgelegd aan joodse immigranten. Op grond van de Vreemdelingenwet uit 1849 mocht iedere vreemdeling die beschikte over middelen van bestaan, zich in Nederland vestigen.¹⁰⁰ De regering wachtte af wat de internationale gemeenschap zou afspreken. Vooral katholieke politici wezen op de nadelen die verbonden waren aan de toelating van als 'economische vluchtelingen' beschouwde joden. Zij zouden een bedreiging vormen voor de Nederlandse economie. Hun 'Oost-Europese mentaliteit' werd gezien als een gevaar voor de Nederlandse samenleving. Bovendien vreesden politici voor 'linkse agitatie' door joodse immigranten, van wie er velen een socialistische overtuiging aanhingen. Dat zou kunnen leiden tot diplomatieke moeilijkheden met Duitsland. Daarnaast zou een toename van het aantal joodse vreemdelingen gemakkelijk een opleving van het antisemitisme in Nederland kunnen veroorzaken. Ook veel prominente joodse Nederlanders waren daar beducht voor.¹⁰¹ Limburg kreeg als grensprovincie te maken met duizenden joodse vluchtelingen. Daarom werd er vooral uit de grensstreken druk uitgeoefend op de regering om iets te doen tegen de vluchtelingenstroom. Procureur-Generaal baron mr. E.L.M.H. Speyart van Woerden van het Gerechtshof in Den Bosch, de hoogste handhaver van de openbare orde in Zuid-Nederland, schreef op 1 mei 1933 aan de politiecorpsen in zijn ambtsgebied dat hij verlangde dat aan de groteren toeloop van Israëlieten uit Duitsland, die op clandestiene wijze de Duitsch-Nederlandsche grens overschrijden' een eind werd gemaakt en dat de vluchtelingen moesten worden teruggestuurd.¹⁰² Berichten over de slechte behandeling van joden door de Duitse regering en de Duitse milities werden afgeschilderd als 'horrorverhalen'. Joden die zich netjes aan de wet hielden, hadden volgens ambtenaren in Duitsland niets te vrezen.¹⁰³

Vooraf onder druk van dergelijke signalen legde de katholieke Minister van Justitie in het kabinet-Colijn, mr. J.R.H. van Schaik, beperkingen op aan de toelating van joodse vluchtelingen. Hij baseerde die op economische motieven. In mei 1934 besloot hij de grenzen in principe te sluiten. In het *Algemeen Politieblad* werden richtlijnen gepubliceerd: reeds eerder tijdelijk toegelaten vluchtelingen mochten voorlopig in Nederland blijven, maar nieuwe

[...] vluchtelingen [moeten] aan de grens worden geweerd, tenzij het gevallen betreft waarin aannemelijk wordt gemaakt dat terugkeer naar Duitsland onmiddellijk lijfsgevaar voor de betrokkene zal medebrengen. Nieuw-aangekomen statenloze vluchtelingen, waar ook aangetroffen, moeten naar Duitsland worden teruggeleid.

---

⁹⁹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 1* (Den Haag 1969) 364-529.

¹⁰⁰ Bob Moore, *Refugees from Nazi-Germany in the Netherlands 1933-1940* (Dordrecht 1986) 53-60. In 1906 werd deze situatie bevestigd in een Vestigingsverdrag tussen Nederland en Duitsland: wederzijdse onderdanen hadden het recht op vestiging, mits zij beschikten over voldoende middelen van bestaan.

¹⁰¹ Martin Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 34-35; en: Bob Moore, *Refugees, 2*.

¹⁰² A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden 1994) 370-377.

¹⁰³ Moore, *Refugees*, 60.

De uitvoering van deze maatregelen was een taak van de Grensbewakings- en Vreemdelingendienst (GVD), een afdeling van de Marechaussee onder leiding van kolonel F.C.A. van der Minne.¹⁰⁴

Ook werken binnen Nederland werd voor vluchtelingen aan een vergunning gebonden. Het was niet langer toegestaan vluchtelingen in dienst te nemen of in staat te stellen in Nederland hun studie te voltooien. Vanaf 1937 was het joodse vluchtelingen ook verboden een zelfstandig beroep uit te oefenen zonder vergunning.¹⁰⁵ Een uitzondering werd gemaakt voor arbeid in een werkkolonie in de Wieringermeer. Door deze maatregelen daalde het aantal vluchtelingen dat zich wilde vestigen, drastisch.¹⁰⁶

Er waren richtlijnen, maar die lieten ruimte voor verschillende interpretaties. Het beleid verschilde dan ook van gemeente tot gemeente. Gennep, Venlo, Amby en Heer hanteerden een soepel toelatingsbeleid. De burgemeester van Gennep, J.P.D. van Banning, kreeg een berisping van de Procureur-Generaal, omdat hij de toelatingsregels voor joden te soepel hanteerde. In Amby gaf burgemeester M. Hermens aan 117 vluchtelingen, merendeels uit Hamborn en Düsseldorf, die zich als groep in het dorp hadden gemeld, toestemming om zich te vestigen.¹⁰⁷ Aan de andere kant werden sommige gemeentebesturen gekapitteld omdat zij te voortvarend waren bij het uitzetten van joodse vluchtelingen. Op 24 augustus 1935 ontvingen de burgemeesters een waarschuwing van het departement van Binnenlandse Zaken. Het was voorgekomen, schreef de minister, dat behoeftige joden, die geen eigen middelen van bestaan hadden, door de burgemeester op eigen gezag naar Duitsland waren teruggestuurd. Hij wees erop dat iedere uitzetting vooraf gegaan moest worden door een briefwisseling tussen de Duitse en Nederlandse grensautoriteiten en dat daarbij de regels van het Vestigingsverdrag van 1906 in acht genomen moesten worden. Het was ook niet toegestaan Duitse gezinnen uit te geleiden voordat hen eerst de nodige ondersteuning was verleend.¹⁰⁸ De Limburgse Commissaris van de Koningin, mr. dr. W. van Sonsbeeck, voegde daar in een eigen brief aan de burgemeesters aan toe dat uitzetting van behoeftige gezinnen zonder ondersteuning van Nederlandse kant getuigde van een 'hardheid [...] welke de Regeering nadrukkelijk wenscht te zien vermeden'.¹⁰⁹

Binnenkomende joden werden vooral getoetst op hun economische zelfredzaamheid en op de kans dat zij op de arbeidsmarkt met Nederlanders zouden concurreren. In 1935 verzochten twee jonge Duitse joden, Walter Schoemann en Berthold Seiferheld, aan de burgemeester van Simpelveld om in het dorp een wijnhandel te mogen beginnen. Beiden beschikten over een geldig paspoort, maar niet over een visum. De vader van Walter was eigenaar van een grote wijnhandel in Trier; zijn zoon had zelf weinig eigen vermogen. Na een negatief advies van de Directeur-Generaal van Handel en Nijverheid wees de burgemeester het verzoek van de beide mannen af als een gevaar voor de Nederlandse arbeidsmarkt en op grond van het feit dat zij niet over voldoende middelen van bestaan beschikten.¹¹⁰

De grens stond dus op een kier. Er kon door toedoen van de joodse hulpcomités soms veel worden bereikt. Bij de Nederlandse overheid kon met geld een en ander worden geregeld. Ook hielp een toezegging dat een derde land bereid was de vluchteling op te nemen. Samuel Marx uit Kerkrade legde in november 1938 het astronomisch grote bedrag van fl.65.000 op tafel bij J. Riemersma, de

---

¹⁰⁴ Moore, *Refugees*, 62.

¹⁰⁵ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 34-35.

¹⁰⁶ Moore, *Refugees*, 74.

¹⁰⁷ Interview auteur met F.L.C. Hermens, Amby; en: Cammaert, *Het verborgen front*, 371.

¹⁰⁸ Brief Minister van Binnenlandse Zaken 24 augustus 1935, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1866.

¹⁰⁹ Brief Van Sonsbeeck 5 juni 1936, ibidem.

¹¹⁰ Dossier vestiging joden te Simpelveld oktober 1935-februari 1936, Rijckheydt, Archief T 102, Gemeente Simpelveld, inv. nr. 1184. Het is onbekend wat met Seiferheld en zijn gezin is gebeurd. Schoemann wist zich later met zijn ouders te vestigen in Rimburg. Zij werden in 1943 vermoord in Sobibor.

Nederlandse Consul in Utah (USA). Hij garandeerde daarmee de kosten van levensonderhoud van de vijf leden van het bevriende gezin Ottenheimer. De Consul verzocht aan de burgemeester van Kerkrade de vijf joden tijdelijk in zijn gemeente op te nemen, in afwachting van hun doorreis naar Amerika.¹¹¹

Vaak kwamen joden langs illegale weg het land binnen. De Inspecteur der Koninklijke Marechaussee van Roermond liet in augustus 1936 een waarschuwing uitgaan naar alle politiecommandanten van zijn bewakingsgebied. Er waren aanwijzingen dat groepen Poolse joden zich clandestien via Limburg naar België begaven. Zij trachtten per auto de Nederlandse grens te passeren:

Een dergelijk geval heeft zich hoogstwaarschijnlijk laatstelijk voorgedaan in de nacht van 12 op 13 augustus ter hoogte van Nieuwenhagen, nabij grensmaat 244. Het betrof een twaalftal van deze lieden, welke aan de aandacht der organen, met de grensbewaking belast, zijn ontsnapt. Een achttal anderen is tevens in de onmiddellijke nabijheid der Nederlandsche grens door Duitse beambten aangehouden. Geen dezer laatsten beschikte over de [...] vereischte papieren.¹¹²

De inspecteur verzocht goed op deze grensoverschrijdingen te letten en signalen onmiddellijk door te geven aan naburige ambtenaren. De Inspecteur van de Marechaussee in Venlo, kolonel J. van Salm, bond de grensbewakingseenheden op het hart dat zij moesten voorkomen dat joden zonder kapitaal of middelen van bestaan het land zouden binnenkomen. Ook waarschuwde hij voor vluchtelingen die probeerden de grens over te komen onder het valse voorwendsel dat zij op familiebezoek naar Nederland kwamen.¹¹³ Soms werden verzoeken tot vestiging bij familieleden afgewezen, zelfs als er voldoende garanties waren dat familieleden zouden zorgen voor het onderhoud. In 1939 vroeg de burgemeester van Roermond aan de Minister van Justitie toestemming om drie illegale joodse vluchtelingen, verblijvend in een vluchtelingenkamp in Rotterdam, op te mogen nemen in zijn gemeente. Hugo Hanau was een zwager van Sylvain Goedhart, die een hotel exploiteerde in de Stationsstraat. Goedhart had zich bereid verklaard het gezin van zijn zwager in huis te nemen en te voorzien in zijn levensonderhoud. De burgemeester verklaarde dat Goedhart hiertoe financieel ook in staat moest worden geacht. Als antwoord kwam een brief van de Minister van Binnenlandsche Zaken: het gezin Hanau kreeg toestemming maximaal twee weken te verblijven in het huis van Goedhart.¹¹⁴

In het jaar 1935 werden door de politie van Maastricht minstens 141 illegale vreemdelingen over de grens gezet. Gezien hun namen waren het voor een groot deel joden en Sinti, ofschoon zulks toen nog niet werd geregistreerd. Van Adolf Weisner, koopman, gehuwd met Elfriede Salomon werd aangetekend door de Maastrichtse politie, 'dat hij gevaarlijk moet worden geacht voor de openbare orde, vrijwillig zich naar het buitenland heeft begeven, en de mogelijkheid niet uitgesloten is dat hij zich in een andere gemeente in Nederland zal trachten te vestigen.' Ook over 1938 zijn namenlijsten van uitgewezen vluchtelingen bekend, doorgaans afkomstig uit Oostenrijk, dat toen, na de *Anschluss*, deel was gaan uitmaken van het Duitse Rijk. De ongewenste vreemdeling Josef Hertz, kleermaker van beroep, werd in 1939 voor de tweede keer over de grens gezet. Als hij opnieuw in Nederland zou worden aangetroffen 'zouden andere maatregelen moeten worden genomen'. De vluchteling Eugène Tarrach werd om die reden ingesloten in het Huis van Bewaring in Maastricht. Zijn vrouw Lina

---

¹¹¹ Brief Consul 7 december 1938, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516. De familie Ottenheimer bleef in Kerkrade steken; op hun lotgevallen kom ik later in dit boek nog terug.

¹¹² Brief Inspecteur Marechaussee 17 augustus 1936, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

¹¹³ Correspondentie met Inspectie Marechaussee 1937, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 295.

¹¹⁴ Correspondentie januari – juli 1939, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1280. Het gezin Hanau vestigde zich niet in Roermond, maar overleefde wel de oorlog.

Redelmann zou moeten worden uitgezet, maar zij had Maastricht op 28 april 1939 met onbekende bestemming verlaten.¹¹⁵

Een klein deel van de aangehouden joden werd enkele dagen ingesloten in het Huis van Bewaring. Vaak zullen het 'recidivisten' zijn geweest, zoals de hierboven genoemde Josef Hertz en Eugène Tarrach. Het aantal 'uitgeleidingen' van personen die tijdelijk in bewaring waren genomen, varieerde door de jaren heen. Vanuit de gevangenis van Maastricht waren dat in 1933 drie, in 1934 geen, in 1935 één, in 1936 twee, in 1937 vijf en in 1938 tot september twee personen. In de periode van september 1938 tot maart 1939, die de maanden onmiddellijk na de *Kristallnacht* omvatte, werden 41 joden vanuit hechtenis over de grens gezet, nadat zij in Limburg waren aangehouden 'zonder geldige papieren, zonder middelen van bestaan, [en] als illegale Joodsche vluchteling Nederland [waren] binnen gekomen'. Een groep van elf uit Wenen afkomstige personen, waaronder kinderen, werd aangehouden op 22 november 1938 en drie dagen later uitgezet naar Duitsland. In de periode van april tot december 1939 werden slechts vier vluchtelingen uitgezet nadat zij in het Huis van Bewaring hadden verbleven. Dat was mede het gevolg een beleidsverandering onder invloed van protesten van de bevolking, die toen duidelijker begreep hoe slecht de joden in Duitsland werden behandeld.¹¹⁶

Veel vluchtelingen die Limburg binnenkwamen, gingen ook weer vrijwillig weg. In 1933 keerden er een aantal terug naar Duitsland; tussen 1933 en 1938 reisden velen door: naar het westen van Nederland, naar België, naar Palestina of naar Amerika. De twaalfjarige Tobias Weitman, een scholier uit Berlijn, die de Poolse nationaliteit had, werd nadat hij twee weken in het Huis van Bewaring van Maastricht had doorgebracht, overgedragen aan zijn in Antwerpen wonende vader.¹¹⁷ Op 18 maart 1940 meldde het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen, afdeling Kinderen, aan de burgemeester van Heer, dat twee in zijn gemeente zonder ouders binnengekomen kinderen waren doorgereisd naar Palestina.¹¹⁸

Ondertussen kwam het antisemitisme in Duitsland in een nieuwe fase. Met de invoering van de Neurenberger Wetten in 1935 werden huwelijk en geslachtsverkeer tussen joden en niet-joden verboden. Opnieuw probeerden groepen in Nederland asiel te krijgen. In 1937 was er weer een toename als gevolg van het feit dat joden uit veel beroepen werden ontslagen. Onmiddellijk na de *Anschluss* van Oostenrijk bij het Groot-Duitse Rijk in maart 1938 werden de joden in Wenen het slachtoffer van een gewelddadige pogrom, hetgeen ertoe leidde, dat veel Duitse en Oostenrijkse joden in paniek het land probeerden te verlaten. Er ontstond opnieuw een 'ontoelaatbare toestroom van ongewenste vreemdelingen'. Die 'toestroom' was voor het kabinet-Colijn en Minister van Justitie, mr. C.M.J.F. Goseling, aanleiding om de maatregelen tegen vluchtelingen verder aan te scherpen. Bestaande maatregelen werden nu ook van toepassing verklaard op vluchtelingen uit (voormalig) Oostenrijk. De grenscontroles werden verscherpt. In een verordening van mei 1938 bepaalde de minister:

Een vluchteling zal voortaan als een ongewenst element in de Nederlandse maatschappij, en derhalve als een ongewenste vreemdeling te beschouwen zijn, die derhalve aan de grens geweerd, en, binnenlands aangetroffen, over de grens gebracht zal moeten worden.¹¹⁹

Gelukte het iemand toch om zonder te worden opgemerkt meer dan 15 kilometer landinwaarts van de grens te geraken (dat was voor Limburg in feite tot buiten de provinciegrens) dan mocht hij over

---

¹¹⁵ Uitgebreide correspondentie over uitgeleiding, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nrs. 1769-1772.

¹¹⁶ Register van uitgeleidingen, RHCL, Archief 20.108D, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nrs. 118 en 120.

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ Brief C.J.B. 18 maart 1940, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv.nr 17.

¹¹⁹ Bossenbroek, *De Meelstreek*, 34-35.

het algemeen doorreizen naar Amsterdam om daar een asielpcedure te beginnen, geholpen door de joodse hulpcomités.¹²⁰

In feite was er sprake van een kat-en-muisspel tussen de Duitse en de Nederlandse politie-instanties. De *Gestapo* probeerde joden te verjagen uit Duitsland en werkte mee aan illegale grensoverschrijdingen. De Nederlandse GVD probeerde die te voorkomen en joeg de vluchtelingen terug over de grens.¹²¹

Eind 1938 kregen de grensgemeenten nieuwe richtlijnen van het Ministerie van Binnenlandse zaken, hoe om te gaan met vanaf 1 maart 1938 binnengekomen joodse vluchtelingen. Deze mochten niet langer worden ingeschreven in de Burgerlijke Stand van een gemeente, maar moesten worden opgenomen in een speciaal deel van het Centrale Verblijfsregister voor Vreemdelingen, beheerd door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters.¹²² Honderden uit Duitsland afkomstige joden vervoegden zich na deze datum op de politiebureaus om een verblijfsvergunning aan te vragen of te laten verlengen. In de periode van 17 juli 1939 tot 31 januari 1940 verstrekte de politie van Maastricht aan minstens 63 Duitse, Oostenrijkse en Poolse joden een tijdelijke vergunning; in de periode van 1 februari tot 10 mei 1940 aan 70 personen. Vergunningen waren soms één, soms drie maanden geldig en moesten dan worden verlengd. Kurt Metzner uit Berlijn kreeg een verblijfsvergunning voor slechts vijf dagen, de tijd dat hij moest wachten tot op 16 oktober 1939 het SS Statendam, waarvoor hij een passagebiljet op zak had, naar New York vertrok. Enkele andere vluchtelingen konden doorreizen naar Palestina of naar België. De meesten van hen echter waren nog in Limburg toen op 10 mei 1940 de Duitsers binnenvielen.¹²³

De burgemeester van Vaals had een praktisch probleem. Wolfgang Bernheim was een Duitse jongeman van joodse afkomst, die katholiek was geworden en als novice was ingetreden in de abdij van de Benedictijnen te Mamelis. Moest deze kloosterling worden beschouwd als een joodse vluchteling, vroeg de burgemeester zich af. Het Hoofd der Inspectie van de Bevolkingsregisters was van mening dat dit inderdaad het geval was.¹²⁴ Uiteindelijk werd Wolfgang toch toegelaten.¹²⁵ Een soortgelijk probleem had de burgemeester van Roermond. Rosa Stein, de zus van de Karmelietes Edith Stein, probeerde in augustus 1939 Nederland binnen te komen. Rosa had aangegeven dat ze van plan was zich als lekenzuster-portierster te vestigen in het klooster van de Carmel te Roermond. De priorin van genoemd klooster bevestigde dat. De Commissaris van Politie te Roermond vond het verhaal en de motivatie geloofwaardig: Rosa werd toegelaten.¹²⁶

Er ontstond weerstand tegen het vluchtelingenbeleid van de regering na de *Reichskristallnacht* van 9 en 10 november 1938. Bij deze georganiseerde pogrom werden in Duitsland 200 synagogen in brand gestoken en 8000 joodse winkels vernield en geplunderd. Er vonden meer dan 91 mensen de dood, afgezien van de honderden zelfmoorden onder joden en de slachtoffers van de gevangenschap na de pogrom. 25.000 tot 30.000 mannen werden opgesloten in een concentratiekamp. De materiële

---

¹²⁰ Cammaert, *Het verborgen front*, 375-377.

¹²¹ Moore, *Refugees*, 81-82.

¹²² Brief Minister van Binnenlandse Zaken 19 december 1938, GA Vaals, inv. nr. 1341.

¹²³ Register tijdelijke verblijfsvergunningen, RHCL, Archief 20.108D, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nrs. 126-127.

¹²⁴ Correspondentie met Inspectie Bevolkingsregisters februari 1940, GA Vaals, inv. nr. 1341.

¹²⁵ Bernheim leefde in zijn abdij tot 25 augustus 1942. Toen ging hij gewoon mee met de 'echte' joden naar Westerbork en in de trein naar Auschwitz. Hij moest in Kosel de trein verlaten en overleed in een joods werkkamp.

¹²⁶ Brief Commissaris van Politie 21 augustus 1939, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231. Rosa zou één der eerste slachtoffers van Holocaust in Limburg worden. Gearresteerd met andere katholieke joden, overleed zij in Auschwitz op 9 augustus 1942.

schade bedroeg 50 miljoen *Reichsmark*.¹²⁷ In Duitsland wekte deze gebeurtenis afkeer bij veel burgers.¹²⁸ Ook in Nederland leidde de gebeurtenis tot beroering in de publieke opinie, bij veel (linkse) politici en in de pers. Het recent aangescherpte Nederlandse vreemdelingenbeleid werd door velen, ook in Limburg, als inhumaan beschouwd. Kleine en grote hulpacties kwamen van de grond. Meer mensen waren bereid om joden illegaal de grens over te helpen. Als gevolg van de publieke protesten werden de toelatingseisen weer een beetje versoepeld. Het verbod om vluchtelingen op te nemen in de Burgerlijke Stand werd op 1 december 1939 weer ingetrokken.¹²⁹ Minister Goseling gaf toestemming om in uitzonderlijke 'noodgevallen' weer joden toe te laten. Dit bericht bereikte Duitsland en er gingen geruchten in de Duitse grensstreek als zou de Nederlandse grens weer open zijn voor vluchtelingen. Honderden joden begaven zich naar de grenskantoren, waar zij stuitten op een met spoed uitgebreide Nederlandse grensbewaking. Er speelden zich hartverscheurende taferelen af in Venlo, Kerkrade en Vaals, toen de Nederlandse Marechaussee de joden weer terugstuurde. Er ontstond ook een massale toeloop naar de Nederlandse consulaten in Duitsland: 50.000 joden vroegen asiel aan of richtten zich tot het Comité Joodsche Vluchtelingen met een verzoek om hulp bij immigratie. Er werden uiteindelijk ruim 8000 vluchtelingen toegelaten.¹³⁰ Men maakte een kans te worden toegelaten als men hier familie had, als men kon aantonen dat er onmiddellijk levensgevaar was en als men beschikte over een doorreisvisum voor een ander land. Voor alleenstaande kinderen bestond een speciale regeling.¹³¹

Na de *Reichskristallnacht* deed de regering een beroep op de gemeenten om 'geheel vrijblijvend' na te denken over de inrichting van tijdelijke, provisorische opvangverblijven voor vluchtelingen. De gemeente Wijlre bood de loods van de Coöperatieve Fruitveiling nabij het station aan voor dit doel. Deze ruimte zou in de wintermaanden kunnen dienen als tijdelijk woonoord voor minstens 100 personen.¹³² Maar al snel kwamen er permanente vluchtelingenkampen, waar ik later op terug kom.

Ook na de *Kristallnacht* werden nog veel illegale vluchtelingen zonder pardon teruggestuurd. Dat was niet zo erg, vond Mr. Max de Marchant et d'Ansembourg, Limburgs Kamerlid voor de NSB, want

[...] de waarheid is dat verreweg het grootste gedeelte dezer vluchtelingen [...] de wijk hebben genomen, hetzij wegens overtreding van deviezen-voorschriften, hetzij wegens zedelijkheidsdelicten, hetzij wegens landverraad.¹³³

Limburg in de jaren dertig

Hoe was de sfeer in Nederlands meest zuidelijke provincie? De romanschrijver Jacob Hiegentlich verwoordde in zijn romans de dreigende sfeer zoals die in de dertiger jaren werd ervaren door de joden in Limburg. In *Schipbreuk te Luik* heeft de jonge vrouwelijke joodse hoofdpersoon gehoord hoe het leven is veranderd voor haar Duitse familieleden. 's Nachts kan ze de slaap niet vatten. Haar man is met zijn vrienden in het Roermondse café 'De Zwarte Ruiter':

Telkens weer strekte zij haar hand uit om de telefoon te grijpen, en Lex op te bellen in het café ... om hem te vragen thuis te komen, maar dat was zoo kinderachtig en averechts mogelijk gehandeld.... Ze hoorde de mannen al lachen in de rookerige ruimte over haar hinderlijke controleerzucht; en morgen zou ze zich beslist schamen om haar impulsiviteit.

---

¹²⁷ Peter Longerich, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (München/Zürich 1998) 198-207.

¹²⁸ Dit leidde overigens niet tot minder antisemitische maatregelen. De regering maakte handig gebruik van de afwijzing van fysiek geweld door de Duitsers door het te vervangen door geweldloze wettelijke discriminatie.

¹²⁹ Brief Minister van Binnenlandse Zaken 16 oktober 1939, GA Vaals, inv. nr. 1341.

¹³⁰ Moore, *Refugees*, 87-88.

¹³¹ Ibidem, 85.

¹³² Correspondentie november 1938, Rijckheydt, Archief 406, Gemeente Wylre 1938-1981, inv. nr. 1009.

¹³³ *Handelingen Tweede Kamer*, 9 juni 1938.

Maar somwijlen knaagde haar een geheime angst dat hij misschien ergens anders was, niet in De Zwarte Ruiters, maar ergens, dat vreeselijke 'Ergens' dat hun leven geheel aan flarden zou scheuren.¹³⁴

En wanneer het huwelijk tussen de hoofdpersonen dreigt te stranden zegt Lex tegen een oude vriend:

Men was een ander mensch geworden. Het schoone was niet meer schoon. Alles had vlekken; werd van onwaarde; het edelste kreeg een afschuwelijke bijmaak. [...] Daardoor was zijn huwelijk mislukt, door de dreigende schaduw van de Hitlerie. Daarom geen kind dat slachtoffer kon worden.¹³⁵

Philip Cohen, de voorzitter van de Joodse Gemeente Venlo, koos voor de confrontatie. Hij vermaande vlak na de *Machtübernahme* door Hitler zijn gemeenteleden dat, in het licht van de gebeurtenissen in Duitsland, de joden in Nederland zich niet onzichtbaar moesten maken en assimileren, maar dat zij juist fier voor de eigen identiteit moesten uitkomen:

Wat thans [in Duitsland HvR] geschiedt is een gevoelige les voor de zwakkeren onder ons, die door gebrek aan joods bewustzijn, zelfrespect en innerlijke kracht, gemeend hebben door assimilatie en doop hun jood-zijn te verdoezelen, of de hen zo knellende banden met het jodendom los te maken. Wat assimilatie en doop hun gebaat hebben, zij hebben het aan den lijve ondervonden, nu voor de zoveelste maal een Haman¹³⁶ is opgestaan, die zich de vernietiging van alle joden, gedoopt of niet-gedoopt, als levensdoel heeft gesteld.¹³⁷

In Duitsland heerste het antisemitisme. Joden werden ernstig gediscrimineerd omdat zij waren geboren als jood en geen enkele actie van hun kant kon daar verandering in brengen, geen assimilatie, zelfs geen christelijk doopsel. De joden in Limburg kenden het lot van hun geassimileerde verwanten, vrienden en zakenrelaties in het buurland. Zij spraken intensief met Duitse joden die trachtten aan de 'nieuwe Haman' te ontkomen, onder meer door zich te vestigen in Limburg. In een gastvrij Limburg? Harry Paape verwoordde wat joden hier in het begin van de jaren dertig konden verwachten:

Zij kwamen terecht in een land waar een meer dan een eeuw bestaande neutraliteit traditie was geworden, en bewezen had in aanzienlijke mate ten nutte van land en volk te kunnen zijn, met een conservatieve regering die vooralsnog onvoldoende oog had voor het karakter van het nationaalsocialisme, en waarvan verwacht mocht worden dat zij een sterke terughouding aan de dag zou leggen, [...]. Zij kwamen terecht in een land waar de bevolking aanvankelijk een groter afkeer demonstreerde van Communistisch Rusland dan van Nazi-Duitsland, en waar in de eerste jaren na 1933 de N.S.B. een niet geringe aantrekkingskracht bleek te bezitten.¹³⁸

In de periode tussen de beide Wereldoorlogen heerste in heel Europa een fascistisch klimaat, ook in Nederland. Bij velen leefde de wens om de 'falende' democratie te vervangen door een homogene 'volksgemeenschap' onder een autoritaire krachtige leiding. In de jaren dertig vertolkte de NSB van Mussert deze autoritaire en antidemocratische wens. De aanhang van deze partij was niet

---

¹³⁴ Jacob Hiegentlich, *Schipbreuk te Luik* (Laren 1938) 110.

¹³⁵ Ibidem, 190. Toen de Duitsers in mei 1940 Nederland binnenvielen, oordeelde de schrijver van deze woorden dat hij bij deze waanzin niet zou kunnen leven. Hij nam op 14 mei 1940 vergif in en overleed aan de gevolgen hiervan op 18 mei 33 jaar oud.

¹³⁶ Haman is een Perzische grootvizier uit de vijfde eeuw vóór Christus, die voorkomt in het Bijbelboek Esther en die plannen maakt om alle joden in het rijk te vermoorden.

¹³⁷ Artikel van Philip Cohen in *Joodse Vriendenkring* april 1933, geciteerd in: Hol, *Joodse vluchtelingen*, 15.

¹³⁸ Harry Paape, *Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam 1981) 26-27.

gelijkmatig over alle lagen van de bevolking verspreid, maar kwam wel in alle sociale en kerkelijke groepen voor.¹³⁹ Haar opvattingen vonden vooral gehoor bij mensen die zich in het nauw voelden komen door maatschappelijke ontwikkelingen waarop ze geen vat dachten te hebben: kleine middenstanders die leden onder de economische crisis, kleine boeren in een desintegrerend platteland en stedelingen die door een snelle industrialisatie hun vertrouwde wereld zagen wankelen. Behalve de economische onzekerheid was ook de afname van de bindende kracht van de Kerk, de kerkelijke organisaties en de katholieke partij in de Mijnstreek een factor van belang. Vaak was een stem op de NSB voor Limburgers de enige mogelijkheid om van hun ontevredenheid over de oppermachtige RKSP (Rooms Katholieke Staats Partij) blij te geven. De partij van Mussert leek een beter, een fatsoenlijker en een minder anti-katholiek alternatief dan socialistische partijen. De fascistische leer leek minder ver af te staan van de katholieke.¹⁴⁰

Van belang was de ideologie van die Kerk zelf en de opvattingen onder katholieken. Binnen het katholieke volksdeel bestond in die jaren een uiterst conservatieve stroming, die veel sympathie had voor het fascisme en die de democratie afwees. Dit 'integralisme' was geïnspireerd door de encycliek *Pascendi* van paus Pius X (regeerperiode 1903-1914), waarin deze, later heiligverklarde, kerkvorst zijn priesters opriep tot een eed tegen het modernisme. Zij moesten verklaren dat zij het modernisme, dat ernaar streefde het katholicisme aan te passen aan het moderne leven, afzwoeren. Dogmatische geloofskwesties moesten letterlijk worden genomen en niet worden geplaatst in hun historische context. De kerkelijke sociale leer van het corporatisme, zoals verwoord in de encycliek *Rerum Novarum* uit 1891, was gekleurd door een romantisch beeld van de middeleeuwse gildensamenleving: solidariteit tussen de verschillende geledingen in de maatschappij op basis van de katholieke leer. Er bestond weinig liefde voor de democratie, die immers juist was gebaseerd op belangentegenstellingen. De democratie raakte in diskrediet, vooral bij veel katholieke intellectuelen en kunstenaars.¹⁴¹

De jonge journalist Mathieu Smedts noemde Roermond een stad die was geïnfiltreerd door het katholiek fascisme. Een aantal (tientallen) inwoners lazen het blad *Zwart Front* van de katholieke ex-seminarist Arnold Meijer, dat antisemitische opvattingen uitdroeg. Daarin stond onder meer:

De joden zijn een vreemd volk. Zij behoren dus als vreemdeling door ons behandeld te worden; zij behoren niet de rechten en plichten van Nederlanders te hebben, geen politieke of bestuurlijke functies in de Nederlandsche maatschappij te kunnen aanvaarden; zij behoren ook geen militaire dienstplicht te vervullen.¹⁴²

Veel Limburgse katholieken voelden zich aangetrokken tot de NSB. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935 kreeg deze partij landelijk 7,91 maar in Limburg 11,69 procent van de uitgebrachte stemmen. In de Mijnstreek, in het gebied rond Vaals en in de dorpen rondom Maastricht scoorde de NSB vaak meer dan twintig procent. De kiezers waren meestal arme, ontevreden burgers: stedelijke werklozen, zieke ex-mijnwerkers en agrarische slachtoffers van de crisis in de landbouw.¹⁴³ Antisemitisme speelde in het stemgedrag nauwelijks een rol. Overigens waren de lokale verschillen in het aantal NSB-stemmers groot. Zij lijken sterk te zijn beïnvloed door de rol van enkele charismatische personen binnen de gemeenschappen.¹⁴⁴ Het grote aantal stemmen

---

¹³⁹ S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburgers in de jaren dertig* (Assen 1975) 143.

¹⁴⁰ Ibidem, 1-2 en 144-145.

¹⁴¹ Hans Schippers, *Zwart en nationaal Front. Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland 1922-1946* (Amsterdam 1986) 6-7 en 30.

¹⁴² Geciteerd in: Eric Munnicks en Hugo Levels, *Van kazemat tot kelderleven. Roermond 1940-1945* (Roermond 2003) 592. Zie ook: Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, 95-96.

¹⁴³ Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme*, 4.

¹⁴⁴ Ibidem, 10-11.

op de NSB veroorzaakte deining in Limburg. In de zuidelijke provincie was de katholieke zuil altijd oppermachtig geweest. Alle katholieke geledingen gingen nu samenwerken in een krachtig tegenoffensief om de eenheid te herstellen en de invloed van de NSB tegen te gaan. Niet de politici hadden hierbij de leiding, maar de dienaren van de Rooms-Katholieke Kerk. Hun was er veel aan gelegen de eenheid in de katholieke wereld te behouden. In dit streven had de Kerk wel een handicap: op theoretisch en ideologisch gebied waren er onmiskenbaar overeenkomsten tussen het nationaal-socialisme en het fascisme aan de ene en het katholieke corporatisme en de katholieke sociale leer aan de andere kant. Beide stromingen deelden de kritiek op de democratie en beide kozen voor een krachtig leiderschap. De kritiek van de Kerk in Limburg richtte zich dan ook vooral op de waargenomen nazi-praktijken in Duitsland en minder op de nationaal-socialistische leer van de NSB. Daarbij stonden vooral de kerkvervolging, euthanasie en verplichte sterilisaties op de voorgrond en in veel mindere mate het antisemitisme. Men trachtte de NSB te stigmatiseren als een antikatholieke stroming en haar aanhangers als slechte katholieken.¹⁴⁵

In de strijd tegen de NSB streed de bisschop van Roermond, *monseigneur* dr. J.H.G. Lemmens, in de voorste geledingen. Hij zette op 8 augustus 1936 de toon in een Herderlijke Brief:

Wij kunnen en zullen niet dulden, dat van Ons goede Limburg een bolwerk wordt gemaakt van een Beweging, die volgens de heilige overtuiging van Ons en alle Nederlandsche Bisschoppen een groot gevaar beteekent voor de geestelijke goederen welke onze voorvaderen moeizaam hebben verworven. [...] Thans, Dierbare Geloovigen, geldt dat verschrikkelijke woord: "Wie niet met Mij is, is tegen Mij"¹⁴⁶

Op 6 september organiseerde het bisdom een 'Grote Biddag' met een massale demonstratie tegen het nationaal-socialisme. Maar over de jodenvervolging werd slechts in de marge gesproken. Dat gold echter niet voor iedereen: er waren uitzonderingen. In het geleerde katholieke genootschap Sint-Augustinus sprak een anonieme spreker zich in maart 1934 op principiële wijze uit tegen de rassentheorie: 'Op biologie is geen cultuur te bouwen. [...] Een ras heeft bijna altijd gewonnen door vermenging met een ander. Een zuiver ras is nergens te vinden.'¹⁴⁷ En dr. H.A. Poels zei in 1938 op het jaarlijks congres van het R.K. Werkliedenverbond:

De van wetenschappelijk standpunt zo dwaze 'bloed en bodem' theorie van de nationaal-socialisten is een in pantheïstisch kleed gestoken atheïstische theorie, in wier wezen zelfs een openlijke oorlogsverklaring ligt aan de volgeling van den Jood, die het Christendom heeft gesticht.¹⁴⁸

Mede als gevolg van de activiteiten van Poels werd de Limburgse publieke opinie steeds meer anti-Duits. Kapelaan Henry Vullinghs preekte in Helden fel tegen het antisemitisme en demonstreerde zijn solidariteit met de vervolgte joden door zelf een joods vluchtelingengezin in zijn huis op te nemen.¹⁴⁹

De Limburgse kranten vertoonden in het begin van de jaren dertig weinig interesse voor het lot van de joden in Duitsland. Redacteur H. van den Broeck van de *Limburger Koerier*, een tot rechts-extremistische standpunten neigende Vlaamse activist, stak zijn sympathie voor het fascisme niet onder stoelen of banken.¹⁵⁰ De krant deed verslag van hordes joden die illegaal het land binnenstroonden. Volgens een anonieme correspondent leidde dat in grensgemeenten tot zedelijk verval en schade voor de plaatselijke middenstand. De vraag was, volgens de krant, of de hulpverleners van deze vluchtelingen zich niet schuldig maakten aan strafbare feiten. De auteur

¹⁴⁵ Cammaert, *Het Verborgen Front*, 42-54.

¹⁴⁶ *Analecta Bisdom Roermond 1936*, 137-137.

¹⁴⁷ SHCL Maastricht, Archief Sint-Augustinusvereniging Heerlen, notulen 8 maart 1934.

¹⁴⁸ SHCL Maastricht, Verslag Limburgsche Sociale Studieweek 1938, 22.

¹⁴⁹ Cammaert, *Het verborgen front*, 57.

¹⁵⁰ Van Vree, *De Nederlandse pers*, 247.

drong aan op een strengere bewaking van de grenzen.¹⁵¹ Het *Limburgs Dagblad* daarentegen besteedde wel veel aandacht aan de misdadingen van de nazi's in Duitsland tegenover de joden. In maart 1933 constateerde de krant dat er in Duitsland een hevig antisemitische stemming heerste. De auteur vroeg zich retorisch af: 'Mag men het anti-semitisme zijn gang laten gaan omdat de joden in kunst en wetenschap, publiek leven, handel en nijverheid een grote rol spelen?' Vanaf 1938 kwam deze krant met onthullingen over misdaden tegen joden in Duitse concentratiekampen.¹⁵² De *Nieuwe Venlosche Courant* nam aanvankelijk een ambivalente houding aan. De krant ontwaarde veel goede ideeën bij de NSB, maar ook veel gevaren voor het katholicisme in Limburg. Vanaf 1938 voer de krant echter een anti-nationaal-socialistische koers als gevolg van de informatie van in Venlo aangekomen vluchtelingen.¹⁵³ In de loop der jaren en in samenhang met het kerkelijk tegenoffensief, schreven de Limburgse kranten steeds duidelijker tegen het nationaal-socialisme gerichte artikelen.¹⁵⁴ Na de *Kristallnacht* schreven ze ook meer over het antisemitisch geweld in Duitsland. Ook toen bleven er duidelijke verschillen tussen de beide Zuid-Limburgse kranten. Het *Limburgsch Dagblad* merkte op 14 november 1938 op dat nu voor iedereen duidelijk was dat het leven voor joden in Duitsland onmogelijk was gemaakt. De *Limburger Koerier* daarentegen bleef vooral hameren op de noodzaak de weer toenemende stroom vluchtelingen te weren.¹⁵⁵

De brede reactie tegen de NSB bleef niet zonder resultaat. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1937 was de aanhang van de NSB in Nederland gedaald van 7,91 naar 4,22 en in Limburg meer dan gehalveerd van 11,69 naar 5,34 procent. Bijna nergens haalde de partij toen nog vijftien procent van de stemmen.¹⁵⁶ Pas na de Duitse invasie sloten opnieuw velen zich aan bij de NSB: nieuwe leden die 'meikevers' werden genoemd.¹⁵⁷

Nadrukkelijk antisemitische uitingen konden over het algemeen rekenen op de afkeuring van Limburgse autoriteiten en burgers. In 1935 viel het een Duitse buschauffeur op de lijn van Roermond naar Mönchengladbach op, dat veel Duitse personen uitstapten bij het door hem als 'jodenhotel' aangeduide pension Wilhelmina van de joodse familie Goedhart, Stationsplein 12 in Roermond. Hij dreigde de daar uitstappende personen aan te geven bij de Duitse *NSDAP*. Dit dreigement leidde tot een fel protest van de Roermondse politiecommissaris L.A. Odekerken bij het *Verkehrsbüro der Strassenbahnen*. In 1938 protesteerde de Bond van Rotterdamse Marktkooplieden tegen het gedrag van een Roermondse marktkoopman, die er een gewoonte van maakte zijn joodse collega's te beledigen. Hij placht te roepen: 'Koop niet bij die joden' en 'Steun de joden niet'.¹⁵⁸ De Limburgse politie was bereid proces-verbaal op te maken bij antisemitische uitlatingen en het Openbaar Ministerie was eveneens bereid flinke straffen te eisen. In oktober 1936 hield in Brunssum een in Duitsland wonende Nederlander een spreekbeurt voor een gehoor van 300 personen. Hij zei daar onder meer: 'Er bestaan geen fatsoenlijke Joden meer, alleen nog maar laffe en slechte.' Officier van Justitie mr. J.J.H. Dautzenberg eiste hiervoor 14 dagen gevangenisstraf.¹⁵⁹

Ook niet-joodse Limburgers waren door de verhalen van vluchtelingen en de berichten in de pers goed op de hoogte van de behandeling van joden in Duitsland. Die informatie nam toe met de jaren. Daardoor waren overheidsfunctionarissen in toenemende mate bereid een goed woordje te doen om het verkrijgen van een visum of een verblijfsvergunning van joden te bevorderen. Het kabinet

---

¹⁵¹ Cammaert, *Het verborgen front*, 377.

¹⁵² Ibidem, 376.

¹⁵³ Van Vree, *De Nederlandse pers*, 238.

¹⁵⁴ Ibidem, 62-64; en: Mr. H. van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 23.

¹⁵⁵ Cammaert, *Het verborgen front*, 378.

¹⁵⁶ Ibidem, 66-68.

¹⁵⁷ Caspar Cillekens en Vikkie Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht* (Maastricht 2004) 23.

¹⁵⁸ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 593; en: Brief Rotterdamse Marktkooplieden Bond 29 juni 1938, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

¹⁵⁹ Artikel Limburger Koerier, 13 januari 1937.

wilde in 1937 een visum voor ‘familiebezoek’ weigeren aan de in Duitsland wonende familieleden van de Roermondse familie Wehrmann-Zirker. Een Haagse ambtenaar stelde dat de Nederlanders hun familie maar in Duitsland moesten bezoeken. De Roermondse politiecommissaris vond dat echter onredelijk ‘wegens de onaangenaamheden welke de Israëlieten in Duitsland te verduren hebben.’ Hij pleitte voor toestaan van familiebezoek in Roermond, ‘omdat zij hier tenminste als mensen behandeld worden, en de paar dagen welke zij hier verblijven voor hen een zekere verlichting brengen in het troosteloos leven hetwelk zij in Duitsland moeten leiden’.¹⁶⁰ De familieleden mochten komen en vroegen asiel aan.

In 1935 klaagde een anonieme groep burgers uit Kerkrade bij de Minister van Binnenlandsche Zaken over de houding van de politie in de grensstad. Een aantal met name genoemde agenten zou een sfeer creëren in het Kerkraadse corps, die als ‘onhoudbaar’ werd gekenschetst. De politiefunctionarissen zouden in contact staan met de *Gestapo* in Herzogenrath en Aken; ze zouden daar Nederlandse zowel als Duitse onderdanen aanbrengen. De minister liet een onderzoek instellen. De hoofdcommissaris van Kerkrade distantieerde zich heftig van de beschuldigingen, die hij betitelde als ‘lage insinuaties’. De feiten waren, zo schreef hij, dat de politie van Kerkrade al vele jaren samenwerkte met de Politieke Politie van Herzogenrath, ook al in de jaren die vooraf gingen aan de komst van het Derde Rijk. Doel van deze samenwerking was, in het belang van beide landen, het bestrijden van het communisme. Deze samenwerking werd voortgezet, ook nu Hitler aan de macht was gekomen en de Politieke Politie was omgedoopt tot *Gestapo*. Het was te begrijpen dat er tussen de leden van de politiecursen aan beide kanten van de grens door de jarenlange samenwerking ook op persoonlijk vlak goede relaties waren gegroeid.¹⁶¹

Tussen 1933 en 1940 verlieten 350.000 joden Duitsland en Oostenrijk. Van hen kwamen tussen 30.000 en 40.000 Nederland binnen, onder wie vele duizenden illegaal. Ongeveer 20.000 vluchtelingen verbleven nog in Nederland ten tijde van de Duitse invasie; anderen waren doorgereisd naar België en verder.¹⁶² Duizenden waren bij de grenzen teruggestuurd, of – na arrestatie in het binnenland – uitgewezen. Hoeveel er meteen bij de grens werden teruggestuurd, is niet te achterhalen, zoals het in het algemeen opmerkelijk is hoe weinig nauwkeurig de cijfers zijn over het aantal joodse vluchtelingen in Nederland. Ondanks het restrictieve toelatingsbeleid, is in Nederland het aantal toegelaten vluchtelingen nog relatief hoog als men het vergelijkt met andere Europese landen: van alle 180.000 vluchtelingen die werden toegelaten in landen van West- en Noord-Europa nam Nederland tussen de 13 en 22 procent voor zijn rekening, terwijl hier minder dan 10 procent van de bevolking van het gebied woonde. Het Nederlandse beleid was op papier zeer restrictief, maar in de praktijk tamelijk ruimhartig als men het vergelijkt met andere landen.¹⁶³ In Venlo werden in 1933 en 1934 per dag gemiddeld tien illegale Duitse vluchtelingen, meest joden, bij de grens aangehouden.¹⁶⁴ Tussen november 1938 en april 1939 werden in dezelfde stad 102 joodse vluchtelingen het land uitgezet.¹⁶⁵ Het aantal mensen dat binnenlands werd gearresteerd en vervolgens uitgewezen, is niet bekend. In de archieven vinden we wel de tragische casuïstiek. Tien joodse vluchtelingen waren helemaal te voet van Berlijn naar Herzogenrath gegaan. Op 24 november wisten zij in het donker de grens bij Kerkrade over te steken en zich te verstoppen in de kerk van Kaalheide. Gewaarschuwd door burgers kon de politie er vijf arresteren en over de grens zetten. De andere vijf wisten te ontkomen, maar werden een dag later in Heerlen opgepakt en eveneens uitgewezen.¹⁶⁶ Anderen slaagden er in om ongezien, vaak met de hulp van smokkelaars, het land

---

¹⁶⁰ Correspondentie politie Roermond maart-april 1937, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

¹⁶¹ Correspondentie augustus 1935, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2323.

¹⁶² Moore, *Refugees*, 81 en 89.

¹⁶³ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 35-36.

¹⁶⁴ Overzichten Marechaussee 1933-1934, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr.295.

¹⁶⁵ Persoonlijke mededeling, op grond van lijst, opgesteld door de heer Gerrit van der Vorst.

¹⁶⁶ Cammaert, *Het verborgen front*, 381.

binnen te komen. Dat kwam vaak voor bij de lange grens in het relatief dun bevolkte noorden van de provincie. Verstopt onder vrachten hooi of veevoer werden ze dan soms verder het land in vervoerd. De overtocht over de Maas vond plaats in roeiboortjes in de donkere uren.

In de eerste jaren hadden veel binnenkomende vluchtelingen de Poolse nationaliteit. Zij waren eerder vanuit Polen naar Duitsland gemigreerd vanwege het antisemitisme in hun geboorteland; zij trokken verder naar het westen toen het antisemitisme hen in Duitsland inhaalde.¹⁶⁷ In later jaren waren vluchtelingen vooral afkomstig uit de Duitse grensstreek: Krefeld en Mönchengladbach (Venlo), Düsseldorf en Hamborn (Roermond, Amby), Keulen en Aken (Kerkrade, Heerlen en Maastricht).¹⁶⁸ Sommigen kozen voor Limburg als plaats van bestemming omdat ze daar verwanten, vrienden of zakenrelaties hadden en omdat een regio vlak bij de Duitse grens hen aantrekkelijk leek met het oog op een toekomstige terugkeer naar hun eigen land. In de jaren 1938 en 1939, na de gewelddaden waarmee de *Anschluss* van Oostenrijk in maart 1938 gepaard was gegaan en vooral na de *Reichskristallnacht* van november, vluchtten joden uit puur lijfsbehoud. In veel gevallen hadden mannen zich al in een eerder stadium in Limburg gevestigd; nu kwamen hun vrouwen en kinderen over de grens in het kader van gezinshereniging.¹⁶⁹

David Schönbach en zijn gezin vestigden zich in 1937 in Venlo. Hij was in Rheinhausen directeur geweest van een handelsfirma in veevoeder. Hij kreeg echter als jood zo weinig veevoederartikelen toegewezen van het distributiebureau, dat hij zijn klanten niet meer kon voorzien. Bovendien durfden veel klanten niet meer bij een jood te kopen. Het bedrijf ging failliet. De familie mocht zich vestigen in Venlo, omdat de daar wonende zwager van Schönbach instond voor de kosten van levensonderhoud.¹⁷⁰ Leo Willner uit Krefeld was in 1938 naar Venlo gevlucht omdat hij als jood zijn werk als veehandelaar niet meer kon uitoefenen. Hij had zijn bedrijf verkocht voor 45.000 *Reichsmark*, maar hij mocht van dit bedrag slechts ongeveer 30 procent meenemen toen hij naar Nederland kwam. Omdat zijn Venlose familie instond voor de kosten van levensonderhoud, mocht hij blijven. Advocaat Karl Winter en zijn gezin kwamen naar Venlo na de *Kristallnacht*. Zij vluchtten om te overleven.¹⁷¹

Ten tijde van de Duitse inval verbleven er in Nederland ongeveer 20.000 joodse vluchtelingen. De meesten waren vanuit de grensstreek doorgereisd, vooral naar Amsterdam, het centrum van joods leven in Nederland.¹⁷² In Limburg hadden 700 joden een woonplaats gevonden.¹⁷³ Dat was slechts een klein deel van alle joodse vluchtelingen, maar voor Limburg betekende het bijna een verdubbeling van zijn joodse bevolking.¹⁷⁴

Hulp en verraad

Mensen uit de grensstreek – joden zowel als niet-joden – hielpen soms vluchtelingen om illegaal het land binnen te komen. Zij werden daarvoor, als dit werd ontdekt, meestal gestraft met een verblijfsverbod van de grensstreek. Twee inwoners van Klimmen brachten herhaaldelijk joden illegaal over de Nederlandse grens. Zij liepen in april 1939 aan de Duitse kant van de grens in de armen van

---

¹⁶⁷ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 34.

¹⁶⁸ Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo*, 64-65.

¹⁶⁹ Ibidem, 53-54.

¹⁷⁰ Het hele gezin overleefde in Venlo de oorlog.

¹⁷¹ Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo*, 58-59.

¹⁷² 82 procent van hen kwam terecht in de grote steden in het westen van Nederland. Zie: Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 45.

¹⁷³ F. Roebroeks en C. Andreas, *De Salmangs. Dagboeknotities en herinneringen van een Joods gezin in Maastricht 1943-1944* (Maastricht 1998) X-XII.

¹⁷⁴ Een andere benadering is: in de provincies Noord- en Zuid-Holland woonde 88 procent van de Nederlandse joden en 69 procent van de vluchtelingen; in Limburg 0,7 procent van de Nederlandse joden en 3,5 procent van de vluchtelingen. Zie ook: Reijnders, *Van 'Joodsche natiën'*, 61.

de *Gestapo*, die hen insloot in de gevangenis van Aken. Zij kwamen pas weer vrij, nadat de Nederlandse Marechaussee hen de toegang tot het grensgebied had ontzegd.¹⁷⁵ Ook de joodse slager Walter Keller uit Kerkrade, die de Duitse nationaliteit had, werd betrapt op illegaal over de grens helpen van Duitse joden. Ook hij kreeg het verbod om zich nog langer in de grensstreek op te houden. Daaronder viel zijn woonplaats Kerkrade: hij was dus genoodzaakt om te verhuizen. Zijn vrouw zette de slagerswinkel voort, maar dat viel haar zwaar zonder de hulp van haar man. In februari 1939 verzocht zij de burgemeester om haar man weer toegang te geven tot Kerkrade. 'Ik beloof u dat er over ons in de toekomst niets meer te zeggen valt, en ons gedrag geen reden tot klachten geven zal.'¹⁷⁶

Wilhelm Cammans uit Venlo moest zijn activiteiten in de jaren dertig met zijn leven bekopen. Deze schoenmaker was getrouwd met een joodse vrouw. Hij was in Krefeld geboren en tijdens de Eerste Wereldoorlog in Duitse militaire dienst geweest. In Venlo gingen geruchten dat hij toen was gedeserteerd, maar daarvoor bestaan geen bewijzen. Hij kwam in de jaren twintig naar Nederland, en liet zich tot Nederlander naturaliseren. Hij reisde vaak naar Duitsland, enerzijds om daar materialen in te kopen voor zijn schoenmakerij, anderzijds voor bezoekjes aan zijn joodse schoonfamilie. In de Hitlerperiode hield hij zich bezig met hulpverlening aan Duitse joden. Enkele familieleden konden met zijn hulp vluchten naar Nederland. Met hulp van de politie van Venlo arresteerde de *Gestapo* hem in 1937. Hij werd beschuldigd van deviezensmokkel en van spionage voor het Franse leger. Ondanks dat hij deze beschuldigingen steeds is blijven ontkennen, werd hij ter dood veroordeeld. Op 26 april 1938 werd hij in een gevangenis in Berlijn onthoofd.¹⁷⁷

In veel gevallen hielpen grensbewoners de illegale vluchtelingen verder naar België. Marktkoopman Ernst Isaack uit Maastricht, zelf een Duits-joodse vluchteling, deed dat op grote schaal. Hij en zijn vrouw ontvingen dankbrieven van mensen die door hun hulp veilig Antwerpen hadden bereikt. '*Ich wünsche ihnen [...] mit ihren 1. Kind stets Gesundheit und recht friedliches Leben.*' Schreef Max Mühlstock vanuit Antwerpen.¹⁷⁸ Isaack werd door de Maastrichtse politie aangehouden toen hij de Duitse vluchteling Wigdor Szac in Canne over de Belgische grens wilde loodsen. Szac werd aan de Duitsers overgedragen. Isaack, ofschoon zelf beschouwd als ongewenste vreemdeling, mocht in Nederland blijven.¹⁷⁹

In 1938 kwam de politie van Kerkrade bij een tramhalte op het spoor van een groepje Duitse vluchtelingen en een begeleider uit Kerkrade. Drie mannen, waaronder de Kerkradenaar, wisten te ontkomen, maar een Duits-joodse vrouw, Pessel Isler, met haar driejarig kindje werden gearresteerd. Zij bleken illegaal over de grens te zijn gekomen, ze waren op weg naar Amsterdam. Na enig speurwerk arresteerde de politie ook een (werkeloze) man uit Kerkrade, die verklaarde dat hij had beloofd deze joden en ook andere, vanuit Keulen naar Amsterdam te brengen tegen een vergoeding van fl.75 per persoon.¹⁸⁰ Er waren ook personen die meer geld verdienden aan de hulp aan illegale vluchtelingen. Sommige wanhopige joden betaalden tot duizend gulden per persoon. En niet zelden werden ze dan toch nog verraden. L., een inwoner van Kerkrade, ontving van een joods gezin uit Duitsland 1100 *Reichsmark* om hen naar Nederland te begeleiden. Vóór de grens vroeg hij aan de joden om even te wachten, opdat hij het terrein kon gaan verkennen. Hij kwam echter niet terug en liet de vluchtelingen alleen achter. Een van hen, een vrouw, wist toch Kerkrade te bereiken. Zij werd daar aangehouden en maakte van de gelegenheid gebruik om een aanklacht in te dienen tegen L. wegens verduistering. L. kon worden gearresteerd. Hij bleek vaker joden tegen hoge bedragen over

---

¹⁷⁵ Brieven Commissaris van Politie Kerkrade 30 november 1938 en 17 mei 1939, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516.

¹⁷⁶ Brief mevrouw Keller-Lucas 24 februari 1939, ibidem.

¹⁷⁷ Geert Drost, 'Een spion was hij zeker niet', in: *Het Dagblad Voor Noord-Limburg*, 23 april 1988.

¹⁷⁸ Brief Mühlstock 30 oktober 1938, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1484.

¹⁷⁹ Isaack en zijn vrouw en kind werden vermoord op 31 augustus 1942 in Auschwitz.

¹⁸⁰ Proces-verbaal Politie Kerkrade, 29 november 1938, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516.

de grens te hebben gesmokkeld. Deze activiteiten stelden hem, als werkloze, in staat een luxe bestaan te leiden.¹⁸¹ Een man uit Speckholzerheide kreeg het verzoek om tegen een forse betaling twee joden over de grens te helpen. Hij besloot dit niet zelf te doen, omdat hij in Herzogenrath reeds eerder was veroordeeld wegens mensensmokkel. Hij was toen de Duitse gevangenis ontvlucht. Een andere man uit Kerkrade bood aan de klus – ook tegen betaling uiteraard – van hem over te nemen. Hij inde zijn beloning, maar haalde de joden niet uit Keulen op; hij ging rechtstreeks naar de *Gestapo* in Herzogenrath, waar hij zijn ‘klanten’ verraadde.¹⁸²

De grens tussen hulp aan vluchtelingen en verraad en uitbuiting van hen kon flinterdun zijn. In 1940 werd een klein netwerk in de omgeving van Blerick opgerold. Middelpunt was een jonge automonteur uit Blerick, Jan Bernard Janssen. Zijn vader, die ook tot de groep behoorde, was een bekende schelm uit de regio, die – naar zijn geboorteplaats – bekend stond onder de bijnaam ‘De Witte van Wanssum’ en die voor diverse delicten was veroordeeld. De leden van de groep rond Janssen hadden meerdere joodse vluchtelingen illegaal over de grens geholpen. Ze deden dat tegen een forse betaling, waarbij bedragen genoemd werden van enkele duizenden *Reichsmark*, maar ook soms van ‘slechts’ 350 gulden. Meestal werden de joden inderdaad geholpen. Echter minstens één vluchteling, Oskar Goldberg uit Keulen, werd na betaling van de beloning door Janssen en consorten vóór de grens in de steek gelaten, gearresteerd door de *Gestapo* en naar een concentratiekamp gebracht. Een andere jood, Wilhelm Guttmann uit Keulen, werd een week vastgehouden in de woning van de vader van Janssen, omdat de helpers niet tevreden waren met de hoogte van de beloning. Pas nadat Guttmann alles wat hij bij zich had aan geld en bezittingen had ingeleverd, bracht Janssen hem naar Amsterdam. Een derde persoon, Max Stern, kon alleen door hevig lichamelijk verzet voorkomen dat Janssen hem vóór de grens, maar ná betaling van 2000 *Reichsmark* en 337 gulden, uit de auto duwde.¹⁸³

Veel taxichauffeurs hielpen joden illegaal over de grens. Twee ondernemers uit Maastricht werden wegens dit vergrijp bestraft met het intrekken van hun taxivergunning. Taxichauffeur Johan Verhagen werd in november 1938 in Aken gearresteerd door de *Gestapo*, toen hij in het gezelschap was van een aantal joodse vluchtelingen. Hij kreeg vijf maanden gevangenisstraf. In Nederland trok de Commissaris van Politie zijn taxivergunning in, maar stond wel toe dat het bedrijf op naam van zijn vrouw werd voortgezet. Zij werd echter ernstig gewaarschuwd niet de praktijken van haar man over te nemen. Toen een chauffeur van hetzelfde taxibedrijf vervolgens op 11 februari 1939 opnieuw werd betrapt met illegale joden in de auto werd de vergunning van het bedrijf definitief ingetrokken.¹⁸⁴ Taxichauffeur Laurens Devies uit Geleen werd op 17 maart 1939 op de brug in Maastricht aangehouden met vier joodse vluchtelingen in zijn auto. De vier joden hadden 2350 *Reichsmark* betaald voor hulp bij hun vlucht, waarbij drie keer van auto en chauffeur werd gewisseld en de grens bij Aken werd overgestoken tijdens een lange wandeling door greppels in een bosachtige omgeving. Devies bleek slechts de laatste schakel in het uitgebreide netwerk. De vier joden werden een dag later weer over de Duitse grens gezet.¹⁸⁵

Op 14 oktober 1938 stuurde de *Polizeipräsident* van Aken een brief naar zijn collega in Maastricht. Duitse douaneambtenaren hadden een taxi aangehouden, waarin, behalve de chauffeur, een Maastrichtenaar zat, samen met twee joden met valse bewijzen van Nederlanderschap. Die stonden op naam van het echtpaar Zeguers-Boere uit Heer. De personen hadden geprobeerd illegaal de grens van Duitsland naar België te overschrijden. De Duitse politie verzocht vriendelijk aan haar

---

¹⁸¹ Proces-verbaal Politie Kerkrade, 27 november 1938, *ibidem*.

¹⁸² René van Zandvoort, red., *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog 1937-1947* (Kerkrade 1995) 95.

¹⁸³ Proces-verbaal Politie Venlo 16 maart 1940, GA Peel en Maas, Archief gemeente Maasbree 1940-1979, inv. nr. 1444. Max Stern overleefde de oorlog, dit in tegenstelling tot Guttmann en Goldberg.

¹⁸⁴ Rapport Commissaris van Politie 25 maart 1939, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1488.

¹⁸⁵ Rapport Commissaris van Politie 20 maart 1939, *ibidem*.

Nederlandse collega's om de reisdocumenten van het echtpaar Zeguers in te nemen en geen nieuwe te verstrekken. De brief leidde in Maastricht tot een uitvoerig onderzoek door de Recherche. Er bleek een netwerk te bestaan van personen die illegale joodse vluchtelingen over de grens smokkelden. De centrale figuur hierin was de 31-jarige André Henkes, de zoon van een Maastrichtse taxiondernemer. Henkes gebruikte twee methoden. Hij huurde Maastrichtse helpers in om tegen een kleine vergoeding joden via onverharde weggetjes over de grens te begeleiden; daarnaast leende hij Nederlandse identiteitspapieren waarmee joden per taxi over de grens gebracht konden worden. Soms begaf Henkes zich moreel op glad ijs. De Maastrichtenaar die samen met het joodse echtpaar was aangehouden, bleek door Henkes onder druk te zijn gezet om te helpen: Henkes wist dat de man dringend geld nodig had om zijn schuld bij een Maastrichtse middenstander af te lossen.¹⁸⁶ De betrokken taxichauffeur, Herman Wyler uit Maastricht, bleek ook al eerder joodse vluchtelingen met behulp van valse bewijzen van Nederlanderschap per trein over Aken en Simpelveld naar Maastricht te hebben gebracht. De joden verbleven meestal een nacht in het huis van Wyler. De volgende ochtend bracht hij hen dan per trein naar Amsterdam. Ook Louis Cremers uit Maastricht en Josef van Duijnen uit Swalmen werden aangehouden wegens over de grens begeleiden van joden.¹⁸⁷

In Roermond waren het vooral joodse inwoners die zich inspanden om vluchtelingen langs illegale weg het land binnen te laten komen. Sally Goudsmit, één der initiatiefnemers van het legale joodse hulpcomité, hielp ook illegale vluchtelingen over de grens. Sommige joden probeerden Nederland binnen te komen onder 'valse voorwendsels' en Goudsmit bood daar hulp bij. Ernest Heijmann verzocht via de Consul-Generaal van Nederland te Parijs om zijn vakantie te mogen doorbrengen bij zijn ouders in Nederland. Als referentieadres had hij 'de heer Goudsmit, Brugstraat 4 te Roermond' opgegeven. Het verzoek werd afgewezen, omdat 'gevaar voor vestiging niet [zou zijn] uitgesloten'. De Commissaris van Politie te Roermond merkte op dat 'bedoelde Goudsmit bij mij bekendstaat als iemand die aan Joodsche vreemdelingen hulp verleent om hier te lande clandestien binnen te komen'. In een brief aan de Procureur-Generaal van Politie omschreef hij Goudsmit als een

persoon die meerdere malen Duitsche Joodsche vluchtelingen, welke illegaal, soms zonder geldige papieren bij Vlodrop en omgeving de Nederlandsche grens waren gepasseerd, bij zich heeft opgenomen en hulp heeft verleend om naar België uit te wijken.

Vaak stond Goudsmit persoonlijk borg voor het onderhoud van de vluchtelingen. Soms overtuigde dat de Nederlandse autoriteiten, want Goudsmit was een bemiddeld man: voor de inkomstenbelasting was hij aangeslagen voor fl.5034 en zijn vermogen was getaxeerd op fl.51.000.¹⁸⁸

In 1939 arresteerde de Belgische douane Albert Löwenstein, een Duitse jood, aan de grens bij Maaseik. Löwenstein had al twee keer in een Duits concentratiekamp gezeten. Hij had een bewijs van Nederlanderschap bij zich dat toebehoorde aan een Roermondse jongeman, Willem Drent. Deze bleek tegen betaling van tien gulden het zijne te hebben afgestaan aan Josef Beretz, een jood uit Roermond. Drent had vervolgens aangifte gedaan van 'verlies' van zijn document.¹⁸⁹ Cesar Hiegentlich, een andere joodse inwoner van Roermond, ontving vluchtelingen in het kantoor achter zijn winkel aan de Markt. Hij bemiddelde in onderdak en valse documenten en functioneerde zodanig als een illegale reisagent.¹⁹⁰

---

¹⁸⁶ Politierapporten oktober 1938, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1484.

¹⁸⁷ Politierapporten september 1939, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1488.

¹⁸⁸ Correspondentie over Goudsmit augustus-september 1938, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

¹⁸⁹ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 29; en : Proces-verbaal Politie Roermond 9 september 1939, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

¹⁹⁰ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 594. Na de invasie verhuisde Hiegentlich naar Amsterdam en liet hij joodse Amsterdammers onderduiken bij zijn relaties in Roermond.

Van begin af aan was duidelijk dat de Nederlandse regering onwillig was om de joodse vluchtelingen in materiële zin te helpen. In beginsel werden joodse vluchtelingen beschouwd als tijdelijke gasten, wachtend op terugkeer naar Duitsland of op doorreis naar een andere buitenlandse bestemming. Dat was ook de mening van veel Nederlandse joden. Grotendeels uit eigenbelang wilden zij het vluchtelingenprobleem in eigen, joodse kring oplossen. Daarom waren veel vluchtelingen aangewezen op ondersteuning door particulieren en vooral door Nederlandse joden. In Amsterdam werd in 1933, kort na de *Machtübernahme* van Hitler het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen opgericht. Dit stelde zich ten doel de belangen van alle vervolgte joden te behartigen. Hieruit ontstond het Comité Joodse Vluchtelingen (CJV) met als doel de joodse vluchtelingen in Nederland op te vangen en te helpen. Voorzitter hiervan was prof. dr. David Cohen.¹⁹¹ Het CJV stelde zich ook ten doel om definitieve vestiging van de vluchtelingen in Nederland te voorkomen door hen te helpen om door te reizen naar 'derde' landen.¹⁹² Het landelijk comité stimuleerde de oprichting van lokale 'grenscomités'. Deze ontstonden onder meer in Gennep, Venlo, Roermond, Kerkrade, Heerlen en Maastricht. Deze plaatselijke groepen zorgden dat de Duitse vluchtelingen werden opgevangen en van primaire levensbehoeften voorzien. Bij asielaanvraag moest een vluchteling verklaren dat hij in financieel opzicht niet ten laste van de Nederlandse staat zou komen. Vaak stonden Nederlandse joden financieel garant voor de kosten van hun levensonderhoud, zodat 'geen vrees hoeft te bestaan dat hij/zij iemand ten laste zal komen'. Mensen die zich legaal mochten vestigen in Limburg, konden meestal rekenen op hulp van hun Limburgse familieleden, vrienden of zakenrelaties. Zij hadden doorgaans niet veel financiële hulp nodig, ook al omdat zij over het algemeen een economisch sterke groep vormden, vaak meer bemiddeld dan de reeds in Limburg wonende joden. Wanneer zij eenmaal gevestigd waren, droegen zij aanzienlijk bij aan de economie van hun nieuwe woonplaats. De illegale vluchtelingen daarentegen waren vaak overhaast vertrokken en hadden daardoor al hun bezit verloren. Van hen konden er 4000 geen werk vinden in Nederland.¹⁹³ De vluchtelingencomités sprongen dan voor hen in de bres: begin 1940 werden nog 5000 vluchtelingen financieel ondersteund.¹⁹⁴ Na de *Kristallnacht* trok een toenemend aantal Limburgers zich het lot van de joden aan. Men realiseerde zich meer waarom mensen Duitsland trachtten te ontvluchten en onder welke dramatische omstandigheden. De hulpverlening kreeg toen een grootschaliger en georganiseerd karakter. Ook onder niet-joden werden initiatieven genomen om de verdreven Duitse joden te helpen.¹⁹⁵ Op initiatief van aartsbisschop J. de Jong werd in 1936 het R.K. Comité voor Slachtoffers van Geloofsvervolgving opgericht, dat zich vooral bezighield met hulp aan katholieke joden.¹⁹⁶ In alle Limburgse gemeenten en ook elders in Nederland, werd op zaterdag 3 december 1938 een geldinzameling gehouden 'ten bate van Vervolgden terzake van Geloof en Ras'. Bij deze 'Sinterklaasactie' werkten op veel plaatsen de Kerken samen met de gemeentebesturen en het verenigingsleven. Het motto van de actie luidde: 'Sinterklaas moest weten dat u zooveel gaf! In het busje, ten behoeve van de collecte voor vervolgden om geloof en ras.' De coördinatie vond plaats door plaatselijk reeds bestaande hulpcomités en door jeugdverenigingen. Landelijk werd de actie begeleid door de VARA en de NCRV middels lange radio-uitzendingen.¹⁹⁷ De actie bracht bijna een half miljoen gulden op, gemiddeld vijf en een halve cent per inwoner. In Limburg was de opbrengst echter het laagste: fl.9257 ofwel 1,6 cent per Limburger. De gemeente Ittervoort haalde fl.2,50 op, Thorn fl.9,10. Kennelijk leefde de problematiek in veel Limburgse plaatsen niet zo.¹⁹⁸

---

¹⁹¹ Moore, *Refugees*, 10 en 28-32. Cohen werd in de oorlog één der voorzitters van de Joodsche Raad van Amsterdam.

¹⁹² Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 43.

¹⁹³ Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 88.

¹⁹⁴ Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo*, 75-76; Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 47.

¹⁹⁵ Cammaert, *Het verborgen front*, 383.

¹⁹⁶ *Ibidem*, 374.

¹⁹⁷ Documenten over de inzameling, Rijckheyt, Archief 406, Gemeente Wylre 1938-1981, inv. nr. 1009.

¹⁹⁸ Overzicht opbrengsten 3 december 1938, Gemeente Eijsden-Margraten, GA Gronsveld, inv. nr. 2258.

Het vermelde voorbeeld van Roermond illustreert dat er vaak een vloeiende overgang was tussen hulpverlening aan joden om langs illegale wegen Limburg binnen te komen en hulp aan legaal in Limburg verblijvende vluchtelingen. Sally Goudsmit, mede-eigenaar van de grote textielfirma L. Goudsmit en Zonen had in Roermond in 1934 een hulpcomité voor joodse vluchtelingen opgericht. Het comité ondersteunde vluchtelingen op materieel gebied, maar hielp ook Duitse joden om langs illegale weg de grens te overschrijden.¹⁹⁹ Het werkte nauw samen met een groep niet-joodse hulpverleners, waaronder M. Bouman.²⁰⁰ Vluchtelingen konden van Goudsmit een garantie krijgen dat deze zonodig hun levensonderhoud zou bekostigen, waardoor zij in aanmerking kwamen voor een verblijfsvergunning. Goudsmit zelf was vervuld van afkeer van het nationaal-socialisme. Dat was mede het gevolg van het feit dat een verstandelijk gehandicapte broer van zijn vrouw Recha, met wie het echtpaar Goudsmit regelmatig contact onderhield, was vermoord in het kader van het euthanasieprogramma van de nazi's.²⁰¹ De activiteiten van Goudsmit wekten wantrouwen op van Procureur-Generaal baron mr. E.L.M.H. Speyart van Woerden. Deze gaf de politie opdracht hem het complete dossier van Goudsmit aan te leveren, met opgave van zijn inkomen en zijn vermogen. Bovendien werd Goudsmit de toegang tot de grensstreek ontzegd.²⁰²

In Gennep vormden de fabrikanten Kann en David een hulpcomité voor joodse vluchtelingen. Behalve geldelijke ondersteuning vonden veel vluchtelingen werk in de beide manufacturenwerkplaatsen.²⁰³ In Heerlen ontstond een hulpcomité onder de bezielende leiding van de textielondernemer Silvain Hertzdahl en zijn vriend Rudolf Horn. In Maastricht functioneerden twee hulpcomités. Het eerste was een joods comité onder leiding van veehandelaar Jacob Kaufmann en advocaat Eduard Rudolph von Geldern. De joodse ondernemer Victor Hertzdahl schonk een viermaandelijkse bijdrage van fl.465. Hij onderhield daarnaast nog twee gezinnen op eigen initiatief. Het andere hulpcomité was van gereformeerde oorsprong en werd geleid door Arie van Mansum.²⁰⁴

Een zeer goed georganiseerd joods 'grenscomité' functioneerde in Venlo. Waarschijnlijk werd dit opgericht in april 1933. De initiatiefnemers waren de altijd actieve voorzitter van de joodse gemeente in Venlo, de parapluafabrikant Philip Cohen en zijn vriend, makelaar Alex Kosman. De leden van het comité vingden de vluchtelingen op en boden hen de eerste financiële ondersteuning, voeding en onderdak. Enkele artsen en tandartsen in Venlo hadden zich bereid verklaard gratis medische zorg te verlenen aan vluchtelingen die deze hulp niet konden betalen. Men probeerde zo snel mogelijk de vluchtelingen een baan te bezorgen. De inzet was om velen van hen op te leiden tot vaklieden voor de nieuw te stichten joodse staat in Palestina. Belangrijker nog dan de financiële hulp was de morele steun: de Duitse joden moesten ervaren dat zij terecht waren gekomen in een stad die zich duidelijk om hen bekommerde en waar zij zich snel thuis konden voelen. Er werd naar gestreefd om hen onder te brengen bij joodse gezinnen. Zij konden ook van de medewerkers van het comité hulp krijgen bij het invullen van de vele formulieren. Joden die het land binnenkwamen, hadden een tijdelijke verblijfsvergunning nodig. Mensen die wilden doorreizen naar Amsterdam of België werden in het bezit gesteld van reisgeld of treinbiljetten. Het comité had daartoe een overeenkomst gesloten met personeel van de Spoorwegen op het station van Venlo: tegen inlevering van een verklaring van het comité kon een vluchteling aan het loket een treinkaartje krijgen, dat achteraf door het comité werd betaald.²⁰⁵

---

¹⁹⁹ Wenge, *Grenservaringen*, 59.

²⁰⁰ Cammaert, *Het verborgen front*, 375.

²⁰¹ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond' 29.

²⁰² Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 594.

²⁰³ Van Dinter, *De joden van Gennep*, 73.

²⁰⁴ Cammaert, *Het verborgen front*, 374. Van Mansum zullen wij later nog tegenkomen als een pionier op het gebied van de hulp aan joodse onderduikers.

²⁰⁵ Gegevens over het Comité in Venlo zijn ontleend aan: Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo*, 99-114.

In Venlo werd ook een 'stationswacht' gevormd. Telkens wanneer er een trein uit Duitsland arriveerde, was er een medewerker van het comité op het perron aanwezig. Door middel van een omhooggehouden papier gaf deze te kennen dat hij lid was van een joods hulpcomité. Joodse vluchtelingen konden zich tot hem of haar wenden.

Het Venlose comité kreeg financiële middelen van het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen in Amsterdam en ook joden uit de stad droegen bij door middel van een maandelijkse gift. Toch had men voortdurend geldnood. Hiervan getuigt een noodkreet uit 1936 van voorzitter Philip Cohen in *Joodse Vriendenkring*:

Mijn vorige oproep [om meer geld te geven HvR] heeft geen succes gehad, en ik moet wel aannemen dat de meesten uwer niet van de noodzaak doordrongen zijn. [...] Vooral omdat wij als grensgemeente meer uitgaven hebben als een gemeente in het centrum van het land. Als het comité in Venlo niet geholpen zou worden, dan zijn wij helaas ook gedwongen ons werk stop te zetten. En wat dan? Moeten wij dan de schande beleven dat joodse vluchtelingen door de politie opgesloten worden? En wat zal verder het lot van deze verschoppelingen zijn, als zelfs hun eigen geloofsgenoten zich niet om hen bekommeren? Er moet dus geholpen worden!²⁰⁶

Men kon ook in Venlo niet verhinderen dat grote groepen vluchtelingen, vooral Polen die niet over een geldig doorreisvisum beschikten, bij de grens door de Nederlandse grensbewaking werden teruggestuurd. Wanneer echter een illegale joodse vluchteling eenmaal door het hulpcomité in de stad was ondergebracht, kneep de Venlose politie doorgaans een oogje dicht. Vaak werden de illegalen dan door leden van het comité zo snel mogelijk verder het land in begeleid: waren zij eenmaal verder dan 15 kilometer van de grens verwijderd, dan mochten zij doorreizen naar Amsterdam en daar asiel aanvragen. Dit transport landinwaarts gebeurde met de trein, met bestelauto's van joodse marktkooplui of in de gesloten laadruimte van vrachtwagens.

In 1939, na het uitbreken van de oorlog tussen Engeland en Duitsland, annuleerde de Engelse regering tijdelijk alle doorreisvisa naar Engeland. Daardoor strandden veel joodse vluchtelingen met een visum voor Engeland bij de Nederlandse grens. Zij mochten op last van het Nederlands kabinet het stationsgebouw van Venlo niet verlaten. Honderden joden kregen daar voedsel en een deken van het hulpcomité. Toen de vluchtelingen enkele dagen later te horen kregen dat zij zouden worden teruggestuurd naar Duitsland, speelden zich op het station vreselijke taferelen af.²⁰⁷

De bezetter haalde in mei 1940 de vluchtelingen in. In juli 1940 werd op last van het bezettingsbestuur door de joodse kerkgenootschappen in Amsterdam een Comité voor Steun aan in Nederland verblijvende Buitenlandsche Joden opgericht, onder voorzitterschap van mr. L.D. Frank. De wens van de overheid was dat de joodse bevolking, en niet de Nederlandse samenleving als geheel, verantwoordelijk zou zijn voor het lot van de vluchtelingen en de daarmee gepaard gaande kosten. Alle bestaande hulpcomités kwamen te ressorteren onder dit centrale Comité. Zijn financiële middelen kreeg het nieuwe Comité uit een belasting op vermogen en inkomen, opgelegd aan alle Nederlandse joden. De heffing bedroeg 1 procent over lagere inkomens, oplopend tot 2 procent over hogere, alsmede 1 procent over kleine vermogens, oplopend tot 2 procent over grotere. Die belasting had geen wettelijke basis, maar het Comité oefende morele druk uit op de joden door te stellen dat de bijdragen van de joden van wezenlijk belang waren voor het welzijn van het jodendom in Nederland als zodanig: 'Degene, die weigert bij te dragen, [...] maakt zich schuldig aan een grof verzuim jegens het Nederlandsche Jodendom.'²⁰⁸

---

²⁰⁶ Geciteerd in: Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo*, 110.

²⁰⁷ Ibidem, 104.

²⁰⁸ Circulaire Comité voor Steun 11 juli 1940, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 326.

De bestaande lokale hulpcomités konden rekenen op meer belangstelling van de kant van de bezettende overheid, die ook hun vermogens in handen wilde krijgen. In maart 1941 werd door de politie van Roermond in opdracht van de *Sicherheitspolizei* huiszoeking gedaan bij de eerder genoemde Sally Goudsmit. De administratie van het door hem geleide Joodsche Vluchtelingen Comité werd (opnieuw) in beslag genomen. Door deze huiszoeking kwam men ook op het spoor van een andere ‘verdachte’ organisatie, de R.K. Roermondsche Esperantoo-club *La Verda Cenero*, die blijkens bij Goudsmit aangetroffen cheques, geld had beschikbaar gesteld voor in Nederland verblijvende Duitse joden. Ook de boekhouding van deze vereniging werd in beslag genomen.²⁰⁹

Vluchtelingenkampen

Na de *Reichskristallnacht* werd er geen onderscheid meer gemaakt tussen economische vluchtelingen en mensen die uit Duitsland waren weggegaan uit lijfsbehoud. Het was toen duidelijk dat voor alle joden het leven in Duitsland onmogelijk werd. Er kwam echter een ander onderscheid voor in de plaats: tussen mensen die legaal waren binnengekomen en ‘illegalen’. Legale vluchtelingen werden, wanneer zij in Nederland geen familie of vrienden hadden die zich over hen wilden ontfermen, in toenemende mate opgevangen in een groot aantal woonoorden en kampen. Door deze versnippering ontstond zowel bij de regering als bij de joodse hulporganisaties behoefte aan een centraal kamp. Een gezamenlijke commissie van de regering en het CJV trof voorbereidingen voor een groot kamp voor alle legale vluchtelingen in Westerbork op de heide in Drenthe. De bedoeling was dat alle 7000 vluchtelingen die legaal het land waren binnengekomen na maart 1938 zich daar zouden vestigen. De eerste bewoners kwamen aan in Westerbork op 9 oktober 1939. Bij de Duitse inval woonden er ongeveer 800.

Mensen die *illegaal* Nederland waren binnengekomen, moesten in principe worden uitgezet, maar in de meeste gevallen was dat niet mogelijk omdat zij dan direct gevaar zouden lopen. De mannen onder hen werden, in afwachting van het tijdstip dat uitzetting wel mogelijk zou zijn, opgesloten in gesloten kampen. De vrouwen en kinderen mochten meestal in privé-onderkomens wonen, bij familie of bij andere joden. Gesloten mannenkampen, in principe strafinrichtingen, vielen onder de Minister van Justitie en werden bewaakt door de Marechaussee. Het doel was op deze manier de illegalen beter te kunnen controleren, hen beschikbaar te houden voor uitwijzing en hen effectief te kunnen weren van de Nederlandse arbeidsmarkt. Bij goed gedrag werden illegale vluchtelingen in het algemeen na zes maanden gelegaliseerd en mochten zij – met hun gezin – verhuizen naar Westerbork. Er kwamen in november 1938 kampen voor illegalen in Hellevoetsluis, Hoek van Holland, Nunspeet en in het Limburgse Reuver.²¹⁰

Het Venlose hulpcomité voelde zich verantwoordelijk voor de bewoners van het kamp, dat was ingericht in een voormalige kweekschool bij het Heilig-Hartklooster van de Zusters Dominicanessen te Reuver.²¹¹ Hier werden 130 mannen opgesloten, terwijl hun vrouwen en kinderen elders onderdak vonden in joodse gezinnen. De bewoners van het kamp waren vooral kooplieden en intellectuelen. Zij stonden onder toezicht van kapitein J. Simonis. Zij werden uitstekend verzorgd door de zusters, maar mochten nauwelijks contact onderhouden met de buitenwereld; één keer per week maakten zij onder politiebegeleiding een wandeling door Reuver. Een inwoner van het dorp, Sjra Vincent, had wel enige contacten met hen. Hij werd hun angst gewaar wegens het feit dat zij waren ondergebracht op slechts twee kilometer van de Duitse grens. Velen deden een verzoek om verder landinwaarts te worden gehuisvest. Als teken van protest tegen hun opsluiting zo dicht bij het land van Hitler lieten sommige mannen hun baard groeien. Er brak zelfs een staking uit onder de

---

²⁰⁹ Brief Commissaris van Politie 21 maart 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

²¹⁰ Moore, *Refugees*, 88-98; Corrie K. Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland 1938-1940* (Kampen 1990) 225.

²¹¹ Michman, Beem en Michman, *Pinkas. Geschiedenis*, 552.

vluchtelingen om hun grief kracht bij te zetten.²¹² Toen de oorlogsdreiging toenam, in augustus 1939, werden zij overgebracht naar het veiliger geachte Hoek van Holland en vandaar enige maanden later, toen duidelijk was dat van uitzetting geen sprake meer kon zijn en toen de meesten waren gelegaliseerd, naar Westerbork.²¹³

Het Venlose hulpcomité betaalde de huur van het klooster in Reuver, maar deed veel meer. Men verschaftte ook hulpgoederen, kleren, sigaretten, snoepgoed en een beetje zakgeld aan de mannen. Het joodse textielbedrijf Cardozo liet de mannen één voor één naar Venlo komen om een kostuum aan te meten. Ook werd hulp geboden bij het verkrijgen en invullen van papieren, die nodig waren voor een legaal verblijf in Nederland. Door aan de ingesloten mannen de productie van het blad *Joodse Vriendenkring* uit te besteden, konden zij nuttig werk verrichten en wat geld verdienen. Ook werden materialen verschaft waarmee de Reuverse joden hun eigen contactblad konden drukken.²¹⁴

Na de *Reichskristallnacht* in november 1938 klopte het echtpaar Bogen-Hertz met hun zevenjarig dochtertje Ruth aan bij Max Hertz in Beek, een oom van mevrouw Bogen. De drie mensen waren illegaal vanuit hun woonplaats Keulen Nederland binnengekomen. Zij vroegen asiel aan en hangende het antwoord van de autoriteiten hierop, werd Samuel Bogen op 24 januari 1939 geïnterneerd in Reuver. Bij de opheffing van dit kamp in augustus 1939 verhuisde hij naar het gesloten kamp in Hoek van Holland. In maart 1940 werd hij ingeschreven in het vluchtelingenkamp Westerbork. Zijn vrouw Luïse en dochter Ruth voegden zich in mei 1940, één dag voor de invasie, bij hem. Omdat Samuel bij de eerste bewoners van het kamp behoorde, kreeg hij een functie in de kampstaf.²¹⁵

Joodse ouders besloten soms hun kinderen naar Nederland te sturen, terwijl zijzelf voorlopig in Duitsland bleven. De 1720 kinderen die zonder hun ouders in Nederland aankwamen, werden opgevangen in een aantal tehuizen en van daaruit zoveel mogelijk in joodse gezinnen geplaatst.²¹⁶ Tenminste 24 kinderen zijn enige tijd opgevangen in Limburgse gezinnen. Ten tijde van de deportaties verbleven er nog minstens twaalf van hen in de provincie. In drie gevallen waren inmiddels ook de ouders naar Limburg gekomen: Frank en Rosel Cohen woonden met hun ouders in Valkenburg, Johanna Moses in Venlo. Andere kinderen waren bij een Limburgs joods gastgezin ondergebracht: Helena Pinczowski woonde bij de familie Lehmann-Salomon in Maastricht, Charlotte Rechtschaffen bij de familie Israëls-Vomberg in Roermond, Josef Rubens bij zijn oom en tante Wolf-Schwarzschild in Limbricht, Sara Edith Hertog bij de familie Aleksandrowicz-Groonheim in Maastricht, en Ilse (of Ida) Körner bij de familie Salmang-Dahl te Maastricht.²¹⁷

In de laatste jaren vóór de oorlog werd een groep katholiek-joodse kinderen opgevangen in de "Rooms-Katholieke Gezondheidskolonie" van de Zusters van Liefde in Eersel (Noord-Brabant). Zij werden daar geplaatst door toedoen van het 'Huisvestigingscomité' van 's-Hertogenbosch, een comité dat zich inzette voor de opvang van katholiek-gedoopte joodse vluchtelingen. Vanuit Eersel kwamen een aantal kinderen terecht bij katholieke gezinnen en in kloosters. Drie kinderen kwamen in een Limburgs nonnenklooster: Annemarie en Elfriede Goldschmidt woonden in een pensionaat in Echt-Koningsbosch.²¹⁸ Irmgard Koch verbleef in Posterholt in een instelling voor verstandelijk

---

²¹² Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo*, 51.

²¹³ Cammaert, *Het verborgen front*, 381.

²¹⁴ Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo*, 51.

²¹⁵ Archief Herinneringscentrum Kamp Westerbork, met dank aan Guido Abuijs. Het gezin werd op 4 september 1944 bij het laatste transport naar Theresiënstadt ingedeeld. Van daaruit werden de drie op 4 oktober naar Auschwitz overgebracht, waar Luïse en Ruth bij aankomst werden vergast. Samuel werd geselecteerd voor arbeid en overleed op een 'dodentocht' voor de bevrijders uit, op 28 maart 1945.

²¹⁶ Moore, *Refugees*, 87.

²¹⁷ Gegevens afkomstig van lopend onderzoek van Miriam Mijatovich-Keesing. Sara Edith Hertog was de enige van dit groepje die de oorlog overleefde.

²¹⁸ Zij werden gearresteerd op 2 augustus 1942 bij de actie tegen katholiek-gedoopte joden en vonden de dood in Auschwitz.

gehandicaptten.²¹⁹ Ook werden drie kinderen via Eersel opgevangen in een klooster in Weert: Manfred Heitner en de broers Hans-Richard en Rolf Reichenbach. Zij waren alle drie half-jood en hun joodse ouder was gevlucht naar Engeland.²²⁰

Last of verrijking?

De komst van honderden vluchtelingen uit Duitsland betekende een grote verandering voor de vergrijsde joodse gemeenschap van Limburg. Zij groeide tussen 1930 en 1940 van 800 naar 1450 personen, bijna een verdubbeling. De meeste vluchtelingen kwamen aan in 1933 en in de laatste maanden van 1938. Tijdens de oorlog bezaten in Limburg iets minder dan de helft (48 procent) van de joden de Nederlandse nationaliteit; 12 procent had de Poolse en 1 procent een andere nationaliteit. De overige 39 procent was voormalig Duits, nu statenloos. Die percentages waren echter niet in alle gemeenten gelijk. In Sittard, Gulpen, Heer, Meerssen, Beek en Gennep woonden meer Nederlandse dan niet-Nederlandse joden. Van de 145 joodse inwoners in Sittard hadden er slechts 22 de Duitse en 5 de Poolse nationaliteit. De rest was Nederlander.²²¹ In Maastricht stonden naast 254 joden met een Nederlandse nationaliteit 208 vreemdelingen ingeschreven. Opvallend in de hoofdstad was het grote aantal Polen (79). In Roermond, Venlo, Heerlen en Geleen waren de statenloze voormalige Duitsers in de meerderheid en dat gold in nog sterkere mate voor de grensplaatsen Kerkrade en Vaals. Van de 125 Heerlense joden waren er 52 geboren in Nederland, 41 in Duitsland, 29 in Polen en 3 elders. In Geleen was de helft van de joodse inwoners Duits of Pools. In Nieuwenhagen en Amby tenslotte had geen enkele van de joodse bewoners de Nederlandse nationaliteit.²²² In 1933 werden 70 joodse vluchtelingen ingeschreven in Amby. Een grote groep van hen, de meesten uit Hamborn, een voorstad van Düsseldorf, kwam in het dorp aan op dezelfde dag. Op een ochtend stond een groep van meer dan veertig mensen, jonge gezinnen vooral, met kinderwagens en koffers bij het klooster Severen. De veldwachter bracht hen naar de woning van burgemeester Hermens. Hij en de veldwachter gaven hen te eten en wisten hen vervolgens onder te brengen in een tiental leegstaande huizen in de Hoofdstraat. Velen trokken na enige tijd verder, naar België of naar Amsterdam. Maar er kwamen ook nieuwe joodse bewoners bij. Daardoor woonden er in Amby in het begin van de oorlog 49 joden op een totale bevolking van 2399, het hoogste percentage joden van alle gemeenten in Limburg.²²³

Twee culturen ontmoetten elkaar en moesten aan elkaar wennen. Gevluchte joden brachten andere gewoonten en tradities mee. Sommige Duitse joden wilden hun doden laten cremen. Voor Limburgers was dat vreemd en zelfs in strijd met hun geloof. Duitsers accepteerden, naar de zin van Limburgers, al te gemakkelijk bekeerlingen in de joodse kerkgenootschappen.²²⁴ In de notulen van de Kerkeraad van de Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge Maastricht kan men lezen dat een lid van de raad '[...] niet gunstig oordeelt over de gedragingen der Poolse joden, dat zij geen aanstoot

---

²¹⁹ Zij overleefde de oorlog.

²²⁰ Lijst van joden in Weert, GA Weert 1920-1969, inv. nr. 1052. Alle drie overleefden zij de oorlog. De vader van de jongens Reichenbach, die verbleef in Engeland, overleed aan een hartaanval toen hij het heugelijke feit vernam dat zijn kinderen de oorlog hadden overleefd. De twee jongens werden, evenals een derde broer, later priester gewijd en één van hen zelfs bisschop (persoonlijke mededeling Jac. Lemmens).

²²¹ Het is opvallend dat juist in Sittard, met zijn overwegend autochtone joodse bevolking, het sterftecijfer als gevolg van de Holocaust het hoogste was van alle Limburgse joodse gemeenschappen.

²²² Lijst Burgemeester van Sittard, zonder datum 1941, Euregionaal archief Born, GA Sittard doos 8; Fiet van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen in de Tweede Wereldoorlog* (Beek-Ubbergen 1992) 25; Burgerlijke Stand Vaals, Register ingekomen personen, GA Vaals, inv. nr. 1368; GA. Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2514; NIOD, Archief 077. HSSPF, inv. nrs. 1408-1409; RHCL, Archief Gemeente Amby, inv. nrs. 551-552; GA. Vaals, inv. nr. 1342; RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17; GA. Gennep, inv. nr. 115; GA. Meerssen 1933-1981, inv. nr. 1350.

²²³ Interview auteur met de heer F.L.C. Hermens, Amby; en: RHCL, GA Amby, Registers van Vestiging.

²²⁴ Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo*, 73-74.

moeten geven, dat zij worden aangezien met den zwarten bril, en zich fatsoenlijk hebben te gedragen.²²⁵

Sommige autochtone joden vreesden dat door de komst van mensen met een afwijkende cultuur het antisemitisme weer zou toenemen. Maar in het algemeen probeerden de Limburgse joodse leiders deze angst weg te nemen. Louis Goudsmit, lid van het joods kerkbestuur in Venlo, schreef in 1936 in *Joodse Vriendenkring*:

De laatste tijd hoort men in Holland vaak beweren; 'De Duitse joden hebben zelf schuld aan hun ongeluk', want 'ze gedroegen zich te opvallend', of 'onder hen waren teveel artsen en advocaten', of 'er waren teveel gemengde huwelijken', of 'ze drongen zich aan de hogere kringen op', of (en dat is op het ogenblik zeer in zwang) 'de reform'²²⁶ ...'. Maar weet de verteller dan wel dat ons Nederlands Jodendom dan ook rijp is voor vervolgingen? Want ook op de Hollandse joden zijn nagenoeg dezelfde opmerkingen te maken als op de Duitse. Ook hier zijn er die zich opdringen. En al hebben wij geen advocaten en artsen teveel, dan zijn er wel ergens teveel joodse wethouders en/of partijleiders. Zijn er geen Hollandse joden die door het een of ander opvallen? Hebben wij minder gemengde huwelijken? 'Maar wij hebben toch geen reform' hoor ik zeggen. Zeer juist! Maar ... reform is nog altijd een uiting (zij het een zeer slechte) van Jodendom, en het is bekend hoe bedroevend klein het aantal joodse kinderen in Amsterdam is dat joods godsdienstonderwijs krijgt. En hoeveel joden zijn speciaal in de grote gemeenten niet van het Jodendom vervreemd?²²⁷

In Venlo probeerden autochtone joden de invloed van de groeiende groep vluchtelingen op het joodse kerkelijke en burgerlijke leven te verminderen. Het kiesrecht voor de Kerkeraad werd jarenlang tegengehouden, maar de leiders van de gemeenschap waren van mening dat wie plichten had (betalen van kerkengeld), ook rechten moest hebben (stemrecht).²²⁸

De meeste nieuwkomers pasten zich snel en doeltreffend aan. Zij maakten al gauw deel uit van de Limburgse en de joodse samenleving. Bijzonder is het verhaal van de joden in Arcen. Het gezin van Max Grünewald, vader, moeder en twee kinderen, vluchtte in 1938 naar dit dorp. Grünewald had geen enkele ervaring met landbouw, maar – in een ultieme poging te worden als de boerenbevolking van Arcen – begon hij een boerenbedrijfje. Landbouwadvisen kreeg hij van zijn bureu. De nu in Israel wonende kinderen Hans en Inge komen woorden tekort om de gastvrijheid en de steun te beschrijven die zij mochten ontvangen van hun nieuwe dorpsgenoten.²²⁹ Ook het gezin van Hugo Terhoch, dat in 1936 de wijk nam naar Arcen (vader, moeder en twee dochters) begon zonder agrarische ervaring een boerderij. Vijf hectare grond moest vrijwel nog worden ontgonnen. De heer Terhoch was vijftig jaar toen hij boer werd. En hij had er plezier in: elke *sjabbath* ging hij met zijn vrouw kijken hoe het gewas erbij stond; hij was apetrots als zijn maïs sneller groeide dan die van de bureu.²³⁰

De komst van legale joodse immigranten betekende geen extra kosten voor de 'belastingbetaler'. Niet alleen werden de kosten voor de opvang vrijwel geheel gedragen door de vluchtelingen zelf en door hun familie en relaties in Nederland, maar ook waren de legale Duitse vluchtelingen niet zelden

---

²²⁵ Zoals geciteerd in: Roebroeks en Andreas, *De Salmangs*, XIII.

²²⁶ 'Reform' was de naam van de liberale richting in het religieuze jodendom. Deze had in Duitsland wel en in Nederland nauwelijks aanhang.

²²⁷ Geciteerd in: Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo*, 72.

²²⁸ Ibidem, 72-73.

²²⁹ Brief van Hans en Inge Grünewald uit Israel, geciteerd in: Jan Keltjens et al, *Arcen, 'n dorp in oorlogstijd* (Venlo 1986) 65. De familie overleefde door in Sevenum onder te duiken.

²³⁰ Brief van Else Terhoch, geciteerd in: Keltjens et al, *Arcen*, 66. Beide ouders stierven in Auschwitz; de kinderen doken onder. Elsa overleefde de oorlog in Sevenum. Lore werd gearresteerd bij de razzia in Oirlo op 31 juni 1944. Zij overleefde Bergen-Belsen.

kapitaalkrachtig; hun economisch potentieel zorgde juist voor een belangrijke impuls voor de lokale economie. Veel sectoren, zoals de confectie-industrie, werden door hun komst gestimuleerd. In heel Nederland gaven joodse vluchtelingen in 1937 leiding aan 450 ondernemingen met in totaal 7500 arbeidsplaatsen.²³¹ In Venlo hadden in 1939 de autochtone joden 21 bedrijven en gaven zij werk aan 212 mensen. 22 bedrijven van joodse allochtonen zorgden voor werk voor 461 mensen. Daar waren grote bedrijven bij: de Venlosche Confectiefabriek van David Oppenheimer had 180 mensen in dienst, de Nederlandsche Weverij N.V. van Robert Voss 100 en de Venlosche Clubmeubelfabriek van Fritz Lambertz 50.²³²

De illegale vluchtelingen, die meestal in 1938 en 1939 in Limburg aankwamen, waren vaak verarmd en in het begin aangewezen op steun van de joodse hulpcomités. Velen wisten echter snel en energiek in een eenvoudige baan aan de slag te komen. Het Duitse echtpaar Karl-Heinz en Johanna Lewin-Winter in Roermond moest, om te kunnen blijven eten, zijn povere huisraad verkopen. Karl-Heinz kreeg toen een baantje als huis-aan-huis-verkoper van manufacturen voor de joodse firma Goudsmit, eigendom van Sally Goudsmit, de actieve gangmaker van het Joodsche Vluchtelingen Comité.²³³ Dank zij deze 'baan' mocht het echtpaar in Roermond blijven. Goudsmit bood nog vier andere Duits-joodse vluchtelingen op dezelfde manier een functie bij zijn bedrijf. De Commissaris van Politie van Roermond kon dat niet bekoren, evenmin als het feit dat een aantal vluchtelingen in de omgeving van Roermond voor eigen rekening handelde in chemische artikelen van de firma Zefa in Herkenbosch. De eigenaar van dat laatste bedrijf, Albert Marx, was eveneens een Duitse vluchteling. De gemeenten Sittard en Schinveld hadden Marx in 1938 een vestigingsvergunning geweigerd. De Roermondse Commissaris was van mening, dat Marx ook moest worden beschouwd als illegaal en ongewenste vreemdeling.²³⁴

In dit hoofdstuk gaf ik een schets van de joodse gemeenschap in Limburg vóór het begin van de Tweede Wereldoorlog. Er was sprake van een vergrijzende, goed geïntegreerde en redelijk welvarende joodse gemeenschap. Ik beschreef hoe joodse vluchtelingen die tussen 1933 en 1940 vanuit Duitsland in Limburg aankwamen grote veranderingen brachten. Na een uiteenzetting over het Nederlandse vluchtelingenbeleid in de jaren dertig kwam aan de orde hoe de joden langs legale en illegale weg Limburg binnenkwamen. Zij kwamen in een omgeving waar antidemocratische en fascistische stromingen steeds meer aanhangers kregen. Toch leidde dat niet tot een grote toename van antisemitisme. Dit werd mede verklaard doordat, nadat de NSB in 1935 in Limburg goede electorale resultaten had behaald, de katholieke volkskerk het offensief tegen deze Beweging aanvoerde. De nieuwkomers werden relatief gemakkelijk opgenomen in de joodse en de Limburgse samenleving. Ze werden geholpen door diverse joodse hulpcomités. Door hun komst verdubbelde het aantal joden in de provincie en kreeg de Limburgse economie een positieve impuls.

---

²³¹ Blom en Cahen, *Joodse Nederlanders*, 302.

²³² Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo*, 81-88.

²³³ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 594.

²³⁴ Rapport Commissaris van Politie van Roermond, 9 november 1938, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231. Zowel Albert Marx zelf, als de gezinnen van de meeste van de colporteurs voor zijn firma Zefa, overleefden de oorlog.

Hoofdstuk 2

Tot aan het begin van de deportaties 1940-1942

Het is altijd de wensch van onze vereeniging geweest U by dit Eeuwfeest een stoffelyk blyk van belangstelling aan te bieden. De tydsomstandigheden zijn echter van dien aard dat zulks thans beter achterwege kan blijven. Wij hopen echter dat de Almachtige ons binnen afzienbare tijd in staat zal stellen zulks alsnog te kunnen verwezenlijken. Wij wenschen U alsmede de Joodsche Gemeente nog vele gelukkige jaren.¹

Onder Duits bewind

In augustus 1940 bestond de hoofdsynagoge van Maastricht honderd jaar. Nederland was sinds enkele maanden bezet door de nazi's. Daarom werd het geplande feest afgeblazen. De Israëlitische Vrouwenvereniging richtte zich met bovenstaande woorden tot het bestuur van de synagoge.

Die hoop op 'vele gelukkige jaren' bleek ijdel. De Nederlanders, joden zowel als niet-joden, waren niet voorbereid op de inval van de Duitsers op 10 mei 1940. Het betekende een radicale breuk met het verleden. De joden in Duitsland waren toen al zeven jaar het slachtoffer van systematische discriminatie, beroving, intimidatie en terreur. Nederlanders kenden de verhalen uit de mond van tienduizenden vluchtelingen en de pers. Sommigen vreesden dat hetzelfde nu ook in het bezette Nederland zou gebeuren. En het gebeurde ook, geleidelijk, gefaseerd, maar onontkoombaar. In twee jaar tijd veranderden de joden van volledig gelijkberechtigde en geïntegreerde leden van de samenleving in rechteloze verschoppelingen. Terwijl de meeste Limburgers zich aanpasten en doorgingen met alle gewone dingen van het leven als werken, zaken doen, leren, plezier maken, liefhebben en bidden, ontstond voor de joden een situatie van uitsluiting, bedreiging en vernedering, elke dag opnieuw. Joden in Limburg ondergingen dezelfde kwellingen als in de rest van Nederland. De stortvloed van verordeningen en maatregelen tegen de joodse bevolking was in Maastricht en Kerkrade niet veel anders dan in Amsterdam en Groningen. In het voorjaar van 1942 begon in het hele land de directe voorbereiding op deportatie naar 'het oosten'. In dit hoofdstuk zal ik beschrijven hoe Limburgers reageerden op de golf van ellende die over hen heen spoelde. Ik onderzoek welke beperkingen aan de joden werden opgelegd, hoe zij in de samenleving werden beroofd, gediscrimineerd en geïsoleerd en hoe hun niet-joodse Limburgse medeburgers daarop reageerden.

Toen de oppermachtige Duitse legers in mei 1940 Nederland onder de voet liepen, probeerden veel joden in paniek op het allerlaatste moment over zee te vluchten. Vooral Duitse vluchtelingen deden dat. Sommigen slaagden daarin, maar de meesten niet. De Berlijnse jongeman Kurt Löwenstein slaagde er niet in een plaats te bemachtigen op de boot die in de haven van Rotterdam klaar lag voor zijn oversteek naar Engeland. Hij dook onder in Noord-Limburg.²

Anderen beproefden een ander soort vlucht. Zij zagen de toekomst voor zichzelf als uitzichtloos en pleegden zelfmoord. Jacob Hiegentlich, geboren in Roermond, 33 jaar oud, romanschrijver, zionist, vaste medewerker van het tijdschrift *De Joodsche Wachter*, nam op 14 mei vergif in. Hij overleed vier dagen later aan de gevolgen daarvan in een ziekenhuis in Amsterdam. In mei 1940 registreerde het CBS onder joden in Nederland 201 gevallen van zelfdoding, acht keer het 'normale' maandelijks aantal.³

---

¹ Brief van het bestuur van de Isr. Vrouwenver. Maastricht 28 augustus 1940, afgedrukt in: Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 87.

² Hij werd een sleutelfiguur bij de hulpverlening aan ondergedoken joden.

³ Wout Ultee en Ruud Luijk, 'De schaduw van een hand. Joods-gojse huwelijken joodse zelfdodingen in Nederland 1936-1943', in: Henk Flap en Wil Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 55-76, aldaar 63-64.

Enkele maanden na de inval werd duidelijk hoe de Duitsers het bezette Nederland wilden besturen. In tegenstelling tot België en het bezette deel van Frankrijk, waar een militair bestuur werd gevestigd, kwamen in Nederland burgerlijke bestuurders aan het roer. De vertegenwoordiger van Hitler in Nederland was de *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete*, de Oostenrijker Dr. Arthur Seyss-Inquart. Hij werd bijgestaan door vier *Generalkommissare*: Friedrich Wimmer (bestuur en justitie), Hans Fischböck (financiën en economie), Hanns Albin Rauter (veiligheid en politie) en Fritz Schmidt (vertegenwoordiger van de partij, de *NSDAP*). Op regionaal niveau werd de *Reichskommissar* vertegenwoordigd door een *Beauftragte*. In Maastricht was dat Willi Schmidt, de broer van *Generalkommissar* Fritz Schmidt. De coördinatie van de vervolging van de joden werd echter in handen gelegd van de *Beauftragte für Amsterdam*, Dr. Hans Böhmcker, die in juni 1942 werd opgevolgd door Dr. Werner Schröder.

Naast Hitler speelde het machtige *SS-imperium* van *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler de belangrijkste rol bij de vervolging van de joden. Behalve over alle afdelingen van de *SS* heerste Himmler ook over het *Reichssicherheitshauptamt (RSHA)* dat onder de directe leiding stond van Reinhard Heydrich. Het *RSHA* bestond uit de Geheime Dienst of *Sicherheitsdienst (SD)* en de Geheime Politie of *Sicherheitspolizei (Sipo)*. De *Sicherheitspolizei* was eerder ontstaan uit een samenvoeging van de *Geheime Staatspolizei (Gestapo)* en de *Kriminalpolizei (Kripo)*. Vaak werd de *Sipo* nog aangeduid met de oude naam *Gestapo*. Een der afdelingen van de *Gestapo* in Berlijn was afdeling IVB4 onder Adolf Eichmann, belast met de organisatie van de jodendeportaties.

In Nederland bestond een schaduwapparaat van het *SS-imperium* volgens hetzelfde model. De hoogste vertegenwoordiger van Himmler in Nederland was de bovengenoemde *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* Rauter, die de titel droeg van *Höhere SS- und Polizeiführer (HSSPF)*. Rauter voerde het bevel over de *Waffen-SS* in Nederland en over alle Duitse politieonderdelen. Die politietaken waren de directe verantwoordelijkheid van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS)* Dr. Wilhelm Harster; hij vertegenwoordigde het *RSHA* van Heydrich in Nederland.⁴ De voornaamste afdelingen van de Duitse politie waren afdeling III, de *Sicherheitsdienst (SD)* voor de geheime inlichtingen, afdeling IV, de voormalige *Gestapo* voor de bestrijding van alle groepen 'tegenstanders' en afdeling V, de *Kriminalpolizei (Kripo)*. De *Gestapo* en de *Kripo* vormden samen de *Sicherheitspolizei*. Een van de onderafdelingen der *Gestapo* was ook in Nederland IVB4, verantwoordelijk voor de vervolging van de joden. Hoofd daarvan was Wilhelm Zöpf, maar juist met de jodenvervolging was er sprake van persoonlijke bemoeienis door de *BdS* zelf.⁵

Op regionaal niveau opereerde de *Sicherheitspolizei* vanuit zes *Aussenstellen*, waarvan er één was gevestigd in Maastricht en wier werkgebied samenviel met de provincie Limburg. Vanaf 1942 stond deze onder leiding van *SS-Hauptsturmführer* Max Ströbel. De *Aussenstelle* Amsterdam, die onder leiding stond van Willy Lages, was van belang omdat die een groot deel van de jodenvervolging coördineerde. Lages had het dagelijks toezicht op de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Deze dienst was in augustus 1941 opgericht, officieel om joden die wensten te emigreren, te begeleiden. In werkelijkheid ontwikkelde de *Zentralstelle* zich niet tot coördinatiepunt voor emigratie van joden, maar tot het organisatorisch centrum van de jodenvervolging, voor zover deze een politieel karakter droeg.⁶ Het werk in de *Zentralstelle* werd vooral gedaan door drie *SS-Hauptsturmführer*: Ferdinand Aus der Fünten, Karl Wörlein en een zekere Streich. Aus der Fünten had de dagelijkse leiding. Wörlein, verantwoordelijk voor de *Hausraterfassung* (registratie van de joodse inboedels), onderhield de meeste contacten met Limburg.

---

⁴ In september 1943, dus vóór de meeste arrestaties van joodse onderduikers, werd Harster als *BdS* opgevolgd door Erich Naumann.

⁵ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 112.

⁶ Brief Burgemeester Amsterdam 21 november 1941, GA Landgraaf, Archief Gemeente Nieuwenhagen, inv. nr. 1214.

Op 25 november 1941 verschaftte Seyss-Inquart in een brief aan de vier *Generalkommissare* en aan de *Beauftragten* duidelijkheid over de verantwoordelijkheden van de diverse instanties die waren betrokken bij de maatregelen tegen joden. Het doel was een volledige economische, sociale en culturele scheiding tussen joden en niet-joden te bewerkstellen. Daarbij zou de *Beauftragte für Amsterdam* Hans Böhmcker het aanspreekpunt zijn voor de *Reichskommissar*, de *Generalkommissare* en hun staf. Alle verordeningen die betrekking hadden op de joden in de provincie, zouden de provinciale *Beauftragten* bereiken via hun collega Böhmcker. Deze kreeg hiermee in feite de supervisie over de hele joodse gemeenschap van Nederland. Die uitoefening van het gezag zou verlopen via een organisatie voor joods zelfbestuur, de Joodsche Raad voor Amsterdam.⁷ Deze Raad zou moeten dienen als doorgeefluik van Duitse bevelen. Voor HSSPF Rauter stond een andere weg open. Hij kon zijn orders doorgeven aan de leider van de *Aussenstelle Amsterdam* van de *Sicherheitspolizei* (Lages dus), die toezicht hield op de *Zentralstelle*. Via deze instelling zouden de bevelen de andere *Aussenstellen* en de gezagsdragers van de politie in de provincie bereiken. Nederlandse autoriteiten werden in het geheel niet betrokken bij de planning van de jodendeportaties. Zij fungeerden alleen als uitvoerders van opdrachten die zij kregen van de Duitsers.⁸

Twee Duitse instanties moesten de invloed op de jodenvervolgung delen: de *Beauftragte* van de Rijkscommissaris in de stad Amsterdam en de *Zentralstelle*. De *Beauftragte* was een vertegenwoordiger van Seyss-Inquart; de *Zentralstelle* behoorde tot het imperium van Rauter. Daarnaast bleef – als derde – Hans-Georg Calmeyer (werkzaam voor *Verwaltung und Justiz*) verantwoordelijk voor het afstammingsonderzoek. Deze situatie leidde in de praktijk wel eens tot competentieconflicten, die soms voor vertraging, soms voor versnelling van het beleid zorgden.⁹

Behalve over de *Sicherheitspolizei* konden de Duitsers ook beschikken over de *Grüne Polizei* of *Ordnungspolizei*. Dit was een gekazerneerde en op militaire leest geschoeide politie-eenheid, die als opdracht had om Duitse personen en objecten te bewaken en te beschermen tegen vijandige acties. Zij werd echter vooral ingezet voor collectieve acties tegen het verzet, bewaken van groepen gevangenen en het ophalen van onderduikers en joden. Bovendien hield de *Ordnungspolizei* toezicht op de Nederlandse politie. In de latere fase van de oorlog vond een sterke integratie plaats van de 'Grünen' met de Nederlandse politie en met de Landstorm. De vaak gewelddadige *Ordnungspolizei* vormde het belangrijkste onderdrukingsapparaat van de bezetter. In Limburg had men daar overigens minder last van dan in sommige andere provincies: in Maastricht was slechts een klein opleidingsbataljon van deze eenheid gevestigd.¹⁰

In Limburg speelden vooral twee Duitse instanties een rol bij de jodenvervolgung. De *Beauftragte* in Maastricht kreeg opdrachten van zijn collega van Amsterdam en via deze van Seyss-Inquart; de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* in Maastricht kreeg ze van de *Zentralstelle* en via deze van Harster en Rauter. De *Beauftragte* en de *Sicherheitspolizei* hadden beide bemoeienis met de deportaties die zouden volgen; de *Sicherheitspolizei* daarna ook met de opsporing van onderduikers. Beide Duitse instanties maakten gebruik van de diensten van Nederlandse bestuurders, ambtenaren en politie.

De Nederlandse regering, Koningin en kabinet, was in mei gevlucht. De Secretarissen-Generaal, de hoogste ambtenaren op de ministeries, hadden opdracht op hun post te blijven en hun werk voort te zetten, mits dat niet in strijd zou zijn met de bepalingen van de Nederlandse grondwet. Voor de in functie blijvende lagere bestuurders was K.J. Frederiks van Binnenlandsche Zaken het belangrijkste

---

⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 442-443.

⁸ Ibidem, 444.

⁹ Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 94.

¹⁰ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 121-123.

aanspreekpunt in het College van Secretarissen-Generaal. Dit College kreeg het nieuwe Duitse bestuursapparaat boven zich.

De Commissaris van de Koningin in de provincie Limburg, mr. dr. Willem van Sonsbeeck, was weinig toeschietelijk voor het nieuwe Duitse bezettingsgezag. Bij het eerste officiële bezoek van Seyss-Inquart aan Limburg, op 22 november 1940, liet hij 'wegens ziekte' verstek gaan. Hij werd gedwongen in februari 1941 met vervroegd pensioen te gaan. In zijn plaats benoemde Seyss-Inquart Graaf Max de Marchant et d'Ansembourg tot 'Commissaris der Provincie', zoals de functie inmiddels was gaan heten. Marchant was een telg uit een oud Limburgs adelsgeslacht, dat zijn thuisbasis had op kasteel Amstenrade. In de Eerste Wereldoorlog had hij dienst genomen in het Duitse Keizerlijke leger. Hij vocht in die oorlog als Eerste Luitenant bij de Veldartillerie. In 1925 werd hij burgemeester van zijn woonplaats Amstenrade en in 1927 lid van de Provinciale Staten namens de Rooms Katholieke Staatspartij. In 1933 trad hij toe tot de NSB. Hij moest om die reden zijn burgemeesterschap neerleggen. In 1935 werd hij opnieuw in de Provinciale Staten gekozen, nu als lid van de NSB-fractie. De leden van de Staten kozen hem tot lid van de Eerste Kamer, een post die hij in 1937 verruilde voor het fractievoorzitterschap van de NSB in de Tweede Kamer.¹¹

Als kamerlid schuwde Marchant antisemitische uitspraken niet. In een debat op 12 mei 1939 gaf hij geen steun aan het verzoek van de regering Colijn om een miljoen gulden beschikbaar te stellen voor de inrichting van een vluchtelingenkamp voor joden (Westerbork): Joden vormden 'waarlijk niet het armste deel van onze bevolking' en ze hadden 'niet de gewoonte iets te betalen, wanneer zij de kans zagen dat iemand anders dit voor hen doet'. En joden namen altijd de leiding

[...] in den strijd van marxisme en democratie tegen het volksche ontwaken. De geheele geschiedenis van het Joodsche volk [leert] dat men ze niet zoo gauw weer kwijt wordt, wanneer zij zich eens ergens ingenesteld hebben [...]. Wij wenschen niet dat zij [de joden HVR] beslissenden invloed op onze samenleving uitoefenen.

In plaats van een kamp op Nederlandse bodem in te richten, pleitte Marchant ervoor 'het afvloeien van de hier binnengekomen Joden naar andere landen te bevorderen'. Met name brak hij een lans voor het plan van Mussert om hen te vestigen in een nieuw op te richten joodse staat in Guyana.¹² Op 2 november 1939 debatteerde de Kamer over de naturalisatie van een groep joodse vluchtelingen. Marchant constateerde dat uit de geschiedenis was gebleken, dat de mentaliteit van Nederlanders en joden hemelsbreed verschilde en 'dat uit de vermenging van beide [groepen] voor het eigen land schade moet ontstaan, zowel in zijn mentaliteit, als zeer speciaal heden in zijn neutraliteitspolitiek'.¹³

Marchant had in juni 1940 al een poging gedaan om de leiding te krijgen in Limburg, maar toen was dit verhinderd door Secretaris-Generaal Frederiks. Maar in februari 1941, na het ontslag van Van Sonsbeeck, werd hij benoemd tot Commissaris in Limburg. Hij steunde de 'Nieuwe Orde' van ganser harte en huldigde het Leidersprincipe, dat de Rijkscommissaris in Nederland wenste in te voeren. Er was geen plaats meer voor democratie, verkiezingen en volksvertegenwoordigingen. In een rede voor de Limburgse burgemeesters op 12 augustus 1941 werd het Leidersprincipe door Marchant geïntroduceerd in het Limburgse bestuur. Provinciale Staten en gemeenteraden werden ontbonden.¹⁴ Het 'leiderschap' in de gemeente kwam te berusten bij de burgemeester.

Burgemeesters hadden het uitermate moeilijk. De Duitse bezetter verwachtte van hen dat zij nauwgezet alle verordeningen van de nieuwe overheid bleven uitvoeren. Zij realiseerden zich echter heel goed dat veel van die bevelen crimineel waren en indruisten tegen hun verantwoordelijkheid

¹¹ Gegevens uit deze paragraaf verkregen van Paul Bronzwaer, die een publicatie voorbereidt over Marchant.

¹² Handelingen Tweede Kamer 12 mei 1939, 1876-1877.

¹³ Handelingen Tweede Kamer 2 november 1939, 198-200.

¹⁴ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 300-303.

voor de burgers en hun trouw aan de Nederlandse overheid. Dat gold vooral als hun medewerking werd geëist aan acties tegen joden: door ambtelijke inlichtingen of door het inzetten van de Nederlandse politie daarbij. Zij stonden voor de keus: aftreden (in dat geval werden ze waarschijnlijk vervangen door een Duitsgezinde opvolger) of aanblijven (maar dan waren ze gehouden om op zijn minst publiekelijk de Duitse orders uit te voeren). Aftreden werd hen extra moeilijk gemaakt: hun Nederlandse chef, Secretaris-Generaal Frederiks, drong er sterk op aan dat zij in functie zouden blijven om te voorkomen dat het binnenlands bestuur zou overgaan in handen van de NSB. De meeste burgemeesters van Nederland bleven in functie, ondanks de grote weerzin die zij voelden tegen de opdrachten van de Duitse overheid. Zij voerden ook de richtlijnen betreffende de jodenvervolging uit. Zij wisten in 1942 nog niet dat dit zou leiden tot de dood van vrijwel alle joden die zij lieten arresteren. Zij wisten wel al veel over de ellende die hen te wachten stond. Sommige burgemeesters losten hun morele dilemma op door naar buiten toe volledig mee te werken en ondertussen, incidenteel en in het geheim, joden te helpen, te waarschuwen of te stimuleren om onder te duiken.¹⁵

Tijdens de eerste raadsvergadering na 10 mei 1940 brachten de meeste burgemeesters de houding ten opzichte van de bezetter ter sprake. Velen gaven te kennen dat zij een loyale en correcte houding zouden aannemen tegenover de bezetter. De burgemeester van Hoensbroek, J.H. Martin, dankte de Duitse commandant voor de goede samenwerking en het correcte gedrag van zijn troepen. Maar er waren ook andere geluiden. De burgemeester van Venlo, B.M. Berger, kon niet nalaten 'gevoelens van afhankelijkheid aan ons vorstenhuis tot uiting' te brengen. Hij sprak steun uit voor de koningin,

die na een gelukkige regering van meer dan veertig jaren het offer heeft moeten brengen: afscheid van den vaderlandschen bodem. Haar hooge voorbeeld van toewijding en plichtsbesef zal ons voor oogen blijven, ook in dezen tijd, waarin wij onder de Duitse bezetting onzen plicht hebben te vervullen jegens het vaderland.¹⁶

De burgemeester van Weert, W.F.W. Kolkman verbood een door de NSB georganiseerd propagandafeestje, formeel wegens 'onzedelijke kleding' van één van de optredende danseressen, die 'behoudens twee rozetjes op de borsten en een minimale bedekking der schaamdelen, overigens geheel naakt haar lugubere kunsten' aan het publiek vertoonde. Maar volgens de leider van de NSB was het minder het naakte lichaam van de danseres dan de politieke boodschap die zij uitdroeg, die tot het verbod had geleid. Kolkman werd de laan uitgestuurd.¹⁷ Ook de burgemeester van Vaals, J.H. Rhoen, werd al in het voorjaar ontslagen wegens zijn anti-Duitse houding.¹⁸

In augustus 1941 ontstond een groot conflict tussen Commissaris van de Provincie Marchant en de Limburgse burgemeesters, dat zou leiden tot een massaontslag. De Commissaris riep de burgemeesters bijeen om hen op te dragen het nationaal-socialistisch Leidersprincipe in hun gemeente in te voeren. Bovendien kregen zij opdracht op een goede manier samen te werken met de plaatselijke NSB-leiders. Veel burgemeesters vatten dit op als een eis om te collaboreren. Na overleg met het bisdom Roermond, waarin zij bespraken welke houding jegens de Duitsers voor een katholieke bestuurder passend was, besloten 44 Limburgse burgemeesters collectief hun ontslag in te dienen. Onder hen waren de burgemeesters van belangrijke gemeenten als Maastricht, Sittard, Venlo en Kerkrade en ook de burgemeester van Limbricht, een kleine gemeente met een joodse bevolkingsgroep. Meer dan twintig andere Limburgse burgemeesters, waaronder die van Beek, traden af in de maanden na augustus 1941. Allen kregen oneervol ontslag en verloren het recht op wachtgeld en pensioen. De helft van Limburg zat toen zonder burgemeester.¹⁹ Marchant benoemde

---

¹⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*.

¹⁶ Handelingen Gemeenteraad van Venlo 3 juli 1940, GA Venlo, Archief115, Gemeenteraad Venlo, inv. nr. 175A.

¹⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 276.

¹⁸ Ibidem, 267.

¹⁹ Ibidem, 300-303.

in plaats van de ontslagen burgemeesters vaak leden van de NSB. Op 1 januari 1943 waren er in heel Nederland 85 NSB-burgemeesters, waarvan maar liefst 40 in Limburg.²⁰

De burgemeester van Heerlen, M.F.G.M. (Marcel) van Grunsven bleef de hele oorlog in functie. Mogelijk heeft hij hierdoor iets kunnen betekenen voor zijn bevolking en zijn joodse burgers. Hij kende de gemeentewet precies en wist daardoor soms kleine overwinningen te boeken. Op 13 mei 1940 was hij in conflict gekomen met de *Ortskommandant* van Heerlen. Hij had in de krant een open brief laten plaatsen, waarin hij de burgers opriep de kalmte en de rust te bewaren. De brief eindigde met de zin: 'Leve de Koningin, Leve ons Vaderland!' Korte tijd later kreeg Van Grunsven het nog eens met dezelfde Duitser aan de stok. De *Ortskommandant* had zijn intrek genomen in een paar kamers in het stationsgebouw van Heerlen en liet, via een spoorwegman, de burgemeester roepen voor een kennismakingsgesprek en om de eerste orders in ontvangst te nemen. Van Grunsven weigerde vierkant om dit bevel op te volgen. Een heftig conflict, waarbij de Duitser dreigde met arrestatie, volgde, maar de burgemeester trok aan het langste eind. De *Ortskommandant* werd ontslagen en zijn opvolger vroeg netjes een eerste onderhoud aan in het stadhuis. Bij die gelegenheid weigerde de burgemeester de uitgestoken hand van de Duitser aan te nemen. Hij protesteerde 'in naam van de Koningin' tegen de bezetting van Heerlen. Korte tijd later, op 19 augustus, kreeg Van Grunsven van *Reichskommissar* Seyss-Inquart een officiële '*Verwarnung*'. Op 24 juni 1940, tijdens de eerste bijeenkomst van de gemeenteraad na de bezetting, had hij gezegd, dat hij met grote spanning uitkeek naar de vrijheid. Ondertussen stond hij in gedachten, in diepste sympathie, stil bij 'Haar, die meer dan 40 jaar lang als onze Hoogste Landsvrouw in wel en wee met ons was verbonden', en voor wie hij ook nu zijn diepste afhankelijkheid wilde uitspreken. Dat was, in de ogen van Seyss-Inquart, niet toelaatbaar. '*Im Falle der Wiederholung gleicher oder ähnlicher Äusserungen*', schreef deze, '*haben Sie mit Ihrer sofortigen Entlassung aus dem Amt zu rechnen.*'²¹ Het grootste conflict van Van Grunsven met het Duitse gezag moest echter nog komen. In 1942, de cruciale periode van de jodenvervolging, werd de Commissaris van Politie ontslagen. De burgemeester benoemde als waarnemer een vertrouweling uit zijn eigen korps. Korte tijd later volgde van hogerhand de benoeming van de fanatieke NSB-er C.F.A. de Bruijn uit Venlo. De burgemeester verzette zich hiertegen en trotseerde achtereenvolgens argumenten en bedreigingen van M.H. Ströbel, hoofd van de *SD* in Maastricht, Secretaris-Generaal dr. J.J. Schrieke van Justitie, majoor Wolk, de verbindingsofficier van de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* en tenslotte van Rauter zelf. En weer won hij. De Bruijn trok zijn sollicitatie in; de door de burgemeester benoemde waarnemer bleef tot het einde van de oorlog in functie.²²

De houding van de politieleiding was van groot belang. Toen de oorlog begon, had Nederland een versnipperd politieapparaat.²³ Daar kwamen in 1940 de verschillende Duitse politieafdelingen bij. Seyss-Inquart stelde meteen de Nederlandse politie onder toezicht van de Duitse. Vooral na de Februaristaking van 1941 werd de Nederlandse politie door de Duitse autoriteiten niet meer vertrouwd.²⁴ Op 3 september 1941 kregen alle burgemeesters een brief van Frederiks, waarin deze aangaf hoe de verantwoordelijkheden van de Nederlandse en de Duitse politie ten opzichte van elkaar waren afgebakend. De Duitse politie was bevoegd voor de vervolging van strafzaken en overtredingen, waarbij de verdachte een Duitser was of was geweest en voor zaken waarvan door de

---

²⁰ In gemeenten met een joodse gemeenschap waren dit: mr. L.Ph.J. Peeters (Maastricht), M.F.L.H. Welters (Sittard), mr. M.P.A. Thomassen (Kerkrade), F.J.V. Souren (Vaals), G.J.P. Smalbach (Beek), M.H. Keller (Susteren), J.H. Frijns (Limbricht), M.J.A.A. le Haen (Eijgelshoven), J.M.W. Rösener Manz (Weert) en J.P.V. Kamm (Heer).

²¹ Brief Reichskommissar 19 augustus 1940, Rijckheydt, Archief 016 DOS2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 1765Z. ²² Rapporten opgesteld voor het RIOD, 1945 en 1947, NIOD, Archief 249, DOC II, inv. nr. 0313.

²³ Gegevens over de politie zijn, voor zover niet anders vermeld, ontleend aan: Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de Bezetting* (Amsterdam 1999); en: Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 333-358.

²⁴ Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 105.

Rijkscommissaris was bepaald, dat ze door een Duitse rechter moesten worden beoordeeld.²⁵ Joden die de voor hen geldende verordeningen overtraden, vielen onder de bevoegdheid van de *Sicherheitspolizei*.²⁶

In 1940 was de burgemeester hoofd van de Nederlandse politie; hij kon voor advies en begeleiding een beroep doen op vijf landelijke Procureurs-Generaal. Grotere gemeenten hadden gemeentepolitie, met aan het hoofd een commissaris. Kleinere gemeenten hadden enkele veldwachters in dienst, rechtstreeks aangestuurd door de burgemeester. Daarnaast bestonden er landelijke politiekorpsen: de Marechaussee, de Rijksveldwacht (op 1 januari 1941 opgenomen in de Marechaussee) en de Rijksrecherche.

In 1942 werd begonnen met een ingrijpende reorganisatie van de politie, die was voltooid op 1 maart 1943. Deze reorganisatie behelsde uitbreiding van de omvang van het apparaat, vermindering van het aantal soorten politie en centralisatie van de aansturing. In de dorpen werden de gemeenteveldwachters opgenomen in het Korps Marechaussee. Het uiteindelijke doel was de politie geheel los te maken van de traditionele burgerlijke overheid en haar in te bouwen in het apparaat van de SS. Door middel van verbindingsofficieren werd de Nederlandse politie gekoppeld aan de *Ordnungspolizei*, die haar moest controleren.²⁷ De Nederlandse politieleiding zou doorgeefluik worden van de bevelen van de Duitse politieleiders. Leidinggevend werden daarom vervangen door NSB-ers.²⁸ Onbetrouwbaar geachte politiemensen werden ontslagen. Verzet door politiemensen werd meestal zeer zwaar bestraft; soms werden zelfs represailles genomen tegen familieleden van politiemensen, als die waren ondergedoken. Meer dan honderd politiemensen in Nederland werden wegens verzetswerk vermoord.²⁹ Er werd ook gewerkt aan nazificatie door het opleiden van nieuwe ideologisch-geschoolde politiemensen in de politieschool van Schalkhaar. Er werd ook het nodige gedaan om de politie op haar antisemitische taak voor te bereiden. Politieambtenaren ontvingen ideologische bijscholing. In oktober 1942 ontvingen alle Hoofden van Politie de brochure *De Beestmensen*, met het verzoek deze te laten circuleren onder de leden van het korps. 'Het is mijn uitdrukkelijke wensch', zo schreef de Gevolmachtigde, 'dat ieder politieambtenaar van Uw onderhebbend corps van den inhoud van deze brochure kennis neemt.'³⁰

De reorganisatie betekende inschakeling van de Nederlandse politie in het Duitse bezettingsregime. De hoogste Nederlandse chef van alle korpsen was de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie, vanaf maart 1943 omgedoopt tot Directeur-Generaal van Politie. Tot september 1943 was deze functie in handen van mr. L.J. Broersen. Hij werd opgevolgd door P.J. Kooijmans, tot die datum Gewestelijk Politie President van Eindhoven. De Directeur-Generaal stuurde vijf Gewestelijke Politie Presidenten aan. Limburg en Noord-Brabant vormden samen het ambtsgebied van de Gewestelijk Politie President, die aanvankelijk in Vught, later in Eindhoven zetelde. In deze functie waren achtereenvolgens P.J. Kooymans en N.J. van Leeuwen actief.³¹ Vooral Kooijmans was een fanatiek en ambitieus lid van de SS.³² De Gewestelijk Politie President van Eindhoven kreeg samen met de *Ordnungspolizei* in die stad de beschikking over een, in een kazerne gelegerd, politiebataljon. Deze 'brigade-Kooijmans' zou in de laatste fase van de oorlog ingeschakeld worden bij de opsporing en arrestatie van joodse onderduikers in Noord-Limburg.³³

---

²⁵ Brief Secr.-Gen. van Binnenlandsche Zaken 3 september 1941, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2322.

²⁶ Brief Gevolmachtigde 4 juni 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 310.

²⁷ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 126-127.

²⁸ Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 116.

²⁹ Ibidem, 128.

³⁰ Brief van Hilten 21 oktober 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222.

³¹ GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 35.

³² In 't Veld, *De SS en Nederland*, 133.

³³ Ibidem, 130.

Na het afronden van het reorganisatieproces bleef het politieapparaat verschillen naar gelang de grootte van de gemeente. De acht grootste steden van Nederland kregen Staatspolitie onder een eigen politiepresident. De stedelijke politiepresident van Eindhoven was tevens Gewestelijk Politie President van Brabant en Limburg. De burgemeester stond in deze acht steden bij politieaangelegenheden vrijwel buiten spel. In 129 middelgrote gemeenten, waaronder Maastricht, Heerlen, Roermond, Sittard en Venlo, bleef een Korps Gemeentepolitie bestaan onder een Commissaris van Politie. De Duitse en de Nederlandse politieleiding kon de burgemeester passeren en rechtstreeks orders geven aan de Commissaris. Voor kleinere gemeenten kwamen er regionale Marechauseekorpsen onder een Gewestelijk Commandant. De burgemeesters konden ook hier worden gepasseerd door rechtstreekse orders van bovenaf aan deze commandant. De burgemeester bleef echter wel een rol spelen in de aansturing van de politie binnen zijn gemeente.³⁴

Het eerste jaar

De eerste ervaringen van de Nederlanders met de bezetter werden niet als alleen negatief ervaren. De Duitsers gedroegen zich correct en spraken matigende taal. Zij hoopten op een goede relatie met het verwante Nederlandse volk. Een aantal leidinggevende personen uit de Nederlandse samenleving richtte de Nederlandse Unie op. Het was enerzijds een erkenning van de realiteit van de Duitse bezetting, anderzijds een poging om de invloed van de NSB tegen te gaan en een daadkrachtig 'vernieuwingsprogramma' naar Nederlandse snit door te voeren. Men hoopte op een nieuw Nederlands elan onder het motto 'eenheid en vernieuwing'. De aanhang in de eerste periode was groot.³⁵

Ook voor de joden leek het in de eerste maanden van de bezetting wel mee te vallen; scherpe antisemitische wetten en verordeningen bleven uit. Duitse bezettingsautoriteiten deden geruststellende mededelingen. Zo konden de meeste Limburgers, en ook de meeste joden, gewoon hun leven voortzetten. Daar kwam verandering in. Op 5 september 1940 werden uit Duitsland gevluchte joden verdreven uit sommige kuststreken van West-Nederland. De bezetter wilde geen 'onbetrouwbare elementen' in strategisch belangrijke gebieden. Als gevolg van deze maatregel kreeg Limburg er een aantal joodse inwoners bij. Er vestigden zich twaalf personen uit de kustregio in Roermond en 22 in Venlo.³⁶ Maastricht kreeg minstens dertig nieuwe joodse inwoners, afkomstig uit Dordrecht, Rotterdam en Hellevoetsluis.³⁷ De gebroeders Albert en Max Lucas met hun gezinnen, eerder als Duitse vluchtelingen verdreven uit hun vaderland, werden nu weggejaagd uit hun nieuwe woonplaats Leiderdorp en vestigden zich in Nieuwenhagen.³⁸

Voor mensen die gedwongen werden te verhuizen, betekende dat een grote inbreuk op hun levensritme. Voor de meerderheid van de joden ging het normale leven echter voorlopig gewoon verder. Van Duitse zijde waren er alleen een paar plaagstoten in hun richting. Op 31 juli 1940 werd ritueel slachten verboden als *Tierquälerei beim Viehschlachten*. Geen grote maatregel, maar wel van belang omdat veel Limburgse joden van beroep slager waren, al is het de vraag of het verbod veel invloed had op het inkomen van de geassimileerde Limburgse slagers, die bovendien bijna uitsluitend niet-joodse klanten hadden. In dezelfde maand werd het aan joden verboden lid te zijn van de Luchtbescherming. Maar in het begin van 1941 kwamen er grotere beproevingen. Twee

---

³⁴ Ibidem, 129-131.

³⁵ Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999) 492-493.

³⁶ Michman, Beem en Michman, *Pinkas. Geschiedenis*, 494; en: Brief kerkbestuur N.I.K. Venlo 27 augustus 1941, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 778.

³⁷ Register van verblijfsvergunningen, RHCL, Archief 20.108D, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 127.

³⁸ Brief burgemeester Leiderdorp 7 september 1940, GA Landgraaf, Archief Gemeente Nieuwenhagen, inv. nr. 1215. De familie Lucas had geluk dat ze koos voor het gastvrije Nieuwenhagen: dank zij hulp van hun dorpsgenoten overleefden beide gezinnen de oorlog.

gebeurtenissen hielden toen iedereen bezig: de wrede gewelddadigheden tegen joden en de nauwkeurige registratie van hen als jood.

In de periode tussen juni 1940 en februari 1941 waren er in heel Nederland rellen geprovoceerd door Nederlandse nationaal-socialistische heethoofden, vooral leden van de Weer Afdeling (WA), een paramilitaire afdeling van de NSB, bekend onder de naam 'Zwarthemden'. Zij kwamen op een gewelddadige manier in actie tegen joden en joodse bedrijven. Dat leidde tot gewelddaden over en weer. Op 22 juni 1940 bleken joodse winkels in Geleen beklad met het opschrift '*Jüdisches Geschäft*'. Op 27 juni werden in dezelfde stad ruiten ingegooid bij joodse woningen en winkels. Sommige joodse winkeliers timmerden uit voorzorg hun etalages met planken dicht.³⁹ In Sittard werden in negen gevallen in de periode van 10 tot 16 juni 1940 ruiten van joodse zaken vernield en daarna rinkelde het glas bij vier woningen van NSB-ers. In de nachten dat de joodse ruiten werden ingegooid waren, volgens getuigen, opvallend veel Duitse militairen op straat. De burgemeester wendde zich tot de *Ortskommandant*, maar vond daar geen gehoor. Dat verbaasde hem niet, zo schreef hij in een brief aan de Commissaris der Provincie, gezien de 'veelzeggende uitlatingen welke voldoende de opvattingen van de bewuste instantie ten aanzien van het zgn 'Joden-vraagstuk' weergeven'.⁴⁰

In Amsterdam leidde een relletje op 11 februari 1941 tot de ernstige verwonding van de NSB-er Hendrik Koot en diens dood een paar dagen later. Naar aanleiding van zijn begrafenis ontstonden opnieuw vechtpartijen tussen nationaal-socialisten en groepen joodse jongeren. De Duitse *Ordnungspolizei* deed daarop een aanval op ijssalon Koco, die werd beschouwd als uitvalsbasis van één der joodse knokploegen. Hierbij werden schoten afgevuurd op Duitse politiemensen. De Duitse bezetter reageerde toen, op persoonlijk bevel van Himmler, met een grote razzia op joden in Amsterdam op 22 en 23 februari. Hierbij werden 425 Joodse mannen tussen 20 en 35 jaar opgepakt en enige tijd later werden 342 van hen via Schoorl en Buchenwald naar het concentratiekamp Mauthausen afgevoerd.⁴¹ Als reactie op de arrestaties brak in Amsterdam op 25 februari de grote staking uit, die de geschiedenis zou ingaan onder de naam Februaristaking. Deze werd door de Duitse bezetter met geweld gebroken. In Limburg werd niet gestaakt. Hoofden van Politie ontvingen echter wel een telegram van de Procureur-Generaal van Politie van 's-Hertogenbosch waarin deze hen waarschuwde voor het mogelijk overslaan van de onrust naar de provincie en waarin hij bovendien opdracht gaf tot een intensieve controle op eventuele joodse vluchtelingen uit Amsterdam. Mochten die worden aangetroffen, dan moesten ze onmiddellijk naar Amsterdam worden teruggestuurd.⁴² Ik heb in de archieven geen aanwijzingen gevonden dat in de dagen na de Februaristaking daadwerkelijk joden in Limburg zijn aangehouden.

De slachtoffers van de razzia van 22 en 23 februari waren terechtgekomen in Mauthausen. Later in het jaar werden meer joden naar Mauthausen gebracht: in juni opnieuw 277 uit Amsterdam, in de herfst 103 uit Twente en 70 uit Gelderland.⁴³ Het beruchte kamp Mauthausen, gelegen in Oostenrijk vlak bij de stad Linz aan de Donau, was in 1939 geopend als een gevangenisoord voor de ergste vijanden van het Derde Rijk, die onder geen voorwaarde ooit in de maatschappij mochten terugkeren. Het was gebouwd bij een steengroeve. Gevangenen moesten, met een mand met 50 kilo stenen op hun rug, 185 treden van een trap oplopen. Velen bezweken hierbij al de eerste dagen; anderen werden geëxecuteerd omdat ze niet genoeg productie maakten; weer anderen pleegden

---

³⁹ Dagboek Rie Op den Camp, geciteerd in: Hannelore den Hartog, 'De Jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Tijdschrift Heemkundevereniging Geleen* 15 (1994) 67-75, aldaar 67-68.

⁴⁰ Brief Burgemeester Sittard 17 juli 1940, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der provincie, inv. nr. 529.

⁴¹ Van de 425 arrestanten was een klein aantal vrijgelaten; 47 waren er omgekomen in Buchenwald. Zie: Ben Sijes, *De Februaristaking 25-26 februari 1941* (Den Haag 1954); en: Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 587-588; en: Henny E. Dominicus, *Mauthausen, een gedenkboek* (Amsterdam 1999) 10.

⁴² Telegram Dubois 26 februari 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 433.

⁴³ Dominicus, *Mauthausen*, 10-13.

zelfmoord door zich van bovenaf in de groeve te werpen. Al spoedig kwamen de overlijdensberichten van deze jonge mannen in Nederland binnen. Op het einde van 1941 werd het pijnlijk duidelijk dat waarschijnlijk niemand van de joodse gevangenen dit gruwelijke kamp zou overleven. Toen deze wetenschap zich eenmaal had genesteld in de hoofden van de Nederlandse joden, werd Mauthausen gebruikt als chantagemiddel: Duitsers dreigden wie zich niet aan de verordeningen hield of niet kwam opdagen wanneer hij werd opgeroepen, voor straf naar Mauthausen te deporteren. Velen besloten om die reden te kiezen voor het in hun ogen minder grote kwaad: vertrek naar de 'werkkampen' in het oosten.⁴⁴

De solidariteit van de bevolking met de joden werd in de periode na de Februaristaking zwaar op de proef gesteld. De Nederlandse Unie zwichtte voor de Duitse eis om joden uit te sluiten van het 'werkend lidmaatschap', een soort elitestatus binnen de Unie. Hiermee had een toonaangevende Nederlandse instantie in de woorden van mr. Lodewijk Visser, de als jood ontslagen voorzitter van de Hoge Raad, een begin gemaakt met 'de afscheiding van de Nederlandse joden uit het nationale verband.'⁴⁵

Leden van extreem-rechtse groepen agiteerden tegen joden en vooral tegen Duitse vluchtelingen. Tijdens een vergadering van de NSNAP (de Nationaal Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij onder leiding van E.A. van Rappard) in café Van Buitendijk in de Hamstraat in Roermond op 23 maart 1941 beklagde kringleider J. Bindels zich over de veel te coulante houding jegens joodse immigranten:

Vele joden uit Duitsland worden hier gunstig ontvangen, en in de gelegenheid gesteld hier in Nederland zaken te vestigen, waardoor veel Nederlandsche middenstanders aan den grond gelijk kwamen. Deze joden werden in den kortst-mogelijken tijd tot Nederlanders gepromoveerd [...]; het grootkapitaal en het jodendom bloeide, alsmede de werkeloosheid.⁴⁶

De Nederlandse joden en hun bezittingen werden tijdens de oorlog talloze malen geregistreerd. De eerste groep die men precies in beeld wilde hebben, waren de joden die de Duitse nationaliteit hadden, de vluchtelingen dus. In juni 1940 kregen de hoofden van plaatselijke politie in Limburg opdracht van de Secretaris-Generaal van Justitie om over te gaan tot een registratie van alle niet-arische vreemdelingen die sedert 1933 uit Duitsland naar Nederland waren gekomen. Alle joodse vluchtelingen werden verplicht zich binnen acht dagen aan te melden. Niet-nakomen van de meldingsplicht kon de betreffende vreemdeling komen te staan op een hechtenis van twee maanden of een geldboete van duizend gulden.⁴⁷ In Roermond overhandigde de burgemeester op 22 juni een lijst van 24 personen die zich tussen 1 januari 1933 en 1 maart 1938 in Roermond hadden gevestigd. Deze bevatte ook gegevens over bezit en inkomen en de redenen waarom hij of zij naar Roermond was gekomen: 'omdat hij in Duitsland geen middelen van bestaan had.'; 'Om in Nederland een nieuw bestaan te vinden als mode-naaister.'; 'Omdat de cliëntele van haar man in Nederland woonachtig was.' Over de inkomsten en bezittingen meldde de lijst: 'f. 80 per maand.' (naaister Elka Hahn); 'f. 6000 familievermogen en f. 100 per jaar uit de zaak.' (handelaar in lederwaren Erwin Jacob Krämer); 'inkomen f. 3000 per jaar' (Israel Albert Goudsmit).⁴⁸

In veel Limburgse gemeenten was de registratie van joodse bedrijven en joods bezit al eerder begonnen dan landelijk. Het initiatief ging daarbij doorgaans uit van de *Ortskommandatur*, de

⁴⁴ De Jong, *Het Koninkrijk deel 4 tweede helft*, 828-832; en: *deel 8 eerste helft*, 527-532.

⁴⁵ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 462-467.

⁴⁶ Proces-verbaal Politie Roermond 24 maart 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 433.

⁴⁷ Correspondentiemap Nieuwenhagen juli 1940, GA Landgraaf, Archief Gemeente Nieuwenhagen, inv. nr. 1214.

⁴⁸ Lijsten burgemeester van Roermond 22 juni 1940, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 348.

instantie die het Duitse gezag in de gemeente vertegenwoordigde. De *Ortskommandant* van Sittard, die zetelde in het stadhuis, droeg de burgemeesters van Sittard en Geleen (en wellicht ook van andere gemeenten) op, een lijst aan te leveren van joodse bedrijven. Beide burgemeesters gaven aan dit bevel gehoor. Dit kwam Willem van Sonsbeeck, toen nog in functie als ‘Commissaris der Koningin’ – hij zette deze titel daadwerkelijk tussen aanhalingstekens – ter ore. Hij vroeg om een onderhoud met de *Beauftragte des Reichskommissars* Alfred Weber in Den Bosch, die toen nog beide provincies Noord-Brabant en Limburg onder zijn bevel had. Hij protesteerde fel tegen het gedrag van de *Ortskommandant*. Deze had, volgens Van Sonsbeeck, niet de bevoegdheid zich te mengen in civiele aangelegenheden. Hij proefde in de activiteiten van de Duitse gezagsdrager een tendens zich te bemoeien met zaken als winkelsluitingstijden en dergelijke, beleidsonderdelen die exclusief behoorden tot het domein van de burgemeesters. De Commissaris ging ervan uit dat de *Beauftragte* de *Ortskommandant* daar streng over zou onderhouden. Bovendien, zo voegde hij in een *addendum* toe, had de *Ortskommandant* vanaf het Sittardse stadhuis de hakenkruisvlag gehesen. Dat was ongehoord, zeker in aanmerking genomen dat de Nederlandse autoriteiten uiterst terughoudend waren opgetreden op het gebied van vlagvertoon.⁴⁹

Generalkommissar Dr. Hans Fischböck van *Finanz und Wirtschaft* legde de eerste fundamenten voor een landelijk systeem dat de joden op termijn zou moeten beroven van alle bezit. Om joodse bedrijven te kunnen registreren en vervolgens onteigenen moest eerst precies worden vastgesteld wie jood was. Daarom verscheen op 22 oktober 1940 de Verordening VO 189/1940, die vooreerst precies omschreef wie jood was in raciale zin: als jood werd beschouwd eenieder die drie of meer joodse grootouders had, alsmede wie twee joodse grootouders had en tevens lid was van een joodse kerkelijke gemeente of gehuwd met een joodse partner; een inconsequente definitie natuurlijk, want om het jood-zijn van de grootouders te bepalen werd weer gekeken naar hun lidmaatschap van de joodse kerkelijke gemeente. Wetgeving gebaseerd op raciale criteria kon kennelijk niet heen om de religieuze definitie van ‘joden’.⁵⁰

Opnieuw gingen sommige *Ortskommandanten* in Limburg verder: zij wilden van deze registratie gebruik maken om *alle* joodse inwoners te kennen. De *Ortskommandant* van Roermond eiste een nieuwe lijst van alle joodse bedrijven (hij had al een lijst die dateerde van juni), maar deze keer moest de opgave vergezeld gaan van een opgave van alle in de gemeente wonende joden met hun naam, geboortedatum, geboorteplaats, adres en de naam van hun laatste woonplaats voor zij zich hadden gevestigd in Roermond. Een lijst van 120 joden werd aangeleverd op 18 november.⁵¹

Ook andere Duitse instanties waren geïnteresseerd in een nominatieve opgave van joden in de gemeente. In Heerlen verstreekte de burgemeester op 19 november een lijst aan de *Wirtschaftsleiter der NSDAP*: 43 joodse gezinnen, samen 125 personen.⁵² In Sittard deed een Duitse ambtenaar bij het Districts Arbeids Bureau de eerste aanzet om te komen tot een registratie van de joden. Op 28 november stuurde ene Fäth, nadrukkelijk aangeduid als ‘de Duitse ambtenaar bij de Arbeidsbeurs te Sittard’ een brief naar de burgemeesters in zijn regio: ‘Bij dezen verzoek ik u mij te willen meedeelen vóór of op 3 december a.s.: Hoeveel joden zijn er in Uwe gemeente woonachtig en welk beroep oefenen zij uit?’ En het venijn zat in de staart van de brief: ‘P.S. verder verzoek ik U mij de namen te willen opgeven van de joden tusschen 14 en 60 jaar.’⁵³

---

⁴⁹ Brief Van Sonsbeeck 24 juni 1940, NIOD, Archief 020, Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1455.

⁵⁰ Michman, Beem en Michman, *Pinkas. Geschiedenis* 173.

⁵¹ Lijsten Burgemeester Roermond 18 november 1940, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1277.

⁵² Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 17; en: Lijst joden van Heerlen 19 november 1940, Rijckheydt, Archief 016 DOS2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3561Z.

⁵³ Brief van het Districts Arbeidsbureau 28 november 1940, Euregionaal Archief, Archief van de Gemeente Limbricht, inv. nr. 145.

In dezelfde tijd werd op landelijke schaal een belangrijk initiatief genomen om joden te discrimineren door hen te weren uit bepaalde beroepen. In september 1940 verscheen Verordening 108/1940. Alle ambtenaren moesten een verklaring ondertekenen en inleveren met opgave van het aantal joodse grootouders dat zij en hun echtgeno(o)t(e) hadden. Doorgaans wordt dit de 'ariërverklaring' genoemd. Deze verplichting gold ook voor bestuursleden van verenigingen, vennootschappen en stichtingen welke een bijdrage of subsidie ontvingen van de overheid. Joodse ambtenaren moesten daarnaast hun inkomen en vermogen vermelden.⁵⁴ Vrijwel iedereen gaf de verlangde verklaring af. In de weken daarna kwamen ze bij honderden binnen:

De ondergetekende, H.H.J. Pinckers, beroep: arts, belast met de armenpraktijk in de gemeente Itteren, geboren 1 januari 1889 te Gulpen, wonende te Meerssen, verklaart dat naar zijn beste weten noch hijzelf, noch zijn echtgenoot, noch één hunner ouders of grootouders, ooit heeft behoord tot de Joodsche geloofsgemeenschap. Den ondergetekende is bekend dat hij zich, in geval vorenstaande verklaring niet juist blijkt te zijn, aan onmiddellijk ontslag blootstelt. Meerssen, 25 October 1940. (handtekening).

De gemeente Venlo liet aan de Secretaris-Generaal weten, dat van het voltallige overheidsperoneel van Venlo slechts twee personen niet de vereiste ariërverklaring hadden ondertekend. De heer Mr. J.A.C. Bierenbroodspot, lid van de Raad van bestuur van NV Sportfondsenbad Venlo had op zijn formulier vermeld dat de grootouders aan vaderszijde van zijn echtgenote tot de joodse geloofsgemeenschap hadden behoord. De heer Ph. Cohen, lid van de Armenraad van Venlo, had vier joodse grootouders. In de brief stond ook vermeld dat de heer Cohen niet bereid was opgave te doen van zijn inkomen en vermogen. Mogelijk is deze brief nooit verstuurd, want in de kantlijn had een ambtenaar geschreven: 'Niet verzenden. De heer Cohen is geen lid meer van den Armenraad.' Kennelijk had Cohen de eer aan zichzelf gehouden. In totaal ondertekenden in Venlo 366 personen de ariërverklaring: burgemeester, wethouders, raadsleden, ambtenaren in het stadhuis, docenten aan scholen, personeel van leeszaal, Gemeentelijke Spaarbank, Armenraad, ziekenhuis, het Groene Kruis, de gemeentearts en de gemeentevroedvrouw.⁵⁵

De ariërverklaring was de opmaat tot het ontslag van joodse ambtenaren. In een circulaire van 30 september deelde de Secretaris-Generaal aan de burgemeesters mee dat er op grond van Verordening 108/1940 geen joden of echtgenoten van joden meer mochten worden benoemd of bevorderd in ambtelijke functies. Dit gold ook voor openbare lichamen en stichtingen waarin een overheid op enigerlei wijze deelnemer was en voor zowel het bijzondere als het openbare onderwijs. Men werd voor deze maatregel al als jood beschouwd als men minstens één joodse grootouder had. Iedereen die meer dan twee joodse grootouders had, werd met onmiddellijke ingang op non-actief gesteld, voorlopig met recht op wachtgeld. Kostwinners konden rekenen op doorbetaling gedurende de eerste drie maanden van 85% van hun laatst verdiende salaris, aflopend tot 50%. Voor niet-kostwinners waren de percentages respectievelijk 75 en 40. Mr. Rudolph von Geldern in Maastricht werd op non-actief gesteld in zijn functie als Deken van de Orde van Advocaten. Hij wachtte zijn definitieve ontslag niet af en legde zelf zijn functie neer.⁵⁶ Mr. dr. Richard Bromberg, de geleerde arts en jurist uit Roermond, die voorzitter was van de Raad van Beroep en het Ambtenarengerecht in Limburg, werd eveneens geschorst. Het definitieve ontslag volgde voor alle joodse ambtenaren op 1 maart 1941.⁵⁷ Ook personen die een publiek 'ereambt' bekleedden, als wethouder of gemeenteraadslid, moesten worden ontheven van hun functie. De enige Limburger die het

⁵⁴ Brief Secr.-Gen. van Binnenlandsche Zaken 3 oktober 1940, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 337.

⁵⁵ Brief Burgemeester van Venlo 8 november 1940, ibidem.

⁵⁶ Joggli Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010) 159-162. De opvolger van Von Geldern, mr. Ch. Van Oppen, trad na de bevrijding weer terug ten gunste van Von Geldern.

⁵⁷ Brieven over ontslag joden, GA Eijsden, inv. nr. 713; en : RHCL, Archief Gemeente Itteren, inv. nr. -2.08.22.

slachtoffer werd van deze maatregel, was het gemeenteraadslid Jonas Adam Drielsma uit Vaals. Op 13 december 1940 werd hij uit de raad gezet.⁵⁸

Registratie

Op 10 januari 1941 verscheen Verordening 6/1941. Die verplichtte alle joden om zich vóór 22 februari te laten registreren in het gemeentehuis van hun woonplaats. Niet voldoen aan die verplichting kon hen te staan komen op een gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaar en verbeurdverklaring van alle vermogen.⁵⁹ De verplichting gold voor personen die één of meer joodse grootouders hadden. Wie drie of vier joodse grootouders had, werd geregistreerd als J (jood). Twee joodse grootouders leverde de kwalificatie G1 op; één grootouder G2.⁶⁰ Belijden van een andere religie dan de joodse was geen reden tot vrijstelling, maar werd wel apart op de formulieren vermeld.⁶¹ In de beginfase koesterden kennelijk veel joden toch de hoop aan de verplichte registratie te kunnen ontkomen door via juridische procedures te bewijzen dat zij geen lid waren van een joods kerkgenootschap. In de archieven van de gemeenten liggen verklaringen dat een bepaald persoon geen lid was, of nooit lid was geweest, van het Nederlandsch-Israëlitisch Kerkgenootschap. De besturen van de joodse Gemeenten werkten daar vaak aan mee. Sally Goudsmit, de voorzitter van de joodse gemeente van Roermond, verklaarde in een brief aan de burgemeester, dat een lange lijst van personen, die zich in Roermond hadden gevestigd nadat zij verplicht de kuststreek hadden moeten verlaten, zich niet hadden laten inschrijven bij het Kerkgenootschap in Roermond. Goudsmit had bovendien navraag gedaan bij de zustergemeenten in een paar Hollandse steden en kon bevestigen dat de genoemde personen ook in hun oorspronkelijke woonplaats geen lid van de Gemeente waren geweest.⁶² Overigens zouden al deze inspanningen vruchteloos blijken: jood was men van ras, niet op basis van religie.

De meeste joden gaven zorgvuldig gehoor aan de oproep zich als jood te laten registreren. Men kwam eenvoudig niet op het idee dat het beter zou zijn zich niet te melden.⁶³ De bejaarde zussen Carolina en Seraphine Isaac uit Eijsden meldden zich schriftelijk aan bij de burgemeester. Hun brief was geschreven in een prachtig krullend handschrift:

Bij deze zijn wij zoo vrij U Edele in kennis te stellen ik Carolina Isaac geboren te Eijsden den 24 Juni 1869 en ik Seraphine Isaac geboren te Eijsden den 11 Juni 1870 Israeliet zijn van Joodsche ouders en grootouders wonende te Eijsden Vroenhof 13 en zonder beroep en ongetrouwd zijn en verblijven Hoogachtend Gez. Isaac.⁶⁴

Bij de registratie van elke jood moest één gulden aan leges worden betaald. Indien de aangemelde persoon niet in staat was die zelf te betalen, dan werd de plaatselijke Israëlitische Gemeente aangesproken. In Roermond werden de leges voor armlastige joden betaald door het Hulpcomité Joodsche Vluchtelingen onder voorzitterschap van Sally Goudsmit. Voor joden van wie het Comité kon aantonen dat zij geen lid waren van een joodse kerkelijke Gemeente betaalde de gemeente

---

⁵⁸ Correspondentie over ontslag Drielsma november-december 1940, GA Vaals, inv. nr. 843.

⁵⁹ Den Hartog, 'De Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog', 68.

⁶⁰ Aanvankelijk waren de codes B1 en B2 in gebruik, waarbij B stond voor 'bastaard'.

⁶¹ De gehanteerde definitie van wie jood was verschilde dus sterk van de regels van de godsdienstcodex van de joodse kerkgenootschappen. Voor de joodse religie gold iemand als jood indien hij of zij geboren was uit een joodse moeder, of als hij door een beslissing van de opperrabbin was toegelaten tot het joods kerkgenootschap. Zie ook: brief Permanente Commissie 10 februari 1941, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 162.

⁶² Brief Goudsmit 3 maart 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

⁶³ Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 95.

⁶⁴ Brief gezusters Isaac 23 januari 1941, GA Eijsden, inv.nr. 987.

Roermond de voorgeschoten legesgelden terug.⁶⁵ In Venlo waren twintig personen niet in staat de leges te betalen. De Israëlitische Gemeente (in de persoon van de tegendraadse Philip Cohen) weigerde echter pertinent om op te draaien voor de legeskosten van niet-kerkelijke joden die in 1940 de kustgebieden hadden moeten verlaten en zich in Venlo hadden gevestigd. Mij is niet bekend hoe dit conflict afliep. De half-joodse Hermanus Trompetter uit Kerkrade had acht kinderen, die dus allen kwartjood waren. Hij verzocht de burgemeester om vrijstelling te krijgen van de betaling van de negen gulden leges voor de registratie van zijn gezin, omdat 'ik van beroep Mijnwerker bin en acht Kinderen onder 14 Jahr hep, en een in koomen van f. 35 per Week.'⁶⁶ De helft van de ontvangen leges was bestemd voor de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters; een even groot bedrag was voor de gemeente zelf.⁶⁷

De aanmeldingsformulieren werden door de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters zeer nauwkeurig gecontroleerd. Bijna alle gemeentehuizen kregen een aantal formulieren terug omdat ze niet geheel volgens voorschrift waren ingevuld. In een begeleidende brief stond dan aangekruist waar de administratie gebreken vertoonde.⁶⁸ De burgemeester van Vaals kreeg een standje: op het aanmeldingsformulier stond Eva Oppenheimer vermeld als 'G1'. Dat moest 'J' zijn. De vergissing was overigens begrijpelijk, want andere kinderen in het gezin, kennelijk uit een andere moeder geboren, hadden wel recht op 'G1'.⁶⁹

Er waren joden die bij hun aanmelding onopzettelijk fouten hadden gemaakt. De kloosterzuster Luise Loewenfels uit Geleen had zich vergist. Zij had ingevuld twee joodse grootouders te hebben, terwijl zij twee joodse ouders bedoelde. Ten onrechte werd zij aanvankelijk geregistreerd als *Mischling*. Maar de burgemeester van Geleen corrigeerde deze onnauwkeurigheid per brief aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters.⁷⁰

Enkelen hadden in eerste instantie geweigerd zich te laten registreren. De meesten van hen werden later alsnog als jood ingeschreven. In Maastricht hadden de echtelieden Joseph en Jenny Kirchheimer-Löwenthal zich proberen te onttrekken aan de registratieplicht, maar dit werd door de ambtenaar van de Burgerlijke Stand rechtgezet in november 1941.⁷¹

Philip Cohen, de voorzitter van de Israëlitische Gemeente Venlo, was er zich volop van bewust dat hij jood was en kwam daar ook voor uit. Maar op zijn aanmelding vermeldde hij opzettelijk slechts twee joodse grootouders. Het werd gecorrigeerd in opdracht van de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*.⁷² Maar van Cohen kon dat geen vergissing zijn; het was fraude! De Rijksinspecteur van de Bevolkingsregisters stuurde over de houding van Cohen een brief naar de burgemeester van Venlo:

---

⁶⁵ Brief Burgemeester Roermond 4 maart 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259. Alle kinderen Oppenheimer, van zowel de joodse als de 'arische' moeder, overleefden de oorlog; dit in tegenstelling tot hun joodse vader Hans.

⁶⁶ Brief Trompetter 17 april 1942, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2515.

⁶⁷ Brief Burgemeester Venlo 4 april 1941, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 778.

⁶⁸ Brief Rijksinspectie Bevolkingsregisters 17 maart 1941, Rijckheyt, Archief T402, Gemeente Gulpen, inv. nr. 664.

⁶⁹ Brief Hoofd Bevolkingsregisters 28 april 1941, GA Vaals, inv. nr. 1342.

⁷⁰ Brief Burgemeester Geleen 22 juni 1942, Euregionaal Archief Born, Bestuursarchief Gemeente Geleen, inv. nr. 131. Deze zwarte 'J' zou zuster Loewenfels maken tot het eerste dodelijke slachtoffer uit Geleen van de Holocaust. Zij werd opgepakt bij de razzia op katholieke joden op 2 augustus 1942 en gedeporteerd naar Auschwitz, waar ze overleed op 30 september.

⁷¹ Lijst van te late aanmeldingen Bevolkingsregistratie november 1941, NIOD, Archief 020 Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1498. De aanmelding van de Kirchheimers was royaal op tijd om hen nog te kunnen meenemen bij de deportatie van 25 augustus 1942. Beiden overleden in Auschwitz.

⁷² Brief Secr.-Gen. van Binnenlandsche Zaken 14 augustus 1941, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 778.

Ik heb de eer U te verzoeken, de aanduiding in vak 6 van de persoonskaart van Philip Cohen definitief (derhalve in machineschrift) te vermelden. Op het aanmeldingsformulier zal van mijnentwege in vak 8 worden gesteld de aantekening: '4 grootouders (beslissing *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*)', [...]. Belanghebbende weigert nieuw aanmeldingsformulier te onderteekenen [...]. Het verdient wellicht aanbeveling belanghebbende erop te wijzen dat hij van zijn weigering tot aanmelding [...] gevolgen zal kunnen ondervinden.⁷³

De kringleider van de NSB in Maastricht, ir. A. Honig van den Bossche, had het vermoeden dat twee gezinnen zich ten onrechte niet hadden aangemeld als 'van joodschen bloede'. Hij meldde dat aan de burgemeester. Deze antwoordde dat hem geen gegevens bekend waren om de gezinnen Van Aelst en Spoor ervan te verdenken dat zij joods waren. De gezinnen stonden in de burgerlijke stand 'te boek als R.K., respectievelijk N.H.'. Hij voegde daaraan toe:

Overigens is aan den Burgemeester bij de Verordening geen controle op het nakomen der aanmeldingsplicht opgedragen; [...]. Op de ingezetenen zelf rust de verplichting na te gaan of zij al dan niet zich hebben aan te melden, en zij hebben de eventuele gevolgen van niet-aanmelden zelf te dragen.⁷⁴

Er vonden vaak uitgebreide discussies plaats over de vraag of een persoon moest worden aangemerkt als jood of als halfjood (G1). Daartoe moesten mensen vaak verklaringen afleggen die zeker als vernederend zullen zijn ervaren: verklaringen over het seksueel gedrag van hun ouders. De beide Maastrichtse zusjes Rebecca en Paulina Haguenaer hadden een voljoodse moeder en ze waren erkend door de joodse man waarmee moeder na hun geboorte was gehuwd. Zij, en ook hun moeder, verklaarden in brieven aan de Rijkscommissaris, dat zij waren verwekt door een met name genoemde arische man.⁷⁵ Zij hadden succes: beiden kregen op 26 november 1941 de felbegeerde status G1.⁷⁶ De moeder van Maurits Os uit Maastricht, de weduwe Johanna Os-André, verklaarde plechtig dat de verwekker van haar zoon Maurits niet haar thans overleden man Salomon Os was, maar een met name genoemde ariër uit Geulle. Zij legde haar verklaring af in tegenwoordigheid van twee getuigen. Maar de Rijksinspecteur achtte dit onvoldoende bewijs en Maurits Os behield de status J.⁷⁷ De vele aanvragen om de status te veranderen van J in G1 op basis van een beweerde buitenechtelijke verwekking door een arische man begon de Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken te vervelen. Hij bepaalde dat een jood die een kind had erkend, zou blijven gelden als de vader, 'tenzij bewezen [wordt] of ten volle aannemelijk wordt gemaakt dat een andere man de werkelijke verwekker is'. Hiervoor was een plechtige verklaring van de moeder en de vader nodig en eventueel van getuigen. Op deze verklaring moest de burgemeester vervolgens een aantekening maken of naar zijn mening de verklaring geloofwaardig was. Bij twijfel moest hij zich mede laten leiden door het eventuele 'joodsche voorkomen' van het betreffende kind.⁷⁸

Engbert (Eddy) Harmsen uit Geleen had slechts twee joodse grootouders en was opgevoed in de joodse religie, waardoor hij gold als jood. Hij was in 1937 gehuwd met een joodse vrouw, maar in 1941 van haar gescheiden en toegetreden tot de Nederlands Hervormde Kerk, te laat om hierdoor zijn status als 'jood' te verliezen. Zijn advocaat diende een verzoek in bij de gemeente Geleen om

---

⁷³ Brief Hoofd der Inspectie Bevolkingsregisters, 19 september 1941, *ibidem*.

⁷⁴ Brief burgemeester 15 november 1941, RHCL, Archief Burgerlijke Stand en Bevolking Maastricht, inv. nr. 126a.

⁷⁵ Correspondentie Burgemeester Maastricht met Rijksinspectie Bevolkingsregister over Haguenaer, *ibidem*.

⁷⁶ Brief Burgemeester Maastricht, 26 november 1941, *ibidem*. De moeder, mevrouw Haguenaer-Karels behield haar J en overleed in Auschwitz.

⁷⁷ Brief Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, 9 juni 1941, *ibidem*. Maurits Os overleefde de oorlog dankzij zijn huwelijk met een katholieke vrouw.

⁷⁸ Brief. Secr.-Gen. 24 maart 1941 en brief Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters 12 augustus 1941, *ibidem*.

hem niet als voljood te registreren. De brief eindigt met de curieuze zin: 'Waar volgens Germaansche Rechtsopvatting de werkelijkheid beslissend is, en niet de uiterlijke vorm, mag worden vertrouwd dat de Heer Rijkscommissaris gunstig zal beslissen op het verzoekschrift van de Heer Harmsen.'⁷⁹ Engberts broer Max uit Obbicht was gehuwd met de joodse Elly Claessen en lid van de joodse gemeente. Ook hij werd als voljood beschouwd. Om deportatie te voorkomen dook het jonge echtpaar onder.⁸⁰

Lina Lydia Hijmans uit Hoensbroek deed zelf uitvoerig onderzoek naar haar grootouders. Een van haar grootvaders was Abraham Hijmans, geboren in 1818 te Klaaswaal. Hij was geboren als jood, maar werd in zijn Zeeuwse geboortedorp in 1848 gedoopt als lid van de Gereformeerde Kerken. Lina had ook het archief van de synagoge van Oud-Beijerland geraadpleegd, maar daar geen gegevens van haar grootvader gevonden, omdat het hele archief van vóór 1862 ontbrak. Zij verzocht vriendelijk aan de burgemeester van Hoensbroek om haar te adviseren of zij zich als jood moest melden. De burgemeester liet een onderzoek doen door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. Deze besliste dat Lina zich moest aanmelden als nakomeling van één joodse grootouder in de categorie G2.⁸¹

Mevrouw Hendrika de Weerd-van Geuns uit Heerlen had zich te goeder trouw aangemeld als kwartjood. Ook zij dook in de archieven. Haar grootvader zou Levie van Geuns zijn, een jood geboren in 1844. De drie andere grootouders waren ariërs. Echter intensief speurwerk bracht aan het licht, dat de vader van Hendrika was geboren 5 maanden nadat haar moeder met de jood Van Geuns was gehuwd en zij verwekt was buiten dit huwelijk. Haar moeder was daarvoor getrouwd geweest met een niet-jood en dus was het allerminst zeker dat Van Geuns de biologische vader was. Hendrika verzocht dus om intrekking van de registratie als 'G2'. Dat verzoek werd door de Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken ingewilligd.⁸²

De katholieke arts Richard Bromberg uit Roermond had opgegeven dat hijzelf vier, zijn vrouw twee en zijn kinderen dus drie joodse grootouders hadden. Hierdoor golden zij allen als voljood. Het criterium was immers drie of vier joodse grootouders of twee joodse grootouders èn een joodse huwelijkspartner. Alle gezinsleden werden dan ook geregistreerd onder de code 'J'. Bromberg kwam echter op zijn registratie terug. In een brief aan de burgemeester een jaar later schreef hij:

Onlangs is hem [Bromberg HvR] evenwel gebleken, dat voornoemde aantallen [joodse grootouders HvR] die hij als vermoedelijk juist had beschouwd, zeer wel op een vergissing zijnerzijds kunnen berusten, omdat na ingesteld onderzoek de juistheid daarvan niet is komen vast te staan, in dier voege dat hem slechts van twee grootouders zijnerzijds de joodse afkomst is gebleken, nl. van vaderszijde, terwijl van zijne echtgenote is komen vast te staan, dat zij twee van afkomst zuiver arische grootouders had, en van de beide anderen de afkomst onbekend is.

Hij verzocht verandering van de registratie voor alle gezinsleden.⁸³ Dat gebeurde uiteindelijk niet. Het gezin kwam in procedure bij de Duitse ambtenaar Hans-Georg Calmeyer, die in voorkomende gevallen moest beslissen en op wiens activiteiten ik hierna zal terugkomen. Het onderzoek was nog

---

⁷⁹ Brief advocaat Koolen 6 augustus 1942, in: Euregionaal Archief Born, Bestuursarchief Gemeente Geleen, inv. nr. 131. Dat laatste gebeurde niet: Harmsen werd toch gedeporteerd naar Auschwitz. Hij overleefde het kamp.

⁸⁰ Beiden werden in de zomer van 1944 gearresteerd en naar Auschwitz gedeporteerd. Elly overleefde het kamp. Max overleed in het concentratiekamp Mauthausen op 4 mei 1945, een dag waarop Obbicht al meer dan een half jaar was bevrijd en Nederland letterlijk aan de vooravond van zijn bevrijding stond.

⁸¹ Brief L. Hijmans 30 januari 1941, Rijckheydt, Archief 062, Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv. nr. 652.

⁸² Correspondentie over deze casus december 1941-januari 1942, Rijckheydt, Archief 016 DOS2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3516.

⁸³ Brief Bromberg 4 februari 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

niet afgerond tijdens de deportaties. Het gevolg was dat de vier leden van het gezin – na maar liefst drie keer eerder te zijn gearresteerd en weer vrijgelaten – uiteindelijk naar Theresiënstadt werden gedeporteerd. Zij overleefden dit kamp.

Het vaststellen van de status van iemand kon erg ingewikkeld zijn. Zo woonde in Maastricht Heinz Engers, die in 1938 uit Duitsland naar Nederland was verhuisd. De moeder van Heinz was een joodse vrouw, de vader, Freerk Engers, kende zijn ouders niet, maar liet zich bij zijn huwelijk inschrijven als lid van de joodse gemeente. Volgens een – ons onbekende – briefschrijver zou deze vader geboren zijn uit een gemengd huwelijk en zijn moeder zou een jodin zijn. De bewuste Heinz, waar het allemaal om draaide, was gehuwd met een katholieke arische vrouw. De Commissaris van Politie, aan wie de burgemeester om raad vroeg, stelde voor om hem te beschouwen als voljood, in weerwil van het feit dat bij de registratie van begin 1941 hem de status G1 was toegekend.⁸⁴

De geneesheer-directeur van het Maastrichtse ziekenhuis Calvariënberg, Charles Mendes de Leon, zette op papier dat de status van één van zijn grootouders onbekend was. Hij had zeker twee en mogelijk drie joodse grootouders, was Rooms-Katholiek en gehuwd met een katholieke arische vrouw. Met enige humor schreef hij over zijn 'onduidelijke' grootmoeder: 'vast staat dat zij nimmer tot een Joodsche Kerkelijke Gemeente heeft behoord. [...] Of de hier bedoelde grootmoeder [...] voljoodsch is naar ras, moet beoordeeld worden naar de vier grootouders van haar.' Dat zou niet meevallen, veronderstelde hij, daar 'zij uit Schotland afkomstig was'. Maar Mendes kende de regels toch niet precies. Van een grootouder hoefde niet te worden nagegaan hoeveel joodse grootouders die had; hier was alleen de vraag van belang of hij of zij tot een joods kerkgenootschap had behoord. Dat was hier niet het geval, dus had Mendes slechts twee joodse grootouders en kreeg hij de status G1.⁸⁵ Hij kon in functie blijven als geneesheer-directeur van het ziekenhuis.⁸⁶

De Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters kon in augustus de resultaten bekend maken van de registratie van de joden. Naast de 140.522 'voljoden', aangeduid met de letter J., woonden er in het hele land ook 14.549 halfjoden (G1) en 5719 kwartjoden (G2). In Limburg gaven 1455 personen aan voljood te zijn; 219 hadden de status G1 en 63 de status G2. Omdat ook de godsdienst moest worden vermeld, weten we dat er op dat moment in Nederland 700 katholieke en 1245 protestantse joden woonden.⁸⁷

Veel mensen probeerden later alsnog via een juridische procedure hun status te veranderen van 'J' in 'G1'. Zij moesten daarvoor een beroep doen op Hans-Georg Calmeyer. Deze was als specialist inzake afstammingskwesies verbonden aan de *Hauptabteilung Inneres* van de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*. In twijfelgevallen of iemand als jood moest worden beschouwd in de zin van de Duitse bepalingen moest hij dat 'wetenschappelijk' onderzoeken. Calmeyer was een eigenzinnig en onberekenbaar man. Hij realiseerde zich dat hij beslissingen moest nemen over leven en dood van onschuldige mensen; hij voelde dat hij als ambtenaar faalde als hij handelde als mens en omgekeerd. Van hem is na de oorlog bekend geworden dat hij soms op grond van dubieuze of zelfs valse bewijzen, verklaringen wilde afgeven, waaruit moest blijken dat iemand volgens de geldende bepalingen niet als voljood kon worden beschouwd. Maar hij eiste ook dat hij 'vakkundig bedrogen' werd.⁸⁸ Op deze manier zou hij honderden 'voljoden' hebben gered door hen tot *Mischlinge* te

---

⁸⁴ Brief Commissaris van Politie 10 april 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738. Heinz overleefde de oorlog.

⁸⁵ Brief Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters 12 augustus 1941, RHCL, Archief Burgerlijke Stand en Bevolking Maastricht, inv. nr. 126a.

⁸⁶ Hij heeft deze functie gewetensvol vervuld. Diverse joodse Limburgers werden in zijn ziekenhuis opgenomen om op die manier aan deportatie te kunnen ontkomen.

⁸⁷ Overzicht Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters mei 1941, NIOD, Archief 020 Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1498.

⁸⁸ Benno Stokvis, *Advocaat in bezettingstijd* (Amsterdam 1968) 34-36.

verklaren. Coen Stuldreher, die een grondig onderzoek deed naar de bewaard gebleven dossiers, zet overigens vraagtekens bij de rol van Calmeyer. Inderdaad had deze een aantal joden op genoemde manier geholpen, maar daar stond tegenover dat de meeste verzoeken om de status als jood te veranderen door hem werden afgewezen en dat in een aantal gevallen juist mensen met de status van halfjood tot jood werden verklaard. De auteur concludeerde dan ook dat Calmeyer gewoon heeft gehandeld zoals van een goede ambtenaar kon worden verwacht: precies volgens de bestaande wetgeving en jurisprudentie.⁸⁹ Niet alle vragen over de houding van Calmeyer zijn beantwoord en te beantwoorden. In de beginfase van de oorlog speelde hij een belangrijke rol bij de coördinatie van de jodenregistratie; uit niets blijkt dat hij daar morele bezwaren tegen had. In zijn beslissingen in 'afstammingszaken' wees hij honderden verzoeken om verandering van de status van joden af; honderden anderen accepteerde hij wel.⁹⁰ Meer dan 2400 mensen dienden bij Calmeyer een verzoek in om hun status te veranderen. Onder hen waren minstens 26 Limburgers. Soms hadden zij succes. Dat was het geval bij Carla en Günther Cohnen uit Venlo, Albert Giesen uit Heerlen en Rolf May en Helena Verheijden uit Maastricht. Vaak lukte het ook niet. Hedwig Cohn-Biesenthal bijvoorbeeld werd niet erkend als halfjood en dus gedeporteerd. Een groep anderen werd ook niet erkend, maar overleefde de oorlog dank zij het feit dat hun onderzoek nog niet was afgerond toen zij zouden moeten worden gedeporteerd. Op het einde van de oorlog werden zij alsnog gedeporteerd naar Theresiënstadt. Anderen, zoals Hermann Salmang uit Maastricht en zijn gezin, wachtten de uitslag niet af en doken onder. En weer anderen kregen een tijdelijke erkenning als *Mischling*, die later opnieuw werd omgezet in voljood. Dat lot trof de drie kinderen Wesselink in Sittard, maar zij wisten toen nog tijdig onder te duiken.⁹¹

Het echtpaar Erwin Strauss en Elisabeth Mayer uit Roermond deed ook een beroep op Calmeyer. Erwin had twee joodse grootouders, maar omdat hij met een voljoodse vrouw was gehuwd en lid was van de joodse kerkelijke gemeente, gold hij als voljood. Hij deed een beroep op Calmeyer. Diens curieuze beslissing luidde [in vertaling]:

De aanvrager onder 1 [Strauss] heeft zich gemeld met twee joodse grootouders, maar is gehuwd met de aanvrager onder 2 [Mayer], die onbetwist als vol-jood moet worden beschouwd. Tengevolge hiervan is ook 1 als voljood geregistreerd. Hij voert nu aan dat hij een buitenechtelijk kind is van zijn arische moeder, en later, na het huwelijk van zijn moeder met een jood, door deze jood gewettigd is. Ik steun zijn verzoek. De aanvrager 1 werd inderdaad op 12 januari 1897 buitenechtelijk in Berlijn geboren. [...] Zijn wettige vader huwde op 24 juni 1897 met zijn moeder [...] Ofschoon ik slechts beschik over een document dat hij vrijwilliger was in de Eerste Wereldoorlog, duidt dit feit in alle opzichten op de juistheid van de beweerde arische afstamming. [...] Niets verhindert hem te beschouwen als ariër. Dientengevolge geldt 2 als gemengd gehuwde.⁹²

Daardoor was Strauss een 'ariër' geworden en zijn vrouw een gemengd gehuwde jodin. Dit redde beider levens.

De 'ariër' J. Heuschen uit Maastricht was gehuwd met de joodse Rosetta Slap. Hun kinderen waren bij de Burgerlijke Stand opgegeven als 'Nederlandsch Israëlitisch'. Twee joodse grootouders en lid van een joods kerkgenootschap maakte iemand tot vol-jood. Heuschen schreef nu een brief dat hij zijn kinderen katholiek had laten dopen. Te laat, want de 'bekering' had pas plaats in 1942. Toch

---

⁸⁹ Coen Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2007) 212-221.

⁹⁰ Geraldien von Freitag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam 2008) 267-272.

⁹¹ Lijst van Calmeyer-procedures, NIOD, Archief van de HSSPF, Archief 077, inv. nr. 1429.

⁹² Brief Calmeyer 11 augustus 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

redde het 'arische' bloed van vader zijn beide kinderen en zijn vrouw het leven: een procedure bij Calmeyer was nog niet afgerond op het einde van de oorlog.

De correspondentie over de status van joden en halfjoden liep soms jaren. Albert Giesen, een jongeman die in Heerlen bij een hospita in pension was, deed moeite om zijn status te veranderen van 'J' in 'G1'. Dit werd in eerste instantie afgewezen. Albert werd dan ook opgeroepen om zich op 25 augustus 1942 te melden in Maastricht voor vertrek naar Westerbork. Hij dook echter onder. Zijn vader in Den Haag zette de juridische procedure namens zijn zoon voort en met succes. Hij stuurde naar het bureau van Calmeyer 'bewijsstukken' waaruit moest blijken dat hijzelf van '*rein arische afkomst*' was en zijn zoon dus halfjood. In oktober 1942 kreeg hij bericht dat de status van Albert was veranderd in G1. Albert bleef echter veiligheidshalve verborgen. Daarop informeerde de vader of hij de spullen terug kon krijgen die zijn zoon in zijn pension had achtergelaten. Dat bleek niet mogelijk: weliswaar waren deze zaken niet door de politie in beslag genomen, maar de hospita, bij wie Albert inmiddels een huurachterstand van fl.110 had opgebouwd, had ze verkocht om aan haar geld te komen.⁹³

In oktober 1940 werd het principebesluit genomen om alle Nederlanders te verplichten een persoonsbewijs bij zich te dragen, waarin het ras van de persoon was vermeld. De directeur van de Hoofdinspectie van de Bevolkingsregisters, Jacob Lentz, ontwierp in opdracht van de Duitsers het perfecte, vrijwel niet te vervalsen document. De Duitsers waren enthousiast over het resultaat, dat aanzienlijk beter was dan de Duitse *Kennkarte*. Op 3 juli kregen de gemeenten richtlijnen van het Departement van Binnenlandsche Zaken hoe joden herkenbaar moesten worden gemaakt. Er moest een grote letter 'J', gestempeld met zwarte inkt, worden aangebracht, zowel op bladzijde 1 rechts naast het Rijkswapen als op bladzijde 5 links naast de foto. In een brief enkele dagen later bekleemtoonde de Secretaris-Generaal dat de 'J' 'geheel dicht moest zijn. Binnen de omlijnningen van de letter J [...] moet dus een vulling van diepzwarte stempelinkt worden gedacht'.⁹⁴ In de loop van 1941 kon het persoonsbewijs aan alle volwassenen worden uitgereikt. Zeven miljoen Nederlanders moesten zich hiermee te allen tijde kunnen legitimeren. Uittreksels van de persoonskaarten van met een 'J' aangeduide personen moesten voor 1 januari 1942 worden opgestuurd aan de Inspectie van de Bevolkingsregisters.⁹⁵ Om nog minder onduidelijkheid te laten bestaan over wie jood was, stelde de Rijksinspectie bovendien een boekwerk samen, waarin alle joodse achternamen in Nederland waren opgenomen.⁹⁶ De joden waren bekend en ze waren herkenbaar. Nu konden ze worden beroofd en apart gezet.

Roof

Soms wordt de beroving beschouwd als een, van Duits standpunt uit gezien, gunstig neveneffect van de jodenvervolging. Maar er is ook een historicus die roof juist beschouwt als een drijfveer om joden te vervolgen. Hij stelt dat het primaire doel van Hitler en zijn nationaal-socialisten het behoud van de steun van het Duitse volk was. Deze politieke steun kon worden bereikt door het volk *Lebensraum* te bieden in het veroverde Oost-Europa en door in Duitsland de welvaartsstaat te handhaven. Omdat ook de oorlog duur was, kon dat alleen met geroofd geld. Het Duitse volk werd op deze manier omgekocht met geld dat was gestolen van de joden en van de bezette landen in het oosten.⁹⁷ Op deze opvatting valt veel af te dingen, maar zeker is dat beroving een zeer belangrijke plaats innam bij de jodenvervolging. Alle vormen van roof waren gedekt door wetgeving, waardoor de schijn van

⁹³ Correspondentie over Giesen, Rijckheyt, Archief 016 DOS2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3515Z.

⁹⁴ Brief Hoofd Inspectie Bevolkingsregisters 10 juli 1941, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3079.

⁹⁵ Brieven Secr.-Gen. van Binnenlandsche Zaken 3 juli 1942, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 25.

⁹⁶ Lijst van Geslachtsnamen van Personen van Joodschen Bloede juli 1942, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1404.

⁹⁷ Götz Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus* (Hamburg 2005).

legaliteit kon worden opgehouden. Alle besluiten en verordeningen werden genomen door Seyss-Inquart en uitgevoerd door zijn *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* Hans Fischböck.⁹⁸ In totaal werd tijdens de Tweede Wereldoorlog voor een bedrag van tussen de 800 en 900 miljoen gulden van Nederlandse joden geroofd.⁹⁹ Men beroofde hen van hun bedrijven, hun geld en hun huizen en uiteindelijk zelfs van het edelmetaal in hun gebit.

Ter voorbereiding was in augustus 1941 een speciale roofofbank gevormd, Lippmann, Rosenthal en Co. Sarphatistraat (Liro): geen echte bank, maar een bewaardepot en verkoopkantoor van joods bezit. Ook werd de *Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA)* in het leven geroepen, bedoeld om geroofd vermogen te beheren. In 1943 werden alle tegoeden die joden hadden bij Liro gestort op een *Sammelkonto* onder beheer van de *VVRA*.¹⁰⁰ De rijkscommissaris kon hierover beschikken. Uit dit *Sammelkonto* kreeg de Joodsche Raad een bedrag voor de sociale voorzieningen voor de berooide joden en later werden hiervan ook de kosten van het kamp Westerbork en de deportaties betaald.¹⁰¹

Het eerst lieten de Duitsers hun oog vallen op joodse bedrijven. In oktober 1940 gaf de eerder vermelde Verordening 189/1940, waarin ook precies was vastgesteld wie jood was, opdracht alle joodse bedrijven te registreren. Eigenaren moesten hun onderneming via formulieren van de Kamer van Koophandel aanmelden bij de *Wirtschaftsprüfstelle (WPS)*.¹⁰² Die verplichting gold voor alle bedrijven, waarvan minstens één der firmanten of één der hoofdelijk aansprakelijke vennoten jood was, of wanneer één der commissarissen jood was of als minstens een kwart van het kapitaal in joodse handen was. In heel Nederland werden 22.000 bedrijven geregistreerd.¹⁰³ Dat was de aanloop naar Verordening 48/1941 van maart 1941, die bepaalde dat de bezetter de macht over een bedrijf kon overnemen en de eigenaar vervangen door een door de *Wirtschaftsprüfstelle* aangestelde *Treuhändler* of beheerder. Deze opende een bankrekening op naam van het bedrijf en kon een keuze maken of hij het bedrijf wilde handhaven (*überwachen*) of tot liquidatie wilde overgaan.

Bij kleine bedrijfjes werd doorgaans gekozen voor liquidatie. De *Wirtschaftsprüfstelle* gaf dan de zaak in handen van de speciaal daarvoor opgerichte *Omnia Treuhand Gesellschaft m.b.H.*, aanvankelijk gevestigd in Den Haag, later in Arnhem. Via *Omnia* kreeg een onderneming dan een liquidatie-*Treuhändler*. Deze zorgde voor de verkoop van de bedrijfsgoederen. Bij de registratie van de in beslag genomen bedrijfsgoederen en -voorraden werd de lokale politie ingeschakeld. De opbrengsten van de verkoop van inventaris en voorraden werden gestort op de eerder geopende bankrekening en later overgeboekt op het bovengenoemde *Sammelkonto* bij Liro. De voormalige eigenaren werden 'schadeloos' gesteld in 100 kwartaaltermijnen, dat wil zeggen in 25 jaar!¹⁰⁴ Veel joodse bedrijfseigenaren wachtten de gedwongen liquidatie van hun bedrijf niet af en gingen eind 1941 zelf 'vrijwillig' tot verkoop over, om althans nog een deel van de waarde van het bedrijf in handen te kunnen houden.¹⁰⁵

Als werd gekozen voor *Überwachung* moest een *Verwaltungs-Treuhändler* (bewindvoerder) – meestal een lid van de NSB of een Duitser – de lopende zaken voortzetten en uiteindelijk overgaan tot verkoop aan een arische eigenaar. Vaak kocht de *Verwalter* zelf het bedrijf en bleek hij vervolgens ongeschikt het op een economisch renderende manier voort te zetten. De verkoopsom, die doorgaans te laag was, werd op de bankrekening bij Liro bijgeschreven. Uiteindelijk werden de saldi

---

⁹⁸ Aalders, *Roof*, 120 en 126.

⁹⁹ Ibidem, 251.

¹⁰⁰ Ibidem, 130.

¹⁰¹ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 5 eerste helft*, 554-571.

¹⁰² Aalders, *Roof*, 135.

¹⁰³ Michman, Beem en Michman, *Pinkas. Geschiedenis*, 173.

¹⁰⁴ Aalders, *Roof*, 138.

¹⁰⁵ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 5 eerste helft*, 554-571.

van al die bedrijfsrekeningen overgeboekt naar het *Sammelkonto*. Ook nu kregen de voormalige joodse eigenaren een 'schadeloosstelling' in honderd kwartaaltermijnen.

Alex Goedhart Dassenfabriek in Roermond kreeg op 19 juni 1942 de Duitser Hans Wüster toegewezen als *Verwaltungs-Treuhändler*.¹⁰⁶ Het bedrijf was gezond en beschikte over een goede orderportefeuille. Omdat Wüster werd opgeroepen voor dienst in de *Wehrmacht*, werd het bedrijf feitelijk geleid door zijn vrouw. Wüster werd in staat gesteld het bedrijf te kopen op basis van de balanswaarde. De voorraden werden nauwkeurig getaxeerd, waarbij 10 % werd afgetrokken voor 'mode-risico'.¹⁰⁷ Het kledingbedrijf van Alex Sternfeld, Egger en Co., in Roermond, kwam op deze manier in handen van de Duitse kleermaker Josef Weber, die in Sittard woonde en het bedrijf door slecht beheer grote schade liet oplopen.¹⁰⁸ De wasserij van de firma Winter en Freimark in Geleen kwam in handen van een plaatsgenoot, ene Bindels, lid van de NSB.¹⁰⁹

Op deze manier werden 21.000 joodse bedrijven en bedrijfjes onteigend: 2000 werden geariseerd, en 19.000 geliquideerd. Toen de oorlog was afgelopen waren nog meer dan duizend gevallen niet afgehandeld.¹¹⁰

Treuhändler Kalf maakte er zich zorgen over, dat bij deportatie van de joden bedrijfsgoederen van joden via de *Hausraterfassung* van de *Zentralstelle* in handen konden vallen van de *Einsatzstab* Rosenberg, de instantie die slechts 'recht' had op de huisraad van de gezinnen, maar niet op bedrijfsgoederen. Hij deed enkele dagen na de wegvoering van een grote groep Limburgse joden een klemmend beroep op de burgemeesters om ervoor te zorgen dat bedrijfsgoederen apart werden opgeslagen, opdat ze niet '*mit dem Hausrat erfasst werden*' (niet met de huisraad worden geregistreerd).¹¹¹

Op 31 augustus 1941 liet Kalf aan de burgemeester van Kerkrade weten dat door hem de liquidatie van de winkel van David de Haas was uitgevoerd. In de brief vermeldde hij verder dat alle zaken die behoorden tot de bedrijfsinventaris niet mochten worden geregistreerd samen met de huisraad van de jood, maar dat ze apart moesten worden opgeslagen zodat hij (Kalf) ze op een later tijdstip zou kunnen registreren.¹¹² Kalf was ervan op de hoogte dat de jood Siegfried Winter in Roermond een was-strijkerij had gehad in de H. Geeststraat. Hij miste echter op de inventarislijst de strijkmachine en hij verzocht de politie van Roermond om onverwijld een onderzoek in te stellen of het apparaat nog in de woning aanwezig zou kunnen zijn.¹¹³ De Roermondse politiecommissaris liet bij die gelegenheid ook weten, dat in de winkel van Bernard Wolf aan de Zwartbroekstraat nog aanwezig waren: '42 pakjes koffiesurrogaat, een weegschaal, een toonbank, een etalagestel, een vleeschsnijmachine, een vleeschmachine en een ijskast'.¹¹⁴ De weduwe Blandina Kosten-Cahn had een kleine melkhandel gedreven in Heerlen. Zij verdiende daarmee het zeer bescheiden jaarinkomen van 800 gulden. Toch werd ook haar bedrijfje niet vergeten. Helaas voor Kalf viel hier niets te halen. Op 13 december 1943 liet de Commissaris van Politie weten, dat Blandina op 11 november 1942 naar Westerbork was gebracht. Zij had haar woning een paar weken eerder 'op hooger bevel' moeten ontruimen. Zij was ingetrokken bij een joodse vriend, Marton Herstein. Haar schamele bezittingen waren na haar deportatie daar achtergebleven. Enkele meubels waren in januari 1943 opgehaald door personeel van de Duitse Spoorwegen en naar Duitsland verzonden. Inventaris van haar

---

¹⁰⁶ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 594.

¹⁰⁷ Brief Wüster 10 okt. 1942, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 14.

¹⁰⁸ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 599.

¹⁰⁹ Getuigenverhoor Nitsch 15 maart 1947, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 104.

¹¹⁰ Aalders, *Roof*, 139.

¹¹¹ Brief Kalf 31 augustus 1942, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1721.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Brief Kalf 21 augustus 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

¹¹⁴ Rapport Commissaris van Politie 27 januari 1942, ibidem.

melkzaakje was niet aangetroffen, hetgeen geen verbazing hoefde te wekken, want mevrouw Kosten leefde al maanden van de steun door het Burgerlijk Armbestuur en de Joodsche Raad.¹¹⁵ Op 16 augustus 1943 vroeg Kalf aan de Commissaris van Heerlen om hem, in het kader van de lopende liquidatie, mede te delen of er nog goederen aanwezig waren in het bedrijf van S. Schönthal in Heerlen. In geval dat zo mocht zijn, deed hij het vriendelijke verzoek deze veilig op te bergen. 'Wir danken Ihnen in Voraus', sloot de brief af, 'Heil Hitler! Der Treuhändler OMNIA.' Het antwoord kwam per ommekeer. Sigmund Schönthal had reeds geruime tijd zijn bedrijf, een sigarenwinkeltje, beëindigd. Hij verdiende de laatste tijd de kost uitsluitend nog als etaleur. Sedert 12 september 1942 was hij spoorloos verdwenen uit Heerlen.¹¹⁶

Mevrouw G. Wolff-Wien uit Geleen was zelf 'arisch', maar gehuwd met een jood. Onder de naam van haar man had zij in Geleen een damesconfectiewinkel, 'Het Modehuis'. Als joodse onderneming was haar bedrijf onder een *Verwalter geplaatst*. Liquidatie dreigde daar de totale jaaromzet kleiner was dan 50.000 gulden. Zij schreef op 22 april 1942 een brief aan de Commissaris van de Provincie met het verzoek om te bemiddelen, opdat zijzelf het bedrijf zou terugkrijgen en onder eigen naam zou kunnen voortzetten. De *Verwalter* had er in economische zin een potje van gemaakt, schreef zij, en de winkel was in Geleen de enige in zijn soort.¹¹⁷

De inbeslagname van bedrijfsgoederen kon worden bemoeilijkt doordat de betreffende joodse eigenaar vóór zijn onderduik of zijn deportatie bedrijfsgoederen 'illegaal' in bewaring had gegeven aan derden. De vertegenwoordiger van *Omnia* constateerde dat uit het bedrijfspand van de firma S. Bonem in Heerlen veel zaken, waaronder de boekhoudbescheiden, verdwenen waren. De familie Bonem was 'verdwenen'. Bonem had bovendien nog een belastingschuld. De Heerlense politieambtenaar M. schreef een malicieuze brief, dat hij wel begreep dat Bonem zijn boekhouding had laten verdwijnen, want '*Bonem beschäftigte sich vermutlich mit Schwartzhandel*'. Gelukkig kon hij de *Treuhändler* melden dat Bonem inmiddels was opgepakt en dus in Westerbork kon worden ondervraagd.¹¹⁸ Silvin Bonem kon echter niet meer worden ondervraagd. Hij was inderdaad in Drenthe op zijn onderduikadres gearresteerd en op het moment dat de correspondentie werd gevoerd al overleden in Auschwitz.

In april 1941 moesten joden hun radio inleveren. De maatregel werd gerechtvaardigd als een 'bijzondere veiligheidsmaatregel' in opdracht van Rauter. De regels waren heel nauwkeurig geformuleerd: als een 'jodin' was gehuwd met een arische man hoefde de radio niet te worden ingeleverd, in het omgekeerde geval wel.¹¹⁹ In Echt moest de inlevering van radiotoestellen plaatshebben tussen 9 en 12 uur in het gemeentehuis en wel vóór 29 april. In de bekendmaking waarschuwde de burgemeester: 'dat een groot gedeelte der joodsche bevolking [...] probeert de radiotoestellen te vervreemden. Daarbij worden dan slechtere toestellen in betaling genomen en worden deze aan de autoriteiten ingeleverd.' Daarom moest iedere jood die een radio inleverde een verklaring tekenen dat een ruiling niet was uitgevoerd. In mei stuurden de burgemeesters totaaloverzichten van de ingenomen joodse radio's aan Rauter.¹²⁰ In Echt werd slechts één radio ingeleverd, een onbeschadigd toestel merk 'Nora' no. A 857619, eigendom van koopman Ernst Marx.¹²¹

---

¹¹⁵ Brief Commandant van Politie 13 december 1943, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 228.

¹¹⁶ Correspondentie over Schönthal augustus 1943, ibidem. Schönthal was ondergedoken, maar werd in 1944 gearresteerd en vermoord.

¹¹⁷ Brief mevr. Wolff 22 april 1942, Euregionaal Archief, Bestuursarchief Gemeente Geleen, inv. nr. 131.

¹¹⁸ Correspondentie november-december 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222. Schönthal werd later dat jaar op zijn onderduikadres gearresteerd en overleed in Auschwitz.

¹¹⁹ Circulaire Dep. van Justitie 22 april 1941, Rijckheydt, Archief T402, Gemeente Gulpen, inv. nr. 664.

¹²⁰ Zie onder meer: brief Burgemeester Heer 15 mei 1941, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17.

¹²¹ Alle documenten in: GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Echt 1938-1989, inv. nr. 783.

Op 8 augustus 1941 verscheen Verordening 148/1941, die later bekend werd onder de naam 'Eerste Liro-verordening'. Joden waren verplicht hun contante gelden, spaartegoeden, aandelen en effecten in bewaring te geven of te storten op een eigen rekening bij Lippmann en Rosenthal (Liro). Toen was nog een totaal vermogen van fl.10.000 vrijgesteld. Slechts 4000 vermogende joden vielen in Nederland onder die regeling. Dat betekende in de praktijk dat de meeste joden van deze verordening nog weinig last ondervonden.¹²²

Louis Tas, in Maastricht als leraar aangesteld aan een schooltje voor joodse leerlingen van het middelbaar onderwijs, verloor op die manier fl.3000. De polis van zijn studieverzekering, waarvan hij een uitkering genoot van fl.124 per maand, moest worden verzilverd en het geld moest eveneens bij de bank worden ingeleverd.¹²³

Joodsche Raad

Veel Nederlandse joden waren er zich al in 1940 goed van bewust hoe kwetsbaar hun positie binnen de Nederlandse samenleving was geworden. Om hun belangen zo goed mogelijk te behartigen en de Nederlandse autoriteiten aan te sporen de joden zoveel mogelijk te beschermen, richtten de joodse kerkgenootschappen en de Nederlandse Zionistenbond in december 1940 de Joodse Coördinatie Commissie (JCC) op onder leiding van de afgezette voorzitter van de Hoge Raad, mr. dr. L.E. Visser. Dit orgaan moest zich buigen over de 'bijzondere tijdsomstandigheden'.¹²⁴ Isidore de Vries vertegenwoordigde de Maastrichtse Hoofdsynagoge bij de Coördinatie Commissie. Hij werd na enige tijd opgevolgd door Philip Cohen uit Venlo, bijgestaan door drie vertrouwenslieden: de genoemde Isidore de Vries uit Maastricht, Oscar Goudsmit uit Roermond en Eduard Horn uit Sittard.¹²⁵

De Duitsers hadden echter andere ideeën over joodse vertegenwoordigende organen: zij gaven opdracht tot oprichting van een Joodsche Raad voor Amsterdam. Dat was een direct antwoord op de vermelde rellen in Amsterdam, waarbij de NSB'er Hendrik Koot – naar later bleek – het leven verloor. Op 13 februari 1941 kwam de uit twintig leden bestaande Raad voor het eerst bijeen onder voorzitterschap van de diamantair Abraham Asscher en de hoogleraar klassieke talen David Cohen. In oktober 1941 kreeg de Coördinatie Commissie via de voorzitters van de Joodsche Raad te horen dat zij was opgehouden te bestaan.

Joodse Raden werden door de nazi's overal in Oost-Europa in het leven geroepen: in het westen gebeurde dat alleen in Nederland. Zij stonden in de traditie van een bepaalde mate van joods zelfbestuur, zoals dat in Polen had gefunctioneerd vóór de bezetting. Maar door de Duitsers waren ze bedoeld als instrument om de joden zelf te laten meewerken aan hun eigen isolatie en vernietiging. De administratie van de Joodsche Raad bespaarde de bezetter werk en kosten. Kritiek die joden hadden op het beleid werd voor een deel afgewenteld op de Joodsche Raad. Daarnaast hadden de medewerkers van de Raad een gijzelaarsfunctie: in ruil voor hun eigen privileges en (tijdelijke) vrijstelling waren sommigen bereid erg ver te gaan in hun medewerking aan de vervolging. Er is en wordt een heftige discussie gevoerd over de rol die de Joodse Raden in het algemeen en de Nederlandse in het bijzonder, hebben gespeeld. Veel auteurs hebben gewezen op het feit dat de Raden geen enkele invloed hadden op het uiteindelijk resultaat van de Holocaust; het waren de Duitsers, alleen de Duitsers, die het beleid bepaalden. Tussen Duitsers en joden bestond een absoluut en onoverbrugbaar machtsverschil. Bovendien begonnen de meeste vertegenwoordigers aan hun arbeid in de oprechte overtuiging dat zij wel gunstige zaken voor hun mensen zouden

---

¹²² Milja van Tielhof, *Banken in bezettingstijd. De voorgangers van ABN-AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en de periode van rechtsherstel* (Amsterdam/Antwerpen 2003) 79-83.

¹²³ Dagboek L.M.Tas 2 maart 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468.

¹²⁴ Brief Permanente Commissie 5 december 1940, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 161.

¹²⁵ Organisatieschema Coördinatie Commissie, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 162.

kunnen bereiken. Traineren, onderhandelen, vragen om uitzonderingen, het zou allemaal kunnen passen in de bedoeling van de Raad zoveel mogelijk te bereiken voor de joden, in de hoop dat de krijgskansen zouden keren.¹²⁶ Eenmaal in de fuik was er geen weg terug meer. Voor individuele joden kon de Raad soms uitstel van deportatie bewerkstelligen. Sommige lokale vertegenwoordigers wisten hun invloed in de gemeenschap aan te wenden om joden te motiveren om onder te duiken. Er zijn sterke aanwijzingen dat Philip Cohen in Venlo dit deed, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien. Dat neemt niet weg dat de Raad als zodanig alle eisen van de bezetter heeft ingewilligd. De leiders kan met name worden verweten dat zij het joodse proletariaat hebben opgeofferd om (een deel van) de joodse elite (en zichzelf) te redden. Net als de Nederlandse ambtenaren liet de Joodsche Raad zich misbruiken in het kat-en-muis-spel van de bezetter: door op detailpunten concessies te doen gaven de Duitsers de Raad de indruk dat er met hen echt kon worden onderhandeld.¹²⁷

De Joodsche Raad voor Amsterdam was de koepel, die alle joden vertegenwoordigde, onafhankelijk van hun geloofsovertuiging: aanvankelijk de Amsterdamse joden en vanaf oktober 1941 de joden uit heel Nederland. De kosten van het ambtelijk apparaat moesten worden gedekt met joodse bijdragen en door de opbrengst van gevorderd joods vermogen. De Raad was een instrument om de joden volstrekt te isoleren van de rest van de bevolking. Zij fungeerde soms als het doorgeefluik van Duitse bevelen, zowel van de kant van de *Sicherheitspolizei*, als van de *Beauftragte*.¹²⁸ Door de Raad werd een weekblad in het leven geroepen, *Het Joodsch Weekblad*, dat voor het eerst verscheen op 11 april 1941. Toen de joden in de zorg en het onderwijs werden gescheiden van andere Nederlanders, organiseerde de Raad het joodse onderwijs en een joodse welzijnssector. De zorg voor joodse armen werd uit handen genomen van de gemeentelijke diensten en overgedragen aan de Joodsche Raad. De ondersteuning werd betaald uit het *Sammelkonto*, de bankrekening die was opgebouwd met van joden geroofd vermogen.¹²⁹ Voor het toenemend aantal joodse werklozen zouden gesloten werkkampen worden ingericht.¹³⁰ Uiteindelijk werd de Raad ingeschakeld bij administratieve taken in verband met het deportatieproces.

Voorzitter van de Limburgse onderafdeling van de Raad was Isidore de Vries uit Maastricht. Vice-voorzitter was Philip Cohen uit Venlo. Leden waren verder Abraham Wolff uit Sittard, Mr. Ernst Bock uit Heerlen en drie personen uit Roermond: Oscar en Sally Goudsmit en Dr. Ernst Marx. Later kregen ook kleinere gemeenschappen hun eigen vertegenwoordigers: Gustaaf Hertogs in Valkenburg, Arthur van Leeuwen in Gennep, Jonas Adam Drielsma en Carl Baer in Vaals, Sigmund Wolff in Sittard, Max Levy in Kerkrade, Georg Wijnhausen in Gulpen.¹³¹ Mr. Eduard von Geldern beheerde de kas van de afdeling Limburg. In de vijf grootste gemeenschappen werden personen aangewezen die verantwoordelijk waren voor de ondersteuning van armlastige vreemdelingen: mevrouw Mietje de Vries-Fortuin, de echtgenote van de voorzitter in Maastricht, Silvain Hertzdahl in Heerlen, Zipora Schönbach in Venlo, Sally Goudsmit in Roermond en Rudolf Horn in Sittard. Al deze personen hadden in de vooroorlogse periode een rol gespeeld bij de opvang van joodse vluchtelingen. De meeste vertegenwoordigers van de Raad waren lid van het kerkbestuur of hadden de Coördinatie Commissie vertegenwoordigd: Horn, Cohen, Oscar Goudsmit en De Vries waren eerder de Limburgse afgevaardigden geweest bij de Joodsche Coördinatie Commissie; Sigmund Wolff, Bock, Hertogs, Van Leeuwen en Drielsma waren voorzitter of secretaris van het bestuur van hun lokale joodse

---

¹²⁶ K.P.L. Berkley, *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van den Joodschen Raad voor Amsterdam* (Amsterdam 1945) 195.

¹²⁷ Zie onder meer: Raul Hilberg, 'The Judenrat; conscious or unconscious tool', in: Israel Gutman en Cynthia J. Haft, *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933-1945* (Jerusalem 1979) 31-44; en Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 131-141; en De Jong, *Het Koninkrijk deel 5 eerste helft*, 482-503.

¹²⁸ Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 98.

¹²⁹ Ibidem, 448.

¹³⁰ Brief Seyss-Inquart 25 november 1941, NIOD, Archief van de HSSPF, Archief 077, inv. nr. 1312.

¹³¹ Brieven over vertegenwoordigers Joodsche Raad, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 162.

gemeente. Hieruit blijkt dat in de kleine Limburgse gemeenschappen een persoonlijke continuïteit bestond: de leidende personen vertegenwoordigden hun gemeenschappen in *alle* joodse organen. De rivaliteit tussen de JCC en de Joodsche Raad werd hier dan ook niet zo gevoeld als in Amsterdam. Veel ruimte kregen de lokale vertegenwoordigers van de Raad niet. In een circulaire van het Centraal Bureau werd hen op het hart gedrukt zich vooral stipt te houden aan de richtlijnen van 'Amsterdam' en dat zij de naleving hiervan nauwkeurig moesten controleren.¹³² De vertegenwoordigers en hun gezinsleden kregen enige tijd uitstel van deportatie.

In Maastricht ontstond een vertrouwensbreuk tussen De Vries en het Kerkbestuur van de joodse hoofdsynagoge.¹³³ Wat precies de aard van het conflict was, is niet geheel duidelijk. In elk geval verweet het Kerkbestuur De Vries, dat hij stappen had ondernomen die de belangen van de hoofdsynagoge raakten zonder eerst met het Kerkbestuur te overleggen. Daarnaast was er ook onvrede over financiële zaken, want het Kerkbestuur wilde met name ook een onderhoud met de thesauriër (penningmeester) van de Joodsche Raad in Amsterdam om de gerezen meningsverschillen met de Maastrichtse vertegenwoordiger te bespreken.¹³⁴

Het archief van de Joodsche Raad voor Amsterdam, plaatselijke afdeling Vaals, is volledig bewaard. Hieruit krijgen we een goede inkijk in de activiteiten die door plaatselijke vertegenwoordigers werden ontplooid. Zo droeg de vertegenwoordiger in Vaals er zorg voor dat armlastige joden een kleine maandelijkse uitkering ontvingen. De dames Hildegard en Regina Seelmann ontvingen een maandelijkse uitkering van fl.20 van de Afdeling Ondersteuning en Maatschappelijk Werk van de Raad.¹³⁵ Het gelukte, via bemiddeling van de Joodsche Raad, de oude mevrouw Mala Sisskind-Kanel in februari 1942 te plaatsen in Rusthuis Blog in Amsterdam.¹³⁶ Vooral werd de plaatselijke vertegenwoordiger in Vaals telkens ingeschakeld bij alle mogelijke registraties, die door de Duitse overheden werden verlangd. Talloze lijsten gingen van Vaals (en ook van andere plaatsen) de deur uit: joden in pensions, joden in ouderenoorden, joden van niet-Nederlandse nationaliteit, joodse schoolkinderen, woningen van joden, leden van de joodse kerkgenootschappen. Bijna alle correspondentie werd gevoerd tussen 'Vaals' en het hoofdbureau van de Raad in Amsterdam. Op 14 juli 1942 vroeg de Joodsche Raad van Amsterdam om een lijst van 'moeilijke kinderen' in Vaals en Gulpen, waarmee bedoeld waren personen jonger dan 21 jaar, 'welke geestelijke afwijkingen vertoonen of een zeer moeilijk karakter hebben'. Gelukkig waren die er niet in de kleine joodse gemeente Vaals-Gulpen.¹³⁷ Na de arrestatie van de Limburgse joden op 25 augustus bleef in Vaals de hoop bestaan dat door de Raad iets zou kunnen worden gedaan om het lot van gedeporteerde plaatsgenoten te verbeteren. Enkele personen, afkomstig uit Vaals, waren ziek. Alfred Kaufmann leed aan een zware zenuwziekte die het gevolg was van zijn verwondingen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Rosi Wijnhuizen was arbeidsongeschikt wegens een 'bijzondere ziekte aan haar handen'. De vertegenwoordiger van de Raad in Vaals verzocht zijn collega binnen het kamp Westerbork te bewerkstelligen dat zij naar huis konden terugkeren.¹³⁸ Zij keerden natuurlijk niet terug.

Bij de meeste joden had de Joodsche Raad en ook haar plaatselijke vertegenwoordigers, geen goede naam. Louis Tas, studie leider en leraar aan de provisorische middelbare school voor joodse kinderen in Maastricht, gaf een vernietigend oordeel over de Joodsche Raad in Maastricht:

---

¹³² Circulaire Centraal Bureau 6 juni 1941, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge, inv. nr. 326.

¹³³ Brief Kerkbestuur N.I.H.S. 7 september 1941, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 162.

¹³⁴ Brief Kerkbestuur 16 november 1941, ibidem.

¹³⁵ Brief Joodsche Raad 24 september 1941, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge, inv. nr. 326.

¹³⁶ Dat was overigens het voorland van haar deportatie naar Auschwitz in februari 1943. Zie: correspondentie J.R. Vaals, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge, inv. nr. 326.

¹³⁷ Correspondentie over alle genoemde onderwerpen, ibidem.

¹³⁸ Brief J.R. Vaals, 24 september 1942, ibidem.

Daarentegen bestaat de Joodsche Raad hier uit mijnheer en mevrouw Potifar¹³⁹, onverlichte despoten. Zij (vr. enkelvoud) opende gisteren, daar zij godlof niets anders aan hun hoofd hebben, het offensief tegen mijn baard. Zij dreigde zelfs mijn ontslag te zullen aanvragen (wat bij de NSB-burgemeester zou moeten gebeuren). [...] Een baard is bezit. Wij moeten leren ons huis als een hotel, onze kleren als gehuurd, en ons geld als fiches ener speelbank te beschouwen. Maar een baard is echt bezit.. [...] Dus nu wordt [...] duidelijk wanneer iemand dit limiet-bezit, dat zelfs door Hitler niet bedreigd was, wil aantasten.¹⁴⁰

Joods onderwijs

In augustus 1941 viel het besluit dat joden in principe na de zomervakantie niet langer de openbare of christelijke scholen mochten bezoeken. Deze maatregel bereikte de Nederlandse gemeenten via twee brieven van de Secretaris-Generaal van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, J. van Dam, gedateerd op 15 en 16 augustus. Het was de bedoeling, zo schreef Van Dam, dat joodse kinderen ook na 1 september hetzelfde onderwijs zouden blijven volgen, maar dan in afzonderlijke joodse scholen. Daartoe verzocht hij de burgemeesters hem zo spoedig mogelijk een opgave te doen toekomen van het aantal joodse leerlingen in hun gemeente.¹⁴¹ Er moest op zeer korte termijn joods onderwijs worden georganiseerd door een nieuw te vormen afdeling van de Joodsche Raad, de Centrale Commissie voor het Joodsche Onderwijs. Er moesten joodse lagere scholen worden gesticht als een gemeente of een centrumgemeente samen met de randgemeenten, minimaal 50 joodse leerlingen had. Voor het algemeen vormend voortgezet onderwijs (ULO, middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs) moesten de gemeenten zorg dragen voor afzonderlijke onderwijsinstellingen. In de beginfase zou noodgedwongen moeten worden geïmproviseerd door verschillende vormen van onderwijs samen te voegen. Er bestond geen bezwaar tegen voorzieningen van tijdelijke aard, die tot doel hadden de kinderen alleen maar van de straat te houden, zolang er geen definitieve regelingen tot stand waren gekomen. Kleine joodse gemeenschappen vormden een probleem: er zou ook moeten worden gezorgd voor onderwijs aan joodse kinderen op plaatsen waar met geen mogelijkheid 50 leerlingen bij elkaar gebracht konden worden. Dat was in feite het geval in heel Limburg, want zelfs de grootste joodse gemeenschap in Maastricht telde niet meer dan 24 leerlingen in het lager onderwijs.¹⁴²

Deze maatregel ontmoette verzet bij de christelijke kerken. Bisschop Gulielmus Lemmens van Roermond verbood katholieke scholen om katholiek-gedoopte joodse kinderen te weigeren: 'Onze Moeder de H. Kerk kent op godsdienstig terrein geen onderscheid van ras of bloed, volgens het Woord van den Apostel: 'Thans is er geen jood meer of heiden, geen slaaf en geen vrije, geen man en geen vrouw (Gal III;28)'. De bisschop beperkte zich tot zijn kerkelijke taak: zijn verantwoordelijkheid voor katholiek-gedoopte kinderen. Hij zweeg over joodse kinderen die niet waren gedoopt.¹⁴³ De burgemeester van Heerlen kreeg een principiële reactie van het bestuur van de 'Vereeniging tot Stichting en Instandhouding van Scholen met den Bijbel in het Mijng gebied van Zuid-Limburg', in een brief geschreven door de gereformeerde dominee Gerard J. Pontier. De inhoud van zijn brief verdient het hier integraal te worden opgenomen:

In beleefd antwoord op Uw schrijven van 9 September j.l., hierboven vermeld, zij het ons vergund te antwoorden dat wij om des gewetens wil moeten weigeren te voldoen aan datgene wat U van ons vraagt, m.n. U een nominatieve of negatieve opgave in te zenden van

¹³⁹ Potifar was de bijbelse figuur en rijke Egyptenaar die Josef, de zoon van Jacob, als slaaf bezat en op valse beschuldigingen in de gevangenis liet opsluiten (Genesis 39; 1-19).

¹⁴⁰ Dagboek L.M. Tas, 3 juni 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468.

¹⁴¹ Brieven Secr.-Gen. van Opvoeding 16 en 25 aug. 1941, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Limbricht, inv. nr. 145.

¹⁴² Circulaire JCC 17 september 1941, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge, inv. nr. 326.

¹⁴³ Brief Mgr. Lemmens 13 sept. 1941, Archief Sint-Martinusparochie Beek.

leerlingen van Joodschen bloede, welke onze school bezoeken. Afgedacht van de vraag of zulke leerlingen metterdaad onze school bezoeken, moeten wij U erop wijzen dat wij, door ook maar in eenig opzicht met U mede te werken, tegen Christus, den Zoon van God, onze Heere en Heiland, zouden zondigen! De taak van onze Christelijke scholen is immers, bij het onderwijs aan de jeugd het Evangelie te brengen naar Christus' bevel. Daarvan mogen wij geen schoolkind, waarvan de toelating tot onze scholen wordt gevraagd, uitsluiten. Het staat ons niet vrij, bij de vervulling van onze roeping te onderscheiden tusschen ras of geboorte. In het geloof aan den Heere Jezus Christus is geen onderscheid tusschen Jood en Griek, dienstknecht en vrije, man en vrouw, zooals de H. Apostel Paulus dat duidelijk namens den Heere ons heeft geleerd (Gal. 3: 28). Dit geldt temeer, nu het niet alleen gaat om uitsluiting van het Christelijk onderwijs van de Joodsche leerlingen in het algemeen, maar ook van de gedoopte leerlingen van Joodsche afstamming. Onze scholen zouden in haar roeping ernstig tekortschieten, wanneer zij, zij het tegen wil en overtuiging, overgingen tot een discriminatie naar bloed of ras onder de leerlingen waarvoor Christelijk onderwijs wordt begeerd. Dat de vrijheid van het Bijzonder Onderwijs, door onze Grondwet gewaarborgd, ook in tijden van bezetting behoort te worden geëerbiedigd, volgens het verdrag van 18 October 1907, behoeft u zeker wel niet in herinnering te worden gebracht.¹⁴⁴

De kerkelijke bezwaren sorteerden geen effect, evenmin als pleidooien om joodse kinderen uit kleine gemeenschappen toch op hun oude school te mogen laten blijven. Het bezettingsbestuur deed geen concessies. Julius Wolff uit Amstenrade vroeg vergeefs toestemming om zijn beide inwonende nichtjes, de enige joodse kinderen van het dorp, op de lagere school van Amstenrade te mogen laten.¹⁴⁵ Het bestuur van de Hoofdsynagoge deed een dringend beroep op afgevaardigde Isidore de Vries om te proberen in Amsterdam te bereiken dat de kinderen, die immers klein in aantal waren, weer zouden mogen terugkeren naar hun oude scholen, 'zij het ook zoonoodig met aanwijzing van aparte banken voor de joodsche kinderen'. Een extra argument voor dit verzoek was dat Maastricht niet beschikte over joodse leerkrachten. Het Kerkbestuur zelf schreef hierover ook een brief naar de Centrale Commissie, met dezelfde argumentatie.

Overall werd in ijlt tempo geïnventariseerd hoeveel joodse kinderen er onderwijs volgden. In een keurig handschrift liet Zuster Gaudetia, hoofd van de kleuterschool Sint Elisabeth te Kerkrade, aan de burgemeester weten, dat haar school werd bezocht door twee joodse kinderen, de driejarige Michel en de vijfjarige Mario Baltissen.¹⁴⁶ Het was niet eens waar, want beide peuters hadden een 'arische' vader. In Venlo bezochten twee joodse jongens de Ambachtschool, negen kinderen zaten op een Lagere School.¹⁴⁷ In Heerlen werd een lijst opgestuurd van joodse kinderen die enige vorm van onderwijs genoten. Het waren er 31, waarvan 17 lager onderwijs, 3 middelbaar onderwijs en 11 beroepsonderwijs volgden. De burgemeester vermeldde dat hij geen opgaven had ontvangen van alle zes de protestants-christelijke schoolbesturen in zijn stad.¹⁴⁸ Daar zat de eerder genoemde dominee Pontier achter. De burgemeester van Heer liet op 30 augustus weten aan de heer S. Brzeziner, Akersteenweg 21 te Heer, dat zijn zoon Fritz met ingang van 1 september niet meer werd toegelaten op de Openbare Lagere School. Ook de kleine Marcus Horschowski mocht niet meer naar de Kleuterschool.¹⁴⁹ En het enige schoolgaande kind uit Vaals, Erich Kaufmann, negen jaar oud, mocht niet langer naar de R.K. Bijzondere Jongensschool.¹⁵⁰

---

¹⁴⁴ Brief Pontier 13 september 1941, Rijckheyt, Archief 016 DOS 1. inv. nr. 2118.

¹⁴⁵ Correspondentie met Commissaris der provincie, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der provincie, inv. nr. 534.

¹⁴⁶ Brief zr. Gaudetia 31 augustus 1941, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516.

¹⁴⁷ Diverse opgaven van scholen Venlo, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1497.

¹⁴⁸ Brief Burgemeester Heerlen 7 oktober 1941, Rijckheyt, Archief 016 DOS 1, inv. nr. 2118.

¹⁴⁹ Brief Burgemeester Heer, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17.

¹⁵⁰ Brief Burgemeester Vaals 8 september 1941, GA Vaals, inv. nr. 2345.

In een recordtijd werd door de Centrale Commissie, in samenwerking met de gemeenten, een netwerk van aparte joodse scholen en schooltjes opgericht. Zij werden beschouwd als 'bijzondere scholen' in de zin der wet. In de opstartfase ging de Secretaris-Generaal ervan uit dat de gemeente financieel een helpende hand zou bieden in de vorm van een voorschot voor de aanschaf van leermiddelen, huur en inrichting. Hij had er geen bezwaar tegen als ook in andere gemeenten, met (veel) minder dan 50 kinderen, joodse schooltjes werden opgericht. Hij betwijfelde echter of daar voldoende leerkrachten voor zouden kunnen worden gevonden. Om het gebrek aan joodse leerkrachten op te vangen suggereerde hij het inzetten van joodse huisvrouwen als onderwijzeres.¹⁵¹

In de Limburgse hoofdstad bezochten voorheen 24 joodse kinderen de lagere school, 3 de kleuterschool, 3 de Huishoudschool, 2 de Ambachtschool, 7 de HBS, 5 de ULO, 2 het Gymnasium, één het Lyceum en eveneens één de MMS.¹⁵² Er kwam hier eerst een joodse lagere school waarvoor mevrouw Schaap-Gudema uit Gronsveld als onderwijzeres werd aangetrokken.¹⁵³ Middelbaar onderwijs kwam er ook. Louis Tas, de latere psychoanalyticus, essayist en Sartre-kenner, studeerde tijdens de oorlog medicijnen. Hij moest als jood zijn studie afbreken. Hij slaagde erin om via de Joodsche Raad een baantje te krijgen in Maastricht als leraar van een groepje joodse leerlingen die van de Limburgse middelbare scholen waren verwijderd. Hij schreef in zijn dagboek: 'Zo bof ik dus geweldig met mijn betrekking. F. 1000 houd ik over!'¹⁵⁴ Hij deed zijn werk kennelijk goed: 'De inspecteur was gisteren even in de klas. Het viel hem mee, blijkt hij tegen mevrouw De Vries gezegd te hebben. Vergeleken bij de klas van Boutsen [?], waar geregeld grote jongens door de recherche de klas uitgezet moeten worden.'¹⁵⁵

De Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs verzocht ook aan de burgemeester van Heerlen een joodse lagere school te openen. Samen met een paar kinderen uit naburige gemeenten zou deze school op 23 leerlingen kunnen rekenen, te weinig volgens de norm van de Secretaris-Generaal. Een oplossing werd voorgesteld: één school voor Heerlen en Sittard samen, op twee locaties en met één leerkracht. Dat kostte echter extra geld. De gemeente Heerlen vroeg hiervoor ondersteuning bij de Commissaris van de Provincie. Die werd geweigerd en als gevolg hiervan werd afgezien van een joodse school in een apart schoolgebouw. De Heerlense kinderen kregen voortaan onderwijs ten huize van de onderwijzer.¹⁵⁶ In 1942 genoten in Heerlen 26 kinderen huisonderwijs inbegrepen één leerling uit Eijgelshoven, twee uit Kerkrade en één uit Nieuwenhagen.¹⁵⁷

In Venlo volgden slechts negen kinderen Lager Onderwijs. Zelfs in combinatie met Roermond (5 leerlingen) was bij lange na niet het minimale aantal bereikt om een joodse school te beginnen. Op 10 oktober 1941 schreef Philip Cohen een brandbrief aan de gemeente. De joodse kinderen waren al zes weken van onderwijs verstoken en het werd de hoogste tijd dat de burgemeester in actie kwam. De suggestie van Cohen was eenvoudig: laat de kinderen voorlopig teruggaan naar hun oude school tot er een oplossing is gevonden. Dat werd niet toegestaan. De ouders in Venlo kregen het advies om hun kinderen in te schrijven bij één van de recent gestichte joodse scholen in Maastricht, Eindhoven of Nijmegen. Het bedrijf van de heer Louis Goudsmid uit Venlo was geliquideerd. Hij had geen inkomsten meer en solliciteerde als hoofd van de nieuwe joodse school in Nijmegen. Hij werd tijdelijk benoemd tegen een jaarsalaris van fl.1800. Hij besloot zijn beide zoontjes Walter en Jozef dagelijks mee te nemen naar Nijmegen, zodat ze daar onderwijs zouden krijgen. Dat bracht extra reiskosten

---

¹⁵¹ Michman, Beem en Michman, *Pinkas. Geschiedenis*, 185; en: Dossier joods onderwijs Venlo, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1497.

¹⁵² Brief bestuur N.I.H.S. 2 september 1941, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 162.

¹⁵³ GA Eijsden-Margraten, Archief gemeente Gronsveld, inv. nr. 1381.

¹⁵⁴ Dagboek L.M.Tas 2 maart 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468.

¹⁵⁵ Ongetwijfeld is bedoeld: door de Maastrichtse politie. Dagboek L.M.Tas 11 maart 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468.

¹⁵⁶ Jos Hoogeveen, *'Even eens voor de goede orde'. Heerlen in oorlogstijd 1940-1944* (Heerlen 1944) 45-46.

¹⁵⁷ Overzicht joodse leerlingen 8 februari 1943, Rijckheydt, Archief 016 DOS 1, inv. nr. 2118.

mee, die voor de kinderen fl.51,10 per maand bedroegen, een derde van vaders salaris. Goudsmit deed een beroep op artikel 13 van de Onderwijswet, dat voorschreef dat ouders een tegemoetkoming konden krijgen voor reiskosten als er voor hun kinderen geen geschikt onderwijs voorhanden was binnen een straal van 4 kilometer. Na lang aarzelen besloot de gemeente Venlo de helft van de reiskosten te vergoeden.¹⁵⁸ Daarmee was echter geen oplossing gevonden voor de andere kinderen uit Venlo. De burgemeester stelde toen voor om hen voorlopig huisonderwijs te geven, waarbij de gemeente een voorschot zou geven voor de opstartkosten. De Secretaris-Generaal had geen bezwaar. Voor negen leerlingen van de lagere school, afkomstig uit Venlo en Arcen en voor twee ULO-leerlingen, werd het leslokaal van de synagoge gehuurd. De gemeente Venlo gaf een voorschot van fl.180 voor de aanschaf van leermiddelen en fl.200 voor de huur van het lokaal.¹⁵⁹ Het oud-gemeenteraadslid voor de SDAP, Engelina Witmond-Blok, werd benoemd als onderwijzeres tegen een vergoeding van fl.700 per jaar. Daarvoor werd zij geacht 13 uur les te geven en haar salaris werd berekend op basis van 13/22 van het minimumsalaris van een onderwijzer, van wie werd verondersteld dat die per week 22 uur voor de klas stond.¹⁶⁰ Omdat de elf leerlingen behoorden tot zes verschillende leerjaren, gaf de echtgenoot van de onderwijzeres, David Witmond, de oudere leerlingen bijles. Later kwam Louis Goudsmit, eerder vermeld als hoofd van de joodse Lagere School in Nijmegen, als onderwijzer werken in het huisschooltje van Venlo, tot aan zijn arrestatie en overbrenging naar een joods werkkamp in september 1942.¹⁶¹ Daarna werd in Venlo geen joods onderwijs meer gegeven. De gemeente Venlo probeerde nog het voorgeschoten bedrag terug te krijgen van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming en later nog eens van het Departement van Financiën. Ik weet niet of dat is gelukt.¹⁶²

Ontrechting

Sommige joden werden in deze tijd slachtoffer van een nieuwe golf van straatgeweld. De bevolkingsgroep werd uitgestoten uit steeds meer sectoren van het openbare leven en beperkt in haar bewegingsvrijheid. Er verscheen een niet ophoudende stroom van verordeningen, die aanzwol tot de zomer van 1942.

Niet alleen de staat, maar ook de straat had zijn bijdrage aan het anti-joods geweld. Dat ging in het voorjaar van 1941 ook niet voorbij aan Limburg. In maart werden in Roermond door onbekenden de ruiten van joodse winkels beklad met leuzen als: 'Wij wenschen geen vervanger, doch Hitler zelf', en 'Ons bloed is Duitsch bloed'. De leuzen waren waarschijnlijk het werk van de NSDAP-afdeling van Roermond. Ze werden op last van de Commissaris van Politie verwijderd.¹⁶³ Bij een kledingwinkel van de firma Cardozo in Venlo werden de ruiten ingegooid.¹⁶⁴ Op zondag 1 augustus werden in Geleen pamfletten verspreid met daarop karikaturen van Roosevelt, Churchill, Stalin en een jood met daaronder: 'Yankee, Engelsman en Bolsjewiek/ dansen naar de pijpen van de jodenkliek.'¹⁶⁵

Op zondag 23 maart 1941 deed zich een incident voor in Maastricht. Enkele in de stad bekende NSB-ers kwamen in 'vroolijke stemming' café Hiemstra in de Platielstraat binnen. Eén van hen ging, onder

---

¹⁵⁸ Beschikking Burgemeester Venlo 2 februari 1942, dossier joods onderwijs, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1497.

¹⁵⁹ Brief Burgemeester Venlo 18 mei 1942, ibidem.

¹⁶⁰ De benoeming van mevrouw Witmond in Venlo en mevrouw Schaap in Maastricht betekende een breuk met de landelijke regel dat gehuwde vrouwen niet voor de klas mochten staan, een bewijs dat de Joodsche Raad zich tot het uiterste inspande om het onderwijs aan joodse kinderen voortgang te laten vinden.

¹⁶¹ Brief Burgemeester Venlo, 2 december 1942, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1497.

¹⁶² Brief Burgemeester Venlo 16 dec. 1942, ibidem.

¹⁶³ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 123.

¹⁶⁴ Lies Cillekens-Cox et al., *Sprekende Getuigen. Herinneringen uit de periode 1940-1945 in Roermond* (Roermond 2000) 163.

¹⁶⁵ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 132.

luide bijval van de anderen, langs alle tafeltjes en vroeg op intimiderende toon of er hier joden aanwezig waren. Een gemengd gehuwde joodse vrouw, Auguste Tibout-Geisel, werd te verstaan gegeven dat ze zich niet meer in het café zou mogen vertonen. Bijna alle gasten verlieten doodsbleek het lokaal. De vrolijke nieuwe gasten bleven nog een tijd plakken, onder het zingen van anti-joodse liedjes.¹⁶⁶ In de nacht van 16 op 17 juni veroorloofde een dronken Duitse douanebeambte het zich om vier Maastrichtse burgers die naar huis terugkeerden van hun werk, te fouilleren. Hij dreigde de arbeiders met zijn pistool en de mannen deden hiervan aangifte bij de politie. De douanier verdedigde zich door te stellen dat hij op zoek was naar joden die zonder *Ausweis* op straat liepen.¹⁶⁷

Op 24 april 1941 werd door het Toneelgezelschap Köhler in Maastricht de operette 'Professor Witkiel' uitgevoerd. Tijdens de voorstelling werd vanuit het publiek met eieren gegooid naar de acteurs, onder het roepen van: 'De joden moeten er uit'. Een politieambtenaar sommeerde de oproerkraaiers de zaal te verlaten, maar die weigerden te vertrekken en molesteerden in plaats daarvan de politieman. Enige collega's moesten hem ontzetten. De daders werden geïdentificeerd als leden van de WA. De toneelspelers moesten onder politie-escorte naar hun hotel worden gebracht. De Commissaris van Politie, die het voorval meldde aan de *Sicherheitspolizei*, voegde er aan toe dat alle acteurs hun arische afstamming konden bewijzen.¹⁶⁸

Joodse winkels werden vanaf juni 1941 verplicht een bord aan te brengen bij de voordeur van hun bedrijf, met daarop de tekst: '*Verboten für deutsche Wehrmacht. Jüdisches Geschäft*'. Commandant Wunderwald van de *Feldgendarmarie* in Venlo droeg de politie op, om bij de joodse fotograaf Leonard van Gelder aan de Stalbergweg een plakkaat op te hangen met deze tekst.¹⁶⁹ De *Ortskommandant* van Venlo beklaagde zich erover dat '*die Schilder an den jüdischen Geschäften teils so angebracht sind, dass sie schlecht gesehen werden können*'. Daarom schreef hij voor dat de borden aan de toegangsdeur van de winkel moesten worden bevestigd of op kijkhoogte (1,50 meter boven de grond) op de etalageruit.¹⁷⁰ Een zekere Lafleur uit Roermond noteerde in zijn dagboek dat hij dit bord aantrof toen hij inkopen ging doen bij de firma Elgozo, eigendom van de joodse ondernemer Goudsmit: 'Daaraan had Elgozo niet veel pijn, want zijn gewone klanten bleven komen. Die hadden lak aan dergelijke waarschuwingen.'¹⁷¹

Twee verordeningen beperkten in het bijzonder de vrijheid en de rechten van de joodse bevolking: de beide 'Beschikkingen betreffende het Optreden van Joden in het Openbaar'. De eerste (VO 138/1941) werd van kracht op 15 september 1941; de tweede op 1 juli 1942. Aan de eerste verordening was al het een en ander voorafgegaan, dat in Limburg soms het karakter aannam van een tragikomedie.

De joden moesten worden geweerd uit het openbare leven. Naar de mening van sommige Limburgse 'autoriteiten' kon daar niet vlug genoeg mee worden begonnen. De Kringleider van de NSB in Maastricht Ir. A. Honig van den Bossche, was zo'n man, die de neiging had bij de anti-joodse maatregelen voor de muziek uit te lopen. Op 3 mei 1941, vier maanden vóór de eerste verordening die de bewegingsruimte van joden in het openbaar aan banden legde, schreef hij een brief aan burgemeester en wethouders van Maastricht:

---

¹⁶⁶ Proces-verbaal Maastrichtse politie 23 maart 1941. RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1529.

¹⁶⁷ Waarschijnlijk wordt bedoeld het persoonsbewijs, waarvan de uitreiking inmiddels was begonnen. Rapport Commissaris van Politie 18 juni 1941, *ibidem*.

¹⁶⁸ Rapport Commissaris van Politie 25 april 1941, *ibidem*.

¹⁶⁹ Dagrapport Politie Venlo 23 september 1941, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 98.

¹⁷⁰ Brief Ortskommandant Venlo. *ibidem*.

¹⁷¹ Dagboek Lafleur, blad II-2, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 115.

Op de maandelijks op de 1sten Woensdag te houden markt te Maastricht komen steeds vele joden hun koopwaar aanbieden. Deze joden komen van overal elders naar Maastricht.¹⁷² Het is te over bekend, dat het volk hier door hen met de koopwaar bedrogen wordt, niet alleen wat de prijzen betreft, doch ook wat de hoedanigheid aangaat, terwijl tevens nog geknoeid wordt met de afgifte van distributiebonnen. Ten einde de bevolking tegen dit oosters ras in bescherming te nemen verzoek ik Uw college beleefd wel te verbieden dat noch op dien genoemden Woensdag, noch op andere dagen, joden hun koopwaar op de markt of op andere plaatsen op straat aanbieden.

De gemeentesecretaris antwoordde namens het College op 19 mei, dat er een onderzoek was ingesteld, waaruit geen onacceptabele handelwijze van de joodse kooplieden was gebleken. Hij wees er op dat er 'in dit opzicht geen [...] voorschriften van de bevoegde centrale instanties in Den Haag zijn uitgevaardigd. Ons college [kan] noch aan de bestaande positieve wetgeving, noch aan de daarop stoelende gemeentelijke verordeningen eenige rechtsgrond ontleenen, waarop' de joodse kooplui kunnen worden geweerd. Daar was Ir. Honig van den Bossche niet tevreden mee. Hij ging in hoger beroep bij de Commissaris der Provincie, met een brief die werd gekenmerkt door een uitgesproken antisemitisch taalgebruik:

Het verzoek van B. en W. om eene opgave van concrete feiten over bedrog en geknoei van de van elders alhier op de markt komende joden, is bepaald kinderlijk, en wijst er op dat deze Jodenknechten er voor terugschrikken hun Jodenvriendjes eenig nadeel te berokkenen. [...] De tweede alinea van het schrijven van B. en W. is een schijnbaar geleerd betoog (vooral het woord 'stoelende' is vermakelijk) gebruikelijk bij ambtenaartjes, die zich heele pieten voelen tegenover eenvoudige provincialen, welk betoog echter gevoeglijk tegenover mij achterwege had kunnen blijven, daar ik van die betoogtrant volkomen op de hoogte ben. [...] Nu wij de medewerking van den burgemeester niet hebben zullen wij een anderen weg moeten bewandelen om het oostersch gespuis van de markt te weren.¹⁷³

Wat de Commissaris heeft geantwoord weet ik niet, maar een nieuwe brief van Honig van den Bossche volgde op '5 Zomermaand [juni HvR] 1941.':

[...] Gisteren 4 juni constateerde ik persoonlijk weer de aanwezigheid van deze volksvreemde parasieten op de markt. [...] Ik moge U verzoeken onder de aandacht van den burgemeester te willen brengen, dat nog onlangs op het in Zuid-Afrika gehouden Zionistencongres duidelijk is te verstaan gegeven, dat de joden over de geheele wereld de vijanden zijn van Duitschland. [...] Een gemoedelijke wenk van de burgemeester zou voldoende zijn geweest om de smouzen te doen wegblijven. Nu heeft hij getoond zich niets aan te trekken van den volkswil deze oosterlingen te zien verdwijnen. Bovendien is zijn gedrag anti-Duitsch.¹⁷⁴

Het hielp nog steeds niet en kennelijk deed de Kringleider nu een beroep op het hoofdbestuur van de NSB. Op 12 juni liet de Gemachtigde voor Rechtskundige Aangelegenheden van deze Beweging in een kort briefje weten aan de Kringleider, dat 'aan de hand van de bestaande wettelijke bepalingen de aanwezigheid van joden op de markt niet kan worden verhinderd.'¹⁷⁵

---

¹⁷² Het aantal joodse marktkooplieden was sterk toegenomen, want enerzijds probeerde de overheid het aantal kleine winkels te verminderen, anderzijds werd aan joden steeds moeilijker gemaakt te werken als straatventer. Als enige resterende mogelijkheid probeerden veel joden een vaste standplaats op een markt te verwerven. Zie: Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam 1998) 411-414.

¹⁷³ Correspondentie met Honig van den Bossche, NIOD, Archief 123, NSB. Inv. nr. 1592.

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ Correspondentie met Honig van den Bossche, NIOD, Archief 123, NSB. Inv. nr. 1593,

Honig van den Bossche was een vasthoudend man. Hiervan getuigt een brief van zijn hand, gedateerd '27 Bloeimaand [mei HvR] 1941', gericht aan de directie van Brand's Bierbrouwerij te Wijlre. Hij schreef:

Zoals u bereids bekend zal zijn hebben de besturen van de drie plaatselijke kasteleinsbonden goed gevonden dat dezerzijds [door de NSB HvR] bordjes met het opschrift 'Joden niet gewenscht' in de Maastrichtse cafés worden geplaatst. Bij het plaatsen van deze bordjes in Uwe cafés wordt het bezwaar ondervonden dat Uw zetkasteleins¹⁷⁶ deze niet durven te doen plaatsen zonder Uw toestemming. Ik verzoek U bij dezen Uw betreffende cafés uiterlijk 2 Juni a.s. te willen mededeelen dat daartegen Uwerzijds geen bezwaren bestaan. Mochten één of meer Uwer kasteleins op 3 Juni a.s. het plaatsen van deze bordjes niet toestaan, dan zal voor de betreffende cafés worden voorgesteld deze verboden te verklaren voor leden van de Duitse Weermacht.

Directeur August Brand van de gelijknamige brouwerij gaf persoonlijk antwoord:

[...] Alvorens nader op den inhoud van Uw schrijven in te gaan zouden wij gaarne binnen den door U gestelden termijn van U willen vernemen of U tot het schrijven van Uwen brief, en tot het in het vooruitzicht stellen van de door U genoemde maatregelen volmacht hebt, hetzij van de Duitse, hetzij van de Nederlandsche autoriteiten. De laatste alinea van Uw schrijven maakt den indruk dat u zich ter zake in verbinding hebt gesteld met de Duitse Weermacht. Wij nemen aan dat U immers van de veronderstelling uitgaat dat Uw tactiek bij de Duitse Weermacht in goede aarde zal vallen.¹⁷⁷

Honig van den Bossche was te snel geweest, want er bestond nog geen enkel voorschrift van enige autoriteit om dergelijke bordjes te plaatsen. Maar deze zouden niet lang meer op zich laten wachten. Op 1 juni was het eindelijk zover. Triomfantelijk kon Honig dan ook op 7 juni aan Brand laten weten:

In antwoord op Uw brief van 28 mei j.l. kan ik u vertrouwelijk mededelen dat het bezoeken van café's e.d. – waar joden worden toegelaten – over eenige dagen aan de Duitse Weermacht hier ter stede zal worden verboden. Ik geef U daarom in Uw eigen belang in overweging, onverwijld Uw zetkasteleins alhier te instrueeren een bordje 'Joden niet gewenscht' te plaatsen.

Brand antwoordde dat hij een bevel van de Duitse autoriteiten zou afwachten en daarna bepalen wat hem te doen stond.¹⁷⁸ Ook de *Ortskommandant* van Maastricht zette de overijverige NSB-leider op zijn nummer. Kennelijk had Honig van den Bossche ook het bewuste bordje laten plaatsen voor Hotel Willems, een hotel dat door de *Wehrmacht* was gevorderd. Hij moest het onmiddellijk laten weghalen, 'da die *Wehrmacht* sich grundsätzlich aus dem politischen Kampf herauszuhalten hat.'¹⁷⁹

Op 31 mei 1941 verscheen eindelijk de Verordening 138/1941 waarop Honig lang had gewacht, bekendgemaakt door de Rijkscommissaris en Rauter samen. Hierin werd het aan joden verboden om zich op te houden in publieke baden en alle soorten zweminrichtingen. Verder mochten joden geen publieke plantsoenen betreden, geen kamers huren in hotels en pensions en geen paardenrennen bezoeken als toeschouwer. Overtreding kon worden bestraft met ten hoogste zes maanden hechtenis of een geldboete van duizend gulden.¹⁸⁰ Maar de maatregel was alleen van toepassing op *Kurorte, 'solche Gemeinden, die einen ausgesprochenen Charakter als Bade- oder Erholungsort tragen'*. Sommige gemeenten kregen aanvankelijk de opdracht om aan alle toegangswegen rechts

¹⁷⁶ Caféhouder wiens bedrijf eigenaar is van de brouwerij.

¹⁷⁷ Correspondentie met Honig van den Bossche, NIOD, Archief 123, NSB. Inv. nr. 1592.

¹⁷⁸ Correspondentie met Honig van den Bossche, NIOD, Archief 123, NSB. Inv. nr. 1593.

¹⁷⁹ Brief Ortskommandant Maastricht 20 juni 1941, ibidem.

¹⁸⁰ Verordening 20/1941, onder meer in: Euregionaal Archief, Bestuursarchief Gemeente Geleen, inv. nr. 131.

van de weg borden te plaatsen van 60 bij 30 centimeter, met de tekst: 'Gemeente ....., beperkte bewegingsvrijheid voor Joden. Verordening no 138/1941.' Bij de ingangen van parken en zwembaden kwamen borden van 40 bij 20 centimeter met de tekst 'Voor Joden verboden'.¹⁸¹ Het bleek dat de verordening stuitte op grote weerstand bij de Limburgse burgemeesters. De burgemeesters van Maastricht en Heerlen deden, evenals veel collega's, hun uiterste best om aan te tonen dat hun gemeente niet aangemerkt kon worden als '*Kurort*'.¹⁸² Commissaris De Marchant et d'Ansembourg schreef, dat het opmerkelijk was 'hoe zeer de burgemeesters er op bedacht zijn het '*Kurort*-karakter hunner gemeente te negeren'. Op 20 augustus hakte de Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken de knoop door. Hij stuurde een lijst rond van 46 Nederlandse gemeenten, die beschouwd moesten worden als *Kurort*. Later werden daar nog een paar andere aan toegevoegd. In alle andere gemeenten konden eventueel reeds geplaatste bordjes weer worden verwijderd. De lijst van gemeenten waar het verbod bleef gehandhaafd wekt verbazing. Daarop stonden de gemeenten Beek, Geulle, Gulpen, Mook en Middelaar, Tegelen, Vaals en Valkenburg-Houthem. Beek kan onmogelijk zijn beschouwd als een badplaats of als een toeristenplaats. De indruk bestaat dat het de opstellers van de lijst ontbrak aan aardrijkskundige kennis. Het woord Beek zal, evenals Geulle en Gulpen, de associatie hebben gewekt met stromend water en dus met badplaats. De waarnemend burgemeester van Beek stelde in een brief aan de Commissaris der Provincie nog eens dat in Beek het verblijf van toeristen en vakantiegangers van geringe omvang was en dat er helemaal geen bezoekers kwamen om gezondheidsredenen.¹⁸³

Voor de Commissaris van de Provincie ging de maatregel echter niet ver genoeg. In een onthullende brief aan Secretaris-Generaal Frederiks schreef hij:

Zodoende valt het mij moeilijk mij zonder meer bij Uw besluit d.d. 20 dezer neer te leggen zonder in conflict te komen met de door mij aan de bezettingsautoriteiten beloofde loyaliteit. Immers, ik ben van meening, dat buiten de op de genoemde lijsten staande gemeenten, er nog een aantal zijn die ontegenzeggelijk onder het begrip '*Luftkurort*' vallen. Het is feitelijk zoo, dat geheel Zuid-Limburg, in elk geval echter het Geuldal, door het vreemdelingenverkeer als zoodanig wordt beschouwd. Bovendien wordt in den laatsten tijd de streek van Arcen steeds meer door vreemdelingen bezocht, die aldaar in hun vacantielijd genieten van Maas en Bosch. Hetzelfde kan zeker wel gezegd worden van Swalmen, waar o.a. een zeer mooie zweminrichting, de paardenrennen e.d. vele vreemdelingen trekken. Kenteekenend voor de deloyale mentaliteit van de burgemeester van Swalmen is wel zijn mededeeling, dat aangezien vrijwel nooit joden aldaar gebruik maken van de badinrichting, hij het niet noodig vindt maatregelen te treffen. [...] De burgemeester van Meerssen, die eveneens van meening is dat voor zijn gemeente geen beperkende maatregelen voor joden hoeven te worden genomen, schrijft echter dat in den tijd van 15 Juli tot 15 Augustus van de 95 personen die in Meerssen waren, er 8 joden zijn geweest, hetgeen dus 9 % uitmaakt. [...] Zodoende kom ik tot de conclusie dat behalve de door U genoemde plaatsen, minstens ook de volgende gemeenten nog voor verbod voor joden in aanmerking komen: Arcen en Velden, Berg en Terblijt, Bunde, Cadier en Keer, Elsloo, Hulsberg, Klimmen, Meerssen, Schimmert, Slenaken, Swalmen, Wijlre en Wittem (Epen). Bovendien ben ik van meening dat Maastricht, Venlo en Roermond feitelijk ook als vreemdelingenverkeersplaatsen in aanmerking komen, hoewel ik

---

¹⁸¹ Brief Commissaris van Politie 4 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

¹⁸² Brief Burgemeester Maastricht 19 augustus 1941, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 526, en: correspondentie hierover, Rijkheyt, Archief 016, Dossiers Gemeente Heerlen, inv. nr. 1521.

¹⁸³ Brief wnd. burgemeester Beek 19 augustus 1941, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534.

moet toegeven dat het grootste deel van de joden die deze steden bezoeken dit meer om zakelijke redenen doen.¹⁸⁴

Marchant ging ook zelf op onderzoek uit. Mook en Middelaar was een gemeente, waar de borden hadden moeten blijven staan. De Commissaris schreef op 30 augustus 1941 aan de burgemeester van deze meest noordelijke gemeente van Limburg: hij was op doortocht door Mook gekomen en had geen enkel bord 'voor joden verboden' kunnen ontdekken. Hij vroeg streng om opheldering. De burgemeester antwoordde dat op 28 augustus was overgegaan tot plaatsing van de borden, maar dat onbekenden inmiddels weer een der borden hadden verwijderd.¹⁸⁵

De intrekking op 20 augustus van de verplichting om de verbodsborden te plaatsen was evenmin naar de zin van alle lokale bestuurders. De burgemeester van Heer deelde mee dat de gevraagde maatregelen tegen joden door hem al waren uitgevoerd. 'Uit de spoedige uitvoering van bedoelde opdracht blijkt dat de voorgeschreven maatregelen door mij noodig geacht werden'.¹⁸⁶ Hij voelde er niets voor de borden weg te halen. In Venlo werd door de politiecommissaris besloten dat weliswaar 'de bewegingsbeperking voor joden in Venlo tot nader order was opgeschort, doch dat desbetreffende bekendmakingen [de bordjes HvR] maar moeten blijven hangen.' Ze bleven niet 'hangen', want op 15 augustus werden ze door de politie opgevestigd uit een beek en enkele dagen later waren ze opnieuw door onbekenden met paal en al verwijderd.¹⁸⁷

De intrekking van de bedoelde verplichting voor de meeste gemeenten was slechts van korte duur. Op 15 september werd Verordening 138/1941 van kracht voor het hele land en bovendien van toepassing op meer openbare gelegenheden. Van nu af was het aan joden verboden om nog deel te nemen aan de meeste openbare bijeenkomsten en om cafés, restaurants, pensions, schouwburgen, bioscopen, parken, dierentuinen en openbare bibliotheken te bezoeken. Ook deelnemen aan markten en bezoeken van veilingen, beurzen en slachthuizen was joden niet langer toegestaan. Het marktverbod betekende een belangrijke belemmering voor veel handeldrijvende joden om hun kost te verdienen.¹⁸⁸ Ruimten waarin wel joodse bijeenkomsten werden gehouden – na het verkrijgen van de vereiste vergunning uiteraard – moesten worden aangeduid met een bord met het opschrift 'joodsch lokaal' of 'joodsche bijeenkomst, alleen toegankelijk voor joden'. Niet-joden mochten in dat geval deze ruimten niet betreden.¹⁸⁹ Joodse pensionhouders mochten slechts niet-joodse gasten toelaten op voorwaarde dat joodse gasten werden geweerd.¹⁹⁰ Op alle openbare gebouwen moest het opschrift worden aangebracht: 'voor joden verboden'. Er moesten borden met het opschrift 'Gemeente ..., Beperkte Bewegingsvrijheid voor Joden' worden geplaatst bij alle toegangswegen tot de gemeente.

Er werd overal een inventarisatie uitgevoerd hoeveel bordjes elke gemeente nodig had. Hierbij werd onderscheid gemaakt tussen kartonnen kaarten voor gebruik binnenshuis en houten borden voor plaatsing in de openlucht. In de gemeente Beek (6.355 inwoners) was het aan joden verboden om te verblijven in 37 cafés, een concertzaal, drie bibliotheken, een veiling, twee voetbalvelden, een slachthuis en een marktterrein.¹⁹¹ De burgemeester van Heer (6.318 inwoners) bestelde 39 kartonnen en vier houten borden.¹⁹² De gemeente Maastricht bestelde 534 borden, bedoeld voor

¹⁸⁴ Brief Commissaris 23 augustus 1941, NIOD, Archief 123, NSB, inv. nr. 1707.

¹⁸⁵ Correspondentie met burgemeester Mook aug.sept 1941, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534.

¹⁸⁶ Brief Burgemeester Heer 19 augustus 1941, ibidem.

¹⁸⁷ Dagrappporten Politie Venlo 14-21 augustus 1941, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 97.

¹⁸⁸ Brief Procureur-Generaal van Politie 8 december 1941, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737; en : Roest en Scheren, *Oorlog in de stad*, 420.

¹⁸⁹ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 599.

¹⁹⁰ Circulaire JCC 19 september 1941, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge, inv. nr. 326.

¹⁹¹ Lijst openbare gelegenheden in Beek, Euregionaal archief Born, GA Beek 1928-1981, inv. nr. 1519.

¹⁹² Brief Proc.-Gen. van Politie 16 december 1941, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17.

417 cafés, twee zwembaden, 26 concertzalen, 21 bibliotheken, één veiling, 28 parken, 8 markten, 29 sportgelegenheden en twee slachthuizen.¹⁹³

Na een paar maanden van voorbereiding werden in januari 1942 de bordjes uitgereikt aan de betreffende instellingen en cafés. In Amstenrade reikte de veldwachter bordjes uit aan elf caféhouders. Vóór 31 januari moesten ze duidelijk zichtbaar, aan de hoofdingang, op gezichtshoogte zijn aangebracht. In een begeleidend briefje van de burgemeester kon men verder lezen dat 'oude' borden met een andere tekst, zoals 'joden niet gewenscht' niet meer mochten worden gebruikt.¹⁹⁴ Ook in Slenaken vond de verstrekking plaats. Drie caféhouders, W. van de Gaar, H. Boon en H. Dodemont maakten niet zo'n haast met het aanbrengen van de bordjes in hun bedrijf. Zij werden door de burgemeester berispt.¹⁹⁵

Op 3 mei maakten twee rechercheurs van de gemeentepolitie van Maastricht een rapport op over het verwijderen door onbekenden van maar liefst twaalf bordjes met de tekst 'Voor Joden verboden' bij de diverse toegangen tot het Stadspark en het Mgr. Nolenspark. Ze waren afgerukt van de houten palen waarop ze waren bevestigd. De schroeven waren vaak achtergebleven in de paal. Een nauwkeurig onderzoek naar sporen van de daders leverde niets op. Later doken de verwijderde bordjes op: een visser viste er een uit de Maas en de politie zelf kon er ook een aantal uit de rivier dreggen. De Commissaris van Politie bestelde nieuwe exemplaren bij de Procureur-Generaal in Den Bosch, maar helaas: ze waren niet meer voorradig en ten gevolge van materiaalschaarste konden voorlopig ook geen nieuwe worden vervaardigd. De Procureur-Generaal deed de suggestie om 'bij wijze van noodmaatregel op die plaatsen waar zulks nodig is, kaarten c. q. borden te doen aanbrengen welke zooveel mogelijk met de voorgeschreven vorm in overeenstemming zijn'.¹⁹⁶ Het verwijderen van de bordjes door onbekenden leidde in Maastricht tot een catastrofe, die het begin inluidde van de deportaties van joden uit Limburg. Als vergelding werden op 21 mei dertien joodse mannen op last van de *Sicherheitspolizei* door de gemeentepolitie gearresteerd en opgesloten in het concentratiekamp Amersfoort.¹⁹⁷ Ik kom daar later in dit hoofdstuk op terug.

Kerkelijke overheden protesteerden tegen de verplichting om borden 'Voor Joden verboden' aan te brengen bij parochiehuizen en dergelijke. Arie Dalm, bibliothecaris van de Hervormde Bibliotheek in Heerlen, verklaarde aan de politie dat hij niet bereid was het gewraakte bord voor zijn instelling te plaatsen, omdat alleen lidmaten van de Hervormde Kerk daar boeken konden lenen. De Heerlense politiecommissaris verdedigde dit naar zijn mening redelijke argument ten overstaan van de Procureur-Generaal van Politie in Den Bosch.¹⁹⁸ Er kwam toen een uitzonderingsbepaling voor zuiver kerkelijke instellingen, als parochiehuizen en kerkelijke bibliotheken. Maar pastoors en kerkbesturen in kleine plaatsen waren daar niet tevreden mee. Het onderscheid tussen kerkelijke en openbare gelegenheden werd hier niet zo scherp gezien en sommigen lieten ook de bordjes weghalen bij openbare leesalen en bibliotheken.

Ook na de dramatische gebeurtenis in Maastricht in mei 1942 bleven de verbodsbordjes de gemoederen bezighouden. Op 19 juni 1942 constateerden twee politieagenten in Maastricht, bezig enkele bibliotheken te zuiveren van de bezetter onwelgevallige literatuur, bij toeval dat bij leesalen op meerdere plaatsen de bordjes waren verwijderd. Alle hiervoor verantwoordelijke personen,

---

¹⁹³ Correspondentie hierover, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

¹⁹⁴ Instructies Burgemeester Amstenrade, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Amstenrade, inv. nr. 619.

¹⁹⁵ Brief Burgemeester Slenaken 12 augustus 1941, Rijckheyt, Archief 403, Gemeente Slenaken 1795-1950, inv. nr. 1069.

¹⁹⁶ Correspondentie hierover, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

¹⁹⁷ Brief Commissaris van Politie 22 mei 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1531.

¹⁹⁸ Correspondentie over deze kwestie maart 1942, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 221.

waaronder pastoor-deken D. Schoenmaeckers, erkenden dat zij hiervoor verantwoordelijk waren, omdat de bisschop van Roermond zulks om godsdienstige redenen had bevolen. Zij waren ook niet bereid ze zonder diens toestemming te herplaatsen. Aangezien de bedoelde leeszaal allen te boek stonden als 'openbaar' was de Commissaris van Politie van mening dat in deze gevallen geen uitzondering mocht worden gemaakt. 'Naar mijn mening [...] tracht men thans aan het plaatsen van de bewuste bordjes te ontkomen door het te doen voorkomen of deze bibliotheken min of meer besloten zijn.' De te hulp gevraagde Procureur-Generaal wist raad. Bordjes hoefden niet te worden geplaatst als de leeszaal afstand zouden doen van hun openbare karakter. 'Het is echter zeer aan twijfel onderhevig of de betrokken instelling dan nog aanspraken zal kunnen maken op subsidie van Rijk, Provincie, of Gemeente.' Dat hielp. Op 20 november kon de Commissaris meedelen dat alle borden weer op hun plek hingen.¹⁹⁹

Ook bij de Openbare Leeszaal aan het Munsterplein in Roermond bleken de betreffende bordjes verdwenen te zijn. Het bestuur van de Leeszaal werd ondervraagd door de politie. De waarnemend voorzitter gaf te kennen dat hij ervan op de hoogte was, dat de bisschop van Roermond opdracht gegeven had de bordjes te verwijderen, maar, zo zei hij, het bestuur had dit niet aangedurfd, uit angst voor Duitse maatregelen. Hij had er vervolgens geen enkel idee van wie de bordjes daarna toch had verwijderd. Drie dagen later herriep hij zijn eerdere verklaring. De waarheid was, zo zei hij toen, dat de bordjes waren verwijderd op uitdrukkelijke wens van de bisschop van Roermond. Het voltallige bestuur had het in gezamenlijkheid gedaan. De bordjes waren na verwijdering vernield. Drie weken later kon een politieagent aan de Commissaris melden dat de gewraakte bordjes inmiddels weer waren aangebracht.²⁰⁰

Op 4 september 1942 deden agenten van de Politie van Venlo een onderzoek in de stad of overal de verplichte bordjes waren aangebracht. Op diverse plaatsen bleken ze te ontbreken, maar de beheerders van de bewuste openbare gelegenheden zegden toe ze onverwijld aan te brengen. Alleen ene Speetjens, voorzitter van de R.K. Openbare Leeszaal aan de Tegelseweg, deed die belofte niet. Hij ging niet verder dan de toezegging dat hij er thuis nog eens goed over na zou denken.²⁰¹

Burgers protesteerden op hun eigen manier. In Sittard werden bordjes met de tekst 'verboden voor joden' bij de roeivijver en het stadspark ontvreemd of vernield. Dat stak des te meer daar de ambtswoning van de burgemeester ook was gelegen aan de rand van het park en deze woning werd intensief bewaakt. Toch waren onbekenden er in geslaagd om maar liefst zes bordjes te verwijderen, als het ware onder de ogen van de surveillerende politieman.²⁰²

Met ingang van 1 mei 1941 mochten joden in vrije beroepen (artsen, advocaten, notarissen, apothekers, e.d.) nog alleen maar werken voor joodse patiënten of klanten. Op 13 mei mochten er geen joden meer deel uitmaken van schoolbesturen of oudercommissies, tenzij het scholen betrof die uitsluitend bestemd waren voor joodse leerlingen. Vanaf 15 juni konden joodse musici nog alleen maar spelen in zuiver joodse orkesten. Op grond van verordening 199/1941 van 23 oktober mochten joden geen lid meer zijn van verenigingen of stichtingen, tenzij het een zuiver joodse vereniging of stichting betrof. Overtreding kon worden gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden of een boete van duizend gulden.²⁰³ Overall in Limburg moesten de vele joodse leden van

---

¹⁹⁹ Correspondentie over deze kwestie, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

²⁰⁰ Proces-verbaal politie Roermond 24 juli 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231; en processen-verbaal 27 juli 1942 en 11 augustus 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 483.

²⁰¹ Brief Commissaris van Politie Venlo 4 september 1942, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 827.

²⁰² Brief burgemeester Sittard 19 mei 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534.

²⁰³ Circulaire Joodsche Raad 14 november 1941, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge Maastricht, inv. nr. 326.

fanfares, zangkoren, Carnavalsverenigingen en Roode Kruis-organisaties, hun lidmaatschap opzeggen.

Op basis van verordening 198/1941 van 23 oktober 1941 werd aan de Commissaris-Generaal voor Financiën en Economische Zaken de mogelijkheid geboden om de uitoefening van bepaalde beroepen door joden te verbieden of aan voorwaarden te binden. Een werkgever kon elke arbeidsovereenkomst met een jood zonder meer opzeggen, met inachtneming van een opzegtermijn van drie maanden. Voor ontslag was niet langer de toestemming van de Arbeidsinspectie vereist. Bij wijze van schadeloosstelling kreeg de ontslagen jood salaris doorbetaald gedurende een periode, die kon variëren van één maand bij een dienstverband van minder dan vijf jaar, tot zes maanden bij een dienstverband van meer dan 25 jaar.²⁰⁴ Op 30 juni 1942 liet de *Reichskommissar* een instructie uitgaan inzake het 'Verbod van Uitoefening van Verschillende Beroepen voor Joden', die was gebaseerd op de genoemde verordening 198/1941. Het werd joden toen effectief verboden om nog langer werkzaam te zijn in een groot aantal beroepen: veilingmeester, arbeidsbemiddelaar, belastingadviseur, drogist, gids voor toeristen, huwelijksbemiddelaar, accountant, leraar in het bijzonder onderwijs en paramedische beroepen. Venten op straat werd verboden, met uitzondering van handel in lompen, oude metalen en afval. Ook de pensioenrechten van ambtenaren en beoefenaars van aanverwante beroepen werden beperkt. De burgemeesters moesten een opgave doen van de joodse gepensioneerden in hun gemeente. De burgemeester van Roermond liet weten aan het Spoorwegpensioenfonds te Utrecht dat Mozes Polak, die een pensioen genoot van bovenvermeld fonds, geacht werd jood te zijn in de zin van artikel 4 der verordening 189/1940.²⁰⁵

Krachtens de verordening 200/1941 mochten niet-joden niet langer arbeid verrichten in gezinnen van joden (bijvoorbeeld als huishoudelijke hulp). Het was een maatregel om ongewenst geslachtsverkeer tussen ariërs en joden te voorkomen. Overtreding werd beschouwd als een misdad (tegen de Neurenberger Wetten) en zou worden beoordeeld door de Duitse strafrechter. De maximale straf bedroeg een jaar gevangenisstraf of fl.10.000 boete.²⁰⁶ In Beek moest het bejaarde echtpaar Salomon en Selma Steinberg-Hertz zijn hulp in de huishouding ontslaan. Mevrouw J. Kanarek-Ehrlich, eveneens in Beek, moest haar trouwe huisgenote en dienstbode Henny Blaszyk, die haar had vergezeld op haar vlucht uit Duitsland, de deur wijzen.²⁰⁷ Het echtpaar Rudolph en Augusta Goudsmit-Haas uit Venlo – beide echtelieden waren in de tachtig – vroeg vergunning om zijn dienstbode in dienst te mogen houden. De *Beauftragte* van de Rijkscommissaris gaf toestemming ... voor een verhuizing van het echtpaar naar De Joodsche Invalide, het grote joodse verpleeghuis in Amsterdam. Die verhuizing ging overigens niet door. Via Philip Cohen probeerde Goudsmit opnieuw een vergunning te krijgen om de dienstbode in dienst te kunnen houden. En waarachtig: van de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* kreeg hij schriftelijk toestemming om zijn dienstbode P. H. Verbeek voorlopig aan te houden, vermits zij ouder was dan 50 jaar en zolang Goudsmit geen andere – joodse – dienstbode kon vinden.²⁰⁸

De beroepsverboden leidden tot toenemende werkeloosheid en armoede onder joden. Mozes Hartog uit Maastricht, vader van vier jonge kinderen, was van beroep handelsreiziger. Volgens een rapport van de Commissaris van Politie verkeerde het gezin in armoedige omstandigheden, omdat Hartog zijn beroep niet meer mocht uitoefenen en omdat 'hem ook praktisch alle andere werkzaamheden onmogelijk zijn gemaakt'. Het gezin genoot een uitkering van fl.13,75 per week van het Burgerlijk Armbestuur en kreeg daarnaast een ondersteuning van fl.10,- van de zijde van arische

---

²⁰⁴ Ibidem.

²⁰⁵ Brief Burgemeester Roermond 6 juli 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1277.

²⁰⁶ Ibidem.

²⁰⁷ Van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis*, 87.

²⁰⁸ Correspondentie december 1941, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 806 en 827. Beide bejaarde echtelieden Goudsmit-Haas overleden in hun eigen stad.

familieleden. Hartog had daarnaast nog een ander probleem: hij was 'bij tuchtbeschikking veroordeeld tot betaling van 787,50 gulden boete' wegens een overtreding van de prijsbeheersingsverordeningen. De politiecommissaris steunde Hartog in zijn opvatting dat hij, gezien zijn economische toestand, absoluut niet in staat was deze som te betalen, ook niet in de voorgestelde maandelijkse termijnen.²⁰⁹

De Joodsche Raad zag ook een lichtpunt in de golf van ontslagen: doordat joodse gezinnen hun arische dienstboden hadden moeten ontslaan, kwamen er nieuwe vacatures als hulp in de huishouding in joodse gezinnen. De Raad achtte het als haar taak om joden te stimuleren om huishoudelijk werk te gaan verrichten en in dienst te treden bij joodse gezinnen, 'waarin zich een dringende behoefte zal openbaren aan Joodsch huishoudelijk personeel'.²¹⁰

Vanaf oktober 1941 gold voor joden een verbod om zonder vergunning van woonplaats te veranderen. De Duitse vertegenwoordiger bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken legde nog eens uit wat daarvan de reden was: de indringende noodzaak '*jederzeit zu wissen oder feststellen zu können wo der Jude zur zeit sich befindet.*' Elke jood moest op elk moment te pakken zijn. In principe was een verhuisvergunning een zaak van de *Generalkommissar für das Sicherheitswesen*, maar in noodgevallen, wanneer dat in het belang was van een arische verhuurder van een woning, kon de burgemeester zelf een vergunning afgeven.²¹¹ Henri Spreekmeester woonde in Kerkrade in één gemeubileerde kamer in de Kipstraat. Hij kreeg onverwacht de mogelijkheid om een hele woning te huren in de Reijerkuilenstraat. Hals over kop trok hij erin, zonder de voor joden vereiste verhuisvergunning. De politie van Kerkrade maakte proces-verbaal op. Het kon in der minne geregeld worden. Henri mocht blijven wonen en werd niet gestraft.²¹²

Hierna volgde een maatregel tegen joodse vluchtelingen. Kort na de bezetting van Nederland in juni en juli 1940 waren reeds de 'niet-arische vreemdelingen', dat wil meestal zeggen joodse vluchtelingen, geïnventariseerd. Waarschijnlijk hing dat samen met de wens van Hitler om de Duitse joden als eersten uit Nederland te verwijderen.²¹³ In alle gemeenten waren toen pamfletten opgehangen met de grote kop 'Bekendmaking'. In Sittard kon men lezen:

Het hoofd van de plaatselijke politie als bedoeld in artikel 1 van het Vreemdelingenreglement in de gemeente SITTARD, gezien artikel 4 van voornoemd reglement, VORDERT: dat alle niet-arische vreemdelingen [...] binnen 8 dagen na dagtekening van deze bekendmaking zich bij hem aanmelden aan het bureau van den VREEMDELINGEDIENST ten Politieburee a. d. Markt te Sittard, onder meebrenging van hun paspoort en eventuele andere identiteitspapieren. SITTARD, 3 juli 1940. Het hoofd van plaatselijke politie COENDERS.²¹⁴

Op 25 november 1941 trad de *Elfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz* in werking. Krachtens deze verordening verloren gevluchte joden hun Duitse of Oostenrijkse nationaliteit. De Nederlandse nationaliteit kregen zij er niet voor terug: ze werden statenloos. Hun vermogens in Duitsland vervielen aan het Duitse Rijk. De burgemeesters konden verblijfsvergunningen afgeven voor statenlozen. Formulieren daarvoor moesten worden aangevraagd bij de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie in Den Haag. De burgemeester van Nieuwenhagen vroeg

---

²⁰⁹ Rapport Majoor van Politie 20 augustus 1943, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 613.

²¹⁰ Circulaire Joodsche Raad 14 november 1941, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge Maastricht, inv. nr. 326.

²¹¹ Brief *Ministeralreferat* 1 november 1941, NIOD, Archief 020, *Verwaltung und Justiz*, inv. nr. 1462.

²¹² Proces-verbaal Politie Kerkrade 10 maart 1942, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 5241. Wellicht redde deze ervaring zelfs Henri's leven: na zijn contact met de politie besloot hij onder te duiken.

²¹³ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 106..

²¹⁴ Geciteerd in: Van Luijn, *Stadt Sittardt*, 217.

twalf formulieren aan, één voor elk van zijn twalf joodse burgers.²¹⁵ In de gemeente Maastricht verloren 114 personen hun Duitse nationaliteit, in Roermond 54, in heel Limburg ongeveer 600.²¹⁶

De beroving voltooid

Op 15 september 1941 werden de Hoofden van de Politie per telegram door de Procureur-Generaal ervan in kennis gesteld dat het voor joden van nu af aan verboden was goederen, huisraad, meubels, auto's, fietsen en andere bezittingen naar een andere plaats te brengen zonder schriftelijke toestemming van de *Zentralstelle*. Bij overtreding zou het gezinshoofd moeten worden gearresteerd, totdat de 'ontvreemde' goederen in de woning waren teruggekeerd.²¹⁷ Dat was de aanloop van verdere roof. De Eerste Liroverordening in augustus was beperkt gebleven tot personen met een hoog inkomen en een groot vermogen. De vrijstelling tot een vermogen van fl.10.000 kwam in maart 1943 te vervallen, waardoor 31.000 rekeningen van joden moesten worden overgeschreven naar Liro. Door middel van de Tweede Liroverordening, VO 58/1942 in mei 1942 poogde de bezetter het joodse restvermogen binnen te halen. Juwelen, edele metalen en een deel van de huisraad werd gevorderd. Mensen moesten die, evenals kunstvoorwerpen, kostbare boeken, porselein en waardevolle verzamelingen inleveren bij Lippmann en Rosenthal. Hetzelfde gold voor bewijzen van vorderingen op derden, patenten, auteursrechten en erfenisrechten. Nog lopende betalingen aan joden werden allemaal stopgezet. Wat joden mochten houden werd nauwkeurig omschreven: één gouden trouwring, één zilveren horloge, gebruikt tafelzilver.²¹⁸ Ontduiken van dit bevel kon leiden tot een gevangenisstraf van maximaal vijf jaar²¹⁹ of een geldboete van onbegrensde hoogte.

Op grond van dezelfde verordening moesten joden ook hun paarden, auto's en boten inleveren. In Venlo maakte men hierdoor een Opel Kadett buit, 4 cilinders, met 35.078 kilometers op de teller, chassisnummer K 37-11140A, kenteken P 29237.²²⁰ De meeste joden bezaten geen paard, boot of auto, maar wel een fiets. Zij moesten echter ook dit alledaagse vervoermiddel inleveren. Dit werd aan de burgemeesters meegedeeld in een brief van de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie van 22 juni 1942. Mochten er rijwielen door joden worden ingeleverd die niet in goede staat verkeerden, dan moesten die eerst worden gerepareerd op kosten van de voormalige eigenaar. Indien er aanwijzingen waren dat joden hadden geprobeerd een fiets door te verkopen of te schenken aan derden, moest onmiddellijk de *Sicherheitspolizei* hiervan in kennis worden gesteld.²²¹ De burgemeesters deden een week later verslag van de omvang van de buit. In Beek werden elf fietsen ingeleverd. Jacob Benedik leverde zijn nieuwe Gazelle herenfiets in, gemerkt nummer 80398; slager Bernard Meijer een ongemerkte bakfiets, die hij had gebruikt voor het bezorgen van vleeswaren bij zijn klanten.²²² De burgemeester van Echt rapporteerde dat 'in deze gemeente wonende joden niet in het bezit van een rijwiel' waren.²²³ Dat laatste kon kloppen, want vier van de vijf joden uit Echt woonden in een klooster, de vijfde was gemengd gehuwd. Zijn fiets zal eigendom van zijn familie zijn geweest. Het viel de burgemeester van Maastricht op dat een groot aantal gezinnen waarvan hij had verwacht dat men minstens één fiets zou bezitten, beweerden er geen te hebben. Daarom gaf hij een lijst met 54 namen aan de Commissaris van Politie, met het

---

²¹⁵ Brief Burgemeester Nieuwenhagen 7 januari 1942, GA Landgraaf, Archief Gemeente Nieuwenhagen, inv. nr. 1214.

²¹⁶ Naamlijst, RHCL, Archief Burgerlijke Stand en Bevolking Maastricht, inv. nr. 126a; en : naamlijst 25 november 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

²¹⁷ Telegram Proc.-Gen. van Politie 15 september 1941, GA Landgraaf, Archief Gemeente Nieuwenhagen, inv. nr. 1214.

²¹⁸ Aalders, *Roof*, 201-203; en: Van Tielhout, *Banken in bezettingstijd*, 83-87.

²¹⁹ In de praktijk betekende dit vaak opzenden naar Mauthausen.

²²⁰ Lijst automobielen juni 1942, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1407.

²²¹ Brief Gevolmachtigde 22 juni 1942, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Urmond, inv. nr. 01.

²²² Van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis*, 86.

²²³ Brief Burgemeester Echt 25 juni 1942, GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Echt 1938-1989, inv. nr. 784.

verzoek om uit te zoeken of deze joden wellicht een of meer fietsen hadden achtergehouden. De politie deed haar onderzoek grondig. Uiteindelijk resulteerde dat in twee verdachten: de heren Lipschitz en Hermann zouden de verordening hebben genegeerd. Over hen werd overleg gevoerd met *Judensachbearbeiter* Hans Conrad van de *Sicherheitspolizei*.²²⁴ Kennelijk had het toen voor beiden geen grote gevolgen. De *Sicherheitspolizei* kreeg een tip dat de jodin Ellen van Leeuwen-Hoffmann in Gennep haar fiets had afgestaan aan de dochter van wethouder C.W. Steinmann, in plaats van hem in te leveren bij de autoriteiten. De veldwachter kreeg opdracht de zaak uit te zoeken. 'Niets aan de hand', zo rapporteerde deze, 'er was slechts sprake geweest van de ruil van de fiets tegen een kinderbedje' voor de in 1940 geboren dochter Anneke van Ellen van Leeuwen.²²⁵

In november werden alle banktegoeden bijgeschreven op het eerder vermelde *Sammelkonto*. Joden ontvingen vanaf januari 1943 alleen nog een kleine bijdrage voor hun levensonderhoud via de Joodsche Raad, die daarvoor putte uit het *Sammelkonto*. De joden waren op een doeltreffende manier beroofd.²²⁶

De bezetter nam zowel maatregelen om eigen woningen van joden in handen te krijgen, als om joden uit hun gehuurde woning te zetten. Krachtens verordening 154/1941 van 11 augustus 1941 hadden joden eigen woningbezit en ander onroerend goed, alsmede hypotheeken, via de Kamer van Koophandel moeten aanmelden bij de *Niederländische Grundstückverwaltung (NGV)*. Deze wees voor elke woning een *Verwalter* aan, die ervoor moest zorgen dat de huizen werden verkocht en de opbrengst van de verkoop gestort op het *Sammelkonto* van de *Vermögensverwaltung und Renteanstalt* bij de Liro, waaruit de voormalige eigenaar 'schadeloos' zou worden gesteld in honderd kwartaaltermijnen. De verkoop, voor veel te lage prijzen, wilde niet erg vlotten omdat veel Nederlandse hypotheekbanken niet bereid waren mee te werken.²²⁷ Toen de eigenaren werden gedeporteerd bleek de helft van de verkopen nog niet te zijn afgehandeld.²²⁸

Tot januari 1943 bestond er met betrekking tot de vordering en toewijzing van joodse huurwoningen een vrij chaotisch beleid. Dat verschilde sterk per gemeente: burgemeesters hadden een grote mate van beleidsvrijheid om woningen te laten ontruimen door de bewoners te dwingen om te gaan samenwonen met andere joodse gezinnen.²²⁹ Louis Tas schreef op 3 maart 1942: 'Er worden [in Maastricht] vele joden uit hun huizen gezet. Ook in dit huis is alles geregistreerd.'²³⁰ Het bejaarde vluchtelingenechtspaar Steinberg-Hertz had een huis gehuurd in Beek, een fraaie woning aan de Rijksweg. Toen burgemeester Joop van Sonsbeeck in 1941 om principiële redenen aftrad werd de NSB-er Godfried Smalbach tot burgemeester benoemd. Deze had zijn zinnen gezet op het huis van Steinberg. Op alle mogelijke manieren en na inschakelen van achtereenvolgens de Commissaris der Provincie en de Hoofdinspecteur van de Politie, lukte het hem uiteindelijk om Steinberg te bewegen 'vrijwillig' zijn huis te verlaten. Het echtpaar verhuisde naar een bovenwoning in Grevenbicht.²³¹

Vanaf 1943, toen veel joodse gezinnen waren gedeporteerd of ondergedoken, werd de woningroof gecoördineerd door de *Beauftragte*. Deze liet in alle gemeenten een inventarisatie van joodse woningen uitvoeren, zowel van panden die reeds door de bewoners waren verlaten, als van de woningen die nog werden bewoond. Alex Keyzer in Venlo, Roermondschestraat 11, werd verplicht met zijn gezin te gaan samenwonen met de familie D. Schönbach, Nieuwstraat 43. Op 12 maart 1943

---

²²⁴ Correspondentie in: RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1938.

²²⁵ Rapport politie Gennep 21 juli 1942, GA Gennep 1940-1946, inv. nr. 117.

²²⁶ Aalders, *Roof*, 171-173.

²²⁷ Ibidem, 144-146.

²²⁸ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 5 eerste helft*, 574-577.

²²⁹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 449.

²³⁰ Dagboek L.M.Tas 3 maart 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468.

²³¹ Uitgebreide correspondentie hierover, NIOD, Archief 086, *Beauftragten*, inv. nr. 398. Het echtpaar werd vanuit Grevenbicht in april 1943 gedeporteerd naar Vught en vervolgens naar Westerbork en Sobibor.

verhuisde het gezin. Keyzer vroeg aan de burgemeester een bewijs dat het inderdaad een gedwongen verhuizing was geweest. Met dit bewijs hoopte hij van Lippmann en Rosenthal de verhuiskosten vergoed te krijgen.²³²

De laatste rechten ontnomen

Via een aankondiging in *het Joodsch Weekblad* van 20 maart 1942 vernamen joden dat hen ook autorijden met onmiddellijke ingang was verboden. Men kon slechts in uitzonderingsgevallen een vergunning krijgen via de *Zentralstelle*.

Op 1 maart 1942 liet Hitler, op verzoek van *Reichsleiter* Alfred Rosenberg een *Führererlass* uitgaan, dat een begin maakte met de zuivering van bibliotheken van onwelgevallige 'joodse' geschriften.

Juden, Freimaurer und die mit ihnen verbündeten weltanschaulichen Gegner des Nationalsozialismus sind die Urheber des jetzigen gegen das Reich gerichteten Krieges. Die planmäßige geistige Bekämpfung dieser Mächte ist eine kriegsnotwendige Aufgabe,

zo begon de proclamatie. Verder was te lezen dat Rosenberg de opdracht had gekregen deze taak op zich te nemen. Zijn *Einsatzstab für die besetzten Gebiete* kreeg het recht om bibliotheken, archieven, vrijmetselaarsloges en vergelijkbare culturele en levensbeschouwelijke instellingen te doorzoeken naar het betreffende materiaal en dit in beslag te nemen. De regeling gold ook voor cultuurgoederen die in handen van joden waren.²³³

Sommige boeken waren buitengewoon ongewenst. De schrijver Salomon Herman Hamburger, wiens familie later in Limburg zou onderduiken, schreef onder pseudoniem Herman de Man de brochure *Over Joden en hunnen vervolgers*. Het felle anti-nationaalsocialistische geschrift werd breed gelezen en verspreid. Rauter droeg aan alle Procureurs-Generaal op om in alle bibliotheken en leeszalen het boekje op te sporen en in beslag te nemen.²³⁴ Hetzelfde gold voor de brochure van A.B. Soep, *Het jodendom. Antisemitisme vanuit een sociaal-historisch gezichtspunt bezien*.²³⁵ Ook bekende boeken die kritiek leverden op de Duitse politiek waren verboden. Op de lijst stond het anti-oorlogsboek van Erich Maria Remarque, *Van het Westelijk Front geen nieuws*.²³⁶ In oktober 1942 kregen gemeente- en schoolbesturen in de regio Heerlen opdracht van de Inspecteur van het Lager Onderwijs om zogenaamde 'Joodsche boeken' onmiddellijk uit de roulatie te nemen. Dat gold ook voor lesmethoden die waren samengesteld door een of meerdere joodse auteurs. Zo was de methode *Van kindertaal tot moedertaal* door E. Evers, R. Kuitert en I. van der Velde (jood) verboden. Er bestond geen bezwaar tegen gebruik van de nieuwste druk, die nog slechts onder redactie van Evers en Kuitert was uitgegeven.²³⁷ Waren bovenstaande voorbeelden van censuur nog begrijpelijk, gezien vanuit het perverse Duitse standpunt, de lijsten van verboden boeken die met grote regelmaat door het parket van de Procureur-Generaal werden rondgestuurd, wekten eerder de lachlust op. Hierop stonden onder meer *De Enkhuizer Almanak*, Victor van Vriesland, *Spiegel van de Nederlandsche Poëzie*, Albert Verwey, *Oorspronkelijk Dichtwerk* en N.J. Smulders en J.G.H. Holt, *Periodieke Onthouding in het Huwelijk. Methode Ogino*.²³⁸

---

²³² Brief Keyzer 25 april 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1721. Lang zou Keyzer niet in zijn nieuwe woning kunnen blijven, want op 8 april moest hij de provincie verlaten, toen die verboden gebied werd voor alle joden. Als oud-strijder van het Duitse leger kreeg hij het privilege om niet naar Vught te gaan, maar met zijn vrouw te verhuizen naar Amsterdam. Daar dook hij onder en overleefde de oorlog.

²³³ *Führererlass* 1 maart 1942, NIOD, Archief van de *Beauftragten*, Archief 086, inv. nr. 396.

²³⁴ Brief Proc.-Gen. van Politie 31 juli 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222.

²³⁵ Brief Proc.-Gen. van Politie 13 augustus 1942, ibidem.

²³⁶ Lijst verboden boeken april 1941, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 308.

²³⁷ Brief Inspecteur van het L.O. 9 oktober 1942, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516.

²³⁸ Lijst verboden boeken 7 oktober 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222.

Joods gedachtengoed was gevaarlijk voor ‘ariërs’, maar ook hun lichamelijke intimiteit. Op 5 april 1942 schreef de Secretaris-Generaal van Justitie aan zijn ondergeschikten, dat hij zich zorgen maakte over ‘een buitensporige toeneming van gemengde huwelijken tusschen Joden en niet-Joden’. Hij verzocht aan de ambtenaren van de Burgerlijke Stand om van elk voorgenomen gemengd huwelijk meteen de *Sicherheitspolizei* in kennis te stellen. De joodse partner werd bedreigd met opzending naar Mauthausen.²³⁹ Enige dagen later werden deze gemengde huwelijken verboden. Ook geslachtsverkeer buiten het huwelijk tussen joden en niet-joden werd strafbaar. Deze maatregel kwam niet bij verordening, maar werd alleen aangekondigd in *het Joodsch Weekblad*. In juni werd in Heerlen Charlotte Schönthal gearresteerd. Aanvankelijk meldde de Commissaris van Politie dat zij ervan werd verdacht ‘zich anti-Duitsch te hebben uitgelaten’. Later corrigeerde hij deze mededeling in een briefje aan zijn burgemeester: ‘Schönthal is niet gearresteerd wegens het bezigen van anti-Duitsche uitlatingen, maar als zijnde in strijd te hebben gehandeld met de wetten van Nürnberg (het hebben van vleeschelijke gemeenschap met een arische man): *Blutschutzgesetz*.’²⁴⁰

Op 30 juni 1942 liet Rauter de ‘Tweede Beschikking over het Optreden van Joden in het Openbaar’ uitgaan. Hierin werden aan joden de laatste vrijheden onttrokken. Zij moesten van 8 uur ’s avonds tot 6 uur in de ochtend binnenshuis blijven. Alleen tussen 15 en 17 uur mochten ze in niet-joodse winkels boodschappen doen. Apotheken waren van deze regel uitgezonderd. Het was ook verboden om kapperszaken en paramedische inrichtingen te betreden. Verder mochten joden geen goederen thuis laten bezorgen. Zij mochten zich evenmin ophouden in particuliere woningen en tuinen van niet-joden. Het was verboden gebruik te maken van openbare telefoons. Ook gold een verbod om met het openbaar vervoer te reizen. De *Sicherheitspolizei* kon hierop een uitzondering maken door een speciale reisvergunning af te geven, maar in dat geval mochten joden alleen reizen in de laagste klasse van het openbare vervoer en dan nog alleen in een rookafdeling. Zij mochten alleen een zitplaats innemen als alle arische reizigers voldoende plaatsen hadden. Het reisverbod zorgde ervoor dat joden die wilden onderduiken al strafbaar waren vóór zij waren opgeroepen voor deportatie.²⁴¹ Enkele weken later werden door de PTT alle joodse telefoonverbindingen afgesloten. Overtreding van één van de verboden kon worden bestraft met zes maanden hechtenis of een geldboete van duizend gulden.²⁴²

Mejuffrouw M. van der Hoop, een medewerkster van de Joodsche Raad, beschreef hoe haar reis verliep, toen zij – met toestemming – per trein naar Maastricht ging, om daar te assisteren bij de eerste grote wegvoering van joden op 25 augustus 1942: ‘Maandag 7.43 uur Amstelstation. Het gebod is: ‘Joden 3^e klasse, rooken, en staan als het vol is’. Dat viel wel mee, want na Utrecht konden we zitten, en 3^e klasse rooken heb ik altijd gereisd.’²⁴³

Personen die nog werk hadden op enige afstand van hun woonplaats, werden door de maatregelen gedwongen om ander werk te zoeken, of – met toestemming van de autoriteiten – te verhuizen naar de plaats waar ze werkten. Simon van der Horst uit Beek was mede-eigenaar van een textielbedrijf in Amsterdam. Hij liet zich in Beek uitschrijven en verhuisde naar Amsterdam. Zijn gezin bleef achter in Beek.²⁴⁴

Het verbod om gebruik te maken van het openbaar vervoer zorgde vooral voor problemen voor oudere mensen die met de bus hun wekelijkse boodschappen gingen halen. Maar gelukkig was er de Joodsche Raad, die in zulke gevallen kon bemiddelen dat de *Sicherheitspolizei* voor hen een

---

²³⁹ Brief Secr.-Gen. van Justitie 8 april 1942, RHCL, Archief Burgerlijke Stand en Bevolking Maastricht, inv. nr. 126a.

²⁴⁰ Correspondentie juni 1942, Rijckheyt, archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 213.

²⁴¹ Houwink ten Cate, ‘Mangelnde Solidarität’, 109.

²⁴² Presser, *Ondergang deel 1*, 236-239.

²⁴³ Verslag van een medewerkster Joodsche Raad, NIOD, Archief J.J. (Koos) Vorrink, (dossier 186c) inv. nr. 3a.

²⁴⁴ Van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis*, 85.

uitzondering maakte. Philip Cohen, vertegenwoordiger van de Raad in Venlo, schreef een brief ten behoeven van de oude weduwe Bertha Oster-Cahn, 'welke zeer gebrekkig is'. Deze vrouw was gewend op zaterdag in de stad haar boodschappen te doen en aansluitend de synagoge te bezoeken. Hij vroeg 'in dit bijzondere geval' haar toe te staan 'van de Maasbuurtspoorweg gebruik te mogen maken, opdat zij haar plichten kan nakomen'.²⁴⁵

De beperkingen werden intens gevoeld in de persoonlijke levenssfeer van mensen. Simon Trompetter uit Kerkrade wilde zijn tachtigste verjaardag vieren en daarbij zijn in Amsterdam wonende familie verwelkomen. De burgemeester verbood om voor die gelegenheid het Hubertushuis af te huren en de Amsterdamse familieleden kregen geen toestemming om die dag naar Kerkrade te reizen.²⁴⁶

De 22-jarige Jacques Drielsma uit Vaals had uitstel van deportatie gekregen door werk te aanvaarden als ondergronds mijnwerker. Hij schreef een aantal ontroerende brieven naar zijn tienjarig nichtje Flora Drielsma in Maastricht, op wie hij erg was gesteld, maar die hij als gevolg van de voor joden geldende reisbeperkingen nooit meer kon zien. Hij wekte haar op om goed te leren en ervoor te zorgen dat ze haar droom om ooit onderwijzeres te worden, kon waarmaken. Op 16 september 1942 schreef hij:

Ik werk nog altijd in de kolenmijn, dat is heel diep onder de grond, bijna 500 meter. Je zou je slap lachen als je me kon zien wanneer ik daar uit kwam. Dan ben ik helemaal zwart, van onder tot boven. Alleen mijn ogen en mijn tanden zijn nog wit. [...]. Daar krijgen we extra rantsoenen, varkensvlees. Ik zal altijd spek kopen, dan stuur ik ook iets naar jou. Dat moet je dan maar lekker opeten, daar word je groot en sterk van. [...] Ik wou dat ik nog eens naar je toe kon komen, maar dat gaat jammer genoeg niet meer.

Op 18 oktober nog een brief:

Mama heeft het zeker ook druk nu ze alles alleen moet doen. Zoo lang duurt de oorlog toch niet meer, en dan kan ze weer een dienstmeisje nemen. Dan wordt alles weer beter. [...] Ik zou jullie, en vooral jou, nog eens heel graag terugzien, maar dat gaat tegenwoordig erg moeilijk met die reisvergunning en zoo. [...], wees zelf zeer hartelijk gegroet van je oom Jacques.²⁴⁷

Veel Limburgers keurden de beperkende maatregelen voor joden af en lieten dat ook blijken. Echter er waren ook andere geluiden. NSB-burgemeester A. Regout van Maasbree nam een eigen initiatief om de bewegingsvrijheid van joden nog verder te beperken. Op 14 juli 1942 paste hij de Algemene Politieverordening in zijn gemeente aan. Het werd in Maasbree aan joden verboden 'zich in de gemeente te bevinden buiten den openbare provinciale weg van Blerick naar Helden en buiten den Rijksweg van Blerick naar Kessel.' Kort hierna werd deze bepaling overigens weer ingetrokken.²⁴⁸

Met de ster

Joden waren geïsoleerd, beknod in hun vrijheid en beroofd. Nu kregen zij een zichtbaar merkteken: vanaf 2 mei moesten alle joden ouder dan zes jaar een gele ster zichtbaar dragen op hun kleding. Die ster moest de grootte hebben van een handpalm en voorzien zijn van het zwarte opschrift 'jood'. Zij

---

²⁴⁵ Brief Cohen 9 augustus 1942, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1402.

²⁴⁶ Van Zandvoort, red., *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog*, 92.

²⁴⁷ Brieven van J. Drielsma, privé-archief A. Drielsma, Maastricht. De afstand Vaals-Maastricht is 25 kilometer, maar Jacques zag zijn nichtje nooit terug. Hij werd op 11 november gearresteerd en overleed als lid van de Koselgroep 'ergens in Midden-Europa'. Flora en het hele gezin overleefden de oorlog in onderduik.

²⁴⁸ P.J.G.M. Mulders-Thijssen en L.C.A. Grubben, *Dat waren de oorlogsjaren. Het dorp Maasbree en ervaringen van Maasbreenaren in de jaren 1939-1945* (Maasbree 1994) 270.

moest worden gedragen op borsthoogte van het kledingsstuk. De Joodsche Raad stelde sterren beschikbaar tegen betaling van vier cent per stuk. Eretekens, onderscheidingen en dergelijke mochten door joden niet langer worden gedragen. Overtreding van de sterplicht zou worden bestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden of een boete van duizend gulden.²⁴⁹

De verplichting om een ster te dragen werd ervaren als zeer vernederend. De scholier Maurits de Leeuw uit Beek deed zijn ster af, als hij met de fiets in Maastricht naar school ging. Iedereen in Beek kende hem; niemand heeft hem ooit hierover lastig gevallen.²⁵⁰ Joden ondervonden in de eerste weken meestal veel sympathieke reacties wanneer zij zich met ster op straat vertoonden.²⁵¹ Mensen zetten demonstratief hun hoed af wanneer ze een vrouw of man met een ster tegenkwamen. Sympathie betuigen met joden in deze moeilijke dagen kon echter gevaarlijk zijn. De politiecommissaris van Heerlen rapporteerde op 27 mei 1942 aan de Commissaris der Provincie dat zijn mensen ene A.J. Odekerken hadden gearresteerd, omdat hij ervan werd verdacht de spot gedreven te hebben met het voorschrift dat joden verplicht waren een ster te dragen.²⁵² Eveneens in Heerlen bevestigden sommige niet-joden een ster op hun kleding. In Maastricht droeg P. Frantzen met trots een gele davidster. Hij was zelf geen jood, maar wel zijn echtgenote Elsa Nooitrust. Hij werd door de Maastrichtse politie gearresteerd. Hij verklaarde: 'Als mijn vrouw hem [de ster] moet dragen, dan draag ik hem ook.' Hij werd vrijgelaten, maar enkele weken later in opdracht van de *Sicherheitspolizei* opnieuw gearresteerd. Hij kwam toen in het concentratiekamp Neuengamme terecht waar hij overleed.²⁵³

Er werden joden verklikt door niet-joden omdat zij geen ster droegen. Uit een dagrapport van de politie in Venlo:

M., 44 jaar, chauffeur, kringrapporteur van de N.S.B., deelde mede: De laatste tijd zie ik de Jood Van Gelder, wonende aan de Stolbergweg alhier, vaker zonder Davidster langs de straten lopen. Heedenmorgen om 10.32 uur zag ik dat Van Gelder over het terrein van de Maasbuurtspoorlijn kwam. Hij droeg toen wel een Davidster, doch hield daar een lederen tasch voor, zoodat deze ster bijna niet zichtbaar was. Van Gelder ging vervolgens de openbare rijwielstalling in het station binnen. Ik zag dat hij in die stalling bezig was zijn tasch achterop een fiets te binden. Daarop verliet Van Gelder die stalling. De Davidster droeg hij toen niet. Ik heb hem aangesproken en tegen hem gezegd dat hij wel wist waarom ik hem aansprak. Die jood heeft zich dus vermoedelijk schuldig gemaakt aan 3 strafbare feiten: 1. Zich zonder Davidster in 't openbaar vertoonen; 2. Zich bevinden in openbare gelegenheid; 3. Verm. zijn rijwiel niet ingeleverd.[...] ²⁵⁴.

Leonard van Gelder werd door de politie gearresteerd en zat enige tijd in het Huis van Bewaring in Maastricht. Hij werd daaruit ontslagen, maar een paar weken later met de grote deportatie van 25 augustus naar Westerbork gebracht.²⁵⁵

De Commissaris van Politie van Maastricht gaf in een 'Bekendmaking' aan zijn personeel op 7 mei 1942 uiting aan zijn vermoeden dat nog veel joden 'vooral diegenen die er als Ariër uitzien', rondliepen zonder ster. Hij droeg zijn personeel op

---

²⁴⁹ In de praktijk betekende arrestatie wegens het niet dragen van de ster vaak deportatie en de dood van de betreffende persoon.

²⁵⁰ Interview auteur met Maurits de Leeuw.

²⁵¹ Salomon Silber, *Een Joods gezin in onderduik* (Kampen 1997) 55.

²⁵² Brief politiecommissaris 27 mei 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 518.

²⁵³ Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet*, 217. Mevrouw Frantzen overleefde de oorlog.

²⁵⁴ Dagrapport politie Venlo 10 juli 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 191.

²⁵⁵ In Kosel werd Van Gelder uit de trein gehaald. Hij overleed in het voorjaar van 1943 'ergens in Midden-Europa'.

er ten strengste op toe te zien dat de desbetreffende Verordening wordt nageleefd. Indien overtreding wordt geconstateerd dient de betreffende persoon onmiddellijk te worden aangehouden, en [...] ter beschikking van de *Sicherheitspolizei* [te worden gesteld] Bedoelde *Sicherheitspolizei* (*Herr Nitsch*) dient alsdan terstond te worden ingelicht via den Inspecteur van Dienst.²⁵⁶

Straffen

Joden die één van de vele anti-joodse maatregelen niet nakwamen, werden daarvoor extreem zwaar gestraft, vaak met hun dood tot gevolg. Op 28 mei 1942 liet de Gewestelijk Politiepresident van Eindhoven weten aan alle Hoofden van Politie, dat zij verplicht waren in alle processen-verbaal expliciet te vermelden wanneer iemand jood was. Alle dossiers van afgedane zaken waarin joden waren betrokken, moesten worden opgestuurd naar het Departement van Justitie.²⁵⁷ Op 4 juni schreef de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie:

[Ik deel u] mede, dat met ingang van heden joden, die zich aan genoemde overtredingen schuldig maken, ter beschikking dienen te worden gesteld van den *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, of van diens *Aussenstelle* in de onderscheidene provinciën. Hiertoe wordt de joodsche verdachte onmiddellijk na zijn arrestatie aan de Duitse *Sicherheitspolizei* overgegeven [...] ²⁵⁸

Officieel moesten overtredingen door joden worden beoordeeld door de Duitse rechter, maar in de praktijk werden bijna alle gevallen afgehandeld door de *Sicherheitspolizei* zelf.²⁵⁹

Op 3 augustus 1942 werd op het station van Maastricht door de Maastrichtse politie, op verzoek van de Rijksrecherche centrale, Elisabeth Sanders-de Metz uit Amsterdam gearresteerd. Deze jonge joodse vrouw droeg geen ster en was in het bezit van een vals persoonsbewijs. Zij werd er, volgens de Commissaris van Politie, van verdacht te willen vluchten naar Zwitserland.²⁶⁰ In Heerlen arresteerde de politie in maart 1943 Sigismund Kosten wegens '*Übertretung der Bekanntmachung no 13 vom Generalkommissar für das Sicherheitswesen, betr. Kennzeichnung der Juden*'.²⁶¹ In Beek werd door de veldwachter op 22 juni 1942 Yzak Polak, een handelsreiziger uit Zandvoort, gearresteerd. Polak had zich schuldig gemaakt aan een dubbel vergrijp: hij was niet in het bezit van een vergunning om zijn woonplaats te verlaten en hij droeg geen ster. Hij werd overgedragen aan de *Sicherheitspolizei*.²⁶²

---

²⁵⁶ Bekendmaking Commissaris van Politie 7 mei 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

²⁵⁷ Brief Politiepresident 28 mei 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

²⁵⁸ Brief Gevolmachtigde 4 juni 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 310.

²⁵⁹ Derk Venema, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting* (Wijchen 2007) 210.

²⁶⁰ Brief Commissaris van Politie 4 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1531. Het leven van Elisabeth eindigde op 15 december 1942 in Auschwitz.

²⁶¹ Overzicht arrestaties maart 1943, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 521. Kosten werd als strafgeval gedeporteerd naar Sobibor.

²⁶² Polak kwam in Westerbork terecht, maar kon aantonen dat hij met een arische vrouw was gehuwd. Hij werd in Westerbork gevangengehouden tot augustus 1942, toen de katholieke joden waren gearresteerd. Samen met de andere gemengd gehuwden kreeg hij daarna zijn vrijheid terug. Vanuit zijn woonplaats schreef hij op 10 augustus een dankbriefje aan de familie in Beek die hem had opgevangen: 'Ik ben zaterdagmiddag in goede welstand thuisgekomen. De belangstelling was overweldigend. Veel bloemen, blijdschap en medeleven. [...] Ik dank u nogmaals voor de geboden hulp. Mijn zuster met man en kind uit Amsterdam moeten weg. Daarvoor kan men alleen maar bidden.[...]'. Polak werd in 1943 door joodse artsen 'gesteriliseerd'. Toch achtte hij het veiliger om in de laatste fase van de oorlog opnieuw in Beek onder te duiken, op hetzelfde adres als waar hij in

Een jood die door een rechtbank werd veroordeeld tot een gevangenisstraf van zes weken of langer zou automatisch naar het concentratiekamp Mauthausen worden gezonden om zijn straf uit te zitten. Er werden daadwerkelijk tot november 1942 ongeveer 400 Nederlandse joden voor straf naar Mauthausen gebracht.²⁶³ Ook vijf Limburgers trof dit lot: deportatie via de gevangenis van Maastricht en het concentratiekamp Amersfoort naar dit kamp van de dood. Het waren Leo Hertz uit Doenrade, Max Weinblum en Walter Moritz uit Kerkrade, Silvain Wolff²⁶⁴ uit Sittard en Elias Polak uit Maastricht.²⁶⁵ Daarnaast kwamen tien in Limburg gearresteerde niet-Limburgers in Mauthausen terecht. Voor de meesten van hen bestond het vergrijp uit het niet dragen van de jodenster of het 'zonder toestemming van de autoriteiten van woonplaats veranderen', dat wil zeggen onderduiken. Allen kwamen om het leven. Naar Mauthausen gingen alleen mannen; vrouwen bleven in Amersfoort en werden later via Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd. Van vijf personen die op 6 juli 1942 zonder ster werden gearresteerd in de lijnbus van Maastricht naar Eijsden, gingen de vrouwen Klara Klatser-de Haan en Nelly Veffler-Vleeschhouwer via Amersfoort en Westerbork naar Auschwitz; de drie mannen Nathan Betel, Léon Zadick en Aäron Klatser op 8 oktober van Amersfoort naar Mauthausen.²⁶⁶

De eerste grootschalige arrestatie in Limburg had plaats op 20 mei 1942. Negen joodse mannen uit Maastricht en één uit Heer werden op last van de *Sicherheitspolizei* door de gemeentepolitie opgepakt. Het waren notabele leden van de joodse gemeenschap: een advocaat, een fabrikant, enkele grote winkeliers en kooplieden. Het is onbekend of de Duitsers zelf wisten dat ze hiermee ook de verzetsman Frederik Goldsteen in handen hadden.²⁶⁷ De reden van de arrestatie was nu niet een vergrijp van de joden zelf, maar het feit dat onbekenden bordjes met het opschrift 'Voor joden verboden' 'kwaadwillig' hadden verwijderd.²⁶⁸ Drie van de arrestanten, Marcus Salomon, Eduard von Geldern en Salomon Brünn werden vrijgelaten omdat ze gemengd gehuwd waren. Omdat het getal van tien kennelijk tevooren was vastgesteld werden drie nieuwe slachtoffers gearresteerd. Louis Tas schreef in zijn dagboek: 'Donderdag 28 [mei 1942]. Een week geleden werd 's ochtends Leo Cohen [bedoeld is Cahn HvR] hier weggehaald om de tien joden (Minjan) vol te maken; men had er namelijk enige losgelaten, waaronder Salomons [bedoeld Salomon HvR]'.²⁶⁹ In deze groep vond de eerste moord plaats op een Limburgse jood. In juli 1942 werd Louis Salomon in het kamp Amersfoort doodgeknuppeld. Hij was gemengd gehuwd, maar werd verdacht van communistische sympathieën. Daarom was hij niet, zoals drie anderen, vrijgelaten. Een beruchte opzichter van een joods werkcommando, Hugo Hermann Wolf, in het kamp bekend onder de naam 'het Kerstmannetje', sloeg en trapte Salomon zo hevig dat hij de volgende dag aan de gevolgen overleed.²⁷⁰ De meeste andere leden van de Maastrichtse groep werden vanuit Amersfoort naar Auschwitz gedeporteerd op 16 juli. Die dag werden 312 gevangenen, waaronder negen Maastrichtenaren, met een extra trein uit Amersfoort naar station Hooghalen gereden. Daar werden de wagons vastgekoppeld aan een trein

---

1942 was gearresteerd. Na de oorlog kreeg het echtpaar Polak kinderen, een bewijs dat een sterilisatie door joodse artsen niet altijd doeltreffend werd uitgevoerd (interview auteur met familie Visschers Beek).

²⁶³ Dominicus, *Mauthausen*, 13-14.

²⁶⁴ Wolff met dubbele *f*, niet te verwarren met Sylvain Wolf, eveneens uit Sittard, die in het volgende hoofdstuk aan de orde komt.

²⁶⁵ Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 95591.

²⁶⁶ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07A17, Gevangenis Maastricht. Alle vijf genoemde personen kwamen om in de kampen.

²⁶⁷ Deze radiotechnicus had voor het verzet een radiozender gebouwd.

²⁶⁸ Deze gebeurtenis speelde zich ook op vrijwel identieke wijze af in Leeuwarden, waar om dezelfde reden ook tien notabele mannen werden gearresteerd op 13 april. Zij kwamen via Amersfoort in Mauthausen terecht. Zie: H.Beem, *De Joden van Leeuwarden* (Assen 1974) 271.

²⁶⁹ Dagboek L.M.Tas, 28 mei 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468.

²⁷⁰ Rechtbankverslag in diverse kranten 23 november 1948.

met ongeveer 500 gevangenen uit Westerbork.²⁷¹ Nog twee Limburgers werden met dezelfde trein via Amersfoort en Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd. Icek Gold uit Maastricht was op 9 september 1941 in de gevangenis van Maastricht ingesloten. Hij was op 11 september overgebracht naar Amersfoort.²⁷² De 61-jarige Israel Salomons uit Kerkrade werd op 28 april 1942 aangehouden door de *Sicherheitspolizei*, kennelijk voor een overtreding.²⁷³

Joodse reacties

Niet alle joden wachtten passief af wat de toekomst hen zou brengen. Een groep was al bij het begin van de bezetting gevluht naar het buitenland. Anderen bereidden in een vroeg stadium hun onderduik voor. Dit waren duidelijke en moedige vormen van verzet. Het kwam ook voor dat joden, in een wanhopige poging om zichzelf te redden, collaboreerden met de bezetter, soms door anderen te verraden. Fritz Jacobsohn uit Mook werd na de oorlog door een dorpsgenoot van verraad beschuldigd. Hij werd gearresteerd, maar in april 1946 door het Bijzonder Gerechtshof in den Bosch vrijgesproken en van alle blaam gezuiverd.²⁷⁴ Bewezen verraad door joden ben ik in Limburg niet tegengekomen.

Overall in het georganiseerde verzet waren joden relatief oververtegenwoordigd, speciaal jongeren en voormalige vluchtelingen. Dat was vooral het geval in de eerste helft van de oorlog. Joden die werden gearresteerd als gevolg van verzetsactiviteiten werden extra zwaar gestraft. Vanaf 1943 nam het aantal joden in het verzet af: velen waren al gedeporteerd en aan de overigen was geen enkele bewegingsruimte meer gelaten.²⁷⁵

Joseph (Jupp) Mahler had als vrijwilliger gevochten voor Duitsland in de Eerste Wereldoorlog. Omdat hij hierbij ernstig gewond was geraakt, was hij onderscheiden met het IJzeren Kruis. Hij werd lid van de socialistische *SPD*. Na de oorlog zette hij in Krefeld een goed renderende drukkerij op. De boycot van joodse bedrijven in 1933 deed hem besluiten zijn bedrijf te verplaatsen naar Venlo. Hier stichtte hij de Reclame- en Kalenderfabriek Rekafa aan de Panhuisstraat. In Duitsland doken in die tijd communistische anti-nazi-pamfletten op. De *Gestapo* beschuldigde de uitgeweken jood Mahler ervan deze in zijn Venloos bedrijf te hebben gedrukt. Op verzoek van de Duitse politie deden Venlose politieagenten een huiszoeking in de drukkerij. Zij vonden antifascistisch propagandamateriaal en ook aanwijzingen dat Mahler in contact zou staan met Radio Moskou. In december 1936 werden Mahler en zijn vrouw Hedwig gearresteerd en na een onzorgvuldig proces naar België uitgewezen. Hun bedrijf werd in Venlo openbaar geveild. Na enige tijd was het geld, dat de Mahlers uit de openbare veilig hadden ontvangen, op. Zij gingen zich toen onder meer bezighouden met smokkel van levensmiddelen van Nederland naar België. Hiervoor werden zij door de Belgische politie begin 1940 gearresteerd en weer uitgewezen naar Nederland. De politie van Venlo zette hen toen over de Duitse grens. De *Gestapo* bereidde een proces voor tegen Mahler. Ondertussen was Nederland

---

²⁷¹ Brief van Commissaris van Politie 22 mei 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1531; en: Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A 17, Gevangenis Maastricht. Gustaaf Wijngaard, Frederik Goldsteen, David Leo Cahn, Levie Velleman, Louis Elekan en Isaac Neuburger kwamen om in de gaskamer van Auschwitz op 14 of 18 augustus. Drie anderen, Salomon Victor Hertzdahl, vennoot van de gelijknamige confectieketen, Joseph Sander en de gemengd gehuwde Izaak Blitz, overleden enige maanden later in het kamp.

²⁷² Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A 17, Gevangenis Maastricht.

²⁷³ Brief Burgemeester van Kerkrade 4 mei 1942, GA Kerkrade, inv. nr. 4759. Gold en Salomons overleden beide op 18 augustus 1942 in Auschwitz. Salomons was de enige uit Limburg gedeporteerde jood die ouder was dan zestig jaar en die vóór mei 1943 werd vermoord.

²⁷⁴ A.G.W.F. Smijers, J.J.A. Labro, G.A. Thijssen, *In swaeren Noodt. De oorlog van 1940 tot 1945 in Mook, Middelaar en Molenhoek* (Mook 1994) 24.

²⁷⁵ Zie over de omvang van verzet door joden: J. Presser, *Ondergang deel 2*, 3-18; en: Ben Braber, *Joden in verzet en illegaliteit 1940-1945* (Amsterdam 1990) 134-141. Op de verzetsactiviteiten door joden in de Hollandsche Schouwburg en de lotgevallen van de zogenaamde Palestijnapioniers kom ik terug in hoofdstuk 6.

bezet. Om Mahler binnen handbereik te houden werd hij met zijn vrouw naar het, toen nog, vluchtelingenkamp Westerbork gestuurd. Daar kreeg hij een baan op het postkantoor en ging hij deel uitmaken van de kleine joodse verzetsgroep van Werner Sterzenbach. Het echtpaar Mahler ontvluchtte het kamp voor dit werd veranderd in *Durchgangslager*. Op 19 maart 1943 werden beide echtelieden opnieuw gearresteerd. Hedwig werd naar Auschwitz gedeporteerd en vermoord. Joseph kwam in de gevangenis van Scheveningen en later in het *Gestapo*-hoofdkwartier van Düsseldorf. Hem wachtte een proces wegens hoogverraad, maar zover kwam het niet. Op 1 september 1943 overleed hij in de gevangenis aan de gevolgen van de ondervragingen.²⁷⁶

Max Behretz, lid van linkse jeugdorganisaties als de Nederlandsche Bond van Abtinent Studerenden NBAS, de Jongeren Vredes Activisten, de Nederlandsche Trekkers Bond, vegetariër, radiotechnicus van beroep, was in Roermond voorzitter van de socialistische SDAP. Hij was principieel dienstweigeraar. Vlak vóór het begin van de Tweede Wereldoorlog verhuisde hij naar Eindhoven. Hij maakte deel uit van een groep die in het geheim militaire berichten naar Engeland stuurde. In de meidagen van 1940 probeerde hij vergeefs uit te wijken naar Engeland. Hij werd op 29 augustus 1940 door de *Gestapo* gearresteerd en naar een Duitse gevangenis gebracht, waar hij bijna twee jaar in voorarrest bleef: een tijd die de *Gestapo* nodig had om een proces tegen 'den Jude Behretz' te organiseren. In de tegen hem ingebrachte beschuldigingen speelde het Venlo-incident van 9 november 1939 een rol. Op die dag waren in een café in Venlo door een list twee medewerkers van de Britse inlichtingendienst in handen van de *Gestapo* gevallen. Door de verhoren van de twee zou een grote hoeveelheid documenten zijn gevonden, materiaal dat zou bewijzen dat Nederland de neutraliteit had geschonden. Dit bleek later één der voorwendsels voor de inval in Nederland op 10 mei. Ook zou de *Gestapo* op deze manier een geplande aanslag op een brandstofdepot in Mönchengladbach op het spoor zijn gekomen. Behretz werd van medeplichtigheid in deze zaak beschuldigd, een beschuldiging die hij altijd heeft ontkend. Door het Berlijnse *Volksgerecht* werd hij wegens 'hochverrätische Hetze gegen das deutsche Reich, und Spionage betreiben' ter dood veroordeeld. Op 24 september 1942 werd hij onthoofd met de valbijl in de gevangenis Berlin-Plötzensee.²⁷⁷

Gemengd gehuwden hadden iets meer speelruimte dan andere joden; zij speelden een belangrijke rol in het verzet. Philip Victor Wolff uit Venlo was gemengd gehuwd en katholiek. Op 20 januari 1943 werd hij gearresteerd na een anonieme aangifte bij de Venlose politie. Hij werd door twee Venlose agenten naar Maastricht gebracht en voorgeleid aan Conrad van de *SD*, maar opnieuw vrijgelaten. Hij had zich aangesloten bij de LO-verzetsgroep van pastoor Henry Vullingshs. Hij zorgde voor voedselbonnen en kleding voor joodse onderduikers. Deze materialen werden door Wolff gedeponeerd in de biechtstoel; de priester zorgde dan voor de distributie.²⁷⁸ Joseph Sternfeld, een katholieke jood, geboren in Roermond, die na zijn huwelijk in Amsterdam was gaan wonen, was ondergedoken in Noord-Limburg. Hij raakte betrokken bij de overwegend communistische Raad van Verzet en onderhield in deze functie contacten met het Ministerie van Oorlog in Londen. Langs deze weg maakte hij deel uit van een groepje gewapende verzetmensen die de opdracht kregen de joodse onderduiker Salomon Walvisch, die verdacht werd van verraad, in Horst te liquideren. Op deze zaak kom ik terug.²⁷⁹

Sophia Muijsson-Gazan uit Maastricht was weduwe na een gemengd huwelijk. Zij verstopte een joodse vriendin in haar huis. Toen dit werd ontdekt, werden beiden gearresteerd. Sophia werd op 6

---

²⁷⁶ Paul Seelen, *De mythe van Vrolijke Frans. Waargebeurde verhalen over de oorlog in Venlo* (Venlo 2009) 6-9.

²⁷⁷ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 600; en: Hein van Bruggen, 'Max Behretz 1913-1942. Het verzet van een vredesactivist in Roermond' in: *Spiegel van Roermond 2011*, 64-97.

²⁷⁸ Verklaring van Vic Wolff, geciteerd in: Leo Brueren, *Authentieke verhalen van mensen uit de regio Venlo over oorlog, bevrijding en thuiskomst 1944-1945* (Venlo 1995) 66; en: Dagrappporten Politie Venlo 20 februari 1943, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 103.

²⁷⁹ Philip Wolff, Joseph Sternfeld en Salomon Sternfeld overleefden de oorlog.

maart 1942 opgesloten in de strafgevangenis in Scheveningen en van daaruit overgeplaatst naar het concentratiekamp Ravensbrück. Daar zat zij samen met 52 andere gemengd gehuwde joodse vrouwen. De helft van hen, waaronder Sophia, werd vanuit het kamp naar Auschwitz gedeporteerd. Sophia overleed in de gaskamer. Haar familie kreeg uit Ravensbrück bericht dat zij was overleden aan een nierversgiftiging.²⁸⁰

Mensen met twee joodse grootouders, *Mischlinge* volgens de Neurenberger Wetten, werden als regel niet naar de vernietigingskampen gedeporteerd. Een uitzondering werd gemaakt voor halfjoden die waren opgepakt wegens verzetsactiviteiten. Gerhard Soesman uit Maastricht was aangesloten bij het communistisch verzet en verspreidde onder meer het illegale blad *De Vonk*. Hij werd op 24 januari 1942 gearresteerd en verdween via de gevangenis van Maastricht en het concentratiekamp Vught naar Auschwitz.²⁸¹

Ook joden die geen vrijstelling genoten van deportatie wegens een gemengd huwelijk of wegens de status van *Mischling* sloten zich aan bij het verzet. De 24-jarige Frederik Goldsteen, die tijdens de oorlog van Geleen naar Maastricht was verhuisd, was radiotechnicus van beroep. Hij bouwde voor het Maastrichtse verzet een radiozender. Op 20 juli 1942 behoorde hij bij de groep die werd gearresteerd als vergelding voor het feit dat onbekenden borden met de tekst 'Verboden voor Joden' hadden weggehaald. Het is niet duidelijk of de Duitsers van zijn verzetswerk wisten. Goldsteen werd met één de eerste transporten (16 juli) naar Auschwitz gedeporteerd.²⁸² De zeventienjarige Hans-Joachim Jacobsohn uit Mook was vast van plan om naar Engeland te gaan en zich daar aan te sluiten bij het geallieerde leger. Samen met een vriend uit Nijmegen werd hij in het Franse Belfort gearresteerd.²⁸³ Louis van Dam, die in 1939 in Doenrade woonde, was overtuigd socialist en lid van de SDAP. Hij hielp vóór de oorlog joodse vluchtelingen over de grens. Hij kwam aan de weet dat vanuit Doenrade Nederlandse uniformen werden gesmokkeld naar Duitsland, kennelijk met het doel die te gebruiken bij de inval in Nederland. Hij deed aangifte bij de politie. Daarna werd hij bedreigd door de smokkelaars en verhuisde naar Amsterdam. Daar engageerde hij zich in het verzet, evenals zijn zoon Gustaaf. Toen de *Sicherheitspolizei* in augustus 1941 op zoek was naar Louis en hem niet vond, werd Gustaaf gearresteerd en opgesloten in Kamp Amersfoort. Gustaaf werd naar Auschwitz gedeporteerd,²⁸⁴ Louis dook onder en overleed op zijn onderduikadres.

Ook tijdens hun onderduikperiode besteedden sommige joden hun tijd aan werkzaamheden ten behoeve van het georganiseerde Limburgse verzet. Frans Kanarek in Beek vouwde het illegale blad *Trouw* en maakte pakketten voor de diverse bezorgers. Zipora Schönbach deed op haar onderduikadres in Broekhuizen vorst administratief werk voor de illegaliteit. Andere joodse onderduikers financierden de lokale verzetsbeweging.²⁸⁵

Definitieve registratie

Alle joden waren in februari 1941 geregistreerd. Maar in de laatste vijftien maanden waren er veel mutaties opgetreden: er waren mensen overleden, er waren kinderen geboren, er hadden verhuizingen plaatsgevonden, er waren personen spoorloos verdwenen en van sommige personen was de status veranderd van 'J' in 'G1' of omgekeerd. Niet al die mutaties waren steeds correct doorgegeven aan de Inspectie der Bevolkingsregisters. Dit was de bezetter een doorn in het oog. Juist nu had hij behoefte aan een nauwkeurige registratie met het oog op de voorgenomen deportaties naar het oosten. Dus nam de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* het initiatief tot

²⁸⁰ Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 115772.

²⁸¹ Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 24827. Gerhard overleed 21 januari 1945.

²⁸² www.mestreechonline.nl 5 mei 2008.

²⁸³ Smijers, Labro en Thijssen, *In swaeren Noodt*, 23. Jacobsohn overleed in een onbekend Duits kamp.

²⁸⁴ Hij overleed ergens in Midden-Europa in 1944. Zie: W.M.H. Brassé et al, *De vergeten joden van Geleen 1920-1950* (Geleen 2012) 36-40.

²⁸⁵ Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo* 117-119; en: Ben Braber, *Passage naar vrijheid* (Amsterdam 1987) 77-80.

een hernieuwde registratie. Karl Wörlein van de *Zentralstelle* nam contact op met de *Aussenstelle der Sicherheitspolizei* in Maastricht, met de *Beauftragte* in Limburg en met de Commissaris der Provincie. Dat leidde langs twee parallelle bevelslijnen tot hernieuwde registratie: één via de Commissaris en de burgemeesters, één via de *Aussenstelle* en de politiegezagsdragers, in veel gevallen ook de burgemeesters.

Wörlein schreef op 19 juni 1942 aan de Commissaris der Provincie Limburg, dat deze zorg moest dragen voor een volledige nieuwe registratie van alle in Limburg wonende joden, met vermelding van naam, geboorteplaats en –datum, nationaliteit, beroep, gezinsverband, adres en eventueel religieuze overtuiging, wanneer deze niet joods was.²⁸⁶ De Commissaris moest aan de burgemeesters opdragen om vóór 15 juli in vijfvoud lijsten van alle joodse personen in hun gemeente bij de *Zentralstelle* in te leveren.²⁸⁷ In dezelfde periode verzocht de *Aussenstellenleiter der Sicherheitspolizei* in Maastricht via de Gewestelijk Politiecommandant in Den Bosch aan de hoofden van de plaatselijke politie om voor de nieuwe registratie zorg te dragen. De *Aussenstellenleiter*, zo stond in de brief, had bij herhaling moeten constateren dat talrijke in zijn ambtsgebied verblijvende joden in het geheel niet waren geregistreerd. De reden daarvan zou zijn dat vaak door de gemeentelijke administratie werd verzuimd om mutaties op tijd door te geven. Daarom verlangde hij nu een nieuwe registratie van alle joden van Limburg, deze keer geordend naar gezinsverband. De resultaten daarvan moesten uiterlijk op 1 juli 1942 (niet 15 juli, zoals in het bevel van Wörlein had gestaan!) zijn ingeleverd bij de *Aussenstelle* Maastricht, met een bericht aan de Gewestelijk Politiecommandant in Den Bosch ter bevestiging. Ook nog komende mutaties moesten onmiddellijk worden gemeld.²⁸⁸

Evenals in februari 1941 liet een groot aantal Limburgse burgemeesters, ongetwijfeld met een groot gevoel van opluchting, weten dat er in hun gemeente geen joden woonachtig waren. Alle burgemeesters meldden verder aan de Commissaris dat zij de gevraagde lijsten naar de *Zentralstelle* hadden opgestuurd.²⁸⁹ In Heer vond de registratie schriftelijk plaats en – mogelijk op lokaal initiatief – gecombineerd met een inventarisatie van de door joden ingenomen woonruimte. Alle in de burgerlijke stand opgenomen joodse gezinshoofden kregen een formulier thuisgestuurd, waarop zij hun naam, voornamen, beroep en adresgegevens moesten invullen. Tevens werd gevraagd naar de namen en geboortedata van de gezinsleden. Ook wilde de burgemeester weten wie de eigenaar was van de woning of dit een jood of een ariër was en uit hoeveel kamers de woning bestond. Een complete lijst werd in vijfvoud gestuurd naar de *Zentralstelle*.²⁹⁰

De registratie van juni 1942 diende als uitgangspunt voor de deportaties die spoedig zouden beginnen.

In dit hoofdstuk werd beschreven hoe na de Duitse inval de joden in het hele land op ongeveer gelijke wijze slachtoffer werden van discriminatie, stigmatisering, isolatie en onteigening. De anti-joodse maatregelen en verordeningen en de gevolgen daarvan in Limburg, kwamen aan de orde. In 1942 liep dat uit op een ramp: op 20 mei werd een groep notabele mannen uit Maastricht slachtoffer van een wraakactie van de nazi-bezitters voor het weghalen door onbekenden van de bordjes met de tekst 'Verboden voor Joden'. Na hun arrestatie en opsluiting in het Kamp Amersfoort behoorden zij tot de eersten die naar Auschwitz werden gedeporteerd. De maatregelen gericht tegen de joden culmineerden in een laatste grote algemene registratie in juni 1942, waarbij door de burgemeesters lijsten van hun joodse burgers moesten worden ingestuurd. De burgemeesters werden zo meestal ongewilde medespelers in het drama dat zich ging voltrekken. Naar later zou blijken zouden hun lijsten dienen als uitgangspunt voor de wegvoering naar Oost-Europa.

---

²⁸⁶ Brief Commissaris van de Provincie 24 juni 1942, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 25.

²⁸⁷ Brief Wörlein 19 juni 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534.

²⁸⁸ Brief Procureur-Generaal 25 juni 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

²⁸⁹ Brieven van alle burgemeesters, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534.

²⁹⁰ Brief Burgemeester Heer, 25 juni 1942, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17.

Hoofdstuk 3

Eerste fase van de deportaties 1942

Nu is alles voorbij en ga naar een onbekende wereld waar ik niets meer van jullie zal horen. Nogmaals jongens houd moed. Papa is gezond en sterk hij zal alles trotseren en eenmaal zal hij terugkomen naar jullie om jullie weer groot te brengen.¹

De Holocaust

'[...] naar een onbekende wereld'. Dat schreef Leo Salomon op 3 mei 1943 vanuit Westerbork aan zijn twee zoontjes in Maastricht. Een dag later zat hij in de goederentrein naar Sobibor. De brief geeft uiting aan zowel de wanhoop van de schrijver, als zijn hoop op een uiteindelijk goede afloop. Dat was kenmerkend.

In de twee volgende hoofdstukken zal ik beschrijven hoe meer dan zevenhonderd joden werden weggevoerd uit Limburg, meestal hun dood tegemoet. Zevenhonderd moorden op joodse Limburgers, een klein stukje van de grote Holocaust. De moordenaars hadden het niet alleen gemunt op het half miljoen joden in het getto van Warschau; zij zochten ook die ene man in Klimmen. Zij wilden allen doden die als jood waren geboren, van Rusland tot Italië, van Noorwegen tot Kreta. Het Limburgse heuvelland en de oevers van de Maas werden niet overgeslagen.

Een klein stukje van de grote Holocaust. Over die Holocaust (of beter *Shoah*) bestaan twee grote misverstanden. Het eerste is dat de moord op de joden al vele jaren door Hitler en zijn trawanten was gepland. De tweede misvatting is dat de bureaucratische, door ambtenaren georganiseerde, steriele, geheime, soms hardhandige, maar niet gewelddadige wegvoering van joden naar de gaskamers van Auschwitz, zoals die in Nederland plaatsvond, model stond voor de hele Holocaust.

Om te beginnen met de laatste misvatting: in Auschwitz werd ruim een miljoen joden vermoord. Zij waren afkomstig van alle landen van Europa, maar vooral van landen uit Zuid- en West-Europa en uit Hongarije. Het vergassen met *Zyklon B*, waterstofcyanide, begon in Auschwitz in juni 1942. Het hoogtepunt van de productie van de dood, tevens het toppunt van efficiëntie, werd pas bereikt in 1944. Van maart tot juni werden toen honderdduizenden Hongaarse joden aangevoerd en voor het merendeel vergast. Uit Auschwitz zijn een aantal overlevenden thuisgekomen. Zij vertelden over hun gruwelijke ervaringen in dit kamp, dat na de bevrijding nog grotendeels intact was, terwijl de meeste andere vernietigingskampen waren verwoest en onzichtbaar gemaakt. Auschwitz heeft dan ook internationaal het beeld van de Holocaust bepaald.²

Toen in Auschwitz de eerste gaskamer in gebruik werd genomen, waren in Polen al honderdduizenden omgekomen van honger en ziekte in smerige, overbevolkte getto's. In Belzec (vanaf 16 maart 1942), Sobibor (vanaf mei) en Treblinka (vanaf 23 juni) werden in zeer hoog tempo 1,4 miljoen joden vergast, merendeels afkomstig uit de getto's van het Gouvernement-Generaal, de rompstaat Polen, die was overgebleven nadat zowel Duitsland als de Sovjet-Unie in 1939 grote delen van het land hadden geannexeerd.³ Bij deze *Operation Reinhard* bestond geen uitgebreide administratie, geen lijsten en vrijstellingen, geen betrekkelijk geweldloze en gecamoufleerde wegvoering. Hier heersten de knuppel, de zweep en het geweer. Hier zaten mensen zonder eten en drinken dagenlang op een plein of in een snikhete trein te wachten tot ze aan de beurt waren om binnengedreven te worden in een gaskamer, waar ze langzaam werden verstikt met koolmonoxide.⁴ Boven de deur van de gaskamer van Treblinka konden ze misschien nog vers 20 uit Psalm 118 lezen.

¹ Brief in bezit Dhr. A. Drielsma, Maastricht.

² Zie onder meer: Dieter Pohl, *Holocaust. Massale moord op Europese joden* (Zutphen 2001) 135-148.

³ Hilberg, *De vernietiging van de Europese joden deel 3*, 1522.

⁴ Koolmonoxide is hetzelfde als 'kolendamp'.

In Hebreeuwse letters stond er: 'Dit is de poort naar de Eeuwige. Rechtvaardigen mogen hier binnengaan.'⁵

Ook dat was niet de bodem van de hel. Toen *Operation Reinhard* begon, was in de landen, die voor langere of kortere tijd hadden behoord tot de Sovjet-Unie, al meer dan een half jaar de *Holocaust by bullets* bezig. Hier waren geen gaskamers. De daders stonden hier letterlijk tot hun enkels in het bloed, hun uniformen besmeurd met hersenweefsel en menselijk vet. In Letland, Litouwen, Wit-Rusland, Oekraïne, Moldavië en Oost-Polen werden vanaf eind juni 1941, tijdens de inval van Duitse en Roemeense legers in de Sovjet-Unie, tussen de één en anderhalf miljoen joden met kogels afgemaakt bij ravijnen en aan de rand van kuilen die ze eerst zelf hadden moeten graven. Anderen kwamen om in synagogen waarin ze waren opgesloten en die vervolgens in brand werden gestoken.⁶

Er is nog een andere misvatting over de Holocaust. Veel mensen en ook veel historici, hebben lang gedacht en geschreven, dat Hitler al vanaf de jaren twintig het plan had om alle joden te vermoorden, zodra hij daartoe de gelegenheid zou hebben. Bepaalde uitspraken en passages uit zijn boek *Mein Kampf* geven ook aanleiding tot deze opvatting. Op 30 januari 1939 schreeuwde hij in de Rijksdag:

*Ich will heute wieder ein Prophet sein. Wenn es dem internationalen Finanzjudentum [...] gelingen sollte die Völker noch einmal in einen Weltkrieg zu stürzen, dann wird das Ergebnis nicht die Bolschewisierung der Erde, und damit der Sieg des Judentums sein, sondern die Vernichtung der jüdischen Rasse in Europa.*⁷

Dat laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Intensief historisch onderzoek heeft echter duidelijk gemaakt dat Hitler in die dagen bij 'Vernichtung der jüdischen Rasse' niet dacht aan de totale fysieke uitroeiing van de joden. Hij wilde het 'arische' ras 'redden' door het te 'bevrijden' van de invloed van de joden. Hij wenste de joden te verdrijven uit Duitsland en later uit heel Europa. De veel gebruikte woorden *Endlösung* (definitieve oplossing) van het 'joodse probleem' en *Vernichtung* (vernietiging) van de joden, waren metaforen. Pas in een later stadium ontwikkelde Hitlers wens zich geleidelijk tot het besluit om alle joden te vermoorden. De weg naar Auschwitz was een kronkelige weg⁸ met omwegen en met veel lokale verschillen. De Holocaust in de zin zoals wij hem nu kennen, was de wrange vrucht van een hele serie historische feiten.

De vorm waarin de nazi-kopstukken zich de 'definitieve oplossing van het joodse probleem' voorstelden, veranderde meerdere keren. Gedwongen emigratie bleek onmogelijk door de weigering van andere landen om joden binnen te laten en door het uitbreken van de oorlog. De snelle verovering van Polen bood nieuwe kansen: joden konden worden verdreven naar een joods reservaat in het oosten van Polen, in de buurt van Lublin. Ook deze 'oplossing' bleek niet te realiseren. De Gouverneur van Polen, Dr. Hans Frank, verzette zich heftig tegen de bestemming van zijn territorium als afvalbak voor het Europese jodendom. Door de oorlog met Frankrijk bestond tussen mei en december 1940 de hoop dat de joden per schip konden worden afgevoerd naar het Afrikaanse eiland Madagaskar, een Franse kolonie. Daar, in dat harde klimaat, zouden ze voor het merendeel sterven van honger en aan tropische ziekten. Maar ook dit plan werd verijdeld: de Engelsen vochten door en bleven de zeeën beheersen. Transport over zee van miljoenen joden bleek onmogelijk. Toen begon op 21 juni 1941 de oorlog met het onmetelijke Rusland. De nazi's zagen weer nieuwe mogelijkheden: joden konden worden gedumpt ergens aan deze of gene zijde van de

⁵ Hilberg, *De vernietiging van de Europese joden*, 1980. Hetzelfde bijbelvers sierde ook de deurpost van de kleine synagoge in Beek en staat nu ook op het joodse monument in die plaats.

⁶ De aantallen slachtoffers die werden vermoord door executies zijn moeilijk te schatten. Hilberg komt tot een schatting van 700.000 in Oost-Polen en 700.000 voor de gebieden die behoorden bij de Sovjet-Unie vóór 1940. Zie: Hilberg, *De vernietiging van de Europese joden deel 3*, 1514-1517.

⁷ Max Domarus, red., *Hitler, Reden und Proklamationen 1932-1945 band 2* (Würzburg 1962) 1958.

⁸ De term 'the twisted road to Auschwitz' is afkomstig van de historicus Karl A. Schleunes (1970).

Oeral. Ook hier zou de harde natuur zijn werk doen. Het leek een aantrekkelijk plan. In Polen begon men de joden reeds te verzamelen in getto's die waren gelegen aan een spoorweg, in afwachting van hun vertrek naar het verre en barre Oosten. Maar ook dit plan werd verhinderd door de loop van de gebeurtenissen. De Russen boden hardnekkig weerstand. De verwachte snelle overwinning door de Duitse legers kwam nooit tot stand: de Oeral werd nooit bereikt. Hans Frank bleef opgescheept met miljoenen joden. Ondertussen werden, door gewenning aan de gewelddadigheden van de oorlog en door moorddadige initiatieven van lokale machthebbers, de geesten rijp voor een georganiseerde massamoord. In het euthanasieprogramma in 1940-1941 had men ervaring opgedaan met het doden van tienduizenden gehandicapten door middel van gifgas. In de oorlog met Polen in 1939 hadden Duitsers zich schuldig gemaakt aan grootschalige massamoord op tegenstanders en joden. Tijdens de oorlog met Rusland in 1941 hadden de *Einsatzgruppen* hun mandaat, het doden van politieke tegenstanders, 'commissarissen' van de Communistische partij en partizanen, breed geïnterpreteerd: zij waren overgegaan tot massamoord op joden, eerst alleen op mannen, maar al gauw ook op vrouwen en kinderen. In september 1941 werden de eerste massamoorden gepleegd op groepen Duitse joden, die naar Riga en Kaunas waren gedeporteerd. Lokale leiders namen het initiatief om 'hun' gebied van joden te zuiveren: de Roemenen deden dat in Bessarabië (Moldavië); de Kroatische *Ustasha*-beweging vermoordde joden, zigeuners en Serviërs; de *SS* maakte Pools Galicië jodenvrij en de *Wehrmacht* vermoordde de joodse mannen in Servië als represaillemaatregel voor aanslagen op Duitsers. Het uitbreken van de oorlog met de Verenigde Staten op 8 december 1941 maakte de joden waardeloos als 'gijzelaars' en bovendien was aan de voorwaarden van Hitlers profetie voldaan. Het was het internationale *Finanzjudentum* nu immers inderdaad gelukt de wereld opnieuw in een wereldoorlog te storten. In de loop van 1941 besloot Hitler dat alle joden nog tijdens de huidige oorlog moesten worden vermoord. In december was het besluit definitief, getuige een notitie in de agenda van Himmler: '*Wolfschanze, 18-XII-41, 16 U. Führer Judenfrage. Wie Partisanen auszurotten.*' Partizanen, dat was algemeen bekend, moesten sterven. Peter Longerich veronderstelt een gefaseerde '*anti-Jewish policy*', een gecompliceerd proces waarin een irrationele ideologie geleidelijk komt tot een zeer rationele uitvoering.⁹ Christopher Browning is van oordeel dat in oktober 1941 overeenstemming was tussen Hitler en Himmler dat alle joden moesten worden gedood. De beslissing van Hitler was niet de uitvoering van een lang bestaand plan om zulks te doen, maar hij gaf later wel het bevel tot de massamoord in een serie in de loop van 1941 genomen beslissingen.¹⁰

Om de wens van de *Führer* te vervullen werd op 20 januari 1942 *im Haus am Wannsee* bij Berlijn een conferentie gehouden onder voorzitterschap van Reinhard Heydrich; ambtelijk secretaris was Adolf Eichmann. De beruchte Wannsee-conferentie was niet, zoals vaak wordt gesteld, de gelegenheid waarbij tot de totale vernietiging van het joodse volk werd *besloten*; het was een overleg waar de logistiek ervan werd geregeld. Bevoegdheden van verschillende instanties werden afgebakend, de coördinerende en organiserende rol van de *SS* bij het proces werd bevestigd. Er werd een schatting gemaakt van de omvang van het karwei: elf miljoen joden moesten op termijn worden gedood. Er werd nauwkeurig gedefinieerd wie jood was. Er werden regels geformuleerd betreffende christelijke joden en gemengd gehuwden. Er werd een besluit genomen tot de oprichting van een *Altersghetto* bij Theresiënstadt, vooral bedoeld om de wereld te misleiden. Eichmann en zijn staf moesten het proces nader uitwerken. Er werd gekozen voor vergassing in het al bestaande concentratiekamp Auschwitz.¹¹

Eichmann hield besprekingen met vertegenwoordigers uit diverse landen om de afspraken die in Berlijn waren gemaakt, te implementeren. Voor de drie West-Europese landen Frankrijk, Nederland

---

⁹ Peter Longerich, *Policy of Destruction: Nazi anti-Jewish Policy and the Genesis of the 'Final Solution'* (Washington 2001) 1-30; en : Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*, 374-410; en: Christopher Browning, *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge 2000) 26-57.

¹⁰ Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*.

¹¹ Christian Gerlach, 'The Wannsee Conference, the fate of German Jews, and Hitler's decision in principle to exterminate all European Jews', in *The Journal of modern history* 70 (December 1998) 759-812, aldaar 800-812.

en België werden in juni quota vastgesteld van het aantal joden dat uit elk van die landen naar Auschwitz zou moeten worden getransporteerd. Voor Nederland bedroeg dat getal voor het jaar 1942: 15.000. Maar al enkele weken later bleek dat Frankrijk *zijn* quotum van 100.000 joden absoluut niet zou kunnen halen. Daarom werd de opgave voor Nederland verhoogd naar 40.000 personen voor het jaar 1942. Dit aantal kon, zoals aanvankelijk in de bedoeling lag, niet worden bereikt met de deportatie van alleen buitenlandse joden uit Amsterdam. Daarom waren ook joden met de Nederlandse nationaliteit doelwit.¹² Daarom ook kwamen al snel de Limburgse joden in beeld.

Katholieke joden.

26 Juli [1942]. Brief van het Ned. Episcopaat voorgelezen, namens 'alle Ned. Kerken'. Over de ongehoorde Jodenvervolging en de gevaren naar ziel en lichaam waardoor de Ned. arbeiders bedreigd worden die in Duitsland moeten werken. Dit schrijven, gedateerd 20 Juli, vraagt gebed voor de gijzelaars en gevangenen en smeekt om Gods barmhartigheid, want 3 jaar wordt de mensheid geslagen door geestelijke en lichamelijke nood. Een telegram op 11 Juli door de Ned. bisschoppen aan de Rijkscommissaris over de jodenbehandeling werd namens alle Ned. Kerken gestuurd.¹³

In bijna alle dagboeken van Limburgers, zoals in dit geval dat van Willem Lenaers uit Stramproy, wordt deze Herderlijke Brief vermeld. De brief maakte veel indruk en tegelijk blijkt ook uit dit citaat, hoezeer het lot van de joden op één lijn werd gesteld met de ontberingen van niet-joodse Nederlanders.

Over de rol van de Kerken en de vraag of zij voldoende hebben gedaan tegen de vervolging van de joden, is veel discussie. Volgens sommigen hebben de Nederlandse kerken onvoldoende hun invloedrijke stem verheven tegen het beleid van de Duitse bezetter. Anderen wijzen erop dat de Kerken zich juist wel meerdere keren krachtig hebben uitgesproken. Voor beide opvattingen zijn goede argumenten. De Kerken hebben meermalen en soms krachtig, geprotesteerd tegen de jodenvervolging. Maar hun houding wordt ontsierd door twee feiten. Op de eerste plaats lijkt de zorg van de Kerken meer betrekking te hebben op de gedoopte joden dan op de velen die niet bij een Christelijke Kerk waren aangesloten. In het rekest op 24 oktober 1940 van zes protestantse kerkgenootschappen aan Dr. Seyss-Inquart naar aanleiding van de ariër-verklaring stelden zij:

De strekking van de genomen maatregelen, waarbij gewichtige geestelijke belangen ten nauwste zijn betrokken, achten zij [de Kerken] in strijd met de Christelijke barmhartigheid. Voorts treffen deze maatregelen de leden der Kerk zelve, voor zover zij in de laatste geslachten tot het Christendom zijn overgegaan [...].¹⁴

Op de tweede plaats werd de jodenvervolging genoemd als slechts één van de vele bezwaren tegen het Duitse beleid. Er werd voorbijgegaan aan het feit dat de joden meer dan andere groepen werden gediscrimineerd en onteigend. Overigens verschilde de houding van de Kerken in dezen niet van de houding van de gewone burgers en evenmin van die van de geallieerde regeringen. Overal werd de jodenvervolging gezien als één uit vele misdaden van de Duitse bezetter.¹⁵

De Katholieke Kerk in Nederland verhief meerdere keren haar stem tegen het nationaal-socialisme. Het vooroorlogse mandement (6 mei 1936) waarin aan katholieken met klem werd ontraden om te participeren aan fascistische en nationaal-socialistische bewegingen, werd gevolgd door meerdere boodschappen die gericht waren tegen het beleid van de bezetter. Op 13 januari 1941 bevestigden de bisschoppen in een Herderlijke Brief, dat de sacramenten moesten worden geweigerd aan 'den

---

¹² Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 395-396.

¹³ Dagboek Willem Lenaers 26 juli 1942, Gemeentearchief Weert.

¹⁴ Snoek, *De Nederlandse kerken*, 46.

¹⁵ Van der Boom, *'Wij weten niets van hun lot'*, 56.

Katholiek, van wie bekend is dat hij aan de beweging van het nationaal socialisme in belangrijke mate steun verleent'. Overigens gold dezelfde regel toen ook voor socialisten, communisten en liberalen op godsdienstig of zedelijk gebied.¹⁶ In alle katholieke kerken werd op 10 april 1942 een kanselboodschap voorgelezen waarin de bisschoppen protesteerden tegen het Duitse optreden in Nederland. De behandeling van de joden werd hierin slechts in één zinnetje terloops genoemd: 'U is [...] de onbarmhartigheid jegens het joodse volksdeel bekend.'¹⁷

Ook het krachtigste kerkelijke protest, dat werd voorgelezen vanaf alle kansels van katholieke en protestantse kerken op zondag 21 februari 1943, laat duidelijk zien hoe de jodenvervolging werd gezien als één uit vele kwaden van het nationaal-socialisme: 'Dit Woord', zo staat in de Herderlijke Brief, 'verbiedt medewerking te verlenen aan daden van onrecht, waardoor men zich mede aan dat onrecht schuldig zou maken.' Het bedoelde onrecht werd nader omschreven. Het 'ten dode vervolgen van joodse medeburgers' werd als tweede punt genoemd in een opsomming van tien feiten, waaronder ook staan vermeld: het opdringen van een onchristelijke levensbeschouwing, de verplichte arbeidsdienst, de aantasting van het christelijk onderwijs en het gevangennemen van kerkelijke ambtsdragers. Niettemin was de boodschap helder: medewerking door christenen aan de jodenvervolging werd met zoveel woorden verboden. Het was een onverhulde oproep tot burgerlijke ongehoorzaamheid, een aanscherping van eerdere kerkelijke uitspraken en een bevestiging van de gruwelijke berichten van de kant van de geallieerde leiders. Toch had de Herderlijke Brief niet het gewenste effect op alle ambtenaren en politiemensen.¹⁸ Willem Lenaers schreef die dag in zijn dagboek: 'De Prot. en Kath. Kerkgenootschappen richtten onlangs opnieuw een schrijven tot de Rijkscommissaris over de vervolging ten dode van Joden [...]. Het was muistil in onze kerken. Gedrukte stemming.'¹⁹ De leiders van de Christelijke Kerken vroegen hierna een audiëntie aan bij Seyss-Inquart om hun brief toe te lichten. 'Aldus', zo stelden zij daar, 'worden gerechtigheid, barmhartigheid en vrijheid, die grondslagen onzer samenleving, welke in het geloof verankerd zijn, aangetast.' Seyss-Inquart wees het protest af. Ten aanzien van de joden kon er volgens hem geen sprake zijn van barmhartigheid, hoogstens van gerechtigheid.²⁰ Bovendien was het voor de meeste joden eind februari 1943 al te laat.

Want aan deze krachtige kerkelijke uitspraak was veel vooraf gegaan. Op 31 oktober 1941 was het Episcopaat toegetreden tot het pasopgerichte Interkerkelijk Overleg (IKO), dat zich ten doel had gesteld de Kerken in Nederland zoveel mogelijk als eenheid te laten optreden tegenover de bezetter en zijn bevelen.²¹ Het was het IKO dat het voorbereidende werk deed voor het protest bij de Duitse autoriteiten tegen de wegvoering van joden uit Nederland. Op 11 juli schreven de leiders van tien christelijke kerken een gezamenlijk telegram aan Seyss-Inquart, SS-leider Rauter, *Generalkommissar* Fritz Schmidt en opperbevelhebber van de *Wehrmacht* in Nederland, generaal Friedrich Christiansen:

De hieronder vermelde Nederlandse Kerken, reeds diep geschokt door de maatregelen tegen de Joden in Nederland, waardoor zij uitgesloten worden van deelname aan het normale

¹⁶ Herderlijke Brief 13 januari 1941, GA Venlo, Archief142, Archief E. Haffmans, inv. nr. 22.

¹⁷ Vertaling van de Herderlijke Brief in het Duits en brief aan Seyss-Inquart 20 april 1942, NIOD, Archief 020, Verwaltung und Justiz, inv. nr. 2125.

¹⁸ Snoek, *De Nederlandse kerken*, 103-104. Op 12 april 1943 gaven de bisschoppen in een Herderlijke Brief nieuwe richtlijnen over hoe katholieke politieambtenaren zich moesten opstellen als hun medewerking werd gevraagd bij de arrestatie van studenten, weigeraars van de Arbeidsinzet, militairen die opnieuw in krijgsgevangenschap werden opgeroepen en stakers. In deze brief werd met geen woord gesproken over joden. Politiemensen moesten in voorkomende gevallen beginnen met het weigeren van hun medewerking zich daarbij beroepend op hun geweten als katholiek. Echter, wanneer zij met zware straffen werden bedreigd, was het hun om die reden toegestaan onder protest de arrestaties uit te voeren. Zie: Herderlijke Brief, 12 april 1943, GA Venlo, Archief 142, Archief E. Haffmans, inv. nr. 22.

¹⁹ Dagboek Willem Lenaers 21 februari 1943, Gemeentearchief Weert.

²⁰ Snoek, *De Nederlandse kerken*, 103-104.

²¹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 445.

volksleven, hebben met ontzetting kennis genomen van de nieuwe maatregelen, waardoor mannen, vrouwen, kinderen en gehele gezinnen worden weggevoerd naar het Duitse rijksgedebied en onderhoorigheden. Het leed dat hiermee over tienduizenden gebracht wordt, de wetenschap dat deze maatregelen tegen het diepste zedelijke besef van het Nederlandsche volk strijden, bovenal het indruischen van deze maatregelen tegen hetgeen ons van Godschwege als eisch van gerechtigheid en barmhartigheid gesteld wordt, nopen de Kerken tot u de dringende bede te richten, aan deze maatregelen geen uitvoering te geven. Voor de Christenen onder de Joden wordt ons deze dringende bede tot u bovendien nog ingegeven door de overweging, dat hun door deze maatregelen het deelnemen aan het kerkelijk leven wordt afgesneden.

Er werden voorbereidingen getroffen om het telegram bij de gelovigen bekend te maken in een Herderlijke Brief, die op zondag 26 juli van alle katholieke en protestantse kansels zou worden voorgelezen. Het telegram was voor Christiansen meteen al aanleiding om aan Seyss-Inquart te adviseren om de ondertekenaars ervan te arresteren. Dat gebeurde niet. In plaats daarvan maakte *Generalkommissar* Schmidt in een rede een opmerking, die *kon* worden uitgelegd als een toezegging dat christen-joden van deportatie zouden worden vrijgesteld. De Duitse machthebbers verzochten vervolgens aan de kerkleiders om af te zien van de voorlezing van het telegram vanaf de kansel. Dit, in combinatie met de 'toezegging' van Schmidt, bleek een effectief chantagemiddel, want de leiders van de grootste protestantse kerk, de Nederlands-Hervormde Kerk, vreesden dat de 'toezegging' in gevaar zou komen wanneer het telegram zou worden opgenomen in de kanselbrief. Zij besloten hun dominees te adviseren de reeds verspreide Herderlijke Brief niet voor te lezen. Hiermee was op een effectieve manier tweespalt gezaaid binnen het pas kort bestaande eenheidsfront van de Kerken, want de katholieke aartsbisschop van Utrecht, *monseigneur* Jan de Jong en ook de leiders van de kleinere protestantse kerken, besloten de brief wel te laten voorlezen.²² Dat gebeurde op 20 juli. De brief in de katholieke kerken bevatte de volgende passage:

Wij beleven een tijd van grooten nood, geestelijk en stoffelijk beide. Daarbij dringen zich in den laatsten tijd bepaaldelijk twee nooden naar voren: de nood der Joden en de nood van hen die buitenslands worden tewerkgesteld. [...] Daarom heeft het Hoogwaardig Nederlandsch Episcopaat in gemeenschap met schier alle Kerken in Nederland zich tot de autoriteiten der bezettende macht gewend; voor de Joden onder meer op Zaterdag 11 juli j.l. in een telegram [...]. Dit telegram heeft althans tot gevolg gehad dat door één der Commissarissen-Generaal [Schmidt HvR] namens den Rijkscommissaris is toegezegd dat Christen-joden niet zullen worden weggevoerd [...]. Daarom, dierbare gelovigen, smeeken wij God, door de voorspraak van de Moeder van Barmhartigheid, dat hij de wereld spoedig een rechtvaardige vrede moge schenken. Dat Hij het volk van Israel, dat in deze dagen zoo bitter beproefd wordt, staande moge houden en het tot de waarachtige verlossing moge brengen in Christus Jezus.

In de zondagsdiensten in de Gereformeerde Kerken en de kleinere kerkgenootschappen werden brieven van gelijke strekking voorgelezen.

De reactie van de Duitsers was keihard. Op zondag 2 augustus hield *Generalkommissar* Fritz Schmidt een feestrede ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de nationaal-socialistische *Ortsgruppe* in Waubach. Ik vermeldde deze belangrijke toespraak reeds in de inleiding van dit boek. Schmidt lichtte het Duitse beleid betreffende de joden toe. Hij zei (in Nederlandse vertaling):

De joden zijn de gemeenste en de gevaarlijkste vijanden van het Nationaal-Socialistische Duitschland. [Overal] heeft het Jodendom opgehitst tot den oorlog tegen Duitschland en de volkeren stelselmatig den oorlog ingedreven. Zooals het ook in hoofdzaak schuldig is aan den

---

²² Snoek, *De Nederlandse kerken*, 91-92.

moord op 60.000 Volksduitschers in Polen. Wie zal het ons derhalve als Duitschers euvel duiden, wanneer wij in den verbitterden en beslissenden strijd, die het lot van de volgende eeuwen zal bepalen, dezen gevaarlijken tegenstander uitschakelen? Of het een Duitschen, Franschen, Belgischen, Zwitserschen of Nederlandschen Jood betreft, steeds is hij de vertegenwoordiger van zijn ras. Om die reden moet deze ergste en meest gehate vijand ook hier uit het Westen verdwijnen.

Wij hebben ook arbeidskrachten noodig en hebben de joden daarom in arbeidskampen ondergebracht, ten deele hier in Nederland. Het grootste deel echter moet in het Oosten werken en daarmee weer goedmaken wat het met zijn ophitsing ten aanzien van den oorlog heeft misdreven. Wij zijn geen barbaren; wij willen ook de joden toestaan dat hun gezinnen meereizen. (*Wir sind keine Barbaren. Wir wollen auch den Juden ihre Familien mitgeben*) Zij moeten echter ginds, in het verwoeste Oosten, in de ledige steden, een begin maken met het opruimingswerk. Hun lot zal hard zijn, maar laten wij ook niet vergeten, dat zij eens arm en haveloos onze landen zijn binnengekomen. [...]

Nu hebben zich in deze kwestie vertegenwoordigers van de Kerken gericht tot den Rijkscommissaris [...]. Ik heb met een vertegenwoordiger der Kerken gesproken en hem uitgelegd dat in onze principieele houding niets gewijzigd kan worden. [...]. Nu is de vorige week Zondag, vooral in de Katholieke kerken, een schrijven voorgelezen waarin de geestelijkheid critiek oefent op de maatregelen die genomen zijn tegen de joden, ter bescherming van onzen strijd tegen den erfvijand van het Avondland. Zij meenen voor de joden te moeten opkomen, wier rasgenooten in het Oosten, in de Sowjet-Unie, de ware aanstichters van het Bolsjewisme en de vernietiging der godsdiensten en moordenaars der priesters zijn. [...] Wanneer de Katholieke geestelijkheid zich aan geen onderhandelingen stoort, zijn wij van onzen kant genoodzaakt, de Katholieke voljoden als onze ergste tegenstanders te beschouwen en derhalve zoo spoedig mogelijk voor hun wegvoering naar het Oosten te zorgen. Dat is geschied.²³

Het was geschied, in de ochtend van 2 augustus. Toen werden 213 katholiek-gedoopte joden uit hun huizen en kloosters gehaald. De arrestaties stonden onder leiding van de *Ordnungspolizei* en er werd assistentie verlangd van de gemeentepolitie. De arrestanten werden overgebracht naar het concentratiekamp Amersfoort. Daar werd genoteerd: *'Von der Ordnungspolizei in Tilburg wurden heute in Auftrage der Aussenstelle Maastricht 30 Häftlinge (Juden) eingeliefert.'* Dan volgt een lijst van 33 Limburgse joden waarvan er drie kennelijk niet waren aangekomen.²⁴ Van één van hen kennen wij het verhaal: Bertha Spronken-Herz uit Beek simuleerde bij arrestatie een zwangerschap en viel flauw. Daardoor mocht zij thuis blijven. De dertig overigen, afkomstig uit Maastricht, Amby, Kerkrade, Schaesberg, Heerlen, Meerssen, Beek, Geleen, Sittard, Echt, Roermond en Venlo, aangevuld met één persoon uit Gennep, via een andere *Aussenstelle*, werden in het kamp ingeschreven. De Limburgse politie had meegeholpen met de arrestatie van overduidelijk onschuldige burgers. Het zou niet de laatste keer zijn zoals we zullen zien.

In Geleen waren door de *Sicherheitspolizei*, geassisteerd door de politie van Geleen, vier katholieke joden gearresteerd en via het hoofdbureau van de *Sicherheitspolizei* in Maastricht overgebracht naar Amersfoort. Drie van hen werden vrijgelaten omdat ze gemengd gehuwd waren. Alleen zuster Luise Loewenfels van de zusters in de Geenstraat moest blijven. In Maastricht werden vijf mensen gearresteerd. Zij waren allen gemengd gehuwd en kwamen vóór 6 augustus weer terug.²⁵ In

---

²³ Verslag *Limburger Koerier* 3 augustus 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 115.

²⁴ Verslag inschrijving katholieke joden 3 aug. 1942, NIOD, Archief 250f, kamp Amersfoort, inv. nr. 14.

²⁵ Rapport Commissaris van Politie Maastricht 6 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1537.

Kerkrade geschiedde hetzelfde met twee personen.²⁶ Uit Heerlen werd de katholiek-gedoopte Philip van Geens, mijnwerker, 'gevangelijk naar Maastricht overgebracht'.²⁷ Ook hij werd weer vrijgelaten. De katholiek-gedoopte familie Bromberg uit Roermond werd gearresteerd en later weer uit Westerbork vrijgelaten.

Op de ochtend van zondag 2 augustus vielen de Duitsers, geholpen door de Beekse politie, binnen bij de Beekse bakker Frits Mennens. Hij was gehuwd met een joodse vrouw, Bertha Wolf. Het echtpaar was katholiek. Frits Mennens verzette zich tegen de arrestatie van zijn vrouw en deelde een rake klap uit aan een Duitser. Hij werd overmeesterd en de politieagenten namen niet alleen zijn vrouw Bertha, maar ook zijn kinderen, 'halfjoden' dus, mee naar Maastricht. Frits volgde de arrestanten en wist zijn kinderen vrij te krijgen. Zijn vrouw werd naar Kamp Amersfoort gebracht, maar kwam weer thuis omdat zij gemengd gehuwd was.²⁸

Uit het klooster-bejaardenoord Mariënwaard in Meerssen werd de joodse zuster Mirjam (Elsa Sara Michaelis) opgehaald. Zij was vlak vóór de oorlog uit Duitsland naar Nederland gevlucht, nadat haar zus zelfmoord had gepleegd en haar broer na de *Reichskristallnacht* een tijd in het concentratiekamp had verbleven. Haar eerste Nederlandse adres was een klooster in Rotterdam-Overschie. Dit lag in het zogenaamde *Küstensperrgebiet*, dat was verboden voor joden. Zuster Mirjam verhuisde toen naar het Franciscanessenklooster en bejaardenoord Mariënwaard. Uit een verslag van de overste van het klooster blijkt dat op zondagochtend werd aangebeld door een jonge Duitse politiemans. Deze kondigde aan dat Mirjam binnen een half uur zou worden opgehaald. De zuster was juist bezig het ontbijt rond te brengen; zij nam rustig afscheid van alle medezusters en van de bejaarde bewoners van het huis. Alle bejaarden waren in tranen en de Duitser, die steeds aanwezig bleef, was hier zichtbaar verlegen onder. De rector gaf de zuster de absolutie, toen de vrachtwagen met twee Nederlandse politiemensen arriveerde. Moeder-overste hielp haar in de laadbak van de met een zeil afgesloten vrachtwagen te stappen. Via Maastricht ging Mirjam naar Amersfoort en vandaar naar Westerbork. Moeder-overste telefoneerde met bisschop Lemmens in Roermond. Deze zou haar hebben gezegd dat het enige dat ze kon doen was: bidden. Mevrouw baronesse van Voorst tot Voorst, die ook werd verzorgd in Mariënwaard, had daar geen vrede mee. De oude dame slaagde erin om samen met de generale overste van de Franciscanessen door te dringen in het kamp Westerbork en daar de zuster en ook een leidinggevende Duitser te spreken te krijgen. Deze zei hun, volgens het verslag van de moeder-overste, dat de kloosterlingen hun lot te wijten hadden aan het gedrag van hun bisschoppen.²⁹

De bekendste onder de arrestanten was de Karmelietes en filosofe Edith Stein. Deze uit Duitsland gevluchte vrouw werd, samen met haar zuster Rosa, gearresteerd in het klooster van de Carmel in Echt. Edith Stein was geboren 12 oktober 1889 te Breslau en had filosofie gestudeerd in Freiburg bij professor Dr. E. Husserl. Op 3 augustus 1916 promoveerde zij *summa cum laude* tot doctor in de wijsbegeerte. Zij ging in 1922 over tot het katholicisme. In het begin van de jaren dertig trad zij in als Karmelietes in een klooster in Keulen. In 1933 schreef zij een lange brief aan Paus Pius XI, waarin zij aangaf dat de Kerk niet langer mocht zwijgen over de discriminatie van de joden in Duitsland: 'Alles wat gebeurt wordt gedaan uit naam van een zich Christelijk noemende regering.' Na de *Reichskristallnacht* probeerde zij vergeefs een visum te krijgen voor Zwitserland. Op 31 december 1938 slaagde zij erin Nederland te bereiken. Zij kwam terecht in het Carmelklooster te Echt. Een half jaar later voegde haar zus Rosa, die eveneens was overgegaan tot het katholieke geloof, zich bij haar.

---

²⁶ Brieven Burgemeester Kerkrade augustus 1942, GA Kerkrade, inv. nr. 4759.

²⁷ Brief Commissaris van Politie Heerlen 3 augustus 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 221.

²⁸ Interview leden Heemkundevereniging Beek met mevrouw Mennens-Wolf, Beek.

²⁹ Zoals na de oorlog verteld door de overste van het klooster en opgetekend door Joop Geijssen, *Supplement oorlogskroniek Groot-Meerssen* (Meerssen 2005) 10-15.

Zij nam haar intrek in het klooster als lekenzuster.³⁰ Beide zussen werden op 2 augustus opgehaald. Zij waren In Echt niet de enigen. Ook de zusjes Annemarie en Elfriede Goldschmidt werden gearresteerd. Deze meisjes van 20 en 19 jaar waren uit München naar Eersel (N.Br.) gevlucht, naar een opvangtehuis voor katholiek-joodse kinderen. Zij werden later ingeschreven als studenten in het internaat van de Dochters van het Kostbaar Bloed te Echt-Koningsbosch.³¹

Er werden in Limburg 33 katholiek-gedoopte joden gearresteerd op die tweede augustus. De *Zentralstelle* had de namen geselecteerd uit een gedrukte lijst van joden die lid waren van een christelijk kerkgenootschap. De lijst was opgesteld in 1941 door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters.³² Maar de *Sicherheitspolizei* was allesbehalve volledig geweest. Er woonden in Limburg meer dan honderd katholieken die jood waren naar racistische maatstaven. De meesten van hen waren gemengd gehuwd. Maar ook katholieken die ongehuwd waren, werden niet allemaal opgehaald. Terwijl de politie aan de poort stond bij vijf Limburgse kloosters, werd Wolfgang Bernheim, de negentienjarige novice in de abdij van Mamelis te Vaals, overgeslagen.³³

De burgemeesters van de gemeenten waar katholieke joden waren gearresteerd, stuurden verslagen van de actie aan de Commissaris der Provincie Limburg. De burgemeester van Echt, A. den Rooijen, had de eer te melden dat in zijn gemeente vier met name genoemde personen

vanwege de Duitse autoriteiten gisteren, 2 augustus 1942 in de vroege morgenuren zijn gearresteerd en met onbekende bestemming zijn weggevoerd. [...] Zij behoren tot het Joodsche ras en bezitten de R.K. godsdienst.³⁴

Daarna werd onderhandeld over het lot van de gevangenen. De meesten van hen waren gemengd gehuwd. Overal gingen ambtenaren van de Burgerlijke Stand aan het werk om papieren in orde te maken die de arische identiteit van de echtgenoten van de gearresteerden moesten aantonen, waarmee men hen hoopte vrij te krijgen. Op 6 augustus waren de meesten weer thuis. Deze onverwacht snelle vrijlating leidde in hun woonplaats tot groot vertoon van vreugde. De mensen werden ontvangen met bloemen, soms zelfs met muziek van de fanfare. De vrijlating leidde ook tot speculaties over de reden ervan. Overal ontstonden theorieën hierover, waarbij vaak een lokale ambtenaar of een lokale NSB-er 'met invloed' de eer kreeg. In feite voerden de Duitsers gewoon hun eigen richtlijnen uit.

Van de 213 gearresteerde katholieke joden werden 97 *niet* uit kamp Amersfoort vrijgelaten. Onder hen waren 13 Limburgers. Zij verhuisden op 4 augustus van Amersfoort naar Westerbork. Daar werden opnieuw 14 personen naar huis gestuurd, waaronder Nathan Sternau uit Gennep en het vier personen tellende gezin van dr. Richard Bromberg uit Roermond. Van de 83 overigen stapten er op 7 augustus 63 in de trein die hen naar Auschwitz zou brengen. Onder hen waren acht Limburgers, vijf kloosterlingen, de twee jonge zusjes Goldschmidt en Siegfried Hertz, een ongehuwde jongeman uit Sittard. Het vertrek van de 63 moet voor de bewakers van Westerbork erg verwarrend zijn geweest. De gevangenen, waaronder religieuze zusters en priesters in hun habijt, baden samen hardop de Rozenkrans, een dagelijks gebed in die dagen in vrijwel alle katholieke gezinnen, ook in Duitsland.³⁵

Bij aankomst in Auschwitz vond een selectie plaats, waarna de kinderen en de oudere volwassenen meteen werden vermoord in de gaskamer. De jongere volwassenen (vrouwen onder de 30 à 35 jaar)

---

³⁰ Willem Heemskerk, *De Heilige Edith Stein en haar tijd* (Sittard 2005) 11-19.

³¹ Registers Burgerlijke Stand Echt, GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Echt 1938-1989, inv. nr. 874.

³² Lijst van christelijke joden, NIOD, Archief250i, Kamp Westerbork, inv. nr. 949.

³³ Dat verzuim werd echter spoedig hersteld: Wolfgang behoorde tot de grote groep Limburgers die op 25 augustus werd weggevoerd, drie weken later. Hij overleed in 1943 'ergens in Midden-Europa' in een werkkamp.

³⁴ Brief burgemeester Echt 3 augustus 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 518.

³⁵ De Jong, *Het Koninkrijk deel 6 eerste helft*, 19.

werden in het kamp ingeschreven en overleden in de loop van september. Omdat de selectie plaatsvond in de vroege ochtend in het donker was ze erg chaotisch en onnauwkeurig.³⁶ De gezusters Stein en zuster Michaelis werden vergast bij aankomst op 9 augustus; Siegfried Hertz overleed op de achttiende van dezelfde maand en de vier andere Limburgers op 30 september, toen een groot deel van de in Auschwitz aanwezige vrouwen werd vergast.

Joodse werkkampen.

In januari 1942 had het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) van Amsterdam aan de regionale arbeidsbureaus verzocht om een lijst van werkloze joden. Zij – er waren er veel bijgekomen als gevolg van de beroepsverboden en het ventverbod – moesten zich laten keuren voor plaatsing in een ‘werkverruimingskamp’. Deze maatregel werd niet vreemd gevonden. De Duitsers riepen ook niet-joodse mannen op voor tewerkstelling in Duitsland. In totaal werden uit Nederland een kwart miljoen mannen verplicht te werken voor de Duitsers, voor het merendeel in Duitsland.³⁷ Joden waren daarvan uitgesloten; het verbaasde dus niet dat zij werden opgeroepen voor werk in Nederlandse kampen.³⁸ Aanvankelijk gold de arbeidsplicht alleen voor mannen tot 40 jaar. Later werden de leeftijdsgrenzen verruimd tot 60 of 65 jaar en moesten ook joden die wel nog werk hadden zich melden. De arbeidsbureaus kregen hierin een belangrijke taak. Het lijkt erop dat die met name in het zuiden van Nederland hebben geprobeerd om de maatregel te saboteren door veel vrijstellingen te verlenen en door mensen af te keuren. De Gewestelijke Arbeidsbureaus stonden onder het gezag van het door de bezetter gedomineerde Rijksarbeidsbureau. De directeurs van de Gewestelijke Arbeidsbureaus in het katholieke zuiden van Nederland onderhielden nauwe contacten met elkaar naar aanleiding van morele richtlijnen van het Episcopaat. Hierdoor voelden zij zich samen sterk genoeg om niet zonder meer gevolg te geven aan de wensen van het Rijksarbeidsbureau. De directeurs van de GAB’s Venlo en Roermond namen om principiële redenen ontslag. In Venlo, Roermond en Maastricht stelde men op grote schaal mensen vrij van gedwongen arbeid door het aanvaarden van valse medische attesten of door zelf valse papieren te produceren.³⁹ Uit rapporten van het Gewestelijk Arbeidsbureau van Venlo blijkt dat in de bijkantoren van Gennep, Helden, Venray en Weert geen joden werden ‘bemiddeld’ naar werkkampen. De enige jood die werd opgeroepen voor keuring in Echt ‘kon door ons, daar hij tijdig werd gewaarschuwd, geholpen worden en dook later onder.’⁴⁰ Op het hoofdkantoor in Venlo werden, volgens een na-oorlogs verslag, 55 mannelijke joden opgeroepen en geschikt bevonden voor uitzending naar een werkkamp. Diverse personen werden vrijgesteld omdat zij, in overleg met de voorzitter van de Joodsche Raad in Venlo (Philip Cohen), een functie kregen bij de Raad. Anderen werden ‘met behulp van doktersverklaringen’ in het ziekenhuis opgenomen ‘voor operaties of verpleging’. Uiteindelijk vertrokken vijf personen naar het werkkamp Overbroek in Ochten.⁴¹

Uit heel Nederland werden vanaf januari 1942 meer dan 5000 mannelijke joden opgeroepen voor 44 werkkampen. Uit de noordelijke provincies werden vrijwel alle mannen naar werkkampen gebracht.⁴² Uit Limburg werden maar enkele joden daadwerkelijk geplaatst in werkkampen en zij

---

³⁶ Brief Het Nederlandse Roode Kruis 4 april 1985, Euregionaal Archief, Bestuursarchief Gemeente Geleen, inv. nr. 131.

³⁷ B.A. Sijes, *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (Den Haag 1966) 2-3 en 629.

³⁸ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 107.

³⁹ Toen bedrijven moesten worden ‘uitgekamd’ op zoek naar arbeiders voor Duitsland was de opbrengst van deze actie in Roermond 2.1%, tegen landelijk 15.5%. Zie: B.A. Sijes, *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (Den Haag 1966) onder meer 122, 158-162, 171, 206, 295, 357-358, 618.

⁴⁰ Verslag bijkantoor GAB Echt 16 oktober 1945, NIOD, Archief 247, Gewestelijke Arbeidsbureaus, inv. nr. 46.

⁴¹ Verslag hoofdkantoor GAB Venlo 16 oktober 1945, ibidem en: Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 129687.

⁴² In de provincie Limburg hebben korte tijd kleine joodse werkkampen bestaan in Sevenum, Hunsel en Heijthuysen.

kwamen bovendien pas zeer laat aan de beurt: vlak voor 2 oktober 1942, de dag waarop de kampen allemaal tegelijk werden gesloten en de inwoners overgebracht naar Westerbork. Toch vormden de werkkampen een belangrijk element in de geschiedenis van de Limburgse jodenvervolging, doordat in Limburg twee operaties tegelijkertijd plaatsvonden. In juli en augustus 1942 werden er voorbereidingen getroffen voor het oproepen van mannen voor de werkkampen en in dezelfde tijd vond ook de 'reguliere' deportatie plaats van hele gezinnen naar Westerbork. Op een tijdstip dat de grootste deportatie uit Limburg naar Westerbork al had plaatsgevonden, werd een kleine groep Limburgers in werkkampen geplaatst. De *voorbereiding* op die plaatsing ging echter *vooraf* aan de deportatie. De joodse slachtoffers en de ambtenaren en politiemensen die alles moesten organiseren, werden hierdoor op het verkeerde been gezet. De gemeenten moesten lijsten aanleveren aan de arbeidsbureaus voor plaatsing van joden als 'arbeidsverruimende maatregel', die bedoeld waren voor de joodse werkkampen. Toen in dezelfde tijd gezinnen werden verplicht zich te melden voor 'arbeidsverruiming' in het oosten werd dat gezien in het licht van de registraties voor de werkkampen. De verwarring werd mogelijk nog vergroot doordat in Limburg voor beide oproepen dezelfde maximum leeftijd van 60 jaar gold.

De plaatsing in de Nederlandse werkkampen vond plaats via het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB). Het GAB van Amsterdam kreeg van de *Beauftragte für Amsterdam* op 15 juni 1942 de opdracht om de aanvankelijke leeftijdsgrenzen van 16 tot 40 jaar te verruimen tot de groep van 16 tot 60 jaar. Op 17 augustus was opnieuw sprake van een wijziging: de doelgroep werd nu alle mannelijke joden van 18 tot 60 jaar. Ook de regio werd nader omschreven. De *Beauftragte für Amsterdam* wenste dat alle joden tussen de 18 en de 60 jaar, voor zover woonachtig in Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Limburg en de gemeente Amsterdam, zouden worden opgeroepen en gekeurd voor de werkverruiming.⁴³

In diezelfde periode werd ook gecommuniceerd tussen de *Beauftragten*. Op 16 augustus 1942 ontving de Limburgse *Beauftragte* Schmidt een telegram van zijn collega *Dr. Werner Schröder* van Amsterdam, die enkele weken eerder *Dr. Hans Böhmcker* in die functie had opgevolgd. Deze deelde mee dat de mannelijke joden uit Limburg tussen 18 en 60 jaar, voor zover zij arbeidsgeschikt waren, in het kader van de '*Arbeitseinsatz*' met spoed zouden moeten worden overgebracht naar de werkkampen. Om dit zo efficiënt mogelijk ten uitvoer te brengen stelde hij een vergadering voor met de betrokken Limburgse ambtenaren op 18 augustus om 14.00 uur in Amsterdam. Joden in Limburg, die niet voor de arbeidsverruimende maatregelen in aanmerking kwamen, zouden zo snel mogelijk daarna naar Amsterdam moeten worden geëvacueerd.⁴⁴

Op dinsdag 1 september werden vijf inwoners van Venlo overgebracht naar het joodse werkkamp 'Het Overbroek', gelegen tussen Ochten en Kesteren. Dit kamp was medio 1941 gebouwd als project van de Rijksdienst voor de Werkverruiming. De arbeiders daar werkten aan de afbraak van de militaire Grebbelinie. Op het hoogtepunt werkten er 192 werklozen. Die werden echter begin september 1942 allemaal naar huis gestuurd om plaats te maken voor in totaal 143 joden. Ik heb niet kunnen achterhalen waarom juist het vijftal uit Venlo bijna als enige Limburgers naar een werkkamp ging en waarom er onder hen – tegen alle regels in – een vrouw was: de 24-jarige Mimi Bonn-Hertz volgde haar echtgenoot Walter Bonn. Onder de tewerkgestelden was ook Louis Goudsmit, de onderwijzer van het huisschooltje in Venlo. Daarmee kwam in Venlo een einde aan het joodse onderwijs. Er kwamen nog enkele andere Limburgers in 'Het Overbroek' terecht: Israel Bromet uit Nuth, Theodor Maijer uit Venlo en Erich Tobias uit Maastricht. Ook Marcus Salomon uit Maastricht passeerde een (niet met name bekend) werkkamp voor hij op 3 oktober Westerbork werd binnengevoerd. De deportatie uit Venlo naar een werkkamp vond plaats op een laat tijdstip, want op 2 oktober werden alle kampen in één klap leeggehaald. De bewoners werden overgebracht naar

---

⁴³ Alle brieven aanwezig in Euregionaal archief, Gemeentearchief Beek, inv. nr. 1519.

⁴⁴ Telegram van Schroeder 16 augustus 1942, NIOD, Archief van de Beauftragten, Archief 086, inv. nr. 429.

Westerbork.⁴⁵ De thuiswonende familieleden van de joden in de werkkampen werden eveneens op 2 en 3 oktober gearresteerd en naar Westerbork gebracht. Dat gebeurde ook met zeven leden van de in Venlo achtergebleven families van Wien en Goudsmit, de verwanten van de Venlonaren die in het werkkamp hadden gewerkt.⁴⁶ Dit alles gebeurde *nadat* honderden andere joden uit Limburg waren weggevoerd.

25 augustus 1942

De grootste deportatie uit Limburg vond plaats op 25 augustus 1942. Toen vertrokken ongeveer driehonderd joden uit Limburg naar Westerbork. Uit de hele provincie moesten ze zich verzamelen in een schoolgebouw aan de Prof. Pieter Willemsstraat te Maastricht. De op naam gestelde oproep, afkomstig van de *Zentralstelle*, was op 24 augustus aan de betreffende personen uitgereikt door een lokale politieambtenaar.

‘Arbeidsverruimende maatregelen’ was het begrip dat werd gehanteerd. De plaatsing van joden in het noorden van het land in Nederlandse werkkampen had al plaatsgehad. Nu waren, in de perceptie van Limburgse politiemensen en ambtenaren, de zuidelijke provincies aan de beurt. Deze werkverruiming zou plaatsvinden als *‘polizeilicher Arbeitseinsatz’* buiten Nederland, ‘in Duitschland’, in het onbestemde ‘Oosten’. Dat het om werkverschaffing ging, mocht blijken uit het feit dat alle personen ouder dan 60 jaar werden overgeslagen; bovendien werden vrijstellingen verleend wegens persoonlijke omstandigheden.

Het initiatief voor de deportatie ging uit van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung, Dienststelle des Befehlhabers der Sicherheitspolizei und der SD* in Amsterdam. Deze instantie beschikte over de lijsten in vijfvoud van alle joden, die de burgemeesters in juni 1942 hadden aangeleverd. Deze lijsten fungeerden, zeker in Noord-Brabant en Limburg, als basis voor de samenstelling van de deportatielijsten. Collega-promovendus Ruud Weissmann heeft de administratieve voorbereiding hiervan blootgelegd. De door hem als ‘burgemeesterslijsten’ aangeduide lijsten werden gesplitst in meerdere nieuwe lijsten. De (106 Limburgse) gemengd gehuwden werden geschrappt; van de overigen werden per gemeente twee nieuwe lijsten gemaakt: één van vrijwel uitsluitend mensen ouder dan 60 jaar en één van de jongeren (in Limburg omvatte deze laatste in totaal ruim 1000 namen). De lijsten met de ‘jongeren’ passeerden zowel de ambtenaren van de *Zentralstelle*, als die van de Joodsche Raad. Elk van beide instellingen schrapte een aantal namen. Juist in deze periode begon het systeem van *Rückstellungen* te ontstaan, voorlopige vrijstellingen van deportatie. Deze hadden onder meer tot doel een zekere rust te brengen onder de joodse bevolking door de sleutelfiguren uit die gemeenschap in Nederland te laten blijven en doordat ze ervoor zorgden dat joden hun energie meer gingen richten op het verkrijgen van een voorlopige vrijstelling dan op onderduik.⁴⁷ De lijsten met personen die overbleven bevatten de namen van hen die op 25 augustus zouden moeten worden overgebracht naar Westerbork, in totaal in Limburg iets minder dan 600 personen.⁴⁸ Op 24 augustus overhandigde een lokale politieambtenaar hen aan huis een persoonlijke oproep. Alle opgeroepen waren zonder uitzondering jonger dan 60 jaar. De joden uit gemeenten ten zuiden van Beek, alsmede die uit de stad Venlo, moesten door de lokale gemeentepolitie worden overgedragen aan de gemeentepolitie van Maastricht, die belast was met de administratieve afwikkeling. De Maastrichtse politie, die hierdoor ging fungeren als uitvoerend orgaan van de *Sicherheitspolizei*, zou de arrestanten hierna overdragen aan de Duitse politie. De politiehoofden van de gemeenten Gennep, Roermond, Melick-Herkenbosch, Grevenbicht, Limbricht, Sittard, Geleen en

⁴⁵ Lijst van oorlogsdoden Venlo <http://historie.venlo.nl>

⁴⁶ Brief Burgemeester Venlo, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1497.

⁴⁷ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging*, 432 en: D. Giltay Veth en A. J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de Minister van Justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, deel I* (Den Haag 1976).

⁴⁸ Ruud Weissmann, ongepubliceerd onderzoek.

Beek moesten 'hun' joden rechtstreeks, zonder tussenkomst van de Maastrichtse collega's, in het schoolgebouw aan de Prof. P. Willemsstraat overdragen aan de Duitsers.

Door de hoofden van de *Aussenstellen* werden aan de vooravond van grote massa-arrestaties van joden in Noord-Brabant, Groningen en Drenthe de burgemeesters en politiegezagsdragers bijeengeroepen om de uitvoering hiervan te bespreken.⁴⁹ Een dergelijk overleg lijkt in Limburg niet te hebben plaatsgehad. Wel had de burgemeester van Maastricht op 17 augustus een brief ontvangen van de Joodsche Raad van Amsterdam, waarin hem door de Raad werd aangekondigd dat de mogelijkheid bestond 'dat binnen afzienbare tijd uit Maastricht een aantal Joodsche ingezetenen vertrekken naar Arbeidskampen in Duitschland'. Omdat de mogelijkheid bestond dat deze mensen enige tijd in Maastricht moesten worden opgevangen in een centraal gelegen gebouw, verzocht de Joodsche Raad daartoe de school aan de Prof. P. Willemsstraat ter beschikking te stellen. Vanaf toen was de burgemeester van Maastricht op de hoogte van een op handen zijnde deportatie. De school beschikte over voldoende accommodaties en lag dicht bij het station. Enkele dagen later liet burgemeester Louis Peters weten dat hij aan dit verzoek gevolg zou geven.⁵⁰

De opdracht voor oproep en arrestatie werd door de *Zentralstelle* rechtstreeks gegeven aan de Hoofden van Politie. In kleinere gemeenten was dat de burgemeester; in grotere gemeenten de Commissaris van Politie, waarbij de burgemeester werd gepasseerd. Op de avond van 22 augustus kreeg de Commissaris van Politie van Maastricht van *SS-Hauptsturmführer* K.G.H. Wörlein van de *Zentralstelle* de opdracht om aan 159 personen uit die gemeente een oproep te overhandigen om op 25 augustus in de school aan de Prof. P. Willemsstraat te komen '*zwecks abzureisen nach Westerbork um sich dort ärztlich untersuchen zu lassen für evt. Arbeitsteilnahme in Deutschland.*' De politiebevelhebbers van gemeenten ten zuiden van Beek, van waaruit joden moesten worden gedeporteerd, kregen de opdracht om de op naam gestelde oproepkaarten af te halen bij de politie in Maastricht. In noordelijker gemeenten ontving de politie de oproepkaarten rechtstreeks van de *Zentralstelle*. Venlo vormde de uitzondering: in deze noordelijke stad liep de procedure toch via de gemeentepolitie van Maastricht. De Venlose politie kreeg een telefoontje van de dienstdoende inspecteur van Maastricht, dat, in opdracht van Wörlein, op maandagochtend 24 augustus met een vroege trein een politieman naar Maastricht moest reizen om daar de oproepformulieren voor joden uit Venlo op te halen. Omdat wellicht nog nadere mededelingen zouden worden verstrekt, werd het nodig geacht dat een 'superieur persoon' zou komen. Besloten werd dat de 'Heer Inspecteur zich met den trein van 8.14 uur derwaarts zal begeven'.⁵¹ Ook de politie van Heerlen kreeg op 23 augustus opdracht van Wörlein om op die maandag een politieman per eerste reisgelegenheid naar Maastricht te sturen, om daar op het politiebureau 'de oproepingen betreffende emigratie Joden' af te halen. Nadere informatie kon worden verkregen van een met name genoemde politiebeambte uit Maastricht.⁵²

In Roermond liep de opdracht via de Commandant van de Marechaussee in die stad. De burgemeester werd op 24 augustus om 17.00 uur door de Marechaussee op de hoogte gebracht:

Naar de *Sicherheitspolizei* te Maastricht meldt, worden morgen 25 augustus 1942 in de Provincie Limburg een aantal joden uit hun woningen opgehaald, waarbij de Nederlandsche politie ingeschakeld zal worden. Ook de *Ortsgruppenleiters der NSDAP* worden daarbij ingeschakeld. De Nederlandsche politie blijft verantwoordelijk orgaan en moet de woningen

---

⁴⁹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 452.

⁵⁰ Briefwisseling augustus 1942, privé-archief A. Drielsma, Maastricht.

⁵¹ Dagrapporten Politie Venlo 23 augustus 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 103.

⁵² Dagrapporten Politie Heerlen 23 augustus 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 508.

verzegelen, waaruit niets mag worden weggehaald. Een rapport wordt ingewacht. Op 24 augustus 1942 te 17.15 uur doorgegeven aan den heer Commissaris van Politie.⁵³

De manier waarop in Limburg joden werden opgeroepen voor ‘werkverruiming’ in het oosten plaats ik in de context van de gang van zaken in Amsterdam. Daar was men enkele keren gewisseld van methode om joden voor deportatie in handen te krijgen. Aanvankelijk kregen deze een brief thuis bezorgd met een aanzegging dat zij zich moesten vervoegen op de *Zentralstelle* om daar een officiële oproep af te halen voor arbeidsinzet in het buitenland. Toen er zich slechts weinig joden meldden, werd de Joodsche Raad ingeschakeld om mensen te overtuigen: de bode van de Raad deelde mee dat verder weigeren opzending naar Mauthausen zou betekenen. Toen de opkomst desondanks onder de verwachting bleef werden joden op straat opgepakt. Tekorten bij de geplande transporten werden aangevuld met deze gijzelaars. Vanaf 28 juli werden de officiële oproepkaarten door de Amsterdamse politie aan huis uitgereikt, aanvankelijk enige dagen vóór het geplande vertrek; vanaf 1 augustus de dag tevoren. Joden werden gesommeerd om vóór twee uur in de nacht op een verzamelpunt te komen; voor Amsterdam was dat het Centraal Station. Na de eerder genoemde rede van Schmidt op 2 augustus liep de opkomst echter sterk terug. Daarom werden vanaf 3 september in Amsterdam de oproepkaarten door de politie aan huis bezorgd, waarbij de opgeroepen joden meteen werden gearresteerd en meegenomen.⁵⁴ De oproepen in Limburg vonden plaats volgens het systeem dat in Amsterdam werd toegepast van 1 augustus tot 2 september. Het uitreiken van de oproep ging een dag vooraf aan de arrestatie. Mensen kregen hierdoor een dag de tijd om onderduik te overwegen, hetgeen een tamelijk grote groep ook daadwerkelijk deed. De oproep kon hierdoor het karakter krijgen van een waarschuwing.

Politieagenten overhandigden op 24 augustus aan de op te roepen joden thuis een aangetekende brief. Op de enveloppe stond een stempel ‘AANTEKENEN’ en een stempel van de *Sicherheitspolizei*. Daaronder in machineschrift de naam en het adres van de opgeroepene en de plaatsnaam met een cijfercombinatie: twee getallen gescheiden door een schuine streep, bijvoorbeeld: ‘Sittard 5/11’. In de enveloppe zat een brief met het briefhoofd van de *Zentralstelle*. Hiernaast een stempel met een nummer van vijf cijfers. In ons voorbeeld ‘No. 31096’. De brief droeg in hoofdletters het opschrift ‘OPROEPING’, dan naam en adres van de opgeroepene, met daarachter dezelfde cijfercombinatie als op de enveloppe, maar nu in de vorm ‘L 5 No. 11’. De tekst:

U moet zich voor eventuele deelname aan een, onder politietoezichtstaande werkverruiming in Duitsland voor persoonsonderzoek en geneeskundige keuring naar het doorgangskamp Westerbork, station Hooghalen, begeven. Daartoe moet U op 25 augustus 1942 om 20 uur op de verzamelplaats School Prof. P. Willemstraat, Maastricht, aanwezig zijn.⁵⁵ Als bagage mag medegenomen worden: [...].

Dan volgde een opsomming van mee te nemen zaken, eindigend met ‘[...] en eveneens marschproviand voor 3 dagen en de voor die tijd geldige distributiekaarten.’ Daarna kwam een toelichting over de manier waarop de bagage moest worden verpakt en welke zaken absoluut niet mochten worden meegenomen. De brief ging verder: ‘Ziekte is geen verontschuldiging voor het niet nakomen van de oproeping. Ziektegevallen die op den dag van vertrek door den dokter niet voor vervoer geschikt geacht worden, worden door een Duitschen politiedokter gecontroleerd.’ Ook oudstrijders en gedecoreerden uit de Eerste Wereldoorlog moesten gewoon komen. En dan het dreigement: ‘Mocht u aan deze oproeping geen gevolg geven, [...] wordt u met maatregelen van de *Sicherheitspolizei* gestraft.’ ‘Maatregelen van de *Sicherheitspolizei*’, dat was in feite; opzending naar het gevreesde Mauthausen. In de enveloppe zat verder een reisvergunning en een ‘vervoerbiljet,

⁵³ Meldingsbericht Marechaussee 24 augustus 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Secretarie Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1258.

⁵⁴ Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 232-240.

⁵⁵ De straatnaam was inderdaad verkeerd gespeld, met één s.

hetwelk recht geeft op kostelooze gebruikmaking van den trein, [... naar] het station Hooghalen [...].’ De brief ging verder met de mededeling dat in Westerbork een nauwkeurig onderzoek zou worden ingesteld naar bankrekeningen en andere waardepapieren en polissen, waartoe de nodige gegevens moesten worden meegebracht. Dat gold ook voor gegevens over erfenissen, octrooien, kunstvoorwerpen, sieraden, verzamelingen, gouden en zilveren voorwerpen en andere vermogensbestanddelen. Sleutels van kluisen moesten worden meegebracht, evenals gegevens over onroerende goederen, rechten in ondernemingen, hypotheken en landbezit.

Al deze gegevens zijn te verschaffen, ook al zijn ze reeds vermeld, resp. de voorwerpen, waarop ze betrekking hebben, ingeleverd, bij de Fa. Lippmann, Rosenthal en Co, Sarphatistraat 47-55, Amsterdam; de ‘*Wirtschaftsprüfstelle*’ Den Haag; en de ‘*Niederländische Grundstückverwaltung*’.

De brief werd afgesloten met een stempel van de *Zentralstelle* en ondertekend met: ‘In opdracht get. Wörlein, SS-Hauptsturmführer’. Aangehecht was ‘REISVERGUNNING EN VERVOERBIJLET’ van Maastricht naar station Hooghalen. Dit biljet droeg hetzelfde vijf-cijferige nummer als de brief. Behalve de aangetekende brief moest de politieman een formulier overhandigen van de politie van Maastricht, waarop deze nog eens herhaalde dat de adressant op 25 augustus op de bewuste plek aanwezig moest zijn en – een aanscherping van de brief –

In geval van ziekte, d.w.z. uitsluitend in geval van opname in een ziekenhuis, dient U zich uiterlijk op Maandag 24 Augustus 1942 te vervoegen op de Afdeeling Recherche, Gemeente-Politie Maastricht, (kamer no. 1) onder overlegging van een bewijs van opname in het ziekenhuis.

Deze brief was gedateerd 24 augustus en ondertekend door de Commissaris van Politie. Onderaan moest worden getekend voor ontvangst: ‘Bijgaande enveloppe en nadere toelichting ontvangen op den 24 Augustus 1942, des voormiddags om ..... uur.’ Tenslotte was er plaats voor de handtekening en naam en adres van de ondertekenaar.⁵⁶

Van de zeshonderd Limburgers aan wie een dergelijke brief moest worden uitgereikt, verschenen er op 25 augustus daadwerkelijk ruim driehonderd op de verzamelplaats, de school in de Prof. P. Willemsstraat. In de Limburgse steden en dorpen was inmiddels van alles gebeurd. In tachtig gevallen kon de brief door de politieambtenaar niet worden uitgereikt aan de betrokkenen, omdat deze ‘niet thuis’ waren, ondergedoken of gevluht. Tweehonderd opgeroepen kwamen op 25 augustus niet opdagen, omdat ze vrijgesteld waren wegens ‘geldige’ doktersattesten of omdat ze in de uren tussen de oproep en het moment van opkomst waren ondergedoken. Nog eens veertig mensen werden – na de ‘keuring’ in Maastricht – alsnog naar huis gestuurd. Ongeveer 290 joden werden daadwerkelijk afgeleverd in het kamp Westerbork.

Wat was het lot van degenen die wel werden opgeroepen of zouden moeten worden opgeroepen, maar die niet op 26 augustus in Westerbork aankwamen? Mijn eigen database bevat gegevens over de personen die door de gemeentepolitie van Maastricht aan de *Sicherheitspolizei* moesten worden afgedragen, alsmede over de joden uit Beek, Gennep, Grevenbicht en Melick-Herkenbosch, in totaal 440 mensen. Van hen werden 117 personen op 25 augustus geregistreerd als ‘voortvluchtig’; 65 anderen kregen ‘legaal’ uitstel, meestal wegens ziekte van henzelf of een gezinslid. Ook van die laatste groep, de ‘zieken’, dook een groot deel onder. De 117 ‘voortvluchtigen’ waren alle ondergedoken; 29 van hen werden later uit hun onderduikadres opgepakt, de overigen overleefden de oorlog. Van de 65 ‘zieken’ werden er 15 gedeporteerd bij de nog te bespreken razzia van 10 en 11 november en 11 bij de eveneens nog te behandelen gedwongen ‘verhuizing’ naar Vught in april

---

⁵⁶ RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1739; en: Oproep door de Zentralstelle, RHCL, Archief Gemeentepolitie Maastricht, Archief 20.108a, inv. nr. 1737.

1943. De overige 39 doken onder. Van hen werden er tien op hun onderduikadres gearresteerd. Dit betekent dat van in totaal 440 op te roepen joden er op zijn minst in dit vroege stadium 156 (namelijk de 117 voortvluchtigen en 39 van de wegens ziekte vrijgestelden) kozen voor onderduik, hetgeen neerkomt op een keuze voor onderduik van 33 procent.

Op 28 augustus maakte de Commissaris van Politie van Maastricht de balans op in een verslag aan de Procureur-Generaal te Vught. Een identiek bericht stuurde hij ook naar '*Herrn [H.J.]Wolk, Major des Gendarmerie, Verbindungsoffizier des Befehlshabers der Ordnungspolizei*' in Den Bosch en aan Luitenant Töpfer van de *Ordnungspolizei* in Maastricht. Van de 159 opgeroepen uit de gemeente Maastricht werden er 29 niet thuisgetroffen. Op de achterzijde van deze oproepen schreef de betreffende politieman: 'niet thuis', 'aan het wandelen', of 'in het ziekenhuis'. Van de overigen kwam opnieuw een aantal niet opdagen op 25 augustus en 33 personen werden vrijgesteld met aantekeningen op de achterkant van de brief, als: 'jodenraad heeft gezegd dat zij blijven totdat een kind hersteld is. Kind in ziekenhuis', 'moeder is ziek, naar huis', 'met toestemming naar huis, ziek'. Overigens werd niet altijd op deze manier gehandeld: ten tijde van de actie lag mevrouw Kozenicki-Fessel in het ziekenhuis, haar man en kinderen werden toch naar Westerbork afgevoerd.⁵⁷ De *Sicherheitspolizei* stuurde 13 mensen vanuit de school weer naar huis. Drie personen bleken reeds in een eerder stadium door de *Sicherheitspolizei* te zijn gearresteerd en één persoon was overgedragen aan de politie in Heerlen, omdat hij op dat moment in die stad woonachtig was. Uiteindelijk droeg men 94 Maastrichtenaren over 'aan de *Sicherheitspolizei* om op transport te worden gesteld naar Westerbork (Dr)'. De woningen van de gedeporteerden werden verzegeld. 'Onregelmatigheden hebben zich niet voorgedaan.'⁵⁸

Uit Amby werden 13 personen naar Westerbork gebracht, ruim een derde van de 37 aan wie de gemeentepolitie een oproeping had moeten uitdelen. Uit Heer vertrokken er zeven van de elf.⁵⁹

Op 25 augustus 1942 schreef Joop Geijssen uit Meerssen in zijn dagboek: 'Vandaag zijn de Joodse mensen uit ons dorp opgehaald door de Moffen. Er waren veel mensen op de been, die allemaal stonden te huilen. En die rot-N.S.B.-ers stonden erbij te lachen.' En op vrijdag 28 augustus: 'Het echtpaar Zeligman uit de Weerterbroekstraat is teruggekomen [uit de Prof. P. Willemsstraat in Maastricht HvR] Nu zal hun slagerij wel weer worden geopend. Het schijnt dat de oude vrouw te ziek is om op transport te worden gesteld.'⁶⁰

In Klimmen woonde één jood, Jacob Hanft. Deze Pool was in het dorp gestrand bij zijn poging om via Nederland de Verenigde Staten te bereiken; zijn gezin was nog in Polen. Hij ondertekende op 24 augustus een verklaring, dat hij van de gemeenteveldwachter een gesloten enveloppe had ontvangen, voorzien van zijn naam en adres en met de dienststempel van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* te 's-Gravenhage. Hij verklaarde dat hij had kennisgenomen van de aanzegging dat hij zich moest 'vervoegen ten huize van de Gemeenteveldwachter te Klimmen op Dinsdag 25 Augustus te 18 uur in de namiddag voor vervoer naar Maastricht'. Niet-joodse huisgenoten van Jacob deden een poging hem te overreden om onder te duiken, maar hij weigerde. Hij hoopte in Polen herenigd te worden met zijn gezin. Hij werd door de veldwachter afgeleverd aan de Gemeentepolitie in Maastricht.⁶¹

---

⁵⁷ Mededeling mevrouw Hardenberg-Hein, Maastricht.

⁵⁸ Rapport Commissaris van Politie 28 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1531.

⁵⁹ De voor joden belangrijke gemeente Amby is voor de onderzoeker een probleem. Vrijwel het hele oorlogsarchief ontbreekt.

⁶⁰ In feite was Eva Zeligman-Wolff 58 jaar. Zij leed aan kanker en werd op grond daarvan vrijgesteld, samen met haar man Albert. Uit: Joop Geijssen, *Ons verblijf in het dorp Mergel (dagboek)* (Meerssen 1989) 28.

⁶¹ Jacob Hanft overleed op 7 februari 1945 in het concentratiekamp Gross-Rosen tijdens een dodenmars. Zie: Documenten 24-25 augustus 1942, Rijckheydt, Archief T 201, Gemeente Klimmen, inv. nr. 1137.

Van de 32 op te roepen personen uit de gemeente Valkenburg kwamen er tien niet opdagen en werden er zes vrijgesteld wegens ziekte.⁶² Louis Jacob Cahn was één van degenen die niet kwamen. Zijn oude vader Daniël schreef een brief aan de burgemeester om het uit te leggen:

Zijn [Daniëls HvR] zoon L.J. Cahn, stamboeknummer [sic!] 00077, geboren 1 Dec 1910 te Valkenburg, is 30 Juli 1942 te Dordrecht gehuwd en waren zijn ouders daarbij tegenwoordig en is van daar niet teruggekeerd. Bij navraag te Dordrecht kreeg ik bericht dat zij ook niet wisten waar de jong getrouwde lui zich bevonden. Nu denk ik dat hij met zijn vrouw naar Polen vertrokken zijn omrede hij steeds verklaarde in dien in Dordrecht de oproep kwam om naar Polen te vertrekken, hij zijn vrouw niet alleen liet vertrekken en juist om die reden een spoedhuwelijk aangegaan is.⁶³

De Valkenburgse joden moesten zich om 18.00 uur verzamelen bij het station. Wat veldwachter J.A. Linckens precies tegen de mensen heeft gezegd, is niet duidelijk, maar zestien van de 32 mensen kwamen niet. Marja Eisenberg-Goldberg kwam wel, maar viel flauw bij de verzamelplaats en werd op advies van de te hulp geroepen huisarts thuis in bed gelegd, een feit waardoor ook haar man mocht thuisblijven.⁶⁴ Veertien personen werden onder politiegeleide naar Maastricht gebracht. Erwin Hirschberg ontsprong de dans. Zijn huisarts, J.E.A. Rouwendal, krabbelde een medische verklaring op een receptenbriefje: 'heden diagnosticeerde ik bij Erwin Hirschberg een typische aanval van epilepsie. Vervoer kan onmogelijk worden toegestaan.' Erwin overleefde de oorlog. Ook huisarts C.J.C. Kettler verklaarde twee mensen te ziek om te reizen: Mojses Eisenberg leed aan een zenuwtoeval en Max Silber aan 'bronchitis chronica en asthma-aanvallen'. De longziekte werd erkend door de Duitsers, de zenuwtoeval niet. Mojses werd weggevoerd en overleed in Auschwitz. Max overleefde.⁶⁵ Al met al was het vertrek van de joden uit Valkenburg verlopen 'zonder stoornissen of moeilijkheden'.⁶⁶

De burgemeester van Vaals berichtte aan de Procureur-Generaal van Den Bosch dat op 25 augustus uit zijn gemeente om 18.45 uur een bus van de LTM (Limburgse Tramweg Maatschappij) was vertrokken naar Maastricht met 16 joden aan boord. Er waren 21 oproepbrieven door de politie ontvangen. Hiervan konden er drie niet worden uitgereikt: één man zat sedert vier weken in het Huis van bewaring in Maastricht wegens fraude met distributiebescheiden en twee joden waren voortvluchtig. Eén dame, mevrouw Veronica Oppenheimer-Waldbaum, was ten onrechte opgeroepen; zij bleek dertig jaar ouder dan op de lijst van de *Zentralstelle* stond vermeld: per ongeluk was achter haar naam de geboortedatum van haar zoon vermeld. Tenslotte beschikte één jongen over een geldige vrijstelling voor deportatie, omdat hij onmisbaar was bij zijn bedrijf, de Steenkolenmijn Willem-Sophie in Spekholzerheide. De burgemeester voegde aan zijn verslag toe, dat er van de zijde van het publiek bij het 'aftransport' van de joden uit Vaals belangstelling bestond, zonder dat dit aanleiding had gegeven tot demonstraties.⁶⁷

---

⁶² Diverse oproeplijsten, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

⁶³ Brief D. Cahn 24 augustus 1942, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3079. Louis Jacob werd later gearresteerd, maar wist door uit de trein naar Westerbork te springen zijn leven te redden. Hij werd door een boer langs de spoorlijn aangetroffen met gebroken benen. Hij dook onder. Het lot van zijn jonge bruid ken ik niet.

⁶⁴ Rapport Politie Valkenburg 28 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1739.

⁶⁵ Doktersverklaringen 24 augustus 1942, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3079.

⁶⁶ Verslag Burgemeester Valkenburg 26 augustus 1942, ibidem.

⁶⁷ Verslag Burgemeester Vaals 25 augustus 1942, GA Vaals, inv. nr. 1342.

Uit Amstenrade werd één vrouw overgedragen aan de *Sicherheitspolizei* in Maastricht.⁶⁸ Uit Merkelbeek werd Joseph Klein, handelaar in oude metalen, weggebracht door de veldwachter. Zijn oude moeder, Mina Klein-Hollander, bleef alleen achter. Zij kreeg toestemming om te verhuizen naar haar dochter in Tilburg.⁶⁹

In Heerlen moest de politie aan 57 personen een oproep uitreiken, waarna zij zich moesten melden bij het station, waar een bus klaar zou staan om hen naar Maastricht te brengen. Eén van de opgeroepen bleek reeds in de gevangenis te zitten; één kreeg een verklaring dat hij geen vol-jood was; 17 waren onvindbaar, waarbij vier die 'zich reeds in den morgen van den 25 augustus op reis begeven hebben teneinde van hun familie afscheid te kunnen nemen, waarna ze zich zouden melden in Maastricht, hetgeen niet aannemelijk is'; 25 kregen uitstel wegens ziekte van henzelf of van een familielid; 13 werden naar Maastricht overgebracht.⁷⁰ Het grote aantal verdwenen personen en het aantal vrijstellingen op grond van medische verklaringen in Heerlen is opvallend. Van de 13 op te roepen personen uit Kerkrade gingen er zeven. De ene persoon uit Eijgelshoven ging wel, maar van de acht op te roepen personen uit Nieuwenhagen ging niemand, evenmin als van de drie uit Rimburch (gemeente Ubach over Worms).

Van de 60 personen uit Venlo, aan wie de gemeentepolitie een oproep had moeten uitreiken, werden er 34 aan huis opgehaald met twee autobussen van de N.V. Maas-Buurtspoorweg. Later die dag werden zij per bus naar Maastricht gebracht. De rekening van dit vervoer (180 gulden) werd betaald door de gemeente Venlo.⁷¹ Het vertrek van de joden leidde in Venlo tot beroering. Mensen verzamelden zich rond de bus die de joden naar Maastricht moest brengen en lieten hun afkeuring horen. Twee vrouwen afkomstig uit Bergen werden zelfs gearresteerd omdat zij niet direct gevolg gaven aan het bevel van de politie om door te lopen. Op het politiebureau werden zij 'hierover ernstig onderhouden' en weer naar huis gestuurd.⁷² Nadat de bus al was vertrokken leverden twee politieagenten nog drie tegenstribbelende joden op het bureau in. Eén van hen was Philip Cohen, de vertegenwoordiger van de Joodsche Raad in Venlo. De beide anderen waren in Amsterdam wonende medewerkers van de Raad. Zij waren ten onrechte gearresteerd. Zij deden gewoon hun werk: assisteren van joden die moesten vertrekken voor 'emigratie'.⁷³ Van de 34 mensen die aankwamen in Maastricht werden er zeven weer naar huis gestuurd, sommigen wegens ziekte. Het echtpaar Gunther en Adele Berg-Folkmar werd vrijgesteld omdat één der partners pretendeerde twee niet-joodse grootouders te hebben. De vierjarige Inge Levis werd door de keurende joodse arts uit het raam gezet aan de zijkant van de school in de Prof. P. Willemsstraat. Vrienden lieten haar, met de hulp van huisarts J. Schadé, onderduiken in Roermond.⁷⁴ Uiteindelijk gingen 26 mensen uit Venlo naar Westerbork.⁷⁵ In de avond van 25 augustus 1942 kreeg de politie van Roermond vanuit Venlo het verzoek om uit te zien naar een auto met kenteken P8866, waarmee een joodse familie uit Venlo

---

⁶⁸ Verslag Burgemeester Amstenrade 28 aug. 1942, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Amstenrade, inv. nr. 619.

⁶⁹ Acht maanden later werd Mina Klein met haar Limburgse joodse kennissen herenigd in het kamp Vught. Joseph Klein stierf in een joods werkkamp; Mina in de gaskamer van Sobibor. Zie: GA Onderbanken, Archief Gemeente Merkelbeek 1940-1981, inv. nr. 824.

⁷⁰ Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 41; en: Lijst 26 augustus 1942, Rijckheydt, Archief 016 DOS 2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3515Z..

⁷¹ Lijst van oorlogsdoden uit Venlo, <http://historie.venlo.nl>

⁷² Dagrappporten Politie Venlo 25 augustus 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 97.

⁷³ Dagrappporten Politie Venlo 25 augustus 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 103.

⁷⁴ Paul Seelen, *De mythe van Vrolijke Frans. Waargebeurde verhalen over de oorlog in Venlo* (Venlo 2009) 74.

⁷⁵ Alleen Hans Bonn keerde terug uit de kampen. Hij vertelde na de oorlog hoe zijn vijftigjarige moeder met hulp van een dokter was opgenomen in het ziekenhuis, zonder dat zij ziek was. Zie: interview Hans Bonn, NIOD, dossier Kamp Westerbork, inv. nr. 1037.

zou trachten te vluchten in de richting van Maastricht. Aan de Roermondse collega's werd gevraagd te posten bij de Maasbrug in Roermond en bij het viaduct op de Venloscheweg.⁷⁶

In de dagen na 25 augustus ontving de Gemeentepolitie van Maastricht verslagen van politieambtenaren uit die gemeenten, die de oproepen via de politie van Maastricht hadden ontvangen en die 'hun' joden aan de gemeentepolitie van Maastricht hadden moeten afleveren (geheel zuidelijk Zuid-Limburg en Venlo). De enige op te roepen jood uit Schimmert, zo kan men lezen in die verslagen, bleek spoorloos verdwenen. Aan hem kon geen oproep worden uitgereikt. In Nieuwenhagen waren drie joden met spoed in het ziekenhuis opgenomen. Zes personen uit Heer waren spoorloos. De enige via Maastricht opgeroepen inwoner van Gennep was opgenomen in het ziekenhuis. In Gulpen kon de oproep niet worden uitgereikt aan Georg Wijnhausen, die al in een eerder stadium door de *Sicherheitspolizei* was gearresteerd. Hij verbleef in het Huis van Bewaring in Maastricht en werd daarom door de Gemeentepolitie van Maastricht overgebracht naar de Prof. P. Willemsstraat. In Meerssen bleek één persoon spoorloos en een ander, zuster Else Michaelis van Mariënwaard, was al opgepakt bij de katholiekendeportatie.⁷⁷

Uit Gennep vertrokken zes mensen naar Maastricht, het gezin van veehandelaar Samuel Andriese. Zij reisden per MBS-tram (Maas Buurt Spoorweg) naar Venlo en van daaruit per bus naar Maastricht.⁷⁸ Eén persoon was 'vergeten' op de lijst van op te roepen personen in Gennep: Eline Marcus. Dat werd gecorrigeerd door een opdracht aan de politiecommissaris van Maastricht om alsnog met spoed aan Eline de oproeping te doen uitreiken. Dat gebeurde, door middel van een in Gennep afgegeven brief om 1.45 uur in de nacht van 24 op 25 augustus. De betrokkene was opgenomen in het sanatorium Zonlichtheide in Gennep. De veldwachter nam contact op met de geneesheer-directeur, dokter A.P.M. de Jong. Deze verklaarde Eline dermate ziek te achten, dat zij absoluut niet vervoerd mocht worden. De vrouw bleef in Gennep en dook onder.⁷⁹

De politie van Beek had de opdracht om zes personen over te brengen naar de school in Maastricht. Twee van hen bleken voortvluchtig. Eén meisje, de meervoudig-gehandicapte Branca van der Horst, werd overgebracht naar het ziekenhuis van Roermond. Vandaar ging zij echter toch naar Maastricht. Drie personen werden door de Beekse veldwachters in Maastricht aan de *Sicherheitspolizei* overgedragen.⁸⁰

Op 24 augustus bereikte de politie van Geleen het bericht over de ophanden zijnde deportatie. In de dagrapporten van de politie staat:

[Er...] worden morgen 25 augustus 1942 een aantal joden uit hun woning opgehaald, waarbij de Nederlandsche politie ingeschakeld zal worden. Ook de *Ortsgruppenleiter* van de N.S.D.A.P. wordt daarbij ingeschakeld. De Nederlandsche politie blijft verantwoordelijk orgaan en moet de woningen verzegelen waaruit niets mag worden weggehaald. Rapport wordt ingewacht. De Procureur-Generaal v.g. van Leeuwen.⁸¹

De Procureur-Generaal was dus de formele opdrachtgever; hierdoor kreeg de hele actie een legaal tintje. De Geleense joden werden verzameld op de markt. Een ooggetuigenverslag uit Geleen:

---

⁷⁶ Dagrapporten Politie Roermond 25 augustus 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 547.

⁷⁷ Diverse politierapporten, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1739.

⁷⁸ Van Dinter, *De joden van Gennep*, 76. Geen van de zes kwam terug.

⁷⁹ Eline Marcus overleefde zo de oorlog. Zie: Correspondentie 24 augustus 1942, GA Gennep 1940-1946, inv. nr. 117.

⁸⁰ Verslag Burgemeester Beek 26 aug. 1942, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Beek, inv. nr. 4-2.

⁸¹ Dagrapporten Politie Geleen 18 april tot 24 november 1942, Euregionaal Archief, Archief Gemeentepolitie Geleen.

Het was indrukwekkend wat vanmiddag op de Markt plaatsvond, gepakt en gezakt kwamen de joden aan. Ze droegen van alles mee, in dekens gewikkeld. Ze zagen eruit als vluchtelingen, zoals je die soms op foto's ziet. Velen hadden gehuild. Sommigen toonden zich flink en kalm. Honderden mensen stonden te kijken. [...] Ik hoorde een Mof zeggen: '*Arme Menschen, wir müssen uns schämen dasz wir zu so eines Volk gehören*'. Dat getuigt ervan dat er ook onder de Duitsers mensen zijn die gevoel hebben. Sommige toeschouwers stonden de tranen in de ogen. Om half vijf kwam een autobus, waarmee de joden werden weggereden naar Maastricht. Hun pakken (voor iedere persoon 25 kilo) werden op een vrachtauto geladen. [...] Toen de bus vertrok werden de joden door de honderdkoppige menigte nagewuifd. [...] Een 19-jarige zoon van Cohen uit Lutterade is gevlucht. Men vertelt dat hij zich verdrinken heeft.⁸² In Beek zijn ook twee joden ontvlucht.⁸³ Ook deze zouden zelfmoord hebben gepleegd. [...].⁸⁴

Gustav Winter en Friedrich Freimark hadden samen in Geleen een wasserij. In die wasserij bevond zich op 24 augustus 1942 300 kilo wasgoed van niet-joodse inwoners van Geleen. De burgemeester van Geleen vroeg uitstel van deportatie voor beide joden 'ten einde hen in de gelegenheid te stellen deze wasch te verzorgen en terug te bezorgen'.⁸⁵ Het verzoek werd afgewezen. Beide ondernemers vertrokken naar Westerbork, samen met nog zestien stadsgenoten. Op 27 augustus noteerde de dienstdoende agent in Geleen dat alle aan bederf onderhevige waren uit de huizen van de gedepoteerde joden moesten worden gehaald. Op 29 augustus een correctie daarop; de bederfelijke waren moesten worden overhandigd aan de hulporganisatie voor Duitse oorlogsslachtoffers, *Nat. Soc. Volkswohlfahrt* en niet zoals eerder vermeld aan de Nederlandse Volksdienst.⁸⁶

De archieven betreffende de jodenvervolging in Sittard zijn zwaar gehavend. Ik heb niet kunnen achterhalen aan hoeveel mensen een oproeping moest worden uitgereikt om zich te melden in Maastricht. Wel is bekend dat op 25 augustus 37 bewoners van Sittard in de trein stapten naar Westerbork. Hetzelfde deden de drie opgeroepen inwoners van Susteren.⁸⁷

In Grevenbicht werden vier leden van het gezin Croonenberg aangehouden door de veldwachter en door hem afgeleverd aan de *Sicherheitspolizei* in Maastricht. Het huis van Arthur Croonenberg was niet verzegeld, omdat daar nog diens oude vader woonde, die niet hoefde te worden opgebracht.⁸⁸

De twee joden die woonden in de gemeente Melick en Herkenbosch, ingenieur Hijman Smalhout en zijn vrouw Sara, bleken op 24 augustus 1942, toen de veldwachter hen een oproeping wilde uitreiken, spoorloos verdwenen. De politieman stelde onmiddellijk een onderzoek in. Het echtpaar verbleef, naar men zei, na een mislukte poging tot zelfdoding, in het ziekenhuis van Roermond. Daar werden hun de oproeppapieren ter hand gesteld. De veldwachter haastte zich terug naar Herkenbosch en brak de deur van de woning van Smalhout open. Alles in het interieur wees op een overhaaste vlucht. Op de schrijftafel lag een ongeadresseerd briefje, waarop Smalhout schreef dat hij helaas geen afscheid had kunnen nemen van burens en vrienden. Er lag ook fl.1,10 om 'zijn schuld bij de courant' te betalen. De woning werd verzegeld. Het fruit in hun grote tuin was rijp. De

---

⁸² Gerrit Cohen; hij dook onder.

⁸³ Frans Kanarek en Alfred Benedik; beiden doken onder.

⁸⁴ Dagboek Rie Op den Camp, geciteerd in: Den Hartog, 'De Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog', 69.

⁸⁵ Verklaring Burgemeester Geleen 24 augustus 1942, Euregionaal Archief, Bestuursarchief Gemeente Geleen, inv. nr. 9022.

⁸⁶ Euregionaal Archief, Archief Gemeentepolitie Geleen, dagrapporten van 24 tot 29 augustus 1942.

⁸⁷ GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Susteren 1935-1948, inv. nr. 2497.

⁸⁸ Verslag Burgemeester Grevenbicht 12 september 1942, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Grevenbicht, inv. nr. 292.

burgemeester van Melick en Herkenbosch stelde dit ter beschikking aan de eigenaar van het huis, ter compensatie van de gederfde huurinkomsten.⁸⁹

De politie van Roermond kreeg op 24 augustus opdracht aan 45 joden een oproeping te overhandigen. Vier personen bleken niet thuis, dus ondergedoken, te zijn. De 41 anderen kregen de brief waarin stond dat zij zich de volgende dag om 16.30 uur 'reisvaardig' moesten melden bij het politiebureau. Blijkbaar ondervonden de politieambtenaren bij het uitreiken van de oproep al heel wat problemen, want nog dezelfde dag reisde de Commissaris van Politie van Roermond zelf naar Maastricht om overleg te hebben met de *Sicherheitspolizei* over tegenwerkingen en moeilijkheden die waren gebleken betreffende ziekte en andere problemen. Uiteindelijk leidde dat er toe, dat slechts zestien personen per trein en begeleid door vijf agenten van de Marechaussee, naar Maastricht werden gebracht en overgedragen aan de *Sicherheitspolizei*. Van hen werden er nog eens drie naar Roermond teruggestuurd wegens ziekte. Dertien gingen er door naar Westerbork. Wel arresteerde men enkele dagen later nog twee 'vluchtelingen', het echtpaar Hermann en Mietje Falkenstein-van der Sluis, die ook naar Westerbork werden gebracht.⁹⁰

Onmiddellijk na het wegvoeren van de joden maakten sommige medeburgers zich schuldig aan diefstal van goederen. In Venlo werd door de politie een man aangetroffen in een joodse woning in de Henschriksel. Hij verklaarde op zoek te zijn naar een zeem die door zijn vrouw aan de weggevoerde joodse vrouw was uitgeleend. In de woning van de familie S. trof de politie een pak goederen aan, beddengoed en kleding, dat door S. uit de woning van een jood was ontvreemd. Mevrouw S. werd meegenomen naar het bureau, waar haar werd gewezen op de ernstige gevolgen die dit gedrag kon hebben voor haar. Dat was niet het enige geval van diefstal. De leden van *Ortsgruppe* Venlo van de *NSDAP*, die tot taak hadden om de joodse goederen te inventariseren, brachten diezelfde dag nog zes personen naar het bureau, die allen ervan werden verdacht goederen uit verlaten joodse woningen te hebben gestolen. De meesten van hen kwamen er met een waarschuwing van af; slechts één vrouw uit Tegelen werd overgedragen aan de *Sicherheitspolizei*.⁹¹

In de school in de Prof. P. Willemsstraat in Maastricht verzamelden zich in de namiddag van 25 augustus 1942 honderden mensen. Zij werden er geregistreerd en kregen van de Joodse Raad wat spullen mee voor onderweg. Midden in de nacht ging de hele stoet op weg naar het station van Wijck-Maastricht, gelegen op tweehonderd meter afstand. Deze gebeurtenissen zijn op een zeer indringende wijze beschreven door een medewerkster van de Joodsche Raad van Amsterdam, waarschijnlijk juffrouw M. van der Hoop. Zij maakte deel uit van de Afdeling Voorlichting van de Raad, bestaande uit 'Referenten', die de joden die zich hadden gemeld, moesten opvangen en wijzen op de mogelijkheden die er nog bestonden om op een 'legale manier' uitstel of vrijstelling te krijgen van 'arbeidsverruimende maatregelen'. Zij walgde van de rol die de Joodsche Raad speelde, maar presenteerde zichzelf als onderdeel van 'de goede tak' van de instelling, omdat medewerkers van de Afdeling Voorlichting 'op die manier werkelijk veel mensen kunnen redden'. Zij reisde mee naar de 'Provincie' en was daar getuige van hetgeen gebeurde op de verzamelplaatsen voor joden. Zij schreef nog dezelfde week een verslag voor een zwangere vriendin, die wordt aangeduid als 'Querida Germaine'. Uit dit verslag wordt door De Jong geciteerd.⁹² In alle Limburgse publicaties wordt dit citaat geheel of gedeeltelijk overgenomen. Steeds wordt dat ene zinnetje herhaald: 'Er deed zich het

---

⁸⁹ Brieven Burgemeester Melick en Herkenbosch augustus-september 1942, Stadsarchief Roermond, Archief Gemeente Melick en Herkenbosch, inv. nr. 1415. Smalhout en zijn vrouw probeerden opnieuw aan deportatie te ontkomen door naar België te vluchten. Na hun arrestatie werden zij gedeporteerd vanuit Mechelen. Zij overleden in Auschwitz in september 1942

⁹⁰ Geen van de mensen uit Roermond keerde terug. Zie: Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 33; en: Brief Commissaris van Politie 26 augustus 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

⁹¹ Dagrappporten Politie Venlo 25 augustus 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 103.

⁹² De Jong, *Het Koninkrijk, deel 6, eerste helft*, 33-34.

merkwaardige feit voor dat hier [in Maastricht HvR] de grootste opkomst is geweest van het heele land.' Bij deze opmerking kan men echter een kanttekening plaatsen. Gezien de cijfers lijken Limburgse joden niet méér dan anderen bereid te zijn geweest de orders van de bezetter op te volgen. De helft van de op te roepen personen wist zich te onttrekken aan deportatie. Uit het belangrijke verslag van de medewerkster van de Raad zullen wij uitvoerig citeren, omdat het een goed beeld geeft van wat zich in Maastricht op 25 augustus 1942 afspeelde:

Dit is een rapport, dat ik zoo uitvoerig en objectief mogelijk zal trachten te houden, over de gebeurtenissen in Limburg en Brabant, die ik de afgelopen week heb meegemaakt. Het is geen technisch verslag; dat zal wel door de deskundigen gemaakt worden. Ik maak dit enkel 'pro memorie', in alle beteekenissen van deze uitdrukking. Nooit, nooit en nooit mag de beschaafde wereld vergeten wat de Duitschers ons hebben aangedaan. Dit is ook een van de redenen waarom ik er zo op heb aangedrongen om mee te gaan. Het was om de drommel geen vacantie-uitstapje. [...]. Ik wilde zelf alles meemaken en geen berichten hooren uit de tweede of derde hand, of nog verder. [...] Ik zou zoo graag willen dat bij al je vrienden en bij alle behoorlijke menschen bekend werd, hetgeen de Duitschers helaas zo 'gründlich' verborgen hebben weten te houden. Daar gaat-ie dan.[...]

Van de eerste dag [in Maastricht HvR] weet ik me niet meer zooveel te herinneren. De bevolking in Maastricht heeft, voor zoover ze met de situatie bekend was, geweldig meegeleefd. De leden van de J.R. klaagden dat ze liefst met een bordje 'ik hoef niet weg' op hun borst hadden willen loopen, zooveel werden ze door iedereen dienaangaande geïnterpelleerd. Wat voornamelijk meteen vrijgesteld kon worden waren zieken en Wit-Russen. Je begrijpt wel dat de ziekenhuizen in het heele land uitpuilen van de Joden; [...]. Er was maar een doodenkele arts of genees-heer-directeur, die bang was zichzelf te compromiteeren door een attest af te geven waarmee hij een ander het leven kon redden. Wit-Russen komen er in Zuid-Limburg veel voor: er zijn veel afstammelingen van Poolsche en Russische mijnwerkers bij.

Het meeste werk begon echter pas de volgende dag in de school [Prof.P.Willemsstraat HvR], waarheen de toekomstige slaven der Duitschers zich uit de heele provincie Limburg begeven moesten voor het transport. Er deed zich het merkwaardige feit voor dat hier de grootste opkomst is geweest van het heele land: 50 % van de oproepen. In den regel is er overal 10-25 % opgekomen. Dat zijn dan degenen die niet vrij- of uitgesteld, ondergedoken of gevlucht zijn. In Limburg was het vluchten echter zeer moeilijk: er waren uitdrukkelijk waarschuwingen gegeven en de grens was driedubbel bewaakt. [...]

In die school was voor iedere stad een lokaal ingericht. Verder was er een z.g. 'linnenkamed.w.z. daar konden de menschen die niets hadden nog een heele uitrusting krijgen. Het is geweldig zooveel als daar bij elkaar gebracht was. Zoowel de grote zaken (b.v. Vroom en Dreesmann) als particulieren hebben alles gegeven wat ze missen konden. [...]. Er lagen stapels dekens, rugzakken, nieuw wollen ondergoed, pullovers, shawls, wanten, skimutsen, jassen, maandverband, medicamenten, toiletartikelen enz. enz. Teveel om op te noemen. Dan was ook de cantine geweldig verzorgd, ook al weer met medewerking van de bevolking. Van het verplichte uur van opkomst af (4 uur 's middags tot 11 uur 's avonds) liepen er aan één stuk door dames rond, die belegde broodjes, koffie, thee, melk en fruit presenteerden. Er was ook snoep en koekjes voor de kinderen gezonden. In het gebouw was ter bewaking marechaussee⁹³ aanwezig, die heelemaal niet wist waar het om ging. Dat hoorden ze pas van ons. Allemaal prima lui, die er ontzettend de smoor in hadden, temeer omdat ze velen van de vertrekkenden persoonlijk kenden. Ondertusschen waren de Referenten hard aan het werk. Het ene geval na het andere werd den in het gebouw

---

⁹³ Het is onwaarschijnlijk dat het hier de Marechaussee betrof.

aanwezigen *Obersturmführer* van de SS voorgelegd. De vrouw van een onzer advocaten, een arische doctores, heeft prachtig werk verricht: in de dokterskamer verzamelde ze alle invaliden – kreupelen, gebochelden, verlamden enz. – Toen riep ze de *Obersturmführer* en zei: ‘Dat is jullie ‘*Arbeitseinsatz*’ voor Duitschland’.

Op die en andere manieren zijn er nog een stuk of wat mensen de deur uit gewerkt. Jammer genoeg was er nog een andere rooverhoofdman bij, die veel gevallen heeft afgeketst. [...].

Stel je even voor: je weet hoe warm het vorige week was. Van vier uur tot half twaalf hebben die mensen in hun lokaal gezeten. Ze waren (op aanraden van de J.R., omdat ze op die manier nog wat extra’s mee konden nemen) dik aangekleed met dubbele stellen ondergoed, de mannen met twee broeken, pullovers en jassen; de vrouw in trainingspakken, dikke sokken en truien. Er heerschte echter overal een rust en een discipline, waar geen Duitse dril het bij kan halen. Zoowel de goede als de slechte karaktereigenschappen van de mensen krijgen in deze dagen een veel duidelijker reliëf.

Om kwart voor twaalf [in de nacht HvR] werden ze naar buiten gebracht (vrouwen en kinderen, evenals zware bagage, gingen met een vrachtauto) en opgesteld in colonnes. Ze werden nog even toegesproken: ze mochten niet spreken onderweg en wie uit de rij liep werd doodgeschoten. De stoet werd als volgt gevormd: voorop politie op de fiets; de marechaussee in een motorziespan met den *Obersturmführer*, dan vier man van de marechaussee te voet; daarachter vier stuks J[oodsche] R[aad] als een soort van gijzelaars; daarachter het transport dat weer op dezelfde wijze van achteren gedekt was. Aan beide kanten gewapende S.S.. Het is jammer dat mijn uitdrukingsvermogen zoo beperkt is. Ik zou zoo graag mijn indruk willen weergeven van deze nachtelijke exodus. Deze zwaarbepakte zwijgende groep mannen en vrouwen, die bewaakt als gevaarlijke misdadigers door de stad naar het station trok. [...] Bijna geen Maastrichtenaar heeft er iets van gemerkt. Het was bijna twaalf uur en de weinigen die nog op straat waren, werden tevoren door de politie weggejaagd. Kun je begrijpen hoe ik mij voelde, toen die mensen, eenmaal in de coupés ingeladen, ons begonnen te bedanken voor alle goede zorgen en ons het beste en sterkte wenschten? Stel je voor: zij, de slachtoffers, aan ons, Joodsche Raad, ridders van de droevige figuur, Don Quijotes in het kwadraat. Met een voorbeeldige zelfbeheersching en rust zijn zij weggereden; sommigen wuifden ons nog toe. Misschien realiseren ze zich pas naderhand wat er gebeurd is. Op het moment zelf geven ze zich geheel over; ze hebben afgesloten alles wat hun vroegere leven betreft en hoeven zich nu om hun toekomst niet meer te bekommeren. Er wordt voor ze gezorgd; ze zijn lijfeigenen geworden zonder eigen verantwoordelijkheid. [...].

Uit Maastricht herinner ik mij nog een geval, waarin een kindje van drie jaar met zware pneumonie, kroep en peritonitis in het ziekenhuis lag: de ouders moesten weg. [...].⁹⁴

In totaal had de gemeentepolitie van Maastricht opdracht om 422 personen uit de stad en uit Zuid-Limburgse gemeenten over te dragen. Telt men daarbij de bekende of geschatte aantallen voor de gemeenten Gennep, Roermond (45), Melick en Herkenbosch (2), Susteren (3), Sittard, Geleen en Beek (6) op, dan komt men op een totaal van ongeveer 580 personen. Van deze kwamen er uiteindelijk ongeveer 290 in Westerbork. Allen waren jonger dan zestig jaar. De spoorlijn had in die dagen nog geen aftakking naar het Kamp Westerbork. De mensen moesten in de vroege ochtend van 26 augustus een uur lopen van het station Hooghalen naar het kamp Westerbork. Onderweg stonden zij onder toezicht van een paar SS-ers en de ordedienst van het kamp.

---

⁹⁴ Verslag van een medewerker Joodsche Raad, NIOD, Archief J.J. (Koos) Vorrink, (dossier 186c) inv. nr. 3a.

208 van de 290 Limburgers bleven slechts twee dagen in Westerbork; zij werden ingedeeld bij het transport van 28 augustus richting Auschwitz. De Limburgers maakten een derde deel uit van dit transport, dat in zijn geheel bestond uit 608 personen. Het is informatief het Limburgse deel te vergelijken met het niet-Limburgse deel. (Zie tabel 3)

Tabel 3. Leeftijdverdeling transport 28 augustus 1942 naar Auschwitz

	Geb. tot 1882	Geb. 1883-1926	Geb. vanaf 1927	Totaal
Limburgers	0	185	23	208
Niet-Limburgers	107	238	55	400
Totaal	107	423	78	608

Alle Limburgers waren jonger dan zestig jaar; de jongste, Kurt Freimark uit Geleen, was twee jaar en acht maanden oud. Onder de vierhonderd niet-Limburgse reizigers bevond zich een relatief groot aantal ouderen.⁹⁵

De reis ging per personentrein, waaraan een goederenwagon was gekoppeld voor de bagage.⁹⁶ Ze verliep redelijk comfortabel. Onderweg werd gestopt op een station, waar gelegenheid werd gegeven water te drinken. De joden mochten ook kaarten schrijven naar huis, maar die zijn nooit bezorgd. 'Iedereen was opgewekt en vrolijk'.⁹⁷ Aan de vrolijkheid kwam een abrupt einde, want op 29 augustus in de late namiddag stopte de trein in Kosel, een halte ongeveer een uur rijden vóór Auschwitz-Birkenau. De trein met de Limburgers was de eerste Nederlandse trein die hier halt hield. Alle mannen tussen 16 en 50 jaar, die tot dat moment nog de illusie hadden dat zij in een ver werkkamp, maar verenigd met hun gezinnen, zouden moeten werken, werden met geweld gescheiden van vrouw en kinderen of van hun ouders. De 131 vrouwen, kinderen en de mannen van 50 tot 60 jaar, vonden allemaal de dood in Auschwitz, 126 van hen op 31 augustus 1942 in de gaskamer. Vijf jonge meisjes passeerden de selectie in Auschwitz en hadden het 'privilege' om te mogen werken in plaats van rechtstreeks naar de gaskamer te worden gestuurd. De achttienjarige Gertrud Lehmann uit Maastricht hield dit drie weken vol, Claire Aleksandrowicz uit Maastricht (20 jaar) en Ilse Roer (17 jaar) en Henny Cohen uit Geleen (17 jaar) vijf weken en Jeannette Zeligman uit Meerssen (17 jaar) zes weken. Het bericht van overlijden van Henny Cohen bereikte haar woonplaats. Op 19 oktober 1942 liet *der Standesbeamte in Vertretung* van Auschwitz weten aan de Burgerlijke Stand van Geleen, dat Henny Cohen, *ohne Beruf, wohnhaft Lutterade bei Limburg, Mauritslaan 110 Holland*, op 26 september 1942 om 6.10 uur in Auschwitz, *Kasernestrasse*, was overleden. *Todesursache: Influenza*.⁹⁸

Tachtig mensen bleven voorlopig achter in Westerbork. Sommigen bleven omdat ze een procedure om uitstel waren begonnen, waarvan de uitslag nog niet bekend was. Anderen kregen een baantje in het kamp, zoals Joseph Kozenicki uit Maastricht, die een goede elektricien was.⁹⁹ Hij en zijn gezin verlieten Westerbork op 20 juli 1943 met de trein naar Sobibor. Ook Bernard Wajnkowski uit Maastricht bleef achter. Zijn vrouw was zwanger en met hun twee kinderen was zij in Maastricht achtergebleven. Bernard liet echter via de Joodsche Raad aan zijn vrouw vragen om alsnog vrijwillig met de kinderen naar Westerbork te komen. Dat deden ze: het gezin vertrok samen met de volgende

⁹⁵ Interviews met overlevenden, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork, inv. nr. 1037; en: transportlijst 25 aug. 1942, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork, inv. nr. 245. Op dezelfde 25ste augustus waren nog op twee andere plaatsen in Nederland joden gearresteerd. In Zwolle werd een groep joodse mannen weggevoerd. In Utrecht een groep ouderen. Zie ook: Anne Voolstra en Eefje Blankevoort, red., *Oorlogsdagboeken over de jodenvervolging* (Amsterdam/Antwerpen 2001) 72.

⁹⁶ Interviews met overlevenden, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork, inv. nr. 1037.

⁹⁷ Interview met Hans Bonn, ibidem.

⁹⁸ Den Hartog, 'De Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog', 71.

⁹⁹ Mededeling mevrouw Hardenberg-Hein, Maastricht.

trein op 31 augustus. Moeder, kinderen en hun ongeboren kind, werden op 3 september vergast; Bernard stierf een jaar later.

Vanaf augustus 1942 was er in Westerbork een kleine Limburgse gemeenschap, een wisselende gemeenschap: mensen kwamen en mensen gingen.

Westerbork.

Het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork¹⁰⁰ was door de Nederlandse regering en met financiële steun van het Centraal Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen, ingericht voor de opvang van joodse vluchtelingen uit Duitsland, die na maart 1938 het land waren binnengekomen. Op 9 oktober 1939 vestigden de eerste bewoners zich in het kamp. Ten tijde van de Duitse inval woonden er 800 mensen.¹⁰¹

Vanaf 1 juli 1942 kreeg Westerbork een nieuwe functie. In het kader van de voorgenomen deportatie van alle Nederlandse joden naar het oosten werd het kamp een tijdelijke verblijfplaats voor joden die wachtten op hun vertrek: het *Polizeiliches Judendurchgangslager Westerbork*. Het kamp onderging een flinke uitbreiding. Op het terrein van 25 hectare werden een aantal grote woonbarakken gebouwd. Elke barak werd in tweeën gedeeld, één deel voor mannen en één deel voor vrouwen en kinderen. Verder was er een wasruimte en een wc. Had het kamp tot dan nog min of meer het karakter gehad van een woonoord, nu werd het door een prikkeldraadomheining en zeven wachttorens omgevormd tot een gesloten interneringskamp. Het stond onder het gezag van de *Sicherheitspolizei* en werd aan de buitenkant bewaakt door een Nederlands *SS-Wachbataillon*. De eerste kampcommandant, nog in functie bij de aankomst van het grote transport uit Limburg in augustus 1942, was *Dr. Erich Deppner*, een harde *SS*-er, die in zijn vorige functie in kamp Amersfoort een grote groep Russische krijgsgevangenen had laten executeren.¹⁰² Het karakter van Deppner strookte niet met de bedoeling van de Duitsers om de verwijdering van de joden uit Nederland zo geweldloos mogelijk te laten verlopen. Hij werd op 1 september vervangen door de eveneens wrede en ook nog aan alcohol verslaafde Josef Dischner. Toen ook deze onnodig veel onrust veroorzaakte onder de gevangenen trad op 12 oktober Albert Konrad Gemmeker aan als commandant. Onder zijn leiding functioneerde het kamp als een goed geoliede schakel in het vernietigingsproces van joden en zigeuners.

Tot half tien in de avond konden de gezinsleden vrij in het kamp en in de hele barak verblijven. Enkele barakken waren ingericht voor de kampadministratie, als centrale keuken en als badhuis. De voeding in het kamp was niet slecht. De meeste mensen deden geen werk. De weinige arbeidsplaatsen waren erg in trek, omdat zij vaak tijdelijk uitstel boden van deportatie naar het oosten. De dagelijkse leiding was in handen van een joodse kampleiding, waarin de 'oude' ingezetenen uit de tijd van het vluchtelingenkamp een belangrijke rol speelden. De bewaking binnen het kamp was grotendeels in handen van een eigen Joodse Ordedienst. De kampcommandant liet vrijwel de hele dagelijkse organisatie over aan de joden zelf. Hij wenste dat het leven in het kamp zo normaal mogelijk zou verlopen. Om die reden stimuleerde hij ook dat er muziek- en cabaretvoorstellingen werden gegeven. Er bevond zich een school, er gold strikte leerplicht. In het kamp was een groot en goed geoutilleerd ziekenhuis, dat later een capaciteit zou krijgen voor 1700 patiënten en waar duizend personeelsleden werkten. Het lag doorgaans vol, mede omdat een opname bescherming leek te bieden tegen deportatie.¹⁰³

---

¹⁰⁰ Gegevens uit deze paragraaf zijn ontleend aan: De Jong, *Het Koninkrijk, deel 8 tweede helft*, 689-729.

¹⁰¹ Er was in de dagen van de inval een mislukte poging gedaan om de bewoners van het kamp te evacueren naar het westen van Nederland.

¹⁰² De Jong, *Het Koninkrijk, deel 8 tweede helft*, 691-694.

¹⁰³ Maar die bescherming bleef niet bestaan. In een telegram van 4 februari 1944 vroeg Gemmeker aan Zöpfer toestemming om de zieken uit het kampziekenhuis te mogen deporteren. Het getal van '*Nichttransportfähigen*'

Het aantal joden dat moest worden afgevoerd werd bepaald door Rauter, Harster en Wilhelm Zöpf van IVB4 in Den Haag. Op de samenstelling van de lijst van duizend personen, die met elke trein moesten vertrekken, had de joodse kampstaf invloed, al hield de kampcommandant natuurlijk het laatste woord. Vanaf 15 juli 1942 vertrok er, aanvankelijk tweemaal per week, later eenmaal per week op dinsdag, een trein naar het oosten. De transporten vertrokken tot november van station Hooghalen, enkele kilometers verwijderd van het kamp. Na november was er een aftakking van de spoorlijn aangelegd tot binnen het kamp.

Na het vertrek van de trein op 28 augustus 1942, met aan boord 208 Limburgers, kwamen er weer nieuwe bewoners uit de zuidelijke provincie. Op 2 en 3 oktober werden de werkkampen leeggemaakt en kwamen een tiental Limburgers uit 'Het Overbroek' bij Ochten in Westerbork. In diezelfde tijd werden ook een aantal van hun familieleden, de families Goudsmit en Van Wien uit Venlo, gearresteerd, in totaal tien personen.¹⁰⁴ Op 13 oktober werden in Maastricht twee gezinnen, zeven personen gearresteerd en via het Huis van Bewaring op 16 oktober naar Westerbork gebracht. Het betrof de gezinsleden van twee voormalige bewoners van joodse werkkampen, Marcus Salomon en Max Karels.¹⁰⁵ Op 22 oktober werden uit Kerkrade de zes gezinsleden gedeporteerd van Max Weinblum, die zelf eerder als strafgeval naar Mauthausen was gedeporteerd en aldaar op 14 oktober was overleden.¹⁰⁶ Op diezelfde dag werd ook de Maastrichtse familie Spielmann-Hudes, zes personen, waarvan de jongste dochter Edith zes weken oud was, gearresteerd en via het Huis van Bewaring naar Westerbork gebracht. Het gezin was in augustus vrijgesteld omdat Helena Spielmann-Hudes toen hoogzwanger was. Maar nu haar kind zes weken oud was, werd deportatie verantwoord geacht. Echter zij werden niet naar Auschwitz gedeporteerd, maar geïnterneerd in een kamp in het Franse Vittel. De reden was dat de in New York geboren Helena de Amerikaanse nationaliteit bleek te hebben.¹⁰⁷

Binnen Westerbork liep de spanning elke week, als de dinsdag naderde, hoog op: wie zou deze week bij de duizend personen behoren die moesten vertrekken naar het oosten? Soms kon een verzoekschrift of een ziekenhuisopname van een lid van het gezin voor enige tijd uitstel zorgen. Soms leidde dit tot langdurige omzwervingen. Marcus Salomon uit Maastricht was op 3 oktober 1942 in Westerbork aangekomen vanuit een joodse werkkamp. Op 13 oktober werden ook zijn vrouw en drie kinderen uit Maastricht opgehaald. Zijn oudste zoon Manus zat ondertussen opgesloten in Vught, waarheen hij was vervoerd vanuit de gevangenis in Maastricht. Marcus stond op de conceptlijst van personen die naar Auschwitz zouden worden gedeporteerd, maar hij kreeg uitstel omdat zijn vrouw Sophia moest worden opgenomen in het kampziekenhuis. Toen zij in februari 1943 daaruit was

---

en het voor hun verzorging benodigde personeel drukte zwaar op de aantallen personen die beschikbaar waren om de vereiste transportquota te halen. Bovendien, zei Gemmeker, zouden de meeste joden, als er een *'radicaler Abtransport von Kranken durchgeführt wird'* snel van hun ziekte zijn genezen. Zie: Telegram Gemmeker 4 febr 1944, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork. In het transport van 8 februari waren 300 zieken uit het ziekenhuis en 40 weeskinderen ingesloten.

¹⁰⁴ Sally van Wien was ziek en werd overgebracht naar het ziekenhuis. De negen anderen werden door de Marechaussee naar het Huis van Bewaring in 's-Hertogenbosch gebracht. Van daaruit werden ze doorgestuurd naar Westerbork, voor allen het voorportaal van de gaskamer van Auschwitz. Sally van Wien bleef voorlopig in Venlo, blijkbaar in slechte gezondheid. Want toen zeven maanden later de laatste joden moesten vertrekken vroeg de burgemeester opnieuw, maar nu vergeefs om gezondheidsredenen vrijstelling voor Van Wien. Zie ook: Dagrappporten Politie Venlo 2 oktober 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 103; en: Lijst van oorlogsdoden van Venlo <http://historie.venlo.nl>.

¹⁰⁵ Ik heb niet kunnen achterhalen waarom deze gezinnen in Maastricht op 13 en niet op 3 oktober werden gearresteerd, gelijk met de andere gezinsleden van joden in werkkampen. Zie: Rapport Commissaris van Politie 16 oktober 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1537.

¹⁰⁶ Van Zandvoort, red., *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog*, 96.

¹⁰⁷ Lijst van arrestaties oktober/november 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 305; en: Rapport Commissaris van Politie 27 oktober 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1537.

ontslagen werd het hele gezin overgebracht naar kamp Vught, waar het werd herenigd met de daar verblijvende zoon. Marcus, zijn vrouw Sophia en hun twee jongste kinderen gingen vervolgens op 7 juni weer terug naar Westerbork en zij maakten deel uit van het beruchte kindertransport naar Sobibor. Zoon Manus en dochter Rosalie bleven in Vught. Manus werd ingedeeld bij het Moerdijk-commando. Manus en Rosalie gingen 11 november 1943 van Vught naar Westerbork en op 25 januari 1944 naar Auschwitz.¹⁰⁸

Enkele personen slaagden erin om langs legale weg weer uit het kamp Westerbork naar Limburg terug te komen. Leonard Salomon uit Maastricht kwam op 3 december 1942 weer thuis, waarschijnlijk omdat hij moest zorgen voor zijn kinderen die een niet-joodse moeder hadden. Ondanks zijn scheiding zal hij zijn beschouwd als gemengd gehuwde met kinderen.¹⁰⁹

Tussen 28 augustus en 10 november verlieten precies honderd Limburgers Westerbork in vijftien verschillende transporten naar Auschwitz. Op 4 september zaten dertien mensen in de trein, nadat ze er kennelijk in geslaagd waren op 28 augustus één week te worden vrijgesteld. Op 28 september waren het er twaalf; op 5 en 12 oktober in totaal zeventien personen: de joden uit de werkkampen en hun gezinnen. Op 30 oktober verliet een trein het kamp met aan boord de gezinnen Bonem, Ginsberg en Silbermann uit Heerlen, die waren gearresteerd na hun gezamenlijke mislukte poging om in Drenthe onder te duiken. De twaalf Limburgers in de trein van 2 november waren twee families uit Maastricht, Karels en Kirchheimer. Van de honderd tussen 28 augustus en 10 november gedeporteerden kwam er één terug: de bij zijn transport op 21 september zestienjarige Max Moszkowicz uit Maastricht.¹¹⁰

In totaal werden vanuit Westerbork ruim 100.000 joden naar het oosten doorgestuurd, naar Auschwitz, Sobibor, Bergen-Belsen en Theresiënstadt. Onder hen waren 850 Limburgers. Op 12 april 1945 werd Westerbork door de Canadezen bevrijd; er verbleven toen nog 876 joden in het kamp, voor het merendeel recent gearresteerde onderduikers. Bij die 876 was één Limburger: de Roermondse jongeman Kurt Nathan.¹¹¹

In de dagen dat ze verbleven in Westerbork schreven veel joden brieven en kaarten naar vrienden en familie in Limburg. Kinderen pasten zich gemakkelijk aan en hun brieven zijn het bewijs dat hun ouders erin slaagden voor hen het leven in het kamp zo normaal mogelijk te laten doorgaan. De elfjarige Joseph Kirchheimer uit Maastricht verbleef van 26 augustus tot 2 november 1942 met zijn ouders en zusje in Westerbork. In die tijd stuurde hij vier briefkaarten aan zijn vriendje Paul Lardinois in Maastricht. Op 5 september schreef hij:

Geliefde Paul, Wij zijn hier goed aangekomen en verblijven hier in het kamp. Ik ga hier ook naar school. Krijgen jullie nog fruit? Wij krijgen hier geen. Je hoeft vooreerst geen te verkopen. Je kunt mij misschien iets nieuws schrijven van Maastricht. Ook veele groeten aan je ouders, Harij, Robbie en Schonie. [...]

En op 19 september: '[...] Ik had direct geschreven, maar wij mogen alleen alle 14 dagen schrijven. Wij hebben weer regenweer. Ik ga hier graag naar school.' Op 8 oktober:

---

¹⁰⁸ Beide jonge mensen wisten Auschwitz te overleven.

¹⁰⁹ Verslag Commissaris van Politie 4 september 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1739. Het ontslag uit Westerbork hielp hem niet, want Salomon overleed in Sobibor op 7 mei 1943.

¹¹⁰ Moszkowicz werd als pleegzoon liefdevol opgenomen in het gezin Bessems uit Amby en huwde later met de dochter des huizes. Hij werd een succesvol en bekend advocaat.

¹¹¹ Na de oorlog kon Nathan, dank zij het feit dat hij vóór de oorlog twee jaar van de MULO had doorlopen en Duits, Spaans en Engels sprak, meteen aan de slag bij de Dienst der Repatriëring in Roermond. Zie: Brief Milit. Commiss. Midden-Limburg 11 juni 1945, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 74.

Hoe gaat het je en je ouders? Ik hoop goed. Ook wij zijn gezond. Paul, kan jij misschien een paar patterijen sturen, 2 van de ronde en 2 van de vierhoekige. Ik was jou zeer dankbaar daarvoor. Voor vandaag weet ik niets meer. Nog hartelijke groette van je vriendje. En speelen wij ook vaak voetbal met een leeren bal. En wij hebben goeie partijen. Ook nog veele groete aan jou ouders. Ik verveel mij hier niet erg. Wij speelen s'middags roovertje. En rijen met karretjes die wij zelf gemaakt hebben. Afz. Jozef Kirchheimer, B43k Westerbork Post Hooghaalen (Oost) Drente.

Op 18 oktober: '[...]. Je pakketje en briefkaart heb ik ontvangen. Hartelijk bedankt daarvoor, ik was zoo blij daarmee. Alles was lekker, be zonders de koek. [...]. Wil jij mij misschien een tube plaksel sturen? [...]'¹¹²

Sylvain Wolf uit Sittard schreef drie brieven naar zijn familie in Beek. Op 26 augustus schreef hij:

Lieve allen, Wil jullie eventjes enige woordjes berichten het gaat ons allen goed en hopen dat het zoo verder zal gaan. Sef en ik liggen boven elkaar en de vrouw in een andere barak. Mevr v d Horst houdt zich ook goed en laat jullie allen groeten. Wij waren om 12 ¾ [in de nacht HvR] uit M vertrokken en s morgens om 7 ¾ hier en dan hele dag geschouwd en zijn doodop. Mina en Frits heb ik ook gesproken. Ze maken het goed en laten jullie groeten. Vrijdag nacht vertrekken wij denkelijk naar Opper-Silezie waar en hoe weet ik zelf niet. Houden jullie je maar kalm en ik voel me heel sterk en ben vol vertrouwen dat we ons na te langen tijd weer zien. Laat de brief s v p aan alle kennissen lezen, ook aan de 2 fam. Hertzdahls en andere en bedank hun nog eens hartelijk voor alles. Stel¹¹³ kan ik niet apart schrijven en moeten bij een [onleesbaar]. Hierbij groet ik u nog eens allen en hoop dat het jullie goed mag blijven gaan. Hopelijk hoeft Sophie [zijn zus in Beek HvR] nog niet weg en kan ze nog eens afwachten. Maak nog hartelijke groeten aan de kinderen en op spoedig wederzien, je liefhebbende broer Sylvain.

In moeilijk leesbaar handschrift hierna nog een paar regels:

Ik had Mie en de kinderen en ook Greta Horn in M getroffen.. De verzorging in Maastr was priema. Zijn wij nou op plaats van bestemming aangekomen en ik kan jullie schrijven dan doe ik het. Is Frits al in Maastr geweest bij Selma Sanders en [?] Leeraar. Ik had haar nog iets gegeven wat jij goed kunt gebruiken. Doe vele groeten aan Jeske en Louis. Zoen mij de kinderen hartelijk en zeg dat ze lief moeten zijn. Voor Sophie is dat alles [?] en ze moet zich maar flink houden als iets komt, of iets anders doen. Daag.

Op 27 augustus kwam een tweede brief:

[...] Gisteravond was ik bij Lotte Landerath en haar man op visite. Ze heeft een leuk kindje. Vanmiddag komt mij haar man halen voor koffie te drinken, tenminste zoo goed en zoo kwaad als het kan. Ik heb weer alles ingepakt voor vannacht en zullen wij hopen dat wij een voorspoedige reis hebben, doch had natuurlijk liever naar Beek. Zoonet heb ik mij opgegeven voor Eerste Hulp voor ongeval bij op weg. En hoop misschien zoo 'n post te houden, dat was fijn hè. Het is gloeiend heet hier en zal het wel niet prettig zijn op reis. Vanmorgen zij mij Karel van der Horst [vriend uit Beek HvR] dat hij Frits [Mennens, zwager van Sylvain HvR] nog een telegram had gestuurd om te komen, maar even later zij ze [mevrouw van der Horst HvR] dat het niet nodig was. Vanmiddag hadden wij roode kool met rotte aardappelen met de schil en zal het nog wel vaker tegenvallen. Maar enfin, daar moeten wij ons maar tegen

---

¹¹² Brieven in bezit Paul Lardinois, Maastricht. Het hele gezin Kirchheimer overleed in de gaskamer op 5 november 1942.

¹¹³ Zijn zus Estella [HvR].

verzetten. Hopenlijk gaat het met Stel goed en zeg haar¹¹⁴ nog eens dat ze goed moet eten, anders kan ze helemaal geen honger lijden. Het brood ben ik nog niet aan begonnen en bewaar mij het zoo lang mogelijk. [...] Zeg tegen Sophie dat ze goede moed moet houden en flink zijn en dat denk ik wel van haar. Ik zal zoo spoedig nog iets van mij laten hooren als het kan. Jullie broer Sylvain. [...] Hou jullie sterk, het is maar een vakantie reisje.¹¹⁵

Het was natuurlijk geen vakantiereisje, dat wist Sylvain heel goed. Vandaar zijn uitspraak dat Sophie zich flink moest houden, of 'iets anders doen'. Het was een nauwelijks verholen toespeling op onderduiken. En dat deed Sophie: ze dook onder in een klooster in België.¹¹⁶

Veel mensen suggereerden een optimistische visie op de toekomst, maar uit de context blijkt dat die alleen was bedoeld om de achterblijvers en familieleden niet ongerust te maken.

Adèle Drielsma-Salomon uit Vaals, 69 jaar oud, had op 8 april 1943 samen met haar man Jonas-Adam Drielsma de provincie moeten verlaten. Wij spreken daarover in het volgende hoofdstuk. Zij hadden toestemming gekregen om naar het huis van hun dochter in Amsterdam te verhuizen. De reden was waarschijnlijk dat Jonas-Adam een ernstige oogziekte had, waardoor hij nauwelijks nog kon zien. In Amsterdam werd hij opgenomen in het ziekenhuis, maar zijn vrouw Adèle moest naar Westerbork. Zij schreef een groot aantal brieven in het Duits vanuit het kamp naar haar zieke man in Amsterdam. Op 8 juni 1943 schreef zij – in de Nederlandse vertaling – :

Mijn lieve man! Jouw lieve kaarten en brieven kwamen alle in ons bezit. Wij zijn blij dat jij je zo flink houdt. Jammer, dat wij ze niet allemaal kunnen ontcijferen: je schrijft zo klein [...]. Kun je het niet door iemand anders laten schrijven, aan wie jij ze dicteert? Met ons gaat het voorlopig goed, wij hebben ons hier goed gewend. Het gaat veel beter dan verwacht. Els woont bij mij in de barak; Kurt is in barak 57. Wij zijn echter vaak bij elkaar. Els helpt in het huishouden [in één der huisjes in het kamp HvR] [...] Ik zelf heb niets te doen. [...] Het is allemaal niet zo erg, behalve dat ik jou mis. [...] Uit Maastricht komt elke week een pakje, met van alles. [...] Dus maak je over mij maar geen zorgen. [...] Dus, als God belieft, wordt alles weer anders. [...] Hier zijn veel bekenden. Maar deze week gingen er veel weer weg, ook oom Seligmann [?] en Stella. Ook was mevrouw Weinhausen met haar kinderen hier; zijn ook weer weg. [volgt een opsomming van twintig bekenden die in Westerbork waren en van wie de meeste weer zijn vertrokken] Gisteren werd bekend dat ik nog hier kan blijven, tot jij gezond bent. Maar een paar uur later werd dat weer herroepen. Er komen hier alsmar andere berichten. Dus, man, kan het gebeuren dat ook ik op transport ga. Men moet met alles rekening houden, maar het is nog niet zeker. Het wordt immers altijd weer veranderd. Als het zo mocht zijn, dan hoor je het van Miranda. Of ik stuur nog een kaart. Je hoeft je nog niet ongerust te maken, het is nog niet zover. [...] Hopelijk blijft jouw ene oog goed. Span je maar niet teveel in met schrijven! Er is immers wel iemand die wil schrijven. Dus, lieve man, houd je goed en gezond en duizend groeten en zoenen van je liefhebbende vrouw Adèle.¹¹⁷

Adèle mocht die week inderdaad blijven, maar werd op 13 juli naar Sobibor gedeporteerd.¹¹⁸

Leo Salomon, die ik noemde in het begin van dit hoofdstuk, schreef vanuit Westerbork een ontroerende brief aan zijn twee kinderen in Maastricht. Leo was gehuwd geweest met een niet-

---

¹¹⁴ Estella had een eetstoornis (informatie van familie).

¹¹⁵ Brieven van Sylvain Wolf uit Westerbork 26 en 27 augustus 1942, in bezit van familie F. Mennens, Beek.

¹¹⁶ Sylvain stapte in Kosel uit de trein naar Auschwitz en overleed in 1943 ergens in een werkkamp.

¹¹⁷ Brief Adèle Drielsma-Salomon, privé-archief A. Drielsma, Maastricht.

¹¹⁸ Jonas-Adam verbleef in het Amsterdamse Nieuw Israelitisch Gasthuis. Hij zou rond half augustus worden ontslagen, maar dat wachtten de Duitsers niet af: op 13 augustus werd het ziekenhuis leeggehaald, waarna alle patiënten naar Westerbork werden overgebracht. Op 24 augustus zat Jonas-Adam, vrijwel blind, in de trein naar Auschwitz.

joodse vrouw, maar leefde van haar gescheiden. Hij was op 25 augustus 1942 naar Westerbork gebracht en een paar dagen later weer vrijgelaten. Op 11 november werd hij opnieuw gearresteerd. Hij verbleef tot mei 1943 in het kamp, waarschijnlijk omdat er een procedure liep vanwege de verantwoordelijkheid die hij had voor zijn twee minderjarige kinderen, die half-jood waren. Toen kwam het definitieve bericht dat hij weg moest. Hij schreef:

Maastricht [Hij vergiste zich, want hij verbleef in Westerbork HvR] 3 Mei 1943. Lieve Emiel en Jakie, Het is op het ogenblik maandagavond. Ik kan niet slapen want morgenvroeg om zeven uur vertrekt een trein de goederenwagens in elken wagen gaan 65 mensen gewoon op de grond zullen wij vertrekken Wat heeft jullies papa toch gedaan dat hij zoo wreed van jullie word afgetrokken, jullie niet meer te kunnen zien en niets van jullie meer horen dat zal mij pijn doen. het is treurig dat ik zoo naar jullie moet schrijven 1 maal naar 7 maanden hier te zijn moet ik nu ook mee vertrekken. duizenden mensen heb ik zien doorgaan jonge mensen grijsaards van alles maar allen gaan wij mensen moedig door al gebeurd wat het wilt. immer zal ik bij jullie zijn, ik hou zielsveel van jullie tweeën en ik hoop en zal strijden om weer terug te komen bij jullie wat mij dierbaar is. Verder hoop ik dat jij Emiel goed voor Jakie zult zijn en hem overal bijstaan met raad en daad en goed voor je broertje te zorgen. jullie waren allen goed voor mij die pakjes die ik ontvangen heb kon ik goed gebruiken want dat had je hier groot nodig Nu is alles voorbij en ga naar een onbekende wereld waar ik niets meer van jullie zal horen. Nogmaals jongens houd moed. Papa is gezond en sterk hij zal alles trotseren en eenmaal zal hij terugkomen naar jullie om jullie weer groot te brengen. Het is treurig dat nog zoo iets kan bestaan in dezen moderne tijd. bedank mijne moeder, Ivon en allen voor mij wat ze voor mij gedaan heb maar vooral mijn moeder. Ik zal mijn kop hoog houden zoo jullie mij geschreven hebben in de laatste brief. Wij Joden vertrekken als helden denk er goed aan. Ook schreef je mij Emiel dat je katholiek word. indien je dat geloof bevalt word het dan maar. Indien je zoo goed wilt zijn stuur mij dan geen pakjes meer want dan ben je het kwijt en alles gaat naar de V. schrijf aan Kitty de Haas ook dat ik weg ben naar onbekende oorden en of wij dan van elkander nog iets horen is een groot vraagteken morgen vertrekken wij met 1800 mensen daar zal ik ook bij zijn maar moed houden dat is alles wat ik jullie nog kan schrijven. Verder lieve jongens Emiel en Jakie nogmaals 100000000 zoentjes van jullie papa en tot spoedig weerziens geef de goede Oma ook een flinke zoen voor mij en maakt ze allen de groeten. Verder morgen om 7 uur ga ik met ten spooktrein mee. Jullie liefhebbende papa tot weerziens.

Op de vroege ochtend van 4 mei krabbelde Leo nog gauw op een briefkaart:

Lieve kinderen Jakie en Emiel ben nou in den trein en vertrek naar aan andere oorden. Ik hoop het beste voor jullie ik zal moed houden en altijd aan jullie denken jullies vader is altijd in het hart bij jullie ik zal hopen dat wij ons gauw zullen weerzien in 7 maanden hebben wij ons niet gezien en nu ben ik op transport. Lieve schatte hou jullie zich taai en kop hoog houden en denken dat ik zoo gauw mogelijk weer terug ben en voor jullie kinderen weer zal kunnen werken. Dus maakt moeder en allen de groeten van mij lieve jongens moed houden en niets meer sturen want ik vertrek met de grote transport naar Duitsland. Verder hou jullie zich taai een spoedig weerziens en 1000000 kussen tot later.

De kaart was geadresseerd 'Aan den jongen Heer Emiel Salomon, Grote Gracht 99, Maastricht' en als afzender: 'Leo Misschien gooi hem op de post deze briefkaart'.¹¹⁹

Meer mensen stuurden op het allerlaatste moment nog een afscheidsgroet naar huis. Op 20 oktober 1943 waren de Maastrichtse Selma Leeraar-Sanders en haar zoon Jacob (Jac) Dreesde op hun onderduikadres gearresteerd. Vanuit Westerbork, mogelijk zelfs in de trein die hen naar Auschwitz

---

¹¹⁹ Brieven in bezit Dhr. A. Drielsma, Maastricht.

moest brengen, schreven beide haastig een briefkaart naar de familie Nafzger, Jekerweg 113 in Maastricht. De kaarten waren afgestempeld in Groningen op 17 november 1943, één dag na hun vertrek uit Westerbork. Selma schreef:

Lieve Nini en kinderen, Laat de jongens van dit schrijven ook meegenieten. Blijf jij weer wat je bent voor hun. Wij zijn gelukkig gezond en ook [...onleesbaar]. Laten we [...onleesbaar] zeggen tot ziens. Tot heden weten we niets. Kop op en vooruit! Vele malen gegroet en gezoend van je vriendin Selma.

Jac Dreesde schreef: 'Wij komen weer terug, hoor! Heel veel groeten aan alle vrienden en apart voor jou, van jou altijd toebehoorende Jac.' Als afzender vermeldde Jac: 'dans le chemin de fer.'¹²⁰

Op 16 november wierp Albert Drielsma uit Maastricht, op dezelfde dag gearresteerd als Selma en Jac, een briefkaart uit de trein van Westerbork naar Auschwitz. De vinder postte de kaart in Zwolle op 17 november. De kaart, geadresseerd aan mevr. L. Goltstein, ziekenhuis Abtstraat, Zaal 8, Maastricht, bevatte de tekst:

Lieve Mamske en Gert en alle anderen. Op 't oogenblik zitten wij in de trein en zijn reuzeflink. Houden jullie zich alle goed. Wij doen 't ook. Ger, heb je brief en geld ontvangen? Zorg goed voor Ma! Allen de hartelijke groeten, ook aan al de mensen van 't R.Kr. [Roode Kruis HvR] en dr. Leith. Ik hoop dat ze ons spoedig weer komen halen. Zoenen voor allen, Sibil en Ap.

Eronder was geschreven: 'Hij die dezen kaart vindt weest zoo goed dezen te posten.' En daaronder weer: 'Groeten Sil en Jacques, gegroet Selma; Jac.'¹²¹

Er waren begin november weinig Limburgers meer over in Westerbork. Maar op en vlak na 10 november veranderde dat.

10 en 11 november 1942

Op 10 en 11 november vond in de zuidelijke provincies een tweede grote arrestatiegolf plaats. Deze keer werden de mensen niet opgeroepen om te verschijnen op een verzamelplaats. In een naoorlogse brief vroeg de Officier van Justitie aan de Commissaris van Politie te Maastricht hem te berichten 'of nagegaan kan worden of omstreeks 10 november 1942, toen joden zich moesten melden, deze uit zichzelf zijn gekomen, of door de Politie moesten worden gehaald'. De Commissaris antwoordde: 'Er zijn op 11 november 1942 in opdracht van de *Sicherheitspolizei* [in Maastricht] 16 personen van Joodschen bloede gearresteerd in hun woning.'¹²² Zij werden uit hun huis gehaald en soms zelfs 's nachts van hun bed gelicht. Toch werd ook deze deportatie weer aangeduid als werkverruimende maatregel, ofschoon nu geen verwarring meer kan hebben bestaan met de werkkampen. Er werden ook nu weer geen mensen die ouder waren dan zestig jaar afgevoerd. Ook werden opnieuw namen op de lijsten doorgestreept met opmerkingen als: 'ziekenhuis', 'vrouw krankz[inig]' en 'naar huis, proc[es] verb[aal]'.¹²³

Het is niet in alle gevallen bekend of de arrestanten van begin november ook al waren opgeroepen in augustus en toen vrijgesteld. Ik ken 23 namen van mensen, die in augustus een oproep hadden

¹²⁰ Briefkaarten, geëxposeerd in Nederlands paviljoen van Museum Auschwitz. Selma overleed in de gaskamer op 19 november. Jac overleed in 1944 'ergens in Midden-Europa'.

¹²¹ Albert en Sibilla Drielsma-Goldstein waren samen met hun vrienden Jacob Dreesde en Selma Leeraar-Sanders, op 20 oktober 1943 gearresteerd op hun gezamenlijk onderduikadres. Ze noemen zich respectievelijk Ap, Sibil, Jac en Sil. De kaart is geadresseerd aan de moeder van Sibilla, mevrouw Goldstein-Hartog, die was opgenomen in het ziekenhuis en daarom was vrijgesteld van verhuizing naar Vught. Uit: Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 91.

¹²² Brief Commissaris van Politie, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

¹²³ Diverse lijsten, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

gekregen maar toen werden vrijgesteld en die in november wel werden gearresteerd. De meerderheid van de mensen die in november uit hun huizen werden gehaald, had in augustus geen oproep gehad. Uit heel Limburg werden als gevolg van deze razzia 124 joden naar Westerbork gebracht.¹²⁴

In de gemeente Maastricht werden zestien mensen gearresteerd en overgebracht naar het Huis van Bewaring en de volgende dag naar Westerbork. Daarnaast werden 23 personen niet thuis aangetroffen, tien mochten thuis blijven omdat ze ziek waren en zes werden vrijgesteld omdat zij over een geldige *Sperre* bleken te beschikken, waardoor zij '*bis auf Weiteres vom Arbeitseinsatz freigestellt*' waren. Van de zieken en 'afwezigen' werden er op 12 november alsnog acht naar Westerbork nagezonden.¹²⁵ In Venlo werden op 10 november tien joden gearresteerd, onder wie de voorganger van de joodse gemeente Benno Levita. Twee van hen werden weer vrijgelaten omdat ze gemengd gehuwd waren. Een aantal anderen werden door de politie niet thuis aangetroffen. Acht Venlose arrestanten werden naar Westerbork gebracht.¹²⁶ In Sittard werden waarschijnlijk 13 mensen gearresteerd, maar in deze stad ontbreken de documenten die op deze actie betrekking hebben. Door de politie van Roermond werden 23 personen gearresteerd en vervolgens naar Westerbork begeleid. Acht anderen, waaronder de katholieke familie Bromberg, werden na arrestatie weer vrijgelaten omdat zij beschikten over een *Sperre*. 13 mensen werden wel aangehouden, maar mochten wegens ziekte in Roermond blijven.¹²⁷ In Kerkrade werden 12 joden gearresteerd door de Kerkraadse politie: '[Deze personen], welke voor emigratie zijn aangewezen, werden door den a.v.p. [agent van politie HvR] B., K., H. en K. in hun resp. woningen aangehouden en aan het bureau alhier in arrest gesteld.'¹²⁸ Marinus Trompetter, die zelf slechts twee joodse grootouders had, maar was gehuwd met een joodse vrouw en daarom gold als voljood, werd later met zijn drie kinderen doorgestuurd naar Theresiënstadt. Zij overleefden de oorlog. Marinus' vrouw echter, Bertha Salomons en zeven andere bewoners van Kerkrade vertrokken via Westerbork naar Auschwitz, waar zij omkwamen. In opdracht van de *Sicherheitspolizei* liet de Commissaris van politie te Heerlen in de namiddag van 11 november 20 joden uit die stad arresteren. Een opperwachtmeester van de gemeentepolitie, geholpen door vijf collega's, voerde de arrestaties uit. Acht van de arrestanten werden weer vrijgelaten wegens ziekte, de twaalf overigen werden op 12 november om 5.15 uur door de marechaussee afgehaald en naar Westerbork overgebracht.¹²⁹ Hun woningen werden verzegeld.¹³⁰ De politie van Valkenburg kreeg laat in de namiddag van de tiende november de opdracht van de *Sicherheitspolizei* om een aantal met name genoemde joden in hun huizen te arresteren en over te brengen naar Westerbork. In een na-oorlogs verslag schreef de politiecommissaris tot zijn verontschuldiging: 'Tijd tot waarschuwing was niet gelaten. Velen hebben toch nog kunnen onderduiken. Geassisteerd door de Gemeentepolitie zijn zeven Joden gearresteerd

---

¹²⁴ Gegevens uit diverse locale studies: Van der Bruggen, 'De ondergang van Joods Roermond' 33; Van Luijn, *Stadt Sittardt*, 216 (Deze auteur spreekt over 34 arrestanten, maar het waren er 21); Lijst van oorlogsdoden uit Venlo, <http://historie.venlo.nl>; Lemmens, *Joods leven in Maastricht* 89.

¹²⁵ Verslag Commissaris van Politie 13 november 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1537 en lijst van 13 november, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738..

¹²⁶ Lijst van oorlogsdoden uit Venlo, <http://historie.venlo.nl>

¹²⁷ Acht van deze dertien overleefden de oorlog; de vijf overigen doken wel onder, maar werden gearresteerd en vermoord. Zie ook: Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 604; en: Lijst politie Roermond 12 november 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 483.

¹²⁸ Dagrappporten Politie Kerkrade 10 november 1942, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 5199.

¹²⁹ Dag- en nachtrapport 11- 12 november 1942 Politie Heerlen, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 509.

¹³⁰ Proces-verbaal Politie Heerlen 11 november 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222.

en op 11 november 1942 op transport naar Westerbork gesteld.¹³¹ De burgemeesters stuurden verslagen van de razzia's naar de Commissaris der Provincie.¹³²

Vijfhonderd joden waren medio november in totaal uit de provincie weggevoerd, afkomstig uit 21 gemeenten. De ouderen waren tot dan toe de dans geheel ontsprongen. Dat zou veranderen. Hoe zij uit Limburg verdwenen komt aan de orde in het volgende hoofdstuk. Nu wil ik eerst beschrijven wat er gebeurde wanneer de Limburgers op hun 'plaatsen van bestemming' aankwamen: Kosel en Auschwitz

Kosel

In de periode tussen 29 augustus en 10 december 1942 moesten 3500 Nederlandse mannen, allen tussen 15 en 50 jaar oud, voortijdig de trein die hen vanuit Westerbork naar Auschwitz zou brengen, verlaten. De eerste keer gebeurde dat bij het transport met de grootste groep Limburgers.¹³³ Op 28 augustus was een trein, met onder meer 208 Limburgers aan boord, vertrokken uit het *Durchgangslager*. In de late namiddag van 29 augustus kwam hij tot stilstand in Kosel, een klein station ongeveer 70 kilometer ten westen van Auschwitz-Birkenau. Alle mannen tussen 15 en 50 jaar, die tot dat moment nog de illusie hadden dat zij in een ver kamp, maar verenigd met hun gezinnen, zouden moeten werken, werden met geweld gescheiden van ouders, vrouw en kinderen. 158 mannen, onder wie 78 Limburgers, moesten op het perron op de grond gaan liggen, het gezicht naar de grond. Uit de aan de trein gekoppelde bagagewagen werd een gedeelte van de bagage op het perron gesmeten. Eén man, kapper Karl Jacobs uit Maastricht, werd daarna weer om onbekende redenen in de trein teruggezet.¹³⁴ De overigen merkten verbijsterd dat de trein zonder hen verder reed. Zij begonnen aan hun Odyssee langs tientallen werkkampen, waarbij de meesten de dood vonden, 'ergens in Midden-Europa'. Na 29 augustus stopte er nog zeven keer een trein waarin Limburgers zaten in Kosel. Nog eens 25 mensen werden gescheiden van hun gezinnen, onder wie dertien op 17 november. Acht Limburgers uit de eerste groep kwamen in 1945 uitgemergeld en ziek weer thuis. Thuis, maar wel een thuis zonder vrouw en kinderen.¹³⁵ Van de 25 die bij latere transporten moesten uitstappen overleefde niemand.

Toen het grote Auschwitz-complex ontstond, vestigden zich in de omgeving ook een groot aantal particuliere bedrijven. De kampen rondom Kosel behoorden daartoe.¹³⁶ Zij stonden niet onder supervisie van het *SS-Wirtschaft-Verwaltungshauptamt (WVHA)*, maar onder die van *Organisation Schmelt*. *Regierungspräsident* Albrecht Schmelt was de burgerlijke leider van de provincie *Obersilesien*. Opper-Silezië was een onderdeel van Polen geweest, maar na de inval in september 1939 geannexeerd tot een integraal deel van het *Deutsche Reich*. Schmelt had een ambitieus plan om zijn gebied te industrialiseren en de infrastructuur te verbeteren. De aangetrokken bedrijven hadden daar goedkope arbeidskrachten voor nodig. Daarom had Schmelt toestemming gekregen om vijfduizend joodse mannen te halen uit de transporten uit Nederland, België en Frankrijk, die de streek passeerden op weg naar Auschwitz. De mannen werden verdeeld over diverse werkkampen. Daar hadden Duitse industriële bedrijven het voor het zeggen. De bewaking was niet in handen van de *SS*, maar van de 'gewone' *Ordnungspolizei*. Op 1 april 1944, toen er van de 3500 Nederlanders uit de Koselgroep nog 1100 in leven waren, van wie 1000 verbleven in het kamp Blechhammer, gingen

---

¹³¹ Van de zeven keerde alleen Louis Jacques Cahn terug uit de kampen. Zie ook: Verslag Politie Valkenburg over oorlogsjaren 7 juni 1946, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3180.

¹³² Overzichten arrestaties joden 10 nov. 1942 door burgemeesters van Maastricht en Roermond, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 519.

¹³³ Mogelijk was op 28 augustus een Frans transport uit Drancy dezelfde behandeling ten deel gevallen. Zie: Danuta Czech, *Auschwitz Chronicle 1939-1945* (New York 1990) 228.

¹³⁴ Interview met Salomon Kaufmann 23 januari 1947, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork, inv. nr. 1037.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Sybille Steinbacher, *Auschwitz, een geschiedenis* (Utrecht 2005) 51-52.

alle kampen alsnog over naar het gezag van de SS. De meeste kampen werden *Außenlager* van Auschwitz-Monowicz.

Vanaf het stationnetje van Kosel werden de mannen op open vrachtwagens naar het eerste kamp gereden: *Durchgangslager Sakrau*. De Limburgers uit de augustusgroep vormden het eerste transport van West-Europese joden dat dit kamp binnenkwam. Zij kregen er eerst een kampnummer en een grote ster achter op hun jas geschilderd. Zij moesten zich staande houden tegen de Duitsers, maar ook tegen de 'Oostjoden' die al langer in het kamp waren en die beter wisten hoe ze een zo groot mogelijke portie van het schaarse eten konden bemachtigen. Sakrau en het nabij gelegen Grosz-Sarne waren wrede kampen waar vreselijke mishandelingen plaatsvonden. Abraham Sanders uit Venlo werd er zo zwaar mishandeld, dat hij al op 30 september 1942 in Sakrau aan zijn verwondingen overleed. Ook Isaac Kaczor uit Amby kwam hier om het leven. Max Fürst, een kapper uit Maastricht, bleef het grootste deel van de oorlog in Sakrau. Hij had het er beter dan de meeste anderen omdat hij mocht werken als kapper en *Sanitäter*, ook voor de bewakers. Later werd hij persoonlijke knecht van de kampcommandant. Ook Salomon Kaufmann uit Amby bleef langer in Sakrau. Hij kreeg, na eerst een tijd in een steengroeve te hebben gewerkt, werk als elektricien en werd vanuit Sakrau ingeschakeld bij de bouw van andere *Nebenlager* in de buurt. Hij werkte mee aan de bouw van het werkkamp Sackenhaym, speciaal bedoeld voor het bedrijf *IG Farben*.¹³⁷ Ook Moszek Gerszonowicz uit Heerlen bleef lang in Sakrau. Hij overleefde doordat hij een 'goed' baantje kreeg als schoenmaker.¹³⁸ De meeste gevangenen werden te werk gesteld bij de aanleg van een grote *Autobahn*, die – in de megalomane ideeën van de Duitsers – over Duits gebied Berlijn met Odessa moest verbinden. Sakrau had ook een kampziekenhuis. Dit werd later zelfs de hoofdfunctie van het kamp. Gevangenen die waren doorgestuurd naar kampen in de omgeving, kwamen er vaak terug als ze ziek waren en velen overleden daar. Zij werden begraven in een massagraf op de joodse begraafplaats in het nabije Gogolin. In de zomer van 1943 werd het kamp Sakrau opgeheven en gingen de meeste gevangenen, waaronder Fürst, naar Annaberg. Ondanks de honger wisten gevangenen in Annaberg vaak te overleven, omdat ze hulp kregen van de goede kampcommandant.¹³⁹

De meeste Nederlandse joden gingen enkele weken na aankomst van Sakrau over naar Klein-Mangersdorf, een kamp in de buurt van Breslau. Hier was de behandeling milder en het eten beter. In de kampkantine kon men allerlei dingen verwerven om het dieet wat uit te breiden.¹⁴⁰ Gerszonowicz en Kaufmann gingen vanuit Sakrau naar het nieuwe kamp Sackenhaym, een voormalig krijgsgevangenkamp voor Russen. Van hieruit werden weer andere joodse werkkampen opgebouwd. De joodse gevangenen werkten hier samen met gestrafte Duitse militairen.¹⁴¹ Anderen werden overgeplaatst naar Malapane, waar werd gewerkt aan de bouw van een dijk. Hier overleed Philip Bromet uit Nuth. Weer anderen kwamen terecht bij een groot bouwproject in Neukirch. Bij dit werk bezweek onder anderen Albert Cahn uit Valkenburg. Samuel Strumwasser, die vanuit Susteren vlak voor de deportatie naar Maastricht was verhuisd, overleefde zijn arbeid in een kolenmijn bij Königshütte niet. Mechel Spira uit Venlo bezweek op een bouwproject in Seibersdorf.

Het meest gruwelijke kamp was Spycowicz. 'De verzorging was van dien aard dat velen al zeer spoedig stierven en de rest zodanig verzwakt was dat er van werken haast geen sprake meer was', zei Abraham Silber na de oorlog. De mensen van het transport uit Westerbork van 28 augustus moesten hier werken aan de opbouw van het kamp. Hier overleden een groot aantal Nederlandse joden waaronder de broers Robert en Rudolf Benedic en de broers Salomon en Jacob Jacobs uit Valkenburg, Joseph Gans uit Vaals, Barend Schellevis uit Sittard en de broers Isaac en Meijer van

---

¹³⁷ Interview met Salomon Kaufmann 23 januari 1947, *ibidem*.

¹³⁸ Interview met Moszek Gerszonowicz 25 februari 1947, *ibidem*.

¹³⁹ Interview met Max Fürst 24 januari 1947, *ibidem*.

¹⁴⁰ Interview met Hans Bonn 23 januari 1947, *ibidem*.

¹⁴¹ Interview met Salomon Kaufmann 23 januari 1947, *ibidem*.

Spier uit Maastricht. Zieken in Spytcowicz werden afgevoerd naar de gaskamer van Auschwitz. Zelf redde Silber zijn leven door zich in de ziekenbarak te verstoppen toen de patiënten voor vergassing werden opgehaald.¹⁴²

Tenslotte enkele woorden over het grootste kamp: Blechhammer. Dit huisvestte 5000 joodse en een kleiner aantal niet-joodse gevangenen. Minstens 1500 Nederlandse joden verbleven er kortere of langere tijd. Moszek Gerszonowicz uit Heerlen zei na de oorlog:

Blechhammer is te vergelijken met een groot fabrieksterrein waarop verschillende fabrieken gebouwd zijn. Voor dit doel zijn bomen gerooid tot een oppervlakte van circa 20 vierkante km. De hele kolenproductie van Opper-Silezië kwam naar Blechhammer en werd verwerkt in de synthetische benzinefabrieken.¹⁴³

Hans Bonn kwam op 12 december 1942 terecht in Blechhammer. Hij bleef daar tot januari 1945. In die tijd groeide de kampbevolking van 800 naar 5000 personen. Het merendeel van de Limburgers werkte in een fabriek van de *Oberschlesische Hydrierwerke*, die synthetische benzine vervaardigde uit steenkoolteer, of in een bouwproject dat onderdeel was van de *Hermann-Göringwerke*. Zij vonden in Blechhammer een voorlopig laatste halteplaats op hun zwerftocht, tot aan het moment dat het kamp door de opmars van de Russen moest worden geëvacueerd.¹⁴⁴ Abraham Silber had al acht verschillende kampen doorstaan, toen hij in januari 1943 in Blechhammer belandde. Hij kon overleven omdat hij werk kreeg in zijn eigen beroep als automonteur. Sally Kaufmann overleefde dank zij zijn gespecialiseerd werk als elektricien. Ook kreeg hij voedsel van niet-joodse arbeiders.¹⁴⁵ Moszek Gerszonowicz overleefde Blechhammer omdat hij opnieuw 'goed' werk kreeg als schoenmaker en omdat hij de opdracht kreeg om elke dag de soep naar de *Baustelle* te vervoeren. Dat leverde extra soep en extra rust op. Bovendien kreeg hij brood van een voormalige (Poolse) niet-joodse stadgenoot die ook in Blechhammer was tewerkgesteld. Later kreeg hij een baan als ziekenverzorger.¹⁴⁶ Ook in Blechhammer kwamen gevallen voor van extreme wreedheid. De commandant van de wacht, die de bijnaam 'De Blauwe Engel' kreeg, liet mensen executeren of ophangen bij overtredingen. Maar de *Lagerälteste* Dämmerhor, een jood uit Wenen, wist veel mensen het leven te redden en slaagde er in het algemeen in om het kampbestaan dragelijk te houden. Gevangenen verdienden er een beetje geld, waarmee ze hun rantsoen konden aanvullen. In sommige perioden was er in het kamp van alles te koop in een soort markt, die door de gevangenen 'black market' werd genoemd. Toen het kamp groter werd, zette men ook niet-joodse arbeiders in. Zij moesten vaak zij aan zij werken met de joden. Via hen waren soms voedsel en andere zaken te krijgen. Elke twee weken was er mogelijkheid voor een warme douche, schoon ondergoed en het laten desinfecteren van de kleding. In april 1944 werd Blechhammer een officieel *Nebenlager* van Auschwitz en kregen de gevangenen een Auschwitz-nummer van zes cijfers op hun onderarm getatoeëerd. Hans Bonn kreeg nummer 176784. De leiding van de SS verbood mishandelingen.¹⁴⁷ Blechhammer was dus een relatief mild kamp, reden waarom tot 1944 de meeste arbeiders wisten te overleven. De meeste, maar niet allen. Van vijf Limburgers weten we zeker dat ze in het kleine kampcrematorium van Blechhammer zijn gecremeerd: de broers Arthur en Nathan Hermann en Wolfgang Kochmann uit Maastricht, Curt Hirschberg uit Valkenburg¹⁴⁸ en Max Moses uit Venlo.

---

¹⁴² Interview met Abraham Silber 12 november 1950, *ibidem*.

¹⁴³ Interview met Moszek Gerszonowicz 25 februari 1947, *ibidem*.

¹⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁵ Interview met Salomon Kaufmann 23 januari 1947, *ibidem*.

¹⁴⁶ Interview met Moszek Gerszonowicz 25 februari 1947, *ibidem*.

¹⁴⁷ Interview met Hans Bonn 23 januari 1947, *ibidem*.

¹⁴⁸ Curt Hirschberg was een bioscoopexploitant, die in 1934 vanuit Breslau vluchtte naar Den Haag en zich later vestigde in Valkenburg. Hij richtte ook hier, samen met zijn broer, een bioscoopbedrijf op, Gebr. Hirschberg Hollandsche Bioscoopexploitatie, met vestigingen in Den Haag, Heerlen en Hoensbroek

Een enkele keer slaagde een gevangene erin om een bericht naar huis te sturen. Na de bevrijding las de familie Silber in Heerlen een brief die zoon Abraham (Bram) op 14 juli 1943 had geschreven in Blechhammer. Via een arbeider van de *Arbeitseinsatz*, die ook uit Heerlen afkomstig was en die was tewerkgesteld in dezelfde fabriek als Bram, bereikte de brief de familie Miltenburg, die spullen bewaarde van de Silbers, maar die niet wist waar de andere leden van het gezin zaten ondergedoken. Mevrouw Miltenburg stuurde in de daarop volgende maanden pakjes naar het aangegeven adres, maar geen ervan kwam aan. De tekst van de brief bevat slechts bedekte toespelingen op de werkelijk toestand in Blechhammer:

Ehrenforst¹⁴⁹ 14-7-43

Mijn beste bekenden,

Eindelijk kom ik eraan toe om jullie te schrijven waar ik mij nu bevind en wat ik doe. Jullie hebben zeker aan mij gedacht, maar ik had absoluut geen tijd, beter gezegd geen zin gehad om mij een potlood in de hand te nemen. Ik bevind mij nu sinds enige maanden in Ehrenforst (Ober-Sileziën). Ik werk hier als automonteur.

Valt nogal mee. Het eten is hier voldoende, maar zou toch een pakje van jullie kunnen verdragen. Ik hoop ook dat jullie zo goed willen zijn en mij een levensmiddelenpakje willen sturen, waar ik jullie zeer dankbaar zal zijn. Ik hoop jullie deze zomer te bezoeken, als ik met verlof ga. Als jullie zo goed willen zijn om de familie Silber als ze nog in jullie straat wonen, de groeten van mij over te geven. En indien ze niet daar zijn zich te informeren waar ze zijn. Ik zal jullie daarvoor heel dankbaar zijn. Als jullie misschien mogelijk is, ook stukjes zeep in het pakje te doen. Want jullie kunnen begrijpen, van zo'n werk krijgt men wel vuile handen en zoveel zeep heb ik niet. Hopelijk dat jullie mijn wensen zullen vervullen en veel groeten van jullie ouden buurman.

De groeten, Bram.

P.S. Ik hoop van jullie zo vlug mogelijk antwoord te ontvangen.

Aan familie Miltenburg

Eurenderweg 17, Heerlen, Holland.¹⁵⁰

Op 20 januari 1945 begon de evacuatie van Blechhammer en brak voor de gevangenen een vreselijke tijd aan die velen niet zouden overleven. De Russen waren in aantocht en de kampbevolking moest naar het westen. Eerst werd een groot stuk gelopen in westelijke richting; vervolgens kwam de order om terug te keren; enkele kilometers vóór het kamp werd opnieuw rechtsomkeer gemaakt omdat de Russen inmiddels het kamp zouden hebben bezet. Elke dag stierven er 50 tot 60 mensen van uitputting of omdat ze werden geëxecuteerd door middel van een nekschot. Hans Bonn en Moszek Gerszonowicz bereikten na een voettocht van 14 dagen het kamp Regensdorf en vervolgens Grosz-Rosen. Vooral dit kamp was een verschrikking. Veel ex-gevangenen herinneren zich vooral de appels:

[...] het appèl, soms 2 of 3 maal per dag. Dit was iets vreselijks. De appèlplaats was een en al modder en in het algemeen kan gezegd worden: wie achteraan liep werd doodgeslagen; in

---

¹⁴⁹ Het was niet toegestaan de plaatsnaam Blechhammer te vermelden in brieven. Ehrenforst was een plaats in de buurt.

¹⁵⁰ Silber, *Een joods gezin*, 169-170.

het midden werd je doodgedrukt; en als de vorsten vielen, dan werd er gewoon overheen gelopen.¹⁵¹

Door voedselgebrek en door de inspanningen vloeiden alle krachten weg, velen stierven. Vanuit Grosz-Rosen werden Bonn en Gerszonowicz in een reis van vier dagen zonder eten in een open kolentrein naar Buchenwald getransporteerd. De trein werd door de geallieerden gebombardeerd. De SS-ers sloegen op de vlucht, maar keerden terug nadat het bombardement was afgelopen. In Buchenwald aangekomen kregen de gevangenen een douche. 'Wij werden gebracht in een vreselijk warme ruimte, ook in de badinrichting, zodat wij dachten dat wij vergast zouden worden. Er brak toen zelfs paniek uit.' In Buchenwald eindigde elke beschaving: 'Wij werden daar beesten; wij hadden geen handdoek, geen zeep, niets meer. Wij verdierlijkten volkomen.' Toen de bevrijders ook Buchenwald naderden, begonnen opnieuw de vreselijke Dodenmarsen. 'Wij zijn op 17 april 1945 weggegaan uit Spaihingen [een leemgroeve bij Buchenwald HvR]. Dit was een looptransport en wel op kampschoenen.' Hans Bonn redde zijn leven door te doen alsof hij zijn veter moest strikken en zich daarbij in een greppel te laten rollen. Hij kreeg gastvrij onderdak bij een boer in de buurt.¹⁵²

181 Nederlanders uit de Koselgroep, waaronder Salomon Kaufmann uit Amby, Isyk Ferszt, Moszek Gerszonowicz en Abraham Silber uit Heerlen, Ernst Inow en Benno Schwarz uit Vaals, Max Fürst uit Maastricht en Hans Bonn uit Venlo, kwamen terug in Nederland.

Auschwitz

In het begin van 1940 richtten de Duitsers in Opper-Silezië, in het bij het *Reich* geannexeerde deel van Polen, een concentratiekamp in, vlak bij het stadje Oswiecim (in het Duits Auschwitz) in een oude kazerne van het Oostenrijks-Hongaarse leger. Het was ongeveer zes hectare groot. Het werd ingericht voor Poolse politieke gevangenen en voor Russische krijgsgevangenen. De totale capaciteit bedroeg ongeveer 10000 gevangenen, die werden gehuisvest in rode stenen barakken achter twee rijen prikkeldraad met wachttorens. De eerste Limburgers die in het kamp zaten, waren geen joden, maar twee inwoners van Venlo, Jan Giesen en Sef Janssen, die waren opgepakt omdat zij een tegen de NSB gerichte brief van het Katholieke Episcopaat hadden verspreid.¹⁵³ Hun onverwachte vrijlating op 12 mei 1942 zal hebben samengehangen met de nieuwe bestemmingen die Auschwitz rond die tijd kreeg, voor de vervaardiging van een aantal wezenlijke producten voor de Duitse oorlogsindustrie en als vernietigingskamp voor joden.

Eén van de zwakke punten van de Duitse economie was het gebrek aan ruwe grondstoffen. Weliswaar beschikte Duitsland over grote voorraden steenkool, maar er was een ernstig gebrek aan zowel aardolie als natuurlijke rubber. Beide grondstoffen moesten worden aangevoerd uit het buitenland. Zodra de oorlog was uitgebroken, werd door de geallieerden deze import grotendeels verhinderd. De chemiegigant *IG Farben* had een methode ontwikkeld om uit steenkool zowel olie (en dus benzine) als kunstmatige rubber of buna (butadien-natrium) te maken.¹⁵⁴ *IG Farben* had in het Ruhrgebied grote fabrieken waar kunstmatige benzine en rubber werden geproduceerd. Maar de productie was te laag voor de enorme behoefte van de *Wehrmacht*. Bovendien werd het veiliger geacht een deel ervan te verplaatsen verder het binnenland in, waar ze minder kwetsbaar was voor de bommen van de geallieerde vliegtuigen. De keus voor een nieuwe zeer grote buna-fabriek viel op

---

¹⁵¹ Citaten uit: interview met Hans Bonn 23 januari 1947 en met Moszek Gerszonowicz 25 februari 1947, NIOD, Archief 250i, Archief Durchgangslager Westerbork, inv. nr. 1037.

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Dagblad Voor Noord-Limburg 4 Mei 1967, GA Venlo, Archief 246, Privé-archief F. Oehlen, inv. nr. 843.

¹⁵⁴ Olie bestaat uit koolwaterstoffen en kan scheikundig worden geproduceerd door aan koolstof uit steenkool langs chemische weg waterstof te hechten. Dit is het hydrogenisatieproces van steenkool. Sommige koolwaterstoffen konden worden gebruikt voor de productie van benzine en kerosine. Een andere koolwaterstof is butadien en als aan deze stof, opnieuw langs chemische weg, een atoom natrium wordt gehecht ontstaat butadien-natrium of buna. Buna bleek uitstekend geschikt als kunstmatige rubber.

een terrein in de buurt van Auschwitz, bij het dorp Monowicz.¹⁵⁵ Het aanwezige concentratiekamp kon goedkope arbeidskrachten leveren. De capaciteit van kamp Auschwitz was echter veel te klein om te voorzien in de enorme behoefte van *IG Farben* aan arbeiders bij de opbouw van het industriële complex, dat de naam kreeg van *Buna-Werke Auschwitz*. Daarom werd besloten gelijktijdig te beginnen met de bouw van een veel groter concentratiekamp, gelegen tussen de buna-fabrieken en het kamp Auschwitz in, vlak bij het door Polen verlaten boerendorpje Brzezinka (Birkenau in het Duits). Daar werd eind 1940 begonnen met het egaliseren van een enorm terrein van 175 hectare, bestemd voor een kamp dat 60.000 gevangenen zou kunnen herbergen. Tijdens de bouw van het kamp Birkenau werd door de leiding van Nazi-Duitsland besloten dat alle Europese joden moesten worden vernietigd. Birkenau werd toen bestemd tot joods vernietigingskamp, maar van begin af aan met een dubbele functie: er werden uit de aangevoerde joden arbeiders geselecteerd voor de *Buna-Werke* en andere taken, maar er werden ook gaskamers gebouwd voor joden die niet geschikt waren voor arbeid of die door de slechte behandeling ongeschikt geworden waren. De voor werk geselecteerde joden zouden werken tot ze door honger, ziekte en uitputting bezweken: *Vernichtung durch Arbeit*. Overigens traden bij de bouw van *Buna-Werke* ernstige vertragingen op, waardoor op het einde van de oorlog wel 35.000 mensen waren vernietigd door arbeid, maar nog steeds geen druppel benzine en geen ons rubber was geproduceerd.¹⁵⁶

De gaskamers waren in de tijd dat de meeste Limburgse joden arriveerden, gevestigd in twee verbouwde, door de eigenaren verlaten, boerderijen. De gebouwen met een rieten dak zagen er van buiten uit als onschuldige boerenhuizen. Zij stonden in het kamp bekend onder de namen *Bunker 1* en *Bunker 2*. In *Bunker 1 (das rote Haus)* waren twee gaskamers met elk een capaciteit voor 400 personen; in *Bunker 2 (das weiße Haus)* waren er drie. Aan de joden werden ze meestal voorgesteld als 'doucheruimten', een benaming die des te meer aannemelijk leek omdat de gaskamers waren voorverwarmd. Dat was nodig, omdat het gebruikte gifgas waterstofcyanide pas gasvormig wordt bij een temperatuur van meer dan 18 graden. Het betreffende gas was onder de naam *Zyklon B* als insectenbestrijdingsmiddel ontwikkeld door hetzelfde chemische bedrijf *IG Farben*, dat ook de economische motor was van het hele Auschwitz-complex. Bij elk van de *Bunkers* werden twee houten gebouwen geplaatst: uitkleedruimten voor vrouwen en voor mannen.

De joden kwamen met de trein aan op een apart perron van het goederenstation vlak bij het stadje Auschwitz, op een kilometer afstand van kamp Birkenau.¹⁵⁷ Het perron, tegenwoordig '*die alte Rampe*', of '*die Judenrampe*' genoemd, was omgeven door een omheining met stroomdraden en werd fel verlicht door op het perron gerichte schijnwerpers. Inzittenden van treinen, die meestal in het donker aankwamen, werden door dit felle licht geïntimideerd. Zij werden opgevangen door joodse bewakers met honden en knuppels. Enkele SS-ers hielden toezicht en schreeuwden bevelen. Het ging er altijd ruw aan toe en vaak werden mensen mishandeld. Op het perron vonden vervolgens twee, soms drie selecties plaats. Eerst werden de mannen van de vrouwen gescheiden; vervolgens soms de kinderen en ouderen van mensen in de middenleeftijd. Tenslotte werden de mannen en

---

¹⁵⁵ Hier zou dan niet alleen buna, maar ook kunstmatige benzine kunnen worden gemaakt. De plek had veel voordelen. Er was een groot vlak terrein beschikbaar. In de omgeving lagen grote kolenmijnen. Bovendien werd er voldoende zout gewonnen in de omgeving, dat nodig was voor de buna-productie en er was water, nodig voor de ondersteunende elektrische centrale die er zou worden gevestigd. De plek lag aan de spoorlijn. Arbeiders die werden aangevoerd uit het Ruhrgebied konden worden gehuisvest in duizenden woningen die zouden kunnen worden vrijgemaakt in de stad Auschwitz, door de joodse bewoners naar een getto te sturen. Het aanwezige concentratiekamp kon garant staan voor goedkope arbeidskrachten. Bovendien kon *IG-Farben* profiteren van subsidies en financiële faciliteiten die beschikbaar waren voor de ontwikkeling van de bij het Rijk ingelijfde stukken van Polen. Zie: Steinbacher, *Auschwitz*, 43-44.

¹⁵⁶ Diarmund Jeffreys, *Hell's Cartel. IG Farben and the Making of Hitler's War Machine* (Edinburgh 2008) 233-284.

¹⁵⁷ Pas vanaf mei 1944 reed de trein rechtstreeks naar een nieuw perron binnen in het kamp Birkenau, maar daar waren alleen de drie laatste transporten uit Nederland en het zigeunertransport bij betrokken.

vrouwen in de middenleeftijd (de leeftijdsgrenzen waren zeer wisselend) door een SS-officier verdeeld in een groep die wel en een die niet tot werken in staat werd geacht. In latere periodes werd deze laatste selectie uitgevoerd door een arts. Bij de selectie werd vaak verteld dat de 'arbeidsgeschikten' te voet naar het kamp zouden moeten gaan en de anderen op open vrachtwagens. Om die reden vochten mensen soms om bij de niet-arbeidsgeschikten te worden ingedeeld, een groep die – maar dat wist men niet – rechtstreeks naar de gaskamer werd gereden. Daar gingen mannen en vrouwen elk naar de voor hen bestemde uitkleedbarak. Men vertelde hen dat zij zich geheel moesten uitkleden en hun kleren netjes bij elkaar binden. Eerst zouden zij een douche kunnen nemen. Naakt liepen zij vervolgens door de openlucht, bewaakt door SS-ers, de twintig meter naar de *Bunker*, die als doucheruimte werd aangeduid. In elke kamer werden tot 400 mensen gepropt: die konden er precies tegen elkaar aan gedrukt staan. Dan werd de ruimte van buiten gesloten. Door een opening in de zijwand werden de *Zyklon B*-korrels naar binnen geschud, die door de temperatuur onmiddellijk in gasvorm overgingen. De buiten aanwezige SS-ers konden de mensenmassa in doodsnood horen schreeuwen. Via kijkopeningen in de deur konden zij zien hoe de mensen wanhopig worstelden om zich zover mogelijk te verwijderen van de plek waar het vergif was binnengebracht. Na 20 minuten hield het schreeuwen op en bewoog niemand meer. Dan werden de deuren aan twee kanten geopend en een joods *Sonderkommando* sleepte met haken de in elkaar gestrengelde lichamen naar buiten. Dan werden door 'specialisten': 'kappers' en 'tandartsen' de haren afgeknipt en gouden kiezen verwijderd. Tot 20 september 1942, dus ook bij het eerste grote transport uit Limburg, werden de lijken vervolgens begraven in een massagraf vlakbij de gaskamer. Nadien werden ze verbrand in de openlucht, op een groot metalen rooster. De as die restte, werd verstrooid in de directe omgeving of in de rivier of in een moeras gedumpt. In latere fasen werden vier grote crematoria in Birkenau in gebruik genomen. De slachtoffers gingen dan, in Auschwitz-jargon, 'door de schoorsteen'. De misleiding was toen nog meer geperfectioneerd. Het konvooi vrachtwagens dat de joden naar één van de crematoria reed, werd gevolgd door een auto voorzien van een groot rood kruis. Deze auto vervoerde de bussen met *Zyklon B*. Na het uitkleden kregen de slachtoffers toen een handdoekje en een stukje zeep uitgereikt. De 'doucheruimten' in de crematoria waren voorzien van nep-douchekoppen. Na de vergassing werden de lijken met een lift naar de bovenverdieping vervoerd en in de verbrandingsoven gestort.¹⁵⁸

Ongeveer honderd Limburgers werd 'uitverkoren' om in Auschwitz te werken. Aangekomen in Birkenau moesten zij hun kleren afstaan en kregen ze 'kampkleding', dat wil zeggen vodden, ervoor terug. Zij werden kaalgeschoren en kregen een nummer in hun onderarm getatoeëerd.

De meeste van de voor werk geselecteerde joden overleefden de oorlog niet. Jeanette Passmann-Vogelsang uit Roermond werd in Auschwitz uitgeselecteerd voor antropologisch onderzoek. Samen met 59 mannen en 27 vrouwen werd zij overgebracht naar het concentratiekamp Natzweiler-Struthof in de Elzas. Daar werd zij vergast; haar lichaam werd geprepareerd voor het anatomisch museum van Straatsburg.¹⁵⁹ Van Walter Bonn uit Venlo vangen we een glimp op uit de wereldliteratuur. De Italiaanse Auschwitz-overlevende Primo Levi ontmoette hem in Monowicz:

Ik heb twee bedburen. Ze liggen de hele dag en de hele nacht tegen elkaar aan, huid tegen huid, in elkaar gepast als de Vissen van de dierenriem, met de voeten van de een naast het hoofd van de ander. Een van die twee is Walter Bon[n], een fatsoenlijke en tamelijk ontwikkelde Nederlander. Hij ziet dat ik niets heb om mijn brood mee te snijden, leent mij

---

¹⁵⁸ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 8 tweede helft*, 763-795.

¹⁵⁹ De nazi's stichtten drie universiteiten voor nationaal-socialistisch onderzoek. Eén daarvan was in Straatsburg. Op deze universiteit werden onder leiding van dr. August Hirt anatomische onderzoeken gedaan op schedels, skeletten en hele lichamen van vermoorde joden en zigeuners. Zie: Dirk Verhofstadt, *Pius XII en de vernietiging van de joden* (Antwerpen/Amsterdam 2008).

zijn mes en stelt me vervolgens voor om het voor een half broodrantsoen van hem te kopen. Ik probeer af te dingen, zie dan af van de koop, [...].¹⁶⁰

De weinig Limburgers die na de oorlog hun verhaal wel konden navertellen, getuigden van een gruwelijke tijd in Auschwitz en een afschuwelijke zwerftocht langs verschillende concentratie- en werkkampen. Gertha Baum-Kaufmann uit Geleen werd op 7 september 1943 vanuit Westerbork op 28-jarige leeftijd naar Auschwitz vervoerd, waar zij werd geselecteerd om te werken. Zij, een jonge sterke vrouw, hield het vol tot de Russen naderden in januari 1945. Op hongertochten kwam zij via Ravensbrück, het werkkamp Malchow en Buchenwald terecht in Wenssdorf in de omgeving van Leipzig, waar zij werd bevrijd op 2 april.¹⁶¹

Een andere 'gelukkige' was Manus Salomon uit Maastricht. Manus was al in maart 1942 naar het kamp Vught gebracht, waar hij een straf uitzat wegens overtreding van een der anti-joodse bepalingen. Hij werd daar ingedeeld bij het Moerdijk-commando. In september 1943 verhuisde hij naar Westerbork. Hier kreeg hij een baantje in de kampkeuken. Op 25 januari 1944 zat hij in de trein naar Auschwitz, samen met zijn zusje Rosalie. Beide jonge mensen werden bestemd om te werken. Manus ging hiervoor naar de fabrieken van *IG-Farben* in Monowicz. Daarna werd hij een paar keer overgeplaatst naar een ander kamp, om tenslotte terecht te komen in een fabriek van de vliegtuigbouwer Heinkel bij Berlijn. Maar ook deze relatief gunstige tijd had zijn einde. Voor de bevrijders uit ging hij naar Sachsenhausen en naar Mauthausen. Daar werd hij op 10 mei 1945 uitgeput aangetroffen door het Amerikaanse leger. Manus, 20 jaar oud, was de rest van zijn leven een gebroken man.¹⁶²

Een enkele keer kwam er een teken van leven uit het Auschwitz-complex in Limburg aan. Benoit Zondervan uit Sittard, op 15 maart 1944 vanuit Vught gedeporteerd, wist op 30 april 1944 een brief te versturen naar vrienden in Sittard. Hij werkte toen in een werkkamp bij Auschwitz, waar hij terecht was gekomen via bemiddeling van Philips. Hij verkeerde toen nog in een redelijke toestand. Opmerkelijk is de verhullende manier waarop hij zich uitdrukte. Na de familie Rutten gefeliciteerd te hebben met hun pasgeboren zoon, vervolgde hij:

Alvorens weder [een pakje] te zenden stel jelui zich met de familie Smeijsters uit Echt in verbinding, daar ik maar één pakje per week ontvangen mag. Bedank hen tevens voor het ontvangen pak. Oome Jacques met zijn heele familie is naar tante Estella, waarvan ik nu al elf maanden niets meer hoorde.¹⁶³ Ook Max, Line en Dini zijn daar heen.¹⁶⁴ Van verschillende mensen die twee jaar geleden vertrokken zijn hier goede berichten aangekomen.¹⁶⁵ Met mij gaat het goed. Hopelijk hoor ik nu geregeld van jelui, want dat is een grote afleiding. Ontvang jelui vieren mijn hartelijke groeten, besonders voor Henry en goede beterschap voor Henry en bedankt voor alles. Ben.¹⁶⁶

In Auschwitz kwamen in totaal ongeveer 450 Limburgers aan, 300 vóór maart 1943, 150 na juli 1943.¹⁶⁷ Van de eerste groep van 300 werden er méér dan 250 meteen vergast. Ongeveer 45 joden werden toen in het concentratiekamp Auschwitz ingeschreven. Hieronder waren veel jonge vrouwen, omdat uit de meeste transporten met Limburgers de arbeidsgeschikte mannen al in Kosel uit de trein

---

¹⁶⁰ Primo Levi, *Is dit een mens?* (Amsterdam 1987) 58. Walter Bonn overleed 21 april 1944.

¹⁶¹ Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 95553.

¹⁶² *Ibidem*, inv. nr. 126687.

¹⁶³ Benoits vrouw Estella was naar een vernietigingskamp gedeporteerd en kennelijk nu ook de bedoelde familie.

¹⁶⁴ Ook de bevriende familie Wolff-Serphos uit Sittard is gedeporteerd.

¹⁶⁵ Hij praat hier over de gedeporteerden van augustus 1942, die inmiddels allen dood zijn.

¹⁶⁶ Brief Benoit Zondervan 30 april 1944, Euregionaal Archief. Zondervan overleed op 10 april 1945 in het kamp Wüstegiersdorff.

¹⁶⁷ Van maart tot juli 1943 gingen alle transporten naar Sobibor.

waren gehaald. Van de 150 mensen die na juli 1943 arriveerden in Auschwitz werden er 100 meteen vermoord en 50 in het kamp ingeschreven. Uit de groep van vóór maart 1943 kwamen drie jonge mensen levend thuis, uit de tweede groep vijftien.

Dat was de harde realiteit van Auschwitz en die verschilde hemelsbreed van zelfs de meest pessimistische verwachtingen vooraf.

Opvattingen over het 'Oosten'

Het is buitengewoon moeilijk om erachter te komen wat joodse en niet-joodse Limburgers wisten van het lot dat de gedeporteerden te wachten stond in het verre 'oosten'.¹⁶⁸ Verklaringen die daarover werden afgelegd na de oorlog worden vaak zwaar beïnvloed door hetgeen men achteraf aan gruwelijke waarheid heeft vernomen.

Berichten over massamoord *waren* er wel. De toespraken van Hitler, waarin deze het had over de 'vernietiging van het joodse ras in Europa' kon men gewoon nalezen in de kranten. Ook de op 2 augustus 1942 in Waubach gehouden toespraak van *Generalkommissar* Schmidt, waaruit wij eerder citeerden, werd integraal in de Limburgse kranten gepubliceerd. Hij zei onder meer over joden: 'Steeds is hij de vertegenwoordiger van zijn ras. Om die reden moet deze ergste en meest gehate vijand ook hier uit het Westen verdwijnen.' Verdwijnen, maar dat is iets anders dan vermoord worden. Vanaf juni 1942 stonden er duidelijker berichten in illegale bladen. De communistische *De Waarheid*, die in Limburg werd gelezen door een kleine groep activisten en arbeiders in de mijnen, schreef op 24 juni, dat in de Oekraïne, waar een jaar eerder nog miljoenen joden woonden, geen enkele jood meer over was. 'Mannen, vrouwen, kinderen en grijsaards zijn letterlijk uitgeroeid.' En op 26 juni meldde zowel de illegale zender voor zeevarenden *De Brandaris* als de Engelstalige *BBC* het bericht dat in Polen 700.000 joden waren omgebracht. Enkele dagen later werd er door de *BBC* expliciet over vergassing van joden gesproken. Maar slechts weinig Limburgers spraken Engels of luisterden naar *De Brandaris*. Minister-President Gerbrandy sprak 25 juli op de Nederlandstalige Radio Oranje wel over de schandelijke wegvoering van joden uit Nederland naar het oosten, maar niet over massamoord. In linksgeoriënteerde illegale bladen kwamen toen snel meer en duidelijker berichten. Vooral het communistische blad *De Vonk* was duidelijk en had het begin augustus over nazi's, die verklaarden 'niet te rusten eer ook de laatste jood fysiek vernietigd is'. *De Waarheid* publiceerde op 3 augustus een *Manifest* opgesteld door verzetsman Gerrit van der Veen. Hierin sprak de opsteller over 'een in kalm overleg en met ontstellende koelbloedigheid beraamde massamoord'. En even later zei hij: 'De Nazi-terreur zal een groot deel van het Nederlandsche volk uitroeien.' Dat zou gebeuren in 'het abattoir dat Duitsland heet'. In het vervolg van zijn *Manifest* deed Van der Veen een klemmend beroep op Nederlandse burgers om de vervolgte joden te helpen en op politieagenten en spoorwegmensen om de deportaties te saboteren. Dat was enkele weken vóór de grootste deportatie uit Limburg. Niet veel Limburgers zullen deze oproep toen hebben gelezen en tot zich hebben laten doordringen. Op 17 december 1942 lieten 17 geallieerde regeringen, waaronder Nederland, een *Verklaring der Geallieerde Regeeringen inzake de uitroeiing der Joden* uitgaan, die ook op *Radio Oranje* werd uitgezonden en die breed in de illegale pers werd besproken. Hierin werd gesproken over de poging van de Duitsers om 'het dikwijls door Hitler geuite voornemen het Joodsche volk in Europa uit te roeien' ten uitvoer te brengen. Het eerste redelijk nauwkeurige bericht over de gaskamers verscheen in september 1943 in *Het Parool*. Daarna werden de berichten explicieter, maar de Limburgse joden waren al gedeporteerd. Zelfs na de bevrijding verwachtten velen nog dat een meerderheid van de gedeporteerde joden naar Nederland zou terugkeren. Het Maastrichtse blad *Veritas* schreef op 8 maart 1945: 'Het totaal aantal Nederlanders die vermoedelijk

---

¹⁶⁸ Gegevens uit deze paragraaf zijn ontleend aan: Bart van der Boom, 'Wij leven nog'. *De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003) 45-67; en Van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot'.

door de Russen bevrijd zullen worden, bedraagt ongeveer 200.000. Van dezen zijn tussen de 115.000 en 120.000 gedeporteerde joden [...].¹⁶⁹

Limburgers zagen met eigen ogen hoe de joden werden gediscrimineerd en hoe ze uit Gennepe, Roermond, Gulpen en Maastricht werden weggevoerd. Men zag het, men leefde mee met de slachtoffers en men maakte zich kwaad op de Duitsers. Maar de jodenvervolging was in de beleving van de meeste mensen niet het centrale feit van de oorlogsgeschiedenis. Dat waren de bombardementen, de verplichte tewerkstelling en de fietsendiefstal. Bovendien nam de belangstelling voor het lot van de joden af naarmate het lot van de andere Nederlanders zwaarder werd. De jodenvervolging werd gezien als één der schanddaden van een gehate bezetter en als een voorbode van wat later ook de katholieken zouden ervaren. Dat was ook de mening van veekoopman Henri Andriess uit Gennepe, toen hij – met Jodenster – bij de vader van de auteur in 1942 een rund kocht: ‘Heden wij, joden; morgen jullie, katholieken.’

De joodse mannen moesten naar het Oosten om daar te werken en ze hadden hun gezinnen ‘mogen’ meenemen. Natuurlijk hadden ook in Limburg velen hun ernstige twijfel bij dit verhaal, gezien ook het grote aantal joden dat zich aan deze oostelijke *Arbeitseinsatz* had onttrokken door onder te duiken. Maar veel anderen waren er in blijven geloven. Dat gold voor de joden en dat gold ook voor de ambtenaren die de Duitse maatregelen uitvoerden.

De opvatting van dr. L. de Jong was dat het Nederlandse volk in 1942 weinig tot niets wist over de massamoord in de vernietigingskampen. Berichten die daarover verschenen in de illegale pers waren schaars, onnauwkeurig en werden door andere bronnen weer tegengesproken. De onderzoeker Bart van der Boom onderschreef deze opvatting van De Jong na een gedetailleerd onderzoek van oorlogsdagboeken. De meeste Nederlanders waren somber over het lot van de gedeporteerde joden. Zij moesten in het oosten zware slavenarbeid verrichten, waarbij velen zouden bezwijken door honger en uitputting en alleen de sterken zouden overleven. Termen als ‘vernietiging’ of ‘uitroeiing’ werden in deze betekenis gebruikt. Vrijwel niemand kon zich voorstellen dat de meeste joden al bij aankomst in de kampen zouden worden vermoord. Berichten over massamoord werden gezien als overdrijving, oorlogspropaganda of als gruwelijke incidenten.¹⁷⁰ Dat was ook ongeveer de opvatting die in 1942 de meeste mensen in Limburg hadden. Zij zweefden ergens in het schemergebied tussen weten en niet-weten, tussen geloven en ontkennen. Zij waren somber en ervan overtuigd dat de Duitsers ‘op termijn’ de gedeporteerde joden wilden doden. Over de meest gebruikte methode, de gaskamer, waren alleen geruchten doorgedrongen. Deze geruchten waren te bizar om te worden geloofd. Mensen bleven sceptisch over het waarheidsgehalte van die ‘gruwelverhalen’. De waarheid was ook eenvoudig *te* gruwelijk om te *kunnen* geloven en men *wilde* ze vaak ook niet voor waar aannemen.¹⁷¹ Joden maakten dan ook een, in hun ogen rationele, afweging tussen gehoorzamen (en zich melden voor ‘arbeidsverruimende maatregelen’ in het oosten) en onderduiken. Beide opties hadden hun nadelen. Deportatie naar het oosten betekende een grote kans om te bezwijken aan de barre woon- en werkomstandigheden. Betrapt worden na onderduik zou kunnen worden bestraft met deportatie naar Mauthausen. En dat was een doodvonnis! Bij veel mensen overheerste de angst voor Mauthausen. Immers men wist dat vrijwel alle joden die bij diverse razzia’s in Amsterdam, Twente en Gelderland waren opgepakt, inmiddels dood waren.¹⁷²

---

¹⁶⁹ Van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*, 257.

¹⁷⁰ Ibidem, 377-386.

¹⁷¹ Ibidem, 367-373.

¹⁷² Ibidem, 387-400. Na de arrestaties in Amsterdam in februari 1941 waren opnieuw joodse mannen opgepakt: op 11 juni arbeiders van de werkkolonie in de Wieringermeer die op verlof waren in Amsterdam, op 14 september in Twente, op 7 en 8 oktober in de Achterhoek, Zwolle, Arnhem en Apeldoorn. Allen waren naar Mauthausen gedeporteerd en bezweken.

Niet-joodse Limburgers gaven soms in hun brieven, dagboeken en oorlogsherinneringen weer wat zij dachten over het lot van de joden. Daarin overheerste de verontwaardiging. Maar mensen uit Limburg en andere provincies waar weinig joden woonden, schreven veel minder over de jodenvervolging dan dagboekschrijvers uit de westelijke provincies.¹⁷³ Veel Limburgse dagboeken en na-oorlogse verslagen worden gekenmerkt door het vrijwel geheel ontbreken van mededelingen over en commentaar op het lot van de joden. Dagboeken die Leo Beelen uit Tungalroy en Toos Urselman uit Venlo gedurende de hele oorlog bijhielden, zwijgen volledig over de jodenvervolging. De bejaarde graanhandelaar P. Reijnen uit Panningen besteedde er slechts een paar neutrale woorden aan.¹⁷⁴ In 1945 maakte J. van de Ven, directeur van het Postkantoor in Valkenburg, een gedetailleerd verslag van de oorlogsgebeurtenissen in zijn stadje. De verontwaardiging spat van elke bladzijde van het verslag. Alle gebeurtenissen konden rekenen op de volle aandacht van de schrijver; alle, behalve de moord op 45 joodse stadsgenoten: daar werd met geen woord over gerept.¹⁷⁵

In een getypt en zeer gedetailleerd oorlogsdagboek van bijna 200 bladzijden van de Maastrichtenaar N. van der Stok wordt aandacht besteed aan kerkelijke protesten, ook die tegen de jodenvervolging. Aan de wegvoering van 300 joden uit Maastricht op 25 augustus 1942 wijdde de auteur één zin: 'Vannacht zegt men zijn hier een paar honderd joden vertrokken naar het oosten.'¹⁷⁶ Op 6 oktober 1942 citeerde hij wel uitvoerig uit de rede, die Hermann Göring had gehouden bij gelegenheid van het Oogstdankfeest. Göring ging daarbij in op de ontberingen die het Duitse volk en de volkeren van de bezette landen moesten doorstaan als gevolg van de oorlog. Hij herhaalde de bewering van de nazi's dat de jood Europa deze strijd had aangedaan en dat deze oorlog geen gewone oorlog was, maar een rassenstrijd op leven en dood.¹⁷⁷

Wie wel schreef over de jodenvervolging liet vrijwel altijd zijn intense afkeer hiervan blijken. Sommige mensen waren pessimistisch over het lot van hun joodse vrienden. De zeventienjarige Hette de Jong uit Maastricht schreef in haar dagboek:

Enkele joodse leden [van de wandelvereniging] zijn verdwenen. Ik hoop dat ze zijn ondergedoken, maar waarschijnlijker is dat ze door de Moffen zijn weggevoerd. Wat is hun toekomst? Er zal geen toekomst meer zijn! De kranten wemelen van de doodvonnissen. Tot de dood veroordeeld! De lijst met gevallen wordt langer en langer. Verscheidenen van mijn vrienden zijn er niet meer.¹⁷⁸

Op 25 augustus 1942 schreef een jongeman, Rie Op den Camp uit Geleen, in zijn dagboek:

Vandaag zijn de joden uit Geleen en Sittard weggevoerd door de Duitsers. Ruim 20 joden uit onze gemeente [Geleen HvR] zijn weggevoerd. In Sittard zijn er meer dan 50 op transport gesteld.¹⁷⁹ Ze zullen, zo zegt men, in Polen te werk gesteld worden. Men kan ervan op aan dat deze mensen daar hard zullen moeten werken en dat men met de zweep erachter zal zitten. Daar deinst de mof niet voor terug. Bovendien zullen man, vrouw en kinderen gescheiden worden. Iedereen is ervan overtuigd dat wij die mensen nooit meer zullen terugzien, immers van de geruchten dat er op de joden met gasbommen geoefend wordt en dat ze met honderden en duizenden neergemitraillerd worden, berusten er zonder twijfel op waarheid. Ik kan met absolute zekerheid zeggen dat in Duitsland gebrekkige niet-joden (ouden van dagen, oorlogsgewonden) van kant gemaakt worden. [...] Een staat die

---

¹⁷³ Anne Voolstra en Eefje Blankevoort, red., *Oorlogsdagboeken over de jodenvervolging*, 16-17.

¹⁷⁴ Van der Boom, *'Wij weten niets van hun lot'*, 175, 179 en 488-515.

¹⁷⁵ Verslag oorlogsgeschiedenis Valkenburg, 1945, NIOD, Archief 249, DOC II, inv. nr. 0816.

¹⁷⁶ Dagboek N. van der Stok, 26 augustus 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 107a.

¹⁷⁷ Dagboek N. van der Stok, 6 oktober 1942, ibidem.

¹⁷⁸ Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen*, 50.

¹⁷⁹ De werkelijke aantallen zijn 17 resp. 27 personen in Geleen en Sittard.

rijksgenoten welke geen dienst meer doen in de maatschappij ijskoud vermoordt, zal toch zeker geen eerbied hebben voor staatsvijanden, zoals men de joden beschouwt.¹⁸⁰

Op 18 april 1943 tekende Op den Camp opnieuw in zijn dagboek zijn ideeën op over het lot van zijn joodse stadsgenoten. Deze keer beschreef hij martelingen in een concentratiekamp, naast vergassing van joden:

De joden zijn uit Geleen nu allen weg. Zij moeten zich dood werken en worden murw getiranniseerd in de concentratiekampen. Je hoort zo van alles vertellen: men dwingt hen om gloeiende soep te drinken; men legt ze in kooien aan kettingen en dan moeten ze doen als honden; een Duitse soldaat die gedwongen werd honderden Joodse kinderen te vergassen, moest zich dronken drinken, daar hij anders hiertoe niet in staat was; als het werk niet vlot, krijgen de joden slaag; aan de ingangen van de kampen liggen bloedhonden; geestelijken worden gedwongen in korte broekjes te werken; enz.¹⁸¹

De onzekerheid bij de joden zelf en het heen en weer bewegen tussen hoop en vrees, blijkt uit een aantal dagboeken en herinneringen van joden. Een zeer kritisch medewerkster van de Joodsche Raad, mejuffrouw M. van der Hoop, die het indringend verslag maakte van de deportatie van de Limburgse joden uit Maastricht op 25 augustus 1942, waaruit ik eerder in dit hoofdstuk citeerde, durfde de harde waarheid nog niet tot in haar uiterste consequenties door te denken. Zij sprak over de slachtoffers als lijfeigenen en slaven. Verder zegt ze: 'Ze hadden geen idee waarheen ze gebracht werden en waren erg opgelucht, toen ze hoorden dat ze niet naar Mauthausen, maar gewoon naar de Arbeidsdienst zouden gaan.' Gelukkig niet naar Mauthausen! En even later:

Alle joden die in het westen met de bevolking vergroeid waren en nu weggerukt werden. Weggesleept naar Oost-Europa waar ze z.g. thuishooren. En weer gaan ze, na zooveel eeuwen, in diaspora. Wat gebeurt daar met hen in het oosten? Niemand weet het. Eén ding is zeker: zelfs hierdoor worden ze niet geknakt. Ze riepen ons nog toe uit de trein: 'Moed houden, net als wij! Kop op, we komen wel weer terug! Wij gunnen die Moffen heusch het plezier niet dat wij voor hen gaan huilen.'¹⁸²

De student Louis Tas, leraar voor joodse middelbare scholieren in Maastricht, hield een dagboek bij, waaruit een zeer pessimistische kijk op de toekomst valt af te leiden. Op 28 februari 1942 schreef hij: 'Zojuist mijn twee vorige dagboeken aan Flap meegegeven, met vriendelijk verzoek ze dichtgeplakt te bewaren "tot ik doodga"'. Op 6 juli, toen de eerste oproepen voor deportatie in Amsterdam de deur uitgingen stond zijn besluit vast: 'Ik ben niet van plan te gaan en wil beletten dat Jenny G. [Jenny Gold, zijn leerlinge, het zeventienjarige Maastrichtse meisje op wie Louis heimelijk verliefd was HvR] gaat.'¹⁸³

Uit sommige dagboeken en herinneringen van Limburgse joden is vooral het vreselijke dilemma af te lezen dat in bijna alle joodse gezinnen zal hebben bestaan toen hen op 24 augustus 1942 door de politie de oproeping werd uitgereikt waarin stond dat ze zich de volgende dag moesten melden in Maastricht. Men moest kiezen tussen twee kwaden en dat naar de stand van hun weten op dat

---

¹⁸⁰ Dagboek van Rie Op den Camp, geciteerd in: Den Hartog, 'De Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog', 67-68. Kennelijk waren op die vroege datum bij de schrijver al berichten doorgedrongen over praktijken van de *Einsatzgruppen* in Rusland. Zijn opmerking over de 'gasbommen' zou betrekking kunnen hebben op geruchten over de gaskamers in Polen, maar waarschijnlijker is dat ze verband hield met de discussie die werd gevoerd over een internationaal verbod op chemische wapens.

¹⁸¹ Ibidem, 70.

¹⁸² Verslag van een medewerker Joodsche Raad, NIOD, Archief J.J. (Koos) Vorrink, (dossier 186c) inv. nr. 3a.

¹⁸³ Dagboek L.M.Tas, 6 juli 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468. Louis werd toch opgepakt en overleefde Bergen-Belsen. De deportatie van Jenny kon hij evenmin verhinderen, maar ook zij overleefde het kamp.

moment. De jonge Herman Silberberg uit Sittard schreef na de oorlog zijn herinneringen op. Zijn weergave van een discussie tussen zijn ouders op 24 augustus 1942:

Mama en papa hebben [...] ruzie. Het gaat over de reis naar Polen. Papa legt haar uit: 'we gaan gewoon naar werkkampen voor een periode en daarna komt het best weer goed'. Mama heeft een andere mening. Zij heeft na de Cristalnacht oom Albert en tante Hetwig opgehaald. Zij heeft gezien wat er aan de hand is en ze schreeuwt met haar Rotterdams accent: 'Werkkampen in Polen...!! Je laten kelen, bedoel je!. [...] Ik laat me niet klakkeloos met mijn kinderen naar de slachtbank brengen'. [...] Papa zegt dat mama gek is, want Maan [Herman Wolff, werkzaam voor de Joodsche Raad in Sittard HvR] heeft toch officiële papieren waar alles op staat. Zij antwoordt: 'Je weet wat-ie met zijn papieren kan doen???' Doordat ik boven aan de trap sta te luisteren kan ik jammer genoeg niet horen waar oom Maan ze moet insteken.¹⁸⁴

Kennelijk gaf moeders stem de doorslag. De familie Silberberg dook onder en overleefde de oorlog.

Salomon Silber uit Heerlen schreef tijdens zijn onderduik een belangrijk dagboek. Hierin is goed te volgen hoe er in het gezin Silber over de 'tewerkstelling in het oosten' werd gedacht en hoe die gedachten in de loop van de tijd veranderden. Het vluchtelingengezin Silber bestond uit vader Gerschon (55), moeder Mirla (51) en vier zoons: Salomon (20), Abraham (19), Chainine (16) en Aaron (9). Abraham was opgeleid tot automonteur. De andere kinderen studeerden of waren op school. Salomon, de schrijver van het dagboek, had een toezegging van de gereformeerde dominee Pontier uit Heerlen, dat deze hem zou laten onderduiken wanneer het moment daar was. Dat moment kwam. Op 24 augustus 1942 kreeg het hele gezin de oproep uitgereikt om zich op 25 augustus te melden voor 'arbeidsverruimende maatregelen'. Dit werd door de diepgelovige Salomon geïnterpreteerd als een 'nieuwe Babylonische Ballingschap': 'Daar in Babel was er ook een verschrikkelijk lijden. De kinderen Israëls werden daar gelouterd en God heeft aan hen gedacht.'¹⁸⁵ Hij beschreef in zijn dagboek het familieberaad op de avond van 24 augustus:

Er volgde een zeer pijnlijk en spannend gesprek. De vraag kwam: wie zal zich verbergen (onderduiken)? Wij drieën (broers), of geen van ons zodat wij allen naar Duitsland gaan? Het was een moeilijke beslissing. Ik, als oudste broer voelde mij verplicht de lijdensweg naar Duitsland te aanvaarden. Er volgde toen een schreiende stilte. Er kwam echter uit de mond van onze broeder Abraham een wijs, verstandig en overdacht antwoord. Hij zei: 'Jij, Salomon, jij kunt niet werken, jij hebt geen vak en bent niet sterk genoeg om tegen het slaafse werk dat ons te wachten staat, bestand te zijn.' En hierbij bleef het. [...]. Gelukkig bevond vader zich nog door ziekte in zulk een toestand, dat hij niet vervoerd kon worden. En zo konden onze ouders en Aaron thuis blijven.¹⁸⁶

De negentienjarige Abraham, die een vak had geleerd, ging.¹⁸⁷ De beide broers Salomon en Chainine doken onder bij ds. Pontier. Maar enkele maanden later waren de opvattingen over werken gewijzigd. Op 6 april 1943 schreef Salomon in zijn dagboek:

De laatste dagen hebben we uit de krant vernomen dat alle joden woonachtig in alle provincies, Limburg inbegrepen, uiterlijk 10 april 1943 hun woningen moeten verlaten en zich naar het beruchte kamp Vught moeten begeven. Nu stond de hoogste nood voor de deur. Waar moesten de ouders naar toe? Moeder kwam bijna iedere avond vragen en smeken om zich over hen te erbarmen en hen het leven te redden. [...]. Met een wenende stem vertelde

¹⁸⁴ Herman Silberberg, *Jochie, je moet er trots op zijn, oorlogsherinneringen* (Laren 1995), manuscript in Euregionaal Archief.

¹⁸⁵ Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 70.

¹⁸⁶ Ibidem, 61-64.

¹⁸⁷ Abraham keerde terug als overlevende uit de Koselgroep.

moeder hoe de bloedvergieters de joden scheiden, de man van de vrouw en de kinderen van de ouders. Ik zag hoe moeder zich dat tafereel voorstelde. Het is voor een moederhart niet uit te houden. Ik voelde haar pijn en ontroering. [...]. 'Waarnaartoe zullen de nazi's ons wegslepen?' [...] Mevrouw [Pontier HvR] was van dit ogenblik af rusteloos. Ze stond op en begaf zich met een intieme kennis naar de keuken om over dit ernstig en noodzakelijk geval te beraadslagen. De conclusie werd kort en bondig gevat. Aan de ouders en Aron werd voorlopig in dit huis asyl verleend.¹⁸⁸

En een dag later voegde Salomon eraan toe:

De duivelse Moffen vernietigen de Joden [...] Grote stromen Joden zetten ze op de trein naar Westerbork en vandaaruit verder naar de concentratiekampen. Zelfs uit ziekenhuizen gooien ze de zieken uit de hoogste etages en brengen hen naar een onbekende plaats. Zeer zeker worden ze afgemaakt. Zelfs joden die verborgen zijn worden vaak uit de huizen gehaald. Veel verraad. De Hollandse redders worden [...] ook naar Duitsland gestuurd.¹⁸⁹

Op 20 oktober 1943 analyseerde Salomon in zijn dagboek hoe de Jodenvervolgung plaatsvond. Nadat hij had vernomen dat de laatste joden uit Amsterdam naar Westerbork waren vervoerd, schreef hij:

Zelfs het gebrekkige leven van zieken, krankzinnigen en ouden van dagen vergunden ze niet de rust. Het voorafgaande werk van de Nazi's was eerst plunderen en roven, dat uitgeoefend werd met glacé-handschoenen, of beter gezegd op een moderne manier. Door bemiddeling van invulformulieren [...] kwamen ze vooral te weten over al het kapitaal en de bezittingen van de Joden in Nederland en zelfs in heel Europa. [...]. De Joodsche Raad vooral voelde zich 'verzekerd' door al de gegarandeerde beloften die de Duitsers hun gedaan hadden. Hun tong spreekt bedrog en leugen en hun hart bedenkt kwade en boze plannen.¹⁹⁰

Op 12 juli 1944 beschreef Salomon zijn voorstelling over een joods concentratiekamp:

Daar in de hoek ligt de grijsaard; hij kreunt van de pijn, hij worstelt met de dood. De stikkende warmte in het volgepropte kamp bezorgt hem benauwdheid en flauwte. Zijn lichaam vertoont slechts het skelet. Nauwelijks ziet hij zijn einde naderen, of zijn lippen bewegen zich voor het laatst met de woorden: 'Shemah Israël'. Zo sterven massa's van mijn vlees en bloed vóór de tijd. Met de dag, met het uur, met de minuut, zelfs met de seconde sterven er honderden. De sterkste en jonge krachten worden gebruikt om het werk voor Gods vijanden te verrichten. Dag en nacht krijgen ze geen rust. Hun krachten worden uitgemergeld; hun sap vervliegt zoals in de zomerdroogte.¹⁹¹

Pessimistische gedachten overheersten. Maar voor de joden die nog 'in vrijheid' in Limburg waren achtergebleven, leek er na de razzia van 10 en 11 november weer korte tijd een sprankje hoop te bestaan. Zij werden enige tijd met betrekkelijke rust gelaten.

In dit hoofdstuk beschreef ik de eerste vier dramatische maanden van de arrestaties van joden in Limburg en de daaropvolgende deportaties naar de vernietigingskampen. Hierbij constateerde ik duidelijke en niet-onbelangrijke verschillen met de gang van zaken in veel andere delen van Nederland. Joden werden uit Limburg weggevoerd na een beperkt aantal grootschalige arrestaties. Op 2 augustus 1942 werd – na de 'notabelen' van Maastricht – opnieuw een groep het slachtoffer van een Duitse wraakactie: katholiek-gedoopte joden werden bij een razzia opgehaald en gedeporteerd. Het was een vergelding voor het voorlezen van een Herderlijke Brief op zondag 26 juli,

---

¹⁸⁸ Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 107-108.

¹⁸⁹ Ibidem, 114.

¹⁹⁰ Ibidem, 128.

¹⁹¹ Ibidem, 161.

waarin de bisschoppen protesteerden tegen de inmiddels begonnen wegvoering van joden naar het Oosten.

Er werden in Limburg slechts weinig mannen opgeroepen voor de joodse werkkampen in Nederland, dit in tegenstelling tot in de meeste andere delen van het land. De administratieve voorbereiding op de oproep voor de werkkampen vond echter wel plaats en ging in tijd slechts enkele dagen vooraf aan de eerste massa-arrestatie. Bovendien gold voor beide acties dezelfde leeftijdsgrens van 60 jaar. Wij beschreven hoe dit mogelijk kan hebben geleid tot verwarring zowel bij de slachtoffers als bij de betrokken lokale ambtenaren. Die eerste massale arrestatie had plaats op 25 augustus 1942. De meerderheid van de Limburgse joden die jonger waren dan zestig jaar, had een dag eerder een 'oproeping' gekregen met het bevel zich 'voor arbeidsverruimende maatregelen' te melden op een verzamelplaats in Maastricht. Die oproep werd hen thuis overhandigd door Nederlandse politiemannen, leden van de gemeentepolitie en de gemeentelijke veldwacht. Joden werden op die manier een dag tevoren ingelicht over hun op handen zijnde vertrek. De misleidende term 'arbeidsverruiming' werd meer geloofwaardig door het feit dat ouderen niet werden opgeroepen en doordat op grote schaal uitstel werd verleend op grond van medische of andere omstandigheden. Omdat joden een dag de tijd kregen om zich via onderduik aan arrestatie te onttrekken en omdat velen erin slaagden uitstel te krijgen, werden van de 600 personen die naar Westerbork hadden moeten vertrekken, er uiteindelijk minder dan 300 naar dat kamp gebracht. De meeste van die arrestanten werden gedwongen plaats te nemen in de eerstvolgende trein naar het Oosten, die op 28 augustus wegreed uit Nederland. Dit was toevallig ook de eerste deportatietrein die stopte in Kosel, op 80 kilometer ten westen van Auschwitz. Hier werden de mannen tussen 16 en 50 jaar, waaronder 75 Limburgers, uit de trein gehaald en naar joodse werkkampen gebracht. De vrouwen en kinderen en de mannen tussen 50 en 60 jaar, werden op 31 augustus in Auschwitz vergast.

De tweede massale arrestatie was een onaangekondigde razzia op 10 en 11 november, opnieuw uitgevoerd door de Nederlandse gemeentepolitie. Joden werden opgehaald tijdens de uren dat zij hun huis niet mochten verlaten en hadden weinig kans om te ontkomen. Ook nu weer betrof het alleen personen jonger dan 60 jaar en werden op vrij grote schaal vrijstellingen wegens ziekte verleend. Ongeveer 125 Limburgers werden door de Limburgse politie overgedragen aan de *Sicherheitspolizei*.

De Limburgers, zowel joden als niet-joden, waren niet volledig op de hoogte van het lot dat de meeste gedeporteerden in het 'Oosten' wachtte: de onmiddellijke dood in de gaskamer. In het licht van deze relatieve onwetendheid was de moeilijke beslissing om zich te melden of om onder te duiken een kwestie van afwegen van voor- en nadelen; beide besluiten konden, uitgaande van de wetenschap van toen, rationeel zijn.

Hoofdstuk 4

De slotfase van de deportaties 1943

De uitroeiing wordt totaal doorgezet. God, wanneer neemt dit schreeuwend onrecht een einde?¹

Einde van legaal joods leven

Een jongeman uit Vlodrop, E.A. Joosten, hield een plakboek met krantenberichten bij. Op 30 maart 1943 noteerde hij bovengenoemde woorden bij een krantenknipsel over de verordening waarbij aan joden vanaf april het verblijf in Limburg werd verboden. Joden in Limburg hadden toen juist een relatief rustige periode achter de rug. Men had geprobeerd het leven zo goed en zo kwaad als dat kon gewoon voort te zetten. Natuurlijk: men maakte zich ernstige zorgen over het lot van de gedeporteerde familieleden en vrienden. Er kwamen steeds meer berichten en geruchten dat in het verre Polen vreselijke gebeurtenissen plaatsvonden. Men ontving zo goed als geen teken van leven van gedeporteerde familieleden en vrienden. Maar men klampte zich vast aan de wetenschap dat alle Limburgse ouderen thuis hadden kunnen blijven. Men hoopte en bad. Dit hoofdstuk handelt over het tweede deel van de deportaties, in het jaar 1943. In april van dat jaar werd Limburg 'judenfrei' verklaard. Ik bespreek de houding van de Limburgse bevolking en de lotgevallen van de kleine 'legale rest' die na april 1943 in Limburg achterbleef.

Men hoopte en bad. De diensten in de joodse gebedshuizen werden druk bezocht en de Kerkenraden vergaderden op gezette tijden. Op 19 april 1942 hadden alle Kerkenraden van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap lijsten ingeleverd, waarop de bestuursleden stonden vermeld. Op grond hiervan kregen deze, met hun gezinsleden, voorlopig vrijstelling van elke vorm van 'arbeidsinzet'. De secretaris van de Permanente Commissie van het NIK stuurde nog enkele richtlijnen: de 'qualificaties' werden verstrekt aan leden en secretarissen van de kerkbesturen. Mocht één der betreffende personen toch worden gearresteerd, dan moest onmiddellijk de Joodsche Raad voor Amsterdam worden ingeschakeld.² Aan het kerkelijk leven in Maastricht werd echter een grote slag toegebracht, toen op 11 februari 1943 het gezin van Louis Gobes, voorganger van de Israëlitische Gemeente van Maastricht, werd opgehaald en naar Westerbork gebracht.³

Op 20 december 1942 werd Julius Wolff uit Amstenrade 'geëvacueerd'. Daar was een intensieve briefwisseling aan voorafgegaan. Wolff was vrijgezel, technisch deskundige en directeur van de NV Nederlandsche Parasinfabrieken in Amstenrade, een bedrijf dat mede voor de *Wehrmacht* kunstdarmen vervaardigde en waarvan de Limburgse Commissaris der Provincie Marchant commissaris was geweest. Wolff verzorgde twee minderjarige nichtjes die uit Duitsland waren gevlucht. Hij was in een juridische procedure gewikkeld om langs 'legale' weg vrijgesteld te worden van deportatie omdat zijn bedrijf belangrijke producten voor de Duitsers vervaardigde. Zijn verzoek liep op niets uit. Hij werd op 20 december 1942 afgeleverd in het Huis van Bewaring in Maastricht.⁴

---

¹ Notitie 30 maart 1943 in het dagboek van E.A. Joosten, SHCL, EAN 0998.

² Lijst van leden kerkbestuur en lijst van voorganger en bij hem inwonende familieleden 19 juli 1942; en : brief Permanente Commissie 26 augustus 1942, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 163. Overigens waren alle voorgangers, behalve die van de Hoofdsynagoge, in november gedeporteerd of ondergedoken.

³ Rapport Commissaris van Politie 11 februari 1943, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1541. De leden van het gezin overleden in Auschwitz.

⁴ Brief Burgemeester Amstenrade 5 januari 1943, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Amstenrade, inv. nr. 619. Wolff had problemen gekregen met de plaatselijke veldwachter E.. Deze kende zijn benarde situatie en trachtte via hem in het bezit te komen van sigaren, door Wolff bestemd als relatiegeschenk voor zijn afnemers en als beloning voor werknemers die overwerk hadden verricht. Wolff weigerde sigaren aan E. te geven. Hij werd door de betreffende veldwachter op 20 december 1942 gearresteerd. Wolff overleed in Auschwitz.

Verder vonden er gedurende enkele maanden uit de provincie geen deportaties meer plaats, afgezien van een paar arrestaties van onderduikers. De Duitse autoriteiten werkten echter gestaag verder aan hun plannen: alle joden moesten uit Nederland weg. Dat gold ook voor de zieken, de dementerenden, de zuigelingen in de couveuse, de verstandelijk gehandicapten, die in eerdere stadia waren vrijgesteld van 'arbeidsverruimende maatregelen'. Dat vergde weer nieuwe lijsten. Vanaf november 1942 ging de *Zentralstelle* op zoek naar de allerzwaksten uit de joodse samenleving. De burgemeesters en hoofden van politie kregen opdracht om een nauwkeurige opgave te doen van alle joden die waren opgenomen in een ziekenhuis of een inrichting. In het Sint-Josephziekenhuis te Heerlen waren elf joden opgenomen, zes uit Heerlen, drie uit Nieuwenhagen, één uit Valkenburg en één Amsterdamse jongeman.⁵ In het klooster van de Franciscanessen aan de Capucijnnergats in Maastricht werden drie hoogbejaarden verzorgd; in ziekenhuis Calvariënberg aan de Abtstraat waren zes joden opgenomen.⁶ Het gevolg van deze registratie was dat overal patiënten spoorloos verdwenen uit hun ziekenhuisbed. Dat was het geval met de jonge vrouw Elfriede Kosten uit Heerlen. Zij was op 10 november gearresteerd, maar daarna wegens een echte of voorgewende ziekte opgenomen in het ziekenhuis. Op 28 februari 1943 werd zij als vermist opgegeven.⁷ In het Laurentiusziekenhuis van Roermond waren vier joden opgenomen. Alle vier doken ze vlak na de registratie onder.⁸

Uit andere delen van Nederland kwamen vreselijke berichten. Eén gebeurtenis moet erg veel indruk hebben gemaakt. In de nacht van 21 op 22 januari werd de inrichting voor joodse geesteszieken Het Apeldoornse Bos leeggehaald.⁹ Hier verbleven minstens acht Limburgse patiënten: de oude weduwe Rebecca Wolff-Hertog uit Gulpen, Selma Martha Jacobsohn-Cohen uit Mook, Berta Heimberg-Klestadt uit Geleen, Irma Kassel-Gerechter uit Sittard, Berta Samuel-Golstein uit Valkenburg, de verstandelijk gehandicapte Benedictus Zondervan uit Roermond, Rosa Beem-Hertzdahl uit Heerlen en Alfred Walthausen uit Maastricht. Selma Jacobsohn-Cohen was pas in oktober 1942 opgenomen, wegens 'overspannenheid' na de deportatie van haar familieleden.¹⁰ Sybilla Herz uit Maastricht, die bij de grote arrestatie van 25 augustus in Westerbork was terecht gekomen, zou van daaruit worden overgebracht naar het Apeldoornse Bos. Zij kwam daar echter niet aan, maar dook onder en overleefde de oorlog. Rosa Beem-Hertzdahl was begin jaren dertig in zwaar depressieve toestand opgenomen in het Apeldoornse Bos, nadat haar gezin verspreid was geraakt.¹¹ Enkele van de Limburgers waren speciaal naar Apeldoorn gebracht, omdat die plek veilig werd geacht tegen deportatie. De ontruiming van de inrichting werd op een buitensporig gewelddadige manier uitgevoerd door leden van de Duitse *Ordnungspolizei*, geholpen door de joodse Orde Dienst van het kamp Westerbork. De actie werd gecoördineerd door Willi Zöpf, de leider van IVB4 van de *Sicherheitspolizei* en Ferdinand Aus der Fünten, die de dagelijkse leiding had van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Ook kampcommandant Albert Konrad Gemmeker van Westerbork was aanwezig. De patiënten werden met stokslagen in vrachtwagens gedreven, die hen vervoerden naar

---

⁵ Lijst 29 november 1942, Rijckheydt, Archief 016 DOS 2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3515Z; en: Brief Commissaris 29 november 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222..

⁶ Lijsten in: RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

⁷ Proces-verbaal Politie Heerlen 28 februari 1943, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 224. Elfriede was ondergedoken en overleefde de oorlog.

⁸ Lijst Politie van Roermond 28 november 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 483. Een van de vier, Rosalie Sternfeld-Egger werd op haar onderduikadres gepakt en vervolgens vermoord. De drie anderen overleefden de oorlog.

⁹ Gegevens uit: De Jong, *Het Koninkrijk deel 6*, 307-313.

¹⁰ A.G.W.F. Smijers, J.J.A. Labro, G.A. Thijssen, *In swaeren Noodt. De oorlog van 1940 tot 1945 in Mook, Middelaar en Molenhoek* (Mook 1994) 24.

¹¹ Zowel haar man als haar vier kinderen werden vanuit verschillende adressen in Nederland naar Auschwitz en Sobibor gedeporteerd: echtgenoot Simon vanuit een pension in Rotterdam, twee dochters vanuit gezinnen in Amsterdam en Aalten, zoon David vanuit een religieuze jongerengemeenschap 'Kibboets Laag-Keppel' in Gelderland en zoon Simon vanuit het Centraal Israëlitisch Weeshuis in Leiden.

een gereedstaande goederentrein op een rangeerterrein van station Apeldoorn. Vandaar reed de trein rechtstreeks naar Auschwitz. Op 25 januari stierven daar alle ruim 900 psychiatrische patiënten.¹²

Het legale joodse leven in Limburg bereikte bijna haar eindpunt. Velen zagen dat. Sommigen zagen geen andere uitweg dan zelf een eind te maken aan hun leven, toen voor hen het moment kwam dat zij hun woonplaats moesten verlaten. Tussen juli 1942 en juli 1943 waren er volgens het CBS 357 gevallen van zelfmoord onder joden in Nederland, twaalf keer het gemiddelde van de jaren vóór 1940.¹³ Op 5 juli 1942 maakte de Maastrichtenaar Jacques Kaufmann, 71 jaar oud, door middel van de gaskraan een einde aan zijn leven.¹⁴ Kaufmann was penningmeester van het bestuur van de Nederlandsch-Israëlitische Hoofdsynagoge Maastricht. Tijdens de volgende bestuursvergadering herdacht voorzitter Emile Wesly hem als 'iemand met een goed hart', die alle dank van de Gemeente verdiende.¹⁵ Salles Kadiks uit Rotterdam werd op 5 augustus 1942 gearresteerd toen hij bij Weert de grens met België wilde overschrijden. Hij werd overgebracht naar het Huis van Bewaring in Maastricht, waar hij kans zag een voor dit doel meegenomen dosis vergif in te nemen. Hij werd door de bewakers gevonden en in coma overgebracht naar het ziekenhuis in Maastricht. Hij knapte op en sneed met een scheermes zijn polsslagaders door. Opnieuw werd hij op tijd gevonden en behandeld.¹⁶ Hij werd vervolgens in het ziekenhuis bewaakt door de *Sicherheitspolizei*.¹⁷ Niet effectief genoeg, want Kadiks wist onder te duiken en de oorlog te overleven. In Maastricht deed Leonie Hellendall op 24 augustus 1942, nadat ze was opgeroepen om zich te melden in de school aan de Prof. P. Willemsstraat, een zelfmoordpoging. Zij werd echter levend gevonden en na een behandeling in het ziekenhuis gered.¹⁸ Op 19 september 1942 pleegde Sophie Gerson-Bach, 74 jaar oud, in Gulpen zelfmoord. De burgemeester die erbij werd geroepen schreef: '[...] verhangen aan de kruik van het raam, met haar knieën ongeveer 10 cm van de grond van haar kamer. Zelig! De vrouw was weduwe.'¹⁹ Carola Marx-Baznizki deed op 11 november 1942 een zelfmoordpoging, toen zij mee moest met de tweede grote deportatie.²⁰ In Heerlen hing op 21 november 1942 Albert Meijer, 67 jaar oud, zich op in zijn eigen schuurtje, door middel van een uit ijzerdraad vervaardigde strop.²¹

Het bestuur van de Ressorale Vergadering Maastricht van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap vergaderde op 4 januari 1942. Slechts één korte opmerking in het verslag gaf een indruk van de benarde situatie waarin de Limburgse joden verkeerden: '[De voorzitter] spreekt de wensch uit dat spoedig betere tijden mogen aanbreken.' De rest van de vergadering werd gekibbeld over de wijze waarop een bedrag van fl.240, dat nodig was om de van overheidswege beëindigde rijkssubsidie voor het salaris van de Opperrabbin te compenseren, zou moeten worden omgeslagen over de tien Limburgse joodse gemeenten.²²

---

¹² Presser, *Ondergang deel 1*, 321-333.

¹³ Ultee en Luikx, *De schaduw van een hand*, 64.

¹⁴ Brief van Commissaris van Politie 7 juli 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1531.

¹⁵ Notulen Kerkeraad NIHS 8 juli 1942, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 9.

¹⁶ Proces-verbaal Politie Maastricht 11 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

¹⁷ Brief Commissaris van Politie 11 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1531.

¹⁸ Cillekens en Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht*, 15. Leonie dook vervolgens onder, maar werd gevonden en vermoord op 1 augustus 1944 in Auschwitz.

¹⁹ Ruud Verhoeven, *Oorlog en bevrijding in Gulpen 1940-1944* (Gulpen 1994).

²⁰ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 606. Carola overleefde haar zelfmoordpoging en werd op 8 april naar Vught gebracht. Zij overleefde de oorlog in Bergen-Belsen.

²¹ Dagrapport Recherche Heerlen 21 november 1942, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 1114.

²² Notulen Ressorale Vergadering 4 januari 1942, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 257.

Op 24 september, de eerste vergadering na de deportatie van ongeveer driehonderd gemeenteleden naar Westerbork – en de dood van de meesten van hen – werd over deze gebeurtenis niet openlijk gesproken. Wel werden twee vervangers aangewezen voor de Limburgse vertegenwoordiging bij het bestuur van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, ‘voor het geval dat hij [Wesly HvR] en de heer S. van der Sluis door omstandigheden verhinderd zouden zijn’. Tevens werd afgesproken om ‘de Bank Lippmann en Rosenthal te verzoeken de schulden van eenige leden [de gedeporteerden HvR] te willen voldoen’. Dit geschiedde door middel van een verzoek ‘in verband met het vertrek van eenige leden der Nederlandsch Israëlitische Hoofdsynagoge te Maastricht naar de werkkampen’.²³

Toen de daaropvolgende vergadering op 23 december werd gehouden had opnieuw een groot aantal gemeenteleden Limburg moeten verlaten op 11 november. De voorzitter kon hieraan bij de opening niet voorbijgaan: ‘Het is onder treurige omstandigheden, dat deze vergadering plaatsvindt, en de begroting over het jaar 1943 opgemaakt moet worden.’ Besproken werd onder meer een brief van de Opperrabbin met het advies de Heilige Wetsrollen veilig te stellen.²⁴

Op 18 maart 1943 vergaderde het bestuur van de Ressorale Vergadering van Limburg, naar later zou blijken, voor de laatste keer. Voorzitter Wesly, inmiddels ondergedoken, werd vervangen door vice-voorzitter H. Hertog. Deze opende de vergadering:

het betreurende dat tengevolge der omstandigheden hem de eer te beurt valt deze vergadering te mogen leiden, en [hij] spreekt de wensch uit [dat] allen die thans afwezig moeten zijn spoedig weer in ons midden mogen terugkeren, als ook de secretaris, de Heer Gobes’ [die was gedeporteerd].²⁵

De vergadering werd verder vooral gewijd aan de onwil van het bestuur van de Joodse Gemeente Heerlen om de vereiste bijdrage aan het Ressor te betalen. Er werd zelfs gedreigd: ‘Bij [aanhoudende] onwilligheid kan de H[ooft]S[ynagoge] het bestuur over de gemeente Heerlen overnemen.’ Dat zou er niet van komen, want drie weken later waren alle joden uit Heerlen en uit Maastricht afgevoerd.

Bij lokale kerkbesturen in Limburg ziet men hetzelfde beeld. Bestuurders wensten zoveel mogelijk gewoon te blijven functioneren en zo weinig mogelijk toe te geven aan de ‘buitengewone omstandigheden’. Uit de notulen van de vergadering van het bestuur van de Nederlandsch-Israëlitische Hoofdsynagoge Maastricht van 31 mei 1942 kan men de wanhopige situatie van de Maastrichtse joden alleen tussen de regels door lezen: bittere ellende en een even verbeterde poging de zaken op een ‘normale’ manier te blijven afhandelen.

De voorzitter opent te 3 uur de vergadering en spreekt eenige woorden van medegevoel voor hen die op eenigerlei wijze door de gevolgen van den oorlog zijn getroffen. [...] Met de heer V. heeft spreker een onderhoud gehad met het gevolg dat de heer toegezegd heeft, zodra er geld van Lippmann en Rosenthal binnenkomt, de Hoofdsynagoge te betalen. [...]. Het komende 40-jarig ambtsjubileum van den eerwaarde heer J. de Liver: in verband met de huidige tijdsomstandigheden acht spr. het beter dit feit op allereenvoudigste wijze te herdenken.²⁶

Men probeerde naar buiten toe de schijn op te houden dat alles ‘gewoon’ verder ging. Er werd gediscussieerd over de normale dingen van elke vereniging. De financiële situatie van de joodse gemeenten verslechterde aanzienlijk. Bedroeg het inkomen van de Hoofdsynagoge van Maastricht in

²³ Brief Kerkbestuur 9 september 1942, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 163.

²⁴ Notulen Kerkeraad NIHS 23 december 1942, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 9.

²⁵ Notulenboek Ressorale Vergadering 18 maart 1943, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 257.

²⁶ Notulen Kerkeraad NIHS 31 mei 1942, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 9.

mei 1942 nog fl.721,01 (hoofdelijke omslagen à fl.505,72 en fl.161,00 offergeld als belangrijkste posten), in december was dit gedaald tot fl.289,06 (bijdragen fl.155,12 en offergeld fl.101,00) en in februari 1943 tot fl.199,10 (met fl.128,18 aan bijdragen en fl.46,00 aan offergeld). Daarna stopte de administratie.²⁷ Opperrabbijn Heertjes schreef op 13 december 1942 een brief aan het bestuur van de Maastrichtse Hoofdsynagoge, dat er in Beek nog maar een paar joden woonden. Hij maakte zich zorgen over de veiligheid van de Heilige Gebedsrollen uit de synagoge. Het bestuur van de Hoofdsynagoge verzocht daarop aan het kerkbestuur van het NIHS te Amsterdam om druk uit te oefenen om de wetsrollen veilig te stellen door deze te verbergen. Er ging een brief naar Beek met het verzoek de wetsrollen op te zenden naar Amsterdam. Jacob Benedik en Joep Wolf lieten daarop weten:

M.Heer, In antwoord op u schrijven zoo deel wij u Meeden dat wij de Heilige Wetsrollen Noch niet willen afstaan. In dien wij noch eens zullen wacht. En hoopen met Gods Hulp en hoopen onze gemeente leeden die weg zijn gezond zullen terug koomen. Hoogachtend, J. Benedik; Jos. Wolf.²⁸

En daar bleef het bij.

Op 21 maart 1943 vergaderde de lokale Kerkeraad van Maastricht voor de laatste keer. Een verzoek van de Permanente Commissie van het Nederlandsch Israëlich Kerkgenootschap om een bijdrage voor een fonds voor noodlijdende gemeenteleden, werd afgewezen 'wegens de buitengewoon ongunstige finantieele positie waarin onze Gemeente thans verkeert'. 'Bij de rondvraag wordt door de voorzitter ter tafel gebracht of het niet wenschelijk zou zijn twee plaatsvervangende leden van den Kerkeraad te benoemen. Hieromtrent wordt voorlopig geen besluit genomen.'²⁹ En daarna bleven de bladen van het Notulenboek leeg.³⁰

Op dinsdag 6 april 1943 maakte het bestuur van de Nederlands Israëlitische Gemeente van Roermond officieel een einde aan het joodse leven van Roermond. Het liet het *Ner Tamied* doven, de eeuwige vlam in de synagoge.³¹

Het notulenboek van het Bestuur van de Nederlandsch Israëlitische Gemeente van Venlo eindigde op 7 juni 1942: 'Door deze verbeteringen [aan de synagoge van Venlo HvR] is de Synagoge beter te verwarmen en word (!) beduidend aan brandstof gespaard. Besloten word het voorstel van architect te aanvaarden.'³² Of deze verbeteringen ooit zijn doorgevoerd, is onduidelijk.

De provincie jodenvrij

De rust voor de Limburgse joden van december 1942 tot maart 1943 was slechts schijn. Achter de schermen gebeurde veel. Na november 1942 verbleven er, afgezien van de ruim honderd gemengd gehuwden, nog ongeveer 500 joden legaal in Limburg. Op 19 januari 1943 werden zij opnieuw geregistreerd. De *Beauftragte für die Provinz Limburg* droeg de burgemeesters op om lijsten samen te stellen van alle, nog in hun gemeente verblijvende joden en hun woningen. Bij iedereen moest worden vermeld '*aus welchen Gründen [de jood was] zurückgestellt*'³³. Onder de legale joden waren 'bevoorrechten', met een *Sperre*, zoals de medewerkers van de Joodsche Raad en leden van de kerkbesturen. Ouderen en zieken vormden echter de meerderheid van de Limburgse restgroep. Eind

²⁷ Kasboeken NIHS Maastricht, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 237.

²⁸ Correspondentie in: RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 163. De ondertekenaars van de brief stierven in Sobibor; de Wetsrollen gingen verloren.

²⁹ Notulen Kerkeraad NIHS 21 maart 1943, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 9.

³⁰ Ibidem.

³¹ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 35.

³² Notulenboek N.I.K. Venlo, GA Venlo, Archief 125, Ned. Isr. Kerkgenootschap Venlo, inv. nr. 25.

³³ Brief *Beauftragte* aan de burgemeesters 19 januari 1943, NIOD, Archief 086, *Beauftragten*, inv. nr. 432.

maart 1943 kwam het bevel van Rauter om acht Nederlandse provincies (alle behalve de beide Hollanden en Utrecht) vóór 10 april geheel van joden te zuiveren. Alle *Volljuden* uit deze gebieden, met uitzondering van de gemengd gehuwden, moesten worden verzameld in het kamp Vught. Alle *Sperren* kwamen te vervallen.³⁴ De gedwongen ‘verhuizing’ naar Vught werd dus tien dagen tevoren aangekondigd. Dat was voor tamelijk veel Limburgse joden reden om alsnog een onderduikadres te zoeken en één van de redenen dat zich uiteindelijk minder dan de helft van de nog in Limburg wonende groep daadwerkelijk in Vught meldde.

Tijdens zijn proces in 1948 in Den Haag werd Rauter gevraagd naar de reden van de maatregel om acht provincies ineens *judenfrei* te maken. Hij antwoordde dat *Provinzentjudung* nodig was voor de openbare veiligheid. Er waren namelijk joden ontsnapt uit Amsterdam en deze waren verantwoordelijk voor aanslagen in de ‘provincie’. Deze situatie vereiste de inzet van een heel politieregiment.³⁵ Het echte motief was banaler. Het *Reichssicherheitshauptamt* had bij monde van Adolf Eichmann vanuit Berlijn nieuwe quota doorgegeven van het aantal joden dat Nederland in de zomer van 1943 moest leveren voor de gaskamers. Het was gemakkelijker deze quota te halen, als er een groot ‘reservoir’ werd gevormd waaruit men elke week kon putten om een deportatietrein te vullen.³⁶ Dit reservoir met onder meer alle resterende joden uit de acht provincies kwam in Vught en niet in Westerbork. Dit paste perfect in de strategie van misleiding. Het was algemeen bekend dat de meerderheid van de Nederlandse joden vanuit Westerbork was gedeporteerd naar Polen, om daar – zoals velen nog dachten – te werken. De laatste groep, vooral ouderen, ging naar Vught. Velen meenden hierin een aanwijzing te zien voor een andere behandeling. Zij dachten, of hoopten althans, in Vught te blijven. Niet onder prettige omstandigheden, maar in elk geval in Nederland.³⁷

Het bewijs dat het in werkelijkheid ging om het vormen van een reservoir voor deportatie wordt geleverd door een geheim telegram van 17 maart 1943 van *Dr. Schröder, de Beauftragte für die Stadt Amsterdam*, aan de *Beauftragten* van de provincies. Hij stelde hier:

für den Arbeitseinsatz nach Deutschland sind bisher etwa 60.000 Juden erfasst. Um baldmöglichst die Lösung des Judenproblems in den Niederlanden zu Ende zu führen, ist in Kürze der Erlass einer Anordnung beabsichtigt, nach welcher sich zunächst in den Provinzen Zeeland, Limburg, Nordbrabant sowie Friesland, Groningen, Drenthe und Overijssel Juden, mit Ausnahme der Mischehefälle, nicht mehr aufhalten dürfen. Diese haben sich zu dem noch näher zu bestimmen Termin im Lager Vught oder Westerbork zu melden. [...] Den arischen Niederländern, die nach dem Termin noch Juden beherbergen oder unterbringen, wird angedroht dass sie grundsätzlich Vermögen und Besitz verlieren, falls bei ihnen noch ein Jude angetroffen wird. [...]”³⁸

Uit een geheim document van Harster, gericht aan de *Zentralstelle* en aan alle *Aussenstellen* van de *Sicherheitspolizei*, was ook sprake van hogere quota. ‘De *Reichsführer SS* (Himmler) wenst dat in dit jaar zoveel joden naar het oosten worden getransporteerd als enigszins mogelijk is. [...] Voor de maand mei wordt gestreefd naar het getal van 8000.’ Het was ‘geen kleinigheid om 130.000 joden, die over honderd jaar wellicht tot een miljoen zouden zijn aangegroeid, uit een gezond Germaansch volkslichaam’ te verwijderen, stelde Rauter in een rede in maart 1943.³⁹ Om dit doel zo snel mogelijk te bereiken, werden een aantal maatregelen genoemd. Hieronder vielen het versneld leegruimen van kamp Westerbork, het systematisch wijk na wijk uitkammen van Amsterdam en het deporteren van een groep die tot dusver vrijgesteld was wegens belang voor de bewapeningsindustrie. Maar een

³⁴ De Jong, *Het Koninkrijk deel 6, eerste helft*, 319.

³⁵ Presser, *Ondergang*, 350.

³⁶ De Jong, *Het Koninkrijk deel 6, eerste helft*, 355.

³⁷ De Jong, *Het Koninkrijk deel 8, tweede helft*, 677.

³⁸ Telegram Schröder 17 maart 1943, NIOD, Archief 086, *Beauftragten*, inv. nr. 397.

³⁹ Verslag rede Rauter, *Limburger Koerier*, 1 april 1943.

belangrijke bijdrage aan de quota mocht ook worden verwacht van de joden die gevangen zaten in het kamp Vught.⁴⁰

De voorbereiding van de deportatie van april 1943 verliep heel anders dan die van acht maanden eerder. Deze keer was er geen sprake van arbeidsinzet. Het bevel van Rauter bereikte slachtoffers en burgemeesters in de provincie langs twee wegen. Op 28 maart verscheen er een *Anordnung* in de pers:

Anordnung des Generalkommissars für das Sicherheitswesen über den Aufenthalt von Juden in den Provinzen. [...]

§1 Mit Wirkung vom 10. April 1943 ist Juden der Aufenthalt in den Provinzen Friesland, Drenthe, Groningen, Overijssel, Gelderland, Limburg, Nordbrabant und Zeeland verboten.

§2 Juden, die sich derseit in den genannten Provinzen aufhalten, haben in das Lager Vught überzusiedeln.

[...].

§6 Wer den Bestimmungen der §§1-3 zuwiderhandelt oder sie umgeht, wird [...] mit Haft bis zu 6 Monaten und mit Geldstrafe bis eintausend Gulden oder mit eine dieser Strafen bestraft. [...].

*Rauter.*⁴¹

Rie Op den Camp uit Geleen noteerde op 1 april in zijn dagboek:

[...] Rauter heeft in verband met een en ander een angstwekkende redevoering gehouden. Letterlijk zei hij: "Wij willen de joden die hier de bron van alle onrust en iedere terreuractie zijn, zo snel mogelijk uit het volkslichaam verwijderen." [...] Hier zegt hij dus letterlijk dat de Duitsers van plan zijn de joden uit te moorden, althans hun voortplanting te verhinderen.⁴²

Een loepzuivere interpretatie van de gebeurtenissen door deze jonge student!

Het stond dus in de krant. Op dezelfde dag bereikte het bevel van Rauter het Limburgse bestuursapparaat ook per telex en per post. De *Beauftragte für die Stadt Amsterdam* stelde zijn Limburgse collega ervan in kennis door middel van een telexbericht op 28 maart. De Limburgse *Beauftragte* stuurde op 31 maart een brief aan alle burgemeesters dat hij vóór 10 april een overzicht wilde ontvangen van de joden die waren 'verhuisd' naar Vught, opgesplitst in mannen, vrouwen en kinderen en van de vrijgekomen woningen. Deze moesten worden verzegeld. Daarvan moest verslag worden gedaan aan de leider van de regionale *Ortsgruppe der NSDAP*. De woningen zouden uitsluitend door de *Beauftragte* aan anderen ter beschikking mogen worden gesteld.⁴³

In de *Anordnung* was gesteld, dat in zeer bepaalde gevallen de *Zentralstelle* een uitzondering kon maken. Op 2 april verzond deze instantie een lijst, die was opgesteld in overleg met de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. Hierop stonden 174 namen van personen die voorlopig in 'de provincie' mochten blijven wonen, in afwachting van de uitslag van een onderzoek over hun afstamming. Onder

---

⁴⁰ Rapport Harster 5 mei 1943, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1315.

⁴¹ Copie van genoemde verordening 28 maart 1943, NIOD, Archief 020, Generalkommissar für Verwaltung und Justiz, inv.nr. 925.

⁴² Dagboek van Rie Op den Camp, geciteerd in: Den Hartog, 'De Jodenvervolgving tijdens de Tweede Wereldoorlog', 69.

⁴³ Brief *Beauftragte* 31 maart 1943, Euregionaal archief, Gemeentearchief Beek, inv. nr. 1519.

hen waren achttien Limburgers.⁴⁴ Burgemeesters probeerden deze lijst uit te breiden. De burgemeester van Roermond vroeg op 2 april vrijstelling van verhuizing naar Vught voor drie stokoude en zieke joden. Maier Krämer kreeg uitstel, maar hij werd later alsnog opgepakt door de Roermondse politie.⁴⁵ Het verzoek voor de beide anderen werd door de *Zentralstelle* afgewezen. Het gelukte enkele andere burgemeesters wel om voor een paar personen om gezondheidsredenen een vrijstelling te krijgen. Twee bejaarde inwoners van Heerlen kregen uitstel en werden de rest van de oorlog ongemoeid gelaten.⁴⁶ In Nieuwenhagen liet huisarts P.J. Snijders twee mensen ‘met spoed’ opnemen in het ziekenhuis. Zij mochten blijven en overleefden de oorlog.⁴⁷

In een telex van 12 april gaf de Gewestelijk Politiepresident aan alle burgemeesters de wens van Rauter door om ‘onverwijld’ op de hoogte te worden gesteld ‘of verwijdering van Joden uit uwe gemeente regelmatig is verlopen, dan wel of zich stoornissen of moeilijkheden hebben voorgedaan’. De verslagen van de burgemeesters stroomden binnen. De burgemeester van Nieuwenhagen meldde dat vier joden waren ‘*übergesiedelt*’ naar Vught. Helaas konden volgens hem twee anderen niet worden overgebracht omdat zij in het ziekenhuis lagen en drie omdat ze waren ‘*durchgebrennt*’ (er tussenuit geknepen). Gelukkig kon één van de laatste drie later nog worden nagezonden.⁴⁸ De burgemeester van Meerssen moest ook bekennen, dat twee joden waren ontkomen, maar hij kon wel de volledige woningvoorraad leeg opleveren.⁴⁹ ‘De verwijdering van joden is in deze gemeente regelmatig verlopen, en er hebben zich geen stoornissen of moeilijkheden voorgedaan’, meldde de politiecommissaris van Heerlen. Een *understatement*, als men bedenkt dat van de negentien personen die uit Heerlen naar Vught hadden moeten worden overgebracht, er slechts acht daadwerkelijk waren vertrokken. De rest was spoorloos.⁵⁰

Op 12 april 1943 had de *Beauftragte* van Limburg alle gemeentelijke verslagen binnen. Hij kon per telegram op zijn beurt verslag uitbrengen aan zijn Amsterdamse collega: ‘*in das lager vught sind aus der provinz limburg uebergesiedelt: [...].*’ Dan volgde een lijst van alle Limburgse gemeenten, met vermelding van het aantal vertrokken mannen, vrouwen en kinderen uit elke gemeente.⁵¹ Op 13 april volgde nog een aanvullend verslag. De getallen voor enkele gemeenten werden naar boven bijgesteld. In totaal zouden 308 personen zijn vertrokken naar Vught. Een overzicht van de ‘vertrokken personen per gemeente’, nadat de cijfers op 13 april waren bijgesteld, geeft tabel 4. Bovendien werd een overzicht gegeven van de 91 in Limburg vrijgekomen woningen. In Venlo had de actie geen lege woningen opgeleverd, omdat alle huizen meteen waren vergeven aan slachtoffers van de bombardementen.⁵²

Het verslag van de *Beauftragte* was niet conform de werkelijkheid, want de verslagen van Limburgse burgemeesters waarop het was gebaseerd, waren onjuist. In Maastricht werd een lijst opgemaakt met 67 namen van personen die op 8 april naar Vught zouden zijn gegaan: 32 vrouwen, 26 mannen, 9 kinderen.⁵³ Van de betreffende 67 personen blijken er echter slechts 33 in Vught te zijn aangekomen. Acht anderen arriveerden rond deze tijd of iets later wel in Westerbork; drie personen werden later in België gearresteerd en waren dus uit Maastricht gevlucht; 23 personen van de lijst waren niet naar Vught of Westerbork overgebracht, maar bleken te zijn ondergedoken. Soortgelijke afwijkingen

⁴⁴ Lijst van de Zentralstelle, NIOD, Archief 020, Generalkommissar für Verwaltung und Justiz, inv. nr. 925.

⁴⁵ Van der Bruggen, ‘De ondergang van joods Roermond’ 37.

⁴⁶ Van Rooij-Trienekens, *Joden van Heerlen*, 45; en: NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

⁴⁷ Hein Steinen, ‘Joden in de Tweede Wereldoorlog in Nieuwenhagen’, in : *O.C.G.L. Jaarboek 1993-1994*, 125-127, aldaar 127.

⁴⁸ Brief Burgemeester Nieuwenhagen 12 april 1943, GA Landgraaf, Archief Gemeente Nieuwenhagen, inv. nr. 1214.

⁴⁹ Brief Burgemeester Meerssen, *ibidem*.

⁵⁰ Brief Commissaris Heerlen 12 april 1943, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 228.

⁵¹ Copie van het verslag van de Beauftragte 12 april 1943, NIOD, Archief 250g, Kamp Vught, inv. nr. 316.

⁵² Correctie op bovengenoemde verslag 13 april 1943, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

⁵³ Lijst zonder omschrijving, RHCL, Archief 20.108A, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

waren er ook in andere Limburgse gemeenten. De burgemeester van Beek liet weten dat vier joden uit Beek naar Vught waren 'abgereist'. Op de daarop volgende lijst stond ook de naam van Johanna Kanarek-Ehrlich, die in werkelijkheid zat ondergedoken in Beek.⁵⁴ Uit Venlo vertrokken volgens de burgemeester 15 personen naar Vught, zes mannen, zeven vrouwen en twee kinderen. Twee joden, het echtpaar Keyzer-Sternfeld, kreeg verlof naar Amsterdam te verhuizen, kennelijk naar daar wonende familie.⁵⁵ Ook deze burgemeester sprak niet de waarheid. Van de 15 personen die naar Vught zouden zijn gegaan, kwamen er zeven niet in het kamp aan. Zij waren ondergedoken en zes van hen overleefden de oorlog. Ook het echtpaar dat met toestemming naar Amsterdam mocht verhuizen, verdween in de schemering van de onderduik en overleefde. Uit Hoensbroek arriveerden slechts twee van de aan de *Beauftragte* gemelde zeven joden in Vught; uit Valkenburg negen van de 22. In totaal kwamen 215 Limburgers tussen 7 en 11 april aan in Vught: ongeveer twee derde van het door de *Beauftragte* gemelde getal van 308.⁵⁶ Kennelijk hebben sommige burgemeesters opgave gedaan van het aantal in die dagen uit de gemeente *verdwenen* joden, daarbij de onderduikers en vluchtelingen meetellend. Dit wordt des te waarschijnlijker op grond van een document waarin de burgemeester van Maastricht aangeeft dat elf met name genoemde personen 'op eigen gelegenheid naar Vught zijn vertrokken'.⁵⁷ Geen van hen bereikte het kamp. Concluderend kan men stellen dat van de ongeveer 500 Limburgers die naar Vught hadden moeten vertrekken, er 308 waren vertrokken volgens de mededeling van de burgemeesters en dat er van hen slechts 215 daadwerkelijk aankwamen. Ruim twintig personen vertrokken niet naar Vught, maar naar Westerbork. Eveneens ongeveer twintig personen kregen legaal uitstel wegens een ernstige ziekte. Dat betekent dat 250 Limburgse joden in de dagen voorafgaande aan 10 april moeten zijn gevlucht of ondergedoken.⁵⁸

Tabel 4. Opgave van de burgemeesters over de deportatie op 8 april uit de Limburgse gemeenten naar Vught en de daadwerkelijk in het kamp aangekomen personen. De tabel is samengesteld uit een combinatie van het verslag van de *Beauftragte für die Provinz Limburg* van 12 april en de correctie daarop van 13 april. In de laatste kolom het aantal mensen dat daadwerkelijk in Vught werd ingeschreven, gebaseerd op de cartotheek van Kamp Vught.

Gemeente	vrouwen	mannen	kinderen	<i>totaal</i>	Ingeschreven in Vught ⁵⁹
Amby	2	2	2	6	2
Amstenrade	2	1	1	4	0
Arcen en Velden	1	1	1	3	0
Beek	2	2		4	3
Eijgelshoven	1	2	1	4	5
Eijsden	1	2		3	3
Geleen	12	3		15	11
Gennep	8	7	3	18	14
Grevenbicht	1	2		3	3
Gronsveld	1			1	1
Gulpen	6	2		8	9
Heer	2	2		4	3
Heerlen	4	4		8	8
Herten	1			1	0
Hoensbroek	4	3		7	2
Kerkrade		1		1	1

⁵⁴ Brief Burgemeester Beek 12 april 1943, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Beek, inv. nr. 1519.

⁵⁵ Diverse lijsten burgemeester Venlo 21 april 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 806.

⁵⁶ Copie van het verslag *Beauftragte* 12 april 1943, NIOD, Archief 250g, Kamp Vught, inv. nr. 316; en: correctie hierop 13 april 1943, NIOD, Archief 086, *Beauftragten*, inv. nr. 432.

⁵⁷ Brief Burgemeester Maastricht 8 april 1943, privébezit A. Drielsma, Maastricht.

⁵⁸ Wij beschikken slechts over een deel van de lijsten die in opdracht van de *Beauftragte* door de burgemeesters waren opgesteld van joden die in februari 1943 nog in Limburg verbleven, namelijk slechts die van Gennep, Heerlen, Meerssen, Roermond, Susteren en Vaals. Deze lijsten bevestigen het beeld: van de in totaal 132 personen doken er 80 onder (60%). 45 gingen naar Vught, 7 naar Westerbork; 19 onderduikers werden later op hun onderduikadres gearresteerd.

⁵⁹ Enkele personen arriveerden een paar dagen later na een mislukte poging tot onderduiken.

Limbricht	4	3	3	10	7
Maastricht	32	26	9	67	33
Meerssen	2	2		4	2
Mook en Middelaar	1	1		2	2
Nieuwenhagen	2	2	1	5	4
Roermond	12	6	2	20	19
Schinnen	1	1		2	2
Sittard	32	23	5	60	52
Susteren	1	1		2	2
Urmond	1			1	1
Vaals	3	5		8	9
Valkenburg	14	8		22	9
Venlo	7	6	2	15	8
totaal	160	118	30	308	215

De hele operatie werd afgesloten met een eindrapport van Willi Zöpf voor Rauter. De *HSSP-Führer* zelf stuurde op 13 juli nog een brief naar de gemeenten. Hierin gebood hij de politiecorpsen om alle joden die illegaal werden aangetroffen in de provincie, te arresteren en af te leveren in Vught of in Westerbork. Ook stelde hij straffen in het vooruitzicht voor ariërs die nog joden in huis hadden of vermogensbestanddelen van joden verborgen hielden. Hij voegde daaraan toe:

Ik heb in den laatsten tijd moeten constateren, dat bij alle gevallen van sabotage en terreur steeds Joden, direct of indirect, betrokken waren, ja in de meeste gevallen zelfs de geestelijke vaders bleken te zijn. Mitsdien heeft de jodenkwestie thans als probleem van veiligheid een bijzonder karakter verkregen. Om het Nederlandse volk voor repressive (sic) maatregelen te vrijwaren is het derhalve plicht van iederen Nederlandschen politieambtenaar, die liefde heeft voor zijn volk, in nauwgezette plichtsbetrachting onmiddellijk in te grijpen, zoodra hij van een illegaal verblijf van Joden kennis neemt.⁶⁰

De korpschef van de Politie in Roermond gaf deze order onmiddellijk door aan zijn personeel, in de vorm van een 'dienstmededeeling'.⁶¹ Alle politieambtenaren van Maastricht moesten met hun handtekening bevestigen dat zij hadden kennis genomen van de voorschriften 'ter bestrijding van het vluchten van joden'.⁶²

Om geen misverstand te laten bestaan over de vraag welke joden nog legaal in Limburg mochten blijven, stuurde de *Zentralstelle* een lijst rond van 42 Limburgse *Mischehen*, die samen negentig kinderen hadden.⁶³ De lijst was overigens niet volledig: er woonden meer dan honderd gemengd gehuwden in Limburg.

Van enkele Limburgse gemeenten is uit verslagen enigszins bekend wat er zich op lokaal niveau had afgespeeld in die tragische dagen in april. Van Sittard hebben wij helaas geen verslag. Uit deze stad werd de grootste groep joden naar Vught overgebracht, 52 mensen. Sittard telde de op één na grootste joodse gemeenschap van Limburg, met de hoogste gemiddelde leeftijd en de minste 'allochtonen'. April 1943 betekende het einde van deze oude, optimaal in de stad geïntegreerde gemeenschap. En die liet bijna geen sporen na.

⁶⁰ Brief Rauter 13 juli 1943, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Beek, inv. nr. 1519.

⁶¹ Dienstmededeeling Politie Roermond 16 juli 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 508.

⁶² Afgetekende lijst van ambtenaren, RHCL, Archief 20.108A, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

⁶³ Lijst van de Zentralstelle, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

Een inwoner van Gennep maakte een vage foto van het vertrek van de laatste joden uit het stadje. Drie mensen waren op 10 april spoorloos verdwenen. De veertien anderen liepen gepakt en gezakt naar het station:

Gennepenaren staren hen verstomd en aangeslagen na. Aan het begin van de Bergstraat staat een man zijn akker te bewerken. Hij spit door, duwt de hak in de bovengrond, en gooit de laag in de vers gespitte voor. Hij loopt naar de akkerrand, ziet het groepje mensen, schudt meewarig zijn hoofd en zet zijn spa in de grond voor een nieuwe voor. Een jongen in de Bergstraat ziet het groepje, begeleid door een Duitse soldaat, aan zich voorbij trekken. Hij is meer verward door de aanblik van de overbuurvrouw die staat te huilen, dan door het zien van de stille tocht.⁶⁴

Het is symbolisch voor heel Limburg. Wij nemen aan dat de man in Gennep door is gegaan met spitten en het kind weer is gaan spelen. Veertien inwoners van Gennep verlieten op 10 april hun woonplaats via station Gennep. Pierre Verhasselt, geen jood, ging mee uit mededogen, om de ouderen en de kinderen een handje te helpen bij het in- en overstappen.⁶⁵

Philip Cohen, vertegenwoordiger van de Joodsche Raad in Venlo, deed een poging om voor een aantal mensen, door hem aangeduid als 'tragische gevallen', vrijstelling te bereiken van de 'verhuisplicht' naar Vught. Zijn lijst omvatte acht zieken en gehandicapten met hun gezinnen. Daarnaast vroeg hij vrijstelling voor zichzelf en enkele andere medewerkers van de Joodsche Raad en hun gezinnen, alsmede voor twee mensen met een *Sperre*, oud-militairen bij het Duitse leger en hun echtgenotes. In totaal voor 24 personen.⁶⁶ Maar kennelijk deed de koppige Cohen méér dan vrijstelling aanvragen. Op één na doken alle 24 onder.⁶⁷ Dit is een prestatie van formaat, als men bedenkt dat van de 15 joden die volgens een lijst van de burgemeester *wel* van Venlo naar Vught waren verhuisd ook nog eens zeven bleken te zijn ondergedoken. Van de ongeveer vijftig joden die in het begin van 1943 nog in Venlo woonden, kwamen er uiteindelijk acht aan in Vught.

Vanuit Roermond werden op 8 april twintig joden naar Vught gebracht, zes mannen, twaalf vrouwen en twee kinderen. De familie Bromberg – nu voor de derde keer – werd enkele dagen later gearresteerd, naar Westerbork gebracht en enkele weken later weer vrijgelaten.⁶⁸ De burgemeester vroeg vrijstelling aan voor drie hoogbejaarde inwoners van zijn stad, respectievelijk 95, 84 en 83 jaar oud. Dit werd afgewezen door de *Zentralstelle*.⁶⁹ De oudste van de drie, veehandelaar Wilhelm Strauss, weigerde aanvankelijk in de gereedstaande bus te stappen. Pas toen een kennis hem zei: 'Geer goat noa Martha in Amsterdam!⁷⁰' ging hij overstag. Hij werd vanuit Vught met voorrang naar Westerbork doorgestuurd. Hij, Wilhelm, geboren 21 maart 1848, overleed als eerste van de groep op 30 april 1943 in Sobibor en was daarmee de oudste Limburger die werd vermoord in de gaskamer.⁷¹ Twaalf joden mochten achterblijven in Roermond omdat ze gemengd gehuwd waren of omdat hun afstammingsonderzoek bij Calmeyer nog lopende was; vijf bleven achter omdat ze ernstig ziek

⁶⁴ Van Dinter, *Kleine historie van Gennep*, 352.

⁶⁵ Van Dinter, *De joden van Gennep*, 78.

⁶⁶ Brief Cohen met naamlijst 2 april 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1402.

⁶⁷ Van hen werden er twee later alsnog gearresteerd en vermoord. 21 mensen uit de groep overleefden.

⁶⁸ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 607.

⁶⁹ Correspondentie april 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

⁷⁰ U gaat naar [dochter] Martha in Amsterdam.

⁷¹ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 36. Mogelijk was Wilhelm Strauss zelfs het oudste Nederlandse slachtoffer in Sobibor. De voorzitter van de rechtbank die vonnis moest wijzen in de zaak Demjanjuk, Ralph Alt, noemde een in 1848 geboren man als oudste slachtoffer, terwijl hij verzuchtte: 'Hier zit ik in mei 2011 vonnis te wijzen over de moord in 1943, gepleegd op een in 1848 geborenene.' (met dank aan prof. J. Houwink ten Cate).

waren.⁷² Van deze 17 achterblijvers overleefden er veertien de oorlog.⁷³ Ofschoon de meeste protestant-gedoopte joden de oorlog overleefd hebben, geldt dat niet voor allen. Het echtpaar Wilhelm en Anna Gross uit Roermond moest gewoon mee naar Vught en werd via Theresiënstadt op 14 oktober 1944 in Auschwitz vergast.⁷⁴

Uit Gronsveld moest een gezin van vier personen, de familie Schaap, verhuizen naar Vught. Echter, de oude Heiman Schaap overleed op 6 april 1943 in zijn eigen bed in Gronsveld. Hun inwonende zoon Alexander en zijn vrouw deden aangifte van overlijden bij de gemeente en doken vervolgens onder. De dementerende Bina Schaap-Canther werd gedeporteerd en vermoord.⁷⁵

Gulpen en Vaals herbergden nog een groep bejaarde joodse inwoners. Per brief smeekte de vertegenwoordiger van de Joodsche Raad in Vaals, het voormalige raadslid Jonas Adam Drielsma, bij de burgemeester van Vaals om aangepast vervoer voor hen:

Gelieve U Edele in deze brief een mededeling van de Joodsche Raad aan te treffen. [...], en verzoek U beleefd in overweeging te willen nemen, misschien in medewerking van de Edelachtbare Heer Burgemeester van Gulpen, of de mogelijkheid bestaat dat de in aanmerking komende personen van de Israelitische Gemeente Vaals-Gulpen met een extra daarvoor aangewezen bus met hun bagage naar een nog nader aan te geven trein naar Vught kunnen gebracht worden. Aangezien er alleen in Gulpen vier alleenstaande vrouwen van over 80 jaar en ouder, en ook nog hier in Vaals nog oude hulpbehoevende personen zijn. Ik zal zo vrij zijn bijgaande brief Maandag ochtend weder te laten afhalen, tenzij dezelve door U Edele mij vroeger door U wordt geretourneerd.

In de marge van deze brief stond met potlood geschreven; 'afgewezen'.⁷⁶ Desondanks schijnt het vervoer per taxi te hebben plaatsgevonden. De opperwachtmeester van de Marechaussee van Vaals zorgde ervoor dat de taxichauffeur op rekening van de *Sicherheitspolizei* kon 'denken (sic) bij het gasstation te Lutterade'.⁷⁷ Taxibedrijf J.P. Caubo declareerde voor de rit fl.69,68.⁷⁸ Uit Gulpen waren acht joden naar Vught verhuisd, twee mannen en zes vrouwen. Vier woningen waren vrijgekomen.⁷⁹ Uit Vaals werden acht personen, allen ouderen, naar Vught gebracht. Twee oude mensen die op 9 april te oud of te ziek werden geacht, werden alsnog op 24 april per taxi nagezonden.⁸⁰

Van het vertrek van de laatste legale joden uit Valkenburg maakte de politiecommissaris na de oorlog een verslag, waarin hij zijn eigen straatje schoon veegde door de vertegenwoordiger van de Joodsche Raad te beschuldigen:

Ik weet niet meer precies op welke datum, [...] heeft het nog achtergebleven deel der Joodsche bevolking te Valkenburg persoonlijk een oproep van de *S. D.* gekregen, zichzelf te melden te Westerbork. Ook van die hebben er nog enkelen kunnen onderduiken, doch het grootste deel heeft zichzelf gemeld, en is vertrokken per trein. Ik meen dat de Joodsche Raad de gehele leiding van dit vertrek verzorgde. Te Valkenburg belastte zich met de leiding de heer Gustaaf Hertog, muzikleeraar. Toen allen die komen zouden aan het station aanwezig

⁷² Lijst Burgemeester Roermond 9 april 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

⁷³ Het echtpaar Herz-Löb en de heer Maier Krämer werden later gearresteerd op hun onderduikadres, en vergast.

⁷⁴ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 31.

⁷⁵ GA Eijsden-Margraten, Gemeentearchief Gronsveld, inv. nr. 834.

⁷⁶ Brief Drielsma 5 april 1943, GA Vaals, inv. nr. 1342.

⁷⁷ Brief Opperwachtmeester 24 april 1943, GA Vaals, inv. nr. 1342.

⁷⁸ Brief Burgemeester Vaals 5 november 1943, GA Vaals, inv. nr. 1342.

⁷⁹ Brief Burgemeester Gulpen 12 april 1943, Rijckheydt, Archief T402, Gemeente Gulpen, inv. nr. 664.

⁸⁰ Frits Kern et al., '40-'44. *De jaren tussen Einmarsch en Bevrijding* (Vaals 1994) 86.

waren, zeide hij tegen deze mensen: 'Nu ga ik ook mijn vrouw en bagage halen en kom bij jullie.' Hertog is echter nimmer gekomen, en is met zijn vrouw te Valkenburg ondergedoken. Dien bewuste nacht hebben zich tenminste dertig Joodsche personen gemeld. De verzameling had plaats in Hotel Tummers, en wij moesten weer ter handhaving der orde aanwezig zijn.⁸¹

In Amstenrade bestond de resterende joodse bevolking uit een oude zieke dame, mevrouw Ida Wolff-Gutmann en twee jonge meisjes, kleindochters van mevrouw Wolff. Omdat mevrouw Wolff ernstig ziek was, vroeg de burgemeester aan de *Sicherheitspolizei* om uitstel van de 'verhuizing' naar Vught. Dat werd toegestaan, op voorwaarde dat een week later de drie per auto naar Vught zouden worden overgebracht. Op 20 april vertrokken de beide zusjes inderdaad per auto, maar ze kwamen nooit in het kamp aan. Zij doken onder en overleefden de oorlog. Hun grootmoeder overleed op 20 mei 1943 in Amstenrade.⁸²

Tenslotte gaan we iets uitvoeriger in op de gebeurtenissen in Heerlen. In die stad verbleven begin april legaal nog 30 joden. Burgemeester Van Grunsven deed alle moeite om hen in Heerlen te laten blijven. Hij maakte een lijst van de dertig mensen en noteerde achter vrijwel alle namen de reden waarom zij, naar zijn mening, niet konden worden overgebracht: 12 werden aangeduid als ziekelijk; twee anderen waren onmisbaar omdat zij een ziekelijk familielid verzorgden; één was oorlogsinvalid; twee waren onmisbaar als lid van de Joodsche Raad en van zes werd vermeld dat ze gemengd gehuwd waren. Een anonieme ambtenaar deed in een microscopisch handschrift achter op een nutteloos geworden persoonskaart verslag van de inspanningen die hij en zijn als 'Sp' aangeduide collega, in opdracht van de burgemeester, deden om de mensen in Heerlen te kunnen houden:

6/4-43 – 9.45. E. Golstein [vertegenwoordiger Joodsche Raad in Heerlen HvR] belt op en zegt dat 3 familieleden van hem in Brabant vrijstelling hebben gekregen van aanmelding te Vught wegens vertegenwoordiging Joodsche Raad. Zaak besproken met Burg[emeester]. Zegt dat ik mij terzake in verbinding moet stellen met Sp. Ofwel Sp of ik opbellen naar Amsterdam. Volgens Golstein [...onleesbaar woord] dhr. Austersünten [Aus der Fünten HvR] van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Sp geen tijd, daarom ik opgebeld. Volgens Burg eerst spreken over zieken, en daarna over vrijstelling G[olstein].

6/4-43 – 4 uur n.m. Gesproken met dhr A[us der Fünten] te A[msterdam]. Zegt dat zieken allen weg moeten: komen ook elders weer in ziekenhuis, en allen zonder uitzondering weg, ook hier in ziekenhuis. Burg moet maar autobus bestellen, gebeurt elders ook. Weet niet of G[olstein] vrijstelling krijgt. Meent dat alleen in Maastricht vertegenwoordiger Joodsche Raad blijft. Indien G vóór zaterdag geen bericht heeft, moet hij vertrekken. Een en ander aan Burg meegedeeld. Heeft zaak met C[ommissaris] d[er] Prov[incie] besproken. Volgens dien niets meer aan te doen. Sp zal morgen trachten nog onderhoud hebben met *Sicherheitspolizei*. Burg morgen [...onleesbaar woord] opbellen of nog nieuwe gezichtspunten zijn. Burg vindt goed dat ik G inlicht over onderhoud met A[us der Fünten] te A[msterdam].

4.30 n.m. G[olstein] opgebeld en ingelicht. Ook nog gezien op bespreking Sp. Zal hem morgen nader opbellen. Hem in overweging gegeven alsnog voor vrijstelling tussenkomst in te roepen van Joodsche Raad Amsterdam. Zal dat dadelijk doen.

---

⁸¹ Verslag Politie Valkenburg over oorlogsjaren 7 juni 1946, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3180. De informatie is behalve infaam ook onjuist. De mensen moesten zich melden in Vught en niet in Westerbork. Bovendien gingen die dag niet dertig, maar negen personen vanuit Valkenburg naar dat kamp.

⁸² Euregionaal Archief, Archief Gemeente Amstenrade, inv. nr. 619.

7/4-43 – 11 uur v.m. Sp belt op en vraagt resultaat onderhoud met dhr A[us der Füntén] te A'dam. Terzake ingelicht. Sp zegt gesproken te hebben met *Sicherheitspolizei* Maastricht. Volgens hem moet allen weg. Behalve zieken die geneeskundige verklaring hebben dat zij ziek zijn en niet op reis kunnen, Golstein zou nog enige dagen langer mogen blijven om alles te regelen. Moet daarna echter weg. Zal via Vreemdelingendienst G[olstein] inlichten.

11.30 uur. Burg vraagt mij exemplaar van verordening uit courant. Hem ingelicht over kwestie joden (zieken) en geval Golstein, volgens bericht Sp. Geeft mij in overweging G[olstein] in te lichten. Verzocht nog nader schrijven over een en ander. De verordening aan juf Rutten doorgegeven (7/4 – 2 u n.m.).⁸³

Van de groep van dertig bleven er uiteindelijk tien legaal achter: acht gemengd gehuwden en twee zieke hoogbejaarde dames. Twaalf personen doken onder, onder wie Golstein en zijn vrouw.⁸⁴ Op 13 april kon de burgemeester melden dat er acht joden, vier mannen en vier vrouwen, naar Vught waren vertrokken.⁸⁵

Judendurchgangslager 's-Hertogenbusch

Het concentratiekamp Vught verschilde in veel opzichten van Westerbork.⁸⁶ Westerbork was een *Durchgangslager* alleen voor joden. In Vught daarentegen zaten, in aparte delen van het kamp, zowel joden als andere gevangenen opgesloten. Het kamp stond, als enige in Nederland, rechtstreeks onder het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* van Heinrich Himmler. De eerste gevangenen waren niet-joden, afkomstig uit Kamp Amersfoort. Zij arriveerden op 13 januari 1943 in het *SS-Konzentrationslager 's-Hertogenbusch*. Op 16 januari kwamen de eerste 450 joden in een aparte afdeling: het *Judenauffangslager*.⁸⁷ Vught werd, in tegenstelling tot Westerbork, door de joden beschouwd als een werkkamp. En werken betekende ook: in Nederland blijven. Om die reden gaven de meeste joden en ook de Joodsche Raad, de voorkeur aan deportatie naar Vught boven Westerbork. De Raad spande zich in om zo snel mogelijk industriële bedrijven in Vught te laten komen. De dagelijkse leiding werd in handen gelegd van een joodse kampleiding onder *Lagerälteste* Richard Süsskind en diens rechterhand dr. Arthur Lehmann, die werd benoemd tot *Leiter der inneren Verwaltung und Lagerschreiber*. Het feit dat Vught werd voorgesteld als een werkkamp, bracht ook een 'onderdanige' houding van veel joodse gevangenen met zich mee. Joden werden in de waan gelaten dat ze voor een deel hun lot in eigen hand hielden en in Nederland zouden mogen blijven, wanneer ze hard werkten en zich niet kritisch opstelden.⁸⁸

In tegenstelling tot Westerbork en in het verlengde van de economische functie van het kamp, werd van de gevangenen ook het beroep geregistreerd. Joodse en niet-joodse mannen werden aan het werk gezet in bedrijven binnen het kamp: een lompensorteerderij, een bedrijf dat vliegtuigen sloopte en een vestiging van Philips. Bovendien werden er plannen gemaakt voor een diamantslijperij. Veel mannen uit het kamp moesten in *Außenkommando's* buiten het kamp zware arbeid verrichten. Een

---

⁸³ Aantekening onbekende ambtenaar 6 en 7 april 1943, Rijckheydt, Archief 016 DOS 2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3515Z.

⁸⁴ Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 45; en: Lijst Burgemeester Heerlen april 1943, Rijckheydt, Archief 016 DOS2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3482; en: Lijst Burgemeester 1 april 1943, Rijckheydt, Archief 016 DOS 2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3515Z.

⁸⁵ Brief burgemeester Heerlen, 13 april 1943, Rijckheydt, Archief 016, Dossiers Gemeente Heerlen, inv. nr. 1521.

⁸⁶ Gegevens ontleend aan: De Jong, *Het Koninkrijk, deel 8, tweede helft*, 606 en 680, en *deel 6, eerste helft*, 353.

⁸⁷ Later werd deze naam veranderd in *Judendurchgangslager*.

⁸⁸ Marieke Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteit achter prikkeldraad* (Amsterdam 2011) 120-132.

van deze commando's werd ingezet voor het graven van tankgrachten bij Moerdijk.⁸⁹ Ook op het Duitse vliegveld in Venlo werd een joods *Außenkommando* vanuit Vught tewerkgesteld.⁹⁰

Van 7 tot 10 april kwamen ongeveer vierduizend joden uit de acht perifere provincies het kamp Vught binnen, waarvan 215 uit Limburg. Onmiddellijk na aankomst werden de gezinnen gescheiden. Mannen, vrouwen met hun kinderen tot vier jaar en de kinderen van vijf tot en met dertien jaar werden in drie afzonderlijke barakken gehuisvest. De kinderen werden verder verdeeld in leeftijdsgroepen. De leden van een gezin zagen elkaar alleen op zondagmiddag en deze ontmoetingen konden ook nog worden afgezegd wanneer er in het kamp een besmettelijke ziekte heerste. De mannen jonger dan zestig jaar werden ingedeeld bij de arbeidsploegen. De ouderen liepen doelloos rond. Vught was een kamp van honger, ziekte, angst en eenzaamheid.⁹¹ Door de aankomst van de joden uit 'de provincie' groeide begin april 1943 de bevolking van het *Judendurchgangslager* van 4500 tot 8681 personen, waaronder 1774 kinderen.⁹² De bestaande kampschool werd opgeheven: alle ruimtes moesten worden benut om de bewoners te huisvesten. Kinderen ontvingen geen onderwijs meer, maar moesten wel op appèl staan.⁹³

De meeste bewoners pasten zich zo goed en zo kwaad als het ging aan de omstandigheden aan. Op 17 april werd een kleine groep hoogbejaarden, onder wie zes Limburgers, overgeplaatst naar Westerbork, vanwaar zij met de trein van 27 april naar Sobibor werden afgevoerd. Maar grote beroering ontstond er op 8 mei. Het vreselijke bericht kwam dat alle ouderen zouden worden overgeplaatst naar Westerbork. David Koker, een gevangene met een functie waardoor hij doorgaans goed was geïnformeerd, hield een dagboek bij. Hij beschreef hun vertrek: '[...] oude mensen, gesteund tussen jonge [...] gebogen onder bagage allen, op rug en schouders [...] alsof ze van de ene barak naar de andere gingen, en niet naar Polen'.⁹⁴ De schrijver had geen illusies meer over de toekomst. Onder de 1949 mensen die op 8 mei van Vught naar Westerbork verhuisden, waren ook de Limburgers, ouder dan zestig jaar, 126 mensen.⁹⁵ Ook gezinnen met méér dan drie kinderen werden in dit transport opgenomen, evenals de 211 patiënten van het kampziekenhuis.⁹⁶ De meesten van hen bleven maar drie dagen in Westerbork. Zij sliepen daar in de barakken 57, 58 en 60; meestal man en vrouw in dezelfde barak, maar op een andere rij bedden. Alleen de (vele) zieken werden opgenomen in een van de ziekenhuisbarakken 81 tot 85.⁹⁷ Na drie dagen, op 11 mei, werden de meesten gedwongen in de goederentrein te stappen, die hen naar Sobibor zou brengen, waar zij op 14 mei werden vergast.

Het was een merkwaardig transport dat op 11 mei vertrok uit Westerbork. Naast 120 strafgevallenen bestond het in meerderheid uit zieken en bejaarden, onder wie 93 Limburgers. Van hen waren er slechts zes jonger dan zestig jaar en deze zes waren de echtgenotes of dochters van een oudere. Ook de niet-Limburgers waren in meerderheid ouder dan zestig jaar. (tabel 5).

Tabel 5. Leeftijdverdeling transport 11 mei 1943 naar Sobibor

---

⁸⁹ Janneke de Moei, *Joodse kinderen in het kamp Vught* (Amsterdam 1999) 15-22.

⁹⁰ Michman, Beem en Michman, *Pinkas Geschiedenis*, 552.

⁹¹ De Moei, *Joodse kinderen*, 49.

⁹² Wekelijkse meldingen van de Kommandatur over aantal joden in kamp Vught, NIOD, Archief 250g, Kamp Vught, inv. nr. 19.

⁹³ De Moei, *Joodse kinderen*, 41.

⁹⁴ David Koker, *Dagboek geschreven in Vught* (Amsterdam 1977) 112-113.

⁹⁵ Schrift met overzicht inschrijvingen in kamp Westerbork, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork, inv. nr.196.

⁹⁶ Een lijst van deze zieken lag in het archief van het Herinneringscentrum Westerbork. Op deze lijst, genoemd de Hoplaliste Krankenhaus staan 211 namen.

⁹⁷ Archief Herinneringscentrum Westerbork, verkregen van en met dank aan Guido Abuijs

	Geb. tot 1882	Geb. 1883-1926	Geb. vanaf 1927	totaal
Limburgers	87	6	0	93
Gehele transport	706	584	157	1447
Exclusief strafgevallen	681	489	157	1327

De jongere Limburgers die op 8 mei in Vught achterbleven, vertrokken op een later tijdstip in groepen eveneens naar Westerbork. Op 23 mei gingen 12 Limburgse personen van Vught naar Westerbork, allen jongeren. Een van hen, Sigmund Knieberg uit Nieuwenhagen, kwam weer terug naar Vught en ging opnieuw aan het werk in het Moerdijk-commando. Hij overleefde zijn latere deportatie naar Auschwitz. De elf anderen kwamen terecht in de trein van 28 mei naar Sobibor.

De grootste schok moest nog komen. Op 6 en 7 juni vertrokken alle kinderen met minstens één van hun ouders: ruim 1300 kinderen met 1500 volwassenen. Dit is het beruchte kindertransport. Onder hen 33 Limburgers: 4 vaders, 13 moeders en 16 kinderen. Zij verbleven slechts korte tijd in Westerbork, want op dinsdag 8 juni stapten de meesten in de goederentrein naar Sobibor, waar zij op 11 juni de dood vonden in de gaskamer. Bij dit transport, dat in zijn geheel bestond uit 3014 personen, waren 28 Limburgers, onder wie elf kinderen. De jongste was Helja Lichtenstein uit Limbricht, 18 maanden oud.⁹⁸

Op 3 juli werd opnieuw een grote groep mensen van Vught naar Westerbork overgebracht. Volgens De Jong waren dat de gehuwde vrouwen en hun volwassen dochters. Dat klopt echter niet met de gegevens uit ons eigen bestand. Onder de 22 Limburgers die op die dag naar Westerbork gingen waren 13 mannen. In de maanden daarna vertrokken groepsgewijs de overige mannen en vrouwen.

Sommige mannen en vrouwen werden langdurig in Vught tewerkgesteld in arbeidscommando's. Benoit Zondervan uit Sittard kwam terecht in het *Philipskommando*. Hij ging op 7 oktober 1943 naar Westerbork, maar werd door Philips begin 1944 teruggehaald naar Vught. Hij bleef daar, tot op 3 juni 1944 de laatste joodse bewoners van dit kamp rechtstreeks naar Auschwitz werden gedeporteerd. Opnieuw via bemiddeling van Philips kwam hij daar in een 'goed' werkkamp terecht, waar hij kon werken als elektricien en voldoende te eten kreeg. In de winter werd hij overgeplaatst naar een reeks andere kampen waar de behandeling extreem slecht was. Hij overleed op 15 januari 1945 in Wüstegiersdorf aan uitputting en honger.⁹⁹ Twee vrouwen, Erna Majer-Feldheim uit Hoensbroek en Mira Fränkel-Silbermann uit Maastricht, ook ingedeeld bij de Philipsgroep, overleefden de oorlog.¹⁰⁰

Sobibor

⁹⁸ De Moei, *Joodse kinderen*, 86.

⁹⁹ Nathan Wijnperle, *Zou ik het willen overdoen? Het levensverhaal van een joodse overlevende. (met inleiding en medewerking van Jac. Lemmens)* (Sittard 1969) 23; en : serie brieven van en aan Benoit Zondervan, Euregionaal Archief.

¹⁰⁰ Wij hebben ons gehouden aan de data die blijken uit een overzicht van binnengekomen gevangenen in Kamp Westerbork, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork, inv. nr. 196. De Jong geeft andere data op blz. 681 van deel 8, tweede helft van *Het Koninkrijk*. De Jong heeft waarschijnlijk geen kennis gehad van het document dat wij hebben gebruikt en zich gebaseerd op de herinnering achteraf van een anonieme dagboekschrijver, die later A. Santegoeds bleek te heten en die een boekje schreef onder de titel: *De Hel op de Vughtse Heide, door no. 469* (Utrecht, zonder datum).

De massamoord op de laatste Limburgse joden vond plaats in Sobibor bij Lublin in Polen.¹⁰¹ Het overgrote deel van de West-Europese joden werd naar Auschwitz gedeporteerd. In dit kamp kwamen veel mensen meteen bij aankomst in de gaskamer terecht, maar uit de meeste transporten werden een aantal personen geselecteerd om in het concentratiekamp of in een van de vele buitenkampen te werken. De meerderheid van die dwangarbeiders kwam om het leven door hongersnood of ziekte, of werd op een later tijdstip alsnog vermoord in de gaskamer. Een aantal overleefde en kon na de oorlog de verschrikkingen van Auschwitz navertellen. Auschwitz was ook het enige overgebleven vernietigingskamp gedurende het laatste oorlogsjaar, de andere kampen waren door de Duitsers met de grond gelijk gemaakt. Daarom heeft iedereen wel eens gehoord van Auschwitz. Sobibor daarentegen was, evenals Treblinka en Belzec, een vernietigingskamp dat aanvankelijk bedoeld was voor de snelle en totale uitroeiing van de Poolse joden.¹⁰² Vrijwel alle aangevoerde mensen werden meteen na aankomst vergast. Er zijn bijna geen overlevenden. De enigen die langer dan een paar uur verbleven in de drie kampen waren mensen die de fabriek van de dood draaiend moesten houden. Zij verrichtten diensten voor de aanwezige SS-ers en bewakers, sorteerden de buitgemaakte goederen, stookten de crematoria en beroofden de lijken van hun gouden tanden. De drie genoemde kampen zijn daarom bij veel mensen veel minder bekend. Ze waren de laatste verblijfplaats van bijna anderhalf miljoen joden, de meeste uit Polen. Ongeveer 170.000 mensen vonden de dood in Sobibor. Om niet opgehelderde redenen werden van maart tot juli 1943 ook 34.313 Nederlanders gedeporteerd naar dit kamp.

Sobibor was een kamp met een oppervlakte van 25 hectare. Het was met prikkeldraad in verschillende compartimenten verdeeld en als geheel ook omgeven door drie rijen prikkeldraad onder elektrische spanning. Aan de binnenzijde van de omheining bevond zich een brede sloot. Het kamp werd gecontroleerd vanaf wachttorens en door bewakers die konden lopen over een pad tussen twee rijen prikkeldraad. De trein met gevangenen reed, via een aftakking van de spoorlijn van Chelm naar Wlodawa, het kamp binnen. Elke trein werd uitgeladen in gedeelten van ongeveer 600 gevangenen, zoveel als de gaskamers in één keer konden bevatten. De gevangenen stapten uit op een speciaal aangelegd perron van aangestampte aarde en liepen over een straat, die in het kamp de *Schlauch* genoemd werd, naar een groepje barakken aan het andere einde van het kamp, onder geleide van gewapende Oekraïners en een aantal joodse gevangenen van het *Bahnhofkommando*. Zij werden daar toegesproken. Hen werd verteld dat ze waren aangekomen in een werkkamp. Zij moesten hun papieren en waardevolle voorwerpen inleveren in een barak, die de *Kassa* werd genoemd. Omdat zij vuil en bezweet waren van de lange reis, moesten zij zich uitkleden in de openlucht of onder een afdak, 'om daarna een douche te kunnen nemen'. De vrouwen werden vervolgens kaalgeschoren door joodse 'kappers', die hen soms hun ware lot toefluisterden. Daarna liepen eerst de vrouwen en kinderen en even later de mannen, naakt de tweehonderd meter lange weg naar de gaskamers. De weg maakte halverwege een bocht, waardoor de eindbestemming voor de vertrekkenden niet zichtbaar was. Nadat de deuren van de gaskamers waren gesloten, werden de dieselmotoren gestart, die de koolmonoxide leverden waarmee de slachtoffers werden vermoord. Via een kijkgat in de deur stelden de bewakers vast wanneer binnen niemand meer bewoog. Daarna werden de deuren opengemaakt en een joods *Sonderkommando* versleepte de lijken, nadat die eerst waren ontdaan van gouden tanden, naar de verbrandingsroosters in de openlucht.

In dit oord kwamen 170.000 mensen, 34.413 Nederlanders, 241 Limburgers om het leven. Er vertrokken 19 goederentreinen van Westerbork naar Sobibor tussen 2 maart en 20 juli 1943. In elk hiervan zaten één of meer Limburgers. In de trein van 11 mei, het eerder vermelde 'Ouderentransport', zaten er 93, maar er waren ook aanzienlijke groepen Limburgers op 18 mei (28),

---

¹⁰¹ Gegevens uit deze paragraaf zijn ontleend aan: Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 2008).

¹⁰² Deze actie had de naam gekregen van *Operation Reinhard*, naar de in 1942 door het Tsjechische verzet geliquideerde SD-chef Reinhard Heydrich.

25 mei (31), het 'Kindertransport' op 8 juni (28) en de twee laatste transporten op 13 en 20 juli (respectievelijk 19 en 24). Geen van hen kwam terug.

De kleine groep 'werkjoden' in Sobibor kwam op 14 oktober 1943 in opstand. Enkele honderden gevangenen, een paar Nederlanders, waarschijnlijk geen Limburgers, wisten te ontsnappen. 47 van hen overleefden de oorlog. De Duitsers lieten daarna het hele kamp afbreken en camoufleerden de plaats door er een bos te planten. Zo bleef Sobibor tientallen jaren onzichtbaar en werd het vrijwel vergeten.

Bergen-Belsen en Theresiënstadt

Er werden ook groepen joden naar Theresiënstadt en naar Bergen-Belsen gedeporteerd. Men beschouwde hen als bevoorrechten. Bergen-Belsen, in mei 1943 geopend op de Lüneburger Heide, was een kamp waar joden werden opgesloten, die mogelijk in de toekomst zouden kunnen worden uitgeruild voor Duitsers die door de geallieerden werden vastgehouden: een *Austauschlager*.¹⁰³ De Duitsers sloten hier joden op die 'waarde' hadden op buitenlandpolitiek gebied, zoals staatsburgers van buitenlandse mogendheden en ook personen die een buitenlands paspoort hadden gekocht. Van sommigen werd verwacht of gehoopt dat zij ooit een flink losgeld zouden kunnen opleveren. Zij fungeerden ook als 'gijzelaars' om maatregelen tegen Duitse staatsburgers in het buitenland te voorkomen. Joden in Bergen-Belsen waren voorlopig vrijgesteld van deportatie naar de vernietigingskampen. Aanvankelijk waren de levensomstandigheden er niet uitgesproken slecht.¹⁰⁴ Er werden 3500 Nederlanders naar dit kamp gedeporteerd: met name personen die beschikten over paspoorten van Latijns-Amerikaanse landen of over toestemming om zich te vestigen in Palestina (de Palestina-certificaten). In de laatste fase van de oorlog verslechterden de levensomstandigheden in Bergen-Belsen dramatisch. Er kwamen toen opnieuw Nederlanders aan, zowel joden als niet-joden: mensen die afkomstig waren uit Auschwitz en andere kampen, voortgedreven in Dodenmarsen voor de komst van de Russische legers uit. In de laatste vier maanden vóór de bevrijding en ook nog in de maanden erna stierf een groot deel van de ingezetenen, ongeveer 50.000 mensen, als gevolg van de afgrijselijke omstandigheden in het kamp.¹⁰⁵ Zij overleden aan honger en ziekten. Onder hen de helft van de Nederlandse joden.¹⁰⁶

Van de acht Limburgers, die naar dit kamp werden gedeporteerd, overleefden er vijf. Onder hen Ferdinand Levie uit Maastricht, die werd gedeporteerd naar Bergen-Belsen voordat de juridische procedure of hij als voljood moest worden beschouwd, was afgerond. Onder de overlevenden waren ook Syma Wisnizc-Grünspan en haar vriend Benjamin Sonnenberg uit Heerlen. Zij werden, na onderduik, gearresteerd en op 15 februari 1944 gedeporteerd naar Bergen-Belsen. De keus viel op dit kamp, omdat Syma en Benjamin beschikten over – gekochte – paspoorten uit een Latijns-Amerikaans land. Zij behoorden tot de groep van 136 joden, die op 21 januari 1945 vanuit Bergen-Belsen vertrok en enkele dagen later in het Zwitserse Sankt-Gallen aankwam. Zij waren het 'bewijs van goede wil' van de Duitsers, voor wie toen duidelijk was dat zij de oorlog hadden verloren. De uitgehongerde en zieke mensen reisden door naar Marseille, zonder overigens in de beginfase hulp te krijgen van de Zwitserse en de Nederlandse autoriteiten.¹⁰⁷ Het echtpaar Hersz en Anna Weiss-Rosenberg uit Heerlen, gedeporteerd naar Theresiënstadt en vandaar naar Auschwitz overgebracht, kwam in 1945 in Bergen-Belsen terecht. Hersz overleed daar in maart, Anna op 31 mei, zes weken na de bevrijding van het kamp. Zij leden en stierven daar samen met enkele Limburgse priesters,

---

¹⁰³ Gegevens uit deze paragraaf zijn ontleend aan: Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 2008).

¹⁰⁴ Alexandra-Eileen Wenck, *Zwischen Menschenhandel und Endlösung. Das Konzentrationslager Bergen-Belsen* (Paderborn 2000) 383-394.

¹⁰⁵ Onder hen Anne Frank en haar zus Margot.

¹⁰⁶ Eberhard Kolb, *Bergen-Belsen 1943 bis 1945* (Göttingen 1996) 77-86; en: De Jong, *Het Koninkrijk deel 8, tweede helft*, 737-745.

¹⁰⁷ De Jong, *Het Koninkrijk deel 10b, tweede helft*, 885-886; en: Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 55.

waaronder belangrijke hulpverleners van joden: Leo Moonen, de secretaris van de bisschop, pastoor Henry Vullings, pater Beatus (Gerard) van Beckhoven en de kapelaans Jac Naus en Giel Berix.

Theresiënstadt in Tsjechië had een dubbele functie. Het was een *Judendurchgangslager* voor de joden uit het *Protektorat* Bohemen en Moravië (Tsjechië) en in die zin vergelijkbaar met Westerbork. Daarnaast was het een *Altersghetto*. Aan de joden die vanuit Duitsland naar Theresiënstadt werden gedeporteerd was door de nazi's een onbezorgde oude dag toegezegd in dit 'bejaardenoord'. Het werd ook gebruikt als een propagandakamp, toen in juni 1944 het Internationale Rode Kruis een inspectiebezoek mocht brengen aan een Duits kamp voor joden. Ook werd hier in september 1944 de propagandafilm *Hitler schenkt den Juden eine Stadt* opgenomen. Het beloofde 'onbezorgde karakter' bleek echter op een misverstand te berusten. Er werd in het overbevolkte *Altersghetto* honger geleden en de bewoners stierven in groten getale aan ziekte en gebrek. Er werden bijna vijfduizend Nederlandse joden naar dit kamp gedeporteerd. Onder hen waren notabelen, medewerkers van de Joodsche Raad, leden van het kamp personeel van Westerbork en protestant-gedoopte joden. Toen in april 1943 de eerste Nederlanders arriveerden, was de situatie ten opzichte van 1942 weliswaar verbeterd, maar er heerste nog altijd honger. Nog erger was dat veel van de naar Theresiënstadt gedeporteerden in een later stadium alsnog werden doorgestuurd naar Auschwitz.¹⁰⁸ Dat gebeurde met 2000 van de 5000 Nederlanders, die in het kamp terecht kwamen. Dat gebeurde ook met de helft van de 48 Limburgers.

Onder degenen die Theresiënstadt niet overleefden, was het gezin Bogen-Hertz uit Beek. Samuel Bogen had behoord tot de 'kampstaf' van Westerbork. De drie personen werden op 4 september 1944 gedeporteerd naar Theresiënstadt en later doorgestuurd naar Auschwitz. Ook Anna Weiss-Rosenberg uit Heerlen overleefde niet. Zij was waarschijnlijk naar Theresiënstadt gedeporteerd, omdat er op het einde van de oorlog nog discussie bestond of zij moest worden beschouwd als jood of als zigeunerin. Het protestantse echtpaar Wilhelm en Anna Gross uit Roermond werd, na zijn verblijf in Theresiënstadt, op 14 oktober 1944 in Auschwitz vergast. Flora Baer-Salomon uit Roermond overleefde wel. In haar geval was aan het einde van de oorlog nog niet duidelijk of zij als gemengd gehuwd moest worden beschouwd. Ook Simon Trompetter, halfjood, maar gehuwd met een joodse vrouw, was lid van de Nederlands-Hervormde Kerk. Terwijl zijn vrouw Bertha Trompetter-Salomons naar Sobibor werd gedeporteerd, 'mocht' Simon met hun drie kinderen op 4 september 1944 naar Theresiënstadt samen met andere protestant-gedoopte joden. Zij overleefden.¹⁰⁹

Uit Theresiënstadt kwamen ook de mensen terug, die behoorden tot de zogenaamde 'Barneveld-groep'. Op voorspraak van de Secretarissen-Generaal K.J. Frederiks en J. van Dam waren in 1942 honderden, betrekkelijk willekeurig geselecteerde, 'waardevolle' joodse burgers ingesloten in kasteel De Schaffelaar in Barneveld. Onder hen bevonden zich de Maastrichtse advocaat en procureur mr. Rudolph von Geldern en zijn vrouw. Von Geldern was deken geweest van de Limburgse Orde van Advocaten, totdat hij op bevel van de bezetter uit zijn functie was ontheven. In september 1943 verhuisde de hele Barneveld-groep naar Westerbork en in september 1944 naar Theresiënstadt. Vrijwel alle 'Barnevelders' kwamen na de bevrijding levend thuis, ook het echtpaar Von Geldern.¹¹⁰

Limburgers en de Holocaust

In Limburg waren de joden uit het openbare leven verdwenen. Wij hadden hen laten gaan.¹¹¹ Welke rol hadden niet-joden daarbij gespeeld?

---

¹⁰⁸ De Jong, *Het Koninkrijk deel 8, tweede helft*, 730-736.

¹⁰⁹ GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2515.

¹¹⁰ Joggli Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010) 241-245 en 254-256.

¹¹¹ Verwijst naar tekst op het zigeunermonument in Beek, van Math van Kampen: 'Wij lieten hen gaan.'

De meeste Limburgers waren ernstig geschokt door het gedwongen vertrek van de joden uit hun stad of dorp. Wij beschreven eerder, om een paar voorbeelden te noemen, dat op 25 augustus 1942 mensen stonden te huilen in Meerssen en Geleen, toen de joden werden weggevoerd en dat in Venlo zelfs een opstootje plaatshad. Maar wat *deden* de Limburgers om deportatie te voorkomen? Het is erg moeilijk om daar informatie over te krijgen. Hulp aan joden vond per definitie plaats in stilte. Er werd niets over opgeschreven en de meeste personen die er meer over zouden hebben kunnen vertellen, zijn overleden. Na de oorlog hebben tal van personen, bestuurders, politiemensen en gewone burgers, getuigenis afgelegd van hun 'heldhaftige', maar helaas mislukte pogingen om joden te redden. Ik kan me echter niet aan de indruk onttrekken dat veel van die beweringen op zijn minst zijn beïnvloed door de wens om achteraf hun gedrag goed te praten, of alsnog een klein aandeel te verwerven in de status van Nederlanders als 'heldenvolk'. Hoe moeten we de naoorlogse verklaring interpreteren van Jonkheer mr. R.A.T.M. van Rijckevorsel, de burgemeester van Gulpen? Hij beschreef in zijn 'Herinneringen' zijn handelen op 7 april 1943, toen alle joden van Gulpen zich moesten verzamelen voor vertrek naar Vught: 'Die avond hebben wij hen bericht dat wij de tijd voor onderduiken gekomen achtten.'¹¹² Geen enkele van de joodse ingezetenen van Gulpen dook onder. Zou de burgemeester zo weinig gezag hebben gehad bij zijn burgers? Of zou zijn advies hen niet hebben bereikt?

Zonder enige twijfel hebben Limburgse bestuurders en politieagenten soms bevelen van de bezetter getraineed en gesaboteerd. De burgemeester van Gronsveld kreeg een uitbrander van de Gewestelijk Directeur van Politie in Eindhoven, omdat hij te laks was met het uitvoeren van maatregelen tegen joden:

Het is mij gebleken dat UEdelachtbare behoort tot de hoofden van plaatselijke politie die mijn aanschrijvingen regelmatig te laat beantwoorden. [...] Ik meen te mogen vertrouwen dat UEdelachtbare door strenge orders aan Uw personeel en nauwgezette controle zult medewerken om aan dezen ongewenschten toestand een einde te maken.¹¹³

Er was verzet onder Limburgse bestuurders. Enkelen hebben verzetsdaden met hun dood moeten bekopen. Bijna al die feiten vonden plaats na het einde van de jodendeportaties, in de laatste 18 maanden van de oorlog. Ze hadden vaker betrekking op de uitzending van gedwongen arbeidskrachten naar Duitsland dan op de arrestatie van joden. De algemene indruk is dat tot april 1943 de Nederlandse bestuurders, ambtenaren en politiemensen waren bevangen door een gevoel van machteloosheid en morrend en met een bezwaard geweten, hebben gedaan wat de Duitsers van hen eisten. De Duitse bezetter ging op een geraffineerde manier om met Nederlandse bestuurders: door af en toe een concessie te doen leek het alsof er ruimte was voor onderhandelingen. Dat was één der redenen waarom de meeste bestuurders en hun ambtenaren aanbleven.¹¹⁴ Zij werden intensief ingeschakeld bij de ambtelijke voorbereiding van discriminatie en wegvoering van Limburgse joden. Zij leverden honderden lijsten die de bezetter nodig had: lijsten van joden van allerlei leeftijdscategorieën en nationaliteiten, lijsten van hun bezittingen en van hun woningen. Maar misschien was dat slechts de zichtbare buitenkant van het beleid. Ik zal hierna bespreken wat bekend is over de houding van de Commissaris der Provincie, de burgemeesters, politiemensen en andere Limburgse burgers.

Sedert februari 1941 was de NSB-er Graaf Max de Marchant et d'Ansembourg 'Commissaris der Provincie'. Dat was veel Limburgers een doorn in het oog. In een, in april 1941, illegaal verspreid blaadje van een groep, die zich 'Comité Vrij Limburg' noemde, werd Marchant verweten, dat hij zich

---

¹¹² R.A.T.M. van Rijckevorsel, burgemeester van Gulpen, *Enige herinneringen aan de periode van de Wereldoorlog*, manuscript in SHCL Maastricht.

¹¹³ Brief Procureur-Generaal 11 februari 1942, GA Eijsden-Margraten, Gemeentearchief Gronsveld, inv. nr. 1381.

¹¹⁴ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 101.

had teruggetrokken als gedelegeerd Commissaris bij de 'N.V. Parasinfabrieken te Amstenrade, hierbij uitgaande van de overweging, dat zijn functie als N.S.B.-commissaris voor Limburg kwalijk paste bij die van verantwoordelijk beheerder bij een Joodsche onderneming'.¹¹⁵

De Graaf stak zijn nationaal-socialistische gezindheid niet onder stoelen of banken. Op 8 augustus 1941 werd, zoals eerder beschreven, (tijdelijk) de verplichting om borden met het opschrift 'Joden niet gewenscht' te plaatsen bij een aantal openbare gelegenheden, beperkt tot die gemeenten die een functie hadden als badplaats of *Kurort*. Marchant spande zich in om het aantal Limburgse gemeenten, die tot beperkende maatregelen voor joden verplicht waren, te vergroten. Hij deed dat door middel van een brief aan de Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken. Hij schreef: '[Het valt] mij moeilijk mij zonder meer bij Uw besluit d.d. 20 dezer neer te leggen zonder in conflict te komen met de door mij aan de bezettingsautoriteiten beloofde loyaliteit'.¹¹⁶

Marchant kreeg herhaaldelijk verzoeken van wanhopige joden die hem om hulp vroegen om deportatie te voorkomen. In december 1942 schreef hij aan de burgemeester van Gulpen:

De joodsche inwonerster uwer gemeente, de weduwe Th. Franken-Gans te Ingber, heeft zich herhaaldelijk tot mij gewend om tusschenkomst ter voorkoming dat zij, als joodsche, zal worden weggevoerd. Ik verzoek U deze vrouw gerust te stellen, en haar mede te delen dat het niet de bedoeling is, dat zij zal worden weggehaald.¹¹⁷

Kennis over de misdaden van het regime van Hitler bracht de loyaliteit van Marchant althans uiterlijk niet aan het wankelen. In een bijeenkomst met de burgemeesters van Limburg op 27 februari 1944 wees hij erop, dat

het in de huidige omstandigheden onvermijdelijk is, dat aan de burgemeesters wel eens medewerking wordt gevraagd aan overheidsmaatregelen, waarmede zij zich innerlijk moeilijk kunnen verenigen, maar dat naar mijn mening in zulke gevallen het belang van de bevolking vordert dat zij hun bezwaren zoo mogelijk ter zijde stellen, aangezien zij niet steeds kunnen beoordeelen welke overwegingen tot het nemen van de genoemde maatregelen hebben geleid, noch welke opmerkingen bij de [...] besprekingen met de Duitse autoriteiten naar voren zijn gebracht.¹¹⁸

Ik heb nergens bewijzen gevonden dat Marchant op het gebied van antisemitische regelgeving voor de troepen uitliep. Er zijn evenmin aanwijzingen, dat hij veel heeft ondernomen om het lot van zijn joodse onderdanen te verzachten. Zijn invloed op de deportatie van de joden uit Limburg is waarschijnlijk beperkt gebleven.

In 1941 waren 64 Limburgse burgemeesters afgetreden uit protest tegen het Duitse bestuursstelsel. De meesten van hen waren vervangen door leden van de NSB. Op het einde van het jaar waren van de 85 Nederlandse NSB-burgemeesters er maar liefst 40 werkzaam in Limburg. Het is de vraag of er een directe relatie bestaat tussen overlevingskansen van Limburgse joden en de politieke kleur van hun burgemeester.¹¹⁹ In de gemeenten Sittard en Kerkrade was het percentage overlevenden het laagst van Limburg, maar in Beek het hoogst. In alle drie de gemeenten was een NSB-burgemeester. Bovendien: ook burgemeesters die aanbleven tijdens de oorlog, hebben soms

---

¹¹⁵ Illegaal pamflet Comité Vrij Limburg april 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Secretarie Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 690.

¹¹⁶ Brief Commissaris 23 augustus 1941, NIOD, Archief 123, NSB. Inv. nr. 1707.

¹¹⁷ Brief Commissaris der Provincie 1 december 1942, Rijckheyt, Archief T402, Gemeente Gulpen, inv. nr. 664. Mevrouw Franken werd op 8 april 1943 gedwongen naar Kamp Vught te gaan. Zij overleed 14 mei in Sobibor.

¹¹⁸ Verslag Commissaris aan de Secr.-Gen. Van Binnenlandse Zaken 22 februari 1944, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 384.

¹¹⁹ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 323-331.

zwaar gecollaboreerd. De vóór de oorlog benoemde burgemeester Paul Reijmer van Roermond voerde alle opdrachten van de bezetter nauwgezet uit en bleef de hele oorlog in functie.¹²⁰ Van twee Nederlandse gemeenten, Oss en Beilen, is bekend dat de daar fungerende burgemeesters de bevelen om joden te arresteren, saboteerden (Oss) of weigerden (Beilen). In beide gevallen leidde dat niet tot een percentage overlevenden hoger dan het landelijk gemiddelde. Tijdens de bezetting werd de invloed van de burgemeester op de politie als gevolg van reorganisaties steeds kleiner.

De politie was in hoge mate ingeschakeld bij maatregelen tegen en arrestaties van joden. In twee fasen van de bezetting had Limburg te maken met twee verschillende politiestructuren. Er vond een ingrijpende reorganisatie van de politie plaats. In 1942 bestond nog grotendeels de oude organisatievorm, waarbij de burgemeester de voornaamste opdrachtgever was van de gemeentepolitie in de steden en van de veldwachters op het platteland. Toch werd de burgemeester ook toen al soms gepasseerd. In augustus 1942 gaf de *Zentralstelle* het bevel om joden te arresteren rechtstreeks aan de Commissaris van Politie in Maastricht.¹²¹ In Roermond bereikte het bericht van de ophanden zijnde arrestaties de burgemeester via de Chef van de Marechaussee.¹²² In 1943, toen de provincie *judenfrei* werd gemaakt en bij de opsporing van onderduikers, liep de bevelslijn doorgaans van de Duitse autoriteiten via de Directeur-Generaal van Politie naar de Gewestelijk Politie President in Eindhoven. Deze kon bevelen doorgeven zowel aan de burgemeesters als aan de hoofden van de Gemeentepolitie en de Gewestelijk Marechausseecommandanten.

Joden werden vrijwel altijd gearresteerd *door of in opdracht van de Sicherheitspolizei*.¹²³ Bij de 'reguliere' deportaties van augustus 1942 en bij de *razzia's* van 10 en 11 november werd het praktische werk echter overal gedaan door de Limburgse politie. Vanaf eind 1942 groeide daar steeds meer weerstand om aan de jodenvervolgung mee te werken. Daarom werden de Duitsers vaak gedwongen zelf arrestaties uit te voeren of een beroep te doen op politiemensen die waren opgeleid in Schalkhaar, de Vrijwillige Hulp Politie, de Landwacht (de voormalige zelfbeschermingsorganisatie van de NSB) of op speciale colonnes van 'jodenjagers'.¹²⁴ Toch bleef de plaatselijke politie op sommige plaatsen tot in 1943 actief betrokken bij de jacht op joden en bij de arrestatie van zigeuners in 1944.¹²⁵ Als inzet of assistentie van de lokale politie werd verlangd, kreeg deze een telefonische opdracht daartoe. Blijkens een verklaring voor de Zuiveringscommissie na de oorlog deed de *Sicherheitspolizei* dit verzoek soms rechtstreeks aan de dienstdoende politieambtenaar, die dan zonder tussenkomst van zijn superieuren tot arrestatie overging of de helpende hand bood aan de Duitse politie.¹²⁶

Over de mate waarin het voor Nederlandse politieambtenaren was toegestaan, of zelfs voorgeschreven, om de Duitse autoriteiten te helpen bij de arrestatie van joden, bestond aanvankelijk onzekerheid. Volgens de Nederlandse wet was het verboden om burgers te arresteren die niets hadden misdaan tegen Nederlandse wetten. Verschillende gezagsdragers gaven tegenstrijdige richtlijnen hierover.¹²⁷ Daarom had in oktober 1941 de Inspecteur van de Marechaussee een circulaire doen uitgaan waarin stond dat door de Marechaussee, in afwachting van nadere instructies, geen medewerking mocht worden verleend aan de arrestatie van joden. Die richtlijn kwam in de nasleep en algemene verontwaardiging over de *razzia's* in Amsterdam en

---

¹²⁰ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 614.

¹²¹ Brief Commissaris van Politie 25 aug. 1942, RHCL, Archief 20.108A, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1739.

¹²² Meldingsbericht Marechaussee 24 augustus 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Secretarie Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1258.

¹²³ In begin augustus, bij de arrestatie van de katholieke joden door de *Ordnungspolizei*.

¹²⁴ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 131-132.

¹²⁵ Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 123.

¹²⁶ Rapport voor de Zuiveringscommissie, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Sittard doos 223.

¹²⁷ Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 120.

Twente. De Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie constateerde een jaar later, op 30 oktober 1942, dat er bij de politie nog steeds bezwaren bestonden tegen medewerking aan de arrestatie en het transport van joden en gijzelaars. Politie mensen bleven zich beroepen op de genoemde circulaire van de Inspecteur van de Marechaussee. De Gevolmachtigde stelde nu duidelijk dat er andere tijden waren aangebroken en dat de circulaire buiten werking was gesteld. Vanaf die datum moest

aan opdrachten van de bevoegde Duitse autoriteiten tot arrestaties, transport en voorgeleiding van Joden, gijzelaars of andere personen, zoowel door de Rijks- als door de Gemeentepolitie gevolg [...] worden gegeven, waarbij zoo noodig van ten dienste staande hulpmiddelen zooals motorvoertuigen gebruik kan worden gemaakt. Arrestaties en transporten dienen in beginsel te worden verricht door de politie-instantie welke de opdracht heeft ontvangen.¹²⁸

Een jaar later, op 11 oktober 1943 werd door Rauter de bestaande praktijk nog eens bevestigd in een brief aan de Gewestelijk Politie President in Eindhoven, die als titel had: 'Gezagsverhoudingen Duitse en Nederlandsche Politie'. Rauter stelde:

[...] de bevoegdheid om haar [de Nederlandse politie HvR] de noodige bevelen te geven wordt door mijzelf [Rauter] en bij mijn afwezigheid door den *Befehlshaber der Ordnungspolizei* en den *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, ieder voor zoover hun arbeidsterrein betreft, uitgeoefend. [...]. [Ook] heb ik, om een onmiddellijk en krachtdadig optreden der geheele Politie mogelijk te maken, de lagere organen der Duitse Politie gemachtigd, richtlijnen en bevelen van niet-principieele aard, speciaal met betrekking tot actief politiewerk, aan de Nederlandsche Politie te verstrekken. Dergelijke bevelen en richtlijnen moeten natuurlijk onvoorwaardelijk nageleefd en uitgevoerd worden.¹²⁹

In Limburg waren slechts zes politieambtenaren lid van de NSB. Toch heeft over het algemeen de politie, waarschijnlijk met tegenzin, de Duitse bevelen uitgevoerd. Agenten waren eenvoudig gewend om orders op te volgen en hun leidinggevendenden steunden in toenemende mate de bezetter. Dat een weigering om orders op te volgen tot ernstige sancties zou kunnen leiden, zal ook een bijdrage hebben geleverd aan een aan de bezetter loyale opstelling. Politie mensen hadden een loyaliteitsverklaring afgelegd en bij speciale gelegenheden liet hun chef deze nog eens herhalen. In juli 1943 moesten alle politieambtenaren van Maastricht met hun handtekening bevestigen dat zij hadden kennis genomen van de voorschriften 'ter bestrijding van het vluchten van joden'.¹³⁰ Deze verklaring was overigens in flagrante strijd met de richtlijnen die het Episcopaat inmiddels had uitgevaardigd: het werd hierin aan katholieke politie mensen verboden om mee te werken aan arrestatie van joden.¹³¹

Het is moeilijk vast te stellen of politiefunctionarissen *werkelijk* loyaal opdrachten hebben uitgevoerd of deze misschien heimelijk hebben gesaboteerd. Openlijke weigering was zeldzaam. In Utrecht weigerden in februari 1943 vijftien van de 180 manschappen om joden te arresteren. Een aantal van hen werd naar een concentratiekamp gestuurd, anderen doken onder.¹³² Dergelijke openlijke weigeringen zijn wij in Limburg niet tegengekomen. In het geheim is wel een en ander gedaan om joden te helpen, maar dat staat meestal niet in de archieven. Immers van het uitvoeren van opdrachten werden wel en van het saboteren ervan, doorgaans geen verslagen gemaakt. Er waren

---

¹²⁸ Circulaire Gevolmachtigde 30 oktober 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1512.

¹²⁹ Brief Gewestelijk Politiepresident 11 oktober 1943, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2322.

¹³⁰ Afgetekende lijst van ambtenaren, RHCL, Archief 20.108A, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

¹³¹ Snoek, *De Nederlandse kerken*, 103-104.

¹³² Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 457.

mogelijkheden tot sabotage. Bij de massa-arrestatie van 25 augustus 1942 kregen de joden een dag tevoren bezoek aan huis van een politieman, die hun de oproeping overhandigde en liet tekenen voor ontvangst. Niemand kan weten wat er in de vertrouwelijkheid van de woningen is besproken tussen politieman en jood. Na de oorlog claimden veel politieagenten dat zij een dag vóór de deportatie de joden waren gaan 'waarschuwen'. Dat was op zijn best slechts een deel van de waarheid. Toch zal dat zeker wel eens zijn gebeurd. Vooral in kleinere plaatsen maakten de politieagenten gewoon deel uit van de dorps- of stadsgemeenschap en kenden zij hun joodse medeburgers al langere tijd. Tandarts Jef Heydendael in Maastricht geeft een voorbeeld in zijn naoorlogse herinneringen: 'Het gezin Drielsma alhier wonende aan den Groote Gracht, [werd] steeds op de hoogte gehouden wanneer de Politie razzia's op Joden moest houden. [De politie heeft] Drielsma op tijd gewaarschuwd toen hij aangehouden moest worden.'¹³³

Er waren uitingen van onbehagen bij politiemensen, die zich vertaalden in 'lijdelijk verzet'. In december 1942 deed een lid van de NSB in Venray bij de Kringleider zijn beklag over de lokale politie: NSB-ers waren bekogeld met stenen, terwijl zij affiches plakten met de tekst 'Wereldvijand nummer 1' [joden dus]. Bovendien waren de pamfletten de volgende dag afgescheurd. De NSB-er meldde:

Toen ik dit aan veldwachter Janssen ging vertellen, beweerde hij dat hij geen fietsbanden kon krijgen, en daarom geen tijd had om daarop te letten. Ik zie veldwachter Janssen nog elke dag fietsen, dus hij heeft nog fietsbanden. Tweedens, dit heeft met fietsbanden niets uit te staan, daar één bord vlak bij het politiebureau staat [...]¹³⁴

De Heerbancommandant (leider) van de Weer-afdeeling der NSB van Valkenburg, J. Smeets, deed bij de Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te Den Bosch zijn beklag over het slappe optreden van de Valkenburgse politie tegenover joden:

Over het algemeen treedt de politie in Limburg niet op tegen demonstratieve handelingen van tegenstanders en handhaving verordeningen tegenover Joden. Een typisch staaltje mocht ik gisteren zelf constateeren. In Valkenburg wordt veel aan wintersport gedaan [...] op de Cauberg. [...] Ik constateerde dat op een slee 3 personen gezeten waren, respectievelijk met een roode, witte en blauwe muts getooid; op een andere slee iemand met een rood-wit-blauwe vlag getooid, groot 20 à 14 cm op de borst. Het talrijke publiek betuigde hiermee haar voldoening. Enkele joden namen lustig deel aan de sport. Aan het einde van de baan bevond zich een marechaussee van de Brigade Valkenburg, genaamd Draaijer, welke dit alles constateerde en niet ingreep. Ik heb mij telefonisch gewend tot den commandant der Brigade, Opperwachtmeester Franssen, welke ten opzichte der demonstraties met rood-wit-blauw optreden toezegde, echter wat de joden betreft vermeende dat dit wel toegestaan was. De S.D., door mij geïnformeerd, zegde uitdrukkelijke opdrachten toe. Later is dan ook inderdaad hiertegen opgetreden. Ik vermeen in Uw geest te handelen door bovenstaande te rapporteeren, en Uw aandacht te vestigen op de opvattingen der politie; speciaal ook wat het cafébezoek door joden betreft. HOU-ZEE, De Heerbancommandant."¹³⁵

De genoemde Opperwachtmeester J. Franssen stelde inderdaad een onderzoek in op verzoek van zijn baas, de Districtscommandant der Marechaussee in Maastricht:

Het sleeën door de joden heb ik niet beschouwd als een overtreding van de betreffende verordeningen, omdat de sleet sport op meerdere plaatsen te Valkenburg wordt beoefend, doch nergens als sportvermaak is georganiseerd.[...] Wel meen ik de joden, die te Valkenburg

¹³³ P.M.M.A. Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen. Maastricht in dagboekfragmenten en herinneringen 1940-1944* (Maastricht 1994) 52. De familie Drielsma dook onder en overleefde de oorlog.

¹³⁴ Brief Groepsleider N.SB 15 december 1942, GA Venlo, Gemeentearchief Venray 1942-1090, inv. nr. 6730.

¹³⁵ Brief Weer-Afdeeling NSB, 2 'Sprokkelmaand' (februari) 1942, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3078.

wonen, en de meesten van hun prilste jeugd af, of hier geboren zijn, voldoende te kennen, [dat ze] het niet in hun hoofd zullen en durven te halen, een tegen hen uitgevaardigd voorschrift opzettelijk te overtreden. De joden die hier wonen zijn over het algemeen als het ware met de gewone bevolking vergroeid.¹³⁶

In Sittard speelde in 1942 een fel conflict tussen NSB-burgemeester M.F.L.A. Welters en een deel van zijn politiecorps. Het conflict spitste zich toe op de vraag in welke mate politieambtenaren zich moesten aanpassen aan de 'nieuwe orde'. De burgemeester eiste van zijn politiemensen dat zij de provinciale landdag van het nationaal-socialistische Rechtsfront zouden bezoeken. Veel agenten voelden daar niets voor. Commissaris van Politie J.A. van 't Hof steunde hen en liet de burgemeester weten dat er tussen hemzelf en de burgemeester geen enkele samenwerking meer mogelijk was. Twee politieambtenaren deden daar nog een schepje bovenop. Agent P. Dusch schreef aan de burgemeester, dat hij een bezoek aan de Landdag van het Rechtsfront strijdig achtte met de katholieke moraal:

Aangezien het Nederlandsch Episcopaat bij herhaling en nadrukkelijk het lidmaatschap en elke andere ondersteuning van o.m. de Nationaal Socialistische Beweging verbodt, is bij mij de neiging tot nadere kennismaking nooit sterk geweest. Al heb ik mogelijk wel andere en Hoogere verboden van het katholiek geloof overschreden, in deze was de verleiding niet zoo groot, waar de theoretische en vooral de praktische toepassing van het Nationaal-Socialisme mij niet de overtuiging kan schenken als zoodanig de beste politieke hervormingsleer te zijn.

Ook zijn collega W. Langendonck drukte zich uit in vergelijkbare termen.¹³⁷

Politiemensen die niet wensten mee te werken aan de Duitse maatregelen of die zoveel mogelijk probeerden te traineren, kwamen daardoor vaker in conflict met hun NSB-burgemeester. In Weert vond zelfs een vechtpartij plaats tussen NSB-burgemeester J.M.W. Rösener Manz en zijn politiechef. De laatste werd overgeplaatst, maar de burgemeester kreeg een officiële berisping van het Vrederechtshof voor ambtenaren.¹³⁸

Het kon echter ook anders. Salomon Silber geeft in zijn dagboek een voorbeeld hoe enkele Heerlense politiemensen de joden in de stad intimideerden. Op 28 februari 1943 noteerde hij:

Op zekere dag werd mevrouw Sonnenberg uitgenodigd om op het politiebureau te verschijnen. Zij was zeer zenuwachtig en gebrekkig. De Nazi's hebben haar zo ondervraagd dat ze bijna was flauwgevallen. Zelfs een stoel boden ze haar niet aan. Ze vroegen haar of ze van haar meisjesnaam Grynspan heet. Inderdaad was dat zo.¹³⁹ Of zij dan familie was van de Grynspan die in 1939 de Duitse ambassadeur in Parijs had doodgeschoten.¹⁴⁰ [...] Een Nazibeul heeft tegen haar geschreeuwd en gescholden, en haar bedreigd: Als hij er achter zou komen dat zij wel familie van hem is zou hij haar direct naar het concentratiekamp sturen.¹⁴¹

Dit verhaal zou een eenzijdig beeld kunnen geven van de politie van Heerlen, die ook meermalen lijkt te hebben geprobeerd het beleid van de Duitsers ten aanzien van joden te saboteren. Een veelzeggend verhaal is de arrestatie van de Rotterdamse kunstschilder Hartog Beem. Deze werd op

---

¹³⁶ Rapport Opperwachtmeester Franssen 13 februari 1942, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3078.

¹³⁷ Brieven Dusch en Langendonck 10 november 1942, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Sittard, doos 223.

¹³⁸ Dagboek Linssen, *Oorlogskroniek Stramproy en omgeving*, 24 november 1943, GA Weert, afdeling handschriften.

¹³⁹ Zij heette Grünspan.

¹⁴⁰ Een vergissing: niet de ambassadeur was vermoord, maar een lid van het ambassadepersoneel.

¹⁴¹ Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 101.

24 juni 1943 in Heerlen aangehouden in gezelschap van een 'arische' vrouw, Trijntje Overdorp. Beiden werden een dag later overgebracht naar het politiebureau van hun woonplaats Rotterdam. Daar werden zij ingesloten in een politiecel. Trijntje deelde haar cel met een mevrouw K.. In de twee dagen dat beide vrouwen samen in de kleine ruimte verbleven, deed Trijntje in goed vertrouwen aan haar lotgenote verslag van haar arrestatie in Heerlen. K. verklikte haar echter bij de Rotterdamse politie. Volgens haar had Trijntje het volgende verhaal verteld:

Ik ben op donderdag 1 Juli 1943 [Zij vergist zich: het was op 24 juni HvR] in Heerlen met dien Jood door de politie te Heerlen aangehouden en ingesloten. De politie was zeer welwillend voor mij en voor dien jood. Zij wilden ons laten vluchten, doch op de vlucht verloor de Jood Beem zijn pantalon, en kwam te vallen, waardoor hij weer werd aangehouden, omdat het anders voor het publiek te veel in de gaten liep. [...] In de politiewacht zijn wij gefouilleerd, en werd van mij in beslag genomen: een gouden vulpotlood, een ring, [...]. Deze sierraden en goederen heeft de politie aldaar behouden, zeggende: 'Anders gaan die rotmoffen er toch maar mee schuiven.' Ik heb in de cel te Heerlen drie brieven mogen schrijven naar Jodenvrienden van mij, welke door de politie zijn overgeschreven en verzonden. Ook die kennis van mij, van wie ik steeds mijn distributiebonnen ontvang, is door hen gewaarschuwd. Ik kreeg steeds vier volle distributiekaarten, waarvan ik er één voor mijzelf behield, en de andere zond ik naar de ondergedoken joden. De papieren die op mij werden gevonden, waaronder ook eenige Engelse pamfletten, zijn door de politie verscheurd, en in de w.c. geworpen. Op vrijdag 25 Juni zijn wij op transport gesteld naar Rotterdam, en in de trein hebben wij gezellig [met de Heerlense agenten HvR] zitten praten. In Rotterdam gekomen heb ik met goedvinden van de politie die ons begeleidde, in een telefooncel aan de Coolsingel mijn advocaat mr. Versteegen opgebeld [...]

Zowel Trijntje, als Hartog Beem werden verhoord, naar aanleiding van de 'vermoedelijke jodenbegunstiging door de Nederlandsche Politie te Heerlen'. Beiden ontkenden ten overstaan van de Rotterdamse politie de door mevrouw K. vertelde versie van het gebeuren.¹⁴²

Salomon (Louis) Sternfeld uit Venlo, gemengd gehuwd, betrokken bij het Venlose verzet, deed na de oorlog aangifte tegen de Venlose politieagenten die hem op 7 januari 1943 hadden gearresteerd. In de processtukken verklaart een andere politieambtenaar uit Venlo, Hendrik Wierks, dat hij zelf de dag vóór de arrestatie Sternfeld had opgezocht op zijn onderduikadres om hem te waarschuwen tegen de ophanden zijnde arrestatie. Sternfeld ontkende dit tijdens het proces niet.¹⁴³

Soms waren politieambtenaren actief betrokken bij de onderduik van joden. Bij de politie van Roermond werkten twee ambtenaren die veel gedaan hebben om joden te helpen door hen te waarschuwen voor een dreigende arrestatie en hen aan valse papieren en aan onderduikadressen te helpen. Hans van Mierlo stal wapens voor het verzet en hielp op zijn minst negen joden aan een onderduikadres in Beegden en Helden. Hij werd later door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd, maar wist uit de gevangenis van Maastricht te ontsnappen. Van Willem Heiligers, eveneens lid van het korps van Roermond, is bekend dat hij voor joden gunstige processen-verbaal opmaakte.¹⁴⁴

Alle gemeentelijke politiecorpsen moesten in de laatste twee jaar van de oorlog maandelijks rapport uitbrengen aan de Duitse instanties over 'bijzondere gebeurtenissen' in hun verzorgingsgebied. Deze maandrapporten zijn in veel gemeenten bewaard gebleven. Het is opvallend hoe weinig hierin staat

---

¹⁴² Proces-verbaal Politie Rotterdam 7 juli 1943, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 228. Hartog Beem overleed op 23 juli 1943 in Sobibor; het lot van Trijntje Overdorp kennen wij niet.

¹⁴³ Wierks, inspecteur van politie in Venlo, had zelf een joodse onderduiker in huis, de heer Robert Voss; zie Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo*, 128. Voor het verslag van Sternfeld: Proces-verbaal Politie Venlo 9 april 1946, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 257.

¹⁴⁴ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 615.

vermeld over maatregelen tegen of arrestaties van joden. De meeste maandrapporten bevatten een steeds terugkerend zinnetje als: 'Joden werden niet aangehouden.'¹⁴⁵

De 35 politieambtenaren uit Kerkrade werden na de oorlog, evenals hun collega's elders, beoordeeld door een Zuiveringscommissie. Het doel van deze 'zuivering' was niet op de eerste plaats om de rol van de politie bij de jodenvervolging te beoordelen, maar vooral de voormalige 'foute' elementen, zoals NSB-ers, uit het korps te verwijderen. In het kader hiervan werd een overzicht gemaakt van afkeurenswaardige daden van alle agenten uit Kerkrade. Drie van hen werden ervan beschuldigd te hebben meegeholpen aan de vervolging van de joden in die stad. Een agent had een jood aangehouden, twee anderen hadden meegeholpen bij huiszoekingen naar joodse onderduikers. Dit aantal (drie) is veel kleiner dan het aantal politiemensen dat werd beschuldigd van optreden tegen stakers, weigeraars van de arbeidsinzet en illegale duivenhouders.¹⁴⁶ Voor de meeste Limburgse politieagenten is het arresteren van joden zeker niet de belangrijkste bezigheid geweest.

Tegen het einde van de oorlog koos de politie steeds duidelijker de kant van het verzet. In Valkenburg vond op 22 juni 1944 een gewapende overval plaats op een Distributiekantoor. Hierbij werd de burgerbewaker licht gewond door een paar klappen op zijn hoofd. Er werden veel distributiebonnen buitgemaakt. De dienstdoende wachtmeester J.H. op de Ven werd te hulp geroepen. Hij vertrok echter met de overvallers en was sindsdien spoorloos.¹⁴⁷ Bij een overval op 6 juli 1944 op een distributiekantoor in Helden – en dit kwam elders ook voor – hadden de overvallers de steun van een plaatselijke politieman. Wachtmeester G.W.A. van Amerongen beschikte over de sleutel van het gebouw en liet de overvallers binnen. Na het gebeuren dook hij onder.¹⁴⁸

Een aantal politiecommissarissen – uitzonderingen – onderscheidde zich door een overmatige ijver bij het arresteren van joden. O. Couperus, de Commissaris van Politie in Venlo, werkte nauw samen met de *Sicherheitspolizei*. Hetzelfde gold voor J. Berendsen, opperwachtmeester bij de politie en leider van de *Arbeits Kontrolle Dienst* van Venlo. Berendsen werd meestal begeleid door zes politieagenten uit Ommen en was altijd bewapend. Hij overschreed in zijn jacht op onderduikers zijn bevoegdheden en kreeg al gauw de bijnaam 'De schrik van Venlo'.¹⁴⁹ Op 1 juli 1943 trad in Roermond de nieuwe politiecommissaris Antonius (Toon) Roselle in functie. Hij was een felle antisemiet. Zijn beleid ten aanzien van de kleine groep resterende joden was zelfs radicaler dan dat van de Duitse instanties. De katholieke joodse familie Bromberg was reeds driemaal eerder gearresteerd, maar steeds weer naar Roermond teruggekomen. Bromberg was arts, jurist en voorzitter van de Raad van Beroep. Het gezin beschikte over een vergunning om ook na 9 april 1943 in Roermond te mogen blijven. Roselle liet op 24 februari 1944 het gezin opnieuw arresteren en naar Westerbork brengen.¹⁵⁰ Op dezelfde dag liet hij twee zoons van Officier van Justitie mr. P. Rieter arresteren, omdat zij blijk hadden gegeven van sympathie voor de Brombergs bij hun arrestatie.¹⁵¹

Limburgse artsen, huisartsen zowel als specialisten, waren soms in staat joden te helpen en deden dat. In de traditionele Limburgse samenleving hadden zij altijd al een tamelijk eigengereide en onafhankelijke positie. Zij hadden bovendien intensieve contacten met elkaar, hanteerden een strikt beroepsgeheim en werkten vanuit een grote mate van solidariteit met hun patiënten en hun collega's. Artsen zaten op een strategische plek. Immers de deportaties in augustus en november

---

¹⁴⁵ Onder meer in de maandrapporten van Ubach over Worms, GA Landgraaf, Archief Ubach over Worms 1911-1981, inv. nr. 527.

¹⁴⁶ Verslagen Zuiveringscommissie Politie Kerkrade 1946, GA Kerkrade, inv. nr. 5165.

¹⁴⁷ Maandrapport Politie Valkenburg juli 1944, GA Valkenburg-Houthem 1940-1981, inv. nr. 2724.

¹⁴⁸ Politieonnel maandrapport juni-juli 1944 Helden, GA Peel en Maas, Archief gemeente Helden 1940-1995, inv. nr. 1382.

¹⁴⁹ Seelen, *De mythe van Vrolijke Frans*, 54-55.

¹⁵⁰ Zij overleefden de oorlog in Bergen-Belsen.

¹⁵¹ Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 105.

1942 heetten 'vertrek voor werkverruimende maatregelen in het oosten'. Voor werk moest men gezond zijn. Als iemand ziek was, werd hij of zij meestal vrijgesteld. Vaak betekende dat ook uitstel voor de rest van het gezin. Op grote schaal werden joden voor deportatie behoed doordat artsen verklaringen afgaven die de ziekte van iemand moesten aantonen. Er zijn in totaal meer dan honderd personen vrijgesteld wegens ziekte van henzelf of van een ander lid van het gezin. In de meeste gevallen waren daar medische verklaringen voor nodig. Vaak waren die verklaringen vals of op zijn minst te zwaar aangezet. Vermeld moet worden dat artsen door zo te handelen, achteraf gezien, zelf geen risico hebben gelopen. Geen enkele arts is, voor zover mij bekend, in de oorlog bestraft voor het opmaken van een valse medische verklaring. De meeste wegens ziekte vrijgestelde personen doken onder en overleefden de oorlog. In de gemeentearchieven liggen tientallen bewijzen dat een medische verklaring een rol heeft gespeeld bij de vrijstelling.

De ziekenhuizen lagen – ik citeerde reeds de woorden van de medewerkster van de Joodsche Raad bij de deportatie in augustus 1942 – vol met joden. Bij alle deportaties uit Roermond, Heerlen en Maastricht wisten enkelen daaraan te ontkomen, omdat ze werden opgenomen in de verschillende ziekenhuizen in Limburg.¹⁵² Veel patiënten verdwenen op enig moment spoorloos uit hun ziekenhuisbed. Zoals het jonge meisje Elfriede Kosten uit Heerlen, die door de behandelend arts op 28 februari 1943 als vermist werd opgegeven. Elfriede was op 10 november 1942 gearresteerd, maar na de arrestatie wegens een echte of voorgewende ziekte opgenomen in het ziekenhuis. Zij overleefde op deze manier de oorlog.¹⁵³ Mevrouw Regina Moses-David uit Venlo bleef maar liefst 18 maanden opgenomen in het Sint-Jozefziekenhuis in Venlo, van 20 november 1942 tot 30 juni 1944. Daarna dook zij onder in Velden. Helaas zonder het gewenste resultaat, want bij een razzia op 14 juli 1944 werd zij toch gearresteerd.¹⁵⁴ Het door een hersenziekte beschadigde meisje Henriette Kaufmann uit Geleen overleefde de oorlog doordat zij gedurende de hele oorlog opgenomen bleef in het ziekenhuis van Heerlen.¹⁵⁵ Mevrouw Rosa Salmang-Windmüller werd, toen zij bericht ontving dat ze naar Westerbork moest, door tussenkomst van haar huisarts, opgenomen in het ziekenhuis Calvariënberg. Kennelijk was de bezetter hiervan op de hoogte. In hetzelfde ziekenhuis en op dezelfde ziekenzaal, lagen nog twee joodse vrouwen. Deze werden op 11 januari 1944 door de *Sicherheitspolizei* opgehaald. Mevrouw Salmang werd echter tot de bevrijding ongemoeid gelaten.¹⁵⁶

Mevrouw K. Blom-Frank uit Rotterdam deed een zelfmoordpoging door de gaskraan open te draaien, toen zij op 2 december 1942 hoorde dat zij zou worden gedeporteerd. Zij werd opgenomen in het ziekenhuis in haar woonplaats, waar de musicus Boy Edgar in opleiding was tot arts. Edgar nam haar later mee naar Heumen bij Nijmegen, waar hij inmiddels werkte als assistent-huisarts. Toen daar later enkele joden werden opgepakt bij een razzi, verplaatste Edgar mevrouw Blom, opnieuw via veel omzwervingen en vermomd als zwaar-zieke patiënt, per auto naar Ottersum.¹⁵⁷

Ook veel huisartsen hielpen. In de woorden van Jef Heydendael:

Mevrouw Caen (Jodin), alhier wonende aan den Capucijnengang no 2, niet aangehouden in haar woning, ondanks opdracht de joden te arresteren. De dokter werd getelefoneerd, nam het geval echter te zwaar op. [...] SS liet vrouw Caen thuis. Deze dook onder.¹⁵⁸

In het vorige hoofdstuk zagen we hoe in Valkenburg diverse personen op 25 augustus 1942 thuis konden blijven dankzij verklaringen van hun huisartsen.¹⁵⁹ In Nieuwenhagen speelden de huisartsen,

---

¹⁵² Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen*, 52.

¹⁵³ Proces-verbaal Politie Heerlen 28 februari 1943, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 224.

¹⁵⁴ Zij overleed op 6 september 1944 in Auschwitz.

¹⁵⁵ Brief C.I.B. 9 september 1946, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

¹⁵⁶ Roebroeks en Andreas, *De Salmangs*, 19-21 en 51.

¹⁵⁷ Dagboek K. Blom-Frank, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 734.

¹⁵⁸ Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen*, 52.

A.A.J.J. van der Eerden uit Schaesberg en P.J. Snijders uit Nieuwenhagen, een sleutelrol bij het redden van zeven van de elf joden uit die gemeente. Van der Eerden liet Clara Knieberg in april 1943, na haar oproep om zich te melden in het kamp Vught, opnemen in het ziekenhuis van Heerlen, ofschoon zij kerngezond was. Vanuit het ziekenhuis dook zij onder.¹⁶⁰ De Venlose huisarts van mevrouw Emmy Bonn-Leijens liet haar op 24 augustus 1942 ook in het ziekenhuis opnemen. Zij hoefde daardoor niet mee naar Maastricht.¹⁶¹ Zij dook onder en overleefde de oorlog. In Roermond liet dokter Landman de jonge vrouw Helene Winter-Cahn als ‘zwaar zieke patiënt’ opnemen in het Laurentiusziekenhuis.¹⁶²

Burgemeesters, politiciemensen, artsen, zij zaten op sleutelposities tijdens de deportaties. Maar het was ook de houding van de gewone Limburgse burgers ten opzichte van de joden, die medebepalend was of joden het besluit namen om al dan niet de bevelen van de bezetter op te volgen. In het algemeen paste de Nederlandse bevolking zich aan het Duitse beleid aan. Ook aan de jodenvervolgung, ook al werd deze bijna unaniem afgekeurd.¹⁶³ Wanneer burens en vrienden een hand uitstaken, was de kans groter dat de joden besloten om het avontuur van de onderduik aan te gaan. Een avontuur was het. De waarheid over wat er in het verre oosten gebeurde, was niet volledig en niet bij iedereen bekend. De gevaren van een onderduik voor joden en hulpverleners dacht men wel te kennen. Die gevaren waren levensgroot voor de jood: bij ontdekking, zo dacht men, wachtte hem Mauthausen. Zij waren ook groot, maar wel vaak overschat, voor de helpers. Over het tot stand komen van de onderduik spreek ik in het volgende hoofdstuk. In het kader van het huidige hoofdstuk gaat de aandacht uit naar wat er in Limburg gebeurde, nadat de joden uit het zicht waren verdwenen.

Afwikkeling van zaken

Met grote precisie en haast werden overal in Limburg de woningen en kamers van gedeporteerde joden door de lokale politie verzegeld. De sleutel van de woning moest worden ingenomen en ter beschikking gesteld aan de *Zentralstelle*. Het hoofd van politie bracht verslag uit aan zijn burgemeester. In augustus 1942 gebeurde dat dezelfde dag dat de bewoners waren weggevoerd. In Maastricht werden op 25 augustus 1942 door drie rechercheurs 31 woningen of delen van woningen verzegeld. Over de deuren werd plakband geplakt ‘met den stempel “Commissaris van Politie – Gemeente Maastricht”’. Een dag later werden een paar woningen nog eens extra beschermd door de buitendeuren ‘met ijzeren klammen (sic!) en schroeven’ vast te zetten.¹⁶⁴ Twee dagen later gaf de *Sicherheitspolizei* opdracht om de woning weer te openen, alle aan bederf onderhevige waren veilig te stellen en over te dragen aan de *Deutsche National Sozialistische Volkswohlfahrt*. Er werden uit de woning van Ernst Isaack aan de Groote Gracht 43 Maastricht onder andere meegenomen: ‘drie potjes, gedeeltelijk gevuld met jam, een botervlootje met wat boter, een flesch gedeeltelijk gevuld met limonadesiroop, en een stukje ham’. Soms viste door een vergissing van de burgemeester de *Volkswohlfahrt* achter het net. De levensmiddelen uit een verlaten joodse woning in Valkenburg

---

¹⁵⁹ Doktersverklaringen 24 augustus 1942, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3079.

¹⁶⁰ Clara Knieberg werd in 1944 vanuit haar onderduikadres toch gearresteerd, maar overleefde Auschwitz. Zie: Steinen, ‘Joden in de Tweede Wereldoorlog in Nieuwenhagen’, 125-127.

¹⁶¹ Interview met Hans Bonn 23 januari 1947, NIOD, Archief 250i, Archief Durchgangslager Westerbork, inv. nr. 1037.

¹⁶² Later werkte Helene onder een valse naam in de ziekenafdeling van het klooster Sankt Ludwig als verpleegster.

¹⁶³ Houwink ten Cate, ‘Mangelnde Solidarität’, 94.

¹⁶⁴ Rapporten Politie Maastricht 26 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 612.

waren op 27 augustus 1942 al overgedragen aan de Nederlandsche Volksdienst en gedistribueerd onder noodlijdende kameraden, voordat de Duitse zusterorganisatie ze kwam opeisen.¹⁶⁵

Rijpe vruchten en gewassen die nog in de tuinen aanwezig waren werden niet vergeten.¹⁶⁶ Het buurtschapshoofd van de Winterhulp afdeling Gennep was boos op de burgemeester van zijn woonplaats. Wat was het geval? Uit Gennep was in augustus 1942 het gezin Andriessse weggevoerd. Andriessse bewoonde een huurhuis en de huiseigenaar had zich beklaagd bij de burgemeester dat al het rijpe fruit uit de tuin van de woning van Andriessse was weggehaald. De burgemeester zou de lokale NSB-ers als schuldigen hebben aangewezen. Zij zouden het fruit onder elkaar hebben verdeeld. Het hoofd van de Winterhulp eiste opheldering over deze ongefundeerde beschuldiging.¹⁶⁷ Op 6 augustus 1942, enkele dagen nadat de Roermondse familie Bromberg in het kader van de katholieken deportatie was gearresteerd, werd bij de politie aangifte gedaan van diefstal van bloemkolen uit de tuin van Bromberg. De politie kon deze zaak oplossen: de buurvrouw had het gedaan.¹⁶⁸

De woningen werden enige tijd later onder toezicht van de politie leeggehaald. Hierbij moest ook de lokale leider van de NSDAP worden betrokken.¹⁶⁹ De burgemeester was verantwoordelijk voor de veilige opslag van de goederen. Van elke woning werd door de politie in duplo een nauwkeurige inventarislijst gemaakt, waarvan één exemplaar werd gezonden aan de *Einsatzstab Rosenberg*, die zorg moest dragen voor de inbeslagname van de inventaris. Daarna moest de woning opnieuw worden verzegeld. 'In alle woningen werd een groote wanorde aangetroffen,' schreef Opperwachtmeester Franssen aan de burgemeester van Valkenburg, 'en hieruit, alsmede uit het geringe aantal goederen dat nog aanwezig is, blijkt dat de joden vóór hun vertrek veel goederen hebben weggemaakt.'¹⁷⁰

Soms slaagde de leider van de NSDAP er niet in de woningen tijdig te laten ontruimen, omdat het de Spoorwegen ontbrak aan capaciteit om de geroofde meubels af te voeren. Op 30 maart 1943 schreef de partijleider van Maastricht een brief aan de *Dienststelle Osten* van de *Deutsche Reichsbahn* in zijn stad. Hij had een aantal joodse woningen dringend nodig voor Rijksduitsers en NSB-ers. De woningen stonden echter nog steeds vol met meubels van de joodse bewoners, in elke woning waren twee joodse gezinnen gehuisvest geweest. Hij was genoodzaakt 14 kubieke meter aan meubels tijdelijk op te slaan in de Duitse School in Maastricht. Dat zou fl.78,50 aan transportkosten betekenen, een bedrag dat hij ten spoedigste wilde terugontvangen van de Spoorwegen.¹⁷¹

Na de ontruiming werden de woningen meestal snel toegewezen aan woningzoekenden. Volksduitsers, NSB-ers en vooral gezinnen waarvan een man of zoon diende bij de *Waffen-SS* kregen hierbij voorrang. Daar kwam al snel een nieuwe categorie bij. Op 28 oktober 1942 liet de *Beauftragte für die Stadt Amsterdam* aan zijn collega's in de provincie weten dat de door deportatie vrijgekomen joodse woningen moesten worden bestemd voor uit de kustgebieden geëvacueerde personen. De *Beauftragte für Limburg*, Schmidt, en alleen hij, zou verder bepalen welke woningzoekende voor een vrijgekomen woning in aanmerking kwam. Op 5 augustus 1943 liet deze dat nog eens nadrukkelijk weten aan alle burgemeesters: '[Ik ...]weise nochmals ausdrücklich darauf hin, dasz die

---

¹⁶⁵ Correspondentie met Burgemeester Valkenburg augustus 1942, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3079.

¹⁶⁶ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 41-42.

¹⁶⁷ Brief Hoofd Winterhulp Gennep, ongedateerd, GA Gennep 1940-1946, inv. nr. 117.

¹⁶⁸ Dagrapport Politie Roermond 6 augustus 1942, GA Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 739.

¹⁶⁹ Telegram Beauftragte für Amsterdam 28 oktober 1942, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 397.

¹⁷⁰ Brief Politie Valkenburg 30 april 1943, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3079.

¹⁷¹ NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

Judenwohnungen allein und ausschliesslich von hier vergeben werden.' Het was dus zinloos voor andere personen om te proberen een dergelijke woning te krijgen.¹⁷²

Toch ontstonden er meermaals meningsverschillen tussen de *Beauftragte* en de burgemeesters over de toewijzing van joodse woningen. Het beviel de *Beauftragte* allerminst dat de burgemeester van Maastricht al eigenhandig sommige woningen had verhuurd. Hij wilde precies weten wie de nieuwe huurders waren. Ook in Vaals was er een probleem. Meteen nadat de bewoners waren afgevoerd, legde daar een Duitser een claim op tafel: Walter Schaffrath, zojuist benoemd in de *Luftschutzwarndienst*, had dringend een passende woning nodig. De *Beauftragte* verzocht de burgemeester hem '*eine der durch den jüngsten Abtransport von Juden freigewordenen Wohnungen*' toe te wijzen. Kennelijk deed de burgemeester moeilijk, want enkele weken later volgde een aanmaning van de Commissaris der Provincie, waarin deze stelde dat '*de Beauftragte* het uitsluitend beschikkingsrecht heeft verkregen over alle onbewoonde woningen van joden, [...en dat hij verzocht ervoor] zorg te dragen dat, wat Uwe gemeente betreft, het vorenstaande waar nodig wordt in acht genomen'.¹⁷³

De *Beauftragte* had het voor het zeggen, maar individuele burgers waren het daar niet altijd mee eens. Op '8 Maart/Lentemaand 1943' schreef ir. J. Vos, Kringleider van de NSB in Zuid-Limburg, een brief op poten naar de *Beauftragte*. Het uitgeven van 'jodenwoningen' leidde, volgens de brief, tot grote ontevredenheid bij de leden van de NSB. De woningen zouden worden gereserveerd voor geëvacueerden uit 'Holland' (het westen). Eén van de kameraden van de partij, die naar Limburg was geëvacueerd had echter te horen gekregen dat geen woning kon worden toegewezen omdat Limburg gesloten was voor evacués. In één geval werd zelfs aan een kameraad, die voornemens was een pension te beginnen, de woning geweigerd, terwijl hij later moest vernemen dat een Duitser in dezelfde woning een pension had geopend. En het toppunt van onrecht was wel dat een joodse woning aan een kameraad werd geweigerd, terwijl deze werd toegewezen aan een politieke tegenstander! '*Es kommt mir vor dass bei der Verteilung der Judenwohnungen Deutsche und Niederländische Nat.Soz. Vorzug geniessen müssen.*'¹⁷⁴

Een andere woning ging voorbij aan de neus van een vrouwelijk NSB-lid in Venlo. Zij schreef een brief aan de *Beauftragte*:

*Ich habe den brief von Ihnen gister erhalten. Das ist ja schade das wir diese Judenwohnung nicht einziehen konnten. Ich hätte mich schön da nach eingerichtet, den ich habe Jetzt alles auf einander stehn, und werde ihnen auch zeer dankbaar wenn wier die nächzte tügen eine ander wonung von Ihnen erhalten dürfen. Es dankt euch fründlich; Heil Hitler, Frau A.S.*¹⁷⁵

De voorzitter van de Woningvereniging Gulpen protesteerde bij de *Beauftragte*. Een door een jood verlaten woning, eigendom van de woningvereniging, was door de *Beauftragte* toegezegd aan een Duitser, met de mededeling dat de Duitser zou kunnen huren van de Woningvereniging. Het was van tweeën een, zo oordeelde de voorzitter: of de *Beauftragte* vordert de woning en dan kan hij bepalen wie er in komt, of hij vordert ze niet, maar dan bepaalt de woningvereniging.¹⁷⁶

Sommige gegadigden voor een joodse woning, die wisten dat de *Beauftragte* over de toewijzing besliste, schakelden relaties in om hun zaak te bepleiten. De beruchte politiechef van Roermond, Toon Roselle, bewoonde een riante woning van zes kamers in Venlo. Hij wilde echter graag verhuizen naar Roermond en had daar goed rondgekeken. Hij verzocht Ströbel, de chef van de

¹⁷² Brief Beauftragte 5 augustus 1943, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

¹⁷³ Correspondentie augustus-november 1942, GA Vaals, inv. nr. 1404.

¹⁷⁴ Brief Kringleider N.S.B. 8 maart 1943, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

¹⁷⁵ Brief Frau S. 14 maart 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1721.

¹⁷⁶ Brief Woningvereniging Gulpen 30 juni 1943, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

Sicherheitspolizei in Maastricht, te bemiddelen zodat hem 'die Judenwohnung Thorbeckestraat 20 in Roermond bald zuerkannt wird'.¹⁷⁷

De *Sicherheitspolizei* bemoeide zich vaker met de woningtoewijzing. Op 27 januari 1943 werd de stad Roermond getroffen door een bombardement waarbij diverse huizen werden verwoest. Het was een geluk dat de burgemeester maar liefst acht gezinnen onmiddellijk kon onderbrengen in verlaten joodse woningen, die daartoe door de *Sicherheitsdienst* in Maastricht werden gevorderd.¹⁷⁸

Ook Venlo was al vroeg in de oorlog zwaar getroffen door luchtbombardementen. Er bestond een schrijnende woningnood. Daarom schreef de burgemeester in september 1942 een brandbrief aan de *Beauftragte*, waarin hij stelde dat in Venlo, als gevolg van de wegvoering van de joden, veertien woningen vrijgekomen waren en door de politie verzegeld. Veel mensen stonden te dringen om een van deze woningen toegewezen te krijgen. Hij vroeg om deze huizen te mogen gebruiken om de nood in zijn stad te verminderen. Door deze gang van zaken zou ook recht worden gedaan aan de niet-joodse eigenaars van de woningen, die op dit moment de hun toekomstige huur misliepen.¹⁷⁹

De meeste woningen werden toegewezen aan Duitse of pro-Duitse personen. De panden werden zo een symbool van de gehate bezetter en zijn handlangers. In februari 1943 meldde de burgemeester van Roermond aan de directeur Publieke Werken, dat bij het pand Marktstraat 1 voor de derde keer ruiten waren ingegooid 'om politieke redenen'. Het huis, dat nu werd bewoond door een Duitser, was eigendom van Alex Sternfeld, die op 10 november 1942 naar Westerbork was overgebracht, terwijl zijn echtgenote spoorloos was verdwenen.¹⁸⁰

De *Einsatzstab Rosenberg* was een Duitse rooforganisatie, genoemd naar de vertegenwoordiger van Hitler in de bezette gebieden in Oost-Europa, Alfred Rosenberg. De organisatie haalde huisraad en andere goederen uit door joodse bewoners verlaten woningen. De goederen zouden aanvankelijk worden bestemd voor de inrichting van Duitse woningen en kantoren in het door oorlog verwoeste Oost-Europa. Mogelijk had Hitler zelf echter ook toegezegd dat de huisraad zou worden gebruikt voor bombardementsslachtoffers in Duitse steden. De belangentegenstelling werd opgelost met een compromis: een deel voor Duitsland, een deel voor Oost-Europa.¹⁸¹ Vanaf de nazomer van 1942 ging de meeste huisraad naar slachtoffers van bombardementen. De in Nederland opgehaalde waardevolle zaken gingen soms ook naar persoonlijke relaties en vertrouwelingen van Rosenberg. *Einsatzstab Rosenberg* liet een nauwkeurige inventarisatie maken van alle goederen door de *Hausraterfassungsstelle*, een dienst die viel onder de *Zentralstelle*.¹⁸² Door deze inventarisaties is bekend gebleven dat Hijman Smalhout uit Herkenbosch, Waterweg 6, huisraad achterliet met een geschatte waarde van fl.975. En Edith Stein, de uit Echt gedeporteerde zuster Karmelietes en haar zus Rosa bezaten, volgens een rapport van ene H. Westerhuis, 'nur einige Kleider und Leibwäsche, welche sie haben mitgenommen am 2. August wann sie abgefahren sind'. De zusters hadden de Gelofte van Armoede afgelegd.¹⁸³

Inboedels uit joodse woningen werden opgehaald door verhuisbedrijven. In Amsterdam gebeurde dat door verhuishagens van de firma A. Puls. Daardoor kreeg het weghalen van inboedels de naam

---

¹⁷⁷ Brief Roselle 11 augustus 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 519.

¹⁷⁸ Lijst gemeente Roermond 4 maart 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

¹⁷⁹ Brief Burgemeester Venlo 17 september 1942, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1721.

¹⁸⁰ Brief Burgemeester Roermond 5 februari 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Secretarie Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1065.

¹⁸¹ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 130.

¹⁸² Aalders, *Roof*, 229-232.

¹⁸³ NIOD, Archief 93a, Einsatzstab Rosenberg, inv. nrs. 91 en 92.

‘pulsen’. Zowel de leden van de *Hausraterfassungsstelle*, als de medewerkers van de *Einsatzstab Rosenberg*, als van de ingeschakelde verhuisbedrijven stalen als raven uit het joodse bezit.¹⁸⁴

Nederlandse burgers probeerden na de deportatie van joden spullen uit de woningen te krijgen, waarvan zij beweerden dat het hun eigendom was. Mevrouw C.W.M. Heering-de Rooij uit Heerlen schreef een brief rechtstreeks aan de *Zentralstelle*: ‘De Jodin Gisela Hendlich uit Heerlen, heeft een naaimachine geleend van ondergetekende. Zij was als leerling werkzaam bij ondergetekende, en had de laatste tijd veel naaiwerk te doen wegens haar emigratie. Ondergetekende verzoekt vriendelijk haar naaimachine terug te krijgen [...]’¹⁸⁵ De joodse handelaar Marton Herstein schreef een brief aan de Commissaris van Politie, dat in de woning van de koopman Fischel Münz aan de Eikenderweg, die op 25 augustus was weggevoerd, nog tien gewatteerde dekens lagen opgeslagen, die zijn eigendom waren. Hij wilde die graag terugkrijgen vóór het huis werd overgedragen aan de Duitse autoriteiten. De commissaris maakte serieus werk van dit verzoek, maar voor de overdracht kon plaatshebben, was Herstein zelf ondergedoken.¹⁸⁶

Niet altijd werden ‘wettige’ paden bewandeld bij het in beslag nemen van joodse goederen. De *Beauftragte* deed op 22 september 1942 zijn beklag bij Seyss-Inquart dat lieden, afkomstig uit de noordelijke provincies na overnachting tussen 9 en 10 november bij politieagent W. in Maastricht, zich goederen hadden toegeëigend van nog in Limburg woonachtige joden. Zo werd bij de jood Jacob Kaufmann in Maastricht een elektrische snelkoker met snoer meegenomen en wat muntgeld. Bij E.S. Wijngaard in Maastricht namen de heren onder meer een tennisracket en een gouden medaille mee. Zij lieten bij de gedupeerden een ondertekende kwitantie achter met daarop de stempel van Lippmann, Rosenthal en Co.¹⁸⁷

Tijdens het leeghalen van de woningen kwam het voor dat er huisraad werd weggenomen door derden. Twee arbeiders, die in Venlo de woning van Louis Goudsmit aan de Vleeschstraat moesten leegruimen en de goederen opslaan in de Minderbroederskerk, schreven in een ongedateerde brief aan de directeur van Gemeente Werken van Venlo, dat zij hadden waargenomen dat de personen aan wie de woning van Goudsmit was toegewezen, linnengoed uit de inboedel hadden weggenomen. Dit was gebeurd in het bijzijn van de toezichhoudende politieman.¹⁸⁸

De inventaris van private woningen werd toegewezen aan de *Einsatzstab Rosenberg*, maar deze organisatie had geen recht op bedrijfsgoederen. Meteen na de eerste massadeportatie van Limburgse joden kregen de burgemeesters een brief van Nic. Kalf, *Beauftragte* van *Omnia Treuhandgesellschaft m.b.H.* in Amsterdam. Hij gelastte de burgemeesters om alles wat behoorde tot het bedrijfsvermogen, niet aan te melden aan de *Hausraterfassung*, maar apart veilig te stellen.¹⁸⁹ Een aparte *Zentrale*, onderdeel van *Omnia*, zou er zich om bekommeren. Soms viste deze dienst achter het net. In september 1943 wilde de *Zentrale* overgaan tot het leeghalen van het bedrijfspand van Szlama Brzeziner in Heer. Het gebouw bleek echter al leeg te zijn. Men vroeg de burgemeester om opheldering. Deze antwoordde dat hij ook niet wist wie het huis had leeggeruimd, maar dat de sleutel al was ingeleverd bij de *Beauftragte*. Wellicht wist die meer.¹⁹⁰ De *Zentrale* werkte niet al te snel. De *Beaufragte* klaagde bij deze dienst dat in het bedrijfspand van ‘der Jude Kaufmann’, handelaar in tweedehands meubelen aan de Wolfstraat in Maastricht en in dat van kapper Jojne

---

¹⁸⁴ Aalders, *Roof*, 229-223.

¹⁸⁵ Brief mevrouw Heering 4 oktober 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222.

¹⁸⁶ Correspondentie over diverse verzoeken september 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222.

¹⁸⁷ Brief Beauftragte Schmidt 22 september 1942, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 398.

¹⁸⁸ Brief Boeken en Weber z.d., GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1721.

¹⁸⁹ Brief Nic. Kalf 31 augustus 1942, Gemeentearchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

¹⁹⁰ Brief Nic. Kalf 23 september 1943, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17.

Pinczowski in de Dominicaner Kerkstraat, alsmede in twee winkels in Roermond, nog steeds spullen stonden, terwijl de eigenaren ervan reeds lang waren gedeporteerd. Hij had de gebouwen dringend nodig voor Rijksduitsers die er een zaak wilden beginnen.¹⁹¹ Ook voor bedrijfsgoederen waren kapers op de kust. De *Ortskommandatur* Roermond had behoefte aan twee goede typemachines. Zij droeg de Roermondse politiecommissaris op om deze weg te halen uit verzegelde joodse bedrijven of woningen.¹⁹²

In januari 1943 ontvingen de *Beauftragten* in alle provincies een telegram van Ernst Schebel, hun collega in de provincie Zuid-Holland. Deze stelde dat veel Duitse en Nederlandse zakenlui uit zijn provincie hun bedrijf hadden verloren als gevolg van de gedwongen evacuatie. Na overleg met en goedkeuring van *Generalkommissar* Schmidt wenste hij dat deze zwaar getroffen ondernemers geholpen werden door hen in andere provincies een nieuw bestaan te laten opbouwen. Zij moesten met voorrang in staat worden gesteld om verlaten joodse bedrijven over te nemen. Hij verzocht om een lijst van beschikbare bedrijven.¹⁹³ Dat leidde tot snelle resultaten. Al op 25 januari ontving de Limburgse *Beauftragte* een dankbrief van de Kamer van Koophandel van Zuid-Holland voor het feit dat Limburg zeven joodse bedrijven ter beschikking had gesteld aan gedupeerde Zuid-Hollandse zakenlui: vier bedrijven in Maastricht, twee in Kerkrade en één in Nuth.¹⁹⁴

Met de inbeslagname van joodse bezittingen en bedrijven was de operatie nog niet afgesloten. De Nederlandse politie had kosten gemaakt, die nauwgezet werden gedeclareerd bij de burgemeester. De Korpschef van Roermond vroeg een schadeloosstelling voor een retourkaartje 3e klasse, plus verblijfskosten in Maastricht voor Opperluitenant B., die op 25 augustus 1942 zestien joden naar Maastricht had overgebracht. Verder had op 11 november het afleveren van een groep joden in Westerbork door opperwachtmeester P. fl.142,08 gekost aan treinkaartjes en bovendien een overnachting van de wachtmeester in Drenthe. Ook op 14 april 1943 had wachtmeester V., die de familie Bromberg had afgeleverd in Westerbork, een treinkaartje en een overnachting voorgesloten. Voor ontruiming van de woningen wilde de Commissaris een bedrag van fl.74,24 tegemoet zien. Via de burgemeester werden deze kosten gedeclareerd bij de Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken.¹⁹⁵ In Venlo ontstond een klein conflict over de onkostendeclaraties. Op 25 augustus 1942 had de Commissaris van Politie de joden met een extra bus van de NV Maas-Buurtspoorweg naar Maastricht laten brengen. Dat had fl.180 gekost. Hij was, zo schreef hij, van mening geweest dat de kosten konden worden verhaald op de joodse gemeenschap van Venlo. Dat bleek echter niet het geval: de gemeente Venlo moest ervoor opdraaien. De burgemeester vond deze vorm van vervoer te duur. De Commissaris liet op 2 december aan de burgemeester weten, dat hij bij een volgende gelegenheid geen extra bus meer zou inzetten, maar dat joden dan onder politiegeleide per trein zouden worden weggebracht. Uiteindelijk probeerde de burgemeester alle voor vervoer gemaakte kosten, eind november 1943 opgelopen tot fl.432, te declareren bij het Departement van Binnenlandsche Zaken.¹⁹⁶

Uit een groot aantal gemeenten waren in augustus en november 1942 en in april 1943 joden overgebracht naar de kampen in Westerbork en Vught. Het was niet duidelijk of er sprake was van verhuizingen of van een (tijdelijke) gevangenschap. Ook waren sommige joden met onbekende bestemming verdwenen, ondergedoken op een onbekende plaats of gevlucht. Hoe moesten deze mutaties worden verwerkt in het bevolkingsregister?

---

¹⁹¹ Brief Beauftragte 24 maart 1943, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

¹⁹² Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 148.

¹⁹³ Telegram Schwebel 18 januari 1943, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 397.

¹⁹⁴ Brief Kamer van Koophandel Den Haag 23 januari 1943, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

¹⁹⁵ Brief Commissaris van Politie 5 november 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

¹⁹⁶ Correspondentie december 1942 tot november 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 827.

Het was Jacob Lentz, hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters een doorn in het oog dat 'tengevolge van de maatregelen welke met betrekking tot personen van voljoodschen bloede (J) zijn getroffen' er veel mutaties hadden plaats gehad in de samenstelling van de bevolking, die niet allemaal nauwkeurig en eenvormig waren verwerkt in de bevolkingsboekhouding. Hij verzocht in november 1942 de burgemeesters om vóór 31 december de persoonsregisters van de gemeente in overeenstemming te brengen met de werkelijkheid. Daartoe gaf hij richtlijnen. Als de joden waren 'verhuisd' naar een andere gemeente (bedoeld zal zijn: Westerbork) dan moesten zij worden overgeschreven naar het bevolkingsregister van die gemeente. Echter:

Vertoeven de joden in het buitenland dan ware afvoering van het bevolkingsregister Uwer gemeente wegens vertrek naar het buitenland te bevorderen. Bestaat een gegrond vermoeden van overlijden, doch beschikt u niet over definitieve gegevens, dan behooren zij van het bevolkingsregister uwer gemeente te worden afgevoerd wegens vermoedelijk overlijden. [...] Verblijven zij niet meer in Uw gemeente, en kunt u niet de beschikking krijgen over gegevens omtrent de huidige verblijfplaats [onderduikers HvR], dan ware afvoering wegens vertrek onbekend waarheen (vow) te bevorderen.¹⁹⁷

Daarom werden de meeste gedeporteerden van 1942 in december uitgeschreven uit het bevolkingsregister van hun gemeente. De gemeente Venlo bijvoorbeeld schreef 65 joodse personen uit op 24 december 1942 uit het Bevolkingsregister: 15 van hen onder de vermelding 'v.o.w.', 50 anderen onder vermelding 'naar Duitsland'.¹⁹⁸ De burgemeester van Heerlen probeerde de richtlijnen van de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters nauwkeurig te volgen, door onderscheid te maken tussen mensen die waren 'verhuisd' naar Westerbork en hen die waren vertrokken naar het buitenland. Hij verzocht aan zijn collega van de gemeente Westerbork om een lijst met namen van de uit Heerlen naar het kamp overgeplaatste personen, die reeds 'naar het buitenland waren vertrokken', teneinde volgens de richtlijnen van de Rijksinspectie het bevolkingsregister van Heerlen in orde te kunnen maken. De burgemeester van Westerbork kon deze gegevens echter niet leveren en verwees opnieuw naar de Rijksinspectie. Na enig heen en weer geschrijf werden 22 personen uit Heerlen op 14 december 1942 uitgeschreven onder vermelding van 'vertrek naar het buitenland'. Het waren de gedeporteerden van augustus en november. Maar dat bleek voorbarig, want vijf personen, de familie Hendlich, verbleven nog steeds in het kamp Westerbork en waren niet naar het buitenland vertrokken. Dus werd de afmelding in Heerlen weer ongedaan gemaakt en volgde opnieuw een briefwisseling tussen de burgemeesters van Heerlen en Westerbork, die uiteindelijk resulteerde in de overschrijving van de vijf naar de Drentse gemeente.¹⁹⁹

Pas begin 1943 kwam er enige duidelijkheid. De burgemeesters van een aantal Limburgse gemeenten (misschien allen) ontvingen toen lijsten van voormalige ingezetenen, die zich op 31 december 1942 nog in kamp Westerbork bevonden. Zij konden nu worden uitgeschreven naar de gemeente Westerbork. Nieuwe richtlijnen kwamen op 11 mei: instructies aan de gemeenten dat naar Vught verhuisde joden moesten worden uitgeschreven vanuit de gemeentelijke administratie naar het Centraal Bevolkings Register (CBR). De 20 inwoners van Roermond die op 8 april 1943 waren 'verhuisd' naar Vught werden op 21 mei uitgeschreven.²⁰⁰

---

¹⁹⁷ Brief Hoofd Bevolkingsregisters 12 november 1942, RHCL, Archief Burgerlijke Stand en Bevolking Maastricht, inv. nr. 126a.

¹⁹⁸ Bericht Gemeente-Secretarie Venlo 24 december 1942, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 806.

¹⁹⁹ Correspondentie met Burgemeester Westerbork december 1942, Rijckheydt, Archief 016 DOS2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3482.

²⁰⁰ Brief Burgemeester Roermond 20 april 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 527.

Toen alle joden weg waren, moesten in Limburg nog zaken worden afgehandeld. Op 16 februari 1943 hief de burgemeester van Venlo het Israëlitische Armbestuur op. Op 23 november besloot hij dat de Israëlitische Begraafplaats werd gesloten, 'overwegende, dat de Israëlitische Gemeente te Venlo is geliquideerd, althans een bestuur van die Gemeente niet meer aanwezig is'. Dat ging echter niet door, want de Commissaris der Provincie maakte bezwaar tegen de sluiting, omdat volgens gegevens die berustten bij de Provinciale Griffie 'de begraafplaats, eene bijzondere begraafplaats is'.²⁰¹ Dat klopte: op de oude joodse begraafplaats van Venlo bevonden en bevinden zich een aantal monumentale grafmonumenten, waarvan de oudste stamt uit het begin van de negentiende eeuw.²⁰² Kennelijk werd later toch besloten de beide Venlose joodse kerkhoven te sluiten en voor herbestemming te verkopen. Zij werden eerst aangeboden aan de gemeente Venlo. Voor de oude begraafplaats aan het Maasschriksel had de gemeente geen interesse: het perceel paste niet binnen een bestemmingsplan en bovendien waren de aanwezige gebouwen 'in een deplorabelen toestand'. Venlo had wel belangstelling voor de nieuwe joodse begraafplaats aan de Ganzenstraat. Deze grensde aan de Algemeene Begraafplaats en kon worden bestemd voor uitbreiding hiervan.²⁰³

De gemeente Eijsden berichtte op 25 november 1943 aan de Commissaris der Provincie dat de joodse begraafplaats definitief zou worden gesloten. Ook dit besluit werd op verzoek van de provincie teruggedraaid wegens de aanwezigheid van monumentale grafmonumenten. Hier was inderdaad het oudste grafmonument, dat kan worden ontcijferd, uit 1809.²⁰⁴ De beslissing van de provincie evenwel werd weer nietig verklaard door de Commissaris voor niet-commerciële Vereenigingen en Stichtingen in Den Haag, zodat de begraafplaats toch werd gesloten.²⁰⁵

De joodse gemeenten van Limburg bestonden niet meer, hun begraafplaatsen kregen een nieuwe bestemming. En de joden gingen weg.

De laatste legale joden

Een klein aantal joden mocht na 10 april 1943 voorlopig in Limburg blijven. Dat waren op de eerste plaats de gemengd gehuwden. Verder kon de *Zentralstelle* in zeldzame gevallen ook aan anderen vergunning geven voor een langer verblijf in de provincie. Deze toestemming was een voorrecht voor een paar zeer belangrijk geachte personen, joden die werkzaam waren voor de *Wehrmacht* en van joden wier afstammingsonderzoek nog lopende was. Een lijst van vrijgestelden werd binnen twee dagen(!) aangeleverd door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters.²⁰⁶ In totaal betrof het in Limburg 90 gemengd gehuwden en elf anderen. Tot de laatste groep behoorde het gezin van mr. dr. Richard Bromberg uit Roermond, de voorzitter van de Raad van Beroep voor Limburg, dat later toch zou worden gedeporteerd naar Theresiënstadt.²⁰⁷ Ook het gezin van de voormalige Akense hoogleraar Hermann Salmang mocht voorlopig legaal in Maastricht blijven.²⁰⁸

Aan Hans-Georg Calmeyer, medewerker van de afdeling *Innere Verwaltung* van het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz*, die onder meer was belast met het afstammingsonderzoek van joden, werd gevraagd met spoed een lijst te leveren van joden wier

---

²⁰¹ Besluiten Burgemeester Venlo 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 961.

²⁰² Adrie Drint, 'Stilte en Lofzang; joodse begraafplaatsen en grafstenen in Limburg', in: *Publications. Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap*, 1996, 93-198, aldaar 193.

²⁰³ Brief Burgemeester Venlo 19 januari 1944, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1548.

²⁰⁴ Drint, 'Stilte en Lofzang', 146-151.

²⁰⁵ Correspondentie november 1943-februari 1944, Gemeentearchief Eijsden, inv. nr. 1041.

²⁰⁶ Brief aan Lentz 29 maart 1943, NIOD, Archief 020, Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1488.

²⁰⁷ Lijst van joden die in de provincie mogen blijven, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1442.

²⁰⁸ Midden mei kregen de kinderen Salmang echter bevel om naar Westerbork te gaan. Daarom doken zij op 19 mei onder, korte tijd later gevolgd door hun ouders.

afstammingsonderzoek nog in behandeling was. Verklaringen van de joden zelf hierover werden niet geaccepteerd.²⁰⁹

Bijna alle burgemeesters probeerden in april 1943 voor één of meer van hun joodse burgers een vergunning te bemachtigen om langer in de provincie te mogen blijven. Meestal werd dit verzoek afgewezen. De burgemeester van Arcen en Velden leek succes te hebben. Hij sprak op 9 april 1943 in een brief aan de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* in Maastricht zijn voldoening uit over het feit dat Hugo Israel Terhoch voorlopig thuis mocht blijven, omdat hij *'ein Bauerngut bearbeitet, und jetzt noch eine Kuh, ein Rind, eine tragtige Farse und ein Pferd zu versorgen hat'*. Bovendien beschikte de heer Terhoch over een doktersverklaring betreffende zijn slechte gezondheid. Opgelucht besloot de burgemeester zijn brief met: *'Ich habe die Familie Terhoch sagen lassen dass sie vorlaufig hier bleiben kann.'* Maar hij had te vroeg gejuicht: enkele dagen later werd het echtpaar Terhoch toch opgehaald en overgebracht naar Vught. De beide kinderen waren inmiddels ondergedoken.²¹⁰

Er waren in Nederland 8000-9000 joden gehuwd met een niet-jood; in Limburg 111. Van hen hadden er 6000 kinderen. Verder waren er 1000 vrouwen en iets minder dan 2000 gemengd gehuwde mannen zonder kinderen.²¹¹ Ofschoon de meesten van hen uiteindelijk de oorlog overleefden, waren zij – meer nog dan in Duitsland zelf – voortdurend onderworpen aan anti-joodse maatregelen. Pas bij het begin van de deportaties traden er verschillen op in de behandeling.²¹² Gemengd gehuwde joden met kinderen en gemengd gehuwde joodse vrouwen zonder kinderen hadden in september 1942 hun gemengd huwelijk kunnen laten registreren (tegen betaling van fl.2 aan legeskosten). De meeste gemengd gehuwden deden dit, waarschijnlijk meer dan 5000 in totaal. Deze registratie betekende een voorlopige vrijstelling van de 'tewerkstelling in het buitenland'.²¹³ Het betekende ook dat zij als regel in april 1943 in de provincie mochten blijven.

Maar gemengd gehuwden waren niet altijd veilig. Een aantal van hen was vóór september 1942, het tijdstip van de registratie van het huwelijk, al gedeporteerd. Gustav Salomon uit Heer was gemengd gehuwd en bovendien liep er nog een onderzoek bij Calmeyer. Toch werd hij al in een heel vroeg stadium naar Westerbork gebracht, waarschijnlijk als gevolg van een overtreding tegen een anti-joodse verordening. Hij kwam vervolgens 'per ongeluk' terecht in de trein van 24 augustus 1942 naar Auschwitz, waar hij 30 september 1942 overleed. De burgemeester van Heer schreef op 14 oktober nog een brief naar het Hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters met het verzoek alsnog te proberen Salomon vrij te krijgen op grond van zijn gemengd huwelijk. Dat kon niet meer, want betreffende was toen al twee weken dood.²¹⁴ Als een gemengd gehuwde jood zich schuldig maakte aan een overtreding of misdrijf, werd hij bestraft als elk joods 'S-geval' (strafgeval). Dat kwam vaak voor omdat de bepalingen voor gemengd gehuwden zo complex waren. Minstens 641 gemengd gehuwden werden om die reden naar Auschwitz gedeporteerd.²¹⁵ De met een arische vrouw gehuwde Max Levy uit Vught was handelaar in schoonmaakartikelen en werkte voor een bedrijf in Kerkrade. In oktober 1942 werd hij gearresteerd op verdenking van prijsopdrijving tijdens een beurs in het Limburgiahotel in Heerlen. Hij zou viscosesponzen hebben verkocht tegen een winstmarge van méér dan de toegestane 20 %. Deze overtreding moest Max met de dood bekopen: hij werd gedeporteerd.²¹⁶ Izaak David Blitz uit Maastricht werd eveneens gedeporteerd wegens een overtreding, ofschoon hij met een arische vrouw was gehuwd. Hij overleed in Auschwitz. Hedwig

---

²⁰⁹ Brief Befehlshaber 13 april 1943, NIOD, Archief 020, Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1563.

²¹⁰ Brief Burgemeester Arcen en Velden 9 april 1943, GA Venlo, Gemeentearchief Arcen en Velden.

²¹¹ Stuldreher, *De legale rest*, 234.

²¹² Ibidem, 397.

²¹³ Brief Hoofd Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters september 1942, RHCL, Archief Burgerlijke Stand en Bevolking Maastricht, inv. nr. 126a.

²¹⁴ Brief Burgemeester Heer 14 oktober 1942, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17.

²¹⁵ Stuldreher, *De legale rest*, 398.

²¹⁶ Hij bezweek op 22 maart 1945 in Mauthausen.

Kölling-Hirschberg uit Gennep had zelf vier joodse grootouders, maar haar man had er maar één. Zij gold dus als gemengd gehuwde. Desondanks eindigde haar leven op 14 juli 1944 in de gaskamer van Auschwitz. De reden van haar deportatie ken ik niet.

Absoluut niet veilig waren weduwen, weduwnaars en gescheiden mensen, die gehuwd waren geweest met een arische partner²¹⁷. Zij werden als jood beschouwd, maar genoten meestal wel een zekere 'voorkeursbehandeling'. Op 31 juli 1944 vertrok er een transport naar Theresiënstadt met weduwen van arische mannen. Er waren geen Limburgers onder hen.²¹⁸ Jacob Hertz uit Sittard verhuisde in 1941 zonder zijn niet-joodse vrouw naar Stein. Waarschijnlijk was zijn huwelijk ontbonden. Hij overleed op 31 mei 1944 in Auschwitz. Leo Salomon uit Maastricht, de broer van de in Amersfoort vermoorde Louis Salomon, was gehuwd geweest met een niet-joodse vrouw, met wie hij twee kinderen had. In 1942 leefde hij gescheiden van zijn vrouw. Hij werd op 25 augustus 1942 gearresteerd, maar wist weer vrij te komen, mogelijk op grond van zijn verantwoordelijkheid voor zijn minderjarige halfjoodse kinderen. Op 11 november werd hij opnieuw gearresteerd. Ook in Westerbork werd zijn vertrek nog enige tijd uitgesteld, maar op 4 mei 1943 moest hij instappen in de trein naar Sobibor.

Zelfs halfjoden waren niet altijd veilig. Gerhard Soesman uit Maastricht had slechts twee joodse grootouders. Hij werd gearresteerd wegens deelname aan het verzet en vervolgens in november 1943 naar Auschwitz gedeporteerd, waar hij in januari 1945 overleed.²¹⁹

Vóór 22 september 1943 werden in heel Nederland slechts 48 joden vrijgesteld van het dragen van de stigmatiserende jodenster. Dat kon alleen in zeer speciale gevallen en bij zeer belangrijke personen. Voor Sophie Ross van Lennep-Blumenau uit Oirsbeek, de joodse echtgenote 'des Leiters der Kokerei der Stickstoffanlagen der Staatsminen' was al op 21 september 1942, door de *Dienststelle Vierjahresplan* een dergelijke vrijstelling bij de *Zentralstelle* bewerkstelligd. De stikstofproductie werd van vitaal belang geacht voor de Duitse economie en de *Wehrmacht* en de medewerking van Ross van Lennep kon niet worden gemist.²²⁰

Op 8 september 1943 liet de waarnemend Gewestelijke Politie President van Eindhoven een als geheim aangeduide verordening uitgaan naar alle politiegezagsdragers, genaamd: 'Aanwijzingen betreffende het optreden ten aanzien van Joden'. Hierin werd gesteld dat de resterende legaal in de provincie wonende joden (dat waren vrijwel alleen de gemengd gehuwden) vrijstelling konden krijgen van het dragen van de jodenster, op voorwaarde dat zij het bewijs konden leveren dat zij onvruchtbaar waren. Met andere woorden: een sterilisatieoperatie gaf hun het recht om zonder de gehate jodenster in hun woonplaats te verblijven.²²¹ Over elk persoon afzonderlijk zou vervolgens worden beslist door de *Zentralstelle* in Amsterdam. Ongeveer 3000 personen werden op deze grond 'ontsterd'. De eerder verstrekte persoonsbewijzen waarin de zwarte letter J was gestempeld, konden, indien een jood als onvruchtbaar was erkend, worden vervangen door een nieuw persoonsbewijs met een roodomrande open letter J. In vak 6 op de persoonskaart moest een sterretje worden geplaatst, als teken dat ontheffing was verleend van het dragen van de ster. In vak 35 van de kaart moest worden vermeld: 'Onth Jodenster meded Rijksinsp BR dd 17Jul43 No 5/23'.²²² Vrouwen werden geacht vanzelf onvruchtbaar te zijn geworden met het bereiken van de leeftijd van

---

²¹⁷ Een poging om de niet-joodse partners van joden aan te zetten tot een echtscheiding was slechts in enkele gevallen gelukt, zie: Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 153.

²¹⁸ NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1291.

²¹⁹ Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 24827.

²²⁰ NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1308.

²²¹ Een bewijs van onvruchtbaarheid kon soms worden verkregen na een nep-operatie door een joodse arts. Soms accepteerde de medische dienst van de SD ook zonder meer een meegebrachte doktersverklaring. Zie: Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 153-154.

²²² Brief Rijksinspectie 6 aug. 1943, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Oirsbeek, inv. nr. 632.

45 jaar. De 64-jarige, met een 'ariër' gehuwde, Hedwig Tideman-Koppel uit Heerlen kreeg op 17 juli 1943 van de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters, via de burgemeester, bericht dat zij vrijstelling had van het dragen van de ster.²²³

Voor de van hun ster bevrijde joden bleven toch een groot aantal beperkingen van kracht: zij moesten zich elk half jaar melden bij de *Sicherheitspolizei* van hun woonplaats; het verbod tot een huwelijk of op geslachtsverkeer met een niet-jood bleef bestaan; zij mochten geen arisch huispersoneel hebben; arische onderwijsinstellingen bleven verboden; zij mochten niet worden benoemd in bepaalde beroepen, geen lid zijn van verenigingen, geen journalistieke arbeid verrichten, niet verhuizen zonder toestemming en geen gebruik maken van openbare zwemgelegenheden en slaapwagons in treinen. Daarentegen was het wel toegestaan om gebruik te maken van het openbaar vervoer en van telefooncellen en theaters, bioscopen, restaurants, hotels, sportuitvoeringen, bibliotheken, markten, parken en kapperszaken te bezoeken. Ook werd voor hen de avondklok opgeheven. Met toestemming van de *Sicherheitspolizei* zou het ook weer mogelijk worden bezit te verwerven en zelfs hun eigen bedrijf terug te krijgen.²²⁴

In Limburg meldden zich 25 gemengd gehuwden voor '*Entsternung*'.²²⁵ Maar de meesten meldden zich niet. De dwang om zich te laten steriliseren en het ongeloof dat hun vrijstelling zou blijven voortbestaan leidde ertoe dat van de meer dan honderd gemengd gehuwde joden in Limburg er minstens 50 alsnog besloten onder te duiken. De jonge Greta van Buuren uit Kerkrade, die in 1940 was getrouwd met de socialistische niet-joodse vakbondsmann André Coumans, overlegde met haar huisarts over sterilisatie en verkoos de onderduik.²²⁶ Anderen besloten zich wel te laten 'steriliseren' door een meestal joodse arts, die een nep-operatie uitvoerde. Van de in Beek gearresteerde gemengd gehuwde Isaac Polak uit Amsterdam is bekend dat hij na zijn 'sterilisatie' nog meerdere kinderen verwekte.²²⁷

In maart 1944 kregen de burgemeesters opdracht om door de politie speciale controles te laten uitvoeren op het naleven van de 'bepalingen betreffende joden die vrijgesteld zijn van het dragen der jodenster'. Elke maand kon de burgemeester van Venray opgelucht melden dat bij zijn enige gemengd gehuwde jood geen overtredingen waren geconstateerd.²²⁸ Ik heb ook elders in Limburg geen aanwijzing gevonden dat deze controles tot acties tegen joden hebben geleid.

Op 2 maart 1944, had Rauter een aantal voorstellen gedaan aan Himmler over wat er zou moeten gebeuren met de nog in Nederland wonende gemengd gehuwden. Hij stelde dat het joodse probleem in Nederland zo goed als opgelost was. Binnenkort zouden de laatste voljoden uit Westerbork worden afgevoerd. Van de nog acht- tot negenduizend onderduikers²²⁹ zouden er dankzij een premiestelsel ('*Kopfprämie*') maandelijks 600-700 kunnen worden opgespoord. De enige belangrijke restgroep waren de gemengd gehuwden, 8610 in totaal. Rauters voorstel was om de kinderlozen onder hen (2463) '*rücksichtslos nach dem Osten*' te deporteren. Dat was tot die tijd door het *Reichsicherheitshauptamt* '*leider*' om buitenlandpolitieke redenen verhinderd. Mannen met kinderen zouden in gesloten werkkampen binnen Nederland kunnen worden geplaatst. Rauter stelde het kamp Westerbork voor als toekomstig werkkamp voor gemengd gehuwde mannen. Vrouwen zouden, zonder ster, bij hun gezinnen moeten blijven. Want wanneer zij naar het oosten zouden

---

²²³ Brief Rijksinspectie 17 juli 1943, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1447.

²²⁴ Verordening Gewestelijk Politiepresident 8 september 1943, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Urmond, inv. nr. 05.

²²⁵ NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1439.

²²⁶ Van Zandvoort, red., *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog*, 94.

²²⁷ Interview auteur met familie Visschers, Beek.

²²⁸ Maandrapporten Politie Venray, GA Venlo, Gemeentearchief Venray 1942-1090, inv. nr. 6740.

²²⁹ Rauter lijkt met opzet een voor de nazi's te gunstige voorstelling van zaken te geven. Hij wist heel goed dat er meer Nederlandse joden waren ondergedoken.

worden afgevoerd zou dat tot ongehoord politiek activisme leiden bij hun kinderen en hun hele arische aanhang. Het zou deze groep maken tot doodsvijanden van het *Reich*. Wel zou er voor de gemengd gehuwden en ook voor de *Mischlinge* strenge regelgeving moeten komen die het recht op voortplanting aan banden zou leggen.²³⁰

Over deze voorstellen werd uitvoerig door de Duitse instanties gediscussieerd. Op 4 april 1944 vond er een bespreking plaats tussen *Polizei Angestellte* Gertrud Slottke van IVB4 van de *SD, SS-Brigadeführer* Erich Naumann en de leider van IVB4, Willi Zöpf. Het ging over de vraag wat er verder met de gemengd gehuwden moest gebeuren. Afgesproken werd dat joden uit (door scheiding of overlijden) beëindigde huwelijken met ariërs naar Theresiënstadt zouden worden gedeporteerd. Gemengd gehuwden die zich na de verordening van 8 september 1943 niet hadden gemeld en die daarna waren gearresteerd, zouden met een ernstige waarschuwing worden vrijgelaten. Strafgevallen zonder kinderen en personen, beschuldigd van een zeer ernstig vergrijp, zouden eveneens naar Theresiënstadt gaan. Het kamp Westerbork zou op korte termijn zijn status als *Durchgangslager* verliezen en worden omgevormd tot een kamp van waaruit gemengd gehuwde joden onder bewaking van de *Sicherheitspolizei* konden worden ingezet voor de *Arbeitseinsatz* in Nederland. Van deze verplichte arbeidsinzet zouden zieken, ouderen en protestanten worden uitgezonderd. Toekomstige transporten van joden naar het oosten zouden plaatsvinden vanuit andere plaatsen dan Westerbork.²³¹ Niet al deze besluiten zijn daadwerkelijk gerealiseerd, vooral omdat de oorlogsomstandigheden dit onmogelijk maakten. Omdat Westerbork voorlopig toch niet kon worden gemist als *Durchgangslager* werd een kamp bij Meppel voorlopig het verzamelpunt voor de werkverschaffing van joden. De oproepen voor de arbeidsinzet gingen de deur uit, maar velen vertrouwden de Duitsers natuurlijk absoluut niet meer en doken onder. Ook nu weer kregen mensen vervalste doktersattesten met de verklaring dat zij te ziek waren voor de arbeidsinzet. Annie Linsen-Hertzdahl uit Sittard was op 21 mei bevallen van een dood kind. Om haar te behoeden voor de arbeidsinzet, waarvoor zij zich op 25 mei zou moeten melden, verklaarde dr. H. van de Hoff dat zij nog zwanger was, en – in het vervolg van deze valse verklaring – maakte hij een vervalste geboorteken en overlijdensakte van het kind op een later tijdstip.²³²

Om ondergedoken gemengd gehuwde joden op te sporen vond in heel Limburg op 30 maart 1944 een razzia plaats met inzet van de Nederlandse politie.²³³ Minstens zeven gemengd gehuwden (maar waarschijnlijk méér omdat niet alle politiedossiers zijn bewaard) werden die dagen Westerbork binnengebracht. De meesten van hen overleefden de oorlog, maar niet de vier gelijktijdig gearresteerde joden die niet gemengd gehuwd waren: Jetta Elekan-Schnock uit Venlo, Salomon Zeligmann uit Meerssen, Benjamin Holländer uit Maastricht en Leentje Samuel-Noach uit Deventer.²³⁴

Een klein aantal joden meldde zich wel voor werk in Meppel. In juni en juli 1944 vroeg de Gewestelijk Politiepresident bij alle gemeenten, hoeveel gemengd gehuwde joden een oproep hadden gekregen voor de arbeidsinzet, hoeveel van hen zich daadwerkelijk hadden gemeld en hoeveel er 'legaal' waren vrijgesteld wegens ziekte of andere redenen. In Kerkrade kwamen vier gemengd gehuwde joden in aanmerking voor arbeidsinzet. Van hen kwam er één niet opdagen, één werd medisch afgekeurd en twee werden naar Drenthe overgebracht.²³⁵ De Commissaris van Politie te Venlo deelde mee dat zich in Venlo drie gemengd gehuwden hadden gemeld, maar het aantal oproepen, alsmede het aantal vrijgestelden was hem niet bekend. Die gegevens lagen op het coördinerend

---

²³⁰ Brief Rauter 2 maart 1944, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1315.

²³¹ Vergaderverslag 4 april 1944, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1309.

²³² Oorlogsdagboek dr. H. van de Hoff, Euregionaal Archief.

²³³ Proces-verbaal Politie Heerlen 30 maart 1944, Rijkheyt, Archief 016, Dossiers Gemeente Heerlen, inv. nr. 1521.

²³⁴ Zij overleden alle vier op 8 april 1944 in Auschwitz.

²³⁵ Brief Commissaris van Politie Kerkrade 10 juli 1944, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516.

arbeidsbureau van Meppel.²³⁶ De Commissaris in Maastricht stuurde een lijst van personen die zich hadden moeten melden voor de arbeidsinzet. Dat waren er acht. Twee van hen hadden zich vrijwillig gemeld; drie waren vrijgesteld en drie bleken alsnog te zijn ondergedoken. Uiteindelijk vertrokken er drie naar Meppel, twee bleken reeds eerder tewerkgesteld op vliegvelden in Venlo en Havelte.²³⁷ De met een 'arische' vrouw getrouwde Philip van Geens uit Heerlen werd tot tweemaal toe door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd voor de verplichte arbeidsinzet in Meppel. Beide keren werd hij weer vrijgelaten. Burgemeester Van Grunsven had diverse brieven geschreven om die vrijstelling te bewerkstelligen. Uiteindelijk werd hij vrijgesteld omdat hij op grond van zijn beroep, mijnwerker, 'onmisbaar' was voor de economie.²³⁸

Het ging voor de Duitsers niet goed met de oorlog. De Russen brachten zware slagen toe aan de Duitse legers in Oost-Europa. De geallieerden waren geland in Normandië en Amerikanen, Canadezen en Britten veroverden de ene na de andere plaats, op weg naar Limburg. In angst en hoop wachtte men de bevrijding af. Voor het grootste deel van Limburg kwam die in het najaar van 1944. Bij de meeste Limburgers overheerste, in weerwil van de toenemende Duitse terreur, de hoopvolle verwachting. Voor de meer dan 2000 ondergedoken joden werden de maanden vóór de bevrijding getekend door angst. Angst dat het toch nog mis zou gaan.

In dit hoofdstuk beschreef ik eerst de laatste fase van de jodendeportatie uit Limburg, die plaatsvond in 1943. Na de beide arrestatiegolven van 1942 waren in Limburg nog vooral de ouderen en zieken overgebleven. Eind maart 1943 kregen die bericht dat vanaf 10 april aan alle joden het verblijf in acht provincies, waaronder Limburg, was verboden. Zij moesten 'verhuizen' naar het concentratiekamp Vught. Dit kamp werd, in tegenstelling tot Westerbork, door velen beschouwd als een werkkamp in wording, van waaruit men niet naar het Oosten zou worden gedeporteerd en waar men zolang de bezetting duurde zou blijven. Toch meldden zich slechts 215 van de 500 personen die naar Vught hadden moeten gaan, daadwerkelijk in dat kamp. Een groot aantal bleek in de dagen tussen de bekendmaking en de 'verhuizing' besloten te hebben om onder te duiken. De merendeels oudere Limburgers die wel in Vught werden ingeschreven, werden op 8 mei overgebracht naar Westerbork, vanwaar de meeste terechtkwamen in de trein van 11 mei naar Sobibor. Daar vonden zij de dood in de gaskamer op 14 mei.

Ik schonk vervolgens aandacht aan de houding van de Limburgse elites ten aanzien van de deportatie van de joden. Er kon worden vastgesteld dat artsen en geestelijken hun maatschappelijke positie gebruikten om joden te helpen. De rol van de bestuurders en politieambtenaren blijft twijfelachtig en vaak onduidelijk.

Nadat vrijwel alle joden uit het openbare leven waren verdwenen werden hun bezittingen geroofd. Hun verdwijnen uit de samenleving moest administratief worden 'verwerkt'. Tenslotte beschreef ik dat de jodenvervolgning ook niet voorbij ging aan de kleine groep joden, voornamelijk gemengd gehuwden, die legaal in de provincie mochten blijven.

---

²³⁶ Correspondentie juni-juli 1944, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 294.

²³⁷ Brief Commissaris van Politie 14 juni 1944, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

²³⁸ Brief Commissaris van Politie 3 augustus 1944, Rijckheydt, Archief 016 DOS 1, Inv. nr. 1519.

Hoofdstuk 5

Joodse onderduikers

Kom maar bij ons!

Vlucht en onderduik

Mevrouw Tina Klinkers-Romans uit Beek ontmoette haar buurvrouw, Julie Meier-Jacobs, de echtgenote van de joodse slager. Deze klaagde: 'Het gaat slecht met ons, hadden we maar een plaats.' Mevrouw Klinkers zei: 'Kom maar bij ons'. Het was het begin van 25 maanden samen wonen en toen de bevrijders waren gekomen samen feesten.¹

Zo eenvoudig kon dat gaan. Maar het ging ook wel eens anders. De vijfjarige Maijer Tugendhaft uit Maastricht was, na veel omzwervingen, onder de valse naam Mattie Gevers ondergedoken bij een boer in De Weerd bij Roermond. Nadat hij daar door kinderlijke loslippigheid had laten blijken dat hij in een kind in het dorp een joods buurjongetje uit Maastricht had herkend, werd hij slachtoffer van mishandeling door de boer. Deze hing hem op aan een touw tot hij bijna stikte, liet hem naakt door de tuin rennen, dompelde hem onder in koud water en sneed hem uiteindelijk zijn halve oor af.²

In dit hoofdstuk zullen eerst enkele opmerkingen worden gemaakt over de manier waarop Limburgse joden onderdoken. Daarna komt het netwerk (of de netwerken) van hulpverleners aan de orde. Dan worden fragmentarisch de lotgevallen van de joodse onderduikers en de dilemma's waarvoor hun helpers zich geplaatst zagen, besproken. Aan de orde komt vervolgens de vlucht van Limburgse joden naar het buitenland. Ik bespreek de personen en instellingen die waren ingeschakeld om de onderduikers te arresteren. Uitvoerig zal worden stilgestaan bij de mensen die alsnog in handen van hun vervolgers vielen: ik beschrijf de arrestaties en de slachtoffers hiervan, zowel onder de joden als onder hun helpers. Het hoofdstuk eindigt met een berekening waaruit het totaal aantal Limburgse joodse onderduikers moet blijken.

Alle joden in het machtsgebied van Hitler waren in levensgevaar. Er waren in beginsel een paar manieren om te overleven. Aan lokale autoriteiten in sommige landen werd zoveel invloed gelaten dat zij (een deel van) de in hun land verblijvende joden konden beschermen. Dat was vooral het geval als er formeel sprake was van bondgenoten van Duitsland en niet van bezette gebieden. Een dergelijke eigen beleidsruimte was aan de Nederlandse autoriteiten absoluut niet gelaten. In andere gevallen konden joden overleven door zich niet bekend te maken als jood.³ Die mogelijkheid was in Nederland bij de registratie in februari 1941 niet benut: vrijwel alle joden hadden zich als zodanig laten registreren. Verder konden joden langs juridische weg proberen om af te komen van het 'etiket' jood, bijvoorbeeld door te 'bewijzen' dat ze afstamden van een kleiner aantal joodse grootouders dan waarmee zij geregistreerd stonden. Een kleine groep slaagde daarin via een procedure bij Hans-Georg Calmeyer. Voor verreweg de meeste Nederlandse joden was dit geen optie. De enige reddingsmogelijkheid die overbleef was vluchten: vluchten naar het buitenland, of vluchten in een illegaal bestaan in het eigen land.

---

¹ Interview 1998 auteur met mevrouw Klinkers-Romans Beek.

² Interview Roland S. Süßmann met Mayer Tugendhaft, *The European Jewish Times*, najaar 2008, www.shalom-magazine.com/Article.php?id=490309.

³ Bij de volkstelling die werd gehouden in oktober 1941 in het bezette deel van Frankrijk en begin 1942 in de zone van Vichy, werden in totaal 217.240 joden geregistreerd, veertig- tot zeventigduizend minder dan er volgens voorgaande tellingen aanwezig zouden moeten zijn. Zie: Philippe Bourdrel, *Histoire des juifs de France, tome II, de la Shoah à nos jours* (Parijs 2004) 49.

In heel Europa kozen ongeveer twee miljoen joden voor vluchten of onderduiken.⁴ De helft van de Duitse joden vluchtte naar het buitenland vóór het begin van de deportaties. Van degenen die bleven doken er tienduizend onder in Duitsland, van wie er drieduizend overleefden. In Polen verdwenen honderdduizend joden in de illegaliteit, de helft maakte het einde van de oorlog mee.⁵ In België verdween zestig procent van alle joden uit het zicht van de nazi's, 35.000 mensen van wie 30.000 overleefden.⁶ In Nederland doken naar schatting tussen 23.000 en 28.000 joden onder, van hen werden er ruim 16.000 niet gearresteerd.⁷ Eén op elke acht door onderduik geredde joden beleefde zijn bevrijding op Limburgse bodem. Daarnaast was er nog een aanzienlijk aantal tijdelijk in Limburg ondergedoken geweest en hadden vele honderden hulp gehad van Limburgers bij hun vlucht naar België en verder. Dat is een constatering, geen verklaring! Het is ook geen waardeoordeel over 'de Limburgers'. De verklaring zal moeten worden gezocht in een hele reeks factoren, die in het slothoofdstuk aan de orde komen.

Er bestond voor joden een heel scala aan redenen om *niet* onder te duiken. Sommigen werden door hun arrestatie verrast en hadden geen gelegenheid meer om een onderduik te overwegen. Anderen kenden geen adres waar ze konden aankloppen of ze beschikten niet over geld of valse papieren. Een belangrijke reden om niet onder te duiken was een verkeerde risicoanalyse: velen achtten de gevaren van onderduiken, met kans op deportatie naar Mauthausen bij ontdekking, groter dan de risico's van vertrek naar het oosten. Zij wilden bovendien hun helpers niet in gevaar brengen. Veel joden vestigden hun hoop meer op het verkrijgen van een tijdelijk uitstel, een *Sperre*, dan op het vinden van een onderduikadres.⁸

Er zijn evenveel onderduikverhalen als er onderduikers waren en zij zijn allemaal anders. Zij bestrijken het hele gamma van onbaatzuchtige vriendschap en heldenmoed tot mishandeling, uitbuiting en verraad. Het is dus ondoenlijk om een volledig beeld te geven van al het wel, maar vooral het wee van de ruim tweeduizend joden die bij niet-joodse Limburgers hun bescherming zochten tegen de nazi's. Dit hoofdstuk is voor een groot deel gebaseerd op het werk van anderen. Drie auteurs maakten in het verleden een diepgaande studie van de hulp aan joodse onderduikers in de provincie, aan wier werk wij in hoge mate schatplichtig zijn. In 1977 publiceerde de journalist Jan van Lieshout een serie artikelen in het Limburgs Dagblad.⁹ Dr. A.P.M (Fred) Cammaert besteedde in zijn proefschrift *Het verborgen front* over het georganiseerde verzet in Limburg een lang hoofdstuk aan de hulpverlening aan joden.¹⁰ Hij wist de ingewikkelde structuur van de hulporganisaties gedetailleerd in kaart te brengen. Bert Jan Flim schreef een mooie geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen, die zich voor een groot deel afspeelde op Limburgs grondgebied. Zijn proefschrift met de titel *Omdat hun hart sprak* verscheen in 1996.¹¹

Het is moeilijk een helder overzicht te krijgen van de vele personen en organisaties die zich hebben beziggehouden met de hulp aan joden. De vermelde auteurs hebben – om begrijpelijke redenen – vooral geschreven over grotere organisaties. Echter er zijn minstens zoveel joden geholpen door individuele personen, gezinnen of zeer kleinschalige hulpgroepjes. Wij kennen de personalia van meer dan duizend joodse onderduikers in Limburg. Ongeveer 325 van hen waren minderjarige

---

⁴ Gunnar S. Paulsson, 'Evading the Holocaust: the unexplored continent of Holocaust historiography', in: John K. Roth en Elisabeth Maxwell, red., *Remembering for the future. The Holocaust in an Age of Genocide, vol 1* (Houndmills 2001) 302-318, aldaar 302-306.

⁵ Ibidem.

⁶ Maxime Steinberg, *La traque des juifs, deel 2*, 259.

⁷ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 174-176 en 192.

⁸ Braber, *Joden in verzet*, 72-74.

⁹ J. van Lieshout, 'Uit het Zuiden geen nieuws', *Limburgs Dagblad*, artikelenreeks mei-juni 1977.

¹⁰ Cammaert, *Het verborgen front*, 369-458.

¹¹ Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland 1942-1945* (Kampen 1996).

kinderen, die zonder hun ouders werden ondergebracht in Limburgse gezinnen. Verreweg de meesten van hen hadden hulp gekregen van een grotere hulporganisatie. Dat geldt waarschijnlijk niet voor de personen die als volwassenen of in gezinsverband, in Limburg onderdoken. Het geldt zeker niet voor honderden Limburgse joden die vaak hulp kregen van hun Limburgse vrienden, bureaus en kennissen.

Bij de *hulporganisaties* valt op hoe deze met elkaar verweven waren en elkaar overlaptten. Bovendien traden in de loop van de oorlog belangrijke verschuivingen op in de rol die de verschillende organisaties speelden. Veel joodse onderduikers, zowel de 'individuele' personen en gezinnen, als de cliënten van de hulporganisaties, kwamen tegen het einde van de bezetting onder de zorg van de grote overkoepelende LO, de 'Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers'. Limburgse hulporganisaties stonden meestal aan het einde van een keten. Die keten begon bij personen en instanties in het westen van Nederland: mensen die joden motiveerden om onder te duiken of die kinderen naar veilige plaatsen brachten om deportatie te voorkomen. Een grote rol was weggelegd voor groepen en personen die tijdelijke opvangadressen zochten en andere hulp organiseerden in 'Holland'. Ook werkte er een gilde van tussenpersonen tussen het westen van het land en Limburg. Dan pas kwamen de Limburgse organisaties in beeld, waarop in dit boek de meeste nadruk zal liggen. Joden die in Limburg hun redding zochten, wisten soms niet eens wie er in het westen hieraan had meegewerkt. Dat was natuurlijk vooral het geval bij kinderen.

De hulp aan joden bestond niet uit een aantal overzichtelijke parallelle stromen en stroompjes van Amsterdam naar Maastricht, Heerlen of Tienray. Die stromen maakten verbindingen met elkaar zowel aan de bron, als bij de monding, ergens in het Zuiden. Kinderen die werden meegesmokkeld uit de 'crèche' bij de Hollandsche Schouwburg, kwamen terecht bij verschillende hulporganisaties: bij de Amsterdamse Studenten Groep en via die weg bij de groep rond Hanna van de Voort in Tienray, bij hulpverleners rondom het illegale blad Trouw, bij de joodse hulpgroep rond Cesar Hiegentlich in Roermond, bij het Utrechts Kinder Comité en bij de groep rondom Heerlen, die de naam aannam van NV, een afkorting van 'Naamloze Vennootschap'. Aan de Limburgse kant van de 'stroom' ontving één hulporganisatie vaak joden van verschillende bronnen. De Maastrichtse groep van Arie van Mansum plaatste zowel joden afkomstig van zijn vriend en stadgenoot Derk van Assen, als kinderen die werden geleverd door de Amsterdamse studenten. Ook koeriers werkten soms voor meer dan één afzender en voor meer dan één ontvanger. Mieke Mees, een Amsterdamse studente, bracht zowel kinderen naar Tienray als naar Van Mansum. Tussen de organisaties 'aan de bron' bestonden vaak nauwe samenwerkingsrelaties. Joden werden soms van de ene organisatie overgedragen aan de andere. Dat gold in sterke mate voor de beide groepen studenten: het Utrechts Kindercomité en de Amsterdamse Studenten Groep. En ook aan de monding waren de grenzen tussen de hulpgroepen vaag en vloeiend. Een groep rond de Gereformeerde Kerken was nauw verweven met de NV-groep. Bijna alle hulpgroepen (met uitzondering van de groep rond Hanna van de Voort en de NV-groep) accepteerden dankbaar de toenemende hulp die zij konden krijgen van de LO. Deze zorgde ook voor ondersteuning van het merendeel van de ondergedoken joden die niet via een landelijke organisatie waren gekomen. Het is dus een chaotische werkelijkheid die ik wil beschrijven. Dit is des te moeilijker omdat weinig geschreven bronnen voorhanden zijn.¹²

Duiken in eigen streek

Ongeveer 650 Limburgse joden probeerden de oorlog te overleven door onder te duiken of door te vluchten; 480 van hen slaagden daarin. Op het einde van de oorlog doken ook nog eens tachtig gemengd gehuwde joden kortdurend onder om sterilisatie of gedwongen arbeidsinzet te ontlopen. Van meer dan tweehonderd Limburgse joden weten wij uit de lijsten van het Centraal Registratie Bureau voor Joden van na de oorlog, dat zij een onderduikadres vonden in Limburg, de meeste in of vlakbij hun eigen woonplaats. Het echte aantal onderduikers binnen deze provincie is echter zeker

---

¹² Dit overzicht is door de auteur gereconstrueerd, vooral op basis van: Flim, *Omdat hun hart sprak*.

groter. Anderen zochten een schuilplaats in Amsterdam of in het noorden van Nederland. Weer anderen trachtten met wisselend succes te vluchten, meestal via België en Frankrijk. Van de 88 joden uit Heerlen die waren ondergedoken of gevlucht, zochten ongeveer evenveel hun heil buiten Limburg als binnen de provincie.¹³

Soms was het onderduikadres zeer dicht bij huis. De 66-jarige Josefina Kosten hield zich anderhalf jaar schuil in haar eigen woning, Benzenraderweg 76 te Heerlen en werd niet gevonden.¹⁴ Het echtpaar Kreindler-Ziegenlaub uit de Wilhelminasingel in Maastricht zette zijn tweejarig zoontje Israel op 25 augustus 1942 gewoon over de heg in de tuin van de burens. Hij overleefde de oorlog dankzij de zorg van de buurvrouw en de arts die hem onder een valse naam in het ziekenhuis opnam op de afdeling besmettelijke ziekten.¹⁵

Ik vermeldde reeds bij het begin van dit hoofdstuk hoe eenvoudig en ongecompliceerd een onderduik tot stand kon komen, zoals in het geval van het gezin Meier-Jacobs. Het was eenvoudige naastenliefde of burenhulp. De heer Wijmenga uit Spaubeek had eens een vaars gekocht van de Beekse veehandelaar Louis de Leeuw. Het dier bleek ziek en De Leeuw had Wijmenga op een nette manier schadeloos gesteld. Toen De Leeuw een jaar later vroeg om een onderduikadres hoefde de zeer religieuze, gereformeerde mevrouw Els Wijmenga-Lub niet lang na te denken. De Leeuw, zijn vrouw en zijn zoon waren welkom. Onmiddellijk werd een lam geslacht om de gasten koosjer te laten eten.¹⁶

Mensen konden, min of meer bij toeval, het centrum worden van een klein hulpnetwerk. De moeder van Sibilla Lemmens-Bisschops uit Heerlen was half-jood en Sibilla hielp enkele familieleden. Deze activiteiten waren het begin van een zoektocht naar andere onderduikadressen, waarbij zij, terwijl haar man als gijzelaar was geïnterneerd in Sint-Michielsgestel, nauw ging samenwerken met Heerlense hulporganisaties.¹⁷

Soms werd een onderduik zeer minutieus voorbereid. Drie Beekse vrienden van Frans Kanarek richtten voor hem een luxe schuilplaats in op de zolder van een leegstaande fabriek. Zijn verdwijning was zorgvuldig in scène gezet. Hij schreef een brief, voorzien van zijn handtekening en zijn vingerafdruk, waarin hij aangaf dat hij was gevlucht naar Zwitserland. Zijn vrienden gingen deze brief posten in Maastricht. Enkele dagen later ontvingen de ouders de brief. De moeder van Frans ging naar het politiebureau en deed snikkend aangifte van de verdwijning van haar zoon.¹⁸

Ook in Born op het 'victualiënschip' De Zwaan was sprake van zorgvuldige voorbereiding. Het schip waar rivierschippers materialen konden kopen voor het onderhoud aan hun eigen vaartuigen, lag doorgaans afgemeerd in de haven van Born en was eigendom van Kees en Lieske Zwaans. Het bood tijdens de oorlogsjaren onderdak aan tientallen onderduikers waaronder veertien joden.¹⁹ Hier vond onder meer ook de familie Wijnperle een veilig adres. De twee meisjes Manda en Rosalie Wijnperle gingen onder een valse naam gewoon naar school. De andere leden van het gezin hielden zich verborgen. Op het dek stond een overkapping van twee meter hoog, afgesloten met een metalen deur. Na het openen van de deur stond men voor een wc-pot, die de indruk wekte dat je op het toilet was. Maar na kanteling van de pot ging een luik in de vloer open. Een trap leidde naar het vooronder, de schuilplaats van de onderduikers. Het was een ruimte van ongeveer tien vierkante meters. Dat was niet het einde van de beveiliging. Onder het kleine tafeltje lag een kleed en daaronder was

---

¹³ Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 63.

¹⁴ Ibidem, 36.

¹⁵ Persoonlijke mededeling dhr. Henk Verheij, Scheulder. De rest van het gezin Kreindler overleed in Auschwitz.

¹⁶ Van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis*, 102.

¹⁷ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Lemmens.

¹⁸ Diverse interviews auteur met inwoners van Beek.

¹⁹ Wijnperle, *Zou ik het willen overdoen?*, 68-72.

opnieuw een klein luik. Dit gaf toegang tot een vieze kruipruimte vol olieresten. In geval van nood konden de onderduikers zich verschuilen in deze als 'de hel' aangeduide ruimte. Driemaal doorstonden de vele joodse onderduikers op deze manier een onderzoek door de *Sicherheitspolizei*.²⁰

Alfred Benedik uit Beek werd, evenals anderen, geholpen door de gemeenteambtenaar Willy Sangers. Alfred was opgeroepen voor de deportatie van 25 augustus 1942. Sangers vroeg het persoonsbewijs van zijn vriend Harrie Piek. Hij knutselde er de pasfoto van Benedik op en deze leefde de rest van de oorlog verder in Castenray onder de naam Harrie Piek. De echte Harrie Piek deed enkele dagen later bij Sangers aangifte van het verlies van zijn persoonsbewijs. In aanwezigheid van NSB-burgemeester Smalbach kreeg Piek van Sangers de 'zwaarste uitbrander van mijn leven' te verwerken. 'Hoe kon je zo stom zijn om je persoonsbewijs te verliezen?' mopperde Sangers. En hij zorgde voor een nieuw document.²¹

Het initiatief tot de onderduik kon uitgaan van de hulpverlener. Cor Roggeveen uit Nederweert nodigde zijn Utrechtse collega Max Noach uit in zijn huis veiligheid te zoeken.²² De familie Bock-Sanders uit Heerlen liet zich door de voor hen volledig onbekende stadgenoten Willem en Agnita Slooten overhalen om bij hen in huis onder te duiken.²³ De familie Salmang in Maastricht dook onder op initiatief van het echtpaar Courrech Staal, aan de onderduikers nauwelijks bekende overburen.²⁴

De Gereformeerde dominee Gerard Pontier uit Heerlen had de beide broers Silber uitgenodigd om in zijn huis te komen. Salomon Silber beschrijft hoe hij in contact kwam met de dominee:

Het was een mooie warme zomerdag. Chanan en ik gingen wandelen. Wij zagen naar ons toekomen een man gekleed in een zwart costuum, wat ons deed vermoeden dat het een geestelijke was, een tamelijk dik persoon, grijs haar, kort geknipt, blauwe heldere ogen. Hij stopte, stapte van zijn fiets af, en begroette ons vriendelijk. Hij keek naar de oranjekleurige ster, met in het midden het woord 'jood'. Hij was getroffen bij het zien van dat Kaïnsteken op onze jas, en vroeg naar ons welzijn. [...] Ik vertelde hem dat wij 'vogelvrij' verklaard waren en dat in iedere dag de oproep kon komen dat de Duitsers ons naar de kampen zouden sturen. Hij vroeg me of wij hem kenden. Na ons ontkennend antwoord vertelde hij: "Ik woon in de Leonard Stassenstraat nummer 15," en voegde eraan toe: "Wanneer jullie hulp nodig hebt, dan ben ik altijd bereid jullie te helpen".²⁵

Soms probeerden vrienden en bekenden vergeefs iemand te bewegen om bij hen onder te duiken. Er zijn aanwijzingen dat in een paar plaatsen systematisch is geprobeerd om alle joden te bewegen tot onderduik. De gereformeerde dominee H. Bouma in Brunssum riep vanaf de kansel zijn gemeenteleden op om joden te helpen. In Beek was de gemeenteambtenaar Willy Sangers een centrale figuur. In Nieuwenhagen lijkt de huisarts P.J. Snijders het voortouw te hebben genomen en in Valkenburg Pierre Schunck, mede-eigenaar van de gelijknamige textielfirma.

Wanneer joden die een oproep hadden gekregen niet kwamen opdagen, ging er een verzoek tot opsporing uit van de politie van hun woonplaats. Er kwam een 'bekendmaking' in het Algemeen Politieblad. In Heerlen was zowel onderduiken, als een opsporingsverzoek in het Politieblad eerder regel dan uitzondering. In de periode van 30 augustus tot 18 september 1942 meldde de politie van

---

²⁰ J.A. Knoors, 'Buitengewone mensen in het verzet', in: Historisch Jaarboek voor het Land van Swentibold 2005 (Sittard 2005) 55-65, aldaar 63.

²¹ Interview auteur met Harrie Piek, Beek.

²² Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Roggeveen.

²³ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Slooten.

²⁴ Roebroeks en Andreas, *De Salmangs*, 19.

²⁵ Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 58.

Heerlen maar liefst 57 keer de vermissing van een joodse inwoner van die stad: de Commissaris verzocht om ‘

de opsporing, aanhouding en voorgeleiding van onderstaande personen van joodschen bloede, die verdacht worden in strijd met het bepaalde in artikel 3 van het Besluit van den Commissaris-Generaal voor de Openbare Veiligheid van 15 september 1941 van woonplaats te zijn veranderd zonder daartoe de vereischte vergunning te hebben verkregen.

Daarna volgden de namen van de gezochte joden.²⁶ Ook enkele dagen na de gedwongen ‘verhuizing’ van april 1943 naar Vught liet de politiecommissaris van Heerlen een bevel tot opsporing en aanhouding uitgaan van elf inwoners van die stad.²⁷

Een onderduik werd vaak zorgvuldig voorbereid. In andere situaties werd pas op het allerlaatste moment de beslissing genomen. Wij zagen hoe de ouders Kreindler in Maastricht hun zoontje Israel over de heg in de tuin van de burens zetten, toen de politie voor de deur stond om hen op te halen. Gerrit Cohen uit Geleen, op wie door zijn vrienden aandrang was uitgeoefend om onder te duiken, wachtte op 25 augustus 1942, op uitdrukkelijke wens van zijn vader, samen met het hele gezin op de komst van de politie. Toen er op de deur werd geklopt, vluchtte hij alsnog via de zolder van zijn woning. In een enkel geval werd nog na de arrestatie besloten iemand te redden. De vierjarige Inge Levis uit Venlo werd door een medewerker van de Joodsche Raad uit het raam van de school in de Prof. P.Willemsstraat gezet.

Limburgse niet-joden boden hulp aan honderden stads- en dorpsgenoten. Maar zij deden veel meer. Zij hielpen ook tweeduizend joden van elders. Wat begon als een hulpverlening op individuele basis, resulteerde in het ontstaan van een aantal indrukwekkende hulporganisaties.

Hulporganisaties

Tot mei 1943 bestonden er in Limburg, evenals in de rest van Nederland, geen uitgebreide netwerken die zich bezighielden met hulp aan joden. Er woonden voor de oorlog weinig joden in Limburg en voor de meeste Limburgers, ook voor leden van het verzet, was de Holocaust ver van huis. De eerste joden uit Amsterdam die terecht kwamen in Limburg, werden daartoe soms aangezet en geholpen door mensen die uit Limburg afkomstig waren, maar die in het westen van het land woonden of werkten en daar van nabij de discriminatie en vervolging van joodse medeburgers zagen. Het is ondoenlijk al deze pioniers te vermelden. Het is ook niet mogelijk omdat velen van hen onbekend zijn. Ik realiseer me dat we andere mensen tekort doen, nu ik mij beperk tot enkele voorbeelden.²⁸

Arie van Mansum en Derk van Assen uit Maastricht zijn met recht te beschouwen als pioniers. Van Mansum was vertegenwoordiger voor een chemisch bedrijf en in die hoedanigheid reisde hij veel door het land. In de jaren dertig maakte hij deel uit van een comité van de Gereformeerde Kerken in Maastricht. Zij hielpen joodse vluchtelingen. Van Assen was deurwaarder voor de Directe Belastingen en reisde veel. Ook hij was gereformeerd. Beiden handelden vanuit een sterke religieus-christelijke motivatie: ‘Door de Joden zijn wij, Christenen, in contact gekomen met de Heer.’²⁹ Zoals bij veel

---

²⁶ Diverse opsporingsverzoeken augustus-september 1942, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 216. Van de 57 gezochten overleefden er veertig de oorlog.

²⁷ Opsporingsverzoek Politie Heerlen 22 april 1943, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv.nr. 224. Alle elf overleefden de oorlog.

²⁸ Gegevens uit deze paragraaf zijn voor een groot deel ontleend aan: Cammaert, *Het verborgen front*.

²⁹ Artikelenreeks ‘Uit het Zuiden geen nieuws’ van Jan van Lieshout, Limburgs dagblad, mei-juni 1977. Deze uitspraak staat in een aflevering van 12 mei. Binnen de Gereformeerde Kerken vond in 1944 een splitsing plaats. Van Mansum en de meeste van zijn medewerkers traden toe tot de afgescheiden Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt (onderhoudende artikel 31). Dit veranderde hun inzet voor joodse onderduikers niet.

verzetsmensen in de vroege fase van de oorlog beperkten hun activiteiten zich niet tot hulp aan joden. Zij waren ook betrokken bij hulp aan 'piloten' en bij de verspreiding van het illegale blad *Vrij Nederland*. Van Assen had al joodse vluchtelingen over de grens naar België en verder naar Zwitserland geholpen. Van Mansum bracht in 1941 een joods vluchtelingengezin naar een veilige plaats in Apeldoorn. Medio 1942, nog voor de deportatietreinen uit Westerbork gingen rijden, plaatsten zij de eerste joodse onderduikers in Limburg.

Begin 1943 kwam Van Mansum in contact met de georganiseerde kinderpulporganisaties. Toen was voor hem het pioniersstadium voorbij en ging hij deel uitmaken van een groot netwerk. Hij haalde tientallen kinderen op van station Sittard en bracht vele van hen naar de familie Bosch in Hoensbroek. Dit gezin, dat eveneens deel uitmaakte van de Gereformeerde Kerken, zorgde dan dat de kinderen een pleeggezin kregen, aanvankelijk weer vooral bij gereformeerden. In totaal plaatsten Van Mansum en Van Assen ongeveer 150 joden, Limburgers en Amsterdammers, waaronder 50 kinderen afkomstig van het later te bespreken Utrechts Kindercomité.

Derk van Assen werd op 24 juli 1943, in opdracht van de *Sicherheitspolizei* gearresteerd door de politie van Maastricht. Tegelijkertijd werd ook het joodse echtpaar Sandhaus-Hoffnung uit Heer gepakt, dat was ondergedoken bij de familie Van Assen. Ook Van Assens vrouw werd gearresteerd. Het Limburgse Verzet trachtte Van Assen uit de gevangenis te bevrijden door hem te besmetten met paratyfus. Hij zou dan, naar men hoopte, worden opgenomen in het ziekenhuis, waaruit hij met geweld zou kunnen worden bevrijd. De opzet werd echter doorzien en de nachtmerrie eindigde met de executie van de al zieke Van Assen door drie medewerkers van de *Sicherheitspolizei* op 14 september 1943 in de bossen van Schadijk bij Horst-Meterik. Arie van Mansum werd op 1 oktober 1943 gearresteerd door toedoen van een verrader, H. Vastenhout. Deze was hem op het spoor gekomen omdat Van Mansum contacten had gekregen met Charles Bongaerts, een brandweercommandant in Heerlen, die aan Van Mansum distributiebonnen leverde en in wiens verzetsgroep Vastenhout was geïnfiltrerd.³⁰ Arie van Mansum nam toen de zorg voor meer dan honderd joden over. Zij kreeg in de laatste fase van de oorlog veel hulp van de LO-organisatie.³¹

Een andere Limburgse pionier was Mathieu Smedts, een ex-seminarist uit Horst-America. Hij was bevriend met pastoor H.J. (Henry) Vullings van Grubbenvorst en met diens kapelaan P.J.H. Slots. Smedts was sociaal-democraat en had enige tijd in Amsterdam gewoond. Slots had eveneens linkse sympathieën. Uit deze vriendschap bloeide in Noord-Limburg een vroeg netwerk voor hulp aan joden op en een voor Limburg bijzondere samenwerking tussen sociaal-democraten en de katholieke geestelijkheid en via de laatste met de Limburgse afdelingen van de LO. In het begin van de oorlog bood het groepje hulp aan ontsnapte Franse krijgsgevangenen, maar al snel ook aan joden. In 1941 organiseerde Smedts een vluchtweg voor joden naar Zwitserland, via de boerderij van zijn ouders aan de Zwarte Plak in Horst-America en vervolgens via Brussel. Vele tientallen joden hadden langs deze weg Zwitserland bereikt, toen Smedts op 4 november 1942 werd gearresteerd. Zijn vluchtroute

---

³⁰ H. Vastenhout maakte deel uit van een groep verraders in het kader van het *Englandspiel*. Dit was een door de Duitse *Abwehr* opgezette grootscheepse contraspionage-actie, die tot doel had Nederlanders die door de Engelse geheime dienst naar Nederland werden gestuurd, in handen te krijgen en om een geallieerde zender te gebruiken om valse informatie naar Engeland te sturen. Behalve 59 geheime agenten werden in het kielzog van deze actie ook veel Nederlandse verzetsmensen en later ook ondergedoken joden gearresteerd. Het Limburgs verzet deed op 6 november 1943 een mislukte poging om Vastenhout te liquideren. Vastenhout werd in januari 1947 door het Bijzonder Gerechtshof in Maastricht ter dood veroordeeld. Zie: Nieuwsblad van het Zuiden, 21 januari 1947.

³¹ Arie van Mansum werd enkele maanden na zijn arrestatie weer vrijgelaten, later opnieuw gearresteerd, maar overleefde de oorlog. Met de door hem geplaatste en verzorgde onderduikers liep het niet altijd goed af. Eén kind, de Maastrichtse Léon Wesly, werd gearresteerd op zijn onderduikadres in Voerendaal en tien joden werden op 16 november 1943 gearresteerd bij gemeentesecretaris Fleischeuer in Oirsbeek. Ook Fleischeuer zelf werd gevangen genomen en overleed in het concentratiekamp. Zie ook: Cammaert, *Het verborgen front*, 282-287 en 402-404.

bleef na zijn arrestatie nog geruime tijd functioneren door de inzet van socialistische vrienden.³² Priester en musicoloog Henry Vullingshs was vanaf begin 1939 pastoor in Grubbenvorst. Hij kende een paar joodse onderwijzers in Amsterdam. Hij preekte al vroeg tegen de gevaren van het nationaal-socialisme. Dit gebeurde in eendrachtige samenwerking met zijn kapelaan P. Slots, ook muziek liefhebber en sociaal-democraat. Slots onderhield contacten met Koos Vorrink en met medewerkers van de VARA-radio waaronder de musicoloog P. Tiggers. Een citaat uit een preek van Vullingshs op zondag 12 mei 1940: 'Onze soldaten kunnen niets meer doen; nu is het de beurt aan ons; wij zullen de Duitsers dwars zitten waar wij kunnen.'³³ Dit waren profetische woorden: Vullingshs zat de Duitsers dwars. Vanaf begin 1942 wijdden de twee priesters zich samen met hun vriend Smedts aan de redding van joden. Smedts, Slots en Vullingshs hielpen zowel Limburgse als Amsterdamse joden aan een onderduikadres in de dorpen op het platteland van Noord-Limburg. Nadat Smedts was gearresteerd in het najaar van 1942 werden Vullingshs en Slots geleidelijk onderdeel van grotere hulporganisaties. Zij hadden via Smedts contacten gekregen met de groep rond J.G. (Joop) Westerweel. Deze was socialist en pacifist. Hij was leraar aan een school in Bilthoven op socialistisch-pacifistische grondslag. Deze instelling, onder leiding van C. Boeke, had zich ontfermd over een groep joodse jongeren, die door de Duitse maatregelen van hun eigen scholen waren verwijderd. De joden bereidden zich als 'Palestina-pioniers' voor op emigratie naar het Beloofde Land. Zij woonden samen in een woonoord in Loosdrecht. Systematisch werden voorbereidingen getroffen voor de vlucht naar het buitenland of voor een eventuele onderduik van de 'Palestina-pioniers'. Toen in augustus 1942 het gerucht ging dat woonoord Loosdrecht door de Duitsers zou worden ontruimd, beschikten Westerweel en zijn vrienden over de nodige onderduikadressen.³⁴ Via Smedts waren ze in Limburg terecht gekomen bij Vullingshs en Slots. Vanuit Grubbenvorst werden tussen 75 en 100 Palestina-pioniers ondergebracht in Noord-Limburg. De meesten werden naar Limburg gebracht door Chiel Salomé en gingen via Vullingshs naar Eugénie Boutet, een onderwijzeres in Sevenum, het geboortedorp van Vullingshs. In totaal kwamen er in dit dorp dertig van hen terecht. Boutet had ook een belangrijke rol in de LO. 'Haar' onderduikers werden later in de oorlog volledig verzorgd door de plaatselijke LO-afdeling onder leiding van P.J. (Piet) Arts.³⁵ De grote groep strijdbare Palestina-pioniers die in Sevenum was terechtgekomen, kwam regelmatig bij elkaar in de bossen in een schuilplaats, die de naam 'Palestina-soos' kreeg.

Eugénie Boutet was de centrale figuur voor de joodse onderduikers in Sevenum. Mede dankzij haar inspanningen was het aantal onderduikers in het dorp, in vergelijking tot het aantal inwoners, het grootste van heel Limburg. Na de oorlog lieten 58 in Sevenum verblijvende joden zich registreren bij het Centraal Registratiebureau voor Joden. Omdat in het algemeen slechts ongeveer de helft van de onderduikers zich daadwerkelijk meldde, kan men stellen dat in Sevenum meer dan honderd joden de oorlog zullen hebben overleefd, op een eigen bevolking van 3424 zielen. Joden vormden er in 1944 drie procent van de bevolking. Hoe het in het dorp toeging, blijkt uit een uitspraak van koerier Chiel Salomé:

De gastvrijheid in en om Sevenum was groots, alles kon, alles was mogelijk en werd zonder meer gedaan. Wij werkten in een sfeer van vertrouwen waarin veel mensen eendrachtig samenwerkten en zich in goede harmonie verzetten tegen de vijand. Huizen, deuren en harten stonden open. De onderduikers waren èn welkom, èn ook ik werd steeds hartelijk ontvangen. Bij al ons werk was Eugénie [Boutet] de sleutelfiguur. Ik klopte nooit vergeefs bij

---

³² Cammaert, *Het verborgen front*, 315. Na zijn arrestatie en een verblijf in de strafgevangenis in Scheveningen (het 'Oranjehotel') werd Smedts op 17 november 1942 in Utrecht ter dood veroordeeld. De straf werd echter niet uitgevoerd. Hij overleefde de oorlog in gevangenschappen in Sonnenberg en in Wolfenbüttel. Na de oorlog werd hij onder meer hoofdredacteur van Vrij Nederland. Zie ook: W.H. Leenen, *Grubbenvorst en Lottum in oorlogs- en bezettingstijd 10 mei 1940 – 26/27 november 1944* (Grubbenvorst 1994) 67.

³³ Cammaert, *Het verborgen front*, 137.

³⁴ Braber, *Joden in verzet*, 83-86.

³⁵ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Boutet.

haar aan. Zij wist altijd raad. De pastoor van Grubbenvorst [Vullingsh] steunde en beaamde ons werk.³⁶

Een groter compliment voor de bevolking is niet denkbaar. Vier joodse onderduikers uit de groep van beschermelingen van Vullingsh en Boutet werden toch slachtoffer van de nazi's. In augustus 1944 werden op diverse plaatsen rondom Horst razzia's uitgevoerd door de *Sicherheitspolizei*. Daarbij werden in Grubbenvorst de Amsterdammer Joop Veldman en de Venlose mevrouw Fannie Wolff-Goldstein gearresteerd. Beiden werden vermoord in Auschwitz. Op 2 september 1944 werd het bejaarde echtpaar Emanuel en Helena Maisonpierre-Compris uit Venlo, dat was ondergedoken bij de familie Timmermans in Sevenum, gearresteerd en overgebracht naar het politiebureau in Venlo. Zij werden op Dinsdag, 5 september geëxecuteerd bij het Zwarte Water bij Venlo.

Smedts overleefde zijn gevangenschap. Slots werd gearresteerd op 14 augustus 1943 en verbleef de rest van de oorlog in kamp Amersfoort. Vullingsh ging door met zijn werk. Op 1 mei 1944 werd ook hij gearresteerd, waarschijnlijk niet wegens zijn hulp aan joden, maar wegens zijn lidmaatschap van de LO. Via de strafgevangenis van Maastricht en de kampen Vught en Sachsenhausen kwam hij terecht in Bergen-Belsen, waar hij op 9 april 1944 overleed aan dysenterie.³⁷ Westerweel werd in maart 1944 gearresteerd en op 11 augustus in Vught gefusilleerd.

Tot begin 1943 werd de meerderheid van de onderduikers geholpen buiten grote hulporganisaties om. Veel joden uit het westen van het land deden een beroep op individuele relaties in Limburg. Maar het kwam ook voor dat zij op goed geluk uit de trein stapten op een van de kleine Noord-Limburgse stations en in de nabijgelegen dorpen Oostrum, Oirlo, Horst of Sevenum aanklopten aan de deur van een pastorie of een boerderij. Deze hulpvraag van volkomen onbekenden werd vaak positief beantwoord.

Vermoedelijk de grootste georganiseerde hulporganisatie voor joden in Limburg was de groep rond Harmen Stakenborg uit Brunssum en Kees Paasen uit Heerlen. Beide mannen hielden zich, vóór hun intensieve samenwerking, al op kleine schaal bezig met hulp aan joodse onderduikers. Winkelier Paasen had in 1942 een aantal joodse Amsterdammers in Heerlen ondergebracht. LO-lid Stakenborg begon daarmee in 1943 op verzoek van LO-rayonleider pater W. van der Geest. Toen beiden elkaar hadden gevonden werd de hulpverlening grootschaliger. Zij werkten daarbij ook samen met Joop Westerweel, die we eerder al tegenkwamen bij het netwerk rond Smedts en Vullingsh, een bewijs temeer hoezeer de verschillende hulporganisaties in Limburg met elkaar verweven waren. Amsterdamse joden werden groepsgewijs en voorzien van valse persoonsbewijzen, per trein van Amsterdam naar Sittard vervoerd onder begeleiding van 'Henny', een Amsterdamse koerierster. Nadat zij in een café bij het station in Sittard een beetje op verhaal waren gekomen, reisden zij verder per tram naar Brunssum, nu onder begeleiding van de heer Stakenborg of zijn zoon Gerard. Bij diverse haltes op het traject Sittard-Oirsbeek-Brunssum stapten mensen uit en werden daar opgevangen door medewerkers van de lokale LO-afdelingen. De resterende joden gingen mee naar de woning van Stakenborg en werden van daaruit verdeeld over diverse gezinnen. Als er even een tekort was aan gastgezinnen verbleven soms wel tien joden tegelijk in het huis van de familie Stakenborg. Na een razzia op 9 februari 1944 werden drie onderduikers die door de groep waren geplaatst, gearresteerd.³⁸ Paasen besloot toen om zelf onder te duiken in Amsterdam. Van hieruit stuurde hij op nog grotere schaal joden naar zijn vriend Stakenborg in Limburg. Op deze manier vonden ongeveer 250 Amsterdamse joden in Limburg onderdak. De meesten kwamen terecht in Brunssum, Schinveld, Oirsbeek, Heerlen en Hoensbroek.³⁹ Een aantal van hen werd later

³⁶ Brief M.J. Salomé, zoals geciteerd in : Cammaert, *Het verborgen front*, 425-426.

³⁷ Cammaert, *Het verborgen front*, 143-144.

³⁸ Twee van hen, Rosalie Sternfeld-Egger uit Roermond en Aaltje Wijsenbek-Bas uit Amsterdam, overleden in Auschwitz.

³⁹ Brief Burgemeester Brunssum, 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Brunssum).

overgebracht naar Roermond. Op 19 juni 1944 trof de groep een nieuwe tegenslag doordat het uit vier leden bestaande gezin Van Praag uit Amsterdam in Heerlen werd gearresteerd.⁴⁰

Hugo Brandsma was de schuilnaam van H. van der Wielen uit Delft, de leider van een kleine hulporganisatie met medewerkers in zowel het westen van Nederland, als in Midden-Limburg. Een der medewerkers, de Haarlemer C. van Donselaar, had zijn intrek genomen in hotel Het Gouden Kruis in Roermond. Volgens Cammaert zou de groep tussen de honderd en tweehonderd joden hebben geplaatst in diverse plaatsen in Midden-Limburg.⁴¹ In het voorjaar van 1944 werden drie joden die door de groep waren geplaatst, mevrouw Sientje Prijs-Blog en twee van haar kinderen, gearresteerd door de *Sicherheitspolizei*. Ook de gastheer J. Berkhout werd meegenomen.⁴²

Nauw verbonden met de groep-Brandsma was een hulplijntje dat was opgezet door de Roermondse jood Cesar (Kees) Hiegentlich. Omdat hij zijn bedrijf moest beëindigen als gevolg van de anti-joodse maatregelen, vertrok hij naar Amsterdam.⁴³ Vandaar stuurde hij al vroeg in de oorlog joden, waaronder een aantal kinderen die uit de crèche bij de Hollandsche Schouwborg afkomstig waren, naar vrienden in Roermond. Een belangrijk adres was Truus Jetten in Horn, zij was huishoudster bij Hiegentlich in Roermond. De ouders van Jetten hadden een boerderij in De Weerd bij Roermond. Via hen werd de hele uitgebreide familie Jetten ingeschakeld en ook een andere inwoner van het dorp, Mathias Sonnemans.⁴⁴ Op die manier werd het kleine dorp aan de Maas een centrum voor joodse onderduikers. Voor de verzorging van haar pupillen kon mevrouw Jetten terugvallen op de groep-Brandsma en de LO.

De gereformeerde dominee Leendert Overduin uit Enschede hielp honderden joden uit de regio Twente onderduiken. Hij werkte daarbij samen met vertegenwoordigers van de Joodsche Raad. Zo groot was het aantal joden dat via hen een veilige plaats zocht, dat Twente 'vol' raakte. Daarom week de dominee uit naar andere gewesten, waaronder Limburg. Hij kwam in contact met de eveneens gereformeerde Herman Hellenbrand uit Heerlen-Molenberg. Via hem werd een aantal joden in de omgeving van Heerlen ondergebracht. Cammaert spreekt van ruim honderd in totaal. Dat getal lijkt aan de hoge kant, want na de oorlog gaven van de ruim duizend joden die zich in Limburg meldden bij het Centraal Registratiebureau voor Joden, slechts tien een oorspronkelijke woonplaats in Twente op. Enige tientallen lijkt dan ook een betere schatting. Op 20 juni 1944 deed de *Sicherheitspolizei*, onder leiding van H.W. Conrad en J. Straten, op aanwijzing van en geholpen door jodenjager en landwachter Mathias Josef Raeven, een inval in de woning van Hellenbrand. De onderduiker Arend de Leeuw en zijn vrouw Mientje werden gearresteerd. Hun nog geen twee jaar oude dochter Liesje werd bij de razzia niet gevonden. Ook de heer en mevrouw Hellenbrand werden gearresteerd.⁴⁵

De meeste joden kwamen per trein naar Limburg, begeleid door tussenpersonen. Soms waren dat mensen die deel uitmaakten van een Amsterdamse organisatie, soms werden zij ook opgehaald door een Limburgse hulpverleenster of hulpverlener. Zij stapten uit op de stations Sittard en Geleen of op de kleine stationnetjes van Horst-Sevenum en Venray (Oostrum). Een belangrijk persoon die veel joden namens de groep Westerweel naar Venray en Horst-Sevenum bracht was de eerder genoemde

---

⁴⁰ Alle vier leden van het gezin Van Praag kwamen om in Auschwitz of tijdens een dodentocht op het einde van de oorlog.

⁴¹ Cammaert, *Het verborgen front*, 431.

⁴² Mevrouw Prijs overleed in Auschwitz, maar haar twee kinderen overleefden het kamp. Berkhout overleefde zijn gevangenschap en het daarop volgende concentratiekampleven, niet. Hij verdronk waarschijnlijk toen het schip, waarmee gevangenen westwaarts werden vervoerd bij de komst van de Russen, op de Oostzee werd getorpedeerd.

⁴³ Kees Hiegentlich zelf werd gearresteerd en overleed op 2 december 1943 in Auschwitz.

⁴⁴ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Jetten en Sonnemans.

⁴⁵ Zowel het echtpaar De Leeuw als het echtpaar Hellenbrand overleefden hun gevangenschap.

Chiel Salomé uit Hardinxveld. Op de stations stonden dan Limburgse hulpverleners te wachten om hun gasten op te vangen. De Palestina-pioniers, die via de groep-Westerweel kwamen, liepen dan te voet de tien kilometer van Oostrum naar Sevenum. Na de arrestatie van Salomé in december 1943 werden de joden door Ellie Waterman uit Amsterdam naar station Horst-Sevenum begeleid.

In Utrecht was onder anderen Hetty Voûte een belangrijke verbindingsvrouw tussen het westen en de perifere provincies. Mieke Mees, Tineke Haak en Alice Brunner waren de vaste tussenpersonen tussen de Amsterdamse Studenten Groep en Limburgse hulpverleners. Mieke Mees, een studente medicijnen, werd speciaal aangetrokken door de Amsterdamse studenten om kinderen naar Limburg te vervoeren. Zij bracht hen zowel naar de groep van Van Mansum in het zuiden, als naar de later te bespreken groep rond Tienray. Zij reisde met de kinderen naar station Geleen-Lutterade en naar Venray-Oostrum. De eerste keer dat zij met negen kinderen naar Geleen kwam, was er een ernstig probleem. De afspraken over wie hen zou opvangen waren kennelijk niet duidelijk genoeg geweest: er was niemand op het station om hen op te vangen. Een toevallige voorbijganger viel het op dat daar een meisje met een grote groep kinderen doelloos rondliep. Hij trok meteen de juiste conclusie en bracht hen naar een adres in Geleen, waar hij wist dat joden werden opgevangen.⁴⁶ Voor de NV-organisatie in Heerlen en omgeving, die later ter sprake komt, werden veel kinderen naar Sittard gebracht door twee meisjes uit Amsterdam, Rebecca van Delft en Jooske de Neve, beide 18 jaar jong en overtuigd christelijk. Later kwam daar Annemarie van Verschuer bij. Toen Rebecca en Jooske hun werk als koerierster moesten staken, werden de kinderen vaak opgehaald vanuit Limburg door Truus Vermeer uit Brunssum. Ook Hanna van de Voort uit Tienray, de spil van een groot hulpnetwerk in Noord-Limburg, haalde een deel van 'haar' kinderen zelf op in Amsterdam. Guusje Slooten uit Heerlen haalde 24 joden op in Amsterdam en liet hen met de hulp van haar ouders, in Heerlen en omgeving onderduiken.⁴⁷

Ook het vervoer van joden binnen Limburg kon een gevaarlijke en avontuurlijke zaak zijn. Mensen werden van het ene naar het andere adres verplaatst in het donker op de fiets of verstopt op een boerenwagen met hooi. Jean van Dijk uit Grubbenvorst – en ook anderen in de Noord-Limburgse Maasdorpen deden dat – zette in de nacht joden in een roeibootje over de Maas.⁴⁸

Hulp aan joodse kinderen

Honderden gezinnen in Limburg waren bereid een kind in huis op te nemen. Hulp aan joodse kinderen was minder problematisch dan hulp aan volwassenen. Men kon gemakkelijker met een kind reizen: jonge kinderen hadden geen persoonsbewijs en hoefden geen ster te dragen. Men kon de aanwezigheid van een vreemd kind beter uitleggen aan de burens als een 'uitgebombardeerd Rotterdammertje'. Eén kind meer viel nauwelijks op in de grote Limburgse gezinnen. Het verschil tussen ondergedoken kinderen en volwassenen komt ook tot uiting in de overlevingscijfers. In heel Nederland werd een derde van de ondergedoken volwassenen alsnog gearresteerd, van de kinderen minder dan vier procent.⁴⁹

Bert Jan Flim deed een onderzoek naar de georganiseerde hulp aan joodse kinderen. Van de 1355 pleeggezinnen, die een of meer joodse kinderen zonder hun ouders in huis opnamen, bleken er 434 in Limburg te wonen, 32 procent van het totaal.⁵⁰ Dit terwijl de Limburgse bevolking minder dan 9 procent van de bevolking van Nederland uitmaakte. Dat beeld wordt bevestigd door de gegevens die zijn verzameld door het Centraal Registratiebureau voor Joden. Onder de ruim duizend joden die vlak na de bevrijding in de provincie Limburg werden geregistreerd waren 325 kinderen van buiten de

---

⁴⁶ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Mees.

⁴⁷ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Slooten.

⁴⁸ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Van Dijk.

⁴⁹ Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 124.

⁵⁰ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 401.

provincie, die in Limburg waren ondergedoken zonder hun ouders. Van hen vonden er 147 onderdak in de Oostelijke Mijnstreek, 104 op het platteland van Noord-Limburg ten westen van de Maas en ten noorden van Baarlo. Een aantal van hen was op individuele basis naar Limburg gebracht door hun ouders. De meesten echter kwamen via grotere hulporganisaties.⁵¹

De hulpverlening aan joodse kinderen kwam op gang na een aantal belangrijke gebeurtenissen. Op de eerste plaats doken in de eerste maanden van 1943 veel studenten onder. Zij hadden bevel gekregen schriftelijk te verklaren dat ze zich zouden onthouden van iedere tegen het Duitse Rijk gerichte actie: de zogenaamde 'loyaliteitsverklaring'. Mannelijke studenten die deze verklaring niet tekenden, zouden worden opgeroepen voor de arbeidsinzet. De meesten verkozen daarom onder te duiken. Die neiging werd nog versterkt doordat, als vergelding voor de dodelijke aanslag op de leider van het Nederlandse vrijwilligerslegioen, generaal H.A. Seyffardt, op 5 februari 1943 een razzia werd gehouden onder studenten. Door deze maatregelen had de Duitse bezetter zelf een grote groep geharnaste, jonge en intelligente tegenstanders gecreëerd, die bovendien tijd had voor clandestiene activiteiten.⁵² De tweede belangrijke ontwikkeling was, dat de grote stakingsgolf van april-mei 1943 en de daarop volgende bloedige represailles door de Duitsers veel Nederlanders had veranderd. Zij werden van redelijk passieve toeschouwers omgevormd tot actieve tegenstanders van de bezettende macht. En tenslotte werd in het begin van 1943 steeds meer bekend over het lot der joden na hun deportatie naar het oosten. Meer mensen raakten ervan overtuigd dat veel joden en met name de kinderen, hun wegvoering uit Nederland niet zouden overleven. Er ontstonden goed gecoördineerde acties om tenminste zoveel mogelijk kinderen uit de handen van de Duitsers te redden. Die acties konden rekenen op steun van steeds meer mensen.

In zowel Amsterdam als Utrecht ontstonden studentengroepen die zich specifiek bezighielden met de hulp aan joodse kinderen. Het Utrechtse Kinder Comité (UKC) stond onder de bezielende leiding van Jan Meulenbelt, daarbij vanaf het begin geholpen door Hetty Vôte. In de Amsterdamse Studenten Groep (ASG) speelden Piet Meerburg en Wouter van Zeytveld in de beginfase de centrale rol. Vrouwelijke studenten waren in beide organisaties erg belangrijk: ze hadden meer bewegingsvrijheid omdat zij niet verplicht waren zich voor de arbeidsinzet te melden. Zij brachten doorgaans de kinderen naar hun bestemmingen. Tussen de Utrechtse en Amsterdamse studenten werd nauw samengewerkt. De kinderen kwamen vooral uit de hoofdstad, maar de Utrechtse studenten beschikten over de meeste onderduikadressen. De kindercomités kregen niet alleen morele, maar ook financiële steun uit het kerkelijk Fonds voor Bijzondere Nooden via de aartsbisschop van Utrecht, *monseigneur* Jan de Jong.⁵³

De kinderen kwamen van allerlei kanten. Sommige joodse ouders verzochten zelf aan de studenten om zich over hun kinderen te ontfermen. De Amsterdamse kinderarts Ph.H. Fiedeldij Dop probeerde om ouders van zijn patiëntjes en later ouders van kinderen die voor deportatie waren opgeroepen, over te halen hun kinderen aan de studenten af te staan.⁵⁴ Op dezelfde wijze trachtte de vrouwelijke advocaat Lau Mazirel ouders te overtuigen.⁵⁵ Vanaf februari 1943 waren de meeste kinderen afkomstig uit de crèche bij de Hollandsche Schouwburg aan de Plantage Middenlaan in Amsterdam. De voormalige joodse schouwburg was in gebruik genomen als een tijdelijk reservoir voor joden die waren gearresteerd bij ophaalacties en razzia's in de stad. Meer dan 15.000 joden passeerden de Hollandsche Schouwburg op hun reis van Amsterdam via Westerbork naar Auschwitz en Sobibor. Onder hen waren meer dan 5000 kinderen. Deze werden, als ze jonger waren dan 13 jaar, vaak tijdelijk opgevangen in een tegenover de schouwburg gelegen gebouw, dat de naam 'crèche' kreeg. Van deze kinderen werden er in de periode van januari tot september 1943 ongeveer 600 naar

---

⁵¹ RHCL, Archief 07 E 09, Militair Gezag, DMC Venlo, inv. nr. 3.

⁵² Flim, *Omdat hun hart sprak*, 39-40.

⁵³ Ibidem, 31-68.

⁵⁴ Ibidem, 45.

⁵⁵ Ibidem, 152.

buiten gesmokkeld. Zij werden uitsluitend weggehaald met instemming van hun, in de Schouwburg verblijvende, ouders. Men gebruikte verschillende methoden om de kinderen te ontvoeren. Sommigen werden door de joodse 'directeur' van de Schouwburg, Walter Süsskind, heimelijk overgedragen aan niet-joodse helpers. Hij kon dat vaak doen, omdat de commandant van de wacht, de SS-er Alfons Zündler bewust een andere kant opkeek. Süsskind en zijn medewerker Felix Halberstadt zorgden ervoor, dat de lijsten van aanwezige joden zodanig werden vervalst, dat de Duitsers geen argwaan kregen. Andere kinderen werden als 'zieken' opgenomen in het ziekenhuis en van daaruit ontvoerd. Weer anderen werden heimelijk vanuit de crèche en met medeweten en medewerking van de trambestuurder, in een voorbijrijdende tram gezet en daar door hulpverleners opgevangen. Zuigelingen werden ontvoerd in wasmanden, verstoppt onder de vuile was. Kinderen 'verdwenen' tijdens de dagelijkse wandelingen die de crècheleidsters met ze mochten maken. Sommige hulpverleners meldden zich in SS-uniform bij de crèche en eisten op hoge toon een aantal kinderen op. Vanaf april 1943 werden er ook kinderen aan helpers overgedragen vanuit de naast de Schouwburg gelegen Hervormde Kweekschool, waar grote aantallen leraren en leerlingen op de hoogte waren van de activiteiten. Dat alles gebeurde met medewerking en vaak op initiatief van de crècheleidster Henriette Pimentel, daarbij geholpen door Virrie Cohen, de dochter van David Cohen, een der voorzitters van de Joodsche Raad. Virrie werd na de deportatie van Pimentel haar opvolgster als leidster van de crèche. Zij bleef dat tot het tijdstip dat de hele crèche werd ontruimd op 29 september 1943. Toen dook zij onder in Tienray en nam als laatste wanhoopsdaad nog vijftien kinderen mee.⁵⁶ Ook de jonge Lilly Kettner, die in de crèche had gewerkt, kwam in Limburg terecht. Zij slaagde er in om te ontsnappen uit Westerbork en dook met hulp van Piet Arts onder in Sevenum.⁵⁷

De studenten waren niet de enigen die kinderen haalden uit de crèche. De Amsterdammer Joop Woortman en zijn vrouw Semmy benaderden ouders met de vraag of die hun kinderen wilden afstaan. Later haalden zij de meeste kinderen uit de crèche. Zij werden de 'leveranciers' voor een professionele groep die we later zullen leren kennen onder de naam NV, afkorting van 'Naamloze Vennootschap'. Ook medewerkers van de 'NV' namen op de laatste dag van het bestaan van de crèche nog veertien kinderen mee naar Heerlen. Een der organisatoren van de hulp vanuit de crèche, Maurice Hirschel, zocht toen via deze weg een schuilplaats bij de paters in Stein. Nadat de crèche was opgehouden te bestaan werd nog een laatste zuigeling uit de Schouwburg zelf weggehaald en onder de naam Hansje de Bruijn ondergebracht bij een gezin te Urmond.⁵⁸

Een aantal kinderen zonder ouders, eveneens voor een groot deel afkomstig uit de crèche, werd gered door een verzetsgroep die was gevormd rond het illegale blad *Trouw*. De hulp aan hen begon in april 1943. Het was slechts één van de vele verzetsactiviteiten van deze groep. Eén der leidende personen was Gesina van der Moolen, die samen met haar vriendin Mies Nolte een vakantiehuisje had in Vlodrop. Hier namen zij vijf kinderen mee naar toe en plaatsten hen in Midden Limburg. Alle geplaatste kinderen kwamen later onder de zorg van de LO.⁵⁹

De kinderen werden aanvankelijk opgevangen op adressen in de regio Amsterdam en Utrecht. Veel gingen er naar Friesland en Twente. Toen het contact met Limburg eenmaal was gelegd, gingen vooral de donkerharige kinderen naar diverse Limburgse opvangadressen. Het betrof een aanzienlijk aantal, misschien wel vijfhonderd. De meeste kinderen werden geplaatst gedurende de maanden april tot september 1943. Zij verbleven gemiddeld in drie tot vier gastgezinnen: het aantal gastouders was dus groter dan het aantal kinderen. Zij kwamen in de provincie langs verschillende wegen.

---

⁵⁶ Ibidem, 121-158. In Tienray werd Virrie de rechterhand van hulpverleenster Hanna van de Voort.

⁵⁷ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Arts.

⁵⁸ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 158-160.

⁵⁹ Ibidem, 107-109.

Het Utrechts Kindercomité bracht enkele tientallen kinderen, meestal afkomstig uit Amsterdam, rechtstreeks naar Limburg. Dit gebeurde vaak via personen die ook volwassen onderduikers – joden en niet-joden – onderbrachten: Charlotte van Berckel in Heerlen, Arie van Mansum in Maastricht en andere leden van de Gereformeerde Kerken, Boy Edgar in Heumen en Mook, aalmoezenier L.J. Roumen te Maastricht, de ambtenaar J. Vrij uit Maastricht, de familie A. van der Gronden in Valkenburg, de uit Roermond afkomstige jood Cesar Hiegentlich en Truus Jetten uit Horn en P. Dolls uit Nieuwenhagen.⁶⁰

De grootste aanvoer vanuit Amsterdam via Utrecht naar Limburg kwam via een omweg. Tini van de Bilt en Paul Terwindt ('Ome Jan') en hun medewerkers waren in Arnhem begonnen met het kinderwerk als een 'filiaal' van het UKC.⁶¹ Zij gingen echter steeds meer te werk als een zelfstandige organisatie en haalden later zelf 'crèche-kinderen' op uit Amsterdam. Paul Terwindt legde contacten met mensen in Zuid-Limburg, zoals het echtpaar Th. Huurdeman en mevrouw S. Lemmens-Bisschops in Heerlen. Tini van de Bilt kon 'haar' kinderen vaak kwijt bij Jan Knapen, kassier van de Boerenleenbank in Panningen. Deze bracht hen dan onder bij pleegouders in Noord- en Midden-Limburg, van Sevenum tot Heythuysen. In totaal zouden door 'Arnhem' 176 personen in Limburg zijn geplaatst, meer dan honderd via Van de Bilt en Knapen en meer dan zestig via Terwindt in Zuid-Limburg. In de meeste gezinnen hoefde geen kostgeld te worden betaald en de nodige distributiebescheiden kwamen van de Limburgse LO of van Amsterdamse, Utrechtse of Arnhemse verzetsorganisaties. Van de kinderen in Noord-Limburg werd er slechts één gearresteerd, bij een razzia in Helenaveen. Ook in Zuid-Limburg viel één slachtoffer. Alle helpers overleefden de oorlog.⁶²

Terwindt bleef 'zijn' cliënten begeleiden en bemoedigen. De vijftienjarige Louis Mossel uit Amsterdam, wiens ouders werden gedeporteerd terwijl Louis in het ziekenhuis was opgenomen, werd door Terwindt met enige moeite overgehaald om te gaan onderduiken. Toen in de eerste Amsterdamse onderduikgezinnen problemen ontstonden, wilde Louis zich vrijwillig bij zijn ouders in Westerbork voegen. Weer haalde Terwindt hem over: hij bracht hem naar het gezin van Guus en Céline Hustinx-Thijs in Heerlen. Hier werd hij liefdevol opgenomen als dertiende van hun kinderen.⁶³

Het meest omvangrijke netwerk van hulpverleners van joodse kinderen op het platteland van Noord-Limburg kwam tot stand in mei 1943. Piet Meerburg van de Amsterdamse Studenten Groep (ASG) kwam in contact met de student Karel Ex uit Venlo. Ex kende de onderwijzeres Eugénie Boutet in Sevenum, die zich reeds intensief bezig hield met het onderbrengen van joden. Hij vroeg haar om hulp. Boutet zag echter geen mogelijkheid om zelf ook nog de hulp aan joodse kinderen toe te voegen aan al haar andere activiteiten. Zij nam contact op met haar nicht en vriendin, de kraamverzorgster Hanna van de Voort in Tienray. Bij Hanna zat Nico Dohmen, een student uit Kampen, ondergedoken. Hanna en Nico gingen de kern vormen van een netwerk van mensen dat joodse kinderen liet onderduiken. Zij kregen daarbij later hulp van de ondergedoken jood Kurt Löwenstein, geboren in 1925 als zoon van een advocaat in Berlijn. Hij was in 1940 samen met zijn ouders gestrand in Rotterdam, bij een poging per boot naar Amerika te vluchten. Hij dook onder de naam Ben Schrijder ('Ome Ben') onder op verschillende adressen in Noord-Limburg. Hij werkte spoedig vanuit zijn onderduikadres de hele dag voor Hanna en Nico. Verder kon men altijd rekenen op tenminste drie priesters (Ed Miedema, kapelaan in Gennep, Henry Vullingsh, pastoor van Grubbenvorst en pastoor J.A.H. Dinckels van Tienray) en op een netwerk van contactpersonen in diverse dorpen van Noord-Limburg. Op gevaar af iemand tekort te doen vermelden wij hier met ere bakker Wiel Houwen uit Horst, de smid Toontje Peeters en Hand van der Pas uit Broekhuizenvorst en de onvermoeibare schooljuffrouw Eugénie Boutet uit Sevenum.

⁶⁰ Cammaert, *Het verborgen front*, 397-404 en 446.

⁶¹ Paul Terwindt heeft zich na de bevrijding sterk ingezet voor het recht van pleegouders om de door hen geredde kinderen niet af te staan aan joodse (verre) verwanten.

⁶² Flim, *Omdat hun hart sprak*, 191-196.

⁶³ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Hustinx.

De groep bracht meer dan honderd kinderen onder, meestal in kleine boerendorpen aan de westoever van de Maas in Noord-Limburg. Wanneer Dohmen of Van de Voort om onderdak vroegen bij een boeregezin, was het antwoord in de helft van de gevallen positief. De dorpen Blitterswijk, Meerlo, Swolgen en Tienray die samen de gemeente Meerlo vormden, telden in die tijd 2500 inwoners. Er waren tenminste 34 kinderen door Hanna van de Voort ondergebracht. Broekhuizen en Broekhuizenvorst (samen minder dan 1000 inwoners) huisvestten er 19. De kerkdorpen Oirlo en Castenray (1500 inwoners) zestien en Melderslo (900 inwoners) zeven. Het was druk in Noord-Limburgse dorpen als Swolgen, Oirlo en Sevenum, want de tientallen joodse kinderen, afkomstig uit Tienray, leefden er in de illegaliteit samen met eveneens tientallen volwassenen joden die via andere kanalen in deze dorpen hun toevlucht hadden gezocht, onder andere via de groep-Westerweel. Ed Miedema in het verre Gennep fungeerde in dit gezelschap als een soort achterwacht. Als er meer kinderen aankwamen in Tienray dan Van de Voort en Dohmen direct konden plaatsen, konden zij altijd een beroep doen op kapelaan 'Bas'. Deze bracht een twintigtal joodse kinderen onder dak, die dan werden verzorgd door de LO, waarvan Miedema zelf deel uitmaakte.⁶⁴

Veel kinderen werden met de trein naar Limburg gebracht door Tineke Haak of Mieke Mees. Na hun aankomst op station Venray-Oostrum werden ze door Hanna of Nico overgenomen. Vervolgens ging het per bus, te voet of bij Nico achter op de fiets naar Tienray. Soms ging Hanna zelf de kinderen in Amsterdam ophalen. Ook meldden zich sommige joden op eigen initiatief bij haar aan. Hoe intensief er werd gezocht naar een passend pleeggezin was afhankelijk van het aantal kinderen dat moest worden geplaatst. Ook kwam het omgekeerde voor: als er een geschikt gezin voorhanden was, gaven Hanna en Nico de 'bestelling' door aan Amsterdam: een pak surrogaat-koffie (een jongen) of een pak thee (een meisje).⁶⁵ Tienray kreeg van de ASG vaak de kinderen die het moeilijkst waren te plaatsen: jongetjes, oudere kinderen en kinderen met zwarte haren, die er 'joods' uitzagen.

Alle kinderen kregen een valse naam en een vals persoonsbewijs. Op de Limburgse boerderijen gingen zij door voor 'Rotterdamertjes', die in hun gebombardeerde stad geen dak meer boven hun hoofd hadden. De kinderen kregen een echte inburgeringscursus, waarin hen veel werd verteld over Rotterdam, waar ze immers vandaan heetten te komen, en over het katholieke geloof, waar zij intensief mee te maken zouden krijgen. Als ze oud genoeg waren, gingen zij meestal onder een valse naam gewoon naar school.⁶⁶ De medewerkers van de groep-Tienray legden regelmatig huisbezoeken af bij alle gastgezinnen. Daarbij losten zij problemen van velerlei soort op. Soms lukte het om een postverbinding tot stand te brengen van de kinderen met hun elders ondergedoken ouders. Op het einde van de oorlog verzorgden Van de Voort en Dohmen naar schatting 123 joden, voor het merendeel kinderen. Bovendien overleefden er twintig die via hen waren overgeplaatst naar Gennep.

De groep bleef de hele oorlog door zelfstandig functioneren. Men weigerde principieel om zich aan te sluiten bij de LO. De hulp aan joodse kinderen was het belangrijkste en vermenging met andere soorten van verzet zou alleen maar extra gevaar opleveren voor deze meest kwetsbare groep. Koerierster Tineke Haak zei daarover:

Ik heb zuiver en alleen het illegale werk gedaan om de Jodenvervolging. Al hoewel je natuurlijk ook tegen het Nazidom in zijn geheel was, onafhankelijk van de Joden. Maar of ik me zó intens, zó volledig daarmee zou hebben bemoeid, wanneer de Jodenvervolging niet geweest was, daar ben ik niet zo zeker van.⁶⁷

---

⁶⁴ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 217-220.

⁶⁵ Harrie Raaijmakers, *Oirlo in oorlog 1940-1945* (Landgraaf 2009) 113-125.

⁶⁶ Harrie Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij* (Tienray 2005) 28-29.

⁶⁷ Interview met Tineke Haak, 1988, geciteerd door: Flim, *Omdat hun hart sprak*, 295.

De hulpverleners moesten voldoende distributiebescheiden zien te krijgen. Zij slaagden daarin omdat veel pleegouders boeren waren en geen behoefte hadden aan extra voedselbonnen. Zij hadden doorgaans eten genoeg. Hun welvaartsstijging en het feit dat zij zelf het voedsel produceerden, maakten het mogelijk om een extra mond te voeden zonder bonnen.⁶⁸ Veel boeren vroegen geen, of slechts zeer weinig kostgeld. Ook kreeg de groep medewerking van ambtenaren in de gemeentehuizen en distributiekantoren. Individuele leden van de LO waren wel bij het werk betrokken. Wij zagen reeds dat de kinderen die waren geplaatst via Miedema in Gennep door de LO werden ondersteund. Ook mensen als pastoor Vullingsh van Grubbenvorst, Wiel Houwen uit Horst, Piet Arts uit Sevenum en Hand van der Pas uit Broekhuizenvorst waren leden van de LO. De strikte beperking tot hulp aan joodse kinderen werd pas helemaal op het einde van de oorlog opgegeven. Toen werden ook een aantal Engelse en Amerikaanse militairen ondergebracht. Zo afkerig waren de hulpverleners van uitwisseling van gegevens over onderduikers met anderen, dat Dohmen zelfs na de oorlog aanvankelijk weigerde om de namen van de verzorgde kinderen door te geven aan het Centraal Registratie Bureau voor Joden in Eindhoven.⁶⁹

Enkele van de beschermelingen van Hanna van de Voort en Nico Dohmen werden op het einde van de oorlog gearresteerd, evenals Hanna zelf. Bij de razzia waarin dit gebeurde, wordt later stilgestaan.

De gereformeerde dominee Gerard Pontier in Heerlen was een pionier op het gebied van verzet tegen anti-joodse maatregelen en een der eersten die hulp bood aan joden die wilden onderduiken. In september 1941 had hij ronduit geweigerd om opgave te doen van joodse kinderen die onderwijs volgden aan de protestantse scholen. Hij was daarmee ongestraft weggekomen. In augustus 1942 had Pontier het initiatief genomen om de broers Salomon en Chainine Silber in zijn huis te laten onderduiken. Pontiers gereformeerde collega Constant Sikkel uit Amsterdam had een maand eerder al een beroep op hem gedaan, toen het gereformeerd-joodse gezin Braun een oproep had gekregen om zich te melden voor de 'arbeidsinzet in het oosten'. Pontier nam dochter Marianne Braun in huis. Zij werd zijn hulp bij het vele werk dat hij daarna deed voor joodse kinderen. Ook anderszins was het contact van Sikkel met Pontier een belangrijke gebeurtenis, want via dominee Sikkel kwam Pontier in contact met de broers Jaap en Gerard Musch, leden van de gereformeerde gemeente van Sikkel. Zij en hun vriend Dick Groenewegen van Wijk, organiseerden razendsnel een grootschalige hulporganisatie voor joodse kinderen. Het werk moest in het diepste geheim plaatsvinden en zij bedachten de veelzeggende naam NV (Naamloze Vennootschap).

Deze 'gereformeerde' NV kwam via Pontier Limburg binnen. Men pakte van aanvang af het werk professioneel aan. Jaap Musch ging in oktober 1942 in Zuid-Limburg wonen, enige tijd later gevolgd door de beide andere oprichters. Zij hielden zich, samen met dominee Pontier, bezig met de werving van pleeggezinnen en de begeleiding van de geplaatste kinderen en hun pleegouders. Gerard Musch opereerde vooral in Kerkrade, Dick Groenewegen in Heerlen. De kinderen werden aanvankelijk in gereformeerde gezinnen ondergebracht. In het overwegend katholieke Limburg werden als gevolg van de activiteiten van de NV-groep evenveel kinderen opgevangen in gereformeerde als in katholieke gezinnen.

In Amsterdam, aan het andere einde van de hulplijn, was Joop Woortman actief. Kinderen werden gezocht door hem of door zijn vrouw Semmy en naar Limburg gebracht door vriendinnen van Marianne Braun: Rebecca van Delft en Jooske de Neve en later door Annemarie van Verschuer. Soms werden zij vanuit Limburg opgehaald door Truus Vermeer uit Brunssum. Zij werden tijdelijk opgevangen bij een beperkt aantal gezinnen: de families H. Bockma en J. Rodrigues Lopes-Dols in Heerlen en later vooral door de familie Vermeer in Brunssum. Via deze adressen werden nieuwe

---

⁶⁸ Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 191-193 en 547.

⁶⁹ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 321.

gezinnen en medewerkers geworven. Alle kinderen Vermeer en ook hun ouders, waren daarbij ingeschakeld.

De Heerlense mijnwerker Harmen Bockma en zijn vrouw Sara waren bij het hulpwerk betrokken geraakt via dominee Pontier. Zij bewoonden een boerderij aan de rand van de stad. Bockma kende veel mensen omdat hij als melkboer een wijk in Heerlen had gehad. Hij ging bij zijn voormalige klanten vragen of zij een joods kind in huis wilden nemen. Jaap Musch zelf woonde ook een tijd in het huis van Bockma. Deze cultiveerde zijn relatieve isolement als protestant in Zuid-Limburg door mee te werken aan de verspreiding van het gerucht als zou hij lid van de NSB zijn. Geleidelijk ging hij steeds onafhankelijker te werk. Er ontstond een parallelle hulporganisatie naast de NV, met Bockma als centrale persoon. Hij werd geholpen door P. Dolls uit Nieuwenhagen en later door de LO. In tegenstelling tot de NV beperkten Bockma en Dolls zich niet tot hulp aan kinderen, maar brachten zij ook volwassen joden onder. Onder hen de jonge vrouw Selien Brommet, die uit de trein van Westerbork naar het oosten was gesprongen. Ook ontfermden zij zich over kinderen die afkomstig waren van Paul Terwindt, die hierboven ter sprake kwam. Opnieuw een bewijs van de sterke onderlinge verwevenheid van de hulporganisaties.⁷⁰ Het huis van de Bockma's was soms zo vol onderduikers, dat dochter Rins haar baan opgaf om te helpen in het grote huishouden en dat de maaltijden in 'ploegendienst' genuttigd moesten worden.⁷¹

Ook Derk van Assen uit Maastricht over wie wij eerder al spraken als hulpverlener van volwassen joden, plaatste een aantal kinderen van de NV bij zijn relaties.

In april 1943 waren door de NV tachtig kinderen ondergebracht in de omgeving van Heerlen. Pontier zocht toen contact met zijn collega's in Limburg. Allen gaven hun medewerking: dominee Hendrik Bouma in Treebeek, dominee A. Nijenhuis in Geleen-Lutterade en dominee Henk de Jong in Venlo. Via Nijenhuis werd melkboer Claus ingeschakeld, die in Geleen veel adressen wierf onder zijn klanten. Vanaf oktober 1943 was de NV geen uitsluitend gereformeerde organisatie meer. De groep kwam in contact met een aantal katholieke priesters, medewerkers van de LO: Gerard van Beckhoven (pater Beatus) uit Hoensbroek, pater Wim van der Geest uit Treebeek en kapelaan Giel Berix uit Brunssum. Deze geestelijken vonden veel katholieke gezinnen bereid om een kind op te nemen.

De aanvoer van kinderen bereikte zijn hoogtepunt in september 1943, de laatste maand dat de crèche functioneerde: 52 kinderen kwamen toen in één week naar Zuid-Limburg. Ook na de sluiting van de crèche arriveerden er nog kinderen in Heerlen en omgeving. Het waren er op den duur zoveel, en de kans op razzia's was hierdoor zo groot geworden, dat de hulpverleners besloten dat er teveel kinderen in de omgeving van Heerlen ondergedoken zaten. In het begin van 1944 werd een groot aantal – Flim spreekt van een honderdtal – kinderen overgeplaatst naar andere delen van het land die minder 'vol' waren. 'Limburgse' kinderen kwamen terecht in de Betuwe of in Twente. De Brunssumer Koos Postuma kwam in maart 1945 om het leven door een bominslag, toen hij een groep joodse kinderen begeleidde naar hun nieuwe onderduikadres in Nijverdal.⁷² Ondanks deze verhuizing van honderd kinderen maakten toch nog meer dan 140 kinderen van de NV in Limburg de bevrijding mee. Van hen verbleven er toen 48 in Brunssum en omgeving, 44 in Heerlen, 33 in en rond Geleen en 17 in Venlo.

Voor de benodigde distributiebonnen zorgden Joop Woortman via zijn verzetsrelaties in Amsterdam en diverse leden van de LO in Limburg, waaronder bakker H. van de Bosch in Eijgelshoven. Bonnen van de kant van de LO waren welkom, maar de verzorging en begeleiding van de onderduikertjes hield men zorgvuldig in eigen hand. Aansluiting bij de grote verzetsorganisatie LO, die zich ook

---

⁷⁰ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 93-103.

⁷¹ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Bockma.

⁷² Brief Burgemeester Brunssum 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Brunssum).

bezighield met andere taken dan hulp aan joden, werd te riskant geacht. De NV wilde zich, evenals de hulpverleners in Tienray, om veiligheidsredenen beperken tot hulp aan joodse kinderen. Pas in een laat stadium van de oorlog werd de verzorging van de NV-kinderen grotendeels door de LO overgenomen. Maar ook toen werden door de oorspronkelijke initiatiefnemers de namen van de onderduikertjes meestal niet prijsgegeven aan de LO-medewerkers.

Van de bijna 250 kinderen die door de NV waren geplaatst, in eerste instantie bijna allemaal in Zuid-Limburg, werden er slechts twee gearresteerd.⁷³ Dit uiterst mooie resultaat is waarschijnlijk te danken aan de hoge organisatiegraad van de groep, de strikte afspraak om zich alleen bezig te houden met hulp aan joodse kinderen en de zwijgzaamheid van de kleine gereformeerde bevolkingsgroep. De helpers zelf betaalden echter wel een zware tol voor hun werk. Dominee Pontier werd gearresteerd, maar gelukkig op 17 mei 1944 onverwacht en sterk vermagerd, uit de gevangenis vrijgelaten. Gerard Musch werd ook gearresteerd en overleefde het concentratiekamp Sachsenhausen. Zijn broer Jaap werd gefusilleerd. Dick Groenewegen van Wijk werd gearresteerd, maar wist de aard van zijn activiteiten verborgen te houden. Zodoende kwam hij niet terecht in een concentratiekamp, maar als voormalig militair in een krijgsgevangenkamp, waaruit hij op 7 juli 1944 wist te ontsnappen. Pater Beatus van Beckhoven werd in juni 1944 gearresteerd en overleed in Bergen-Belsen aan vlektyfus. Ook kapelaan Giel Berix overleed in Belgen-Belsen, evenals Joop Woortman. Dominee De Jong werd gefusilleerd, niet wegens zijn hulpverlening aan joodse kinderen, maar voor zijn deelname aan de illegale verzetsgroep rond het blad *Trouw*.

De LO

De Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers (LO) was opgericht om de talrijke onderduikers en hun gezinnen te ondersteunen en te onderhouden. Hierbij werd niet in de eerste plaats gedacht aan joden, maar meer aan piloten, studenten en weigeraars van arbeidsinzet en krijgsgevangenschap. In mei 1943 vond in Venlo de eerste Limburgse bijeenkomst plaats onder leiding van de onderwijzer Jan Hendriks en kapelaan Jac Naus. De organisatie werd in Limburg vaak geleid door jonge priesters. De deportatie van joden was toen al grotendeels afgerond en de provincie Limburg was *judenrein* verklaard. Veel personen die al heel wat hadden gedaan voor joodse onderduikers, traden toe tot de LO. Zij zetten hun vroegere activiteiten voort, maar nu in het verband van de nieuwe koepelorganisatie. Midden 1943 was de LO uitgegroeid tot een landelijke organisatie, ingedeeld in gewesten, waarvan Limburg er één was. Elk gewest bestond uit meerdere districten en elk district uit meerdere rayons. De talrijke priesters hadden de nadrukkelijke steun van hun superieuren, bisschop *monseigneur* J.H.G. Lemmens en diens secretaris en personeelschef Leo Moonen. Door de grote inbreng van de Kerk vielen de grenzen van de districten soms samen met die van de kerkelijke decanaten. Omdat de organisatie als het ware was voortgekomen uit particuliere initiatieven, die groeiden 'van beneden naar boven', bleven de verschillende districten en rayons in hoge mate autonoom. Zij konden bij hun werk ook heel nadrukkelijk regionale en lokale accenten leggen.

In het district Heerlen, dat onder leiding stond van kapelaan Giel Berix, pater Beatus (Gerard van Beckhoven) en de chirurg Karel van Berckel, lag het accent op de hulp aan joodse onderduikers. Dat gold in het bijzonder voor twee rayons binnen dit district: Brunssum en Treebeek. Rayonhoofd van Brunssum was pater Wim van der Geest.⁷⁴ In de persoon van pater Van der Geest werden drie belangrijke hulporganisaties met elkaar verbonden: de NV-groep, de groep Stakenborg en de LO. Harmen Stakenborg was één der duikhoofden⁷⁵ van de LO en hij had weer contacten met leden van

---

⁷³ Eén van deze twee overleefde de oorlog: de latere burgemeester van Amsterdam en minister Ed van Thijn. Hij verbleef tijdens de bevrijding nog in het kamp Westerbork.

⁷⁴ Jos Hoozeveld, *'Even eens voor de goede orde'.* Heerlen in oorlogstijd 1940-1944 (Heerlen 1984) 99-100.

⁷⁵ Een duikhoofd is een plaatselijk hoofd van een LO-afdeling.

de socialistische SDAP.⁷⁶ Ook in het rayon Treebeek, onder leiding van C. Maas, werden veel joodse onderduikers geholpen. Het huis van Maas fungeerde daarbij als doorgangshuis voor joden.⁷⁷

De betrokkenheid van de katholieke priesters bij de hulp aan onderduikers in Noord-Limburg blijkt uit een 'geheim' ongedateerd memorandum van eind augustus 1943 aan de *Beauftragte für Verwaltung und Justiz*. De onbekende opsteller van het stuk stelde dat in Noord-Limburg maar liefst vier onderduikkampen in de bossen waren gevonden met in totaal 53 onderduikers. In deze kampen speelden katholieke priesters een leidende rol. Twee kapelaans hadden de mannen in de onderduikkampen geplaatst en voorzagen hen van de nodige middelen om daar te overleven. Ook bezochten zij de kampen regelmatig om de onderduikers de communie te brengen. En toppunt: op 15 augustus (feest van Maria Tenhemelopneming) was door één van de kapelaans zelfs de mis opgedragen voor de onderduikers in een boerenschuur in Meterik. In zijn preek had de priester de aanwezigen opgeroepen tot verzet tegen het Duitse regime en de Duitse maatregelen.⁷⁸ Een deel van de priesters die een rol speelden in de LO was ook in Noord-Limburg intens betrokken bij de hulp aan joodse onderduikers. Wij noemden de grote rol die LO-medewerkers als pastoor Henry Vullinghs in Grubbenvorst en kapelaan Ed Miedema in Gennep hierbij speelden.

Vanaf de late zomermaanden van 1943 werd de rol van de LO in de zorg voor joodse onderduikers steeds belangrijker. Niet alleen nam de organisatie de materiële en organisatorische steun op zich voor veel door anderen geplaatste joden, ook kwamen tientallen joden rechtstreeks naar Limburg door toedoen van de LO. Aanvankelijk fungeerde de LO als één van meerdere hulporganisaties; tegen het einde van de oorlog werd zij steeds meer de grote koepel, waaraan bijna alle andere organisaties de zorg en ondersteuning van de ondergedoken joden toevertrouwden. De groep rond Van de Voort en Dohmen in Tienray en, in mindere mate, de NV waren hierop de uitzonderingen: deze twee organisaties bleven grotendeels zelfstandig werkzaam. De groep Stakenborg-Paasen, de groep Bongaerts, Pierre Schunck in Valkenburg, P. Dolls in Nieuwenhagen, Eugénie Boutet in Sevenum, pastoor Vullinghs in Grubbenvorst, Jan Knapen in Panningen, de groep Terwindt rond Heerlen, Arie van Mansum in Maastricht, kapelaan Ed Miedema in Gennep, Truus Jetten in Horn, dominee Gerard Pontier in Heerlen en Harmen Bockma in Heerlen, werden geheel of grotendeels onderdeel van de LO. Het rayon Horst bleek na de oorlog de zorg te hebben voor 150 onderduikers, van wie er 47 joods waren.⁷⁹

De LO beschikte over knokploegen, die zo nodig in staat waren geweld te gebruiken. Dat deden ze vooral tegen het einde van de oorlog, om in het bezit te komen van distributiebescheiden voor de vele onderduikers. Ze zetten dat geweld ook in om gevaarlijke personen uit te schakelen. Na de arrestatie van het joodse gezin De Leeuw op zijn onderduikadres in Heerlen-Molenberg was de LO er in geslaagd om de gevaarlijkste Limburgse jodenjager, Landwachter M.J. Raeven, op 14 augustus 1944 te 'liquideren'. Ook werden op twee plaatsen in de provincie joodse onderduikers gedood, omdat men vreesde dat ze hun helpers of andere joden zouden verraden. Ik kom daar op terug.

Tegenslagen bleven de LO bepaald niet bespaard. Veel van haar medewerkers werden gefusilleerd of stierven in een Duits concentratiekamp. De meesten werden echter niet gearresteerd vanwege hun hulp aan joodse onderduikers, maar omdat ze zich met tal van andere verzetsactiviteiten hadden ingelaten.

Lief en leed

---

⁷⁶ H.J.S.M. Broers en C.A. Tuinman, 'Bezettingstijd in Brunssum '40-'45', in: Stichting Historische Bron van Brunsham, *Brunssum, bezettingen en bevrijdingen deel 3. Geschiedenis van vreemde overheersingen in Brunssum* (Brunssum 1994) 67-86, aldaar 77.

⁷⁷ Hoogeveen, 'Even eens voor de goede orde', 102.

⁷⁸ Ongedateerd memorandum, NIOD, Archief 020, Verwaltung und Justiz, inv. nr. 2121.

⁷⁹ NIOD, Archief 831, Dossier nazorg duikers.

In de tweede helft van 1942 en gedurende het hele jaar 1943 kwamen er joodse gasten inwoners bij duizenden gezinnen in Limburg. Joodse onderduikers en christelijke Limburgers waren genoodzaakt jarenlang lief en leed te delen. Ze moesten dat volhouden. Een joodse onderduiker die werd opgepakt werd vermoord. Joden die hulp vroegen, of de hun aangeboden hulp accepteerden, dachten vaak dat zij hiermee ook de levens van hun hulpverleners op het spel zetten. Dat was de algemene opinie. De zeventienjarige Hette de Jong uit Maastricht schreef in het dagboek: 'Vielen zij [joodse onderduikers HvR] in handen van de Duitsers, dan betekende dat niet alleen hun dood, maar ook de dood van degenen die gelegenheid tot onderduik hadden gegeven.'⁸⁰ Dat strookte niet volledig met de werkelijkheid: de meeste onderduikgevers kregen, bij ontdekking, geen straf of een die de meesten overleefden.⁸¹

Joden en christenen moesten samenwonen, komende uit totaal verschillende religieuze, culturele en sociale werelden. De meeste joden waren stedelingen, vaak gewend aan een zekere welstand en comfort. Zij kwamen terecht in boeren- en mijnwerkersgezinnen. Daar waren vaak veel kinderen en de families waren klein behuisd. De meeste woningen hadden geen logeerkamer. De jongens sliepen samen op één kamer, de meisjes eveneens. Toen er onderduikers kwamen, moesten die op de zolder slapen. Of de jongens verhuisden naar de hooischelf, daarbij hun kamer afstaand aan de gasten. Boeren leefden onder één dak met hun vee. Vaak was er slechts een deur tussen de keuken en de koestal. Het woonhuis werd dan ook bezocht door duizenden vliegen. Men at er eenvoudig en bijna alle voeding was afkomstig van de boerderij. Er werd elk jaar een varken geslacht, terwijl varkensvlees voor religieuze joden was verboden. Op zondag at men een lapje vlees; de andere dagen was er worst, gehakt, balkenbrij of spek. Het brood werd gesmeerd met – al weer – varkensvet. Op de dagen dat de varkensstallen werden uitgemest, stonk het hele huis naar mest. Mijnwerkers zaten aan tafel met zwarte randen aan de nagels. In de Limburgse woningen was geen centrale verwarming: het huis werd meestal slechts op één punt warm gestookt met hout, briketten of turf in een fornuis. Mijnwerkers stookten kolenslik of 'slamp', het vrijwel gratis afvalproduct van de kolenproductie. In de meeste huizen was maar één waterpunt: een pomp. Soms was die op stal. Wanneer men een bad wilde nemen, vergde dat een stevige logistieke voorbereiding. De meeste mensen kwamen daardoor slechts eenmaal per week toe aan een grote wasbeurt en ook het ondergoed werd een hele week gedragen. Een voorbeeld was het gezin van Gerard en Anna Schoutrop-Devooi in Heerlen. Gerard verdiende de kost als postbode en het echtpaar had tien kinderen. In hun kleine woning, met één kraan, herbergden zij de vijf leden van de Heerlense familie Bock-Kosten. Drie meisjes Bock en Schoutrop sliepen in één bed. Het voedselrantsoen werd aangevuld met de opbrengst van de eigen moestuin.⁸²

De onderduikers spraken geen Limburgs dialect en veel onderduikgevers drukten zich slechts moeizaam uit in het Nederlands. In de meeste gezinnen werd 's avonds de rozenkrans gebeden, een ritueel dat een kwartier duurde en waarvoor men vaak op de knieën ging op de harde kokosmat. Joden maakten ook kennis met de vele stereotype misvattingen, soms religieuze antisemitische ideeën, die er bestonden over jodendom en joden.

Onderduikers moesten vrijwel alles in het leven opgeven. Hun huis en bedrijf waren geroofd, vaak was hun gezin uit elkaar gerukt en verkeerden zij in onzekerheid over het lot van hun gezinsgenoten. Zij konden niet werken en kinderen konden vaak niet naar school. Zij mochten hun echte naam niet meer gebruiken. Zij moesten zich voegen naar de gewoonten in een vreemd gezin. Zij konden zich niet vrij bewegen. Veel uren brachten zij door in een klein verborgen kamertje. Een ommetje door het dorp, een glas bier in het café, een potje voetballen, dat alles was alleen maar mogelijk nadat zeer stringente voorzorgsmaatregelen waren genomen. En waarschijnlijk het belangrijkste: zij leefden met een voortdurende angst om te worden ontdekt. Ook hun helpers leverden veel in: de

⁸⁰ Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen*, 49-50.

⁸¹ De standaardstraf voor '*Judenbegünstigung*' was zes maanden Vught.

⁸² Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Schoutrop.

privacy in hun gezinnen en een stuk woonruimte. Schaarse voeding en textiel moest worden gedeeld met anderen. En ook bij hen een permanente angst voor ontdekking.

Voor veel onderduikers was het gedwongen nietsdoen een kwelling. Sommigen losten dat op door mee te werken in het huishouden of op de boerderij, of door werk voor verzetsgroepen te doen. Simon en Greta Duis-Sajet, ondergedoken in Hoensbroek bij mijnningenieur Theodoor Leenders, kregen valse persoonsbewijzen. Zij durfden het aan om hiermee de arbeidsmarkt op te gaan. Simon vond werk als mijnwerker, Greta als verpleegkundige. Dat werd hun redding, want in het huis van Leenders werd door de *Sicherheitspolizei* een inval gedaan toen de beide joodse gasten op hun werk waren.⁸³

Zij deelden lief en leed. Leed was er voldoende. Onderduikers werden soms uitgebuit door hun gastheren en bedreigd dat de politie zou worden ingeschakeld. Gastgezinnen op hun beurt werden soms gechanteerd en getreiterd door de onderduikers. Er waren onderduikverleners die daadwerkelijk de joden in hun woning verraadden bij de *Sicherheitspolizei* en ook onderduikers die bereid waren hun helpers te verraden in de hoop daar hun eigen leven mee te redden. Joodse onderduikers werden soms onder druk gezet om over te gaan tot het christendom. Ondergedoken kinderen waren vaak lastig en onhandelbaar, hoe zou het ook anders kunnen in een dergelijke abnormale leefsituatie. Er ontstonden ruzies, soms met gebruik van geweld. Onderduikers werden mishandeld en seksueel misbruikt. Maar ook werd een minderjarige dochter van een gastgezin zwanger gemaakt door een joodse onderduiker.⁸⁴ Ongeveer 270 joodse onderduikers vielen toch in handen van hun vervolgers en aan de meeste van hen kostte dat het leven.⁸⁵ Tientallen van hun helpers werden ook gearresteerd en ook onder hen vielen een aantal dodelijke slachtoffers. In vrijwel alle onderduiksituaties ontstonden problemen; elk onderduikgezin had zijn verdriet. Maar dat allemaal kan niet uitvlakken dat tussen 1942 en 1944 in Limburg een grootse prestatie is geleverd. De meeste joden en hun helpers pasten zich aan, noodgedwongen, maar ook met enthousiasme. Zij deden ervaringen op die ze de rest van hun leven konden koesteren. In veruit de meeste gevallen wisten mensen begrip en waardering te krijgen voor elkaars cultuur en elkaars religie. Er bloeiden vriendschappen, soms ontstonden er liefdes, die een heel mensenleven standhielden. De meeste Limburgers die joden in huis namen, deden dat niet om er zelf beter van te worden, maar onbaatzuchtig, vanuit een diep gevoel van mededogen, medemenselijkheid, en - zeker!- christelijke naastenliefde. De meeste onderduikgeschiedenissen liepen goed af: bijna negentig procent van de joodse onderduikers in Limburg zag in de maanden vanaf 14 september 1944 in Limburg de intocht van de Engelsen en de Amerikanen. Dat moeten we vooral onder ogen blijven houden in de komende bladzijden die vooral handelen over wat er *niet* goed ging: de problemen, het verraad en het sterven.

Een voorbeeld van gewoon menselijk lief en leed: Michel Goldsteen was door pastoor Vullingsh geplaatst bij de familie Theelen in Grubbenvorst. Michels zusje en hun beider ouders waren elders ondergedoken. Michel herinnert zich heden zijn tijd in Limburg als een goede tijd, waarin veel lieve mensen hulp boden. Zijn meest intense herinnering is een eenmalig bezoek van zijn moeder, waarbij ze één nacht bleef slapen, naast hem in bed. Dagenlang koesterde hij het hoofdkussen waaraan de geur van haar haren nog kleefde. Zijn moeder zag hij niet terug; zij werd gearresteerd en vermoord.⁸⁶ En nog een voorbeeld: Marij van Gelder, bij de bevrijding vijf jaar oud, was door Tini van de Bilt geplaatst in het gezin Mulleneers in Valkenburg-Houthem. Zij kreeg daar veel liefde, leerde het Limburgs dialect en noemde haar pleegouders 'mam en pap'. Haar hele eigen gezin overleefde de oorlog, maar Marij kende haar eigen ouders nauwelijks nog. Zij hilde vreselijk toen zij na de oorlog

---

⁸³ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Leenders.

⁸⁴ Interview van de auteur met de heer Henk Verheij, Scheulder.

⁸⁵ Dat waren ongeveer 40 kinderen (5 procent van de ondergedoken kinderen) en 230 volwassenen (15 procent)

⁸⁶ Marcel Prins en Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen* (Amsterdam 2010) 211-232.

mee moest met haar vader en moeder en was alleen te overreden doordat een van de pleegzusjes meeging om bij haar te logeren. Haar leed verdween en maakte plaats voor intense dankbaarheid.⁸⁷

De periode van onderduik was er een van avonturen en onzekerheden. Veel van die avonturen konden na de oorlog worden doorverteld en kregen dan achteraf soms de status van spannende heldenverhalen. Op het moment zelf, zonder te weten hoe het zou aflopen, waren het eerder nachtmerries. Helene Cahn uit Roermond was enkele jaren gehuwd met Siegfried Winter. Zij waren in 1935 samen Duitsland ontvlucht en bouwden in Roermond een goedlopend bedrijfje op, een strijkinrichting voor wasgoed. Bij de arrestatiegolf van 11 november 1942 werden zij door de Roermondse politie uit hun woning gehaald. Helene simuleerde dat zij ziek was en de huisarts werd geroepen. Deze liet haar als zwaar-zieke opnemen in het Laurentiusziekenhuis. Siegfried werd naar Westerbork gebracht en vond de dood in Auschwitz. Helene zette, na ontslag uit het ziekenhuis, aanvankelijk nog enige tijd haar bedrijf voort, maar toen in april 1943 alle resterende joden moesten 'verhuizen' naar Vught, zocht en vond zij een onderduikadres in Echt. Deze plaats werd in oktober 1944, toen de geallieerden naderden, geëvacueerd. Helene ging niet mee, maar vond onder de naam Heleen Janssen werk als verpleegster, eerst in het Sint-Antoniusgasthuis in Echt, later in het noodziekenhuis in het klooster Sankt-Ludwig in Vlodrop. Zij was een knappe jonge vrouw en veel daar verblijvende Duitse officieren maakten 'Lënchen' het hof. In Vlodrop werd zij op 1 maart 1945 bevrijd.⁸⁸

Gevaren kwamen vaak volkomen onverwacht. Frans Kanarek zat in Beek ondergedoken op de zolder van een leegstaande sigarenfabriek. NSB-burgemeester A.M.J.A. Regout van Beek had bij geruchte vernomen dat in de fabriek een grote hoeveelheid goede sigaren zou zijn verborgen en ging persoonlijk op onderzoek uit, vergezeld van de bode van het gemeentehuis. Frans hoorde het tweetal lopen door de fabriek en herkende de stem van de bode. Hij posteerde zich met een slagwapen achter de deur van zijn schuilplaats om desnoods de bezoekers te doden. Het was niet nodig: Regout ontdekte de gecamoufleerde schuilplaats niet.⁸⁹

In een naoorlogs verslag aan de Nationale Documentatie Dienst beklagde de burgemeester van Brunssum zich over het gedrag van veel joodse onderduikers: 'Over het algemeen kan gezegd worden dat niet veel joden hun lot rustig wisten te dragen. Vooral de vrouwen waren zeer wispelturig en door hun toedoen ondervond men vaak onnoodige last en zorg.⁹⁰ Ook de onderwijzer L. Frantzen uit Horn, die een rol speelde in de hulp aan joodse onderduikers als lid van de groep-Brandsma, klaagde over het gedrag van joodse onderduikers: '[...] de afdeling Joden! 't Is bitter om het te moeten constateren, maar deze mensen hebben over het algemeen nog niets geleerd. Dankbaarheid moet je bij het gros niet verwachten en naastenliefde [...] kennen ze vrijwel niet.'⁹¹ Dit was zeker niet de normale ervaring, maar soms konden gastgezinnen werkelijk tot wanhoop worden gedreven door het gedrag van hun pleegkind. Lenie Boas was via Hanna van de Voort ondergedoken bij een familie in Meerlo. Haar gedrag was onuitstaanbaar. Toch wisten de pleegouders het met haar vol te houden tot na de bevrijding. Toen was de maat vol. Zij zetten Lenie buiten de deur en stuurden haar naar Hanna, met een briefje:

Wij zijn zo vrij geweest Lenie naar Tienray te sturen. Vermoedelijk had u ze al eerder verwacht. Enfin, vanmiddag heb ik haar weggejaagd, na er eerst nog een bord (dat jammer genoeg tegen de muur in plaats van tegen haar hoofd is terechtgekomen), een vork, en een asbak aan gewaagd te hebben. Het afscheid was zo dat een goed geschoolde

⁸⁷ 't Stegelke, tijdschrift van het Land van Valkenburg, 11^e jaargang nr 1, juni 2004.

⁸⁸ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 36; Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv.nr.8.

⁸⁹ Van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis*, 108.

⁹⁰ Brief Burgemeester Brunssum, 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Brunssum).

⁹¹ Van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot', 207-208.

woonwagengewoner van de ergste en brutaalste soort haar niet had kunnen verbeteren, wat het bezigen van schimpscheuten en scheldwoorden betreft.

Het tekent de solidariteit van de gastouders in Noord-Limburg, dat er toch een gezin in Melderslo werd gevonden dat bereid was het nog eens met Lenie te proberen.⁹²

De oorlogsomstandigheden konden onverwacht voor grote problemen zorgen. Het huis van de familie Wijmenga waar het Beekse gezin De Leeuw was ondergedoken, werd op 5 oktober 1942 bij het grote bombardement van Geleen getroffen door een bom en brandde geheel uit. Evenals de legale bewoners vluchtten de onderduikers het veld in. Een kennis uit Elsloo nam hen tijdelijk in huis. Toen Louis de Leeuw daar echter door een aantal buurtbewoners werd herkend, werden hij en zijn gezin overgebracht naar een nieuw adres, ver weg in Tilburg. Hiermee waren de avonturen niet ten einde. In 1944 werd in Tilburg een keer de straat afgezet: de politie was niet op zoek naar joden, maar naar mannen voor de arbeidsinzet. De Leeuw wist ternauwernood hieraan te ontkomen door zich te verbergen in een kerkgebouw in de omgeving.⁹³

Onderduikers moesten vaak worden verplaatst als er gevaar dreigde voor ontdekking. Een voorbeeld hiervan is een geschiedenis in Brunssum, die alle kenmerken heeft van een avontuurlijk kinderboek. Op 6 november 1943 werd dominee Pontier opgepakt in zijn pastorie in Heerlen en ingesloten in de beruchte strafgevangenis in Scheveningen, bekend onder de geuzennaam Oranjehotel. Dezelfde dag kreeg de familie Vermeer in Brunssum, het adres van waaruit veel kinderen waren geplaatst, begeleid en verzorgd, bericht dat men rekening moest houden met een razzia. De vrees bestond dat Pontier, gedwongen door martelpraktijken, zou vertellen waar de ondergedoken kinderen zich bevonden. In allerijl werden meer dan 25 kinderen opgehaald bij hun pleegouders en tijdelijk verstoppt in de kleedkamers van het natuurzwembad op de Brunssumerheide. Toen na een paar dagen de toestand op de heide steeds moeilijker werd en de gevreesde razzia uitbleef (Pontier had volstrekt geen informatie losgelaten bij zijn ondervraging), wilde men de kinderen weer terugplaatsen bij hun pleegouders. Sommigen van hen waren echter zo geschrokken dat zij verzochten voor 'hun' kind een ander adres te zoeken. Via pater Van der Geest werd een tijdelijke verblijfplaats ingericht in een ondergrondse ruimte onder de vloer van een gymnastiekzaal: relatief veilig, maar hygiënisch onverantwoord. De kinderen kregen schurft en vlooiën. Een aantal kinderen werd toen tijdelijk ondergebracht in het kerkgebouw van de gereformeerden aan de Venweg in Brunssum. Maar ook dit kon niet duren omdat de kerkdiensten op zondag gewoon moesten doorgaan, daar anders de kerkgangers argwaan zouden krijgen. Via opnieuw pater Van der Geest en Harmen Stakenborg kwam een contact tot stand met Jo Broers, de machinist van het waterpompstation op de Brunssumerheide, dat de Staatsmijnen van water moest voorzien. Broers woonde met zijn gezin in het grote en afgelegen pompstation, dat bovendien als strategisch belangrijk object door NSB-ers werd bewaakt en omgeven was met een prikkeldraadversperring. Hier werden 21 joodse kinderen ondergebracht. Ook Jaap Musch kwam er wonen om voor 'zijn' kinderen te zorgen. Het eten werd aangevoerd door de familie Vermeer. De wijkverpleegster zuster Emerentia behandelde het grote aantal kinderen met schurft. Een aantal van de onderduikers bleef in het pompstation tot in maart 1944.⁹⁴

Sommige onderduikers moesten een bange en lange tocht maken langs veel verschillende adressen, tot zij uiteindelijk rust en veiligheid vonden. Het jonge meisje Henriëtte Wolff werd in eerste instantie opgevangen door de familie Littel-Tholen in Brunssum. Daar leefden echter teveel onderduikers in een te kleine mijnwerkerswoning. Dus werd zij overgeplaatst naar een adres in Kerkrade. Het nieuwe gastgezin kreeg echter ernstige problemen met haar en Henriëtte liep weg. Na

⁹² Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 31.

⁹³ Van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis*, 104.

⁹⁴ Broers en Tuinman, *Bezettingstijd in Brunssum*, 76-77; en: brief Burgemeester Brunssum 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Brunssum).

een tocht langs maar liefst 17 adressen werd zij opnieuw liefdevol in huis genomen door de familie Littel.⁹⁵ Mevrouw K. Blom-Frank uit Rotterdam had in haar woonplaats een zelfmoordpoging gedaan door de gaskraan open te draaien. Dat gebeurde op 2 december 1942, de dag dat zij hoorde dat zij zou worden gedeporteerd. Zij werd met spoed opgenomen in het ziekenhuis. Daar werkte de al eerder genoemde Boy Edgar als co-assistent. Deze nam haar, nadat zijn studie was beëindigd, via veel omwegen, mee naar Heumen bij Nijmegen, waar hij een baan had gevonden als assistent-huisarts. In de maanden daarna liet Edgar meer joden onderduiken bij zijn patiënten in Heumen en in het naburige Limburgse Mook. Toen daar enkele joden werden opgepakt bij een razzia verplaatste de arts mevrouw Blom, opnieuw via veel omzwervingen en vermomd als ernstig zieke patiënt, per auto naar Ottersum. Zij leefde daar de zeven laatste maanden van de oorlog in het gezin van Jan Derks. Derks was arm, maar hij weigerde een financiële vergoeding aan te nemen.⁹⁶ Een ander indrukwekkend verhaal is dat van de 24-jarige Emile Beekman uit Amsterdam. Hij werd opgeroepen voor de allereerste deportatie in juli 1942 en besloot niet te gaan. Gedurende vijftien maanden zwierf hij door Amsterdam en Den Haag en sliep daarbij op veertien verschillende adressen, waaronder een fietsenstalling. Via een Amsterdamse vriend kreeg hij in oktober 1943 het adres van de familie Bongaerts in Beesel. Met valse papieren bracht hij daar onder de naam Wim Koper de rest van de oorlog door, zonder daarvoor een cent te hoeven betalen.⁹⁷

Dat brengt ons bij de betaling van kostgeld. Van alle Nederlandse gastgezinnen die kinderen in huis namen, vroeg 30 tot 50 procent helemaal geen kostgeld. In Limburg was dat percentage nog hoger. De meeste gezinnen waar Hanna van de Voort en Nico Dohmen in Noord-Limburg kinderen plaatsten vroegen geen vergoeding. Op de boerderij was immers altijd wel wat te eten. Bovendien behoorde echte armoede in de meeste boerengezinnen tot het verleden als gevolg van de gestegen voedselprijzen.⁹⁸ Ook mijnwerkers hadden het economisch iets gemakkelijker dan andere arbeiders. Zij kregen extra levensmiddelen op hun werk, extra bonnen voor levensmiddelen en kleding en vaak zeer goedkope of gratis brandstof.⁹⁹ De Amsterdammer Maurits Veldman wilde zelf graag betalen voor zijn onderduik, maar zijn gastgezin, de familie van Leeuwen-Brouwer uit Heerlen, wees dat verontwaardigd van de hand.¹⁰⁰ Ook gezinnen die wel kostgeld kregen, ontvingen in Limburg lagere maandbedragen dan elders. In Tienray betaalde men als regel dertig gulden en dat alleen aan echt arme gezinnen.¹⁰¹ Dertig gulden was in de oorlog ongeveer het weekloon van een modale arbeider; een vergoeding van 30 gulden per persoon per maand voor kost en inwoning was ongeveer marktconform. De kosten werden bestreden door de verkoop van het gedicht 'De achttien dooden' van Jan Campert of door bijdragen van de LO. De meeste kinderen werden door de Spoorwegen gratis vervoerd. Piet Meerburg, de contactpersoon in Amsterdam, had een baan bij de Nederlandse Spoorwegen en had voor zichzelf en voor zijn gezin (de koerierster en het kind!) vrij reizen.

Dominee Pontier uit Heerlen had meerdere onderduikers in huis. Aanvankelijk wilde hij daarvoor niet worden betaald. Vanaf juni 1943 kwam het gezin echter hierdoor in financiële problemen en accepteerde het twee gulden per dag aan kostgeld.¹⁰² Ook de heer Theeboom betaalde aanvankelijk

---

⁹⁵ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Littel.

⁹⁶ Dagboek K. Blom-Frank, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 734.

⁹⁷ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Bongaerts.

⁹⁸ Boeren waren tussen 1939 en 1943 welvarender geworden, stedelingen armer. Door de geallieerde blokkade en de roof van voedsel door de Duitsers waren de voedselprijzen sterk gestegen. Bovendien werd veel voedsel verhandeld via de zwarte markt. Tussen beide jaren steeg het gemiddelde reële inkomen voor boeren met 20 procent, terwijl het voor stedelingen 60 procent daalde. Zie: Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 191-193 en 547.

⁹⁹ C.E.P.M. Raedts, 'Het mijnwerkersverzet tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, jaarboek SHCL XXIV (Maastricht 1979) 1-23, aldaar 11-12.

¹⁰⁰ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Van Leeuwen.

¹⁰¹ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 415-416.

¹⁰² Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 118.

geen kostgeld bij Pieter en Geert Colee in Born. Naderhand betaalde hij fl.75 per week voor zijn familie van twaalf personen. Toen de heer en mevrouw Cohen ook nog daar in huis kwamen, betaalden deze samen twintig gulden per week.¹⁰³

Betaling kon ook voor grote problemen zorgen. In Oirlo was een alleenstaande joodse man ondergedoken bij een familie, die ervan was uitgegaan dat zij hiervoor honderd gulden per maand kostgeld zou ontvangen. De man kon dit echter niet betalen en hij vertrok na een fikse ruzie naar een ander adres, met achterlating van zijn kleren. De ex-gastheer weigerde die kleren terug te geven. Een groep hulpverleners ging toen naar het voormalig onderduikadres. Onder hen waren ook Nico Dohmen en Kurt Löwenstein. De betrokkenen kregen hevige ruzie en het bezoek kreeg ongewild het karakter van een roofoverval. Het incident had tot gevolg dat de aandacht van de *Sicherheitspolizei* werd gevestigd op de regio rond Oirlo, met mogelijk een aantal noodlottige razzia's, die later aan de orde komen, tot gevolg.¹⁰⁴

Onderduikende joden ontvingen vaak valse persoonsbewijzen, waarmee ze enige bewegingsvrijheid terugkregen. Dat waren documenten van niet-joodse Nederlanders die door min of meer professionele 'vervalsers' waren aangepast aan de nieuwe eigenaar. De persoon die meestal vrijwillig zijn persoonsbewijs had afgestaan, deed vervolgens aangifte van vermissing en ontving een nieuw pb. Dat dit op vrij grote schaal voorkwam, blijkt uit een brief van de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie op 5 november 1942 aan alle burgemeesters en politiechefs:

Het aantal zoogenaamde vermissingen en ontvreemdingen van Persoonsbewijzen neemt den laatsten tijd onrustbarende afmetingen aan. [...] Het vermoeden is gewettigd dat een deel der verdwenen Persoonsbewijzen in verkeerde handen komt, en als falsificaties hun weg vindt naar gegadigden, die er belang bij hebben hun identiteit te verbergen. Er wordt, ook in de pers, beweerd dat voor dergelijke Persoonsbewijzen zeer hoge bedragen worden geboden en betaald. [...] Het behoeft geen betoog dat de belangen van het instituut der identiteitsbewijzen, zoowel voor de Politie als voor de Deutsche autoriteiten, eischen dat het falsificeeren van persoonsbewijzen krachtdadig wordt tegengegaan.¹⁰⁵

Een moeilijk punt was de bekeringsijver van sommige katholieke en protestantse Limburgers. Sommige christenen hadden de neiging om de van hen afhankelijke joodse onderduikers te winnen voor hun overtuiging. Maar hiervan mag geen karikatuur worden gemaakt. Het in huis nemen van joodse onderduikers werd gedaan uit menslievendheid. In die gevallen dat – vooral kinderen – werden gedoopt, gebeurde dat in de diepe overtuiging dat dit voor hun bestwil was: alle heil kwam immers naar de mens via Christus en de Kerk.¹⁰⁶ In Swolgen overleed tijdens onderduik de peuter Herman David Santecroos aan difterie. De wanhopige echtelieden Nabben stonden voor een dilemma, toen het kind op sterven lag. Enerzijds wisten zij dat Nico Dohmen en Hanna van de Voort, die het kind hadden geplaatst, dopen stellig afwezen. Anderzijds kenden zij hun katholieke plicht om een stervende een 'nooddoop' te geven om hem daardoor het eeuwige heil in de hemel te laten genieten. Zij kozen ervoor om het kind vlak voor zijn overlijden te dopen. Het lichaampje werd in het geheim begraven op het kerkhof van Swolgen. De ouders van Herman overleefden de oorlog. Zij waren zeer verdrietig om de dood van hun zoontje en ook boos op de pleegouders vanwege de doop.¹⁰⁷

---

¹⁰³ Knoors, 'Buitengewone mensen in het verzet', 59.

¹⁰⁴ Raaijmakers, *Oirlo in oorlog*, 121.

¹⁰⁵ Brief Gevolmachtigde 5 november 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 216.

¹⁰⁶ Snoek, *De Nederlandse kerken*, 172.

¹⁰⁷ Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 29-30.

Salomon Silber, die was ondergedoken bij dominee Pontier in Heerlen, werd met zachte hand geleid in de richting van het Christendom. Al bij de eerste ontmoeting gaf de dominee het Nieuwe Testament mee om te lezen. Salomon raakte erg onder de indruk van Jezus, ' [...] dezen groten Jood. Het is een godslastering als men hem bespot en beschimpt.' Vaak kreeg hij in zijn onderduikadres ruzie met zijn vader hierover. 'Op het laatst hebben we vader toegegeven wat betreft het dragen van een hoofdbedekking, en 's morgens de gebedsriemen aan te doen. [...] We wilden geen dagelijkse twist in huis hebben.'¹⁰⁸ Na zijn bevrijding had Salomon zelfs de neiging om Jezus te verkondigen onder de joden: 'Nu ik werkelijk thuis ben voel ik mij geroepen het nieuwe verworven idee te verkondigen en te verspreiden. Iedere week ging ik te voet naar Treebeek om op Joodse bijeenkomsten de Jezus Maschiach bekend te maken.'¹⁰⁹ Pontier hoopte ongetwijfeld dat zijn gasten Jezus zouden ontdekken, maar hij respecteerde ten volle als joden wilden blijven leven en bidden volgens hun eigen tradities. Tijdens de oorlog werden er in zijn woning meermaals joodse feesten georganiseerd. Het gezin Silber vierde er met anderen Joods Nieuwjaar op 29 september 1943. Aaron Silber, de jongste van het gezin, die op een ander adres was ondergebracht, werd voor die gelegenheid naar huize Pontier gehaald. Mevrouw Pontier had gebakjes en rode sterappeltjes gekocht.¹¹⁰

Door alle georganiseerde kinderwerkers werd dopen van joodse kinderen ten stelligste ontraden. Een meisje uit een orthodox joods gezin dat was ondergedoken in Oirlo, gaf zelf te kennen dat zij katholiek wilde worden. Dat werd door de pleegouders ontmoedigd, omdat zij van oordeel waren dat haar ouders dat nooit zouden hebben gewild, als zij ervan hadden geweten. Toen een kapelaan zich uiteindelijk bereid had verklaard haar toch te dopen, verboden de pleegouders dit pertinent, hierbij gesteund door Nico Dohmen. Het meisje zou, zo stelden zij, vrij zijn om te kiezen voor het katholicisme, wanneer zij 21 jaar was geworden.¹¹¹ Deze casus lijkt model te staan voor verreweg de meeste gevallen in Limburg.

Joden maakten in Limburg wel intensief kennis met het christelijke geloof. De kinderen die in de omgeving van Tienray waren geplaatst door Hanna van de Voort en Nico Dohmen, kregen onderricht in de katholieke tradities en de katholieke geloofsleer. Het doel hiervan was niet hen te winnen voor het katholicisme, maar om hen als 'gewone geëvacueerde Rotterdamertjes' zo onopvallend mogelijk te laten functioneren in de kleine Limburgse dorpen. Zij gingen immers, als het kon, gewoon naar school, deden mee aan de voorbereiding voor Eerste of Plechtige Communie en bezochten de kerkdiensten. Ceesje de Vries in Swolgen bad luid de dagelijkse rozenkrans mee in zijn gastgezin. Om kinderen niet in de problemen te brengen als zij bezwaren hadden tegen deelname aan katholieke religieuze feesten werden zij soms door Nico Dohmen tijdens katholieke hoogfeestdagen tijdelijk naar een ander adres overgebracht. Na Kerstmis of Pasen gingen ze dan weer naar hun eigen pleegouders terug. Het geloof leidde wel eens tot incidenten. Het kind Chaim Lindner bezocht de catechismuslessen. Zijn oudere broer, die ook zat ondergedoken in Tienray, maakte Nico Dohmen hierover bittere verwijten: 'Jij vuilak, jij wilt mijn broertje katholiek maken! Liever naar het concentratiekamp dan katholiek worden.' Hij dreigde zelfs zichzelf en zijn broertje aan te geven bij de politie. Nico wist hem gelukkig te kalmeren en alles kwam goed.¹¹²

Het kwam voor dat er vals spel werd gespeeld bij het meegaan in de joodse tradities van de onderduikers. Marietje Smedts uit Horst-America, de zus van Mathieu, zette haar onderduikers

---

¹⁰⁸ Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 170-171.

¹⁰⁹ Ibidem, 171.

¹¹⁰ Ibidem, 128.

¹¹¹ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 419.

¹¹² Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 29.

'koosjere' maaltijden voor. Het vlees was echter afkomstig van op de eigen boerderij geslachte varkens.¹¹³

Wanneer na de bevrijding duidelijk werd dat de ouders van in Limburg ondergedoken kinderen niet meer in leven waren, bleven sommige kinderen bij hun pleegouders. Zij gingen dan als regel over tot het christendom. Dat was bijvoorbeeld het geval met Abraham en Salomon Rosenberg uit Amsterdam die in Baarlo onder de namen Paul en Wim bij de families Berben en Gielen waren ondergedoken. Zij werden gedoopt en deden in Baarlo de Eerste Communie zonder dat zij toen wisten dat zij joods waren. Beide kinderen werden na een lange strijd met de Commissie Oorlogspleegkinderen (OPK) toegewezen aan hun Baarlose pleegouders. Wim bleef een katholieke jongen van het dorp. Paul (Abraham) koos aanvankelijk voor een seminarieopleiding tot priester, maar ging in een later stadium heel bewust weer over naar de joodse gemeenschap.¹¹⁴ Ook broer en zus Michel en Hansje Goldsteen uit Meppel, die tijdelijk samen waren ondergedoken in Helden-Beringe, werden daar gedoopt. Hun moeder was toen nog in leven. Toen die na de oorlog bleek te zijn gedeporteerd bleef Michel een tijdlang vurig katholiek en overwoog zelfs priester te worden. Later verliet hij de Katholieke Kerk uit principiële overwegingen: om de rol die de Kerk had gespeeld bij het ontstaan van het antisemitisme.¹¹⁵ Ook Suse Koekoek, die als twaalfjarig kind was ondergedoken in Meerlo, liet zich na de oorlog dopen. Haar ouders waren vermoord.¹¹⁶ Jacob van Velzen uit Amsterdam, ondergedoken bij de weduwnaar Herman Lemmen in Horst-Hegelsom, werd ook katholiek gedoopt. Toen hij na de bevrijding wees bleek te zijn, ging hij een korte tijd naar het Klein-Seminarie, met het doel priester te worden 'om de joden te bekeren'. Later keerde hij weer terug naar de joodse geloofsovertuiging.¹¹⁷

Meer dan 80 procent van de in Limburg ondergedoken kinderen gaf in na-oorlogse interviews te kennen op het onderduikadres goed te zijn behandeld.¹¹⁸ Talrijk zijn de verhalen dat kinderen die een lange tijd bij hun pleegouders hadden gewoond, na de bevrijding hun eigen ouders niet meer terugkenden en zich bij het afscheid vastklampten aan hun pleegouders. De kleine Fanny Friedmann was twee jaar goed verzorgd door de familie Wienen-Bongers in Tegelen. Zij weigerde hardnekkig na de bevrijding mee te gaan met een oom, aan wie zij geen herinneringen meer had.¹¹⁹

Dat neemt niet weg dat er ook gevallen van slechte behandeling voorkwamen. In minstens één geval werden onderduikers door hun 'helpers' beroofd. Een duikhoofd van de LO in de regio Brunssum wist dat een ondergedoken echtpaar vermogend was. Hij deed een overval op het onderduikadres en beroofde het joodse echtpaar van een koffer waarin hij veronderstelde dat zich veel waardevolle zaken bevonden.¹²⁰

Betty was een klein meisje, door Jan Bosch geplaatst in een gezin in Hoensbroek. Zij werd door haar pleegvader mishandeld. Toen het meisje dreigde te worden verraden, werd ze door haar pleegouders naar een niet minder gewelddadige vriend gebracht, die haar in de open lucht liet slapen, vrijwel zonder eten en drinken.¹²¹

Na de arrestatie van twee kinderen die waren ondergedoken in Velden sloeg in het dorp de angst toe. Een tweejarig jongetje dat onder de naam Bob was ondergedoken, werd door de pleegouders overgeplaatst naar een adres in Broekhuizen. Toen de oorspronkelijke pleegmoeder het kind daar

---

¹¹³ Mathieu Smedts, *Waarheid en leugen in het verzet* (Maasbree 1978) 85.

¹¹⁴ Jan van der Coelen, Pierre Houben en Piet Schinck, *Baarlo bezet, bevrijd 1940-1945* (Baarlo 1994) 63-66.

¹¹⁵ Prins en Steenhuis, *Andere Achterhuizen*, 227-229.

¹¹⁶ Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 29.

¹¹⁷ Herman Lemmen is de grootvader van de schrijver van dit boek.

¹¹⁸ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 407.

¹¹⁹ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Wienen.

¹²⁰ Brief Burgemeester Brunssum 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Brunssum).

¹²¹ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 412

enige tijd later opzocht, trof zij het vervuild aan, moederziel alleen opgesloten in een duivenhok. Zij nam hem mee terug naar Velden.¹²²

Over de vijfjarige Maijer Tugendhaft uit Maastricht sprak ik reeds in het begin van dit hoofdstuk. Hij werd op zijn onderduikadres bij een boer in De Weerd slachtoffer van mishandeling, nadat hij had laten blijken dat hij een ander kind in het dorp, Michael Schlejen uit Maastricht, als jood had herkend. De priester die hem op de boerderij had ondergebracht, kwam geregeld op huisbezoek. Mayer kreeg echter niet de kans met hem onder vier ogen te spreken. Pas later werd hij, na een interventie van de boerin, overgeplaatst naar een gezin in Klimmen, waar hij goed werd behandeld en de bevrijding beleefde.¹²³

Soms werden onderduikers door hun gastheer verraden. Veel vaker kwam het voor dat onderduikers in handen van hun moordenaars vielen door loslippigheid. De zes leden van de Haagse families Ringer en Meijers werden opgehaald uit hun onderduikadressen in Beek, Stein, Heer en Eijsden, nadat een goede kennis in Den Haag zijn mond had voorbij gepraat en als gevolg daarvan urenlang door de Haagse politie was verhoord.

Tijdens de onderduikperiode werden er mensen ziek, er werden kinderen geboren en mensen overleden op hun schuiladres. Dat zorgde altijd voor grote problemen. Bij ziekte was het meestal niet moeilijk een huisarts te vinden die een ondergedoken jood wilde behandelen, een apotheker die geneesmiddelen wilde afleveren, een wijkverpleegster die hem wilde verplegen en een specialist die hem onder valse naam in het ziekenhuis wilde opnemen. Limburgse artsen waren in het algemeen te vertrouwen en stonden niet zelden in de frontlinie bij de hulp aan joden. Dat gold ook voor verloskundigen. Het geboortecijfer was natuurlijk extreem laag in die periode. Minstens twee Limburgse kinderen werden echter op hun onderduikadres geboren en het is aardig om te letten op hun voornamen. Op 18 november 1943 werd Bernhard Tugendhaft in Maastricht geboren en op 12 december van hetzelfde jaar zag Bernhard Dwight Bock in Venlo het levenslicht. Ook een jong Amsterdammertje begon zijn leven in Limburg: Richard Pieter (naar zijn onderduikvader) Katz werd op 27 juli 1943 geboren in het huis van Pieter Colee in Born. Voor Henny de Leeuw-Toff, ondergedoken in Echt, brak het uur aan dat zij voor het eerst moeder zou worden. De huisarts Thomas Wackers reed met haar naar het ziekenhuis in Roermond, maar daar werd de patiënt geweigerd. Zij beviel uiteindelijk, met de hulp van Wackers, in het huis van de bevriende familie Housman.¹²⁴ Ephraim Eisenmann zag het levenslicht in het ziekenhuis van Heerlen, onder leiding van zijn eveneens ondergedoken tante Johanna Cohen, die vroedvrouw was.¹²⁵

In Swolgen constateerde de huisarts bij de zuigeling Herman David Santecroos difterie. Herman David woonde bij het gezin Nabben, waar ook nog twee andere kinderen verbleven. Swolgen lag toen in de frontlijn. De voormalige crècheleidster van de Hollandsche Schouwburg Virrie Cohen, die toen in Tienray verbleef en haar gastvrouw Hanna van de Voort, gingen samen op één fiets naar Lottum, waar zij wisten dat een Duitse arts verbleef in een noodziekenhuis in het Ursulinenklooster. Deze arts wilde helpen, maar hij had geen medicijnen in voorraad tegen difterie en stuurde de dames met een *Bescheinigung* voor de veerpont naar Arcen. Daar, in het klooster Klein-Vink, was de Duitse

---

¹²² A. Knaapen-in 't Zandt, *Wij willen vergeven, doch kunnen niet vergeten. Oorlog, fronttijd, evacuatie en bevrijding van vijftig jaar* (Velden 1995) 50. Het kind overleefde de oorlog en werd in 1945 herenigd met zijn ouders.

¹²³ Interview van Roland S. Süßmann met Mayer Tugendhaft, *The European Jewish Times* op: www.shalom-magazine.com/Article.php?id=490309. Toen Tugendhaft lang na de oorlog terugging naar De Weerd, vernam hij dat bewoners van het dorp al tijdens de oorlog wisten van de mishandelingen door de boer en er schande van spraken. Niemand had echter ingegrepen. Nu, bijna zeventig jaar later, beschouwt Tugendhaft het feit dat zijn verhaal na de oorlog niet werd geloofd, ook niet door zijn ouders, nog als één van de grootste trauma's uit zijn oorlogstijd.

¹²⁴ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Wackers.

¹²⁵ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Veugelers.

legerapotheek gevestigd. Ze kregen geneesmiddelen mee. De Duitse arts kwam zelf om het kind te onderzoeken en te behandelen. Drie dagen werd bij het doodzieke kind gewaakt, tot hij op 18 november 1944 uiteindelijk toch overleed.¹²⁶

Het vijfjarig zoontje Eliëzer van de joodse godsdienstleraar Israels uit Roermond was ondergedoken in Horn en later in Stramproy. Hij werd ernstig ziek. De huisarts liet hem onder een valse naam opnemen in het ziekenhuis van Weert. Daar overleed hij op 5 december 1943. Hij werd, nadat een valse overlijdensakte was opgemaakt, begraven. Zijn ouders, die zaten ondergedoken in Roggel, werden in onwetendheid gehouden tot na de bevrijding.¹²⁷

De tweejarige Mia Vischschraper uit Amsterdam overleed op 16 oktober 1943 tijdens haar onderduik in Kaalheide. De huisarts stelde de diagnose 'stuipjes'. 'Daar wij het [kind] toen niet op een normale wijze konden begraven, gezien haar vervolgers, hebben we het toen in de tuin begraven', schreef haar bedroefde pleegvader Albert Hummel na de bevrijding aan de burgemeester van Kerkrade. Hij vroeg overplaatsing van het grafje naar de Algemeene Begraafplaats in Kaalheide. Het kistje en andere benodigdheden zouden worden betaald door de pleegouders. Dit werd toegestaan.¹²⁸

Josef Keusch uit Vaals overleed 11 maart 1944 op 36-jarige leeftijd aan difterie op zijn onderduikadres bij de familie Zweep in Kerkrade. In totaal herbergde Dirk Zweep zeven joodse onderduikers. Josef werd in het geheim begraven in de tuin achter het huis. Er werd pas aangifte van overlijden gedaan op 4 januari 1945. De burgemeester van Kerkrade besliste na de oorlog dat 'de wet betrekkelijk het begraven van lijken' was geschonden, maar dat, gezien de bijzondere omstandigheden geen strafrechtelijk onderzoek zou worden ingesteld.¹²⁹ In het ziekenhuis overleed ook een zekere onder valse naam opgenomen mevrouw Löwenstein. Broeder Bernardus (Leonard Hendriks) haalde haar lichaam weg en begroef het in de tuin van zijn klooster.¹³⁰ Ook de bejaarde Jenny Bock-Gronsveld overleed tijdens haar onderduik in Heerlen bij de familie Schoutrop-Devooi. Zusters uit een nabij klooster begroeven haar heimelijk in de kloostertuin.¹³¹

De dood kon ook de gastgezinnen treffen. Henk Samplonius en zijn vrouw Froukje uit Hoensbroek waren bereid om Regina Fransman als onderduikertje in huis te nemen. Zij deden dat uit menslievendheid, ondanks de reeds gediagnosticeerde ernstige ziekte van Froukje. In 1943 kwam deze te overlijden. Haar vriendin, Marie Hol, weduwe met twee kinderen, nam de zorg over.¹³²

In 1944, bij het naderen van de bevrijders, werden grote delen van Limburg waaronder Roermond en Venlo, geëvacueerd. Joodse onderduikers gingen doorgaans gewoon met de bevolking mee naar het noorden van Nederland. De peuter Julie Gans ging met haar pleegouders Maters-Kerkman uit Venlo mee naar Groningen.¹³³ De tienjarige Levie Hageman vergezelde haar pleegouders Remij-Muijres uit Bergen naar Uithuizermeeden in Groningen.¹³⁴ In andere gevallen weigerden hele families om te evacueren in verband met de veiligheid van een onderduiker. Zij verstopten zich in een schuilplaats in hun woonplaats. Dat deed bijvoorbeeld het gezin Schumacher-Naaktgeboren in Blerick, dat het

¹²⁶ Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 29-30.

¹²⁷ Fook Nederveen, *Van bisschopsstad tot frontstad* (Roermond/Swalmen 1978) 57.

¹²⁸ Brief mevrouw Hummel 12 februari 1945, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516. Amsterdam was nog niet bevrijd en er was grote kans dat de ouders van Mia de oorlog niet hadden overleefd. Na de bevrijding van heel Nederland bleken Mia's moeder en een zusje nog in leven. Haar vader was vermoord.

¹²⁹ Brief Burgemeester Kerkrade 8 januari 1945, G.A. Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516.

¹³⁰ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Hendriks.

¹³¹ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Schoutrop.

¹³² Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Samplonius. In 1944 trouwde Marie met Henk. Omdat beide ouders van Regina waren vermoord, adopteerde het echtpaar de kleine Regina als hun derde kind.

¹³³ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Maters.

¹³⁴ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Remij.

tienermeisje Hetty d'Ancona verborgen hield¹³⁵ en het Venlose gezin Korff-Stoop, dat onderduik bood aan het echtpaar Wallage-Canter.¹³⁶

De bevrijding! Zij kwam in Limburg eerder dan in de rest van Nederland. Op 18 september was Hoensbroek aan de beurt. Daar woonde Tilly Walvis en haar man Harry als onderduikers in het kleine huis van het mijnwerkersgezin van Albert Santing. Hun verblijf was een aaneenschakeling van angst voor verraad door een met de Duitsers collaborerende buurman. Tilly was alleen in de keuken toen er hard op de deur werd gebonsd. Met kloppend hart maakte zij de deur open en stond tegenover een Amerikaanse soldaat, die op zoek was naar Duitsers. 'Ik ben joods', stamelde Tilly. 'Ik ook', zei de militair. Het begin van een orkaan van omhelzingen en een stortbui van tranen.¹³⁷

In minstens twee gevallen voelde het Limburgse verzet zich tijdens de oorlogsjaren gedwongen om joodse onderduikers te liquideren. Op 20 april 1943 werden in het buitengebied van Voerendaal twee lijken aangetroffen in een droge put bij een kalkbranderij. De Voerendaalse veldwachters riepen de hulp in van de politie van Heerlen. Via een bonnetje van de wasserij dat in de kleding van één der lichamen werd aangetroffen, konden de twee worden geïdentificeerd: Amalia Frankenhuis en Leo Meijers, twee jonge, met elkaar verloofde joodse onderduikers uit Twente.¹³⁸ De familie Westdorp in Heerlen had in 1942 aan het stel onderdak geboden. Er ontstond bij de onderduikers ontevredenheid over het onderduikadres. Frankenhuis dreigde met verraad. Omdat het gevaar hiervoor als reëel werd ingeschat, schoten mensen van de LO beide jonge onderduikers dood.

In Horst zat Salomon Walvisch, die zich uitgaf voor Kees van Leeuwen, inspecteur van de Arbeidskampen, samen met zijn vrouw (schuilnaam Riny), een student en een joods meisje Rachel Zante (Annie), ondergedoken bij de familie Meijers. Walvisch maakte een vreemde indruk. Hij droeg altijd een leren rijbroek en laarzen. Een aktetas week dag en nacht niet van zijn zijde. Hij dreigde herhaaldelijk dat, als hij zou worden opgepakt, ook anderen slachtoffer zouden zijn. Bewijsmateriaal daartoe zou zich bevinden in de bewuste aktetas. Bovendien trad hij hardhandig op tegen zijn vrouw en tegen 'Annie', als die dames onderling ruzie maakten. Gastheer Meijers maakte zich ernstig bezorgd en wilde dat Walvisch uit zijn huis zou vertrekken. Via een relatie in het verzet kwam hij in contact met Kees Paasen uit Heerlen, die we eerder noemden als een sleutelfiguur in een netwerk voor hulp aan joodse onderduikers. Paasen beloofde een onderzoek in te stellen en kwam naar Horst om Walvisch te verhoren. Deze vertelde hem dat hij in Limburg verbleef met een verzetsopdracht van de illegale CPN. Bij navraag bij de CPN bleek dit verhaal geheel gelogen te zijn. Paasen deelde de bezorgdheid van Meijers toen volledig en nam contact op met Joseph Sternfeld, een jood, geboren in Roermond, die na zijn huwelijk in Amsterdam was gaan wonen. Sternfeld en zijn vrouw waren ondergedoken in Limburg, mevrouw Sternfeld in Horst. Sternfeld was intensief betrokken bij het Limburgs verzet en kende mensen van de Limburgse afdeling van de communistisch georiënteerde Raad van Verzet. Eerst werd geprobeerd, na overleg tussen Sternfeld en vertegenwoordigers van het verzet in Horst, om Walvisch voor de rest van de oorlog onder dwang te laten opnemen in de psychiatrische inrichting Sint-Servaas in Venray. Dit plan kon niet worden uitgevoerd. Toen werd overwogen om hem te liquideren, maar er werd nog geen besluit daartoe genomen. De spanningen in Horst liepen echter op en werden nog eens versterkt door een ruzie in huize Meijers, waarbij mevrouw Walvisch en 'Annie' door Walvisch werden mishandeld. Toen besloot de leiding van de Raad van Verzet om het verzoek tot liquidatie te honoreren. Daartoe ontmoetten Paasen en Sternfeld op het station van Venlo twee hun onbekende medewerkers van de Raad, J.F. de Witt Puyt uit Heerlen en J.H. van de Loo, die zich voorstelde onder zijn schuilnaam 'Sjeng'. Het viertal ging per fiets naar Horst. Zij zochten daar eerst een plek die hen geschikt leek voor de executie. De keuze viel

¹³⁵ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Schumacher.

¹³⁶ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Korff.

¹³⁷ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Santing.

¹³⁸ Brief Commissaris van Politie Heerlen 28 april 1943, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 224; en: Proces-verbaal Politie Heerlen, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 403.

op een klein bos in het Witveld (in Horst: Wiedveld) tussen Grubbenvorst en Horst. De Witt Puyt en 'Sjeng' bleven daar wachten. De twee anderen gingen naar Horst. Paasen, die eerder Walvisch had verhoord, bleef op het onderduikadres van de echtgenote van Sternfeld wachten. Sternfeld begaf zich naar Walvisch; hij wist hem over te halen met hem mee te gaan 'naar een ander onderduikadres'. Walvisch fietste zelf met Sternfeld mee naar het Witveld. Het was 'Sjeng' die hem daar een kogel door het hoofd schoot, op 15 juli om 11 uur in de ochtend. Bij fouilleren van het lichaam vond men in zijn zakken papieren, waarvan later werd beweerd dat het lijsten zouden zijn geweest met adressen van illegale werkers en een kaart van Nederland waarop een aantal kampen van de Arbeidsdienst waren gemarkeerd. In het begin van de avond ging Sternfeld met twee mannen van de illegaliteit van Horst terug om het slachtoffer te begraven. De executie werd niet bekend bij de Duitsers.¹³⁹ Terugkijkend op deze liquidatie rijst de vraag of hier zorgvuldig is gehandeld; het bewijs van plannen van Walvisch om verzetsmensen te verraden is nooit geleverd.

Nog een onderduikster ontkwam ternauwernood aan liquidatie. Een joods pubermeisje, in Heerlen ondergedoken, ging onder valse identiteit geregeld op stap met Duitse soldaten. Haar begeleider van de NV-organisatie trachtte haar door middel van indringende gesprekken hiervan te weerhouden, maar zij wilde niet luisteren. Toen besloot men haar dood te schieten. Toen de uitvoerders van het vonnis, met zweet in de handen, aankwamen op het onderduikadres, bleek het meisje verdwenen. Dit tot grote opluchting van de uitvoerders van de voorgenomen executie.

Executies van joden door verzetsmensen waren gelukkig zeer uitzonderlijk en gingen volledig in tegen het geweten van verzetsmensen. Minder moeite had men met liquidatie van verraders van joden. Landwachter Mathias Josef Raeven was in Heerlen berucht. Hij was bij meerdere arrestaties van joden betrokken. Van beroep was hij handelaar in aardappelen. Op 14 augustus 1944 stond hij boven op zijn aanhangwagen voor een klant een zak aardappelen af te wegen, toen een voorbij fietsende man met een revolver op hem schoot en hem met drie kogels raakte. Door de te hulp geroepen huisarts werd Raeven op zijn eigen aanhangwagen met aardappelen naar het ziekenhuis gereden. Daar aangekomen bleek hij overleden.¹⁴⁰ De schutter, die door veel getuigen wel was gezien, werd door niemand herkend. Later bleek hij deel uit te maken van de KP (knokploeg) van het verzet te Heerlen. In dezelfde week vonden ook (mislukte) aanslagen plaats op gevaarlijke collaborateurs in Sittard en Waubach.

Er waren personen, die joden of hun helpers probeerden te verraden of af te persen door geld te eisen in ruil voor stilzwijgen tegenover de Duitsers. Het verzet reageerde daar uitermate krachtig op. In april 1944 werd Willem ('Potlood') Engels geliquideerd. Deze verarmde arbeider woonde aan de rand van Sevenum in een woonwagen, buitengesloten uit de dorpsgemeenschap. Hij werd verantwoordelijk gehouden voor een razzia door de *Sicherheitspolizei*. Men vreesde dat hij joodse en andere onderduikers in Sevenum zou verraden. Hij werd eerst door leden van het verzet ernstig mishandeld en toen hij na herstel van zijn verwondingen opnieuw contact met de Duitse politie zocht, doodgeschoten.¹⁴¹

In juli 1944 werden drie personen geliquideerd op de Zwarte Plak in Horst-America. De liquidaties werden voorafgegaan door een soort rechtszaak en hadden de goedkeuring van 'Oom Leo', Leo Moonen, de secretaris van de bisschop van Roermond. Moonen was lid, leider en geweten van het

---

¹³⁹ Processen-verbaal, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst. Inv. nr. 140; en: Loe Derks, *Oud Horst in het nieuws 6, 1943-1946* (Horst 1994) 141-142. Mevrouw Walvisch overleefde de oorlog, evenals Rachel Zante ('Annie'), die nog enige hulp bood als koerierster van Sternfeld.

¹⁴⁰ Bekendmaking Corpscommandant Heerlen 18 augustus 1944, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 230; en: Proces-verbaal Politie Heerlen 21 augustus 1944, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 407.

¹⁴¹ Cammaert, *Het verborgen front*, 394-395; en: dr. André de Bruin, *Noord-Limburg integraal bekeken 1850-1950* (Venlo 2010) 189 en 204.

verzet. De verhoormethoden waren hard, omdat de mensen van het verzet een bekentenis wilden. In een na-oorlogs interview met Jacques Crasborn, één der leidinggevende leden van de LO, vertelde deze:

[Wij kregen in handen] een vent van wien we een brief onderschept hadden. Die vent heeft drie weken vastgezet. In die tijd heeft hij nog een ander verraden. [...] Het bleek dat ze joden verraden hadden. Het waren er twee uit de buurt van Echt. De tweede zijn we 's morgens om een uur of vier gaan ophalen met een wagen van de Marechaussee. [...] Het was een jongen van een jaar of 20. Die heeft zo mooi komedie gespeeld! Die vent hadden we eerst in Swalmen gehad in een kelder, en toen wilde hij niets bekennen. [...] Toen is hij tegen de muur gezet. Jan schiet op een meter of acht een kring rondom zijn hoofd heen. Die vent gaf geen taal nog (sic!) teken. Hij bleef rustig staan. [...] Toen is hij op elkaar gevouwen, laten zitten tot 's avonds 11 uur. Naar hem toegegaan met koffie en een schotel met boterhammen. Losgemaakt; schud (sic!) zich als een poedel, zet zich op een hoop zand en eet de boterhammen op zonder te bibberen of iets. 's Nachts op een ladder gebonden met een deken over hem heen, 's morgens losgemaakt, schud zich als een hond, eet zijn boterhammen, niets bijzonders. Toen met hem naar De Zwarte Plak gegaan.

Daar vond een confrontatie plaats met de andere verdachte, een oudere man. De twee maakten elkaar verwijten. 'Toen kwam er alles uit, wat ze met de joden hadden gedaan. De oude vent heeft toen volledig bekend en is direct opgeruimd.' Rond de jongen bleef een en ander onduidelijk, maar uiteindelijk werd ook hij, na consultatie van 'Oom Leo' en een andere priester die uit Echt afkomstig was, geliquideerd.¹⁴²

Vlucht

Onderduiken in Nederland was één mogelijkheid om aan deportatie te ontkomen. Vluchten naar het buitenland was een andere. Een aantal Nederlandse joden probeerde in België een veilig onderduikadres te vinden in een klooster of bij particulieren. Duizenden anderen probeerden door een vlucht via België en Frankrijk het neutrale Zwitserland of Spanje te bereiken. Dat gelukte aan ongeveer 3000 mensen.¹⁴³ Veel anderen (de meesten waarschijnlijk) slaagden daar niet in. Zij wisten ergens onderweg een onderduikadres te vinden of ze werden in België of in Frankrijk gearresteerd of ze werden bij de Zwitserse grens tegengehouden en naar Nederland teruggestuurd. Degenen die in België of Frankrijk in handen van de Duitsers vielen, kwamen meestal terecht in de Dossinkazerne in Mechelen of in het Franse doorgangskamp Drancy bij Parijs. Van daaruit werden zij, samen met de Franse en Belgische joden, naar Auschwitz gedeporteerd. Van 39 Limburgse joden weten wij dat ze zijn gedeporteerd naar Auschwitz vanuit België (in alle gevallen vanuit de Dossinkazerne in Mechelen) of Frankrijk (in de meeste gevallen vanuit Drancy). Van deze personen waren er 27 afkomstig uit Maastricht of Amby, gemeenten aan de grens met België. Waarschijnlijk werden er minstens evenveel mensen door onderduik in België en Frankrijk gered als er werden opgepakt. Wij weten niet hoeveel Limburgers erin slaagden in België of Frankrijk ondergedoken de oorlog te overleven, maar als het bovengenoemde beeld juist is, mogen we stellen dat een aanzienlijk aantal Limburgers heeft geprobeerd te vluchten, uit Maastricht zelfs een zeer aanzienlijk aantal. Maar ook uit andere plaatsen: volgens de na-oorlogse getuigenis van de voorzitter van de Nederlands-Israëlitische Gemeente van Roermond zouden acht leden van zijn gemeente geprobeerd hebben naar het buitenland te vluchten, hetgeen slechts aan één persoon gelukt zou zijn.¹⁴⁴

¹⁴² Interview Jacques Crasborn 18 september 1946, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, Inv. nr. 174.

¹⁴³ Braber, *Joden in verzet*, 81. Houwink ten Cate spreekt van 2100 overlevenden onder 4000 personen die erin slaagden naar het buitenland te vluchten. Zie: Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 104.

¹⁴⁴ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 39.

Sommige vluchtpogingen van Limburgse joden slaagden. Nadat haar man bij een razzia in Amsterdam was opgepakt en haar dochtertje was ondergedoken slaagde Els Cardozo-Beretz uit Roermond erin om Zwitserland te bereiken.¹⁴⁵ Ilse Schönthal uit Maastricht zorgde voor haar bejaarde moeder. Toen zij werd opgeroepen voor 'arbeidsverruimende maatregelen' dook zij onder ergens in de Mijnstreek. Haar moeder was opgenomen in het Maastrichtse ziekenhuis en Ilse kon haar vanuit haar onderduikadres af en toe bezoeken. Op 16 juli 1943 overleed de oude mevrouw Schönthal-Cohen in haar ziekenhuisbed. Ilse was niet langer aan Limburg gebonden en slaagde er in uit te wijken naar Frankrijk.¹⁴⁶ Sophie Wolf uit Beek dook onder in een klooster van de Montfortanen in het Belgische Sint-Truiden. Zij was van plan naar Zwitserland te vluchten, maar bleef de rest van de oorlog bij de paters in België. Haar in Beek achtergelaten afscheidsbrief wekte de suggestie van zelfmoord: 'Lieve allen! Neem op deze wijze afscheid van jullie, daar ik door de zeer moeilijke tijdsomstandigheden niet den moed heb om verder te leven. Vaarwel allen. Groet alle kennissen van me. Jullie Sophie.' Simon Ginsberg uit Heerlen reisde illegaal per trein naar Parijs. Hij verbleef daar tijdens de grote razzia op joden op 16 juli 1942, maar hij wist uit handen van de Franse politie te blijven. Hij vervolgde zijn treinreis richting Zwitserse grens. Het laatste stuk legde hij te voet af. Hij overleefde de oorlog in Zwitserland.¹⁴⁷

Andere vluchtpogingen van Limburgers liepen slechter af. De Roermondse weduwe Jeanette Passmann-Vogelsang kwam eind 1942 in contact met een mensensmokkelaar, die beloofde haar voor veel geld naar Zwitserland te brengen. Zij werd echter in België gearresteerd en vanuit de Dossinkazerne in Mechelen naar Auschwitz gedeporteerd.¹⁴⁸ Julius Wijnhuizen uit Gulpen vluchtte naar Brussel. Daar verdiende hij onder valse naam de kost met handelen op de zwarte markt. Hij werd echter gearresteerd en gefusilleerd.¹⁴⁹ Armand Leviticus was een katholiek-gedoopte jood uit Heythuysen, die een bedrijf had in Roermond. In mei 1942 trachtte hij, samen met vijf neergehaalde Britse 'piloten', via België, Frankrijk en Spanje, Engeland te bereiken. In de omgeving van Parijs werd hij echter gearresteerd. Hij hield zijn joodse identiteit verborgen. De aanwezigheid van de Engelsen laadde de verdenking op hem dat hij een spion was voor Groot-Brittannië. Als politiek gevangene kwam hij terecht in een reeks concentratiekampen: Gross-Strelitz, Grosz-Rosen en tenslotte in het kamp Dora bij Nordhausen, waar in onderaardse tunnels V2-raketten werden geassembleerd. Daar overleed hij aan uitputting in februari 1945.¹⁵⁰

Salomon Victor Hertzdahl uit Maastricht, mede-eigenaar van het kledingatelier Wolf en Hertzdahl, was al in mei 1942 gearresteerd. Zijn echtgenote, Marie Hertzdahl-Bloemgarten, besloot met haar twee kinderen naar Zwitserland te vluchten. De drie maakten een moeilijke tocht en hadden bijna de Zwitserse grens bereikt. Toen verdwaalden ze in een bos en keerden terug naar Brussel. Daar werden ze verraden. De kinderen, Mathilde en Karel Hertzdahl, twintig en zeventien jaar oud, wisten te ontkomen en vonden een onderduikplaats in Hotel Nova in Neerhalen, vlak bij de Nederlandse grens bij Maastricht. In hetzelfde hotel zaten nog twee familieleden en nog negen andere joden. Mevrouw Hertzdahl viel in februari 1943 in Brussel in handen van de politie en belandde in de Dossinkazerne in Mechelen. Vandaar werd ze, samen met haar zwager Silvain Hertzdahl uit Heerlen, die ook in België was gearresteerd, naar Auschwitz gedeporteerd. Zij zaten in de trein van het Twintigste Transport van 19 april 1943.¹⁵¹ Silvain werd bij aankomst vergast. Marie kwam terecht in *Block 10*, waar SS-

---

¹⁴⁵ Cillekens-Cox et al., *Sprekende Getuigen*, 163.

¹⁴⁶ Brief I. Schönthal aan C.I.B. 11 maart 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 305. Zij overleefde de oorlog en kwam eind 1944 terug in Maastricht.

¹⁴⁷ Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 51.

¹⁴⁸ Zij werd van daaruit overgebracht naar het concentratiekamp Natzweiler, in de Franse Elzas. Daar werd zij, na het ondergaan van medische experimenten, vergast.

¹⁴⁹ Ruud Verhoeven, *Oorlog en bevrijding in Gulpen 1940-1944* (Gulpen 1994).

¹⁵⁰ Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 3469.

¹⁵¹ In hetzelfde transport zat ook de eerder genoemde Jeanette Passmann-Vogelsang. Dit was de enige trein naar Auschwitz die onderweg door enkele verzetsmensen, een joodse en twee niet-joodse jongens, tot

artsen medische experimenten uitvoerden op vrouwelijke gevangenen. Zij kreeg er werk als ziekenzuster, *Schwester Marie*.¹⁵²

Een bijzonder vluchtverhaal heeft de arts Max Rens uit Beek, ondergedoken in zijn woonplaats. Rens was reserveofficier van gezondheid. Ofschoon hij het in zijn onderduikgezin uitstekend naar de zin had, was stilzitten voor hem langzamerhand ondraaglijk. Met gemeenteambtenaar Willy Sangers besprak hij zijn wens om naar Engeland te vluchten en daar dienst te nemen in het Nederlandse leger. Via de pilotenlijn Dutch-Paris, een ingewikkelde communicatielijn tussen bezet Nederland en de regering in Londen, probeerde hij Spanje te bereiken. Hij maakte deel uit van een groep van 25 vluchtelingen waaronder G.J. van Heuven Goedhart, ex-hoofdredacteur van het illegale *Parool* en belangrijke vertrouweling van de koningin en de regering. Van Heuven was vanuit Meers-Elsloo op weg naar zijn beëdiging als minister van Justitie in het kabinet Gerbrandy. In Toulouse werd de groep opgevangen door een vertegenwoordiger van Dutch-Paris. Van Heuven kreeg hier een aparte gids en bereikte na een spannende reis Londen. De rest van de groep werd met een bus naar de voet van de Pyreneeën gebracht en probeerde onder leiding van twee Franse gidsen de Spaanse grens te bereiken. Op 21 april 1944, met de grens op een paar honderd meter afstand, werden de vluchtelingen aangehouden door de Franse politie. Na een zware reis, gekenmerkt door mishandeling en honger, kwam Rens als politiek gevangene terecht in Dachau, met een rode driehoek op zijn gevangenskleding. Hij had bij zijn arrestatie onmiddellijk de valse naam Leopold Fernandez aangenomen. Hij was de rest van de oorlog als jood 'ondergedoken' in het concentratiekamp.¹⁵³

Ernst Lapp was onder een andere naam geboren als voljoods kind in Duitsland. Na de scheiding van zijn ouders huwde zijn moeder met een 'arische' man, Paul Lapp. Deze wettigde het kind en gaf het zijn naam. Ernst werd protestants gedoopt en opgevoed. In de jaren dertig stuurden de ouders de jongen naar Weert, formeel om het vak van drukker te leren bij Drukkerij Smeets, maar waarschijnlijk vooral omdat ze het joodse kind veiliger waanden in Nederland. Bij de inval van de Duitsers in mei 1940 werd Weert door een deel van de bevolking verlaten. Ernst trok met andere Weertenaren naar Brabant. Hij besloot te vluchten voor de Duitsers en kwam in Frankrijk terecht. Daar werd hij gearresteerd en ingesloten in een kamp voor joodse vluchtelingen in Saint-Cyprien bij Perpignan. Inwoners van Weert, waaronder drukker Smeets, deden eind 1940 veel moeite om hem daar weg te halen. Zij schreven brieven, waarin ze de christelijke opvoeding van Ernst, zijn niet-joods uiterlijk en zijn onberispelijk gedrag beklemtoonden. Ik heb niet kunnen achterhalen of zij succes hebben gehad.¹⁵⁴

Limburg fungeerde als doorgangsgebied voor niet-Limburgse joden bij hun poging om naar het zuiden te vluchten. Velen slaagden daarin, maar er werden ook arrestaties verricht. In Born hielpen mensen, onder leiding van kapelaan Jos Engwegen, joden over de Maas bij hun vlucht naar België en verder. Mathieu Smedts uit Horst-America, die eerder in dit hoofdstuk al ter sprake kwam, hielp 42 joden naar Zwitserland ontkomen. Smedts had samen met Henk Pelser al vroeg in de oorlog een eigen vluchtroute opgezet via Brussel, Reims en Dyon. Enkele joodse vluchtelingen werden hierbij gearresteerd. Op 4 december 1942 werd Smedts zelf gearresteerd in Brussel. De vluchtroute werd hierna voortgezet door zijn vriend Dries Ekker. Een medewerker van Smedts, boer Renier van der Vin uit Neeritter, die vanuit zijn huis joden over de grens naar België hielp, werd gearresteerd en

---

stilstand werd gedwongen, waarbij een twintigtal joden uit de trein kon ontsnappen. Dit gebeurde in de buurt van Waremmes bij Leuven. Ontsnappen gelukte de Limburgers niet.

¹⁵² Marja Pinckaers, *De cirkel is rond. Hommage aan Marie Hertzdahl-Bloemgarten* (Valkenburg aan de Geul 2011). Marie werd bevrijd in Neuengamme en kwam in 1945 via Zweden terug in Maastricht.

¹⁵³ Hij overleefde dit en ging na de oorlog werken als internist in het ziekenhuis in Maastricht. Waar een patiënt, een ex-gevangene van Dachau, hem op een dag begroette met de woorden: 'Hé, Fernandez, wat doe jij hier?' Interviews van de auteur met Max Rens, Lanaken.

¹⁵⁴ GA Weert 1920-1969, inv. nr. 1052.

bezoek in een concentratiekamp.¹⁵⁵ In Neeritter, Ittervoort en Hunsel werden veel joden over de grens geholpen door dorpsbewoners of door Belgen uit de grensstreek. In Hunsel werden op 6 november 1942 twee joden gearresteerd samen met een man en een vrouw uit Maaseik. Het verslag van de burgemeester van Hunsel vermeldt dat 'de jood in het bezit was van 4000 gulden en de jodin van 200 gulden'. Alle vier de arrestanten werden door de Marechaussee van Thorn ingesloten.¹⁵⁶ Waarschijnlijk betrof het, wat de joden betreft, het jonge echtpaar Elie en Mette Mesritz-Polak uit Utrecht.¹⁵⁷ Op 27 september 1942 werd de Belg Arnold Schoorl door een agent van politie uit Roermond gearresteerd, toen hij samen met een Amsterdamse joodse vrouw, Margaretha Busnach-Trijtel, via een ongebruikelijke weg trachtte de Nederlands-Belgische grens te passeren. Margaretha verdween als strafgeval naar Auschwitz.¹⁵⁸ Schorel werd ingesloten in de Roermondse politiecel.¹⁵⁹

Ook in Maastricht hielpen mensen joden om naar België te vluchten. Een zekere Van Schaik was een van hen:

Op een zondagochtend meldde zich een joods echtpaar uit Berlijn. Ik was met code 'Slavante' door de mij bekende illegaal al gewaarschuwd. Ze zagen er toeristisch uit, met een kleine knapzak op de rug, waarin een paar boterhammen en een thermosfles. Volgens de mooi vervalste persoonsbewijzen waren het Frans en Elisabeth Alofs, en ze hadden zelfs een paar woorden Maastrichts geleerd. Volgens afspraak ging ik nog diezelfde middag met hen wandelen op de mooie Sint-Pietersberg; we bewonderden opzichtig de natuur, en liepen dan via Slavante naar de onbewaakte grensovergang bij Canne. Achter de scheefhangende boerderij van boer Spauwen werden ze door twee onbekende Belgen overgenomen.¹⁶⁰

Een andere vluchtlijn voor Franse krijgsgevangenen, piloten en een aantal joden liep via de fruitboerderij van Alfons Smeets en het kasteel van graaf Raphaël de Liedekerke de Pailhe in Eijsden. De betreffende verzetsgroep hield zich vooral bezig met spionage. Vóór hun passage van de grens hielden joodse vluchtelingen zich tijdelijk schuil in de diepe wijnkelder van de graaf. Zowel de graaf als twee broers Smeets moesten hun verzetswerk met de dood bekopen. De spionageorganisatie waarvan zij deel uitmaakten, werd door de Duitse contraspionage geïnfiltreerd. Tachtig personen werden gevangen genomen en het drietal uit Eijsden werd op 9 oktober 1943 bij Utrecht geëxecuteerd.¹⁶¹

Elisabeth Sanders-de Metz uit Amsterdam werd, zonder ster en met een vals persoonsbewijs, op 3 augustus 1942 op het station van Maastricht gearresteerd door de politie van Maastricht.¹⁶² Zij werd met voorrang via Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd, waar zij overleed op 15 december 1942. Op 5 augustus 1942 werd een groep van acht Rotterdamse joden gearresteerd in Limburg. Eén van hen, Samuel (Salles) Kadiks deed bij zijn arrestatie een zelfmoordpoging. Hij werd opgenomen in het ziekenhuis te Maastricht en overleed daar op 13 april 1943. De zeven anderen werden teruggebracht

---

¹⁵⁵ Smedts, *Waarheid en leugen*, 83-96.

¹⁵⁶ Brief Burgemeester Hunsel 7 november 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534.

¹⁵⁷ Elie overleed in een joods werkkamp. Mette overleefde Auschwitz.

¹⁵⁸ Margaretha werd 13 november 1942 in Auschwitz vermoord.

¹⁵⁹ Proces-verbaal Politie Roermond 27 september 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

¹⁶⁰ Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen*, 56.

¹⁶¹ Cillekens en Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht*, 19.

¹⁶² Proces-verbaal Politie Maastricht 7 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

naar Rotterdam en van daar als strafgeval naar Westerbork gedeporteerd. David, de zoon van Salles Kadiks trouwde in het kamp met zijn gelijktijdig gearresteerde geliefde Belia Dormitz.¹⁶³

Niet iedereen vluchtte in zuidelijke richting. Het echtpaar Arthur en Ellen van Leeuwen-Hoffmann uit Gennep koos voor de vlucht voorwaarts, naar het hol van de leeuw. Met een vals persoonsbewijs vertrokken man en vrouw naar Berlijn. Ellen wist daar een onderduikadres te vinden, maar werd gearresteerd en vermoord in Auschwitz. Arthur overleefde de oorlog, onder een valse naam werkend als vrachtwagenchauffeur in Duitsland.¹⁶⁴

De vervolgers

De verantwoordelijkheid voor de vervolging van de joden en de opsporing van joodse onderduikers lag bij de Duitse bezetter. De structuur van het bezettingsapparaat kwam reeds aan de orde in hoofdstuk 3. De *Sicherheitspolizei* was aanvankelijk bevoegd voor de vervolging van misdrijven en overtredingen, begaan door Duitse of voormalige Duitse onderdanen en ook voor die strafbare feiten, welke volgens bepalingen van de Rijkscommissaris door Duitse rechters moesten worden behandeld. Vanaf 1942 vielen daaronder alle overtredingen door joden begaan tegen de anti-joodse maatregelen, waaronder dus ook onderduiken. En zo werd de *Sicherheitspolizei* de voornaamste instanties bij de opsporing en de arrestatie van joodse onderduikers.

De *Aussenstelle* Maastricht was vanaf oktober 1940 gevestigd aan het adres Sint-Lambertuslaan 1. Zij stond vanaf 1942 onder leiding van *SS-Hauptsturmführer* Max Ströbel. Zijn staf bestond uit 34 personen, de helft mensen met politietaken, de andere helft ondersteunend personeel als secretaresses en chauffeurs.¹⁶⁵ Er waren elf Duitse en een aantal Nederlandse politiemedewerkers werkzaam. Meer nog dan landelijk waren op regionaal niveau de verschillende taken met elkaar verweven. Wel hadden de medewerkers van de *Aussenstelle* ieder een eigen aandachtsgebied. Eerste assistent van Ströbel was de vrij gematigde *SS-Untersturmführer* E.W.E. Elsholz. De bestrijding van politieke tegenstanders en van het Limburgse verzet werd geleid door de wrede *SS-Hauptscharführer* R.H.G. Nitsch, berucht om zijn martelmethode tijdens het ondervragen van arrestanten ('*verschärften Vernehmungen*' of 'verscherpde verhoren')¹⁶⁶. Acties tegen de Kerken waren in handen van *SS-Sturmscharführer* Walter Micheels. Verder waren nog de Nederlanders C.W. Klonen, J.N. Grootjans, H.M. Meyers en de wrede C.M.W. Schut werkzaam op het bureau van de *Sipo-Aussenstelle* Maastricht.¹⁶⁷ In het kader van dit boek is echter het belangrijkste, dat de arrestatie van joden de hoofdtaak werd van *SS-Sturmscharführer* H.W. (Hans) Conrad. Op niveau van Maastricht had hij de functie van *Judensachbearbeiter*. Vanaf april 1943, mogelijk eerder, opende hij de jacht op joodse onderduikers. Conrad was werkzaam geweest als bakker en had geen ervaring met politiewerk. Zijn gebrek aan vakkennis werd echter gecompenseerd door een felle antisemitische overtuiging. Hij trad zijn arrestanten doorgaans na hun arrestatie vriendelijk tegemoet, maar als hij informatie uit hen wilde trekken, schrok ook hij niet terug voor hardhandige verhoormethoden. Toch was Conrad niet echt succesvol bij het opsporen van joodse onderduikers. Dat kwam door zijn gebrek aan vakkennis en doordat hij, binnen de *Sicherheitspolizei* van Maastricht, naast de jacht op joden ook nog andere taken had te vervullen en niet kon beschikken over veel fanatieke medewerkers.¹⁶⁸ Hij steunde bij zijn acties tegen joden in Zuid-Limburg vooral op twee

---

¹⁶³ Hun huwelijk werd ontbonden bij de dood van Belia op 26 oktober in de gaskamer van Auschwitz. Ook alle andere leden van de groep kwamen om het leven (gegevens van Digitaal Monument). Zie ook: Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht.

¹⁶⁴ Van Dinter, *Kleine historie van Gennep*, 352-353.

¹⁶⁵ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 115.

¹⁶⁶ Cammaert, *Het verborgen front*, 551.

¹⁶⁷ Ibidem, 548-555; en: schema SD Maastricht, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 105.

¹⁶⁸ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 201-202.

Limburgse jodenjagers, de Landwachters M.J. Raeven en J. Straten, van wie de eerste op 14 augustus 1944 door het verzet werd geliquideerd.¹⁶⁹ Vanaf september 1943, het aantreden van Naumann als *BdS* in Nederland, werden de *Aussenstellen* steeds meer zelfstandig-opererende eenheden. Vanaf medio 1944 ontbrak het zelfs helemaal aan centrale coördinatie vanuit Den Haag en functioneerde de *Aussenstelle* Maastricht als een zelfstandig *Einsatzkommando*, dat willekeurig arrestaties en executies uitvoerde.¹⁷⁰ Toen ging, naast Conrad, ook Nitsch steeds meer zijn steun bijdragen aan de vervolging van de joden. Hij was onder meer betrokken bij de arrestatie van enkele joden in augustus 1944 in Wesseem. Nadat op 7 september 1944 de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* van Maastricht was verhuisd, via Hoensbroek en Geilenkirchen naar Venlo, liet hij op 1 november vier joodse onderduikers arresteren en twee van hen executeren in Hout-Blerick.¹⁷¹ Op deze gebeurtenis kom ik terug.¹⁷²

Duitse militairen die waren gelegerd in Limburg, werden niet betrokken bij de opsporing van joden. De meerderheid van hen had weinig op met de jacht op joden. We zullen nog een voorbeeld tegenkomen waarin zij probeerden joodse onderduikers voor arrestatie te behoeden. Maar het kon ook anders. Een *Hauptmann* van de *Wehrmacht* had enige maanden kost en onderdak gehad bij de familie Renckens in Lottum. Toen de bevrijders in november 1944 naderden, trok het Duitse leger zich terug. Maar de dankbare officier liet een bos bloemen achter bij zijn gastgezin, samen met een briefje: *'Auf Wiedersehen, liebe Familie Renckens! Wir kommen bestimmt einmal wieder! Erst müssen alle Juden gehängt werden, dann wird die Welt glücklich sein. Vielen Dank für alles. Ihr Hauptmann. Es lebe unser Führer!'*¹⁷³

In verschillende Limburgse steden waren Nederlanders actief betrokken bij de jacht op joodse onderduikers. Otto Couperus, de commissaris van politie in Venlo, werkte nauw samen met de *Sicherheitspolizei*. Hetzelfde gold voor zijn opperwachtmeester Johan Berendsen. De laatste had ook de functie van 'leider van de *Arbeits Kontrolle Dienst*' van Venlo. Hij werd meestal begeleid door zes fanatieke, in Schalkhaar opgeleide politieagenten en was altijd bewapend. Hij overschreed in zijn jacht op onderduikers zijn bevoegdheden en kreeg al gauw de bijnaam 'De schrik van Venlo'.¹⁷⁴ Nog in de oorlog diende een hoofdwachtmeester van de politie te Venlo een klacht tegen hem in, omdat hij weerloze arrestanten in de cel afranselde met een gummiknuppel en omdat hij de collega die hem probeerde te kalmeren, had bedreigd neer te schieten.¹⁷⁵ In Roermond was politiecommissaris A. (Toon) Roselle berucht om zijn ijver bij de opsporing van joden. Hij kreeg hierbij in Roermond en omgeving hulp van de landwachter G.A. Holla. Het noorden van Limburg werd geteisterd door een speciale eenheid uit Eindhoven, 'de Politieke Politie', een in een kazerne gelegerd politiebataljon. In die stad zetelde de Gewestelijk Politiecommandant voor Limburg en Noord-Brabant, Kooymans. De groep werd in Limburg ook wel aangeduid als de Brigade-Kooymans. Zij werd gecommandeerd door P. Sanders, maar Limburg had vooral te maken met een rechercheur Stavast, luitenant P.J. Eickhout en onderluitenant J. van Est. Gevangengenomen joden kwamen meestal terecht in de gevangenis van Den Bosch of Eindhoven of in het kamp Vught.

In totaal zijn in Limburg ongeveer 270 joodse onderduikers gearresteerd, in Zuid-Limburg alle door of in opdracht van de *Sicherheitspolizei* Maastricht: Conrad liet meer dan honderd personen opsluiten;

---

¹⁶⁹ Cammaert, *Het verborgen front*, 393 en 413-414.

¹⁷⁰ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 117-118.

¹⁷¹ Getuigenverklaring mevr. Grünthal 4 november 1946, Stadsarchief Roermond, Archief Pol.

Opsporingsdienst, inv. nr. 105.

¹⁷² Nitsch werd gearresteerd op 22 mei 1945 en zat tot 1960 in een Nederlandse gevangenis. Ströbel en Conrad werden nooit gepakt; zie ook: Cammaert, *Het verborgen front*, 555.

¹⁷³ Brief in bezit auteur, met dank aan familie Renckens.

¹⁷⁴ Seelen, *De mythe van Vrolijke Frans*, 54-55.

¹⁷⁵ Rapport Opperwachtmeester H. 3 augustus 1944, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 346.

Nitsch en Ströbel elk tientallen. In Noord-Limburg arresteerden de genoemde jodenjagers uit Eindhoven tientallen joodse onderduikers.¹⁷⁶ Soms kreeg de lokale politie een telefonische opdracht van de *Sicherheitspolizei* voor assistentie bij de aanhouding van bepaalde personen. Blijkens een verklaring voor de Zuiveringscommissie na de oorlog deed de *Sipo* dit verzoek aan de dienstdoende politieambtenaar, die dan soms zonder tussenkomst van zijn superieuren tot arrestatie overging of de helpende hand bood.¹⁷⁷

Er waren ook mensen die geld verdienden met het verraden van joden. 'Fatty' (Franciscus) Pannemans, van jongsaf het zwarte schaap van een keurig Venloos onderwijzersgezin, was als banketbakker, varensgezel op de grote vaart en arbeider bij een houthandel werkzaam geweest. Hij woonde in Velden. Bij de inval van de Duitsers in 1940 zat hij een gevangenisstraf uit wegens diefstal. Na zijn vrijlating probeerde hij de kost te verdienen als zwarthandelaar. Toen hij voor dit doel een tijd in Amsterdam verbleef, kreeg hij het verzoek om tegen betaling van fl.200 per persoon joden uit Amsterdam naar Visé te brengen. Hij stemde toe en kreeg hulp van twee andere zwarthandelaren uit Venlo. De eerste poging om twee jonge vrouwen en een man naar Visé te brengen gelukte in zoverre dat de drie aankwamen in Visé. Er bleek echter voor hen in België geen hulp te zijn georganiseerd. Daarom kwamen zij terug naar Nederland en meldden ze zich in Velden opnieuw bij het huis van Pannemans. Deze bracht hen terug naar Amsterdam. Eén van de meisjes zou daar zijn gaan samenwerken met de *Sicherheitspolizei*. Op haar aanwijzingen werd Pannemans gearresteerd en bracht hij 72 dagen door in de gevangenis. Hij kwam vrij nadat hij de belofte had gedaan dat hij zou doorgaan met het overbrengen van joden naar Visé, maar dan tevens de *Sicherheitspolizei* zou inlichten. Het is niet bekend hoe vaak hij dat heeft gedaan. Op 16 juli 1942 werden door de Marechaussee van Eijsden in de lijnbus van Maastricht naar Eijsden vijf joden uit Amsterdam gearresteerd. Zij droegen geen jodenster. Verder werden twee niet-joodse begeleiders aangehouden, de beide Venlose zwarthandelaren. Een van de joden, Aäron Klatser, had een vals persoonsbewijs bij zich. Het stond op naam van ene Nanning Rooker, ariër en was voorzien van een foto van Klatser. De stempel van de stad Amsterdam was door bijtekenen vervalst. Zijn vrouw, Clara de Haan, had eveneens een op dezelfde manier vervalst persoonsbewijs op naam van Berendina Veldhuizen. Zij verklaarden de persoonsbewijzen voor honderd gulden gekocht te hebben van een onbekende persoon. Alle vijf verklaarden zij dat zij naar Frankrijk wilden reizen 'uit vrees voor gevangename'. De beide begeleiders vertelden dat zij de joden voor 25 gulden per persoon vanuit Roermond naar Eijsden zouden brengen. Zij werkten samen met Pannemans. De vijf joden waren dus verraden. Via de gevangenis van Maastricht werden zij naar het Kamp Amersfoort gebracht.¹⁷⁸ Pannemans ging daarna verder met zijn verraad. Op 3 april 1943 werden op het station van Roermond zes joden en een niet-joodse begeleider, Leendert Zuiver, uit Amsterdam gearresteerd. Een inspecteur van de politie van Roermond had telefonisch van de *Sicherheitspolizei* van Maastricht opdracht gekregen om met enkele manschappen naar het station te gaan. Pas daar werd het hem duidelijk dat het een arrestatie van joden betrof. Hij verklaarde na de oorlog aan de Politieke Opsporingsdienst dat hij en zijn mannen geschokt waren door de aard van de opdracht. Zij zouden Pannemans hebben gewezen op de laakbaarheid van zijn handelen, waarop deze zou hebben geantwoord, dat een mens toch *iets* moest doen om aan de kost te komen. De gearresteerde Bertha Wolf droeg een koffer met kleren bij zich. Samuel van Staveren had een bedrag van fl.770 aan contanten op zak, Isaak van der Kar fl.251 en een gouden horloge. Later bleken zij een grote hoeveelheid diamanten bij zich te hebben gehad, die ze met hulp van een Roermondse politieman

---

¹⁷⁶ Cammaert, *Het verborgen front*, 446.

¹⁷⁷ Rapport voor de Zuiveringscommissie, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Sittard, doos 223.

¹⁷⁸ Eén van de mannen, Leon Zadick, deed een poging om te ontsnappen uit Kamp Amersfoort en werd daarna zo ernstig door de bewakers van het kamp mishandeld dat hij op 13 oktober 1942 overleed. De beide andere mannen, Aäron Klatser en Nathan Betel verdwenen naar Mauthausen. De twee vrouwen, Clara de Haan en Leonora Vleeschouwers, werden in Auschwitz vergast.

hadden verborgen onder de vloer van hun cel.¹⁷⁹ Ook is er een getuigenverklaring dat Pannemans in de trein een groepje joden, onder wie een jong kind, aan wie hij hulp had beloofd, zou hebben aangewezen aan de Duitse politie. De verrader zelf verklaarde na de oorlog dat de vader van het kind hem op het politiebureau herkende en tegen zijn kind zei: 'Dat is de mijnheer die ons verraden heeft; die heeft zeker geen kinderen.' Hierop volgde de enige ons bekende schuldbekentenis van Pannemans: 'Hoe ik tot zoiets ben gekomen is mij nog een raadsel.' Pannemans en zijn beide kompanen kwamen later in de oorlog wegens weigeren van de Arbeidsinzet terecht in een Duits concentratiekamp, waar één van hen (niet Pannemans) om het leven kwam.¹⁸⁰

Het vervolgingsapparaat werd soms geholpen door verklikkende burgers. Zij gaven aan de politie tips waarin ze de vermoedelijke verblijfplaatsen van joden bekendmaakten. Het kwam overal voor, maar we hebben in de Limburgse archieven er slechts weinig voorbeelden van gevonden. Verraders hadden het niet gemakkelijk binnen de kleine Limburgse gemeenschappen. Niet zelden werd een persoon die niet werd vertrouwd, onverbloemde bedreigd. De boodschap was dan: 'Wij weten dat jij weet dat er hier onderduikers wonen. Maar als ze worden gepakt betaal jij daarvoor de tol!'. En meestal hield de betreffende persoon dan zijn mond, uit angst en ook omdat hij deel uitmaakte van die gemeenschap, waarin hij verder moest leven.¹⁸¹ Met deze opmerkingen als kader volgen hier enkele voorbeelden van (pogingen tot) verraad, zoals die uit de archieven naar voren komen.

Op 28 juli 1942 deed de echtgenote van de groepsleider der NSB in Kerkrade aangifte tegen haar plaatsgenoot Salomon Polak. Zij was inkopen gaan doen bij de groentewinkel van Reulen in de Voorterstraat in Kerkrade en had daar door een opengaande deur gezien dat 'de jood, genaamd Polak' zich in de woonkamer van Reulen ophield. Zij deed aangifte 'omdat het haar bekend was dat het aan joden verboden is, zich op te houden in woningen van niet-joden'. Door de *Sicherheitspolizei* werd opdracht gegeven de delinquent naar Maastricht te brengen, hetgeen op 20 juli gebeurde.¹⁸²

In de namiddag van 25 augustus 1942, de dag dat de grote groep Limburgse joden zich voor vertrek naar Westerbork moest verzamelen, kreeg de politie van Venlo een bericht van een lokale middenstander, dat deze een auto met kenteken P-8864 uit Blerick had zien vertrekken met daarin een joodse familie. Na een snel oriënterend onderzoek bleek dat de bestuurder van de wagen een joods gezin waarvan moeder en dochter ziek waren, naar het ziekenhuis vervoerde. De twee 'zieken' werden, zo bleek later, opgenomen in het ziekenhuis. De politie vertrouwde de zaak echter niet helemaal en gaf voor alle zekerheid de verblijfplaats van de joden toch maar door aan de *Sicherheitspolizei*.¹⁸³

Op 27 maart 1943 ontving de politie van Kerkrade een brief van een zekere K. met de volgende inhoud:

Zeer Geachte Heer, Als N.S.B.-er voel ik mij verplicht u mede te deelen dat in 't Smulhuis te Bleijerheidestr. 2 meisjes aan 't bedienen zijn die van joden afkomst zijn 't zijn de twee gezusters Trompetter, de oudste ervan staat aan de cassa en voor de bediening de jongste is voor de bediening. Als jood zijnde behooren ze aan 't werk en niet als winkelmeisjes die

---

¹⁷⁹ Alle zes stierven in Sobibor. Zie: Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 42.

¹⁸⁰ Dagrappporten Politie Roermond 3 april 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 742; en: Processen-verbaal 1945-1946, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 125; en: Proces-verbaal Politie Eijsden 16 juli 1942, GA Eijsden-Margraten, Gemeentearchief Eijsden, inv. nr. 987.

¹⁸¹ Gesprek auteur rond 1990 met wijlen Frans Smulders, rayonleider van de LO in Horst.

¹⁸² Proces-verbaal Politie Kerkrade 18 juli 1942, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 5241. Kennelijk kwam Polak toch weer vrij, want hij werd door de politie van Kerkrade opnieuw gearresteerd op 10 november en meteen via Westerbork doorgestuurd naar Auschwitz, waar hij op 16 november werd vermoord.

¹⁸³ Dagrappporten Politie Venlo 25 augustus 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 103.

plaats kan 'n ander bekleeden. Hopende dat mijn bericht aan 't goede adres is verblijf ik in afwachting een getrouw N.S.B.-er.

Een Kerkraadse politiemann deed onmiddellijk een onderzoek in de betreffende ijssalon. Hij kon vaststellen dat de beide meisjes Margaretha en Gesina Trompetter daar inderdaad werkzaam waren, maar dat zij ingevolge de bepalingen van de verordening 189/1940 te beschouwen waren als halfjoden.¹⁸⁴

Op 1 april 1943 stuurde een zekere K. uit Roermond een brief aan de politie van zijn stad. Hij meldde dat hij zijn achterbuurman, de jood W. Gross, in het donker een groot pakket had zien overbrengen naar het huis van de familie Drenth zijn bureu. K. had op de loer gelegen en Drenth horen vragen of het pak erg zwaar was. 'En', schrijft K. in zijn brief, 'dit alles gebeurde toch maar op het moment waarop de *Kreisleiter* van de NSB (burgemeester W.A. Hetterscheid van Baexem HvR) vermoord was. En dan gaan zulke mensen (Drenth HvR) ook nog eens joden helpen' De Roermondse rechercheur en medewerker van het verzet, Willem Heiligers, maakte proces-verbaal op. Hij schreef daarin dat het zware pak een eerder door Drenth aan Gross uitgeleende encyclopedie bevatte. Die had hij willen teruggeven in verband met zijn aanstaande verhuizing (deportatie naar Vught). Hij trof in het huis van Drenth ook geen goederen aan die toebehoorden aan Gross.¹⁸⁵

De politie van Venlo ontving op 29 april 1943 een telefonisch bericht van een zekere S. Hij vertelde dat er een jood door de Groote Kerkstraat had gelopen, die ook nog 'tusschen het publiek propaganda had staan maken'. S. had geprobeerd de jood te grijpen en over te brengen naar de *Ortskommandatur*. De jood had zich echter losgerukt en was via een woning in de buurt ontsnapt. Kennelijk was de dienstdoende agent niet meteen bereid om actie te ondernemen, want hij vroeg aan S. wat de betreffende persoon eigenlijk had misdaan. Daarop eindigde S. het telefoongesprek door de hoorn op te gooien met de woorden: 'Wilt u er geen werk van maken!' De Politie stelde toch maar een onderzoek in en stelde vast dat de bedoelde jood, Abraham Kosman, gemengd gehuwd was en dus nog legaal in Venlo verbleef.¹⁸⁶

Verraad kwam dus voor, maar was uitzondering. Het normale patroon was anders. Joden leefden doorgaans 'verborgen' binnen kleine en tamelijk gesloten gemeenschappen, terwijl veel leden van die gemeenschap daarvan op de hoogte waren. Het waren gemeenschappen van mensen die elkaar vertrouwden en die zich voor elkaar verantwoordelijk voelden, die een gemeenschappelijk patroon van normen en waarden hanteerden en die bovendien morele leiders in hun midden hadden die het goede voorbeeld gaven en de houding van de groep stuurden, steunden en bekrachtigden. Maar soms ging het ook in die gemeenschappen mis en eindigde een onderduikperiode in een drama.

Arrestaties

Ongeveer 270 joden werden in Limburg gepakt op hun onderduikadres of tijdens hun vluchtpoging. Dit kille getal doet geen recht aan het grote persoonlijke drama dat in elke arrestatie besloten zat. Immers bijna elke vangst van de *Sicherheitspolizei* was voor de betreffende onderduiker het begin van een angstig, vernederend en onmenselijk stervensproces. Voor de personen die achterbleven, was het vaak het begin van een mensenleven lang vertwijfelde vragen, die meestal begonnen met: 'hadden we maar ....', of 'wat zou er zijn gebeurd, als ...'. Het lijden begon meestal in de cel van het Huis van Bewaring in Maastricht. Als daar een paar arrestanten waren 'verzameld', vertrokken zij groepsgewijs naar Westerbork, onder geleide van een politiemann en per gewone personentrein die om 6.12 uur vertrok van station Maastricht. Er reisden onder meer groepen van zeven personen uit

¹⁸⁴ Van Zandvoort, red., *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog*, 93-94.

¹⁸⁵ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 613; en: Brief K. 30 maart 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231. Wilhelm Gross en zijn vrouw Anna zijn inderdaad naar Vught en vandaar via Westerbork naar Auschwitz 'verhuisd', waar zij overleden op 14 oktober 1944.

¹⁸⁶ Dagrappporten Politie Venlo 29 april 1943, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 105.

Maastricht op 7 november 1942, zeven personen op 12 november, drie personen op 10 december, zes personen op 12 april 1943, en vijf telkens op 22 oktober en 20 november 1943. Via het Huis van Bewaring in Maastricht werden in totaal 176 joden naar Westerbork overgebracht. Dat waren niet allemaal onderduikers. Een aantal van hen behoorde tot de groep die op 10 en 11 november werd opgehaald uit hun woningen in het kader van de ‘reguliere’ deportaties. Zij waren tijdelijk in de gevangenis ingesloten in afwachting van hun overbrenging naar Westerbork.¹⁸⁷ Aan de andere kant passeerden niet alle gepakte onderduikers het Huis van Bewaring in Maastricht. Vooral in Noord-Limburg werden gearresteerde joden soms overgebracht naar gevangenissen in Eindhoven en Den Bosch of naar het concentratiekamp Vught. Een aantal joden werd ook naar de *Sicherheitspolizei* in Den Haag vervoerd. Weer anderen gingen rechtstreeks vanuit de politiebureaus van Roermond, Heerlen of Venlo naar de kampen Westerbork of Vught. Met aftrekken en optellen kan men berekenen dat in totaal in Limburg wellicht 270 joodse onderduikers (en ‘doortrekkende’ vluchtelingen) zijn gearresteerd, zeventig Limburgers en tweehonderd niet-Limburgers. Daarnaast werden nog ongeveer negentig Limburgse joden gearresteerd buiten de eigen provincie: vijftig in andere delen van Nederland, veertig in België en in Frankrijk.

Arrestaties van onderduikers hadden steeds plaats onder verantwoordelijkheid van de *Sicherheitspolizei*. In veel gevallen stelden de Duitsers arrestatieteams samen uit uitsluitend eigen mensen. Deze stonden vanaf april 1943 meestal onder leiding van Conrad. Hij kon beschikken over de Nederlandse medewerkers van de *Sicherheitspolizei* en over landwachters Raeven en Straten.¹⁸⁸ De arrestatie en de ondervraging in Maastricht ging gepaard met geweld en mishandeling.¹⁸⁹ In andere gevallen vroeg de *Sipo* bij het arresteren van joden assistentie van de Nederlandse politie. In weer andere situaties gaf zij opdracht aan de Nederlandse politie om arrestaties uit te voeren. In de politieverlagen werd dan ook steevast vermeld, dat de bewuste personen waren aangehouden ‘op verzoek van de Duitse autoriteiten’. Soms werden opdrachten tot arrestatie gegeven zonder te vermelden dat het om joden ging. Dat was, zoals reeds vermeld, het geval op 5 april 1943, toen de politie van Roermond telefonisch opdracht kreeg om een groep mensen te arresteren op het station van Roermond. De agenten waren verbouwereerd toen zij merkten dat de mensen die zij moesten aanhouden joden waren. Soms werd er door de Duitsers zelfs zaken gedaan met de toevallig dienstdoende politieagenten, zonder er hun superieuren in te betrekken.

In de periode van augustus 1942 tot april 1943 werd er in Limburg nog weinig jacht gemaakt op onderduikers, dit in tegenstelling tot andere delen van het land.¹⁹⁰ De arrestaties die plaatsvonden betroffen vaak joden die zich kort tevoren hadden willen onttrekken aan een bevel om zich te melden voor ‘arbeidsverruimende maatregelen’ of die geweigerd hadden naar Vught te ‘verhuizen’.

Het gezin Falkenstein-van der Sluis uit Roermond bestond uit vader Hermann, moeder Mimi en een in 1941 geboren zoon Emil Hans. De drie stonden op de lijst van mensen die op 25 augustus naar Maastricht moesten worden gebracht. Toen de Roermondse politie hun op 24 augustus de oproep kwam overhandigen, bleken de Falkensteins al gevlucht. Een opsporingsbevel in het Politieblad volgde. Op 27 augustus werd het gezinnetje in Amsterdam gearresteerd, toen ze bezig waren de spullen op te halen, die ze tevoren via Van Gend en Loos hadden opgestuurd. Falkenstein en zijn gezin mochten – toen nog wel! – op eigen gelegenheid teruggaan naar Roermond, op voorwaarde dat zij zich onmiddellijk zouden melden bij de politie. Dat gebeurde niet: zij doken opnieuw onder, nu

---

¹⁸⁷ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A 17, Gevangenis Maastricht.

¹⁸⁸ Cammaert, *Het verborgen front*, 393 en 413-414.

¹⁸⁹ Ibidem, 551.

¹⁹⁰ Ad van Liempt en Jan H. Kompagnie, red., *Jodenjacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2011), 13-14.

in de buurt van Roermond, de ouders op een ander adres dan Emil Hans. Een nieuw opsporingsbevel volgde. Helaas werden de ouders al op 29 augustus ontdekt.¹⁹¹

Samuel Schöngross en zijn vrouw Pessel Pariser uit Maastricht hadden op 25 augustus aan deportatie weten te ontkomen doordat Pessel 'ziek' was verklaard door haar huisarts. 'Vrouw krankzinnig. Dr. Koolhaas was een verklaring aan het maken voor gesticht' schreef de politieagent die hun de oproep moest uitreiken achter op het oproepbriefje. Pessel werd inderdaad in het ziekenhuis opgenomen, maar vertrok daaruit zonder opgave van adres. De echtelieden werden op 25 oktober 1942 in de buurt van Eindhoven gearresteerd wegens 'reizen zonder vergunning'.¹⁹²

Van George Bromet uit Nuth en de uit Brunssum afkomstige Saarlentje van Buuren, met wie hij enkele maanden eerder in het huwelijk was getreden, is niet bekend of zij een oproep om zich te melden hadden genegeerd. Zij werden op 5 november 1942 gearresteerd op hun onderduikadres in Heerlen, samen met Johannes van der Graaf, die ervan werd verdacht de beide jongelieden verborgen te hebben gehouden. Alle drie de arrestanten werden overgedragen aan de *Sicherheitspolizei* in Maastricht, nadat ze één nacht in de Heerlense politiecel hadden verbleven.¹⁹³

Ook werden in die tijd incidenteel joden van buiten de provincie, die in Limburg een onderduikadres hadden gevonden, gearresteerd. De Marechaussee van Thorn arresteerde op 6 november 1942 in Ittervoort het jonge echtpaar Elie en Mette Mesritz-Polak uit Utrecht, dat met behulp van twee Belgische begeleiders over de grens trachtte te komen.¹⁹⁴ Op 25 januari 1943 arresteerde de politie van Geleen, na telefonische opdracht daartoe van Conrad, het apothekersechtpaar Ruben en Helena Kleinkramer-Cohen uit Eindhoven op zijn onderduikadres, Mariastraat 14 te Geleen.¹⁹⁵ Herbert Kamp uit Eindhoven werd op 18 januari 1943 aangehouden in Limburg, nadat hij was ontsnapt uit het joodse werkkamp in de Wieringermeer.¹⁹⁶ Op 2 april 1943 werd de Amsterdammer Levie Polak gearresteerd in Kerkrade. Hij had daar, met een vals persoonsbewijs en onder een valse naam, werk gevonden als koopman in lomp en oude metalen. Hij droeg geen ster.¹⁹⁷

Soms boden ondergedoken joden verzet bij hun arrestatie. Op 5 oktober 1942 werd de politie van Heerlen door een arts van het ziekenhuis met spoed om hulp gevraagd. In het ziekenhuis troffen de toegesnelde agenten vier medewerkers van afdeling IVB4 van de *Sicherheitspolizei* in Den Haag aan, waarvan één gewond was. Zij waren belast met de arrestatie van twee illegaal in Hoensbroek verblijvende joden, Leo Meijer en Gisella Hausknecht, beide afkomstig uit Amsterdam. Meijer had zich bij zijn arrestatie verzet, waardoor de SS-er gewond was geraakt. 'Uit zelfverdediging' had één van diens collega's vervolgens op Meijer geschoten, waarna deze ernstig gewond in het ziekenhuis

---

¹⁹¹ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 40-41. Het echtpaar werd via Westerbork naar Sobibor gedeporteerd en vergast op 16 juli 1943. Hun zoontje overleefde de oorlog.

¹⁹² Verslag Burgemeester Maastricht 16 november 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 519. Beide personen werden doorgestuurd naar Westerbork en Auschwitz, waar zij overleden.

¹⁹³ Dagrapport Politie Heerlen 5 november 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 509. Het jonge echtpaar werd als strafgeval via Westerbork naar Auschwitz doorgestuurd, waar Saarlentje werd vermoord op 3 december. George overleed als jonge weduwnaar eind maart 1944 op een onbekende plaats. Het lot van Johannes van der Graaf kennen wij niet.

¹⁹⁴ Brief Burgemeester Hunsel 7 november 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534. Elie overleed in Auschwitz; Mette kwam thuis na de bevrijding.

¹⁹⁵ Dagrapport 25 januari 1943, Euregionaal Archief. Archief Gemeentepolitie Geleen; en : W.M.H. Brassé et al, *De vergeten joden van Geleen 1920-1950* (Geleen 2012) 93. Beide echtelieden vonden de dood in Auschwitz.

¹⁹⁶ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A 17, Gevangenis Maastricht.

¹⁹⁷ Dagrapport 2 april 1943, Euregionaal Archief, Archief Gemeentepolitie Geleen. Polak vond de dood in Sobibor.

was opgenomen. De beide joden werden door de politie van Heerlen onder arrest gesteld en de volgende ochtend door de *Sicherheitspolizei* van Maastricht afgehaald.¹⁹⁸

In Sittard werden voor zover bekend twee joodse onderduikers door de eigen gemeentepolitie gearresteerd. De politie van die stad had het daar na de oorlog (om begrijpelijke redenen) moeilijk mee. Blijkens een na-oorlogs rapport dat werd opgemaakt over ernstige meningsverschillen binnen het Sittards politiecorps, zou hier tussen de agenten een mondelinge afspraak hebben bestaan dat men joodse onderduikers zou waarschuwen alvorens erop uit te gaan om hen te arresteren. Een Sittardse politieman arresteerde niettemin op 11 januari 1943 op eigen initiatief Juda Leeraar uit Amsterdam. Leeraar, die een vals persoonsbewijs bij zich had, hield stug vol dat hij geen jood was. Ter verontschuldiging van zijn eigen gedrag verklaarde de verbalisant na de oorlog: 'Had hij zulks [zijn joodse identiteit HVR] bekend dan was hij zonder meer vrijgelaten.' In het geval van Juda Leeraar lijkt het er inderdaad op dat deze was gearresteerd zonder dat de agent wist met een jood van doen te hebben. Hij was afgegaan op het signaal van een burger dat er sprake was van een economisch delict. De arrestatie had plaats op het station van Sittard. Toen daarna een andere politieagent op het politiebureau Leeraar wilde verhoren, ging de verdachte op de vlucht en werd hij opnieuw ingerekend. Pas daarna zou duidelijk zijn geworden dat men met een jood van doen had. Op 25 januari 1943 werd Edith Mendels uit Amsterdam, die zich bevond bij het gezin B. in Sittard, aangehouden. Deze aanhouding door de gemeentepolitie geschiedde op bevel van de *Sicherheitspolizei*. B. legde een verklaring af waaruit bleek dat mevrouw Mendels een Jodin was. In een na-oorlogs rapport wordt B. verraad verweten, maar het is ook mogelijk dat hij tegen betaling joden hielp vluchten en na ontdekking gemakkelijk doorsloeg.¹⁹⁹

De eerste arrestatie van een hele groep Limburgse joodse onderduikers vond plaats in oktober 1942 buiten de provincie. Drie Heerlense gezinnen, de families Ginsberg, Silbermann en Bonem, samen negen personen, hadden onderdak gevonden in een boerderij in Drenthe. Er was veel voorbereiding aan de onderduik vooraf gegaan, maar juist dat bleek fataal. Er waren hierdoor teveel mensen op de hoogte.²⁰⁰

De jacht op joodse onderduikers kreeg een grote omvang vanaf april 1943. De provincie was vanaf 10 april verboden gebied voor joden. De reguliere deportaties naderden in het hele land hun afronding. Op landelijk niveau kreeg de opsporing van de meer dan twintigduizend onderduikers nu hoge prioriteit. In de *Aussenstelle* Maastricht werd Conrad officieel aangesteld tot *Judensachbearbeiter*, wiens voornaamste taak het opsporen en arresteren van ondergedoken joden was. Het is zinnig om in Limburg bij de opsporing en arrestatie van joodse onderduikers een tweedeling aan te brengen tussen Zuid- en Noord-Limburg. Tussen beide regio's bestonden verschillen in het tijdstip dat de arrestaties plaatshadden en verschillen in de opdrachtgevers. In Zuid-Limburg waren ook in de maanden voorafgaande aan april 1943 al een aantal onderduikers gearresteerd; in Noord-Limburg zover ik weet niet. Maar ook in de periode na april 1943 was er een tijdsverschil. De 69 joden over wier arrestatie in Zuid-Limburg in de archieven informatie werd gevonden, werden opgepakt in de periode tussen juni 1943 en augustus 1944, met een duidelijke piek van augustus tot december 1943 (45 personen). De 57 arrestanten in Noord-Limburg vielen, op één gezin na, allen in handen van de *Sicherheitspolizei* na 1 juli 1944, dus relatief korte tijd voor de bevrijding. Een tweede verschil tussen de beide regio's is, dat in het zuiden zonder uitzondering alle arrestaties plaatvonden op initiatief van

---

¹⁹⁸ Dagrapport Politie Heerlen 9 oktober 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 509. Gisella overleed op 13 november 1942 in Auschwitz; Leo – mogelijk als gevolg van het feit dat hij eerst moest herstellen van zijn schotwond – pas op 21 januari 1945.

¹⁹⁹ Rapport voor de Zuiveringscommissie, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Sittard, doos 223. Beide in Sittard gearresteerde joden overleden in Auschwitz. Zie ook: antwoord gemeentebestuur Sittard aan Nationale Documentatie Dienst van RIOD april 1946, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Sittard, doos 248.

²⁰⁰ Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 51. De negen werden via Westerbork naar Auschwitz vervoerd en alleen Isak Silbermann kwam na de oorlog in Heerlen terug uit een joods werkkamp.

de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* in Maastricht. In Noord-Limburg waren verschillende actoren actief die soms uit de provincie Noord-Brabant afkomstig waren.

Op 10 mei 1943 werd in Zuid-Limburg voor het eerst een vrouw gearresteerd die dacht te zijn vrijgesteld op grond van haar voormalig huwelijk met een niet-joodse man. De weduwe Clara Willems-Heijmans uit Maastricht had echter haar beschermde status verloren door het overlijden van haar man. Bovendien had zij gastvrijheid gegeven aan een voljoodse onderduikster, haar stadgenote Hedwig Cohn-Biesenthal, die op dezelfde dag werd gearresteerd.²⁰¹

Op 24 juli 1943 deed de politie van Maastricht een inval in de woning van de verzetsman Derk van Assen in Maastricht, hiervoor reeds meermalen genoemd. In zijn huis was het echtpaar Sandhaus-Hoffnung uit Heer ondergedoken. De beide onderduikers en het echtpaar van Assen werden meegenomen naar het politiebureau. Voor Derk van Assen eindigde deze nachtmerrie met zijn executie in de bossen van Schadijk bij Horst-Meterik op 14 september 1943. De echtelieden Sandhaus verbleven twee dagen in de politiecel en gingen vervolgens naar Westerbork. De Commissaris van Politie declareerde de kosten van hun verblijf in zijn bureau bij de burgemeester: twee overnachtingen à f. 0,40 per persoon en daarbij vier broodmaaltijden met koffie en twee porties middageten. De burgemeester kon deze kosten op zijn beurt verhalen bij het Departement van Justitie.²⁰²

Op 16 augustus 1943 werd het Amsterdamse artsenechtpaar Henri en Caroline Loterijman-van Gelder op hun onderduikadres in Maastricht gearresteerd en overgebracht naar Vught. Via Westerbork werden zij naar Bergen-Belsen gedeporteerd.²⁰³ Op 20 oktober werden bij razzia's in Maastricht en Roermond vijf arrestaties verricht. In Roermond werd de bejaarde Maier Krämer opgepakt. Hij had op 9 april, toen de provincie 'jodenvrij' werd gemaakt, wegens ziekte tijdelijk thuis mogen blijven en was daarna ondergedoken. In Maastricht werd het echtpaar Drielsma-Goldstein gearresteerd, samen met Selma Sanders-Leeraar en haar zoon uit haar eerste huwelijk, Jacob Dreesde. Selma was de weduwe van Joseph Sanders die had behoord bij de groep 'notabele' mannen die op 21 mei 1942 waren gearresteerd als represaille voor het weghalen van de borden 'verboden voor joden'.²⁰⁴

Op 3 november 1943 vond een inval plaats, die werd geleid door Nitsch van de *Sicherheitspolizei*, bij de familie Westdorp in Heerlen. Deze leidde tot de grootste arrestatie van joodse onderduikers in Limburg tijdens de hele oorlog. M.G. Westdorp, een medewerker van de LO, was al eerder in moeilijkheden geweest. Hij had gastvrijheid verleend aan het verloofde joodse paar Amalia Frankenhuis en Leo Meyers. De beide jonge mensen waren op 20 mei 1943 door het Heerlense verzet geliquideerd, omdat zij, na een onenigheid met Westdorp, hem en zijn vele andere joodse onderduikers dreigden te verraden. Huize Westdorp fungeerde daarna opnieuw als opvangcentrum voor joden die door de Franciscan pater Beatus (Gerard van Beckhoven) naar Limburg werden gehaald. Bij de inval in november werden achttien joden gearresteerd, evenals de hele familie Westdorp.²⁰⁵ Op 6 en 7 november 1943 vond wederom een grote razzia plaats in Heerlen, waarschijnlijk meer gericht tegen verzetsmensen dan tegen joden. Hierbij werd ook het joodse

²⁰¹ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht. Beiden vrouwen overleden in Sobibor.

²⁰² Verslag Commissaris van Politie 8 november 1943, RHCL, Archief 20. 108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738. Arnold Sandhaus overleed in maart 1945 in Ebensee, zijn vrouw Johanna overleefde het kamp.

²⁰³ Digitaal Monument Joodse Gemeenschap. Beide echtelieden werden door de Russen bevrijd terwijl ze in een volgepakte trein werden overgebracht van het kamp Bergen-Belsen naar Theresiënstadt. Zij hadden echter vlektyfus opgelopen en overleden voor zij naar Nederland konden worden gerepatrieerd.

²⁰⁴ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht. Uit de laatste brieven die deze mensen vanuit Westerbork en vanuit de trein, naar huis schreven, werd geciteerd in het vorige hoofdstuk. De vijf arrestanten overleden in de gaskamer.

²⁰⁵ Cammaert, *Het verborgen front*, 667. Alle joden, wier namen ik helaas niet heb kunnen achterhalen, kwamen om het leven. De leden van de familie Westdorp overleefden hun gevangenschap.

echtpaar Citroen-Rodrigues uit Amsterdam gearresteerd.²⁰⁶ Bij diezelfde gelegenheid werd ook dominee Pontier gearresteerd, één der centrale figuren in de stad voor de hulp aan joodse onderduikers. Een brief van de dominee was onderschept en in handen van de *Sicherheitspolizei* gekomen. In maart 1944 kwam hij weer vrij uit de strafgevangenis in Scheveningen, tot grote opluchting van zijn familie, maar ook van de vele onderduikers die door hem waren en werden geholpen.²⁰⁷

Gemeentesecretaris Gerard Fleischeuer van Oirsbeek had tien joden in huis, waaronder zes Limburgers. Zij waren daar gekomen door toedoen van Arie van Mansum. Hij ontving distributiebescheiden van de eerder genoemde groep Bongaerts. In die organisatie was de verrader H.W. Vastenhout geïnfiltrerd, die op deze manier ook achter de adressen van een aantal onderduikers kwam. Op 16 november 1943 werd door de *Sicherheitspolizei* een inval gedaan in de woning van Fleischeuer. Onder de arrestanten waren mevrouw Rosa Goedhart-Hanau en haar tienerdochter Yvonne uit Roermond, broer en zus Henri en Esther Schepp uit Maastricht, het drie leden tellende gezin Wolff-Serphos uit Sittard, de Amsterdamse Esther Poons-de Wilde met haar driejarig zontje Hijman en het Amsterdamse meisje Nannie de Keizer.²⁰⁸ Ook de heer Fleischeuer werd meegenomen.²⁰⁹ Enkele dagen later, op 25 november, volgde de arrestatie in Voerendaal van de driejarige Léon Wesly uit Maastricht, die daar eveneens was geplaatst door Van Mansum. Hij had gastvrijheid gekregen bij de mijnwerkersfamilie Schmitt. Na een verblijf van twee dagen in de Voerendaalse politiecel verdween hij naar Westerbork.²¹⁰

Op 13 december 1943 was het raak in Waubach en Nieuwenhagen. Er werden zes joden gearresteerd, waaronder vijf jonge kinderen. Van twee jongetjes van anderhalf jaar is ons de naam niet bekend. De vier anderen, de 38-jarige Elisabeth Metz-Witjas en de drie kinderen: Jopie Kloot (3 jaar), Betsy Engeland (4) en Victoria Brandt (8) werden overgebracht naar de *Sicherheitspolizei* in Amsterdam, de oorspronkelijke woonplaats van de onderduikers. Ook werd Maartje Broek gearresteerd, een verpleegster die ervan werd verdacht medeplichtig te zijn aan het verbergen van de kinderen, alsmede Sieger Hofman, die in zijn huis een kind verborgen hield.²¹¹

In Heerlen vond op 29 december 1943 een razzia plaats door een arrestatieteam dat bestond uit Duitsers en Nederlanders. Het deed een inval in de woning van het gezin van Jacob en Sietske de Blauw-de Jonge, actieve leden van een sociaal-democratische verzetsgroep. Zij verleenden onderdak aan het echtpaar Simon en Henriette Philips-Sajet uit Heerlen. Toevallig had dochter Sophia (14 jaar), die was ondergedoken op een ander adres, die dag de kans waargenomen om haar ouders op te zoeken. De drie joden zagen kans om zich te verbergen en werden in eerste instantie niet gevonden. Daarop werd Jacob de Blauw zwaar mishandeld. Toen de onderduikers dat hoorden, kwamen zij

---

²⁰⁶ Beiden werden naar Auschwitz doorgestuurd en vermoord.

²⁰⁷ Silber, *Een Joods gezin*, 130 en 153; en : Brief Burgemeester Heerlen 8 november 1943, Rijckheydt, Archief 016 DOS 1, inv. nr. 1519.

²⁰⁸ Alle tien joden kwamen om in de vernietigingskampen.

²⁰⁹ Vereniging Historie Schinnen, *Jaarboek 1994 Historie Schinnen. Oorlog en Bevrijding* (Schinnen 1994) 145-149. Fleischeuer overleed op 29 maart 1945 in gevangenschap.

²¹⁰ Léon Wesly kwam in Westerbork in barak 35, het 'weeshuis' voor ouderloze kinderen, terecht. Voor deze groep gold, evenals voor de patiënten uit het kampziekenhuis, een tijdelijk uitstel van deportatie. 40 kinderen uit het weeshuis, onder geleide van enkele verzorgsters, werden samen met 300 zieken uit het ziekenhuis op 8 februari naar Auschwitz gedeporteerd bij het beruchte 'ziekentransport'. Onder de zieken was ook Sally van Wien uit Venlo. Allen werden bij aankomst in Auschwitz vergast. Zie: Archief Rode Kruis, inv. nr. 147.154.

²¹¹ Verslag Burgemeester Ubach over Worms 14 december 1943, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 523. Jopie Kloot zou al op 16 december zijn overleden in Amsterdam; de andere joden vonden de dood in Auschwitz.

tevoorschijn en werden gearresteerd.²¹² Bij dezelfde razzia werd ook het echtpaar Arnold en Sara Linnewiel-Gans uit Amsterdam gepakt.²¹³ Het zesde joodse slachtoffer van de razzia, Philip van Geens uit Heerlen, ontsprong de dans: hij was gemengd gehuwd en kwam weer vrij.²¹⁴ De razzia werd de volgende dag echter voortgezet. Op 30 december vielen de vier leden van het Heerlense gezin Schönthal-Jacobson in handen van de Duitsers, samen met hun gastheer A. Staal uit Voerendaal. Staal kwam vrij.²¹⁵

Op 11 januari 1944 werden twee dames opgehaald uit het ziekenhuis van Maastricht. Zij waren daar opgenomen door de joodse, maar 'gecalmeyerde' geneesheer-directeur Charles Mendes de Leon, om hen te behoeden voor deportatie. Het betrof mevrouw Marja Eisenberg-Goldberg uit Valkenburg, en mevrouw Mathilde Zeligmann-Lichtenstein uit Meerssen. Ook de bejaarde Marie Anne Feldheim-Moser uit Heerlen werd uit haar onderduikadres opgehaald.²¹⁶

Op 9 februari werden zes joden, die waren gearresteerd in Heerlen, binnengevoerd in het Huis van Bewaring in Maastricht. Eén van hen was opgepakt in de woning van de belangrijke helper van joodse onderduikers Kees Paasen.²¹⁷ Om niet opgehelderde redenen werden drie van hen enkele dagen later op vrije voeten gesteld. Drie anderen, waaronder Rosalie Sternfeld-Egger uit Roermond, verdwenen naar Auschwitz. Paasen zelf dook onder in Amsterdam, van waaruit hij joden bleef sturen naar Limburg naar zijn vriend Harmen Stakenborg.²¹⁸

Giel Lacroix uit Beek was tijdens de mobilisatie bevriend geraakt met een joodse jongen uit Den Haag, Herman Ringer. Giel zag het gevaar voor de joden en nodigde Herman uit bij hem onder te duiken. Herman bracht in augustus 1942 ook zijn zus, haar man en hun drie jonge kinderen mee naar Beek. De zes personen werden verdeeld over vier gezinnen van de familie Lacroix, die woonden in Beek, Stein, Heer en Eijsden. Begin 1944 ging het mis. Een vriendin in Den Haag werd gearresteerd, ondervraagd en noemde de verblijfplaatsen in Limburg. In de nacht van 16 maart 1944 deed de *Sicherheitspolizei* een inval op de vier adressen. De arrestaties vonden plaats op verzoek van de *Sicherheitspolizei* in Den Haag. De zes arrestanten werden dan ook van Maastricht overgebracht naar Den Haag en vandaar naar Westerbork en Auschwitz.²¹⁹

In heel Limburg vond op 31 maart 1944 een razzia plaats, op zoek naar ondergedoken gemengd gehuwden, die zich niet hadden gemeld voor de toen voor hen geldende arbeidsplicht. Minstens zeven werden er die dag Westerbork binnengebracht. Zij overleefden allen de oorlog, maar dit was niet het geval met de vier gelijktijdig aangetroffen joden die niet gemengd gehuwd waren: Jetta

---

²¹² Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: De Blauw. De drie leden van het gezin Philips kwamen om. Ook Jacob de Blauw werd gearresteerd, maar overleefde zijn gevangenschap in Scheveningen en kamp Vught.

²¹³ Beide echtelieden kwamen om in Auschwitz.

²¹⁴ Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 36; en: Overzicht arrestaties Commissaris der Provincie december 1943, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 524.

²¹⁵ Overzicht arrestaties Commissaris der Provincie december 1943, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 524. De vier joden overleden op 28 januari 1944 in Auschwitz, na een tocht die voerde langs het Huis van Bewaring in Maastricht en het hoofdkwartier van afdeling IVB4 van de *Sicherheitspolizei* in Den Haag.

²¹⁶ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht. De drie dames overleden in de gaskamer van Auschwitz.

²¹⁷ Cammaert, *Het verborgen front*, 420

²¹⁸ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht; en: brief Corpscommandant Heerlen 10 februari 1944, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 234. De drie joden werden op 6 maart in Auschwitz vergast.

²¹⁹ Proces-verbaal Politie Maastricht 16 maart 1944, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738. Hinde (Rosa) Meijers-Ringer en haar drie jonge kinderen Salomon, Estella en Benjamin werden op 26 maart vergast. De beide mannen overleefden de oorlog in een werkkamp.

Elekan-Schnock uit Venlo, Salomon Zeligmann uit Meerssen, Benjamin Holländer uit Maastricht en Leentje Samuel-Noach uit Deventer.²²⁰

Diverse razzia's in Heerlen en omgeving werden in 1944 uitgevoerd met hulp van de beruchte Landwachter Raeven. Zo deden Conrad en Raeven samen op 19 juli een inval bij de familie Hardeveld in Heerlen, waarbij de vijf leden van de familie Van Praag-Cassuto werden gearresteerd en een dag later bij Herman Hellenbrand op de Molenberg, waarbij het echtpaar Arend en Mientje de Leeuw-van Straten in hun handen viel. Hun nog geen twee jaar oude dochter Liesje werd bij de razzia niet als joods herkend.²²¹ Ook hun gastgezin, het echtpaar Hellenbrand, werd gearresteerd.²²²

Op 10 augustus werd het jonge meisje Clara Knieberg uit Nieuwenhagen gearresteerd. Zij was aan eerdere deportatie ontkomen omdat haar huisarts Snijders haar had laten opnemen in een ziekenhuis. Van daaruit was ze ondergedoken.²²³

De laatste onderduikers die vanuit Zuid-Limburg in Westerbork werden afgeleverd waren twee jonge verpleegsters, die hun heil hadden gezocht in Hoensbroek. Betsie Zurel-van Creveld en haar vriendin Cato van Lier uit Amsterdam werden op 30 augustus, ruim twee weken vóór de bevrijding van Hoensbroek opgehaald en op 2 november in Westerbork afgeleverd. Betsie was hoogzwanger. Zij baarde op 30 december in Bergen-Belsen haar zoontje Sonny, die zes dagen later in het kamp overleed. Betsy stierf er 13 januari. Haar vriendin Cato overleefde het kamp Ravensbrück niet.²²⁴

Zoals eerder gezegd begonnen de arrestaties in de noordelijke helft van de provincie later en werden zij vaak niet uitgevoerd door de *Sicherheitspolizei* van Maastricht, maar door anderen. Er is mij slechts één arrestatie bekend van vóór juni 1944. In mei 1943 werden in Bergen Henri en Wilhelmina Kets de Vries-Stranders en hun zoontje Salomon Louis uit Rotterdam gearresteerd door de Limburgse politie. Hun tijdelijke verblijfplaats werd gevonden in een notitieboekje van een koerierster uit Rotterdam die hen van distributiebonnen voorzag.²²⁵

De eerste arrestatie hierna vond, voor zover mij bekend, pas plaats op 10 juni 1944. Toen werd in Roermond het 'echtpaar' Thea en Frans-Peter 'Vennema-Geurts' gearresteerd, valse namen van de joodse zus en broer Thea en Frans-Peter Weijl uit Hilversum. De arrestatie werd uitgevoerd door de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch. Op hetzelfde moment werden ook acht verzetsmensen opgepakt, allen afkomstig uit Roermond. Zij maakten deel uit van de LO en hadden zich 'schuldig gemaakt' aan vele vormen van verzet, waaronder het vervalsen van persoonsbewijzen. De groep was verraden door een infiltrant, J. de Heus. De beide joodse onderduikers, die verbleven in het huis van één van de gearresteerden, loodgieter Jan Dahmen, waren in feite een onverwachte 'bijvangst' van de *Sicherheitspolizei*: zij waren toevallig op bezoek bij Dahmen vanuit hun onderduikadressen in Maasniel.²²⁶

---

²²⁰ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A Gevangenis Maastricht. De vier genoemde personen overleden op 8 april 1944 in Auschwitz.

²²¹ Cammaert, *Het verborgen front*, 414 en 421; en: Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht. Van Praag was een in Heerlen bekende snoephandelaar. Zijn gezin kwam terecht in Theresiënstadt en vandaar in Auschwitz. Vier leden van het gezin Van Praag kwamen daar om. Juda Cassuto, een broer van Mathilde van Praag-Cassuto overleefde de oorlog. Ook het echtpaar De Leeuw overleefde.

²²² Cammaert, *Het verborgen front*, 414. Beide echtelieden Hellenbrand overleefden hun gevangenschap, maar de heer Hellenbrand was na zijn gevangenschap chronisch ziek.

²²³ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht. Klara overleefde Auschwitz.

²²⁴ Ibidem; en: informatie van Joods Digitaal Monument.

²²⁵ Digitaal Monument Joodse Gemeenschap. De drie leden van het gezin overleden in Sobibor.

²²⁶ Proces-verbaal Politie Roermond 10 juni 1944, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 547. Frans-Peter en Thea Weijl werden op 3 september 1944 met het laatste transport uit

Eén van de meest dramatische razzia's vond plaats op 6 juli 1944. De plaats van handelen was Oirlo. In het dorp waren enkele joodse mannen ondergedoken die erg onvoorzichtig waren. Zij bezochten gewoon het dorpscafé om een potje biljart te spelen. Vrijwel het hele dorp kende hen. Ook de leden van de lokale NSB wisten ervan en op een vergadering van de partij in Venray klaagden zij over de openlijke aanwezigheid van joden in Oirlo en het aangrenzende Castenray. De razzia begon om 3 uur in de nacht en werd uitgevoerd in opdracht van de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch. Er waren één Duitse *SD*-er, zes Nederlandse politiemensen en twee landwachters bij betrokken. De politieagenten maakten deel uit van de 'Politieke Politie', of 'Bijzondere Dienst der Staatspolitie', een eenheid uit Eindhoven die zich speciaal bezighield met de jacht op joden en die ook werd aangeduid als de 'vliegende brigade van Kooymans'.²²⁷ In Oirlo werd de groep aangevoerd door onder-luitenant J. van Est, die later ook aanwezig zou zijn bij de hierna te noemen razzia in Tienray op 31 augustus.²²⁸ Het eerste huis dat in de nacht werd aangedaan was dat van de postbode. Daar waren geen joden, maar de man werd meegenomen om in het donkere dorp de weg te wijzen naar de adressen die stonden op een lijst die de politiemensen bij zich hadden. In het huis van de postbode logeerde toevallig een kennis uit Heerlen. Deze herkende één van de politieagenten, die eveneens uit Heerlen afkomstig was. Er ontstond een heftige woordenwisseling tussen de twee, maar uiteindelijk ging postbode Antoon van den Berg mee om de weg te wijzen, terwijl zijn dochter ondertussen op de fiets een haar bekend gezin ging waarschuwen. Er werden invallen gedaan in zes huizen waar onderduikers verbleven en in een schuilhol op de heide (Ericaweg Oirlo) waar zich een joods gezin ophield. Eén joods meisje werd aanvankelijk niet gevonden: zij zat verstopt onder een hooiberg. Zij kwam echter tevoorschijn toen de politieagenten met scherpe ijzers in de berg gingen porren. Eén der gepakte joden had een grote som geld bij zich. Hij beloofde dit af te geven in ruil voor zijn vrijlating. De heren namen wel het geld in ontvangst, maar lieten de man (natuurlijk) niet vrij. In totaal werden twaalf joden gearresteerd, waaronder vijf kinderen. De arrestanten werden in eerste instantie opgesloten in het kamp Vught²²⁹ en gingen van daaruit naar Westerbork. Twee van de kinderen behoorden tot de beschermelingen van Hanna van de Voort.²³⁰

Op 4 juli 1944 werden door de Venlose opperwachtmeester J. Berendsen twee Amsterdamse kinderen, Marijke Winnik en Annie Koekoek opgehaald uit hun onderduikadressen in Velden.²³¹ Ook zij behoorden tot de 'kinderen van Hanna van de Voort'. Tot grote afschuw van de inwoners van het dorp werden de meisjes afgevoerd naar het politiebureau in Venlo in het zijspan van de motor van Berendsen.²³² Zij verbleven negen dagen in de politiecel. In de nacht van 12 op 13 juli werden in opdracht van politiecommissaris Otto Couperus drie joden opgehaald uit het ziekenhuis in Venlo: het

---

Westerbork gedeporteerd naar Auschwitz. Frans-Peter overleed na een uitputtende hongertocht op 30 maart 1945 in Dachau. Zijn zus overleefde de kampen. Jan Dahmen werd gefusilleerd op 19 augustus.

²²⁷ Kooymans is de naam van de Regionaal Politie President van Eindhoven.

²²⁸ Verslag oorlogsgebeurtenissen gemeente Venray 8 mei 1946, GA Venlo, Gemeentearchief Venray 1942-1990, inv. nr. 6594.

²²⁹ Het concentratiekamp Vught ging in juli 1944 een tweede periode in als *Judendurchgangslager*. Op 3 juni 1944 waren de laatste joden (van het Philipscommando) uit Vught afgevoerd naar Auschwitz. Maar een paar weken later werden er opnieuw tientallen opgepakte onderduikers uit Noord-Brabant en Limburg opgesloten. De meesten van hen werden enkele dagen later overgeplaatst naar Westerbork.

²³⁰ Cammaert, *Het verborgen front*, 408. De twee beschermelingen van Hanna van de Voort overleefden de oorlog. Van de anderen overleefde de tienjarige Elly Hartog Auschwitz niet, evenmin als Sara Heimann (10 jaar), Kaatje Boers en de Amsterdamse Dora Pachter en haar man Freddy Schuler. Het Arcense meisje Lore Terhoch keerde terug uit Bergen-Belsen, evenals Chana Prins en Laura ter Hoek uit Amsterdam. De meeste joden, die het leven verloren als gevolg van deze razzia, werden op 6 september vergast in Auschwitz. Er waren die dag veel Limburgse slachtoffers, want gelijk met de mensen uit Oirlo werden ook de gearresteerden van razzia's in Velden en in Tienray, die hierna aan de orde komen, die dag vermoord.

²³¹ Cammaert, *Het verborgen front*, 408.

²³² Knaapen-in 't Zandt, *Wij willen vergeven*, 50; en: Proces-verbaal Politie Venlo 14 juli 1944, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 294.

Venlose echtpaar Moses-David en de heer Otto Sternheim uit Arcen. Op 14 juli werden de vijf arrestanten samen overgebracht naar Westerbork.²³³

Op 17 augustus 1944 werden ergens in Midden-Limburg zes joden gearresteerd: het oudere Roermondse echtpaar Josef en Bertha Herz-Löb, Flora Baer-Salomon uit dezelfde stad en drie vrienden uit Amsterdam en Den Haag. Via de gevangenis van Roermond werden zij, op bevel van de *Sicherheitspolizei*, overgebracht naar Westerbork.²³⁴ De broertjes Levie en Max Sleutelberg, in Mook geplaatst door de huisarts Boy Edgar, werden eind augustus door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd en naar Auschwitz gedeporteerd.²³⁵

Politiecommissaris Couperus van Venlo speelde een grote rol in de dramatische en geruchtmakende razzia op joden op 31 augustus en 1 september 1944 in de omgeving van Tienray. In Noord-Limburg was algemeen bij de bevolking bekend dat er in die buurt veel joodse onderduikers, vooral kinderen, verbleven. De belangstelling van de *Sicherheitspolizei* voor de streek was gewekt door een 'overval' die was gepleegd bij een boer in Oirlo, die wij eerder in dit hoofdstuk beschreven. De boer deed aangifte bij de *Sicherheitspolizei*.

J.H.L.(Lucien) Nahon uit Gulpen was controleur van de aan de NSB gelieerde landbouworganisatie: de Landstand en logeerde in hotel Wijnhoven in Tienray. In zijn functie moest hij toezicht houden op de productie in de landbouw en de prijzen van landbouwproducten. In september 1942 werd hij ontslagen, waarschijnlijk als gevolg van incompetentie. Aanvankelijk had hij een aantal activiteiten uitgevoerd voor het verzet. Nadat de onderwijzer Jan Hendrixx, één der leiders van de LO, was gearresteerd, werd Nahon door de familie van Hendrixx ingeschakeld bij een poging Jan met een geldbedrag vrij te kopen. Nahon, die nu wegens werkloosheid geldzorgen had, stak echter een groot deel van dit losgeld in eigen zak. Daarmee was zijn relatie met het verzet blijvend verstoord. Hij werd nu benaderd door de collaborateur J. Stessen, directeur van het Arbeidsbureau in Venlo om informatie te verzamelen over verzetsmensen, die hij immers vaak persoonlijk kende. Hij nam het initiatief om te gaan zoeken naar de verblijfplaats van joodse kinderen in Tienray.²³⁶ Op 3 juli kon hij aan Stessen een lijstje overhandigen met adressen waarvan hij vermoedde of zeker wist dat er joden waren ondergedoken. Vervolgens namen Nahon en Stessen samen contact op met de Venlose politiecommissaris Couperus. Zij gaven hem een briefje waarop deze kon lezen: 'In Tienray woont een juffrouw, Hanna van der Voort, die secretaresse is van een organisatie die Joodse kinderen onderbrengt tegen een vergoeding van f. 125 per maand per kind'. Daaronder stonden de namen van een aantal vermoedelijke pleeggezinnen: negen adressen met in totaal elf kinderen. Couperus maakte op grond van deze informatie een rapport op voor de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch. Die belastte vervolgens opperwachtmeester P.J. Eickhout met een onderzoek naar onderduikers in de buurt van Tienray. Het gevolg was dat in de nacht van 31 augustus op 1 september een razzia plaatsvond in Tienray, uitgevoerd in opdracht van de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch. Aan de actie werd deelgenomen door zeven leden van de eerder genoemde Bijzondere Dienst der Staatspolitie uit Eindhoven. In overvalwagens, onder leiding van P.J. Eickhout en onder-luitenant J. van Est, reden zij in de nacht het dorp binnen. Zes van de zeven waren in burger; alleen Van Est droeg een politie-uniform. Hij was de dag tevoren met zijn motor al in Tienray poolshoogte komen nemen. De actie verliep chaotisch, omdat het donker was, straatnaamborden en huisnummers vaak ontbraken en een aantal adressen op de lijst van Nahon niet bleken te kloppen. Men werd echter in Tienray totaal verrast door de razzia. Er vonden invallen plaats in tenminste negen woningen in Tienray en Meerlo.

---

²³³ Verslag verhoor Berendsen, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 149. Alle vijf joden overleden op 6 september 1944 in de gaskamer van Auschwitz.

²³⁴ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07.A.14, Gevangenis Roermond, inv. nr. 56B. Josef en Bertha Herz-Löb kwamen om in Auschwitz, evenals de Amsterdammer Eliazer van Dam. De drie anderen, waaronder Flora Baer, overleefden de kampen.

²³⁵ Smijers, Labro en Thijssen, *In Swaeren Noodt*, 22.

²³⁶ Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 41-42.

Hierbij werden ‘slechts’ vier joden gevonden: drie kinderen en een negentienjarig meisje. Ook werd een tiental pleegouders en hulpverleners gearresteerd, waaronder Hanna van de Voort zelf. Bij de arrestaties werd geweld gebruikt door de politieagenten, die ook niet schroomden in één der huizen twee kilo spek te stelen. Twee van de gastouders wisten te ontsnappen uit de overvalwagen. Een niet-joods meisje dat zich niet kon legitimeren, werd voor jood aangezien en meegenomen. Nico Dohmen ontkwam door zich te verstoppen in een kast. Nadat de overvallers huize Van de Voort hadden verlaten kon Nico op de fiets nog een aantal gezinnen waarschuwen. Tijdens zijn nachtelijke fietstocht werd hij echter herkend en een politieagent loste schoten op hem die hun doel misten. De overvalwagen met de gearresteerde joodse kinderen stopte in Horst bij café-restaurant De Nieuwe Lind. Daar werd het joodse jongetje Louis van Weezel uit de auto gehaald. Hij moest enkele politieagenten de weg wijzen naar het onderduikadres in Broekhuizenvorst waar zijn broertje Dick verbleef. Dick werd eveneens gearresteerd.

De niet-joden kwamen op één na allemaal de volgende dag vrij, nadat ze hadden volgehouden dat ze in de overtuiging verkeerden gastvrijheid te hebben verleend aan evacueetjes uit Rotterdam. Alleen Hanna bleef in de gevangenis van Eindhoven, in afwachting van een overplaatsing naar Ravensbrück. Zij werd echter tien dagen later onverwacht vrijgelaten. Deze vrijlating zou het werk zijn geweest van Mieke Mees, koerierster van de Amsterdamse Studentengroep, die veel kinderen naar Tienray had gebracht en Hanna zeer goed kende. Mieke was een mooie jonge vrouw met lang blond haar en blauwe ogen. Zij reisde naar Eindhoven en wist de dienstdoende officier van de politie, door hem een ontmoeting voor de volgende dag in het vooruitzicht te stellen, te verleiden om Hanna vrij te laten. Beide vrouwen gingen samen naar Limburg en stapten in Horst-Sevenum uit de trein. Daar belden ze naar Tienray met het nieuws van de vrijlating van Hanna. In Tienray werden de meisjes door veel mensen opgewacht met bloemen.

De joodse kinderen hadden twee dagen bij Hanna in de politiecel doorgebracht en gingen daarna naar Westerbork.²³⁷

De regio waarin Tienray lag, was daarna nog vaker doelwit van de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch en de politie van Eindhoven. Op 10 augustus vond een razzia plaats in Grubbenvorst. De Amsterdammer Joop Veldman trachtte te vluchten, maar werd geraakt door een pistoolschot van een politieman. Gewond werd hij, samen met de Venlose mevrouw Fannie Wolff –Goldstein naar Westerbork overgebracht. De onderduikgevers werden wel op het politiebureau ondervraagd, maar weer vrijgelaten.²³⁸ Op 12 augustus 1944 werden in Horst drie joden gearresteerd: Benjamin Ginsbergen, zijn vrouw Rosa en hun zoon Arthur.²³⁹ Zij waren niet de enigen in de zwaar door razzia’s getroffen gemeente Horst. Bij twee adressen in Horst-America en in Horst-Centrum werden in het laatste fase van de oorlog nog zeven joden gearresteerd.²⁴⁰ In de nacht van 16 op 17 augustus deden drie politieagenten uit Eindhoven, die ook bij de razzia in Tienray aanwezig waren geweest, een inval in de woning van de zussen Loogman in Venray en arresteerde daar de tienjarige Duifje Gans, een

---

²³⁷ De vier kinderen (Floortje en Wimke de Paauw en Dick en Louis van Weezel) werden via Theresiënstadt naar Auschwitz vervoerd en daar vergast. De negentienjarige Rebecca (Beb) Aldewereld overleefde Auschwitz en daarna een werkkamp. Na de oorlog deed zij, met het nummer A 25063 op haar linkerarm getatoeëerd, verslag van haar kampervaringen. Waaruit het volgende fragment: ‘Ik ben vier maal geselecteerd voor de gaskamer. Bedoelde selectie bestond uit het volgende: “Wij moesten geheel naakt in een lange rij langs een controle passeeren. Daar wordt dan een commando ‘rechts’ of ‘links’ gegeven. Wordt er ‘rechts’ gecommandeerd dan was men aangewezen voor de gaskamers; werd er ‘links’ gecommandeerd dan was men niet aangewezen. Voor de gaskamers werden uitgezocht zieken, magere personen, en personen met uitslag. Als je bij wijze van spreken een puistje had was dit heel gevaarlijk.” ‘Zie: Processen-verbaal, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 148; en: Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 37-41.

²³⁸ Leo Brueren, *Authentieke verhalen*, 108. Beide joden overleden in Auschwitz.

²³⁹ Alleen Arthur overleefde de oorlog.

²⁴⁰ Brief Burgemeester Horst aan Nationale Documentatiedienst 9 mei 1946, NIOD, Archief Erelijst, Archief 245, inv. nr. 336 (gemeente Horst). Ik heb de namen van de joden niet kunnen achterhalen.

beschermeling van de groep rond Hanna van de Voort. Het kind huilde vreselijk, omdat ze ondanks haar jeugdige leeftijd heel goed wist wat deze arrestatie betekende. Duifje ging via het politiebureau in Eindhoven naar Vught en vervolgens naar Westerbork.²⁴¹ Op 22 augustus werd de psychiatrische patiënt Emanuel Staal opgehaald uit het psychiatrisch ziekenhuis Sint-Servaas in Venray.²⁴²

Ook Midden-Limburg werd niet overgeslagen. Bij arrestaties speelde hier vaak de beruchte caféhouder en Landwachter G.H. Holla een grote rol. Op 8 augustus deed hij, samen met een groep politieagenten van Roermond, een inval in het huis van de familie Roosendaal in Wessem. Er werden drie joden gearresteerd, waarvan één overleefde.²⁴³ Op 10 augustus arresteerden de SD-ers Conrad en Ströbel in Weert een grote groep medewerkers van het verzet. Als 'bijvangst' kregen zij ook enkele bij hen verblijvende joden in handen.

De jodenvervolging werd in Limburg afgesloten met een aantal moorden ter plaatse. Op 2 september werd het bejaarde echtpaar Emanuel en Helena Maisonpierre-Compris, dat was ondergedoken bij de familie Timmermans in Sevenum, gearresteerd en overgebracht naar het politiebureau in Venlo. Daar werden de 86-jarige man en zijn 58-jarige vrouw in een cel opgesloten. Toen kwam Dolle Dinsdag: 5 september. Venlo werd politiek ingelijfd bij de *Gau Düsseldorf*. Opperwachtmeester Johan Berendsen en zijn collega Aarts van de Venlose politie haalden beide joodse gevangenen op uit de gevangenis, zeggende dat zij naar een *Altersheim* zouden worden overgebracht. In plaats daarvan fusilleerden zij hen in Venlo bij het Zwarte Water. Berendsen verklaarde na de oorlog, dat ze dit hadden gedaan, omdat er door de oorlogsomstandigheden geen mogelijkheden meer waren de joden naar Westerbork over te brengen. Veelzeggend is de manier waarop hij zijn collega Aarts inlichtte over de aard van de opdracht: 'Onderweg heb ik Aarts van de opdracht mededeeling gedaan. Aarts zeide mij dat hij al dikwijls opdrachten had uitgevoerd, of bij het uitvoeren van opdrachten aanwezig was geweest, in Rusland, en er dan ook niet tegen op zag.' De executie zelf:

Ter plaatse gekomen [bij Het Zwarte Water HvR] liet ik het echtpaar uitstappen en naast elkaar vóór mij over den weg lopen. Nadat zij enkele passen hadden gedaan schoot ik [...]. Nadat ik op elke persoon eenmaal had gevuld vielen zij voorover, waarop Aarts de man en de vrouw een schot in de slaapstreek gaf. Ik heb niet gezien waar de schoten van mij de lichamen getroffen hebben. Wel heb ik gezien dat na mijn schoten de lichamen nog bewogen. Dit zal vermoedelijk ook de reden zijn geweest waarom Aarts de mensen het zoogenaamde genadeschot gaf. Terwijl ik bij de auto bleef, sleepte Aarts de nu blijkbaar overleden personen van de weg in een nabij gelegen bosrand. [...] Aarts en De Jong rapporteerden mij [later] de lijken verzwaard [met een stuk smalspoorrails HvR] en vervolgens in het Zwarte water geworpen te hebben. [...] Van Aarts kreeg ik een dames-armbandhorloge, waarvan ik later begreep dat het aan de vermoorde vrouw had toebehoord.²⁴⁴

Ingenieur Otto Grünthal was eigenaar van een landbouwmachinefabriek in Venlo. Het gezin (Otto Grünthal, zijn vrouw Martha en twee kinderen uit het eerste huwelijk van zijn vrouw die de naam Rosenthal hadden) was na enige omzwervingen ondergedoken in Velden bij de familie E.. In dat huis verbleef ook een joodse vrouw, die een seksuele relatie onderhield met de heer des huizes. Twee

---

²⁴¹ Proces-verbaal, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 163; en: Brief Burgemeester Venray aan Nationale Documentatiedienst 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Venray). Duifje overleed in Auschwitz op 6 september.

²⁴² Verslag broeder I. Krol, in bezit van Heemkundevereniging Venray; Staal werd vermoord in Auschwitz op 6 september.

²⁴³ Cammaert, *Het verborgen front*, 621. De namen van de slachtoffers zijn mij niet bekend.

²⁴⁴ Lijst van oorlogsdoden uit Venlo, <http://historie.venlo.nl>; en: Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 159; en: Proces-verbaal Politie Venlo 8 juni 1945, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 257.

niet-joodse vrouwen in hetzelfde huis hadden tegen betaling seksuele contacten met Duitse militairen. Als zij een 'klant' ontvingen moest één der joodse onderduikers zijn bed afstaan. De Grünthals betaalden honderd gulden per persoon per maand. Daarnaast tekende Grünthal een verklaring dat hij fl.6000 ineens zou betalen als het gezin de bevrijding zou beleven. Na één van de vele ruzies met de huisbaas dreigde deze de onderduikers te verraden. En uiteindelijk gebeurde dat ook; mogelijk speelde daarbij een rol dat Grünthal na een ruzie aan een huisgenoot had te verstaan gegeven dat E. na de oorlog naar zijn zesduizend gulden zou kunnen fluiten. E. gaf de vier onderduikers van het gezin Grünthal, maar niet zijn joodse maîtresse, aan bij de *Sicherheitspolizei*. Op 1 november 1944 omsingelde die met een groep van elf man het huis en arresteerde de vier onderduikers. Opmerkelijk was dat ingekwartierde Duitse militairen probeerden de politieagenten op een dwaalspoor te brengen, door hen te vertellen dat Walter Rosenthal, de stiefzoon van Grünthal, het bos was ingevlucht, terwijl zij wisten dat hij zich in het huis had verborgen. Ook nu weer stelde E. de politie op de hoogte van de ware verblijfplaats. Diezelfde dag nog werden de twee mannen in Hout-Blerick gefusilleerd. De vrouwen overleefden de oorlog.²⁴⁵

Helpers

Meer dan tweeduizend joden konden de oorlog overleven dankzij de hulp van Limburgse niet-joden. Aangezien de meeste onderduikers in de loop van de oorlog verbleven in drie tot zes gezinnen, er voor elke onderduik meer hulpverleners nodig waren en Limburgse gezinnen vaak bestonden uit veel personen, kan men veilig stellen dat minstens twintigduizend mensen in de provincie op een of andere manier betrokken waren bij de hulp aan joodse onderduikers. Helpen van joden en herbergen van onderduikers werd gezien als een levensgevaarlijke bezigheid. Veel mensen dachten dat zij hun eigen leven in de waagschaal stelden door joden te helpen. Dat was ook zo: meerdere Limburgers die joden hadden geholpen of verborgen, overleden in Duitse concentratiekampen en gevangenschappen. Toch moeten bij deze constatering twee kanttekeningen worden geplaatst. Op de eerste plaats werden personen die joden onderdak hadden verleend, vaker niet of slechts licht gestraft, dan dat ze werden doorgestuurd naar een concentratiekamp. Tientallen kwamen direct of binnen enkele dagen na hun arrestatie vrij, nadat ze – weinig geloofwaardig – hadden beweerd niet te weten dat ze joden in huis hadden gehad. Wie wel werd gestraft, kon meestal rekenen op zes maanden detentie in het kamp Vught.²⁴⁶ Het lijkt alsof de bezetter de afweging maakte, of de schade voor de Duitse politiek te groot zou zijn wanneer ze harde maatregelen zouden nemen tegen niet-joodse helpers. Hun doel was de joden te vangen en tegelijkertijd zoveel mogelijk steun te houden of te krijgen onder de niet-joodse bevolking. Arnold Koumans uit Heerlen werd bijvoorbeeld gearresteerd in maart 1944 omdat hij onderdak verleend had aan ondergedoken joden. Hij kwam enkele dagen later weer thuis.²⁴⁷ Zijn stadgenoot Jacob de Blauw werd op 29 december 1943 gearresteerd samen met de in zijn huis verblijvende joodse familie Schönthal. Hij kwam op 13 januari 1944 weer thuis. En ook alle gastouders van de kinderen die bij de razzia van 31 augustus en 1 september rond Tienray waren gearresteerd, kwamen de dag na hun arrestatie vrij.

De tweede kanttekening is van andere aard: er vielen slachtoffers onder helpers van joodse onderduikers, maar het is zeer de vraag of de hulp aan joden de voornaamste reden was voor hun straf. Verreweg de meeste slachtoffers waren medewerkers van de LO en juist deze organisatie hield zich bezig met een breed scala aan andere verzetsactiviteiten. Indrukwekkend veel priesters werden in Limburg gearresteerd, van wie er vele niet terugkwamen in hun bisdom. Allemaal waren zij medewerkers, sommigen leiders van de LO. De meesten hadden ook een aandeel gehad in de

---

²⁴⁵ Getuigenverklaring mevrouw Grünthal 4 juni 1946, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 106.

²⁴⁶ Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 105 en 126-127. In dit opzicht verschilde de situatie in Nederland wezenlijk van die in Oost-Europa. In Polen en Oekraïne moesten mensen die joden hielpen dit vaak met hun leven betalen. Zie: *ibidem*, 104.

²⁴⁷ Brief Korpscommandant Heerlen 22 maart 1944, Rijckheydt, Archief 016 DOS 1, inv. nr. 1519.

hulpverlening aan joodse onderduikers. Het is moeilijk vast te stellen of de humanitaire hulp aan joden de reden was van hun arrestatie. Waarschijnlijk rekenden de Duitsers hun de andere verzetsactiviteiten zwaarder aan. Op gevaar af belangrijke namen te vergeten, worden hier enkele namen met eerbied genoemd. Om te beginnen Leo Moonen, de secretaris van de bisschop en de vraagbaak, de stimulator en het morele kompas voor zijn vaak jonge kapelaans en voor het hele Limburgse verzet. Hij werd door Conrad gearresteerd op 10 augustus 1944 met hulp en medewerking van de Roermondse NSB-er en Landwachter G.H. Holla.²⁴⁸ Via Vught en Sachsenhausen belandde Moonen in Bergen-Belsen, waar hij op 2 april 1945 overleed.²⁴⁹ Pastoor Henry Vullings van Grubbenvorst leerden wij reeds kennen als een pionier van de hulp aan joodse onderduikers, maar ook hij was betrokken bij de LO. Hij werd gevangengenomen in het begin van 1944 en bezweek een jaar later in Bergen-Belsen. Ook pater Beatus (Gerard van Beckhoven) uit Heerlen hielp veel joden, maar deed ook ander verzetswerk binnen het kader van de LO. Ook deze bijzondere priester overleed in Bergen-Belsen. Hetzelfde lot trof kapelaan Giel Berix van Heerlen en kapelaan Jac Naus van Venlo. Er overleden zestien bisdompriesters en negen reguliere geestelijken uit Limburg in de concentratiekampen, de meesten in Bergen-Belsen en Dachau. Daarnaast overleefden 56 Limburgse bisdompriesters het concentratiekamp.²⁵⁰ Ook diverse andere medewerkers van de LO speelden een grote rol bij de hulp aan joden. Zo onder anderen de onderwijzer Jan Hendriks uit Venlo, een der oprichters van deze organisatie. Hij stierf in Duitse gevangenschap. Hetzelfde lot trof de Maastrichtse treinmachinist J. Lokerman. Op 24 augustus 1944 werd in Heerlen de chirurg K.C. van Berckel gearresteerd. Ook hij speelde een belangrijke rol binnen de LO, maar hij had ook een groot aandeel gehad in het onderbrengen van joodse onderduikers in zijn stad. Ook in zijn geval is niet duidelijk welke de reden was van zijn arrestatie.²⁵¹ Van Berckel werd op Dinsdag gefusilleerd in Vught. De chauffeur-monteur Gerrit van der Gronden uit Valkenburg verzorgde een groep joodse onderduikers. Hij werd al in 1942 gearresteerd, maar ook in zijn geval is het niet duidelijk of dat was wegens hulp aan joden. Hij overleed in januari 1943 in het kamp Gross-Beeren.²⁵² Op 10 juni 1944 werden in Roermond door de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch acht verzetsmensen, die allen deel uitmaakten van de LO, gearresteerd, samen met twee joden die in het huis van één van hen verbleven. De acht werden ervan verdacht betrokken te zijn bij velerlei illegaal werk. Waarschijnlijk was de hulp aan joden hiervan niet de belangrijkste. Drie van de arrestanten, Jan Dahmen, Jacob Janssen en M. Stoffels, werden op 11 augustus gefusilleerd in Vught.²⁵³

Zelfs in het geval van Derk van Assen, reeds vaker genoemd, is het niet zeker dat zijn arrestatie was veroorzaakt door zijn hulpverlening aan joden. Want ook Van Assen was betrokken bij het werk van de LO. Hij werd samen met zijn joodse onderduikers in opdracht van de *Sicherheitspolizei* op 24 juli 1943 gearresteerd door de politie van Maastricht. Zijn relatie met de LO bleek duidelijk uit het vervolg. De verzetsorganisatie trachtte hem uit de gevangenis te bevrijden door hem te besmetten met paratyfus. Dat mislukte en Van Assen werd geëxecuteerd.

Ook medewerkers van andere verzetsorganisaties, maar tevens actief voor de hulp aan joden, werden slachtoffer. Een vluchtlijn voor onder meer joden in Eijsden waarvan de voornaamste activiteit spionage was, werd ontdekt. Zowel graaf Raphaël de Liedekerke de Pailhe als twee broers Smeets moesten hun verzetswerk met de dood bekopen. Ik noemde hen eerder in dit hoofdstuk.²⁵⁴ Dominee De Jong uit Venlo werd gefusilleerd, niet vanwege zijn hulpverlening aan joodse kinderen van de NV-groep, maar voor zijn deelname aan de illegale verzetsgroep rond het blad *Trouw*.

---

²⁴⁸ Moonen had in een eerder stadium de liquidatie van Holla verhinderd.

²⁴⁹ Cammaert, *Het verborgen front*, 569.

²⁵⁰ Brueren, *Authentieke verhalen*, 137-140.

²⁵¹ Brief Burgemeester Heerlen 26 augustus 1944, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 525.

²⁵² H.J.H. Schurgens, J.G.M. Notten en L.G.W.N. Pluijmaekers, *Geschiedenis van Valkenburg-Houthem* (Valkenburg 1979) 271.

²⁵³ Cammaert, *Het verborgen Front*, 618-619.

²⁵⁴ Cillekens en Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht*, 19.

Van een aantal anderen is wel zeker dat hun arrestatie het gevolg was van hulp aan joodse onderduikers. Het betreft op de eerste plaats een klein aantal medewerkers van de georganiseerde hulp aan joden. Joop Westerweel, de pacifist uit Bilthoven, via wie veel joden de Limburgse groep rond Mathieu Smedts en Henry Vullingsh bereikten, werd in maart 1944 gearresteerd en op 11 augustus in Vught gefusilleerd. Renier van der Vin uit Neeritter, die vanuit zijn huis op verzoek van Smedts joden over de grens naar België hielp, werd gearresteerd en bezweek in het kamp.²⁵⁵ De organisatoren van de NV-groep werden bijna allemaal gearresteerd. Joop Woortman overleed in Belgen-Belsen. Gerard Musch overleefde het concentratiekamp Sachsenhausen. Zijn broer Jaap, die met vier kinderen vanuit Limburg naar Nijverdal was vertrokken, werd daar gearresteerd, gemarteld en op 9 september 1944 gefusilleerd. Koos Postuma uit Treebeek, ook een actief medewerker van de NV-groep werd, toen hij kinderen overbracht naar Nijverdal, daar dodelijk getroffen door een bominslag.²⁵⁶

Een aantal medewerkers van hulporganisaties overleefde de oorlog ternauwernood. Dat was het geval met Mathieu Smedts uit Horst-America. Na zijn arrestatie en een verblijf in de strafgevangenis in Scheveningen (het 'Oranjehotel') werd hij op 17 november 1942 in Utrecht ter dood veroordeeld. De straf werd echter niet uitgevoerd. Hij overleefde de oorlog als gevangene in Wolfenbüttel.²⁵⁷ Op 6 november 1943 werd dominee Gerard Pontier gearresteerd. De grote razzia in Heerlen tijdens welke hij werd gepakt, was waarschijnlijk meer gericht op verzetsmensen dan op joden. In maart 1944 kwam hij weer vrij uit de strafgevangenis in Scheveningen, sterk vermagerd, maar gezond.²⁵⁸

Ook onder mensen die joodse onderduikers in hun huis hadden opgenomen, vielen slachtoffers. Door Conrad, Nitsch en Raeven werden diverse personen in Heerlen en omgeving gearresteerd in verband met hun hulp aan joden. Van hen overleed H. Sikkes uit Heerlen in Bergen-Belsen.²⁵⁹ Op 16 november 1943 werden negen joden opgehaald uit de woning van gemeentesecretaris Gerard Fleischeuer in Oirsbeek. Ook Fleischeuer zelf werd gevangen genomen. Via de gevangenis van Scheveningen en de concentratiekampen van Vught en Dachau kwam hij terecht in een werkkamp bij Allach, een *Nebenlager* van Dachau. Hij moest daar dwangarbeid verrichten in een BMW-fabriek en overleed op 29 maart 1945.²⁶⁰ In het voorjaar van 1944 werden drie joden door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd, die door de groep-Brandsma waren geplaatst. Ook hun gastheer J. Berkhout werd meegenomen. Berkhout overleefde zijn gevangenschap en het daarop volgende concentratiekampleven niet. Hij verdrong waarschijnlijk toen het schip waarmee gevangenen westwaarts werden vervoerd bij de komst van de Russen, op de Oostzee werd getorpedeerd. Marie Clothilde Schoenmaeckers uit Amby werd wegens hulp aan joodse onderduikers gearresteerd en naar een Duits concentratiekamp gebracht. Zij werd in april 1945 doodziek bevrijd uit Mauthausen. Nadat zij vervolgens was opgenomen in een sanatorium in Sankt-Gallen in Zwitserland, overleed zij daar op 11 juli 1945 aan de in het kamp opgelopen tuberculose.²⁶¹

Andere leden van gastgezinnen overleefden de oorlog na een zware tijd in gevangnissen en concentratiekampen. Piet van Beuningen uit Mook werd gearresteerd samen met twee bij hem ondergedoken joodse kinderen. Piet overleefde anderhalf jaar Buchenwald als een psychisch en

---

²⁵⁵ Smedts, *Waarheid en leugen*, 83-96.

²⁵⁶ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Postuma.

²⁵⁷ Leenen, *Grubbenvorst en Lottum*, 67.

²⁵⁸ Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 130 en 153; en: Brief Burgemeester Heerlen 8 november 1943, Rijckheydt, Archief 016 DOS 1, inv. nr. 1519.

²⁵⁹ Cammaert, *Het verborgen front*, 671.

²⁶⁰ Tijdens haar eerste vergadering na de bevrijding stuurde de Tijdelijke Raad der Gemeente Oirsbeek een brief aan de weduwe Fleischeuer, waarin zij haar medeleven uitsprak en tevens hem eerde als een geliefd en waardevol secretaris van de gemeente. Zie: Vereniging Historie Schinnen, *Jaarboek 1994*, 145-149.

²⁶¹ Brief Burgemeester Amby 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Amby).

lichamelijk geknakt mens.²⁶² Op 20 juni 1944 deed de *Sicherheitspolizei*, op aanwijzing van en geholpen door jodenjager en landwachter Raeven, een inval in de woning van Hellenbrand op de Molenberg. Twee joodse onderduikers werden gearresteerd. De heer Hellenbrand overleefde zijn gevangenschap, maar werd daarna nooit meer gezond. Eelkje Lentink uit Heerlen verborg in de loop van de oorlog twintig joodse onderduikers gedurende een tijd in haar woning. De onderduikers waren afkomstig van de groep-Brandsma. Bij een razzia werd zij gearresteerd. Ze overleefde het kamp Ravensbrück.²⁶³ Johannes Korsten uit Beringe verborg in zijn boerderij het echtpaar Santecroos. Onverwacht was er in 1944 een razzia in het dorp. Men was niet op zoek naar joden, maar naar mannen voor de arbeidsinzet. Korsten wilde koste wat het kost vermijden dat zijn huis werd doorzocht en de joodse mensen gevonden. Dus wachtte hij de Duitsers op bij de deur en gaf zich aan voor de arbeidsinzet. Hij keerde enkele maanden later in Beringe terug.²⁶⁴

Dit was een opsomming van helden en ze was niet volledig. Dat valt te betreuren, want allen samen hebben een humanitaire prestatie van formaat geleverd. En de slachtoffers, joden en niet-joden, verdienen het dat hun namen worden onthouden. De eretitel 'Rechtvaardige onder de Volkeren' werd door de Israëliëse organisatie Yad Vashem verleend aan minstens 213 Limburgse gezinnen, ongeveer 370 personen, tussen de 7 en 8 procent van alle Nederlanders die werden onderscheiden.²⁶⁵

Hoeveel?

Graag zou men willen weten hoeveel joden er in Limburg ondergedoken waren en hoeveel er dankzij hulp van Limburgers de oorlog overleefden. Dat aantal is onmogelijk nauwkeurig vast te stellen. Ik probeer nu een zo goed mogelijke schatting te maken. Na de oorlog kregen de burgemeesters van bevrijd gebied het verzoek van het Nederlandsch Roode Kruis om opgave te doen van alle 'Joodsche landgenooten welke in Uwe gemeente zich sinds hare bevrijding hebben komen aanmelden'. Deze gegevens konden gebruikt worden om families te herenigen. Alle aldus ontvangen gemeentelijke lijsten werden door een speciaal daarvoor opgericht Centraal Registratie Bureau voor Joden (CRB), gevestigd te Eindhoven, samengevoegd tot één gecombineerde landelijke lijst met de namen op alfabetische volgorde. De eerste versie van die lijst verscheen in maart 1945. Twee supplementen werden verstuurd in april.²⁶⁶ Noord-Nederland was in maart nog niet bevrijd. Delen van Limburg, met name Venlo en Roermond, waren wel juist bevrijd, maar de inwoners waren grotendeels geëvacueerd naar gebied dat in het nog bezette deel van Nederland lag, meestal met meenemen van hun joodse onderduikers. Op de eerste lijst staan uitsluitend namen van onderduikers die verbleven in Noord-Brabant, het grootste deel van Limburg (maar niet Venlo en Roermond) en bevrijde delen van Zeeland en het zuiden van Gelderland. In de supplementen staan veel namen uit het oosten van Nederland en ook uit Venlo en omgeving. Omdat de overgrote meerderheid van de reeds bevrijde joodse onderduikers nog niet naar hun huis in het westen van het land terugkon, geven de lijsten een indruk van de geografische spreiding van de voormalige onderduikers over het zuidelijk deel van Nederland: zij verbleven waarschijnlijk in meerderheid nog op hun onderduikadres. Ik heb deze lijsten gebruikt als uitgangspunt voor een schatting van het aantal onderduikers in Limburg. Maar het blijft een ruwe schatting. Er zijn namelijk een aantal problemen. Eén daarvan is dat veel onderduikers, gezien hun ervaring met 'registratie' tijdens de oorlog, er niets voor voelden om opnieuw hun naam op een overheidslijst te laten zetten. Bekend is dat Nico Dohmen uit Tienray zelfs na de oorlog aanvankelijk weigerde om de namen van de verzorgde kinderen door te geven aan het

---

²⁶² Smijers, Labro, Thijssen, *In swaeren Noodt*, 22. De joodse kinderen werden in Auschwitz vergast.

²⁶³ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Lentink.

²⁶⁴ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Korsten.

²⁶⁵ Zie: website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> www.yadvashem.org.

²⁶⁶ Alfabetische lijsten van joden in het bevrijde Nederlandse gebied, maart tot mei 1945, RHCL, Archief 07 E09, Militair Gezag, DMC Venlo, inv. nr. 3.

CRB.²⁶⁷ Maar er is meer. Weliswaar konden de meeste voormalige onderduikers nog niet naar huis terug, maar er zijn ongetwijfeld belangrijke migraties geweest binnen het reeds bevrijde gebied. Inwoners van Noord-Brabant die waren ondergedoken in Limburg, zullen grotendeels naar huis zijn teruggekeerd en omgekeerd. Beide bewegingen waren echter van beperkte omvang. Belangrijker is waarschijnlijk dat sommige in Frankrijk en België bevrijde joden ondertussen naar Limburg waren teruggekeerd. Dit kan een te hoge taxatie van het aantal Limburgse onderduikers met zich meebrengen. Limburgse joden die op het platteland waren ondergedoken, waren voor een groot deel teruggekeerd naar hun oorspronkelijke, meestal stedelijke woonplaatsen. Ook waren niet-Limburgse onderduikers, die waren opgevangen in de dorpen, soms tijdelijk in huis genomen door Limburgse joden in de bevrijde steden. Daarom kunnen de cijfers een vertekening te zien geven ten voordele van de steden en ten nadele van het platteland. Een ander probleem is dat ook bij het verschijnen van de supplementen een groot deel van de bevolking van Noord- en Midden-Limburg ten oosten van de Maas niet thuis was als gevolg van de evacuaties. Het is dan ook onmogelijk om op basis van de lijsten van het Centraal Registratie Bureau conclusies te trekken over de omvang van de onderduik in die gebieden. Tenslotte is ook nog een moeilijkheid dat er vlak voor de bevrijding door de kinderplichtorganisaties een vrij groot aantal kinderen was overgeplaatst van Limburg naar noordelijker gelegen delen van het land, omdat met name de regio rond Heerlen 'te vol' en dus te gevaarlijk werd geacht.²⁶⁸

Men moet de cijfers dus zeer voorzichtig interpreteren. Toch zijn er interessante gegevens te verkrijgen, die een ruwe schatting van het totale aantal joodse onderduikers mogelijk maken. Op de genoemde CRB-lijsten staan de namen van 1030 joden, die ten tijden van de registratie verbleven in Limburg. Daarnaast beschik ik ook over een aantal andere bronnen, onafhankelijk van het CRB. Hieruit stelde ik een tweede 'eigen' lijst samen. Deze bevat de namen van onderduikers die ik tijdens het onderzoek in diverse bronnen aantrof.²⁶⁹ Ook raadpleegde ik na-oorlogse lijsten van onderduikers, geholpen door bepaalde organisaties.²⁷⁰ Bovendien vond ik de namen van 298 in Limburg ondergedoken joden die voor hun helpers een onderscheiding bij Yad Vashem hadden aangevraagd.²⁷¹ Tenslotte maakte een aantal lokale amateurhistorici overzichten van personen die tijdens de oorlog waren ondergedoken in hun dorp of stad.²⁷² Al deze bronnen samen leverden een 'eigen' lijst met 1225 namen.²⁷³ Deze beide lijsten – de lijst van het CRB en de eigen uit diverse bronnen afkomstige lijst – legde ik naast elkaar. In 481 gevallen stemden beide lijsten geheel overeen: de onderduiker stond op de CRB-lijst vermeld als verblijvend in dezelfde Limburgse gemeente als vermeld in de eigen lijst. In 112 andere gevallen vermeldden beide lijsten een verblijfplaats binnen de provincie Limburg, maar in verschillende gemeenten.²⁷⁴ In 593 (481+112) van de 1225 gevallen waren de beide lijsten eenstemmig over het feit dat een persoon in Limburg was ondergedoken. Ofschoon niet tot in de tweede decimaal gelijk, leiden de vergelijkingen van afzonderlijke lijsten, waaruit de 'eigen' lijst is samengesteld, alle tot dezelfde conclusie: het aantal namen op de CRB-lijst van in Limburg verblijvende joden moet ongeveer worden vermenigvuldigd met de factor 2 om het werkelijke aantal joodse onderduikers tijdens de oorlog te benaderen. Ik kom dan ook tot de slotsom dat er in Limburg bij de bevrijding ongeveer 2100 joden waren

---

²⁶⁷ Later deed hij dat overigens wel. Flim, *Omdat hun hart sprak*, 321.

²⁶⁸ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 336-337.

²⁶⁹ Eigen bestand, 194 personen.

²⁷⁰ Lijst van kinderen geholpen door de groep Tienray, verzameld door Roodenburg; lijst van joden geholpen door L.O. in Horst.

²⁷¹ Zie: www.yadvashem.org.

²⁷² Wij vonden dergelijke lijsten van Grubbenvorst, Oirlo, Beek, Tienray, Roermond, Maastricht, Heerlen en Merkelbeek.

²⁷³ Bij die 1225 namen zijn veel dubbel vermelde personen.

²⁷⁴ Hieronder waren mensen die waren ondergedoken geweest op het platteland, maar die na de bevrijding naar de steden waren gegaan.

ondergedoken.²⁷⁵ Cammaert komt tot een hogere schatting van het aantal joodse onderduikers.²⁷⁶ Deze schatting, ergens tussen 2500 en 3500, gaat naar mijn mening enerzijds uit van een te hoge inschatting van het aantal personen dat door sommige hulporganisaties is geplaatst (ruim 100 personen uit Twente via dominee Overduin bijvoorbeeld), maar wordt anderzijds veroorzaakt doordat hij te weinig rekening hield met het feit dat veel onderduikers door meer dan één organisatie werden geholpen, waardoor dubbelstellingen konden optreden. Vele honderden onderduikers, geplaatst door diverse organisaties en personen, kwamen later onder de hoede te staan van de LO. Wij zagen in het voorafgaande ook dat veel organisaties nauw met elkaar waren verweven. In Limburg overleefden 2100 joden door onderduik, ofwel 12 procent van het totale aantal in Nederland overlevende onderduikers, terwijl van de Nederlandse bevolking ongeveer 7 procent in Limburg woonachtig was. Deze voor Limburg mooie cijfers worden voor een deel verklaard doordat in Limburg relatief weinig ondergedoken joden werden gearresteerd. Gaat men uit van 2400 onderduikers in totaal (dus inclusief de gearresteerden), en vergelijkt men die met 23.000 (minimum) of 28.000 (maximum) voor Nederland als geheel, dan bedraagt het Limburgse percentage respectievelijk 10,5 of 8 procent.

Dan de regionale verdeling over de provincie. Wij vergeleken hiervoor de verblijfplaatsen van joden op de CRB-lijsten. Ook als alle reserves die hiervoor zijn genoemd in acht worden genomen, staat het als een paal boven water dat er in sommige delen van Limburg (veel) meer joden waren ondergedoken dan in andere regio's. Wat betreft Venlo en Roermond is het niet mogelijk conclusies te trekken omdat de bevolking daar was geëvacueerd toen joden in de rest van de provincie werden geregistreerd. Ik heb wel geprobeerd een schatting te maken van het aantal joodse onderduikers in zes andere grotere gemeenten, die bovendien met elkaar gemeen hadden dat er een eigen joodse gemeenschap van enige omvang woonde, waardoor zij gelijkelijk 'profiteerden' van de aanwezigheid van joodse onderduikers, die op het platteland de oorlog hadden overleefd, maar tijdelijk naar een joods gezin in de stad waren verhuisd. Voor elk van deze zes gemeenten (soms aangevuld met één of meer randgemeenten) berekende ik een 'virtueel' aantal onderduikers per 10.000 inwoners, door het aantal mensen dat was vermeld op de CRB-lijsten te vermenigvuldigen met de eerder gemotiveerde factor 2. Voor Heerlen (aangevuld met de aangrenzende gemeenten Hoensbroek, Brunssum en Amstenrade) vond ik een cijfer van 91 onderduikers per 10.000 inwoners. Als contrast staat daar het aangrenzende Kerkrade (inclusief Eijgelshoven) tegenover met 15 joodse onderduikers per 10.000 inwoners en Sittard (met Limbricht) met 23. Geleen (met Beek), Valkenburg, en Maastricht (met Amby en Heer) nemen een tussenpositie in met respectievelijk 42, 74 en 48 joodse onderduikers per 10.000 inwoners. Soortgelijke grote verschillen waren ook te vinden op het platteland, in gebieden waar vóór de oorlog geen of bijna geen joden woonden. Voor het plattelandgebied ten zuiden van de lijn Beek-Heerlen-Kerkrade kwam ik tot een 'virtueel' aantal onderduikers van 12 per 10.000 inwoners; voor het platteland van Noord-Limburg ten westen van de Maas en ten noorden van Helden en Baarlo was dat getal 82 per 10.000.²⁷⁷ De kleine gemeente Sevenum in Noord-Limburg spande de kroon met een berekend aantal van 370 joodse onderduikers per 10.000 inwoners. In het dorp, waar voor de oorlog geen enkele jood woonde, maakten joden bij de bevrijding meer dan 3,5 procent uit van de bevolking.²⁷⁸

---

²⁷⁵ Namelijk $[1225 : (481+112)] \times 1030$.

²⁷⁶ Cammaert, *Het verborgen front*, 444-449.

²⁷⁷ De cijfers staan tabellarisch vermeld in het laatste hoofdstuk.

²⁷⁸ Deze regionale verschillen worden ook weerspiegeld in de regionale verdeling van de Yad Vashem-onderscheidingen. Van de 213 Limburgse gezinnen, die deze eer te beurt viel, woonden er 76 in Heerlen, Hoensbroek en Brunssum; 48 gezinnen werden onderscheiden in de gemeenten Sevenum, Grubbenvorst, Horst, Broekhuizen en Meerlo. Daar staat tegenover dat er in Kerkrade en Eijgelshoven, en in Sittard en Limbricht slechts één gezin werd onderscheiden. In zuidelijk Zuid-Limburg exclusief Maastricht en Valkenburg werden twee gezinnen onderscheiden, beide in de gemeente Klimmen.

Hoe zijn die grote lokale en regionale verschillen binnen één kleine provincie te verklaren? Mensen in Heerlen verschilden niet wezenlijk van mensen in Kerkrade en Sittard; inwoners van Sevenum niet van inwoners van Margraten. ‘Gewone’ mensen zijn kennelijk in staat om, wanneer hun medeburgers worden bedreigd, een andere kant op te kijken, maar ook om te veranderen in effectieve hulpverleners. De ontwikkeling die individuele mensen doormaken, zijn niet los te zien van de moraal en de voorbeelden in de groepen waarin zij leven. Zowel in de omgeving van Heerlen als op het platteland van Noord-Limburg hebben we een kleine groep morele leiders zien optreden, die in hun kleinschalige samenlevingen een groepsproces op gang brachten dat was gericht op het helpen van joden. In het laatste hoofdstuk van dit boek zal ik hier uitvoeriger op ingaan. Ik zal dit proces, aan de hand van de auteur Ervin Staub, betitelen als een ontwikkeling naar een *society of enablement* gericht op hulp.²⁷⁹

Dan enige woorden over het aantal gearresteerde onderduikers. Vooreerst moet worden opgemerkt dat pas laat in Limburg intensief jacht werd gemaakt op ondergedoken joden. Slechts een klein aantal werd er in Limburg gearresteerd voor 10 april 1943, en dan betrof het ook nog bijna altijd ‘doortrekkende’ personen op de vlucht naar België. De meeste arrestaties in Zuid-Limburg vonden plaats tussen augustus en december 1943, in Noord-Limburg pas na juni 1944.

Van de joden uit Limburg, die geen bescherming genoten tegen deportatie op grond van een ‘gemengd huwelijk’, trachtten er ruim 650 te overleven door te vluchten of door onder te duiken. Van hen werden er 40 gearresteerd in het buitenland tijdens hun vlucht en 120 op hun Nederlands onderduikadres. Ik weet niet hoeveel er binnen en hoeveel er buiten de grenzen van de provincie werden gepakt. Van een aantal arrestaties is niet bekend *waar* ze plaatsvonden, maar als ik de gegevens waarover ik wel beschik, extrapoleer voor de hele provincie, dan is mijn taxatie dat er van de 550 Limburgse joden die kozen voor onderduik in eigen land, wellicht 400 onderdoken binnen Limburg en dat er van hen 70 werden gearresteerd. Daarnaast werden er ongeveer 50 gepakt van de 150 die onderdoken in andere delen van Nederland. Van de – maar nu worden de schattingen zeer onnauwkeurig – ongeveer honderd Limburgse joden die naar het buitenland probeerden te vluchten werden er 41 gearresteerd. Van de 2000 joden die afkomstig waren van andere provincies en die veiligheid zochten in Limburg, werden er iets minder dan 200 gearresteerd. In totaal arresteerden de vervolgers binnen de grenzen van de provincie ongeveer 270 joden, 70 Limburgers en 200 anderen. Het totaal aantal in de provincie ondergedoken joden bedroeg ongeveer 2400 (400 Limburgers en 2000 niet-Limburgers). Waarschijnlijk is het een juiste conclusie dat van alle in Limburg ondergedoken joden er tussen de tien en twaalf procent werd opgespoord. Cammaert kwam tot een gunstiger percentage van tussen de vier en acht procent, mede gebaseerd op de aanname van een groter totaal aantal onderduikers.²⁸⁰ Welk van beide berekeningen ook de juiste is, het percentage joden dat ondanks onderduik toch nog in Duitse handen viel, is in elk geval veel lager dan het landelijk gemiddelde van meer dan dertig procent waarvan sprake was aan het begin van dit hoofdstuk. Toch werden aan de andere kant door de *Sicherheitspolizei* van de *Aussenstelle* Maastricht zeker meer joden gearresteerd dan Croes en Tammes aangeven. Zij vermelden slechts 52 arrestaties door de *Sicherheitspolizei* van Maastricht, waaronder tien Limburgse joden, een getal dat aantoonbaar veel te laag is, ook als we rekening houden met het feit dat veel arrestaties in het noorden van de provincie te schrijven zijn op het conto van de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch.²⁸¹ De verklaring die de genoemde auteurs geven voor dit relatief kleine aantal opgepakte onderduikers deel ik ten dele wel. In Limburg was inderdaad geen organisatie van jodenjagers actief, te vergelijken met de Colonne Henneicke. Ook speciale eenheden van de politie, die nauw samenwerkten met de *Sicherheitspolizei* en die fanatiek bezig waren met de jacht op joden, zoals beschreven door Van

---

²⁷⁹ Ervin Staub, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and other Group Violence* (Cambridge 1989), en : Ervin Staub, *Positive Social Behavior and Morality* (Cambridge 1981).

²⁸⁰ Cammaert, *Het verborgen front*, 447.

²⁸¹ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 200.

Liempt en Kompagnie, ontbraken in Limburg grotendeels.²⁸² De enige ‘speciale eenheid’ waar men in Limburg veel last van had, voerde acties uit namens de politie van Eindhoven en de *Aussenstelle* Den Bosch op het Noord-Limburgse platteland: de eenheid onder Eickhout en Van Est. Vooral de korpsen van de politie in Venlo (Couperus, Berendsen) en Roermond (Roselle) kenden een paar gevaarlijke antisemieten, die graag jacht maakten op joodse onderduikers. Voor de rest moesten de Duitsers en vooral de *Aussenstelle* Maastricht, het stellen met een handvol eigen mensen, een aantal over het algemeen niet al te coöperatieve politiekorpsen, een klein aantal Landwachters als Raeven en Holla en een paar verraders als Pannemans. Aan ideologische motivatie om joden te vangen ontbrak het de Maastrichtse *Sicherheitspolizei* niet, wel aan willige handlangers. Waarschijnlijk in grotere mate dan elders moest de Duitse politie de arrestatie van onderduikers zelf ter hand nemen.

Joden vonden een schuilplaats in Limburg in kleine veilige gemeenschappen. Soms waren dat boerendorpen, waar de bewoners hecht met elkaar waren verbonden in de katholieke Kerk, de vele verenigingen en agrarische tradities. De rol van de pastoor, het hoofd van de school of een andere sleutelfiguur, waar mensen vertrouwen in stelden, kon van doorslaggevende betekenis zijn. Met de steun van deze morele bakens konden dorpen als Sevenum, Tienray en Oirlo ware concentratiepunten worden van joodse onderduikers. Ook binnen de heterogeen samengestelde gemeenschappen van mijnwerkers in het zuiden hadden de leden een grote mate van solidariteit met en vertrouwen in elkaar opgebouwd.²⁸³ De gereformeerden in Zuid-Limburg vormden eveneens een vrij gesloten groep. Zij waren weinig talrijk, kenden elkaar allemaal en hadden tamelijk weinig contacten met de overwegend katholieke bevolking. Omdat zij daarbij het geluk hadden te worden geleid door een paar strijdbare dominees, ontwikkelde de gereformeerde gemeenschap zich tot opvangcentrum voor joden. En er was nog een groep, die een grote rol speelde en waarvan de invloed zich bovendien verbreidde over de hele provincie. De grenzen van het bisdom Roermond vielen samen met die van de provincie Limburg. Alle Limburgse priesters kenden elkaar. Ze hadden met elkaar op het seminarie gezeten, ontmoetten elkaar op ‘priesterkransen’ en deelden hun vertrouwen in de bisschop en vooral in diens secretaris en ‘personeelschef’ Leo Moonen. En zij hadden het geluk dat ‘Oom Leo’ behalve een uitermate beminnelijk man ook een strijdbare morele leider was. Hij had een scherp oordeel over de ideologie en de praktijken van het Derde Rijk en bemoedigde zijn priesters – hoe bijzonder is dat? – om in deze extreme situatie de geldende wetten te overtreden. Het richtsnoer van het christelijk geweten en de goddelijke wet moest zwaarder wegen dan de wetten van de bezetter. Moonen legde een zwaar accent op de humanitaire hulp aan mensen die werden bedreigd, de joden op de eerste plaats. Hij bleef altijd beschikbaar als vraagbaak en adviseur. Jonge priesters, vol energie en misschien voor de eerste keer in hun leven uitgedaagd om scherpe beslissingen te nemen naar eigen geweten, engageerden zich massaal in het verzet en gaven leiding aan de grote koepelorganisatie, de LO. En zij betaalden daar hun tol voor: er was bijna geen seminarie-jaargroep waaruit niet iemand is omgekomen in Dachau of een ander Duits kamp. Ook Leo Moonen: in Bergen-Belsen.

De conclusie van Croes en Tammes, als zou het deels aan het grote percentage katholieken in Limburg te danken zijn dat er minder joden werden opgepakt dan gemiddeld in Nederland, deel ik overigens niet en acht ik onjuist ten aanzien van de Limburgse gereformeerde minderheid. Juist die kleine groep heeft een disproportioneel aandeel gehad in de redding van joden. Aan hen is het voor een belangrijk deel te danken dat er nooit in de geschiedenis van Limburg zoveel joden in de provincie hebben verbleven als in het najaar van 1944.

Ik besluit dit hoofdstuk met enkele conclusies. De grote meerderheid van de Limburgse joden werd één of meer dagen tevoren op de hoogte gesteld van een voorgenomen arrestatie. Onaangekondigde razzia’s troffen slechts de katholieke joden en een groep van 125 mensen in

---

²⁸² Van Liempt en Kompagnie, red., *Jodenjacht*.

²⁸³ Raedts, ‘Het mijnwerkersverzet’, 14.

november 1942. De meesten hadden dus een (korte) tijd om onderduik te overwegen of voor te bereiden. Ongeveer de helft van hen dook daadwerkelijk onder, een voor Nederland relatief hoog percentage.

De keus om te gehoorzamen aan de Duitse autoriteiten, dan wel om onder te duiken was moeilijk. Joden wisten, evenals andere Limburgers, dat hun lot in 'het Oosten' hard zou zijn, maar – in de woorden van Bart van der Boom – ze 'wisten niets van hun lot', dat inhield dat de meeste slachtoffers de dood in de gaskamer wachtte. Aan de andere kant werden de risico's van een onderduik vaak overschat: centraal stond bij velen de angst dat ontdekking op een onderduikadres zou leiden tot deportatie als strafgeval en dan zou worden gevolgd door een zekere dood. In de moeilijke beslissing tussen onderduiken of gehoorzamen maakten ook de joden die zich 'vrijwillig' meldden een in hun ogen rationele keus. Niettemin koos de helft van de Limburgse joden voor onderduik of een vlucht naar België of verder.

Ook veel joden afkomstig van buiten de provincie doken in Limburg onder. Ook helpers kampten met hetzelfde gebrek aan kennis over het lot van gedeporteerde joden en maakten dezelfde overschatting van het gevaar dat hen zelf bedreigde. Niettemin waren veel Limburgers tot hulp bereid. Besproken werd welke hulpverleners hier actief waren om joden bij hun onderduik te helpen. Vooral de organisaties die zich inzetten voor de hulp aan kinderen kwamen aan de orde. Er werd ingegaan op de grote problemen die vluchtelingen, onderduikers en hun gastgezinnen vaak moesten overwinnen.

Binnen de provincie werden 270 joodse onderduikers gearresteerd door of in opdracht van de *Sicherheitspolizei*. Een aantal arrestatieverhalen kwam aan de orde, waarbij verschillen opvielen tussen Noord- en Zuid-Limburg. Er werd ingegaan op de vraag wie die vervolgers waren: de Duitse politiefunctiearissen en de Nederlandse collaborateurs en verraders. Ook onder hulpverleners vielen slachtoffers, al verloren meer helpers hun leven als gevolg van andere verzetsactiviteiten die zij daarnaast hadden uitgevoerd, dan omdat zij joden hadden geholpen.

Tenslotte werd een poging gedaan de onderduik in Limburg te kwantificeren. Ongeveer 650 Limburgse joden trachtten hun leven te redden door te vluchten of onder te duiken. Van hen werden er 160 alsnog gearresteerd, 40 op hun vlucht in het buitenland, 70 binnen Limburg en 50 in andere delen van Nederland. In Limburg zelf waren 2400 joden ondergedoken, 400 Limburgers en 2000 niet-Limburgers. Van hen beleefden er 2100 de bevrijding. Het aantal onderduikers was in Limburg per duizend inwoners groter dan in Nederland als geheel; het percentage gearresteerde onderduikers was kleiner dan gemiddeld in Nederland. Tenslotte vonden we binnen de provincie Limburg grote regionale verschillen. Ik beschreef hoe door toeval en door de visie van een kleine groep 'morele leiders' in sommige regio's relatief veel joden konden onderduiken. Dit is een aanwijzing dat detailstudies van de jodenvervolgung het bestaande historische beeld meer gedifferentieerd maken, een conclusie die ook op basis van de bestaande literatuur kan worden getrokken.

Hoofdstuk 6

Vervolging van de Sinti

Het zij mij vergund onder Uwe aandacht te brengen dat in dezen tijd van voedselschaarste de zwervende bevolking der woonwagens eene overlast voor het platteland beteekent. [...]Ware in dezen tijd van soepele wetgeving concentratie niet mogelijk in plaatsen, welke daartoe meer geëigend zijn?¹

'Zigeuners'²

Op 27 maart 1942 schreef de burgemeester van Gennep bovenstaande woorden aan de Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken. Hij drong er in zijn brief op aan om maatregelen te nemen tegen de woonwagenbevolking, de 'overlast voor het platteland'. Het beroep van de burgemeester op 'deze tijd van soepele wetgeving' betekende niet minder dan een poging om misbruik te maken van de Duitse bezetter en zijn criminele verordeningen om af te komen van een 'lastig' probleem voor de gemeente. Inderdaad, woonwagenbewoners en 'zigeuners' werden door veel Limburgers gezien als een probleem. Dat in tegenstelling tot de joden, die gewoon meededen in de samenleving.

Behalve joden werden ook mensen die werden aangeduid als 'zigeuners' slachtoffer van de rassenwaan van de Nazi's. Dit hoofdstuk gaat daarover. Er zal worden stilgestaan bij de overeenkomsten en de verschillen tussen de vervolging van de joden en die van de 'zigeuners' in het Derde Rijk.³ Ook komen de vervolgingsmaatregelen in Nederland en specifiek in Limburg aan de orde. Aanvankelijk waren die gericht tegen de hele woonwagenbevolking, later tegen een groep die 'zigeuners' werd genoemd.

Volgens sommigen was er sprake van een 'andere' Holocaust, gericht tegen de zigeunerbevolking van Europa, naast de genocide op de joden. Voor dat standpunt is veel te zeggen. Evenals joden werden zigeuners als 'anders' ervaren. In de Nazi-ideologie behoorden beide groepen tot een ander en minderwaardig ras. Joden en zigeuners deelden ook dezelfde stigma's: zij waren onbetrouwbaar en leugenachtig en zij waren de vijanden van het Rijk binnen de samenleving, altijd bereid om een dolk in de rug te steken. Waar de joden aan de touwtjes trokken als motor van een kapitalistisch-bolsjewistische samenzwering, werden zigeuners ervan verdacht altijd te spioneren voor de vijand. Op beide groepen werden dezelfde metaforen toegepast: het waren op zijn gunstigst *Untermenschen*, op zijn ongunstigst werden zij aangeduid met termen als 'ongedierte', 'parasieten' of 'luizen'.⁴

Er waren ook grote verschillen in de opvattingen over joden en zigeuners. Joden vormden in de ideologie van de Nazi's van aanvang af een rassenprobleem: zij waren door hun biologische aanwezigheid in de samenleving een dodelijke bedreiging voor het 'arische' volk. Zigeuners daarentegen werden zeker in de eerste jaren vooral gezien als een sociaal of crimineel probleem en hun aanwezigheid was dan ook minder een dodelijk gevaar dan een plaag. De genocide op de joden begon met het plan van Hitler om de Duitse samenleving te zuiveren van het joodse ras. Dit plan was in het begin nog vaag en kreeg vaste vorm onder invloed van de oorlogssituatie: door de kansen en tegenvallers in die oorlog en door initiatieven van onderop. Bij het chaotisch proces dat uiteindelijk leidde tot een doelbewuste poging om het joodse volk in zijn geheel uit te roeien, speelden zowel de wensen en opdrachten van de leiders, als initiatieven van onderop een rol. De ideologie en de wens van de leiders waren doorgaans het belangrijkste. Bij de vervolging van de zigeuners lijkt het

¹ Brief Burgemeester Gennep 27 maart 1942, GA Gennep 1940-1946, inv. nr. 54.

² In dit hoofdstuk zal het woord 'zigeuner', dat voor velen een pejoratieve betekenis heeft, veelvuldig voorkomen, in aansluiting bij het gebruik van het woord tijdens de oorlog. Wij zijn er ons van bewust dat tegenwoordig de groep doorgaans wordt aangeduid met 'Roma en Sinti'. Alle Limburgse 'zigeuners' behoorden tot het Sinti-volk.

³ Ik baseer mij hierbij vooral op: Guenter Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies* (New York 2000).

⁴ Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies*, 10.

omgekeerde het geval: hier werd de aanzet gegeven door vragen van onderop uit de samenleving. De wensen van de samenleving werden door leiders overgenomen en ingepast in hun racistische ideologie. De 'zigeunerplaag' als een sociaal en crimineel probleem werd als het ware ideologisch vertaald in een biologisch of raciaal vraagstuk. Eerst gebeurde dat door criminaliteit en asociaal gedrag te gaan 'verklaren' als erfelijk bepaald en vervolgens door een deel van de voorheen als 'asociale' aangeduide groep te etiketteren als 'zigeuners', leden van een afzonderlijk minderwaardig ras.⁵

De jodenvervolgung in Nederland kan niet – zoals wij zagen in hoofdstuk 3 – zonder meer model staan voor de Holocaust in heel Europa. De 'schone' geweldsarme afvoer van joden naar de gaskamer was slechts één van de verschijningsvormen. Daarnaast bestonden de bloedige Holocaust door kogels in het gebied van de bezette Sovjet Unie en de zeer gewelddadige ontruiming van de joodse getto's in Polen. De moord op de zigeuners was in nog sterkere mate een veelvormig verschijnsel. In Nederland verdwenen veel leden van het Sinti-volk op een vergelijkbare manier als de joden: via Westerbork naar Auschwitz. In Oost-Europa werden tienduizenden zigeuners, samen met joden, slachtoffer van de *Einsatzkommandos*, die achter het oprukkende Duitse leger massa-executies uitvoerden. Op het Krim-schiereiland werd het volk van de Krimaliaks, door de Duitsers beschouwd als een zigeunerstam, uitgemoord. In Servië werden zigeunermannen evenals joodse mannen door de *Wehrmacht* geëxecuteerd in het kader van de 1 op 100 regel: voor elke door het verzet geliquideerde Duitse militair werden honderd joden en zigeunergijzelaars geëxecuteerd.⁶ In Polen waren veel zigeuners samen met joden opgesloten in de getto's. Als regel werden zij bij de *Operation Reinhard* niet samen met de joden vermoord.⁷

In de vervolging van de zigeuners binnen het Duitse *Reichsgebiet* zijn een aantal fasen te onderscheiden. Tot 1939 vormden zij nauwelijks een aparte categorie van vijanden van het Duitse Rijk. Zij maakten deel uit van de groep 'asociale', samen met andere woonwagenbewoners en ook met criminelen, hoeren, pooiers, landlopers, bedelaars en 'werkschuwen'. Tienduizenden 'asociale' werden opgesloten in de Duitse concentratiekampen. Zij droegen daar de 'zwarte driehoek' op hun kampkleding, als onderscheid met de rode driehoek van de politieke tegenstanders, de roze driehoek van de homoseksuelen en – later – de gele davidsster van de joden. Tienduizenden van de 'zwarten' bezweken in de kampen. Anderen slaagden erin een belangrijke functie te verwerven in de hiërarchie van de gevangenen en op te klimmen tot *Kapo*, een gevangene die tot taak had andere gevangenen te bewaken en te commanderen. Velen stierven in de kampen, maar er was geen sprake van een doelbewuste poging de 'asociale' als groep uit te roeien. De meesten van hen waren in het kamp terecht gekomen op initiatief van lokale overheden: burgemeesters en politie instanties. Zij vormden een sociaal en crimineel probleem. Dat veranderde langzaam in de jaren na 1939. Onder druk van genetici, biologen en artsen werd criminaliteit hoe langer hoe meer beschouwd als een erfelijke eigenschap. Tijdens het euthanasieprogramma (1939-1941) waren meer dan honderdduizend lijdens aan erfelijke en geestelijke aandoeningen vergast, om het arische ras te zuiveren van ongewenst genetisch materiaal en om nutteloze eters te verwijderen uit de samenleving. Analoog hieraan gingen stemmen op om ook criminele genen uit het Duitse volkslichaam weg te snijden door de dragers ervan, de 'asociale', te steriliseren, te interneren of zelfs te doden. Geleidelijk werden de zigeuners beschouwd als een ander, minderwaardig, mensenras. Er werd een speciaal wetenschappelijk instituut opgericht voor de bestudering van de *Zigeunerfrage*: het *rassenhygienisches und bevölkerungsbiologisches Forschungsinstitut*. Dit instituut probeerde door biometrisch onderzoek zoals schedelmetingen te 'bewijzen' dat zigeuners inderdaad van een ander ras waren. Aansporingen om zigeuners te vervolgen bleven komen van lokale autoriteiten, maar zij werden in toenemende mate gesteund door nazi-wetenschappers. Door hun aandringen gingen ook

---

⁵ Ibidem, 224.

⁶ Ibidem, 117-134.

⁷ Ibidem, 79-80.

zigeuners vallen onder de Neurenberger rassenwetten. Merkwaardig is dat SS-leider Himmler niet vrij was van enige romantische kijk op zigeuners, een volk dat in de Duitse romantische literatuur en muziek een grote plaats had ingenomen. Hij speelde met de gedachte de 'zuivere zigeuners' op te sluiten in reservaten, waar ze hun eigen leven konden leiden en konden dienen als studieobject voor Duitse antropologen en rassenkundigen. In de opvatting van Himmler moesten vooral *Mischlinge*, afstammelingen van vermenging van 'zigeuners' en 'ariërs', als crimineel worden beschouwd. Zij verpestten door hun genen het zuivere Duitse ras. Zij zouden uit de samenleving moeten worden verwijderd door hen op te sluiten in concentratiekampen of door hen te deporteren naar de Poolse getto's. Hitler zelf was minder gecharmeerd van het onderscheid tussen 'volbloedzigeuners' en *Mischlinge*; op bevel van de *Führer* vaardigde Himmler op 16 december 1942 het *Auschwitz-erlass* uit. Hierin werd besloten dat alle zigeuners in het *Reich* en in de bezette gebieden moesten worden geconcentreerd in het *Zigeunerlager*, een aparte afdeling van Auschwitz-Birkenau. Dit onderdeel van Birkenau was in eerste instantie niet, zoals de afdelingen voor joden, bedoeld als een vernietigingskamp. Zigeuners kwamen er in familieverband in barakken terecht. In een later stadium zouden ze worden afgeschoven naar een andere plek. In maart 1943 werden de eerste Duitse zigeuners het *Zigeunerlager* binnengevoerd, maar het duurde tot mei 1944 eer de bezette gebieden, waaronder Nederland, vrij van zigeuners werden gemaakt. Uiteindelijk kwamen 23.000 mensen in het *Zigeunerlager* terecht. Op hun lotgevallen zal ik terugkomen als ik ook de geschiedenis van de Limburgse zigeuners beschrijf.⁸

De discriminatie en de vervolging van de zigeuners had, meer dan die van de joden, continuïteit met de politiek van vóór de oorlog en met hun behandeling na de oorlog. Uitroeiing van de zigeuners als volk was waarschijnlijk nooit het vooropgezette doel van de nazi's. Zij moesten worden verwijderd uit de Duitse samenleving en dat gebeurde op een wrede en hardhandige manier. Toch kwamen uiteindelijk duizenden zigeuners in de gaskamers van Chelmno en Auschwitz terecht. Hierbij lijkt steeds sprake te zijn van een bestuurlijke 'noodmaatregel'. De straatarme zigeuners van het Oostenrijkse Burgenland werden vergast omdat onder hen tyfus was uitgebroken, waardoor zij een gevaar opleverden voor de omwonende Duitse bevolking. Tyfus was ook de aanleiding tot het vergassen van de zigeuners van het getto van de bij Duitsland ingelijfde Poolse stad Bialystok. Veel zigeuners die ziek en arbeidsongeschikt waren geworden in de werkkampen eindigden uiteindelijk hun leven in de gaskamers. De massale vergassing van een deel van de bewoners van het *Zigeunerlager* op 31 juli 1944 was eveneens een 'noodmaatregel'. Het kamp moest worden leeggemaakt om de verwachte grote stroom van Hongaarse joden te kunnen opvangen.⁹

Uiteindelijk, toen de oorlog was afgelopen, waren 200.000 'zigeuners' door de nazi's vermoord, ongeveer twintig procent van alle.¹⁰ Het was een genocide die in hoge mate tot stand was gekomen door impulsen van onderop en die uitermate chaotisch was verlopen. Onder de slachtoffers waren meer dan tweehonderd Nederlanders, enkele tientallen Limburgers. In Nederland zou de vervolging van de zigeuners ongeveer verlopen volgens hetzelfde patroon en in dezelfde volgorde als in Duitsland. Ook in Nederland waren de maatregelen eerst gericht tegen 'asocialen', die werden gezien als een sociaal en crimineel probleem. In een later stadium werden pas de zigeuners vervolgd als aparte groep op grond van hun vermeende raskenmerken.

Tot 1928 stonden slechts een klein aantal personen in Nederland bekend onder de naam 'zigeuners'. Onder hen bevonden zich paardenhandelaren zoals de familie Petalo, maar ook berenleiders en andere exotische figuren, veelal afkomstig uit Oost-Europa. Zij stonden bekend als 'armoedige, brutale vreemdelingen', maar beslist niet als criminelen. In de Memorie van Toelichting bij het

---

⁸ Ibidem, 15-116.

⁹ Ibidem, 221-224.

¹⁰ Donald Kenrick en Grattan Puxon, *The Destiny of Europa's Gypsies* (Londen 1979) 83-84.

ontwerp van de Woonwagenwet van 1918 werd het aantal woonwagens in Nederland geschat op 700, waarvan er 400 zouden zijn bewoond door 'zigeuners'.¹¹

In 1928 veranderde de beeldvorming over zigeuners radicaal. De grensbewaking en de vreemdelingendienst werden toen samengevoegd tot één overheidsinstelling: de Administratie voor de Grensbewaking en Vreemdelingendienst (AGVD). Deze dienst vernam dat een aantal 'zigeuners', tot dusver beschouwd als vreemdelingen, door gemeentelijke overheden in het bezit waren gesteld van Bewijzen van Nederlanderschap. Veel kinderen hadden automatisch recht op de Nederlandse nationaliteit omdat ze in Nederland waren geboren als onwettig kind van een ongehuwde vrouw.¹² De inspanningen van de AGVD werden erop gericht de gemeentebesturen ervan te weerhouden aan zigeuners Bewijzen van Nederlanderschap te verstrekken, onder meer door zigeuners te stigmatiseren als potentiële criminelen. Zigeuners werden aangeduid als de 'schrik van het platteland'. Zij zouden zich schuldig maken aan openbare dronkenschap, bedelarij, bedrog en onzedelijk gedrag (zich ontlasten langs de openbare weg en bevallen in de open lucht!). Bij de negatieve beeldvorming speelde generalisering een grote rol: een vergrijp van één lid van de groep werd de hele groep aangerekend. Daarnaast werden cultureel afwijkende gewoonten negatief geïnterpreteerd. Venten werd bedelen genoemd, onderhandelen over de prijs heette oplichterij, zwerven was 'flierefluiten' en de cultuur om geen wettelijk huwelijk te sluiten werd beschouwd als zedeloos gedrag.¹³ Deze beeldvorming werd overgenomen door de pers. Ondanks pogingen van de AGVD om burgemeesters en Commissarissen van Politie te verlokken tot klachten over zigeuners, stelden deze zich vaak verrassend relativerend en rationeel op door te verklaren dat in hun gemeente zigeuners geen probleem waren voor de openbare orde. De Commissaris van Politie van Heerlen schreef in april 1939 letterlijk aan de AGVD: 'Zij zijn hier geen roofbende, en ook niet de schrik der streek.'¹⁴

Kleine groepen zigeuners bezochten al meer dan honderd jaar Limburgse dorpen. Zij waren nomaden, niet gebonden aan een vaste woonplaats. Zij reisden met een woonwagen rond en waren vaak duidelijk herkenbaar aan hun donkere huidskleur, hun taal en hun kleding. Boeren en andere dorpsbewoners bekeken hen met gemengde gevoelens. Zij waren anders dan anderen en ze stalen wel eens een kip of een stuk wasgoed of kregen daar de schuld van. Zigeunervrouwen gingen langs de deur. Zij werden dan vergezeld van een stel kleine kinderen en verkochten garen en knopen of ze vroegen om een boterham. Sommigen hadden zich gespecialiseerd in waarzeggerij. Kinderen verdienden wat geld door een marmotje te laten zien. De mannen waren vaak goede muzikanten en reisden langs kermissen. Meisjes dansten dan bij de muziek. Anderen handelden in paarden, repareerden ketels of slepen messen en scharen.¹⁵

Het beleid van de AGVD leidde er op den duur toe dat 'zigeuners' steeds meer werden geassocieerd met criminaliteit en overlast. Zij werden onderworpen aan toenemende controle door de Marechaussee. Repressieve maatregelen maakten het hen steeds moeilijker om de kost te verdienen met hun traditionele beroepsactiviteiten.¹⁶

---

¹¹ Paul Öfner en Marcia Rooker, 'Van het schooien om brood tot het eisen van respect', in: Hinke Piersma, red., *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen*. (Amsterdam 2001) 71-100, aldaar 79.

¹² Een bepaling gebaseerd op de Wet op het Nederlanderschap van 1892. Veel zigeunerparen waren niet voor de Nederlandse wet gehuwd en hun kinderen golden dus als kinderen van een 'ongehuwde' moeder.

¹³ Leo Lucassen, *En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944)* (Amsterdam 1990) 208.

¹⁴ Brief Commissaris der Politie 26 april 1939, geciteerd in: Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 159.

¹⁵ B.A. Sijes, *Vervolg van zigeuners in Nederland 1940-1945* (Den Haag 1979) 5-6; en: Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 202.

¹⁶ Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 151-159.

Het proces waarbij een groep buitenlandse nomaden door de Nederlandse overheid werden bestempeld als 'zigeuners' maakte, dat zij zichzelf eveneens gingen etiketteren als een apart volk, de Sinti. Dit proces is uitvoerig beschreven door Leo Lucassen. De als 'Steinbachs' aangeduide muzikanten, afkomstig uit Duitsland en een groep ketellappers uit Silezië, werden na 1928 gelijkelijk gestigmatiseerd als criminelen en geëtiketteerd als 'zigeuners'. Deze verschillende groepen kwamen daardoor steeds meer aan de zelfkant van de samenleving terecht en ze vermengden zich. Dit leidde tot een 'zelfdefinitie' als Sinti-volk. De groep Sinti is ook niet goed af te grenzen. Waar de etikettering van Sinti-zigeuners in de beginfase ongeveer samenviel met woonwagenbewoners van buitenlandse afkomst, gingen in de loop der jaren nieuwe groepen aan de zelfkant van de samenleving onder de definitie vallen. Personen die erin slaagden een 'eerzaam' beroep te gaan uitoefenen in een of ander ambacht of die gegoede handelaars of artiesten werden, vielen buiten de definitie. Een patroon van convergentie in economische activiteiten, levenswijze en culturele gewoonten zorgde ervoor dat in het begin van de Tweede Wereldoorlog een onduidelijke definitie bestond van het begrip Sinti-zigeuner. Sinti waren mensen met een meestal donkere huidskleur, die een nomadische levenswijze leidden in vaak kleine familieverbanden. Zij trokken volgens een onregelmatig patroon door Nederland en de grensstreken, langs kermissen en cafés. Zij hadden sociaal-economisch een lage status. Zij verdienden de kost met allerlei vormen van *entertainment*, zoals vioolspelen, dans, poppenkast, waarzeggerij en goocheltrucs. Een aantal mannen had zich gespecialiseerd in kleine reparatiewerkzaamheden zoals het herstellen van paraplu's. Daarnaast handelden vooral de vrouwen in garnituren en snuisterijen. Een wezenlijk onderdeel van hun identiteit was het stigma van criminaliteit.¹⁷

De onduidelijke definitie van wie er nu moest worden beschouwd als 'zigeuner' en hoe de groep moest worden onderscheiden van andere nomadisch levende bewoners van Nederland, maakt het dan ook onmogelijk nauwkeurig te zeggen hoeveel 'zigeuners' er in het begin van de oorlog verbleven in Nederland. Er waren in 1940 11.000 woonwagenbewoners. In het algemeen wordt gesproken van 'enige honderden zigeuners' onder hen.¹⁸ Vast staat wel dat ook de Duitsers geen nauwkeurige definitie hadden en zich grotendeels aansloten bij de etikettering door de Nederlandse autoriteiten.¹⁹

Nederlands woonwagenbeleid

De vervolging van 'zigeuners' tijdens de Tweede Wereldoorlog was voor Nederland een voortzetting van de discriminatie van woonwagenbewoners.²⁰ Vanaf 1928 was het beleid van de AGVD en de Marechaussee erop gericht om zoveel mogelijk zigeuners als ongewenste vreemdelingen over de grens te zetten en, als dat niet mogelijk bleek, hen zo streng mogelijk te bewaken. Het beleid was een onderdeel van het restrictieve vreemdelingenbeleid in het algemeen dat vooral was gericht op de bescherming van de Nederlands arbeidsmarkt.²¹ Tussen leden van het Sinti-volk en andere bewoners van woonwagens werd geen onderscheid gemaakt. Er bestond een neiging om woonwagenbewoners zorgvuldig te registreren. Dat gebeurde op maar liefst drie manieren: via de, in Wenen gevestigde, *Internationale Zentralstelle zur Bekämpfung des Zigeunerwesens*, via de Nederlandse Inspectie van de Bevolkingsregisters en via de Rijksrecherche centrale.²² Bij alle drie de registraties werd geen onderscheid gemaakt tussen zigeuners en andere woonwagenbewoners. In aansluiting bij de Duitse benaming werd bij de eerste registratie gesproken van 'naar zigeuneraard zwerfende personen' en bij de twee andere van 'inwoners van woonwagens en woonschepen'.

---

¹⁷ Ibidem, 199-206.

¹⁸ Onder meer: ibidem, 208-210.

¹⁹ Ibidem, 210.

²⁰ Veel gegevens uit deze paragraaf zijn ontleend aan: Sijes, *Vervolging van zigeuners*.

²¹ Ibidem, 171.

²² Samenvattend rapport betreffende de vervolging van zigeuners, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 3f.

Op 28 augustus 1936 werd in Wenen de *Internationale Zentralstelle zur Bekämpfung des Zigeunerwesens* opgericht. Deze Centrale stelde zich ten doel gegevens te verzamelen over de sterk internationaal georiënteerde en tot criminaliteit neigende zwerfende bevolking van Europa. De gegevens werden ter beschikking gesteld van de nationale politiecorpsen. De Nederlandse minister van Justitie C. Goseling ondersteunde dit initiatief van harte. Hij verzocht alle ambtenaren van de Rijksveldwacht en van de gemeentelijke politie, gegevens te verzamelen om de kaartenbak van de *Zentralstelle* te vullen. Alle 'zigeuners' en 'andere naar zigeuneraard zwerfende personen' moesten worden geregistreerd. Die gegevens werden, samen met een foto, vingerafdrukken en een overzicht van alle in de loop der jaren opgemaakte processen-verbaal, naar Wenen gestuurd. Door Nederland werden ongeveer 2000 namen doorgegeven.²³ Wenen ging in 1938 deel uitmaken van Hitlers *Reich*. De *Reichskristallnacht* van november 1938 was voor Nederland aanleiding zijn samenwerking met de *Zentralstelle* op te zeggen en de Nederlandse afdeling van dit instituut te sluiten.²⁴ Het begrip 'zigeuner' verdween toen voor jaren geheel uit het ambtelijk spraakgebruik.

In maart 1937 vond de tweede registratie van alle bewoners van woonwagens en woonschepen plaats: het Ministerie van Binnenlandsche Zaken voerde deze uit via de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. De betreffende personen bleven aanvankelijk nog ingeschreven bij de Burgerlijke Stand van de gemeente waar zij verbleven, maar daarnaast werden hun gegevens opgeslagen in een afzonderlijk kaartsysteem bij de Inspectie, dat tot doel had ervoor te zorgen dat 'nasporing van deze personen centraal steeds mogelijk [zou] zijn, hetgeen voor velerlei doeleinden als zeer belangrijk kan worden beschouwd'. Jacob Lentz, het hoofd van de Rijksinspectie, besloot in november 1941 de inwoners van woonwagens en woonschepen te laten uitschrijven uit de Burgerlijke Stand der gemeenten en hen nog uitsluitend te registreren via het Centraal Bevolkings Register (CBR).

De derde registratie vond plaats tijdens de eerste maanden van de Duitse bezetting. Op 16 augustus 1940 verzocht de Commissaris der Provincie Limburg namens de *Beauftragte für Limburg* aan de burgemeesters om een lijst aan te leveren van alle in woonwagenkampen verblijvende personen.²⁵ Als vervolg hierop schreef de Directeur-Generaal van Politie op 1 februari 1941 dat hij de gegevens van alle bewoners van woonwagens en woonschepen centraal wilde opslaan bij de Rijksrecherchecentrale in Den Haag. Daartoe moest overal in Nederland, en wel op dezelfde dag, op 7 februari, een controle worden uitgevoerd in alle woonwagens en woonschepen. De gegevens moesten vóór 11 februari worden toegestuurd aan de Rijksidentificatiedienst van de Centrale. Deze dienst moest elke maand over eventuele wijzigingen worden geïnformeerd. Ook toen werd het begrip 'zigeuner' niet gebruikt in de officiële correspondentie. Steeds was sprake van 'bewoners van woonwagens en woonschepen'.²⁶

Na de Duitse inval werd het Nederlands beleid ten aanzien van woonwagenbewoners gewoon voortgezet tot in 1944. L.A. van Doorn, de directeur van 'Maatschappelijk Hulpbetoon', had in 1940 al een aantal artikelen geschreven onder de titel 'De woonwagens moeten verdwijnen', waarin hij pleitte voor een verbod op het wonen in woonwagens.²⁷ Door de Duitse bezetting vielen de grondwettelijke bezwaren hiertegen weg, waardoor een – in de woorden van de burgemeester van Gennep – 'soepele wetgeving' kon ontstaan. Hierdoor kwam het beleid in een stroomversnelling.²⁸

Op 27 juni 1941 kregen de hoofden van de plaatselijke politie de opdracht van de Rijksrecherche, om aan de Rijksidentificatiedienst vóór 9 juli een nieuwe lijst te sturen van alle woonwagens en -schepen en hun bewoners, met vermelding van naam, geboorteplaats en -datum, beroep, godsdienst en *ras*.

---

²³ Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 190.

²⁴ Samenvattend rapport betreffende de vervolging van zigeuners, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 3f.

²⁵ Brief Commissaris der Provincie 16 augustus 1940, RHCL, Archief Secretarie Maastricht, doos 1573.

²⁶ Brief Rijksrecherchecentrale 1 februari 1941, GA Gennep 1940-1946, inv. nr. 119.

²⁷ Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 213.

²⁸ *Ibidem*, 210-213.

Onder ras werd echter duidelijk toen nog niet verstaan 'zigeuner' of 'geen zigeuner', maar 'jood' of 'ariër', want alle Limburgse Sinti kregen het predicaat 'ariër'.²⁹ Door deze maatregel beschikten alle lokale politiechefs ook over een eigen administratie. De bewoners van woonwagens moesten goed in de gaten worden gehouden door de lokale politie. Ook Lentz van de Inspectie van de Bevolkingsregisters was bij deze registratie betrokken. Hij sprak van een 'intensieve samenwerking tussen de Rijksrecherche centrale en' zijn eigen dienst, 'die tot vervolmaking van beide registraties' had geleid.³⁰

De burgemeester van Urmond gaf de namen door van elf 'arische' woonwagenbewoners, allen Rooms-Katholiek. Het was het grote gezin van één kermisexploitant.³¹ De burgemeester van Echt gaf 23 namen van woonwagenbewoners door, allen 'arisch'.³² De burgemeester van Susteren gaf negen namen door; allen waren Nederlander en Rooms-Katholiek. Hij vermeldde ook dat zij 'arisch' waren. Dat waren zij volgens latere normen echter niet, want allen hadden de achternaam Steinbach, een Limburgse Sinti-familie. In november vestigden zich elf leden van de Sinti-familie Weiss in Susteren; een paar weken later liet de zigeunerfamilie Franz zich inschrijven.³³ De burgemeester leverde een gewijzigde lijst in van 23 personen, allen 'arisch'.³⁴

Op 27 oktober 1941 kregen de gemeenten de opdracht van het Departement van Binnenlandsche Zaken om bewoners van woonwagens en -schepen vóór 15 november uit te schrijven uit de Burgerlijke Stand van de gemeenten en hen in te schrijven in een Centraal Bevolkings Register (CBR). Het hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters was belast met de uitvoering.³⁵ Toen de Rijksinspectie haar zaken goed op orde had en zij bovendien de beschikking had gekregen over alle gegevens die waren verzameld door de Rijksrecherche centrale, werd een dubbele registratie niet langer nodig geacht. Woonwagenbewoners hoefden nog alleen te worden gemeld bij de Rijksrecherche centrale.³⁶ Hiermee waren zij *de facto* gedevalueerd tot bij voorbaat van criminaliteit verdachte burgers. Als zodanig stonden nu 10.000 woonwagenbewoners in Nederland geregistreerd.³⁷

De gemeenten hielden ook zelf een Register van Bewoners van Woonwagens en Woonschepen bij. Ook hierin werd geen onderscheid gemaakt tussen 'zigeuners' en anderen.³⁸ De Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandse Politie droeg aan de politiechefs op, om op 16 maart 1942 een algemene controle te laten uitvoeren welke woonwagens of woonschepen werden bewoond door vreemdelingen of door niet-ariërs.³⁹ Opnieuw stuurden de burgemeesters daarop lijsten in, waarop woonwagenbewoners die duidelijk behoorden tot de Sinti-gemeenschap, stonden vermeld als 'ariër'. 'Niet-ariër' betekende ook toen kennelijk nog steeds alleen 'jood'.

In Limburg werden burgemeesters door de bevolking onder druk gezet om maatregelen te nemen tegen 'overlast' door woonwagenbewoners. Een inwoner van Ottersum verzocht in februari 1942 aan de burgemeester van Gennep om stappen te ondernemen 'om het woonwagenkamp onder de gemeente Gennep daar weg te krijgen'. Zijn boerderij grensde aan het kamp en hij ondervond veel

²⁹ Brief Rijksidentificatiedienst 27 juni 1941, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Urmond, inv. nr. 06; en: brief Rijksrecherche centrale 25 juni 1941, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 23.

³⁰ Samenvattend rapport betreffende de vervolging van zigeuners, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 3f.

³¹ Lijst Burgemeester Urmond 1 juli 1941, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Urmond, inv. nr. 06.

³² Brief Burgemeester Echt, 1 juli 1941, GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Echt 1938-1989, inv. nr. 808. en 34

³³ Lijsten Burgemeester Susteren 1 juli 1941 en 27 november 1941, GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Susteren 1935-1948, inv. nrs. 4224 en 2465.

³⁴ Lijst Burgemeester Echt juli 1941, GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Echt 1938-1989, inv. nr. 808.

³⁵ Brief Secr.-Gen. van Binnenlandse Zaken 27 oktober 1941, RHCL, Archief Secretarie Maastricht, doos 1573.

³⁶ Circulaire Rijksinspectie juli 1942, GA Gennep 1940-1946, inv. nr. 119.

³⁷ Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 213.

³⁸ GA Gennep 1940-1946, inv. nr. 119.

³⁹ Brief Gevolmachtigde 27 februari 1942, GA Venlo, Gemeentearchief Venray 1942-1990, inv. nr. 4386.

overlast en schade. De woonwagenbewoners groeven zijn weidepalen uit de grond om ze te gebruiken als brandhout. Bovendien stalen zij stro en hooi voor hun paarden. Daar kwam nog bij dat 'het daar zoo kort aan twee publieke wegen, waar nog al veel verkeer is, een vuile vieze smeerbeol is'.⁴⁰ Op 27 maart stuurde genoemde burgemeester de brief aan de Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken, waaruit reeds geciteerd in het begin van dit hoofdstuk. Hij verzocht om maatregelen 'in dezen tijd van voedselschaarschte [tegen] de zwervende bevolking der woonwagens'. Zij betekende 'eene overlast voor het platteland'. Elke gemeente, zo stelde hij, was gehouden een woonwagenstandplaats aan te wijzen, wilde zij voorkomen dat de woonwagens overall langs de openbare weg zouden staan. Voor een kleine gemeente als Gennep was het echter moeilijk een goede verblijfplaats te vinden, 'zoodat vagebondeeren wordt tegengegaan'. En toen kwam de suggestie uit de mond van een Limburgse bestuurder: 'Ware in dezen tijd van soepele wetgeving concentratie niet mogelijk in plaatsen, welke daartoe meer geëigend zijn?' Een verzoek om misbruik te maken van de verordeningen van de bezetter om af te komen van een 'lastig' probleem voor de gemeente. Als extra argument werd aangevoerd dat op deze manier een aantal sociale voorzieningen tot stand kon worden gebracht en analfabetisme kon worden bestreden.⁴¹ De woonwagenbewoners zaten de burgemeester van Gennep kennelijk erg hoog. Elke maand noteerde hij in zijn politierapport: 'De aanwezigheid der woonwagenbewoners levert nog steeds moeilijkheden op'.⁴² Hij wachtte maatregelen van hogerhand niet af. Op 12 februari 1943 deed hij een gemeentelijke verordening uitgaan, waardoor het woonwagenbewoners verboden was te verblijven op een andere plaats binnen de gemeente dan 'de berm van den weg gelegen in de Picardie, vormende ten Zuiden een zijtak van den weg naar Goch'. Op overtreding stond een hechtenis van ten hoogste twee maanden of een geldboete van driehonderd gulden.⁴³

Op last van de *Sicherheitspolizei* moest in juni 1942 het grote woonwagenkamp Heksenberg in Heerlerheide geheel ontruimd worden. De reden hiervan heb ik niet kunnen achterhalen. De maatregel leidde tot opwinding onder de bewoners van de 52 daar aanwezige wagens. De mensen waren arm. Zij verdienden grotendeels hun kost met bedelen, kleine handel en het zoeken naar stukken steenkool in de stortberg van de Oranje-Nassaumijn IV. Burgemeester van Grunsven was duidelijk ongelukkig met de maatregel. Hij gaf opdracht om de mensen van het kamp zoveel mogelijk te helpen bij hun gedwongen verhuizing en hen eventueel financieel te ondersteunen. Ondersteuning, zo vond hij, was geen taak van het Burgerlijk Armbestuur, maar van de gemeente. Per slot van rekening betrof het een door de overheid opgelegde evacuatie.⁴⁴

Op 5 november 1942 gaf de Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch opdracht om op zondag 15 november om 8 uur in de ochtend een nieuwe, onaangekondigde controle uit te voeren op persoonsbewijzen in alle woonwagens. Er bestond

gegronde aanleiding [...] om aan te nemen dat zich onder de bewoners daarvan vele personen bevinden die niet tot de eigenlijke woonwagenbevolking behoren, doch er om uiteenlopende redenen belang bij hebben om zich onder hen verborgen te houden'.⁴⁵

Kennelijk was men op zoek naar onderduikers. Het is mij niet bekend of bij deze controle joden werden gearresteerd. Op 25 juni 1943 werd opnieuw een controle van alle woonwagens en woonschepen gehouden. Ook deze keer moest weer speciaal worden gelet op ondergedoken joden

---

⁴⁰ Brief R. aan burgemeester Gennep 18 februari 1943, GA Gennep 1940-1946, inv. nr. 54.

⁴¹ Brief Burgemeester Gennep 27 maart 1942, ibidem.

⁴² Maandrapport Politie Gennep september 1942, GA Gennep 1940-1946, inv. nr. 1772.

⁴³ Verordening Gennep 12 februari 1943, GA Gennep 1940-1946, inv. nr. 54.

⁴⁴ Correspondentie hierover juni 1942, Rijckheydt, Archief 016 DOS 1, map Woonwagenkamp Heksenberg.

⁴⁵ Brief Parket 's-Hertogenbosch 5 nov. 1943, GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Echt 1938-1989, inv. nr. 808.

en andere gezochte personen die zich onder de woonwagenbewoners zouden ophouden.⁴⁶ Er werd nog steeds geen onderscheid gemaakt tussen zigeuners en anderen.

Ondanks alle registraties en controles waren woonwagenbewoners, in tegenstelling tot joden, tot 1943 nog ongemoeid gelaten in hun doen en laten. Veel woonwagenbewoners moesten, om in hun levensonderhoud als muzikant, scharenslijper of kleine handelaar te kunnen voorzien, vaak hun wagen verplaatsen. Daar kwam een einde aan. Een medewerker van Rauter schreef 13 mei 1943 een brief aan prof. mr. J.J. Schrieke, de Secretaris-Generaal van Justitie. Hij stelde dat een '[...] *Unmenge von Wohnwagen, [...] als germanische Zigeuner und Nomaden, ähnlich wie in der Ostmark die burgenländischen Zigeuner, durch die Lande ziehen, und ein Gewerbe ausüben, das polizeilich gesehen unerwünscht ist*'. Hij droeg Schrieke op ervoor te zorgen dat deze nomaden een vaste woonplaats toegewezen zouden krijgen.⁴⁷ Vanaf 1 juli 1943 gold voor woonwagens een absoluut trekverbod. Er moest een openbare bekendmaking worden gedaan, aan te plakken op woonwagenkampen en bij standplaatsen.⁴⁸

De betrokkenen in Venray, voor zover ze konden lezen, namen op 29 juni 1943 kennis van een openbare 'Bekendmaking':

Namens de Gewestelijke Politie-President te Eindhoven brengt de Burgemeester der Gemeente Venray ter kennis van belanghebbenden, dat met ingang van Donderdag 1 juli a.s. de vrijheid van bewegen voor woonwagenbewoners in de provincies Noord-Brabant en Limburg is ingetrokken. D.w.z. dat er na 30 juni 1943 geen verplaatsingen van woonwagens van de eene naar de andere gemeente mogen plaatsvinden.⁴⁹

Indien het trekverbod werd geschonden zou de woonwagen verbeurd verklaard worden. Er zijn, ook in Limburg, gevallen bekend waarin dat daadwerkelijk gebeurde en de bewoners gedwongen waren hun intrek te nemen in onbewoonbaar-verklaarde woningen en krotten.⁵⁰

Op 13 mei had bovengenoemde medewerker van Rauter aan het hoofd van de afdeling *Ernährung und Landwirtschaft* verzocht om in de vier noordelijke provincies de paarden van de woonwagenbewoners in beslag te nemen. In antwoord daarop was in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel eind mei een 'aktie' gehouden door genoemde dienst, samen met de Nederlandse politie, waarbij alle paarden van woonwagenbewoners in beslag genomen waren. Het is niet duidelijk of dit ook in Limburg is gebeurd. In elk geval niet in alle gevallen, want veel woonwagenbewoners beschikten ook na juni nog over paarden.⁵¹

Op 10 december werd door de politie van Venlo een onderzoek ingesteld naar een woonwagen die op een illegale plek stond langs de Baarloscheweg in Venlo. In de wagen verbleef het Sinti-gezin van Johann Grünholz. De wagen was defect, hij kon pas na reparatie worden versleept naar het verzamelkamp De Kleine Heide. Grünholz verklaarde dat hij tevoren op een privé-terrein had gestaan in de gemeente Haelen en dat hij op weg was naar Venlo, een reis die eindigde met panne aan zijn wagen. Hij was zich bewust dat zonder vergunning trekken met een woonwagen verboden was, maar de burgemeester van Haelen had geen vergunning willen afgeven. De Venlose politie wees Grünholz

---

⁴⁶ Order Gewestelijk Politiepresident 22 mei 1943, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 4c.

⁴⁷ Brief van SS-Gruppenführer und Generalleutnant d.P., 13 mei 1943, NIOD, Archief van de HSSPF, Archief 077, inv. nr. 4. De Burgenlandse zigeuners, waarvan sprake is in de brief, waren in januari 1942 de eerste die massaal werden vergast, in mobiele gaskamers in Chelmino. Zie ook: Lewy, *The Nazi persecution of the gypsies*, 112-116.

⁴⁸ Brief Gewestelijk Politiepresident 28 juni 1943, GA Venlo, Gemeentearchief Venray 1942-1990, inv. nr. 4386.

⁴⁹ Bekendmaking Burgemeester Venray 29 juni 1943, GA Venlo, Gemeentearchief Venray 1942-1990, inv. nr. 4386.

⁵⁰ Samenvattend rapport betreffende de vervolging van zigeuners, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 3f.

⁵¹ Correspondentie hierover, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 4.

er 'nogmaals ernstig op dat het trekverbod' niet meer geschonden mocht worden en liet het er verder bij.⁵²

Al vóór de oorlog hadden plannen bestaan om alle woonwagens te concentreren op een klein aantal verzamelkampen. Vanuit de burgerij en de lokale bestuurders bleven klachten komen over het gedrag van woonwagenbewoners. Mede hierdoor herleefde in kringen van Nederlandse bestuurders het plan om alle woonwagens te concentreren. Het idee werd in eerste instantie nog niet gesteund door de Duitse bezettingsautoriteiten.⁵³ Maar dat was een kwestie van tijd: op 5 juli 1943 werd in een als GEHEIM aangemerkte brief van de Gewestelijk Politiepresident in Eindhoven aangekondigd dat binnen afzienbare tijd alle woonwagens zouden worden geconcentreerd op verzamelkampen.⁵⁴

Op 3 augustus was het zover. Voor Limburg waren drie verzamelkampen van belang. Woonwagens die in het uiterste noorden van Limburg stonden (Gennep, Ottersum en Mook) moesten worden geconcentreerd in Nijmegen. Venlo kreeg een verzamelkamp voor 37 wagens uit Noord- en Midden-Limburg. De wagens in Zuid-Limburg, vanaf Echt en Roosteren zuidwaarts, 44 in totaal, moesten naar Maastricht.⁵⁵ In Susteren, de voormalige standplaats van de Sinti-families Steinbach, stonden toen al geen woonwagens meer: de Steinbachs waren reeds 'vrijwillig' vertrokken naar Noord-Brabant. Zij kwamen terecht op het verzamelkamp in Eindhoven. De uitvoering van de concentratiemaatregel moest voor de betrokkenen komen als een volslagen verrassing, om te voorkomen dat zij er zich alsnog aan zouden onttrekken. Op 8 augustus om 6.00 uur precies zouden de woonwagenbewoners ervan in kennis worden gesteld. Vanaf dat ogenblik moesten de kampen onder voortdurende bewaking van de politie blijven om te voorkomen dat mensen met hun wagen op de vlucht zouden gaan. Om 9.00 uur zouden de wagens in gesloten verband en onder politie-escorte naar hun nieuwe standplaats moeten vertrekken. Als de afstand naar het verzamelkamp te groot was om in één dag af te leggen, moest de bewaking ook gedurende de nacht worden gecontinueerd. Op de verzamelkampen zou na de vestiging van de nieuwe bewoners verscherpte bewaking blijven gehandhaafd. In een aantal gevallen zouden er uitzonderingen worden gemaakt: woonwagens die in zo'n slechte staat verkeerden dat ze niet konden worden verplaatst, woonwagens van directies van bouwbedrijven, kermisondernemingen aangesloten bij de Vakgroep Kermisinrichtingen en woonwagens van personen die van belang waren voor de oorlogsvoering. De politiepresident waarschuwde:

Daar het zich laat aanzien dat sommige woonwagenbewoners zich niet aan deze maatregel wensen te onderwerpen, en reeds hun woonwagens verlaten teneinde onbewoonbaar verklaarde woningen of schuren te betrekken, en zelfs de vrije natuur in trekken, deel ik u mede dat de Directeur-Generaal te Hoog-Soeren aan *den Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* heeft voorgesteld om deze onwilligen naar een afzonderlijk kamp te doen overbrengen en hun woonwagens verbeurd te verklaren.

Er waren in Nederland 2700 woonwagens; 1163 daarvan kregen geen ontheffing van de burgemeester en moesten worden bijeengebracht op 27 verzamelkampen. In mei 1944 stonden in het hele land van de beoogde 1163 wagens er niet meer dan 400 op de verzamelkampen.⁵⁶ De

---

⁵² Proces-verbaal Politie Venlo 19 december 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 844.

⁵³ Samenvattend rapport betreffende de vervolging van zigeuners, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 3f.

⁵⁴ Kennelijk lekte de geheime brief toch uit, want sommige woonwagenbewoners probeerden om weer ingeschreven te worden in de Burgerlijke Stand van de gemeente van hun standplaats, om zodoende de status 'woonwagenbewoner' te verliezen en in de hoop de verplichte concentratie te ontlopen. De burgemeester van Maastricht droeg zijn Commissaris van Politie op, ervoor te zorgen dat woonwagenbewoners zich niet op grond van onjuiste gegevens in de gemeente Maastricht zouden laten inschrijven. Zie ook: brief Burgemeester Maastricht 6 juli 1943, RHCL, Archief Secretarie Maastricht, doos 1773.

⁵⁵ Brief Gew. Politiepresident 3 aug. 1943, GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Echt 1938-1989, inv. nr. 808.

⁵⁶ Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 214.

anderen hadden zich langs legale of illegale weg aan de maatregel weten te onttrekken. Men kan veilig stellen dat de concentratie grotendeels was mislukt.

De zorgen dat woonwagenbewoners zich zouden proberen te onttrekken aan de concentratie bleek dus terecht. Op het kamp in Echt stonden vier wagens die naar Maastricht zouden moeten worden verplaatst. Toen om 6 uur in de ochtend twee veldwachters op het kamp aankwamen om het gedwongen vertrek aan te kondigen, bleken twee wagens verdwenen, terwijl de bewoners van de beide andere vertrokken waren met achterlating van hun wagen. De politie van Echt stelde meteen een onderzoek in en vond de beide verdwenen wagens achter een veldschuur en een hoge haag in Montfort. Op 16 augustus werden ze samen met de verlaten wagens alsnog naar Maastricht getrokken door gehuurde paarden.⁵⁷ Het gezin van Johann Franz, een Sinti-zigeuner, had inderhaast een onbewoonbaar verklaarde woning in Bochholtz betrokken. De burgemeester van Bochholtz sommeerde hem deze woning te verlaten. Noodgedwongen vestigde Franz zich toen alsnog op het verzamelkamp in Maastricht.⁵⁸

De concentratie van woonwagens kon in Limburg zonder al te veel problemen worden afgerond. Op 26 augustus maakte een Opperwachtmeester van de politie van Venlo een nauwkeurig rapport voor de burgemeester. Hierin stond welke gezinnen zich in Venlo op het verzamelkamp bevonden: 23 woonwagens met in totaal 127 bewoners. Ze waren afkomstig van Venlo, Roermond, Weert, Horst, Helden en het Belgische Hamont. Ook in dit verslag werd geen onderscheid gemaakt tussen zigeuners en niet-zigeuners. Gezien de namen waren sommige gezinnen Sinti of 'gemengd': namen als Janssen-Steinbach en Hanstein-Grünholz.⁵⁹ Op 9 oktober 1943 werd een nieuwe lijst opgesteld. Er waren negen wagens bijgekomen. Toen verbleven er op het kamp van Venlo 58 personen wier namen (Steinbach, Pommee, Grünholz (of Grünholz), Weiss, Rosenberg) het zeer waarschijnlijk maken dat zij behoorden of zichzelf rekenden tot het Sinti-volk.⁶⁰

Eind oktober 1943 vroeg Hubert Steinbach vergunning om zijn wagen, met zijn gezin van elf personen, te verplaatsen naar Maastricht. Hij gaf als reden dat hij graag op een eerlijke manier de kost zou verdienen. In Zuid-Limburg was hij een graag geziene muzikant en in Venlo en omgeving kende niemand hem. Bovendien konden zijn zoons werk krijgen als losarbeider in de haven. De verplaatsing ging niet door omdat Hubert geen trekpaard kon vinden om zijn wagen te verplaatsen. Hij bleef voorlopig in Venlo.⁶¹ Ook Benedictus Pommee vroeg aan de Gewestelijke Politiepresident toestemming om zijn wagen te mogen verplaatsen van Venlo naar Maastricht. Als reden gaf hij aan dat hij in Maastricht werk zou kunnen krijgen als schilder, terwijl zijn hoogzwangere vrouw (van het achtste kind) daar in de buurt zou zijn van haar familie. Kennelijk werd de verplaatsing niet toegestaan, want ook Pommee en zijn gezin bleven.⁶²

Naar Ommen

'Werkschuwen' moesten desnoods verplicht te werk worden gesteld. In deze categorie vielen veel woonwagenbewoners. Op 22 juni 1942 had de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie daarover al geschreven aan de Hoofden van Politie:

---

⁵⁷ Verslag Groepscommandant Echt 19 aug. 1943, GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Echt 1938-1989, inv. nr. 808.

⁵⁸ Interview met Zulla Franz 4 november 1970, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 4a.

⁵⁹ Verslag Politie Venlo 26 augustus 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 844.

⁶⁰ Diverse lijsten 9 december 1940, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 844.

⁶¹ Rapport Politie Maastricht 25 oktober 1943, ibidem.

⁶² Verslag Politie Venlo 11 november 1944, ibidem. Pommee, zijn vrouw en hun inmiddels acht kinderen zouden op 16 mei 1944 in Venlo worden gearresteerd en verdwenen daarna via Westerbork naar Auschwitz, waarvan geen van hen terugkeerde.

De politie dient tijdens haar straatdienst geregeld de personen te controleren, die door zingen, het maken van muziek, dansen en andere vertooningen op den openbaren weg, straathandel of bedelarij, al of niet onder het mom van het aanbieden van kleine koopwaar, in hun onderhoud trachten te voorzien. Ditzelfde geldt ten aanzien van personen, die, zich voordoende als glazenwasscher, bellenpoetser, schoonmaker van vuilnisemmers enz., geen eigenlijke werkzaamheden verrichten, doch deze beroepen gebruiken om zich aan geregelden arbeid te onttrekken. Van [hen] moet de identiteit worden vastgesteld, waarna een rapport moet worden ingediend bij den directeur van het gewestelijk arbeidsbureau.⁶³

Uit Maastricht werd gemeld dat een politieagent op 29 november 1942 had geconstateerd dat een, hem onbekende, man op de Luikerweg liedjes stond te zingen.⁶⁴

De oorlogsindustrie van de nazi's vergde veel arbeidskrachten, terwijl veel Duitse mannen aan het productieproces waren onttrokken omdat zij naar het front moesten. Duitsland dreigde zelfs de oorlog te verliezen door gebrek aan betrouwbare arbeiders. Mannen uit de bezette gebieden werden ingeschakeld, aanvankelijk op vrijwillige basis, maar vanaf midden 1942 gedwongen. Dit gegeven maakte het voor de Duitse autoriteiten, maar ook voor de Nederlandse Secretarissen-Generaal, onaanvaardbaar dat een groep mensen, aangeduid als asociale en werkschuwen, 'flierefluitend' door het leven ging, schijnbaar zonder productieve arbeid te verrichten. Nederlandse en Duitse belangen leken hier dus met elkaar in overeenstemming te zijn. De Secretaris-Generaal R.A. Verweij van Sociale Zaken nam maatregelen. In het Drentse Ommen was eerder een kamp in gebruik geweest om personen die zich aan de verplichte *Arbeitseinsatz* hadden proberen te onttrekken en personen die zich hadden schuldig gemaakt aan economische delicten als zwarthandel, op te sluiten. Dit kamp 'Erica' kreeg vanaf juli 1943 een andere bestemming: een werkkamp voor asociale en werkschuwe elementen uit de samenleving. Het kamp zou als *staatliches Arbeitslager* ook een opvoedende functie moeten gaan vervullen. Vanaf het begin had men vooral bewoners van woonwagens op het oog.⁶⁵

De maatregel was – alweer – niet specifiek gericht tegen zigeuners. Het was een actie tegen allerlei ongewenste elementen en criminelen en een uiting van een toenemend streng beleid, gericht op ordehandhaving en arbeidsplicht. Van de 11.000 woonwagenbewoners werd 5 tot 10 procent gerekend tot de 'asociale'.⁶⁶ Uit de naamlijsten die in Limburg werden opgesteld valt op te maken dat mensen met een zigeunernaam in deze groep niet oververtegenwoordigd waren.

De Gewestelijk Politie President van Eindhoven stelde op 9 juni dat 'daarvoor in aanmerking komende mannelijke personen, in het bijzonder arbeidsschuwe elementen, onvoorwaardelijk in het arbeidsproces, hetzij hier te lande, hetzij in Duitschland, [dienden ...] te worden ingeschakeld'. Op 5 juli kwamen er nadere instructies: 'asociale elementen' moesten worden aangehouden en overgebracht naar het werkkamp Erica te Ommen. Onder asociale elementen werden verstaan personen die gevaarlijk en/of schadelijk waren voor de gemeenschap, zoals 'beroeps- en gewoontemisdadigers, souteneurs, bedelaars, landloopers, zwarthandelaren en ander gespuis. [...] Voor de aanhouding is de wetenschap dat de betrokkene gevaarlijk en/of schadelijk is voor de gemeenschap voldoende'. De arrestanten zouden in Ommen onder toezicht tewerkgesteld worden bij boeren en in andere productieve arbeid. De Politie President wilde een lijst uit elke gemeente met de namen van de te arresteren personen en de reden van hun aanhouding, hun burgerlijke staat en de omstandigheden van hun gezinnen. Hij gaf de commissarissen van politie het dringende advies

---

⁶³ Brief Gevolmachtigde 22 juni 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1768.

⁶⁴ Proces-verbaal 29 september 1942, ibidem.

⁶⁵ Ibidem, 305-311.

⁶⁶ Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 213.

zeer zorgvuldig te werk te gaan, om zodoende rechteloosheid en willekeur uit te sluiten.⁶⁷ In een vervolgbrief op 13 juli adviseerde de Politie President om de actie niet tevoren aan te kondigen:

Teneinde 'onderduiken' te voorkomen dienen de aanhoudingen bij voorkeur tusschen 23 en 4 uur plaats te vinden. Een aangehoudene mag, in afwachting van zijn transport, wanneer zulks door de omstandigheden noodzakelijk is, zonder enige formaliteit tot een maximum van acht dagen in bewaring worden gehouden.

Verder nog een waarschuwing:

Een groot deel der a-socialen lijdt, of beweert te lijden, aan diverse oncontroleerbare kwalen (de z.g. pijn in de rug patiënten). Zulks is echter voor uitzending geen bezwaar; ook voor hen zijn geschikte werkobjecten aanwezig. Uitgezonderd hoeven alleen te worden lijdens aan ernstige en/of besmettelijke ziekten [...]

De achterblijvende huisgenoten moesten een zak of koffer inpakken met daarin werkkleding, ondergoed, werkschoenen of klompen, een deken, een lepel, vork, bord en drinkbeker, alsmede scheerbenodigheden.⁶⁸

Hoofden van Politie maakten soms van de geboden gelegenheid gebruik om zich willekeurig te ontdoen van personen die hun niet welgevallig waren. Dat leidde tot diverse waarschuwingen van hogerhand. Procureur-Generaal N.J. van Leeuwen van het Gerechtshof te Den Bosch schreef aan de Officieren van Justitie in Noord-Brabant en Limburg dat hem gevallen bekend waren van burgemeesters die in het wilde weg, zonder fatsoenlijke wettelijke grondslag, personen lieten oppakken. Dat was tegen de richtlijnen. Bij de aanhouding van asocialen, zo schreef hij, mochten politieke overwegingen en persoonlijke vooroordelen absoluut geen rol spelen. Bovendien zouden er mensen naar Ommen zijn gebracht die absoluut niet tot werken in staat waren of die leden aan een besmettelijke ziekte. Deze personen moesten naar huis worden teruggestuurd, 'hetgeen het politiestreng niet ten goede komt.' Op 31 augustus vroeg Secretaris-Generaal Frederiks van Binnenlandsche Zaken zich in een brief aan zijn collega van Justitie af, 'of het ingrijpen in de vrijheid van personen door aanhouding, in bewaring houden en opzenden naar een werkkamp voldoende [juridische] grond vindt in circulaire van een politiepresident.'⁶⁹

Het hoofd der gemeentepolitie van Venlo meldde dat 24 'asociale elementen' werden tewerkgesteld in het kamp Erica. Onder hen één vermoedelijke Sinti: 'Karl Erbrink, bedelaar'. Verder werden de mensen op de lijst aangeduid als beroepsmisdadiger, zwarthandelaar, landloper, zwerver en bedelaar.⁷⁰ Door hoofdwachtmeester J. uit Vaals werden op 26 juli 1943 drie 'asocialen' opgebracht. Zij waren 'zwarthandelaren en wildstroopers' en werden daarom overgebracht naar Ommen.⁷¹ Vanuit Kerkrade werd één als asociaal bestempelde woonwagenebewoner, Johan Reinders, naar Ommen overgebracht.⁷²

In de nacht van 27 op 28 juli 1943 werden in Maastricht 22 'asocialen' aangehouden en overgebracht naar Ommen.⁷³ Het transport vertrok op 29 juli om 5.00 uur vanaf het politiebureau te Maastricht naar het station. De arrestanten moesten marcheren in rijen van drie. De begeleider

---

⁶⁷ Brief Gewestelijk Politiepresident 5 juli 1943, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1768.

⁶⁸ Brief Gewestelijk Politiepresident 13 juli 1943, RHCL, Archief Secretarie Maastricht, doos 1573.

⁶⁹ Correspondentie over aanhouding asocialen, NIOD, Archief Kamp Ommen, Archief 250h, inv. nr. 25.

⁷⁰ Lijst Politie Venlo 12 augustus 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1300.

⁷¹ GA Vaals, inv. nr. 1405. In december kwamen de drie overigens weer terug naar Vaals.

⁷² Dagrappporten Politie Kerkrade 27 juli 1943, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 5200.

⁷³ Rapport Commissaris van Politie 30 juli 1943, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1532. Op 16 augustus werd nog een persoon nagezonden.

politie mensen moesten vooraf controleren of hun vuurwapens in orde waren. Zou iemand proberen het gelid te verlaten, dan moest onmiddellijk raak worden geschoten.⁷⁴ Onder de 22 waren twee personen met Sinti-namen: Joseph Steinbach, en Benedictus Antonius Pommee. De eerste werd gekwalificeerd als arbeidsschuw, de tweede als recidivist-dief.⁷⁵

In opdracht van de politiecommissaris van Sittard, J.A. van 't Hof, werd een groep van 15 'asocialen' overgebracht naar Ommen. Hij stuurde daarvan verslag aan zowel de Politie President als aan de Commissaris van de Provincie Limburg. Op de lijst stond de naam van Willem Boessen, dezelfde persoon in wiens woning enige maanden eerder de Jodin Edith Mendels uit Amsterdam was gearresteerd. Onder antecedenten van Boessen stond vermeld; 'zwarthandelaar, dief, Jodensmokkel, gezin armlastig, steuntrekker'. De andere veertien hadden met elkaar gemeen dat zij steun trokken en armlastig waren. In de Limburgse oplage van het illegale blad *Vrij Nederland* werd de Sittardse commissaris zeer streng berispt om deze arrestaties:

Het is ons bekend dat de gearresteerde personen uit Sittard mensen zijn die reeds meermalen met de justitie in aanraking zijn geweest, maar dat is toch geen motief om deze, welke toch nog Nederlanders zijn, in de macht van ons aller vijand te brengen: den Duitscher en zijn trawanten. Een ieder van u die een dergelijken opdracht heeft uitgevoerd zal zich na de bevrijding van Nederland hebben te verantwoorden, en zal in dezen ook streng gestraft worden. Voor de superieuren die deze opdracht aan minderen gegeven hebben zal de straf nog zwaarder zijn.⁷⁶

In de maanden die volgden regende het verzoekschriften van familieleden om hun vader, man of zoon vrij te laten uit Ommen: 'Ik kom dan ook als moeder beleeft vragen of hij nu niet na drie maanden van Ommen kan terug komen. Voor 20 juli had hij toch niets aan de hand dan een proces-verbaal. [...] voor die tijd heeft hij zijn straf wel erg genoeg ondergaan.' De meesten keerden daadwerkelijk na enkele maanden terug, nadat de Commissaris van Politie voor hen een tewerkstellingsplek had gevonden in Maastricht bij een bedrijf dat werkte voor de Duitse *Wehrmacht*.⁷⁷

Er kwamen niet alleen mensen terug uit Ommen, er werden ook nieuwe 'asocialen' gearresteerd. Alle woonwagens waren namelijk inmiddels geconcentreerd op de verzamelkampen, die een 'broedplaats van asocialen' vormden. Op 21 september werd door de politie in Venlo een nieuwe inventarisatie uitgevoerd van 'asociale personen', die woonachtig waren in woonwagens en in noodwoningen op het woonwagenkamp De Kleine Heide. Dit was de eerste keer voor zover ik weet, dat er in Limburg een onderscheid werd gemaakt tussen 'zigeuners' en andere 'asocialen'. De politie telde 31 asocialen op het kamp van wie er elf werden aangeduid als 'zigeuner'.⁷⁸ Zij hadden de namen Steinbach, Hanstein, Erbrink en Groenhout [Grünholz? HVR]. Zij kwamen allemaal korte tijd later weer vrij, maar de trend was gezet: zigeuners waren doelwit van vervolging geworden, niet

⁷⁴ Richtlijnen Majoor van Politie 28 juli 1943, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1768.

⁷⁵ Lijst van 'a-socialen' juli 1943, RHCL, Archief Secretarie Maastricht, doos 1573. Pommee zou op 16 mei behoren bij de groep die werd gedeporteerd vanuit Venlo naar Westerbork en Auschwitz.

⁷⁶ Na de oorlog was de arrestatie van de 'asocialen' in Sittard voorwerp van een felle ruzie tussen de politiecommissaris en drie van zijn politieagenten. De adjunct-commissaris Schenk koos partij voor de agenten. Dit leidde tot een partijtje moddergooien tussen commissaris Van 't Hof en zijn adjunct. Van 't Hof verweet Schenk dat hij destijds de arrestaties wel *con amore* had gesteund, omdat het verwijderen van de asocialen een grote verlichting zou betekenen voor de toch al zwaar overbelaste politie van Sittard. Bovendien verweet hij Schenk dat deze na de eerste arrestatie nog eigener beweging twee andere personen naar Ommen had nagezonden. Zie ook: correspondentie tussen Commissaris van de Provincie en politiecommissaris, in: Euregionaal Archief, Gemeentearchief Sittard, doos 223.

⁷⁷ Correspondentie over vrijlatingen, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1768.

⁷⁸ Dagrapport politie Venlo 21-22 september 1943, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 107.

meer om wat ze hadden gedaan, maar om wie ze waren. Maar eerst zouden woonwagenbewoners nog slachtoffer worden van roof.

Op 4 januari 1944 kregen de politiegezagsdragers een brief, aangemerkt met 'SPOED, GEHEIM' van de Gewestelijk Politie President te Eindhoven. Hij gaf een bevel van Rauter door: alle in de gemeente aanwezige bruikbare woonwagens moesten worden gevorderd. Het bleek in Limburg te gaan om een beperkt aantal gezinnen: vijftien op het woonwagenkamp aan de Sint-Gerardusweg te Maastricht en negen op het verzamelkamp aan de Kleine Heide in Venlo. De hoofdbewoners van de negen Venlose wagens kregen op 6 januari een brief van de burgemeester waarin kortaf vermeld stond:

Hierdoor deel ik U mede, dat Uw woonwagen op last van de *Ordnungspolizei* te Maastricht, en van de Commissaris der Provincie Limburg, gevorderd is. Deze woonwagen dient vóór 9 Januari a.s. ontruimd te zijn en in absoluut ongeschonden staat te mijner beschikking worden gesteld. Niet-nakoming van een en ander zal streng worden gestraft.⁷⁹

Woonwagenbewoner Roncken uit Venlo wist zijn wagen uit het kamp te smokkelen en verborg hem bij een boer onder een berg stro.⁸⁰

De burgemeester van Maastricht protesteerde. Hij vroeg aan de Gewestelijk Politie President hoe deze zich de ontruiming voorstelde. Op de eerste plaats, zo stelde hij, ontbrak elke wettelijke basis voor de vordering van de wagens. Hij vreesde dan ook dat de gemeente zou worden geconfronteerd met schadeclaims wegens een onrechtmatige overheidsdaad. Maar los van dit juridisch argument: in Maastricht zouden door de maatregel vijftien gezinnen, 62 personen dakloos worden gemaakt. En Maastricht had al een groot woningprobleem. Talloze huizen waren gevorderd door Duitse overheidsinstanties. De bij Duitse instellingen werkzame Duitsers hadden ook al aan een woning geholpen moeten worden. Tot overmaat van ramp was de gemeente ook tot driemaal toe getroffen door een groot bombardement, waardoor honderden woningen niet meer bewoonbaar waren. Daar kwam nog bij dat door materiaalschaarste de hele woningbouw was komen stil te liggen. De burgemeester had ook aangeklopt bij de Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken, en die had zijn bezwaren als zeer juist erkend. Daarom deed hij een dringend beroep op de Politie President om deze maatregel aan Maastricht te laten voorbijgaan.⁸¹ De brief had niet het gewenste resultaat: de wagens moesten toch worden gevorderd. Dus werden op 27 januari de gezinnen in Maastricht schriftelijk gesommeerd vóór 31 januari hun wagen te verlaten. Onder hen waren de Sinti-gezinnen: Wilhelm Steinbach, Johann Franz en Frederik Alberti.⁸² Franz, die met zijn grote gezin een luxe woonwagen, gemerkt Venlo 574, bewoonde, maakte hiertegen bezwaar op grond van het feit dat hij beschikte over een inschrijving van de Cultuurkamer en van de Kermisbond, waaruit het recht zou blijken dat hij uit hoofde van zijn beroep buiten de regeling om woonwagens te vorderen zou vallen. De burgemeester accepteerde dit als geldig argument, want hij veranderde zijn opgave van het aantal bruikbare wagens van 15 in 14. Hij werd echter door de Commissaris gecorrigeerd: het betrof hier een regeling van de Duitse overheid: het was de burgemeester noch de Commissaris toegestaan hier uitzonderingen op te maken.⁸³ Franz slaagde er uiteindelijk toch in om vergunning te krijgen met zijn wagen te verhuizen naar een weilandje dat eigendom was van een bevriende ondernemer in het centrum van Beek.⁸⁴

⁷⁹ Brief Burgemeester Venlo 6 januari 1944, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1722.

⁸⁰ GA Peel en Maas, Archief gemeente Kessel 1798-1987, inv. nr. 842. Later woonden onderduikers in de bossen bij Kessel in de woonwagen van Roncken. Daar werd de wagen vlak voor de bevrijding door Duitse militairen ontdekt en in brand gestoken.

⁸¹ Brief Burgemeester Maastricht 14 januari 1944, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 553.

⁸² Correspondentie hierover, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1825.

⁸³ Correspondentie hierover, RHCL, Archief Secretarie Maastricht, doos 1573.

⁸⁴ Interview met Zulla Franz 4 november 1970, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 4a. Het gezin Franz van negen personen werd in Beek gearresteerd bij de razzia van 16 mei 1944.

16 mei 1944

Het begrip 'zigeuner' had inmiddels ingang gevonden in de correspondentie van de Duitse en Nederlandse autoriteiten. Zigeuners waren niet langer alleen 'asocialen' en criminelen. Zij waren van een minderwaardig ras. De jodenvervolging was grotendeels afgerond; die van de zigeuners begon. Krachtens het *Auschwitz-Erlass* moesten alle zigeuners in het *Reich* en in de bezette gebieden worden geconcentreerd in Auschwitz-Birkenau. Er was wat meer tijd over heen gegaan dan voorzien, omdat men de handen vol had aan de deportatie van de joden. In het voorjaar van 1944 was het zover. Er had geen stapsgewijze voorbereiding naar de *Endlösung* plaatsgehad, zoals bij de joden was gebeurd. Toen het besluit om zigeuners te deporteren eenmaal genomen was, ging het razendsnel.⁸⁵

Op 14 mei stuurde de Directeur-Generaal van Politie namens Rauter een telex naar alle gewestelijke politiepresidenten. Hierin stond dat

met het doel ener centrale aanhouding van alle in Nederland verblijvende personen, die de kenmerken der zigeuners bezitten, met instemming van de *Befehlshaber der Ordnungspolizei*, op dinsdag 16 mei 1944 te 7.00 uur alle zigeunerfamilies, alle kinderen inbegrepen, door personeel van de Nederlandse politie onverwijld naar het kamp Westerbork moeten worden overgebracht, en wel tot uiterlijk 20.00 uur.

Het bericht gaf een specificatie van wie werden verstaan onder 'zigeuners':

alle personen die op grond van hun uiterlijk, hun zeden en gewoonten als zigeuners of als zigeunerhalfbloeden kunnen worden aangemerkt, zomede alle personen die naar de geaardheid der zigeuners rondtrekken.⁸⁶

Voor wat betreft de centrale gegevensverzameling van de zigeunerbevolking werd Rauter echter geconfronteerd met een tegenslag. De zorgvuldig bijgehouden cartotheek van de Rijksrecherchecentrale, waarover ik hiervoor sprak, was niet te raadplegen. Ze stond in verhuisdozen opgeslagen wegens een verhuizing van de Centrale. Daarom werd aan de gemeentelijke autoriteiten overgelaten wie onder de definitie van de telex viel. Op dezelfde dag ging een zogenaamd LABAS-bericht (LAndelijk Berichten- en AlarmeeringsSysteem) uit, gericht aan alle hoofden van politie en commandanten van de Marechaussee. Er boven stond: 'ZEER GEHEIM'. De tekst luidde:

Namens den *Befehlshaber der SIPO* draag ik U op, bedektelijk vóór 15-5-44 12 uur een opgave samen te stellen van alle leden der zigeunerfamilies, ook kinderen, die zich in Uw bewakingsgebied ophouden of wonen, ook in logementen en dergelijke. Onder bovenstaande vallen alle personen, in den regel van buitenlandschen afkomst, en geen Nederlander, die op grond van uiterlijk, zeden en gewoonten, als zigeuners of halfbloeden kunnen worden aangemerkt, zomede alle die naar geaardheid der zigeuners rondtrekken. Nadere instructies hierover volgen.⁸⁷

Pas bij dit 'bedektelijk' onderzoek zouden de plaatselijke autoriteiten gaan vaststellen wie 'zigeuner' was. Een dag later kwamen de 'nadere instructies'. De politiecommandanten en burgemeesters kregen een telegram met het bevel voor de razzia:

Zeer Geheim Stop Ten vervolge op Labasbericht dd 14 mei betr Zigeuners draag ik U op op dinsdag 16 mei 1944 des voormiddags te 4.00 uur alle in Uw bewakingsgebied verblijvende zigeuners ook kinderen aan te houden en deze aanvangende 7.00 uur door Uw O[nder]H[orig] politiepersoneel over te doen brengen naar het kamp Westerbork en wel tot

⁸⁵ Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 215.

⁸⁶ Samenvattend rapport betreffende de vervolging van zigeuners, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 3f.

⁸⁷ LABAS-bericht 14 mei 1944, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 294.

uiterlijk 20.00 uur Stop De op transport te stellen gezinnen en personen mogen de noodige boven en onderkleding en mondivorraad – mits door hen zelf gedragen – mede nemen Stop Identiteits papieren moeten per gezin worden ingenomen en met een lijst van de overgebrachte personen bij de overgave in het Kamp worden afgegeven Stop Het achtergebleven eigendom van bovenbedoelde personen wordt in beslag genomen en moet – in afwachting van een latere inventarisatie – voor wegmaking gevrijwaard worden Stop Gebouwen ruimten en woonwagens moeten verzegeld worden Stop Zoonoodig voor het transport regeling treffen (bv reserveering ruimten of wagons in treinen) zonder schade te doen aan geheimhouding Stop verwacht per omgaande opgave van getransporteerde personen en verloop transport.

De politiecommissaris van Heerlen schreef opgelucht onder dit telegram: ‘Geen zigeuners. Telefonisch op 16-5-44 doorgegeven.’ In Roermond werd getwijfeld. Op het woonwagenkamp werden zes personen gearresteerd, met de bedoeling hen over te brengen naar Westerbork. Maar toen de burgemeester de instructies nog eens had doorgelezen, liet hij het zestal weer vrij.⁸⁸ Hij stuurde een telegram naar de Gewestelijk Politie President: ‘in gemeente Roermond geen zigeuners aanwezig stop Verzoeken alsnog nadere mededeeling wie als zigeuners moeten worden beschouwd.’⁸⁹

In Venlo werd op 16 mei 1944 een inval gedaan op het woonwagenkamp aan de Kleine Heide. Er werden 23 personen gearresteerd. Hieronder het uit tien personen bestaande Sinti-gezin Pommee-Steinbach (waarvan het jongste lid twee maanden oud was) en drie broers Erbrink. Verder tien andere woonwagenbewoners, onder wie – te oordelen naar de namen – enkele zigeuners waren, maar van wie zeker er ook enkele niet behoorden tot het Sinti-volk.⁹⁰ Kennelijk interpreteerde de burgemeester van Venlo het telegram, waarin sprake was van arrestatie van ‘alle personen, die [...] naar geaardheid der zigeuners rondtrekken’ breder dan sommige van zijn collega’s. Eén Sinti-vrouw uit Venlo, Margaretha Steinbach, hoefde niet mee omdat zij was getrouwd met een niet-zigeuner.⁹¹ En andere Sinti-vrouw, een weduwe, werd ook vrijgesteld, evenals – om mij onbekende redenen – het jonge gezin Grünholz-Meier (een echtpaar met twee jonge kinderen). Twee broers (buiten de drie die wel werden gearresteerd) Erbrink stonden wel op de lijst, maar konden in Venlo niet worden aangehouden, omdat zij reeds in het kamp Erica in Ommen verbleven als ‘asocialen’. De arrestanten mochten een tas met bagage meenemen: kleding, wat beddengoed, brood voor onderweg en waardevolle bezittingen. Onder begeleiding van twee Venlose politieagenten werd de groep overgebracht naar Zwolle en daar overgedragen aan de Duitsers.

De familie Franz bestond uit tien personen. Johann Franz en zijn gezin verdienden de kost met de handel in paarden en met musiceren op feesten, kermissen en bruiloften. Ook gaf hij voorstellingen met zijn marionettentheater. De vrouwen gingen langs de deur met stoffen en manufacturen. Franz was er in januari 1944 in geslaagd om vergunning te krijgen zich met zijn luxe woonwagen te vestigen op een privé-terrein in Beek, aan de Stegen in het centrum van het dorp. In de wagen woonden negen mensen. De oudste zoon Mannela was getrouwd met een ‘arische’ vrouw en het paar, dat twee kleine kinderen had, woonde in bij de ouders van mevrouw Agnes Franz-Lutgens aan de Kloostersteeg in Beek.⁹² Op de bewuste zestiende mei belaste burgemeester Regout twee lokale

---

⁸⁸ Register van arrestanten Roermond, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 946.

⁸⁹ Telegram Burgemeester Roermond 16 mei 1944, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1260.

⁹⁰ Lijst politie Venlo 15 mei 1944, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 294.

⁹¹ Verslag bespreking Venlose politiefunctionarissen met onderzoeker van het RIOD 16 april 1969, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 4a.

⁹² Zij konden gebruik maken van de kamers die waren verlaten door een familielid, Frits Linke. Deze had de Duitse nationaliteit en was – na een korte diensttijd bij de *Wehrmacht* – gedeserteerd en zat nu ondergedoken in een plaggenhut in de Peel bij Roggel, achter klooster Stokershorst.

politie mensen met de taak de tien in zijn gemeente wonende zigeuners te arresteren. Om vier uur in de nacht zetten de agenten het wekje aan de Stegen af met een rol prikkeldraad. Zij dwongen de negen uit hun slaap gestoorde mensen mee te gaan naar het politiebureau. Daar werden zij geregistreerd. Zoon Shani, die kon lezen, mocht de arrestatiebevelen inzien. Onder geleide van de twee politie mensen werden zij per gewone lijnbus naar station Sittard gebracht. Van Sittard naar Zwolle zaten zij met hun bewakers in een gesloten wagon, die was gekoppeld achter een gewone personentrein. In Zwolle kwamen ook enkele andere zigeuners bij hen in de wagon, die werd losgekoppeld en aangehaakt aan een speciale trein naar Westerbork.⁹³

Een half uur na de arrestatie van het gezin in de woonwagen werd er op de deur gebonsd bij het huis waar zoon Mannela Franz verbleef. Zijn vrouw wist de agenten een paar momenten bij de deur aan de praat te houden, voldoende tijd om haar ook aanwezige zusje de kans te geven haar man, die op zolder in bed lag, te waarschuwen. Deze ontsnapte in nachtkleding via het zolderraampje. Met een geleende fiets en geleende kleren ging hij naar Roggel en vond daar de rest van de oorlog een veilig onderduikadres bij zijn, uit het Duitse leger gedeserteerde, oom Frederik (Frits) Linke. Een unieke situatie: een bedreigde zigeuner werd gered door een Duitse deserteur, die bij ontdekking waarschijnlijk zou worden gefusilleerd.⁹⁴

De gezinnen uit Venlo en Beek waren niet de enige Limburgers die deze nacht in handen van de Duitsers vielen. Eén jongeman werd opgepakt in Susteren. Ongeveer dertig 'Limburgse' zigeuners hadden, nadat hun het rondtrekken was verboden, een standplaats gezocht op de verzamelkampen van Eindhoven en Den Bosch. Anderen woonden in een huis in Den Haag, toen zij op 16 mei werden gearresteerd.

Op het woonwagenkamp van Eindhoven werden twee grote gezinnen Steinbach gearresteerd. Een van hun kinderen werd later wereldberoemd. De negenjarige Settela (Anna Maria) Steinbach, geboren 23 december 1934 onder de woonwagen van haar ouders Moeselman en Toetala in Buchten, was zeven seconden in beeld in de film die Rudolf Breslauer in opdracht van kampcommandant Gemmeke maakte in het kamp Westerbork. Met een wit doekje om haar hoofd keek zij door een kier van de deur van de goederenwagon die haar naar Auschwitz zou brengen. Tientallen jaren was zij één der gezichten van de slachtoffers van de jodenvervolging in Nederland. Een onbekend joods meisje, totdat Aad Wagenaar een intensief onderzoek instelde naar de identiteit van het kind. Haar naam was Settela Steinbach; zij was een Limburgs zigeunermeisje. Zij overleed op 31 juli of 1 augustus in de gaskamer van Auschwitz.⁹⁵

Ook het woonwagenkamp van Den Bosch werd omsingeld door Nederlandse en Duitse politie. Daar verbleven, naast veel niet-zigeuners, ook zeven Sinti-families die sterke banden hadden met Limburg. Zij werden gearresteerd en ter plekke geregistreerd. De stoet ging te voet naar het station. Zij stapten met hun bewakers in een gewone, overvolle personentrein, die hen naar Zwolle bracht. Door plaatsgebrek moesten de volwassenen de kinderen op schoot nemen. Vanaf Zwolle ging men per extra trein naar Westerbork, waar men aankwam rond vier uur in de namiddag.⁹⁶

In Venlo, Beek en elders moest na de razzia nog een en ander worden afgewikkeld. Op 7 juli kregen de hoofden van politie richtlijnen van de Directeur-Generaal van Politie, hoe ze moesten omgaan met de bezittingen van de zigeuners. De gemeente kon beschikken over wagens die alleen geschikt waren voor de sloop. Bruikbare wagens moesten goed worden opgeslagen om te kunnen dienen als

⁹³ Interview met Zulla Franz, 4 november 1970, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 4a.

⁹⁴ Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdiens, inv. nr. 91. Overigens werd Linke na de bevrijding als Rijksduitser en ex-militair, door de Nederlandse autoriteiten geïnterneerd te Sluis-Groede. Frits ervoer dit als onrechtvaardig en slaagde erin uit het kamp te ontsnappen. Op 25 januari 1946 werd hij door de Marechaussee in Roermond aangehouden en naar het interneringsoord teruggestuurd.

⁹⁵ Aad Wagenaar, *Settela* (Amsterdam 1995).

⁹⁶ Interview met Bonbon Basili 4 november 1970, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 4a.

noodopvang voor burgers bij rampen. Paarden mochten in bruikleen ter beschikking worden gesteld aan te goeder naam en faam bekend staande personen. Muziekinstrumenten moesten worden opgeborgen en goed verzorgd. Contant geld kon worden gestort op het gironummer van de *Sicherheitspolizei*, onder vermelding op de linkerstrook van het woord 'Zigeunererfassung'. Juwelen en waardevolle voorwerpen moesten aangetekend worden verstuurd aan de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* in Den Haag. Kleding en beddengoed tenslotte mocht de gemeente bestemmen voor de lokale armen.⁹⁷

Ook in België werden Limburgse zigeuners gearresteerd. Willem Weiss was gevlucht naar België, waarschijnlijk om te ontkomen aan vestiging op een verzamelkamp. Hij werd echter gearresteerd op 25 november 1943 en met het transport van 15 januari 1944, het Belgische zigeunertransport, naar Auschwitz gedeporteerd, vanwaar hij niet terugkeerde.⁹⁸ Het gezin Steinbach-Weiss, bestaande uit vader Ludwich Antonius, moeder Rosina en de dochters Maria (1912), Josephina (1923) en Anna (1926) trok rond in een woonwagen door Limburg en België. Maria was gehuwd geweest, maar haar echtgenoot was in 1939 overleden; zij had zich weer bij het ouderlijk gezin gevoegd. Rosina ventte met knopen, garens en andere kleine producten. Ludwich Antonius en de drie meiden vormden samen een zigeunerorkest. Hij speelde cello en viool en de vrouwen zongen en dansten. Toen de beperkende maatregelen tegen woonwagenbewoners in Nederland waren ingevoerd, raakte het gezin verspreid. Maria vestigde zich bij de familie van wijlen haar echtgenoot op het woonwagenkamp in Den Bosch; Josephina kwam terecht in Arnhem en de ouders met de jongste dochter Anna probeerden een veilig heenkomen te zoeken in Hasselt in België. Allen werden zij gearresteerd op 16 mei 1944. De beide ouders verbleven tot de bevrijding in een Belgische gevangenis en overleefden de oorlog. Anna werd vanuit Hasselt overgebracht naar Westerbork, daar herenigd met haar beide zussen en samen met hen naar Auschwitz gedeporteerd.⁹⁹ Ludwich schreef op 2 juni 1952 nog een emotionele brief naar het Roode Kruis, in een poging nadere informatie over zijn drie dochters te krijgen:

Ich möchte ihnen mal gerne ein paar Fragen stellen über meine töchter. [...] Sie sind alle in 1943 [bedoeld is 1944 HVR] weggebracht geworden aus ein internierungslager in Polen, Auswiss. [...]. Ich möchte ihnen gerne bitte ob ihr sich inen bekümmert. [...] Sie waren alle in Ausschwiss; ich habe gute Bekende die von aüsschwiss sind zurückgekomen, die mir gesagt haben das meine töchter dar waren in internierungslager.¹⁰⁰

Een aantal Limburgse zigeuners werd niet gedeporteerd. Toni Weiss uit Sittard wist in zijn stad een onderduikadres te vinden.¹⁰¹ Mannela Franz vond, zoals wij zagen, een veilig onderdak in Roggel. Anderen werden niet gedeporteerd omdat zij als 'asocialen' of om andere redenen reeds in een gevangenkamp verbleven. Johann Grünholz, een twintigjarige jongeman met familiebanden in Limburg, werd op 18 april 1944 ingeschreven in het kamp Buchenwald, nadat hij een tijd verbleven had in het kamp voor 'asocialen' in Ommen.¹⁰² Ongeveer een week vóór de razzia van 16 mei 1944 waren zeven zigeunermannen door de Nederlandse politie gearresteerd op het woonwagenkamp in Eindhoven en naar kamp Amersfoort overgebracht. Onder hen waren vier uit Limburg afkomstige mannen Steinbach (Heinrich, Koleman, Rico en Moeselman, de vader van Settela). Zij werden een aantal weken later overgebracht naar Westerbork en vernamen daar dat een groot aantal van hun familieleden reeds op 19 mei naar het oosten was vertrokken. De mannen werden na een paar dagen

⁹⁷ Brief Gewestelijk Politiepresident 7 juli 1944, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1722.

⁹⁸ Bericht Belgische Ministerie van Gezondheid 2 februari 1966, NIOD, Archief249, DOC II, inv. nr. 1501.

⁹⁹ Documentatie 1949, GA Meerssen 1933-1981, inv. nr. 1876. De meisjes vonden alle drie de dood in een werkkamp. Hun ouders kwamen in 1946 terug naar Nederland en gingen in Meerssen wonen.

¹⁰⁰ Brief Steinbach 2 juni 1952, NIOD, Archief249, DOC II, inv. nr. 1501.

¹⁰¹ Wagenaar, *Settela*, 130.

¹⁰² Inschrijfformulier Buchenwald, NIOD, Archief249, DOC II, inv. nr. 1501.

uit Westerbork ontslagen en konden weer naar huis terugkeren. Zij werden gedwongen tewerkgesteld bij Philips.¹⁰³

Er bestaan sterke aanwijzingen dat bij de razzia op zigeuners sommigen bewust zijn ‘vergeten’, want niet alle Limburgse zigeuners werden op 16 mei 1944 gearresteerd. In Roermond werden op 22 april 1944 twee in Odiliënberg verblijvende Sinti-zigeuners aangehouden, die later niet voorkwamen op de arrestantenlijst van 16 mei.¹⁰⁴ Op 12 augustus 1944 verbleef Alexander Rosenberg en zijn gezin nog in Helden in een woonwagen. Rosenberg, muzikant van beroep, had de Duitse nationaliteit en was in het bezit van een inschrijving bij de Cultuurkamer en een vergunning van de *Ortskommandant* te Venlo die hem, in verband met zijn beroep, vrijstelling verleende van het verblijf op een verzamelkamp. Door de marechaussee was hij reeds ‘op transport gesteld voor concentratie, doch enkele dagen later weer vrijgelaten’.¹⁰⁵ Nergens heb ik schriftelijke bronnen gevonden die een verklaring geven waarom sommigen op 16 mei niet werden gearresteerd. Echter ik vermoed dat de verklaring is gelegen in de beleidsvrijheid die de burgemeesters gelaten werd. Immers de registratie bij de Rijksrecherche centrale was ten tijden van de razzia niet te raadplegen. Bovendien was er nooit een afzonderlijke registratie geweest van personen die ‘naar ras’ als zigeuners konden worden beschouwd. De Duitsers moesten dus varen op de informatie van de lokale autoriteiten. Niet alle burgemeesters en hoofden van politie zullen dezelfde interpretatie hebben gegeven aan de orde die sprak over personen die ‘op grond van hun uiterlijk, hun zeden en gewoonten als zigeuners of als zigeunerhalfbloeden kunnen worden aangemerkt, [of ...] naar de geaardheid der zigeuners rondtrekken’. De drie burgemeesters van de gemeenten vanwaar zigeuners werden gedeporteerd (Venlo, Susteren en Beek) waren tijdens de oorlog benoemd nadat hun voorgangers om principiële redenen waren afgetreden. De burgemeesters van Heerlen, Odiliënberg en Helden waren in functie van vóór de oorlog en tegen hen werden na de bevrijding geen maatregelen genomen. In 1952 werd het aantal Sinti en Roma in Nederland geschat op 300.¹⁰⁶

Westerbork en verder

Over het vervoer per trein naar Westerbork verschillen de getuigenissen. In sommige bronnen is sprake van een extra trein die vanuit Eindhoven vertrok en die in Arnhem of Utrecht werd vastgekoppeld aan een trein uit de richting Den Haag. In elk geval was de bewaking vanaf Zwolle in handen van de Duitse politie. En zeker is ook dat de zigeuners per speciale trein en onder Duitse bewaking, kamp Westerbork binnenkwamen. In die trein zaten 560 arrestanten. Het waren lang niet allemaal ‘echte’ zigeuners. Op enkele uitzonderingen na werden alle mensen die niet behoorden tot de Sinti-stam, meteen naar huis gestuurd. Van de mensen die overbleven in Westerbork behoorde 85 procent tot de Sinti.¹⁰⁷ Een kleine groep werd door de Duitsers niet als zigeuners bestempeld, maar mocht als ‘*arbeitsscheue Holländer*’ toch niet naar huis. Onder hen de drie broers Erbrink uit Venlo.¹⁰⁸ In Westerbork bleven 304 mensen over, 298 zigeuners en zes *Arbeitsscheuen*.¹⁰⁹ Onder hen dertien personen uit Venlo, negen uit Beek, één uit Susteren en een dertigtal personen die hun leven voornamelijk in Limburg hadden doorgebracht, maar op 16 mei waren gearresteerd in de provincie Noord-Brabant of in Den Haag. Zij kwamen allen in barak 69. Zij deelden deze barak met een groep joden, van wie ze slechts gescheiden waren door een loopgang. Van de joden hoorden zij voor het

¹⁰³ Interview met Koleman en Rico Steinbach 5 november 1970, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 4a.

¹⁰⁴ Register arrestanten Roermond, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 948.

¹⁰⁵ Brief burgemeester Helden 12 augustus 1944, GA Peel en Maas, Archief gemeente Helden 1940-1995, inv. nr. 1132. Het is niet duidelijk of met ‘concentratie’ hier wordt bedoeld een concentratiekamp, of een woonwagenverzamelkamp.

¹⁰⁶ Öfner en Rooker, ‘Van het schooien’, 79.

¹⁰⁷ Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 218.

¹⁰⁸ Volgens andere bronnen waren zij wel Sinti of ‘*Mischlinge*’.

¹⁰⁹ Rapport Afwikkelingsbureau Joodsche Aangelegenheden 6 juli 1956, NIOD, Archief 249, DOC II, inv. nr. 1501.

eerst over Auschwitz. Eén der Beekse overlevenden vertelde na de oorlog dat zij zich toen, door de gesprekken met de joden, realiseerde dat haar eerder in Duitsland opgepakte familieleden waarschijnlijk niet meer in leven zouden zijn. De volgende ochtend werden allen kaalgeschoren, in bad gedaan, ontluisd en gedesinfecteerd. Ook had een 'medische keuring' plaats, die door de mensen als zeer vernederend werd ervaren. Zij moesten zich daarvoor naakt uitkleden, waarbij veel bewakers kwamen kijken. De bewakers waren op een lachwekkende manier bang voor besmetting: zelfs de meegebrachte violen werden ontsmet.

De meesten bleven slechts twee dagen in Westerbork. Voor 245 zigeuners begon op 19 mei de reis naar Auschwitz, in dezelfde goederentrein als 446 joden, maar daar strikt van gescheiden. Onder de zigeuners waren 110 kinderen jonger dan 16 jaar. Acht kinderen Pommee uit Venlo waren er bij; de jongste twee maanden oud. Tijdens het vertrek van deze trein werd door Breslauer de beroemde film gemaakt. In elke wagon werden tachtig mensen gepropt, met twee emmers: één met drinkwater en één voor ontlasting en urine.

Na drie dagen kwam de trein aan in Auschwitz. In 1944 stapten de inzittenden van de treinen niet meer uit op de *alte Judenrampe*, het perron van het goederenstation van Auschwitz buiten het kamp, maar de spoorlijn was doorgetrokken tot in het kamp Birkenau. De Nederlandse 'zigeuners' werden overgebracht naar het *Zigeunerlager*, een speciale afdeling binnen Birkenau, waar overigens toen ook al joodse gevangenen uit Hongarije zaten opgesloten.¹¹⁰ De gezinnen bleven bij elkaar. Het *Zigeunerlager* lag dicht bij de *Krematoria*, waar ook de gaskamers waren. De massamoorden daar konden van dichtbij worden waargenomen. In het kamp heersten onvoorstelbare onhygiënische toestanden. In de ziekenbarak was zelfs geen water. Velen stierven aan vlektyfus, diarree of van honger.¹¹¹ Vlak voor de aankomst van de Nederlanders was er door de SS-ers een poging gedaan om een deel van de kampbevolking te liquideren. Dat was mislukt door hevig verzet van de slachtoffers.¹¹²

De Nederlanders kwamen met zijn allen in barak 18, het *Holländerblock*. De mensen kregen een tatoeage op hun linkeronderarm, een Z gevolgd door een getal van vijf cijfers. Vervolgens werd gevangenskleding verstrekt. In het *Zigeunerlager* verbleven op dat moment drieduizend zigeuners.¹¹³ Een vlektyfusedemie had in mei 1944 de bevolking al gedecimeerd.

De volwassenen werden ingedeeld bij arbeidscommando's. Vrouwen deden graafwerk. De tijd in Auschwitz werd verder gekenmerkt door urenlange appèls en door strafexercities die werden aangeduid als 'sport': talloze malen liggen, over de grond rollen en weer opstaan. De SS-arts Mengele had een voorliefde voor zigeuners als proefkonijnen voor zijn medische experimenten. Op 23 mei werden 1500 mensen geselecteerd voor werk in Buchenwald en Ravensbrück.¹¹⁴ Half juni werden alle zigeuners uit het *Lager*, mogelijk na een opstand die daar was uitgebroken, opgeroepen om zich in rijen op te stellen. Het gerucht ging dat allen zouden worden vergast. Het bleek niet het geval, mogelijk was het intimidatie. Op 29 juli werden alle resterende arbeidsgeschikte zigeuners uitgeselecteerd voor transport enkele dagen later naar Buchenwald of Ravensbrück.¹¹⁵ Na hun vertrek op 2 augustus moesten alle resterende 3000 zigeuners, vrouwen, kinderen en ouderen, zich in rijen opstellen. Het ging er chaotisch aan toe. De mensen, ook de kinderen, begrepen wat hen te wachten stond. Ze schreeuwden 'moordenaars, verraders!' naar de bewakers. Allen werden de

---

¹¹⁰ Persoonlijke mededeling Dov Nash, een in Antwerpen wonende Hongaarse jood die Auschwitz heeft overleefd. Hij vertelde dat hij vóór de liquidatie in het *Zigeunerlager* had verbleven, en de dramatische gebeurtenis van nabij had meegemaakt.

¹¹¹ Verslag kamparts Lucie Adelsberger uit Amsterdam 27 april 1946, NIOD, Archief249, DOC II, inv. nr. 1501.

¹¹² Danuta Czech, *Auschwitz Chronicle 1939-1945* (New York 1990) 626.

¹¹³ *Ibidem*, 628.

¹¹⁴ *Ibidem*, 631.

¹¹⁵ *Ibidem*, 672.

gaskamers ingedreven. Hun lichamen werden verbrand in de openlucht omdat de crematoria buiten bedrijf waren.¹¹⁶ Onder de slachtoffers waren mevrouw Pommee en haar acht kinderen uit Venlo en ook Settela Steinbach.

Onder de mannen en vrouwen, die *arbeitsfähig* werden geacht, en die naar diverse concentratiekampen waren gebracht, bevonden zich alle negen leden van de Beekse familie Franz en de vier volwassen mannen uit Venlo. 918 mannen, waaronder 75 Nederlanders, gingen naar Buchenwald. Sommigen werden later tewerkgesteld in het kamp *Dora-Mittelbau*, waar V2-raketten werden geassembleerd. Peppi Franz uit Beek slaagde erin uit dit kamp te ontsnappen. Dat redde zijn leven niet. Na de oorlog werd hij als vermist opgegeven.¹¹⁷ Het laatste levensteken van zijn broer Shani Franz was een wanhopig briefje aan een familielid in Nederland: 'Stuur me een pakje met eten!'. Een klein aantal mannen werd door de Russen bevrijd uit Buchenwald, Bergen-Belsen of uit kamp *Dora-Mittelbau*. In totaal overleefden veertien mannen de deportatie, waaronder Johan Erbrink uit Venlo en Wilhelm Franz uit Beek.

De vrouwen gingen naar Ravensbrück. Een groep van twintig Nederlandse zigeunervrouwen en meisjes kwam, samen met zigeuners uit andere landen, op 1 september terecht in een wapenfabriek in Wolkenburg bij Leipzig, een *Nebenlager* van het kamp Flossenburg. Bij de nadering van de Russen werden zij deel van een dodentocht te voet naar het westen. Uiteindelijk werden honderd zigeunervrouwen, samen met veel Hongaarse joden, opgesloten in twee goederentreinen, die op hun weg naar het kamp Dachau werden gebombardeerd door de Amerikanen. De treinen vlogen in brand en de bewakers sloegen op de vlucht. Enkele boeren uit de omgeving wisten de vergrendelde wagons te openen. De wegvluchtende gevangenen liepen de Amerikaanse soldaten in de armen. Zeventien van de twintig vrouwen die in Flossenburg waren aangekomen kwamen weer terug in Nederland. Onder hen waren Zulla en Medie Franz uit Beek.¹¹⁸

In totaal keerden van de 245 gedeporteerden er 31 terug naar Nederland: veertien mannen en zeventien vrouwen. Uit Limburg overleefden twee vrouwen en twee mannen. 142 personen stierven in Auschwitz, waaronder 91 kinderen; 18 vrouwen overleden in Ravensbrück of op de zwerftochten nadat het kamp werd verlaten; 55 mannen in Buchenwald of één van de vervolgekampen.¹¹⁹

Op 19 mei waren er 59 zigeuners in Westerbork achtergebleven. De families Basili, Petalo en Westhiner, die waren gearresteerd in Den Bosch, hadden een – al dan niet vervalst – buitenlands paspoort. Zij keerden enkele dagen later terug naar de Brabantse hoofdstad. De mannen werden tewerkgesteld in Zeeland; de vrouwen en kinderen bleven op het woonwagenkamp tot aan de bevrijding.¹²⁰

Op 23 mei 1945 kwamen de meisjes Franz terug in Nederland. Het bericht van hun terugkomst was hen vooruitgesnel. Hun uit Beek ontsnapte en in Roggel ondergedoken broer Mannela stond hen op te wachten op het station van Weert. Later kwam ook hun broer Wilhelm terug uit Neu-Brandenburg. Bij thuiskomst in Beek bleken al hun goederen verdwenen. De wagen en het marionettentheater waren onvindbaar. Burgemeester Regout had zich meester gemaakt van de dure violen. De beide paarden waren afgestaan aan twee Beekse middenstanders waaronder een groenteboer. Sef Mennens, een inwoner van Beek, noteerde in zijn dagboek hoe NSB-burgemeester Regout, die de zigeuners had laten arresteren, op 12 september 1944 het paard van de groenteboer terugvorderde en er zelf mee op de vlucht ging: 'In de nacht van zondag op maandag is de

---

¹¹⁶ Ibidem, 677.

¹¹⁷ Administratief systeem Buchenwald, NIOD, Archief249, DOC II, inv. nr. 1501.

¹¹⁸ Interviews auteur met Zulla en Medie Franz in 1990; en: Samenvattend rapport betreffende de vervolging van zigeuners, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 3f.

¹¹⁹ Samenvattend rapport, ibidem.

¹²⁰ Interview met Bonbon Basili, 4 november 1970, NIOD, Archief 263b, Zigeuners, inv. nr. 4a.

burgemeester [...] vertrokken. Waarheen onbekend. Per bakkerswagen van M., met het paard van de zigeuners, welk F. had gekregen, is de aftocht geblazen.¹²¹ De drie kinderen Franz vroegen extra distributiebonnen 'om aan te sterken' bij het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen in Vught, maar het verzoek werd afgewezen: zij bezaten niet de Nederlandse nationaliteit.¹²² Daardoor moest de verzwakte Zulla bedelen om aan voldoende voedsel te komen, terwijl haar zusje Medie in het sanatorium in Vaals lag.¹²³

In dit hoofdstuk werd aandacht geschonken aan de vervolging van de groep die doorgaans werd aangeduid als 'zigeuners'. Er bestonden grote verschillen tussen hun vervolging en die van de joden. De maatregelen waren aanvankelijk gericht tegen de hele woonwagenbevolking, ze kwamen meer tot stand als gevolg van druk uit de samenleving en stonden in het begin sterk in het kader van de bestrijding van klaploperij en criminaliteit. Pas in een later stadium kregen 'zigeuners' een plaats in het racistisch wereldbeeld van de nationaal-socialisten. Op 16 mei 1944 werd een landelijke razzia gehouden. Hierbij werden in Limburg 23 Sinti gearresteerd. In andere delen van Nederland en België kreeg men enkele tientallen personen in handen, die het grootste deel van hun leven door Limburg hadden getrokken. Zij werden via Westerbork naar het Oosten (Auschwitz) gedeporteerd. De meesten van hen bezweken in Duitse kampen.

---

¹²¹ Dagboek Sef Mennens, in bezit bij Paul Mennens, Beek.

¹²² Bossenbroek, *De Meelstreep*, 212.

¹²³ Interviews met teruggekeerde zigeuners, 1970, in opdracht van Ben Sijes, NIOD, Archief263B, Zigeuners, inv. nr. 4a; en interviews van de auteur met de zussen Zulla en Medie Franz. Het document met de afwijzing van de aanvraag distributiebonnen staat afgedrukt in: Van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis*, 120.

Hoofdstuk 7

Na de bevrijding

Na ruim 4 jaren van onderdrukking kwam op den bewusten DONDERDAG den 14 September de dag der bevrijding. Grote vreugde in ons gewest, en niet het minst onder de Joden. Helaas, van onze gemeenteleden kwamen nog slechts zeer weinigen opduiken. [...]. Toch sloegen wij onmiddellijk de handen aan de ploeg [...].¹

Terugkeer en opduiken

Op 3 december 1944 sprak voorzitter Emile Wesly van de Nederlandsch Israëlitische Hoofdsynagoge Maastricht voor het eerst na de oorlog zijn Algemeene Ledenvergadering toe in de hierboven geciteerde woorden. Er spreekt droefheid uit zijn tekst, maar ook de bereidheid om niet bij de pakken neer te zitten. Dit hoofdstuk handelt over de terugkeer van joden in de Limburgse samenleving. Enkelen keerden terug uit de kampen; een veel grotere groep dook op uit de onderduik. Hoe werden joden (en Sinti) opgevangen in Limburg en wat was de eigen joodse bijdrage aan die opvang?

Want de joodse gemeenschap sloeg de handen aan de ploeg. Zij was echter gruwelijk verminkt en getraumatiseerd, sterk veranderd en berooid. Veranderd, niet kleiner geworden! In december 1944 verbleven er meer joden in Limburg dan ooit tevoren. Maar de bezoekers van de joodse gebedsdiensten waren in meerderheid geen Limburgse joden, maar mensen uit Amsterdam en New York: opgedoken onderduikers en joodse Amerikaanse bevrijders. Joodse activiteiten waren ook niet langer beperkt tot de traditionele plaatsen met een synagoge. In een overzicht van de Joodsche Coördinatie Commissie van 13 april 1945 werd opgesomd in welke 51 plaatsen in Limburg op dat moment joodse gemeenschappen bestonden.²

Joodse gebedshuizen en begraafplaatsen verkeerden in een deplorabele toestand. De synagoge van Venlo was zwaar beschadigd. Door een bominslag was een gat in het dak geslagen. Gemeente Werken Venlo stuurde een rekening van fl.200 aan het bestuur van de joodse gemeente voor een eerste provisorische reparatie. De synagoge van Beek was gebruikt als pakhuis; de inventaris was vernield. In Heerlen was het gebedshuis geplunderd, evenals in Meerssen. Beide gebouwen hadden als magazijn gefunctioneerd.³ De synagoge van Roermond was gebruikt als paardenstal. Door bombardementen was het gebouw bovendien zwaar beschadigd.⁴ In Maastricht was de synagoge in pandig geheel verwoest, nadat ze door de nazi's was ingericht als meubelmagazijn. Provisorisch werd daar het vergaderzaaltje ingericht als gebedsruimte. De schade werd geschat op fl.19.588.⁵ De synagoge van Gennep was eerst zwaar beschadigd door een bominslag en daarna door Nederlanders in brand gestoken. Door de burgemeester werd deze brand voorgesteld als 'een poging om het gebouw met meubilair door brand aan profaniseering te onttrekken'.⁶

De Thorarollen van de synagoge van Meerssen waren in 1942 door mevrouw Curfs, die het gebedshuis schoonmaakte, uit de synagoge weggehaald en verborgen in een kist onder haar

---

¹ Tekst toespraak Wesly 3 december 1944, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 9.

² Overzicht JCC 13 april 1945, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 166. Het waren Mook, Siebengewald, Castenray, Klein-Oirlo, Leunen, Venray, Swolgen, Tienray, Horst, Melderslo, America, Grubbenvorst, Sevenum, Meyel, Helden, Maasbree, Neerkant, Heythuyzen, Baexem, Weert, Nederweert, Thorn, Obbicht, Stein, Sittard, Geleen, Beek, Neerbeek, Spaubeek, Schinveld, Schinnen, Merkelbeek, Amstenrade, Treebeek, Hoensbroek, Brunssum, Schaesberg, Waubach, Heerlen, Kerkrade, Terwinselen, Sijpeveld, Spekholzerheide, Meerssen, Maastricht, Heer, Amby, Gulpen, Wijlre, Valkenburg, Vaals.

³ Michman, Beem en Michman, *Pinkas Geschiedenis*, 298, 359, 418, 459, 462, 494, 552.

⁴ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 35.

⁵ Rapport taxateur 21 november 1945, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 166.

⁶ Brief Burgemeester Gennep aan Nationale Documentatiedienst 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Gennep).

voorraad aardappelen.⁷ Ook de kostbaarheden uit de synagoge van Gennep waren tijdig in veiligheid gebracht.⁸ Gelukkig bleken ook de wetsrollen, veel joodse boeken en de negenarmige kandelaar in Maastricht behouden.⁹ Er waren in de hoofdstad zelfs zoveel 'ritualiën' bewaard gebleven, dat er enige konden worden uitgeleend aan een tijdelijke nieuwe joodse gemeente die in Hoensbroek was gesticht door uit de onderduik tevoorschijn gekomen joden. Zij kregen uit Maastricht een *Seifer Thouro* met *Malboeschiem* en twee *Tefillous* en een *Tallis*. De nieuwe leraar van de 'Joodsche staatsburgers van Hoensbroek en omgeving', Karel Elburg, sprak hiervoor zijn hartelijke dank uit en wenste Maastricht een spoedig herstel van de Gemeente toe.¹⁰

De joodse begraafplaats van Vaals aan de Gemmenicherweg was volkomen vernield en afgestaan aan twee inwoners van het dorp als groentetuin. De gemeente Vaals was eigenaar geworden van het perceel.¹¹ De begraafplaats in Venlo was zwaar beschadigd. De kerkhofmuur was door een bom getroffen en dreigde in te storten. Bovendien waren door Duitse militairen gaten in de muur gehakt om te gebruiken als schietgaten. Hierdoor had de jeugd vrije toegang gekregen, als gevolg waarvan regelmatig de graven werden geschonden. Het bestuur van de joodse gemeente verzocht aan de gemeente Venlo om de schade te herstellen. Het antwoord van de gemeente was even duidelijk als gevoelloos: Het eigendom van de begraafplaats was onder Duitse bezetting overgegaan van het NIK naar de gemeente, maar deze maatregel was door een besluit van het gemeentebestuur van 4 juni 1945 ongedaan gemaakt. De joodse gemeente was sedert die dag weer eigenaar en het bestuur moest zelf voor de kosten opdraaien. En gezien de gevaarlijke toestand – een muur die op instorten stond – moest herstel ook nog eens snel worden gerealiseerd.¹² Voorzitter Philip Cohen¹³ reageerde, dat zulks onmogelijk was:

[...] Eerstens bestaat de Israelische Gemeente feitelijk niet meer. Haar leden zijn tot enkelen gedund, en die overgebleven zijn, zijn door de bezetters van alles beroofd. Ik zou dus niet weten uit welk fonds ik het betalen moest. Maar ook geloof ik dat wij voor deze schade niet aansprakelijk zijn, daar deze door het oorlogsgeweld ontstaan is, en het toch niet op gaat daar een persoon of gemeenschap voor aansprakelijk te stellen.¹⁴

Cohen trok zich ook het lot aan van de zo mogelijk nog zwaarder getroffen joodse gemeente van Gennep. Slechts vier leden hadden de oorlog overleefd. Het gezin van Arthur van Leeuwen had er na thuiskomst een leeggeroofd woonhuis en een totaal vernietigd bedrijfspand aangetroffen.¹⁵ De joodse begraafplaats was zwaar beschadigd als gevolg van de oorlogshandelingen.¹⁶ Van de joodse begraafplaats aan de stadswal van Sittard restte na de oorlog nog slechts enkele vernielde grafstenen waarop Hebreeuwse letters zichtbaar waren, terwijl de beschermingsmuur was beschadigd door een bominslag. Het terrein was eigendom geworden van de gemeente Sittard. De weinige overlevende joden wilden de begraafplaats herstellen, 'daar wij het als onze plicht beschouwen dat de rustplaats van onze doden, na jarenlange gedwongen afwezigheid weer in eere hersteld wordt.' Zij verzochten de burgerlijke gemeente de beschadigde kerkhofmuur te herstellen. Dat kwam er kennelijk niet van, want in 1953 liet de Hoofdinspecteur van Politie weten aan het College van B. en W., dat de muur

⁷ Cillekens en Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht*, 17.

⁸ Brief Burgemeester Gennep aan Nationale Documentatiedienst 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Gennep).

⁹ Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 97.

¹⁰ Brief K. Elburg 15 oktober 1944, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 165.

¹¹ Brief Weinhausen 8 december 1944, ibidem.

¹² Correspondentie hierover november 1944, GA Venlo, Archief 125, Ned. Isr. Kerkgenootschap Venlo, inv. nr. 1.

¹³ Philip Cohen had in Sevenum in onderduik de oorlog overleefd. Zijn vrouw was daar in februari 1944 gearresteerd, maar overleefde Theresiënstadt.

¹⁴ Brief Cohen 10 september 1945, GA Venlo, Archief 125, Ned. Isr. Kerkgenootschap Venlo, inv. nr. 1.

¹⁵ Correspondentie hierover februari 1946, GA Venlo, Archief 125, Ned. Isr. Kerkgenootschap Venlo, inv. nr. 1.

¹⁶ Van Dinter, *Kleine historie van Gennep*, 353.

nog steeds niet was hersteld. Er waren op de begraafplaats sinds de oorlog geen mensen meer begraven. Omwonenden gebruikten het terrein om er de was te drogen en te bleken. Uit piëteit voor deze plaats verzocht de politiecommissaris toen aan de gemeente ze af te sluiten met een afrastering.¹⁷

Erg royaal was de burgerlijke gemeente Maastricht evenmin voor de joodse gemeente. In 1945 werd de jaarlijkse subsidie vastgesteld op de vooroorlogse som van fl.200. In zijn brief stelde het college van B. en W. verder:

In verband met de noodlijdendheidsbepalingen waaronder deze gemeente valt kunnen subsidies niet worden verhoogd. [...] Overigens moet de vreeselijke vermindering van het aantal Uwer lidmaten toch wel aanleiding geven tot eenige interne reorganisatie, met daaraan gepaard gaande kostenbesparing.¹⁸

De joodse gemeente likte haar wonden, maar 'sloeg de hand aan de ploeg'. Op 1 oktober 1944 kon Maastricht voor het eerst sinds jaren weer een nieuw belijdend lid inschrijven in haar ledenregister, Alfred Hellendall, afkomstig uit Amsterdam, die de oorlog als onderduiker in Maastricht had overleefd en zich na de oorlog vestigde in Maastricht.¹⁹ Er viel veel werk te verzetten, op de eerste plaats voor de joden die terugkeerden in Limburg en voor hen die tevoorschijn kwamen uit hun onderduikadressen.

Maastricht – en daar gaat dit hoofdstuk vooral over – was gedurende meer dan een half jaar het centrum van joods Nederland. Maastricht en de rest van Zuid-Limburg werden ruim zeven maanden eerder bevrijd dan het westen van het land. In Maastricht meldde zich de eerste joden in vrijheid, bang en beduusd na hun lange onderduikperiode, bezorgd om het lot van familie en vrienden. In Maastricht ook keerden een groot deel van de overlevenden uit de kampen terug, ziek en getraumatiseerd. In Maastricht waren na hun bevrijding sommige joden blij en uitgelaten; andere intens verdrietig en wanhopig.

De Bevrijding! Zij voltrok zich in de provincie in fasen. Op 12 september 1944 werd Eijsden bevrijd door de Amerikanen, Maastricht volgde op 14 september en vrijwel heel Zuid-Limburg en (helemaal in het noorden) Mook, tussen 13 en 19 september. Op 5 oktober volgde Kerkrade en enkele dagen later Vaals als laatste gemeente in het zuiden. Tussen 15 en 26 november werden Noord-Limburg ten westen van de Maas en sommige delen van Midden-Limburg na hevige gevechten bevrijd door het Britse leger. De rest van Midden-Limburg, met onder meer plaatsen als Echt en Susteren, volgde in januari 1945, eveneens na zware gevechten en grote verwoestingen. Op 12 februari werden de Duitsers verdreven uit Gennep. Pas op 1 maart werden Venlo en Roermond bevrijd, maar hier troffen de bevrijders lege en verwoeste steden aan: de bevolking was geëvacueerd en verbleef grotendeels in nog bezet gebied. Op 5 maart werden de laatste Duitsers verdreven uit Limburg, uit de gemeente Bergen.²⁰

Het bevrijde Limburg werd bestuurd door het Militair Gezag. Het kabinet-Gerbrandy had dit in januari 1943 in Londen ingesteld om Nederland te leiden in de eerste tijd na de bevrijding, als voorpost van de regering die uit ballingschap zou terugkeren. De staf van het Militair Gezag (MG), met aan het hoofd generaal-majoor H.J. Kruls, was aanvankelijk gevestigd in Brussel. In Limburg stond het in de beginfase onder leiding van de Militair Commissaris voor Limburg, reserve-majoor H.J.H. Vullingsh, een dierenarts uit Horst. Deze werd op 12 oktober 1944 opgevolgd door mr. C.W.A. Schürmann en later door Lt. Kol. G.J.L. van der Lande. Het MG vestigde een kantoor in 'Het Witte

¹⁷ Correspondentie hierover, Euregionaal archief, Gemeentearchief Sittard, doos 24.

¹⁸ Brief B en W Maastricht 23 november 1945, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 166.

¹⁹ Brief Hellendall 1 oktober 1944, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 165. Hellendall bleek een waardevol lid. Hij was één der oprichters van het later te bespreken Comité Israëliëse Belangen.

²⁰ www.roermond19391945/forum/bevrijding.

Huis' in Maastricht, waar voordien de *Beauftragte* Schmidt en tot juli 1941 ook de *Sicherheitspolizei* had gezeteld. Districts Militair Commissaris voor Noord-Limburg, met standplaats Venlo, was de Res. Kapt. van Alg. Dienst C. Receveur. In april 1945 werd het hoofdkwartier van het MG verplaatst naar Breda en in mei naar Den Haag. Met de opheffing van de staat van beleg, in maart 1946, werd tevens het Militair Gezag beëindigd.²¹

Het MG had een bijna onmogelijke hoeveelheid taken: het herstel van openbare diensten, het onderbrengen van daklozen en geëvacueerde personen en de distributie van voedsel en brandstof. Het maakte ook een begin met de wederopbouw, de zuivering van het ambtenarenapparaat en de arrestatie van 'foute' elementen. Vooral bij die laatste activiteit kwamen ontsporingen voor. De meeste arrestaties werden feitelijk verricht door de voormalige illegaliteit, zonder dat zij daarvoor wettelijke bevoegd waren. Binnen 24 uur na de bevrijding van Maastricht waren in die stad al vierhonderd mensen opgepakt. Onder hen veel kleine 'brood-NSB-ers' en volkomen onschuldige Rijksduitsers. Enkele weken later waren er 1200 politieke gevangenen. Er werden noodgevangenen ingericht in de Minderbroederstraat en in De Grote Looier, een voormalige kazerne. De gevangenenbewaarders traden vaak wreed op. In november was De Grote Looier overvol met 1400 gevangenen, mannen zowel als vrouwen. Zij werden aan het werk gezet bij het opruimen van de oorlogsschade en tijdens hun werk gepest door voorbijgangers. Meisjes die een relatie zouden hebben gehad met een Duitser werden als 'moffenmeiden' kaalgeschoren. De overgebleven stoppels liet men staan in de vorm van een hakenkruis. Aan de mistoestanden kwam pas een einde in het begin van 1945, na een serie artikelen in de Maastrichtse krant *Veritas* van de hand van advocaat Charles van Oppen.²²

Door het MG werden op 30 december 1944 per decreet alle door de bezetter tegen de joden genomen maatregelen nietig verklaard (Besluit Bezettingsmaatregelen).²³ Het MG was ook verantwoordelijk voor de terugkeer en opvang van mensen die de Duitse kampen hadden overleefd, de opsporing van vermisten en de steun aan voormalige onderduikers, repatrianten en andere oorlogsgetroffenen. De Nederlandse regering in Londen had in 1943 de gevluchte opperrabbin van de Portugees-Israëlitische Gemeente van Den Haag, Salomon Rodrigues Pereira, als legerrabbin toegevoegd aan de Prinses Irenebrigade. Tevens werd hij adviseur van de regering en het Militair Gezag voor joodse aangelegenheden in bevrijd gebied. Toen Maastricht was bevrijd, werd op advies van Rodrigues meteen begonnen met het registreren van joden die tevoorschijn kwamen uit hun onderduikadressen. Deze registratie werd in handen gelegd van het Centraal Registratie Bureau van het Rode Kruis.²⁴ Onder het inderhaast bij het MG aangestelde personeel was ook de jonge Helena Esther Hellendall-Ritmeester uit Amsterdam, die in Zuid-Limburg de oorlog had overleefd en zich nu inzette voor de hulpverlening aan voormalige joodse onderduikers.²⁵

Via het Ministerie van Algemeene Zaken en Financiën konden noodlijdende alleenstaande personen rekenen op een ondersteuning van fl.12 tot fl.15 en gezinnen van fl.20 tot fl.30 per week.²⁶ Deze voorziening gold nadrukkelijk ook voor joden die in Limburg ondergedoken waren geweest.²⁷ Burgemeesters kregen het verzoek een verordening te maken die de uitkering aan oorlogsgetroffenen regelde. Overzichten van de omvang van de door de gemeente verstrekte hulpbedragen moesten naar het ministerie worden gestuurd. Van de gemeente Helden, om slechts één Limburgs dorp te noemen, is bekend dat ze per week fl.100 uitkeerde aan steunbehoefte

²¹ De Jong, *Het Koninkrijk deel 12*, 130-143 en 255-256; en: Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet*, 305.

²² Cillekens en Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht*, 35.

²³ Besluit Bezettingsmaatregelen 30 december 1944, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 198.

²⁴ Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 92.

²⁵ Personeelslijst MG 3 oktober 1944, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 5.

²⁶ Circulaire Commissaris der Koningin 13 november 1944, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 136.

²⁷ Brief Mil. Commissaris 23 november 1944, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 136.

voormalige onderduikers.²⁸ De Nederlandse overheid was echter niet de enige instantie die voormalige onderduikers hulp bood. Aanvullende steun kon worden aangevraagd bij de Bisschoppelijke Hulp Actie (BHA), de Hulp Actie van het Roode Kruis (HARK)²⁹ en het Fonds voor Parochiale Bijzondere Nooden. Maar vooral de kleine joodse gemeenschappen lieten zich niet onbetuigd, zoals we zullen zien.

In de eerste dagen na de bevrijding leek de situatie van de joodse medeburgers nog niet echt te zijn doorgedrongen tot de meeste Limburgers en ook niet tot de leiders van de Katholieke Kerk. Op 1 oktober lazen de priesters van het bevrijde deel van Limburg een brief voor van de kansels. 'Nu het woord van het Hoogwaardig Episcopaat van Nederland ons niet meer kan bereiken, en zelfs de stem van onzen geliefden Vader-Bisschop nog voor ons moet zwijgen³⁰, heeft de Geestelijkheid gemeend, [...]', zo begon de brief. Er volgden een serie vermaningen en gebeden, oproepen tot gehoorzaamheid aan de bevrijders en tot gastvrijheid voor de militairen. Het woord 'jood' kwam in de brief niet voor.³¹

En bij de burgerlijke overheden had het lot van de joden die eerste weken evenmin een hoge prioriteit. Op 20 september 1944 werd in het gemeentehuis van Valkenburg een bijeenkomst gehouden die moest leiden tot het herstel van het burgerlijk gemeentebestuur. Aanwezig waren de wethouders, de gemeentesecretaris, vertegenwoordigers van het Militair Gezag, het voormalig Verzet, de geestelijkheid, de ambtenaren en de heer J. Hartog, als 'vertegenwoordiger van den Joodschen Raad'(sic!). De door de bezetter afgezette burgemeester P. Hens verbleef nog in het bezette deel van Nederland. Hij werd hersteld in zijn functie, maar wegens zijn afwezigheid werd één der wethouders aangewezen als waarnemend burgemeester. De heren praatten over veel onderwerpen: de verwoestingen door oorlogsgeweld, de daklozen die er daardoor waren, de opvang van de Amerikaanse bevrijders, een eerbetoon aan H.M. de Koningin. Het duurde tot de rondvraag, eer door de heer Hartog 'de vervolging en ontrecting der Joden' in herinnering kon worden gebracht.³² De andere aanwezigen zullen geknikt hebben, maar dat is niet terug te vinden in de notulen.

Ook langere tijd na de bevrijding blonken burgerlijke overheden niet uit in tact en begrip voor de buitengewone toestand waarin de joden en de joodse organisaties na de bevrijding verkeerden. Zelfs nog niet in 1947. Het Burgerlijk Armbestuur van Gulpen trachtte van het Comité Israëliische Belangen de som van fl.1174,50 terug te krijgen, die het vóór en tijdens de oorlog had uitgekeerd als ondersteuning van armlastige joden uit de gemeente, die allen waren vermoord in Sobibor.³³

Individuele personen toonden soms een schrijnend gebrek aan empathie. Herman Silberberg uit Sittard werd aangesproken door een apotheker. Deze zei dat hij op verzoek van Hermans moeder in de oorlogsjaren geneesmiddelen had opgestuurd naar een ziek en inmiddels vermoord familielid in het kamp Westerbork. 'Maar', zo vroeg de apotheker, 'wie betaalt eigenlijk?'³⁴

Ook in het buitenland levende vrienden en familieleden van joden begrepen niet wat de overlevenden in het bezette Europa hadden meegemaakt. Een ons onbekende joodse vrouw in Maastricht, wier man was vermoord, kreeg na de bevrijding een brief uit Shanghai in China van haar daarheen uitgeweken zwager. De met '*Liebe Marga*' aangesproken vrouw kreeg in de eerste zin de

²⁸ Resumé steunverlening 3 februari 1945, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 136.

²⁹ In tegenstelling tot wat de naam doet vermoeden was HARK een particuliere katholieke instelling.

³⁰ 'Vader-Bisschop', de meest gebruikte aanspreektitel voor de geliefde bisschop van Roermond mgr. J.H.G. Lemmens, was met de andere inwoners van Roermond geëvacueerd.

³¹ Brief van de Geestelijkheid 1 oktober 1944, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 5.

³² Notulen B. en W. 20 september 1944, GA Valkenburg, Archief Gemeente Valkenburg-Houthem 1940-1981.

³³ Brief Burgerlijk Armbestuur 29 april 1947, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

³⁴ Herman Silberberg, *Jochie, je moet er trots op zijn, oorlogsherinneringen* (Laren 1995), manuscript in Euregionaal Archief.

wens, dat zij hopelijk al hersteld was van de doorgemaakte vreselijke ervaringen. En ook het lot van haar man werd 'trauerhaft' genoemd. De afzender ging meteen daarna verder met klagen over zijn eigen lot: 'Geld krijgen wij uit Amerika. [...] Helaas veel te weinig, omdat wij hier een inflatie hebben. Alles is waanzinnig duur. [...] Het gele ras gunt ons eenvoudig geen goed leven; ons lot is hier zeer ongewis.'³⁵

De antisemitische propaganda van de Duitsers had sporen nagelaten in de Nederlandse samenleving. Antisemitisme – en overigens ook het verzet daartegen – waren ten opzichte van vóór de oorlog toegenomen. Oude stereotypen (de jood als onbetrouwbare, gierige en sluwe handelaar) werden met nieuwe elementen uitgebreid (de jood als ondankbare onderduiker, die nu weer belust was op teveel macht). De verklaring lag misschien deels in een psychologische reactie op het schuldgevoel, dat men de joden niet hadden kunnen/willen redden ('*blaming the victim*'). Verder had het te maken met de algemene schaarste waarbij men zoveel mogelijk wilde behouden voor de eigen groep en minderheden niet wilde laten meedelen in materiële goederen, functies en aandacht.³⁶ De in Valkenburg opgedoken Amsterdammer J. van Amerongen drukte het als volgt uit: 'De werkelijkheid is [...] dat de Joden zijn uitgesloten uit het economisch leven en dat hun plaatsen door anderen zijn ingenomen'.³⁷ Anti-joodse sentimenten leefden meer onder de Limburgse elite dan bij de gewone burgers. In de Limburgse standenmaatschappij vreesde de katholieke elite dat ze haar macht zou moeten delen met minderheden, waaronder de joden.³⁸ Weliswaar werden de vervolgingsmaatregelen en het leed dat aan de joden was berokkend, door vrijwel iedereen afgekeurd, maar bij velen was het idee blijven bestaan dat joden in het Nederland van vóór de oorlog teveel macht hadden gehad. Deze situatie mocht niet terugkeren.³⁹ Majoor A. Philips, juridisch adviseur van het Militair Gezag, waarschuwde generaal Kruls voor een toenemend antisemitisme in Nederland: 'Ik kan niet nalaten aan te tekenen dat het mij bekend is, dat in bepaalde kringen der bevolking de stemming tegen deze menschen [de joden HvR] niet vriendelijk is.'⁴⁰

In het *Limburgsch Dagblad* van 16 oktober 1944 schreef dr. A. Bruna een artikel onder de kop 'joden-problemen'. Hij noemde hierin de joden een 'ras dat zich van de normale bevolking blijft onderscheiden'. Joden deden volgens Bruna een te groot beroep op de vrijgevigheid van de Nederlanders. Hij vervolgde:

Er zullen [...] in bevrijd Nederland ook kapitaalkrachtige joden zijn. Het spreekt vanzelf dat deze aanspraak kunnen maken op normale burgerrechten, [...] maar] de publieke opinie vraagt terecht dat, mochten er onder hen zijn die zich door zwarten handel of op andere minder oirbare wijze hebben verrijkt, deze evenzeer worden bestraft als andere Nederlanders van hetzelfde allooi. [...]. Geef aan onze joodsche medeburgers volledig rechtsherstel. Voorkom evenwel dat ze in leidende posities – zoals bestuurscolleges, pers, film- en bankwezen – een macht gaan uitoefenen die niet in verhouding staat tot hun aandeel in de bevolking.⁴¹

Dit artikel van Bruna werd overigens fel bekritiseerd. Een anonieme auteur op 25 oktober in *Moed en Vertrouwen* noemde de teksten van Bruna 'een artikel waarvoor men zich vóór 1940 zou hebben

³⁵ Brief W. B. 17 november 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 305.

³⁶ Evelien Gans, 'Gojse broodnijd. De strijd tussen joden en niet-joden rond de na-oorlogse Winkelsluitingswet 1945-1951', in: Evelien Gans et al., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 195-213, aldaar 198-200.

³⁷ A.J. van der Leeuw, Tamarah Benima et al, *Le-ezrath Ha-am. Het volk ter hulpe. Het eerste joodse blad in 1945* (Assen/Maastricht 1985) XX. J. van Amerongen was later onder de naam Y. Arnon vice-president van de Centrale Bank van Israël.

³⁸ Vossen, 'Opvang van joodse repatrianten', 91.

³⁹ Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 94.

⁴⁰ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 262.

⁴¹ Artikel in *Limburgs Dagblad* 16 oktober 1944.

geschaamd', en een typisch gevolg van nazi-propaganda. Bruna liet echter niet af. Op 30 mei 1945 schreef hij in de krant:

Boven de nevel zien wij thans de schim van een Joodsch gevaar. Dit behoeft ons geenszins tot principieele antisemieten te maken, maar wel is het uiterst noodzakelijk dit groote gevaar te beseffen, en ons in pijnlijke verbazing af te vragen, hoe een regeering het gebrek aan fijngevoeligheid kan hebben, om een Volk dat, gedreven door Nationale collegialiteit, onze eigen Joden herbergde en koesterde, thans te overstelpen met geprivilegieerde en op alle mogelijke militaire Gezagsposten en betrekkingen in het openbare leven opduikende lieden.⁴²

Die 'lieden', dat sloeg onder meer op de joodse advocaat Eduard von Geldern. Deze Maastrichtenaar, gehuwd met een niet-joodse vrouw, had tijdens de oorlog de financiële zaken behartigd van de Maastrichtse afdeling van de Joodsche Raad. In deze functie had hij ook contact gehouden met de illegaliteit. Hij had sommige mensen kunnen helpen bij hun vermogensbeheer en hun onderduik. Na de bevrijding van Maastricht werd hij benoemd tot secretaris van de Militair Commissaris voor Limburg. Op 8 december 1944 werd hij echter 's morgens vroeg van zijn bed gelicht door een arrestatieteam van de Stoottroepen onder leiding van de voormalig verzetsman Bep van Kooten. Enkele dagen later volgde zijn vrijlating. Jaloezie, antisemitisme en joodse verwijten over zijn bijdrage aan de Joodsche Raad bleken oorzaak van kwade verdenkingen tegen hem. Hij werd geheel van alle blaam gezuiverd en in zijn functie hersteld. De affaire ging echter verder met een ingezonden brief van de Maastrichtse wethouder en advocaat L. Schreinemacher op 28 februari 1945 in *Veritas*:

Van den eersten dag van de Bevrijding af heeft de Limburgse bevolking, althans degenen die er mee bekend waren, zich geërgerd over het feit dat het secretariaat van het Militair Gezag van de provincie Limburg is waargenomen en thans nog wordt waargenomen door een Israëliet.

Een joodse inwoner van Maastricht reageerde hierop in een ingezonden brief met de opmerking dat niet de persoon of de kwaliteit van Von Geldern voorwerp was van de kritiek van Schreinemacher, maar zijn ras en dat de brief van de wethouder was gebaseerd op 'rassenverschil, zoniet rassenhaat'.⁴³ Na deze en een aantal andere reacties van lezers, verdedigde Schreinemacher zich in hetzelfde blad op 8 maart: Hij vroeg zich daar af 'of het dan toch waar zou zijn, dat wij nu overheerscht zouden worden door ... [het woord 'joden' kon de lezer zelf aanvullen]'. Beide brieven riepen een felle reactie op van *Captain* L.H. Hartman van het Britse Leger, op 13 maart in *Veritas*: 'De bezwaren van mr. Schreinemacher verraden een onvervalscht anti-semitisme, en indien deze kanker niet uitgeroeid wordt, zal Uw land spoedig een historisch restant zijn van een eens zo glorieus verleden. [...] Bevrijdt Uw land van deze pest!'⁴⁴

Het Militair Gezag was zelf ook niet vrij van vooroordelen tegen joden. Van diverse zijden werd aangedrongen op het instellen van een *numerus clausus* voor joden in maatschappelijke sectoren. Ook bij het MG bestond de vrees voor een hernieuwde (te) grote invloed van joden op het economisch leven.⁴⁵ Lezenswaard is een brief die kolonel W.Chr. Posthumus Meyjes, *sous-chef* van de Staf van het MG, in december 1944 schreef aan de Militaire Commissaris van Limburg:

Voorts is er mijn aandacht op gevestigd dat sommige Duitschers, voornamelijk Deutsche joden, er zich veelal op beroepende dat zij statenloos zouden zijn, zaken hebben geopend, althans pogingen daartoe hebben aangewend. Ten aanzien hiervan kan worden opgemerkt,

⁴² Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 95.

⁴³ Ingezonden brief in *Veritas*, zoals geciteerd in: Vossen, 'Opvang van joodse repatrianten', 90.

⁴⁴ Joggli Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010) 265-271.

⁴⁵ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 265.

dat de Vestigingswet Kleinbedrijf 1937 nog steeds van toepassing is. [...]. [Voordat een nieuwe] verordening is afgekondigd zal de opening en instandhouding van zaken als hierboven bedoeld [...] kunnen worden belet.⁴⁶

De in zijn functie herstelde Commissaris van de Koningin in Limburg, mr. Dr. W.G.A. van Sonsbeeck, maakte echter bezwaar tegen deze beknutting van de rechten van statenlozen. Hij werd door de Militair Commissaris in Limburg in het gelijk gesteld. De joden konden hun pas gevestigde winkeltjes dus open houden.⁴⁷

Sommige joden ervoeren gelukkig dat hun plaatsgenoten blij waren met hun behoud. Frans Kanarek uit Beek was op 24 augustus 1942 in onderduik gegaan, op een adres in het eigen dorp waar hij met zijn moeder de oorlog had overleefd. Hij had toen gezworen dat er geen schaar meer aan zijn haren zou komen tot hij weer vrij over straat kon lopen. Op 17 september 1944 was het zover. Frans had een grote oranje strik in zijn lange zwarte krullen gebonden. Hij danste daarmee over de Beekse Rijksweg en werd het middelpunt van een spontaan dorpsfeest. Veehandelaar Emile Wesly uit Maastricht nam zijn oude vak weer op en reisde door de dorpen rond de stad. In Termaar bij Margraten kwam hij een klant tegen. De oude boer reed juichend met paard en wagen door het dorp en schreeuwde tegen ieder die het wilde horen: "Mielke is truuk, Mielke is truuk!"⁴⁸ Herman Silbernberg uit Sittard verscheen na zijn onderduik weer op straat in zijn stad. Hij beschreef hoe hij voor het eerst weer een paar schoolvriendjes tegenkwam:

'Kijk, kijk! Daar is Herman Silbernberg!'. Ze komen naar mij toe en schudden mijn hand, kloppen op mijn schouders en feliciteren mij met mijn thuiskomst. Bart geeft me zijn vergrootglas. Thieu een paar mooie knikkers en één van de jongens, die me vroeger het meest voor jood heeft uitgescholden, komt met een appel. Alleen de stenenwerper die ik op de wal eens goed heb 'afgedroogd', houdt gepaste afstand. Eigenlijk maar beter ook, want echt vertrouwen doe ik het nog niet.⁴⁹

Na de oorlog woonden er in Limburg gedurende een korte tijd meer dan 2000 joden. Ruim 400 van hen waren Limburgers. De anderen hadden hier hun heil gezocht vanuit andere delen van Nederland; de meesten van hen konden nog niet terug naar huis omdat hun woonplaats nog niet was bevrijd. Zij waren vaak alles kwijt, zelfs hun naam. Dr. J. van Hoorn uit Heerlen liet in een brief die was meeondertekend door R.J. Zeller aan de burgemeester weten, dat een persoon onder de naam Rudolph Mulder nooit had bestaan. Het betrof in werkelijkheid Rudolph Jacob Zeller uit Maastricht, die vanaf augustus 1943 als jood bij hem in huis was ondergedoken geweest. Er bestond van Mulder geen stamkaart, maar ter meerdere veiligheid had de illegaliteit ervoor gezorgd dat een kaart onder die naam werd ingezet in het kaartsysteem van het Bevolkingsregister.⁵⁰

Veel ouders zochten hun ondergedoken kinderen, van wie ze niet wisten of ze nog leefden en waar ze waren terechtgekomen. Een brief van de opsporingsdienst van het Militair Gezag aan de burgemeester van Helden is veelzeggend:

Dezer dagen vervoegde zich een heer Cohen bij mij, die op zoek was naar zijn kinderen, die ondergedoken waren, en waaromtrent hij met zekerheid kon zeggen dat ze zich in het L.O.-district Venlo moeten ophouden. Aangezien de heer Knape, verzorger der joden in Helden

⁴⁶ Brief Militair Gezag december 1944, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 24.

⁴⁷ Brief Van Sonsbeeck 23 februari 1945, ibidem.

⁴⁸ 'Mielke is terug', geciteerd uit: Cillekens en Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht*, 45.

⁴⁹ Silbernberg, *Jochie, je moet er trots op zijn*, Euregionaal Archief.

⁵⁰ Brief Van Hoorn 18 februari 1946, Rijckheyt, Archief 016 DOS2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3503Z.

tijdens de bezettingstijd, thans naar Duitsland is gedeporteerd, is het voor ons niet mogelijk te zeggen of, en waar deze kinderen zich eventueel in Helden bevinden.⁵¹

Ook in materieel opzicht hadden opduikende joden grote problemen. Een voorbeeld uit Sevenum. De meeste daar opgedoken joden waren al hun spullen kwijt, sommigen van hen klopten aan bij de burgemeester van hun tijdelijke woonplaats voor ondersteuning. Simon Caun had drie jaar geen nieuwe kleding kunnen kopen voor zichzelf en zijn vrouw. Na de bevrijding beschikte hij niet over de nodige distributiebescheiden hiervoor. In februari 1945, toen een deel van het dorp, inclusief Caun, moest evacueren, had hij nog steeds geen bonnen ontvangen. Hij deed zijn beklag bij de burgemeester: hij en zijn vrouw zouden moeten vertrekken zonder zelfs te beschikken over ondergoed.⁵² De gedwongen evacuatie was trouwens voor veel joden een nieuw element in hun zware beproeving. G. Sajet probeerde van de burgemeester gedaan te krijgen dat hij in Sevenum zou mogen achterblijven in een gastgezin dat graag bereid was hem tijdelijk op te nemen.⁵³ Wij weten niet of zijn verzoek werd ingewilligd.

Gezinshereniging, ondersteuning, hulp: allemaal belangrijke zaken. Maar joden wilden ook erkenning. Er was na de oorlog vaak weinig begrip voor de bijzondere situatie van de joden, als gevolg van de doorstane vervolgingen en het verlies van zoveel van hun familieleden en dierbaren. Burgemeester Van Grunsven van Heerlen had dat begrip wel. Hij liet een interne circulaire uitgaan naar het personeel van zijn secretarie, waarin hij stelde:

Bij een deel onzer landgenoten is een zekere ongerustheid ontstaan over het feit dat op de persoonskaarten ten name van de betrokkenen nog steeds de gewraakte aanduiding 'J', 'G1' of 'G2' voorkomen. [...] het wnd. hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters te 's-Gravenhage heeft thans een circulaire d.d. 26 april 1946 aan de gemeentebesturen verzonden [met ...] de bepaling dat alle persoonskaarten welke [...] zijn gebrandmerkt met een 'J', 'G1' of 'G2', moeten worden vernieuwd. [...]. Ter geruststelling van onze zwaar getroffen landgenoten verdient deze oogenschijnlijk onbelangrijke circulaire zeker in brede kring aandacht!⁵⁴

Opvang van repatrianten

Er keerden Limburgse joden terug uit de kampen, maar het waren er niet veel. Eén (Kurt Nathan uit Roermond) werd bevrijd in Westerbork. Het gezin Spielmann uit Maastricht keerde terug uit het Franse interneringskamp Vittel in de Vogezen; zij hadden het daar redelijk goed gehad.⁵⁵ Acht mensen kwamen terug uit Bergen-Belsen; achttien hadden het *Altersghetto* Theresiënstadt overleefd; er waren acht overlevenden onder de mannen die waren uitgestapt in Kosel; negentien anderen hadden het vernietigingskamp Auschwitz van binnen gezien. Ongeveer zestig Limburgse joden kwamen terug, acht procent van hen die uit Limburg waren vertrokken. Daarnaast kwamen ook een aantal niet-Limburgse onderduikers, die in de provincie waren gearresteerd, naar schatting

---

⁵¹ Brief Militair Gezag 8 januari 1945, GA Peel en Maas, Archief gemeente Helden 1940-1995, inv. nr. 2856. Deze zoektocht liep goed af. Het verhaal van de familie Cohen was één van de successen van het Limburgse verzet. Het Amsterdamse gezin bestond uit negen personen. De ouders doken onder in Neerbeek. De zeven kinderen op minstens vijf verschillende adressen door heel Limburg. Alle negen mensen overleefden de oorlog. 'Knapen', waarvan hierboven sprake was, is J.H. Knapen, kassier van de Boerenleenbank van Panningen. Hij werd gearresteerd voor zijn aandeel in de LO, maar kwam na de bevrijding weer in zijn woonplaats terug.

⁵² Brief Caun 12 februari 1945, GA Horst aan de Maas, Archief gemeente Sevenum, inv. nr. 1932.

⁵³ Brief Sajet, 7 februari 1945, ibidem.

⁵⁴ Dienstmededeling Burgemeester Heerlen, z.d., Rijckheyt, Archief 016 DOS 1. Inv. nr. 1572.

⁵⁵ Mevrouw Spielmann had de Amerikaanse nationaliteit. In Vittel had de SS een speciaal kamp laten inrichten voor joden die de Amerikaanse nationaliteit bezaten, of die familie hadden in de Verenigde Staten, zie: Rudi van Doorslaer, red., *Gewillig België. Overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen/Amsterdam 2007) 747.

een dertigtal personen, terug in Nederland. Maar deze groep vormde maar een klein deel van de joden die in Limburg aankwamen na hun bevrijding uit de concentratiekampen. De meesten waren gedeporteerd vanuit andere delen van Nederland.

Voormalige concentratiekampgevangenen kwamen vaak in Limburg de grens over. Velen van hen waren uitgehongerd en ziek. Meerdere hadden tuberculose opgelopen, in die dagen een volksziekte, en moesten in een sanatorium worden verpleegd. De Roermondse familie Bromberg kwam terug uit Theresiënstadt. Alle vier de leden van het gezin moesten voor langere tijd in het ziekenhuis worden verpleegd.

Een enkele keer, een heel enkele keer, was er sprake van een wonder. Ro de Winter-Levy uit Amsterdam was bevrijd in de ziekenbarak van Auschwitz. Zij werd gerepatrieerd en kwam, broodmager en ziek, terecht in het klooster in Vlodrop, en ... ontmoette daar haar dochter Hetty, die ook de deportatie naar Auschwitz had overleefd.⁵⁶

Vriendelijkheid, vreugde en menselijkheid werd soms ervaren in het buitenland. Marie Hertzdahl-Bloemgarten uit Maastricht kwam na haar bevrijding in Zweden terecht. Zij had het moeilijk. Door haar eigen ervaring in Auschwitz ging zij ervan uit dat haar man vermoord zou zijn. En zij verkeerde in onzekerheid over het lot van haar twee ondergedoken kinderen. Toen zij eenmaal het heugelijke feit had vernomen, dat die de oorlog hadden overleefd, moest zij ervaren hoe Belgische en Franse vrouwen werden gerepatrieerd en de Nederlanders in Zweden bleven. Zij was echter lyrisch over de ontvangst die haar in dat land ten deel viel:

Zelden heb ik zoiets gezien en ondervonden. Het is niet het geven, maar de manier waarop. Met heerlijke, vriendelijke, zonnige gezichten wordt alles voor ons gedaan. Allen wedijveren wie het vriendelijkst is. [...] Het is wonderbaarlijk, die HARTELIJKHEID en LIEFDE die we overal treffen. [...] Het is net een triomftocht van een koningin.⁵⁷

De meeste huizen van repatrianten waren in gebruik genomen door anderen. De echtelieden Erich en Carola Marx-Baznizki uit Roermond waren op 15 maart 1944 gedeporteerd naar Bergen-Belsen. Op 8 april 1945 werden zij, voor de bevrijders uit, op transport gesteld in de richting van Theresiënstadt. Onderweg haalden de Russen hen in en werden zij bevrijd. Op 28 juli waren ze terug in Roermond. Zij vonden hun woning bewoond. Zij kregen tijdelijk onderdak bij de burgemeester van Roermond René Höppener, het begin van een intense vriendschap tussen beide gezinnen.⁵⁸ De bewoners van het huis van de vermelde Roermondse familie Bromberg weigerden te vertrekken. Uiteindelijk accepteerden de Brombergs een andere woning.⁵⁹

Joden waren niet de enige ontheemden die in Nederland aankwamen. Er kwamen overlevenden van de vernietigings- en concentratiekampen, dwangarbeiders, krijgsgevangenen, en 'foute' Nederlanders die naar Duitsland waren gevlucht, over de grens. Het Militair Gezag had deze vloed aan mensen zien aankomen en de gevaren daarvan gezien. In de bevrijde delen van Nederland (maar niet in het zuiden) heerste honger. Men vreesde de import van besmettelijke ziekten. Vooral bestond angst voor hordes Oost-Europeanen zonder moraal en met syfilis. Volgens generaal Kruls stond het Nederlandse volk een ramp te wachten, die zijn voortbestaan ernstig zou bedreigen. Hij had er bij de geallieerden op aangedrongen de stroom repatrianten tegen te houden op Duits grondgebied.

---

⁵⁶ Jo de Winter-Levy, *Aan de gaskamer ontsnapt* (Doetichem 1946) 42-44; en: Martin Bossenbroek, *De Meelstreep*, 108 en 128.

⁵⁷ Marja Pinckaers, *De cirkel is rond. Hommage aan Marie Hertzdahl-Bloemgarten* (Valkenburg aan de Geul 2011) 67.

⁵⁸ Na de dood van Carola Marx in 1993 liet zij aan de gemeente Roermond uit dankbaarheid een groot bedrag na, bestemd voor de opvang van probleemkinderen. Zie: Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 614; en: Gemeentearchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdiens, inv. nr. 19.

⁵⁹ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 613-614.

Generaal Dwight Eisenhower, de hoogste geallieerde gezagvoerder in Europa, stelde inderdaad een barrière voor vluchtelingen in bij het Dortmund-Eemskanaal. De gevreesde stroom 'oosterlingen' bleef echter uit. Nederland kreeg vooral te maken met landgenoten, die naar huis wilden en daarnaast met veel Belgen en Fransen.⁶⁰ Die 'stroom' was al indrukwekkend genoeg. In totaal kwamen in 1945 alleen al 300.000 Nederlanders en daarnaast tienduizenden Belgen en Fransen, over de grens, van wie een kwart in Limburg. 4500 repatrianten waren joden die terugkeerden uit de kampen. Wij weten niet hoeveel van hen de grens in Limburg passeerden.⁶¹ Op 23 en 25 juni liepen twee treinen station Maastricht binnen. Zij brachten ruim 400 joden, die waren bevrijd in Bergen-Belsen en Theresiënstadt.⁶²

Namens het Militair Gezag werd de opvang van repatrianten geleid door de Militair Repatrierings Commissaris R. Drost. Hij stond aan het hoofd van de Repatrieringsdienst. Echter ook Luitenant-Kolonel Paul Senecal, leider van *Civil Affairs Division* van het Amerikaanse leger bemoeide zich intensief met de opvang.⁶³

De eerste repatrianten kwamen aan in februari 1945, maar de grote stroom begon in mei. Geheel Zuid-Limburg viel onder grensvak 6. Bij de grens passeerden de mensen een van de 27 doorlaatposten (DP's). Hier werden Nederlandse onderdanen onderscheiden, maar niet gescheiden van vreemdelingen. Beide groepen werden doorgeleid naar één der 14 opvangcentra (OC's), die waren gevestigd op een station of bij de grens. Hier werden in totaal 85.915 repatrianten opgevangen; 45.000 van hen in de beide OC's in Maastricht, kleinere aantallen in Heerlen, Sittard, Valkenburg, Vaals, Rimborg, Kerkrade, Hoensbroek, Mamelis, Gulpen, Brunssum, Eijsden en Simpelveld. Onder hen waren 13.000 vrouwen.⁶⁴ Op hoogtijdagen kwamen in Maastricht soms negen treinen met *displaced persons* op het station aan. Teruggekeerde personen moesten zich melden bij maar liefst zeven instanties: de geneeskundige dienst, de politie, het bevolkingsregister, de oud-illegaliteit, het arbeidsbureau, de distributiedienst en de steunorganisatie voor repatrianten.⁶⁵ Een van de twee Maastrichtse OC's was gevestigd in het schoolgebouw in de Prof. P. Willemsstraat achter het station in Maastricht, hetzelfde gebouw vanwaar de Limburgse joden bijna drie jaar eerder Limburg hadden verlaten. Jan de Vos, leraar aan de Ambachtschool, woonde in de buurt en had met eigen ogen gezien hoe in 1942 de joden waren weggevoerd. Dat was mogelijk de reden dat hij als één van de weinige medewerkers beseftte dat joden een aparte plaats innamen onder de repatrianten. Op zijn rol in de 'Club van Maastricht' kom ik nog terug.

De mensen werden in de OC's medisch onderzocht, ontsmet en ontluisd met DDT-poeder en opnieuw geregistreerd. Ook werd een maaltijd of een kop soep en een versnapering verstrekt door één van de vele vrijwilligers van de Repatriëringdienst. Sommigen brachten hier de eerste nacht door. De Repatriëringdienst had in de OC's enkele honderden bedden laten plaatsen, die waren gehaald uit de schuilkelders in de Sint-Pietersberg. Personen die ervan werden verdacht te lijden aan een besmettelijke ziekte, werden meteen overgebracht naar een Quarantaine Kamp (QK). Voor de zieken werden twee noodhospitelen ingericht: het Jezuitenklooster en de Sint-Gondulfusschool aan de Hertogsingel. In Vaals werd een noodsanatorium ingericht voor lijdende aan tuberculose: De Heuvel.⁶⁶ Ook in Sittard werd een noodziekenhuis ingericht. Betrouwbaar geachte Nederlanders konden na hun registratie in een OC doorreizen naar huis of naar een opvanggezin in Limburg. Nederlanders voor wie een politieke screening nodig werd geacht, verhuisden naar het Interneringskamp (IK), dat in Maastricht was ingericht in De Grote Looier aan de gelijknamige straat

---

⁶⁰ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 23-28.

⁶¹ Ibidem, 107.

⁶² Vossen, 'Integratie en uitsluiting', 28.

⁶³ Vossen, 'Opvang van joodse repatrianten', 71-72.

⁶⁴ Statistische overzichten, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 41.

⁶⁵ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 132-134.

⁶⁶ Brief CIB 15 april 1946, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

in Maastricht, waar kort tevoren nog grote aantallen NSB-ers en Rijksduitsers opgesloten waren geweest. Niet-Nederlandse repatrianten gingen vanuit het OC naar Vreemdelingen-Kampen (VK's). Via de VK's werden de meesten zo snel mogelijk doorgestuurd naar hun eigen land, vaak via de 'centrale opvang' in Eindhoven. In de VK's in Limburg bleven mensen achter die door de oorlogsomstandigheden nog niet naar huis terug konden.⁶⁷

Nederlandse repatrianten die nog niet naar huis konden werden voorlopig gehuisvest in één der Verzamelplaatsen voor Vertrekkenden (VV's).⁶⁸ Voor 76.674 Nederlanders moest tijdelijk een opvangadres in Limburg worden gevonden. De capaciteit van de VV's was hiervoor ontoereikend. Inwoners van Maastricht werden verplicht mensen in huis te nemen. Ook elders in het bevrijde zuiden werden repatrianten ondergebracht. De ontvangst was over het algemeen vriendelijk en gastvrij. 'Bijzondere vermelding verdienen de gemeenten Klimmen, Mheer en Noorbeek, waar de evacués feestelijk met de harmonie werden afgehaald en met Limburgse gulheid op vla's en andere tractaties werden onthaald', schreef H. Bus, medewerker van de Repatriëringsdienst.⁶⁹ Pas na 1 juni konden de meeste repatrianten doorreizen naar hun eigen woonplaats in het westen van Nederland.⁷⁰

Limburg kon een dergelijke toevloed van *displaced persons* moeilijk verwerken. Diverse personen luidden de alarmklok over onaanvaardbare toestanden die ontstonden. Op 28 april schreef de arts P.J.H. (Piet) Leith, die als commissaris van het Rode Kruis was verbonden aan de Repatriëringdienst, een brief aan de Militaire Repatriëring Commissaris van district Maastricht:

Hetgeen lang voorzien is, is nu een feit. De Repatriëring is nu begonnen in vollen omvang, niet meer per auto-transport, doch per trein. [...] In werkelijkheid zouden zij [de repatrianten HvR] verwelkomd moeten worden op een wijze welke hen voor de toekomst iets beters beloofde. Zij worden echter diep teleurgesteld door de manier waarop hier voor hen gezorgd is. Hun respect voor het bevrijde Vaderland daalt in sterke mate. [...] Ik beperk mij tot de medische zijde van het vraagstuk, en voornamelijk het gevaar voor de volksgezondheid.

Vervolgens gaf Leith een overzicht van wat allemaal schortte aan de medische zorg voor de repatrianten. Personeel was er wel, maar dit kon niet beschikken over voldoende hulpmiddelen en medicijnen. Er was te weinig DDT-poeder, 'zodat de D.P.'s [*displaced persons* HvR] niet meer gedust [sic!] kunnen worden en rustig met hun luizen rondwandelen'. Ook waren er te weinig gebouwen gevorderd om te worden ingericht als noodhospitelen. De burgerziekenhuizen en de Repatriëringshospitelen in Maastricht, Vaals en Sittard waren overvol. Er was dringend behoefte aan een kliniek voor lijdende aan geslachtsziekten en aan een uitbreiding van het noodsanatorium voor tuberculoselijders. De artsen in Zuid-Limburg, ook de burger-huisartsen en -specialisten, waren overbelast; daardoor kon de gewone zorg voor hun patiënten in het gedrang komen. Leith was duidelijk geërgerd door het feit dat het onderwijs in de schoolgebouwen gewoon werd voortgezet, terwijl voor de OC's honderden mensen uren- of zelfs dagenlang in de open lucht stonden te wachten. Repatrianten werden volgens hem ook onverantwoord snel ondergebracht bij gezinnen. Doordat geen afdoende onderzoek op besmettelijke ziekten kon worden verricht, was ook de gezondheid van de Limburgse burgers in ernstig gevaar. Vooral een epidemie van vlektyfus was niet denkbeeldig.⁷¹ Ook de Inspecteur voor de Volksgezondheid, dr. H.P.J. Koenen trok aan de bel. Hij

⁶⁷ Dat waren er in totaal 9241, onder wie 897 Polen en 557 statenlozen. Onder hen waren joodse kampoverlevenden. In mei, juni en juli 1945 bestond die groep vreemdelingen voor meer dan de helft uit vrouwen en kinderen.

⁶⁸ Cillekens en Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht*, 41; en: schema in: RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 24; en: Bossenbroek, *De Meelstreep*, 30-32.

⁶⁹ Journaal van H. Bus, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 60.

⁷⁰ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 138.

⁷¹ Brief Leith 28 april 1944, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 134.

deelde mee dat het in allerijl ingerichte noodziekenhuis voor 150 tot 300 patiënten in het Jezuïetenklooster in Maastricht absoluut ontoereikend was. Hij protesteerde tegen het feit dat de provincies Noord-Brabant en Limburg gelijk behandeld werden op het gebied van voedseldistributiebonnen. Dit betekende feitelijk een achterstelling van het door repatrianten overstroomde Zuid-Limburg. Ook deze arts was overbelast. Hij besloot zijn rapport: 'gelieve niet op de tik- en andere fouten te letten. Het nachtelijk uur is eraan schuldig.'⁷²

Van kapelaan A. van Nijnanten, die als geestelijk adviseur was verbonden aan de Repatrieringsdienst, ontving de Repatrierings Commissaris een noodkreet:

[...] Tijdens het persoonlijke onderhoud met den M.G. Overste v.d. Lande gaf deze mij een overzicht van de haast onoverkomenlijke moeilijkheden, waarvoor de M.R.C. [Militaire Repatrierings Commissaris HvR] zich door de catastrophale ontwikkeling der laatste dagen geplaatst ziet. Er is hier sprake van een noodtoestand [...]. Het percentage der zieken is in vele transporten tot 16 % gestegen. Iederen keer worden tal van dooden en stervenden uit de overvolle treinen gehaald. De menschen hebben vaak 36 tot 60 uren in open wagons der treinen gezeten, en al dien tijd niet het minste eten noch drinken gekregen. [...]. Deze toestand is ten hemel schreiend. [...] De laatste dagen passeerden 68.000 menschen station Maastricht, [...]. Hier moet geholpen worden. [...]. De toestand is meer dan erg. Er komen tal van gevallen voor dat kinderen naakt aankomen, alleen maar in een deken of een lap gewikkeld. Zelfs bij reeds oudere kinderen komt dat voor, en de toestand der volwassenen verschilt daarvan vaak niet veel.[...]. De toestand is ten eene male onhoudbaar, en de menschen zoo de maatschappij in te sturen staat gelijk met hen in de armen van het communisme te jagen. [...].⁷³

De Club van Maastricht

Er moest geholpen worden; de urgentie was groot en nog het allergrootst voor de teruggekeerde joden. Joden hadden over het algemeen meer geleden dan andere repatrianten, al hadden ook die het in veel gevallen erg zwaar gehad. Binnen de groep van joodse overlevenden bestonden verschillen. Enkelen hadden de oorlog zonder grote ontberingen overleefd, zoals degenen die terugkwamen uit Vittel. Anderen waren ziek en uitgeput en hadden ternauwernood het leven bewaard. Allemaal hadden ze familieleden verloren en velen zelfs alle gezinsleden.

De Nederlandse regering en in haar verlengde het Militair Gezag, wilde om principiële reden niet dat er bij de opvang onderscheid werd gemaakt tussen joden en niet-joden. In Maastricht waren er echter mensen die de onjuistheid van deze regel beseften, zoals Leo Schreuder en Jan de Vos, verantwoordelijken voor de gang van zaken in het OC in de Prof. P. Willemstraat. Ook Henk Bus, directeur van de LTS aan de Sint-Maartenslaan en hoofd van de Repatrieringsdienst in Maastricht, besepte dat joden extra zorg nodig hadden. Hij richtte in de Stedelijke Muziekschool aan de Lenculenstraat een opvangcentrum in. De school was door het Militair Gezag in beslag genomen en onder de dagelijkse leiding van De Vos ingericht als Verblijfplaats voor Vertrekkenden (VV). Op 14 maart 1945 werd het gebouw door geïnterneerde NSB-ers schoongemaakt en in één dag omgetoverd tot een hotel voor 200-300 gasten. Er was een zaal voor gehuwden, zalen voor alleenstaande dames, mannen en zieken en verder werden er was- en badkamers ingericht. Schreuder zorgde dat joden die in zijn OC werden geregistreerd, terecht kwamen in deze school. Alle gasten – joden zowel als niet-joden – werden daar met veel liefde verzorgd. Veel joden werden vanuit de Muziekschool ondergebracht bij Maastrichtse joodse gezinnen of gingen naar joodse families in de stad voor een koosjere maaltijd. Ook degenen die in de school bleven kregen koosjere maaltijden. Joden werden in staat gesteld op hun eigen manier Sjabbath te vieren, 'na zoveele jaren van ellende en diepe

⁷² Brief Koenen 14 mei 1944, ibidem.

⁷³ Brief kap. A. van Nijnanten 10 mei 1945, ibidem.

vernedering'.⁷⁴ Er werden ruimten ingericht voor muziek- en toneeluitvoeringen. Op 29 april vond er een huwelijksluiting plaats.⁷⁵

Schreuder, De Vos en Bus en de eerder genoemde huisarts Leith, vier non-conformistische hulpverleners, noemden zich de 'Club van Maastricht'. Henk Bus hield een dagboek bij, waarin hij beschreef dat hij op 23 juni 1945 in de Lenculenstraat een grote groep mensen mocht verwelkomen die in Maastricht waren aangekomen na hun bevrijding uit Bergen-Belsen:

Nooit heeft een dankbaarder groep ons huis bewoond. Speciale vermelding verdient de familie Birnbaum, die zich vrijwillig belastte met de zorg voor de ouderloze kinderen. Allerlei nationaliteiten bevinden zich onder deze mensen. 29 Juni vertrekt deze groep, behalve zij die door den Veiligheidsdienst om redenen van Nationaliteit niet worden vrijgegeven. Sommigen, o. a. de weesjes, worden onder gewapende begeleiding naar Vaals getransporteerd, komen daar weer eens met concentratiekampmethoden in aanraking, maar belanden tenslotte [opnieuw] in veilige haven. De weesjes komen weer hier terug en zijn nu dubbel gelukkig.⁷⁶

Want dat was een ander element in het werk van de Club: joden, die door het Militair Gezag waren opgesloten in één van de kampen voor onderdanen van vijandelijke naties, werden daar soms door De Vos gewoon weggehaald en meegenomen naar de Lenculenstraat. Dat overkwam ook Sonja Birnbaum uit het bovenvermelde transport uit Bergen-Belsen. Ook in de nabijgelegen Odaschool werden joodse repatrianten gehuisvest, onder leiding van de heer L. van der Camp.⁷⁷

Ook andere medewerkers van de Opvangcentra hadden soms de moed om de grenzen van de bureaucratische regels op te rekken.⁷⁸ Zomaar een voorbeeld uit een verslag van het hoofd van het OC te Eijsden:

Zij stond op onze O.P. [Opvangpost HvR] tranen met tuiten te wenen, dus rustte op ons de plicht die tranen in een blijde glimlach te doen veranderen. Dat lukte, maar het bracht mij als Hoofd O.P. een model-uitbrander op. [...] Ze was – zoo vertelde ze met horten en stooten – van Joodschen afkomst, 20 jaar oud, en in 1942 door de Moffen naar Auschwitz gesleept. [Zij ...] rekende er beslist op dienzelfden avond nog thuis te komen. Ze woonde in Maastricht, dus viel het haar erg tegen dat ze tot de volgende dag 's-Morgens in Eijsden moest blijven. Aangezien chocolade, sigaretten e.d niet in staat bleken om haar tranen te drogen, zochten we naar een mogelijkheid om haar naar huis te sturen zonder teveel inbreuk te maken op onze voorschriften. Nadat ze met D.D.T.-poeder behandeld was, en haar kaarten waren geschreven, werd eerst het Hoofd V.D. aangeklampt, en met succes! Toen hij wist hoe de vork in de steel zat, kon onze gerepatrieerde wat hem betreft direct naar huis. Bij de dokter viel het echter tegen; hij was op ziekenbezoek, en niemand wist waar en tot hoe laat. Het leek wel of we vast zaten, maar de oplossing kwam van de juffrouw zelf. Het bleek n.l. dat zij den Commandant van de Grenswacht kende, en deze verklaarde zich dan ook onmiddellijk bereid haar met zijn auto naar huis te brengen. Nadat hij stellig had beloofd haar eerst naar een dokter in Maastricht te brengen voor het medisch onderzoek, werd besloten het dan maar zoo in te pikken. Gevolg was een overgelukkige juffrouw in kwestie, [...] en het Hoofd O.C. met sigaretten!!!⁷⁹

⁷⁴ Journaal van H. Bus, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 60.

⁷⁵ Vossen, 'Opvang van joodse repatrianten', 70.

⁷⁶ Journaal van H. Bus, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 60.

⁷⁷ Cillekens en Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht*, 45.

⁷⁸ Het Militair Gezag werd in Limburg algemeen aangeduid als 'Sint-Bureaucratus'.

⁷⁹ Verslag Hoofd OC Eijsden 15 juli 1945, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 60. In het verslag staat geen naam genoemd, maar waarschijnlijk heeft het verhaal betrekking op het negentienjarige meisje Helga

Joodse hulporganisaties

De problemen in de eerste maanden na de oorlog waren enorm. Er moesten in Nederland 360.000 repatrianten worden opgevangen, waaronder 300.000 Nederlanders. Daarnaast kwamen 350.000 mensen tevoorschijn uit hun onderduikadres. Meer dan een miljoen mensen verbleven niet in hun eigen woning: zij waren geëvacueerd in verband met de oorlogsomstandigheden of gevlucht voor de honger in het dichtbevolkte westen van het land. Al die mensen moesten worden geholpen. De overheid kon dat niet allemaal aan: vaak moest worden teruggevallen op hulp door particulieren en op hulp uit eigen kring. Particuliere hulp kwam van katholieke zijde van de RK Hulpactie Rode Kruis (HARK).⁸⁰ Joden kregen uit deze bron ook ondersteuning, maar waren toch vooral aangewezen op de hulp door andere joden.

Op 3 december 1944 sprak de voorzitter van het bestuur van de Nederlandsch Israëlitische Hoofdsynagoge Maastricht, Emile Wesly, voor het eerst na de oorlog zijn Algemeene Ledenvergadering toe:

Na ruim 4 jaren van onderdrukking kwam op den bewusten DONDERDAG den 14 September de dag der bevrijding. Groote vreugde in ons gewest, en niet het minst onder de Joden. Helaas, van onze gemeenteleden kwamen nog slechts zeer weinigen opduiken. Van den Kerkeraad waren het alleen de Heer H. Hertog en mijn persoon. Toch sloegen wij onmiddellijk de handen aan de ploeg om het raderwerk der Gemeente in werking te stellen, en zooveel mogelijk te trachten in de godsdienstige behoeften van de Gemeenteleden en de van elders opgedokenen te voorzien. Er moest gezorgd worden [dat] op JOUM KIPPOUR dienst kon worden gehouden. Onze synagoge was helaas inwendig geheel verwoest en tot meubelmagazijn ingericht. De vergaderzaal werd [door de Kerkeraad HvR] ontruimd en tot Bidlokaal ingericht. [...] De dienst op J.K. [Jom Kippour HvR] mocht zich in een druk bezoek verheugen, terwijl vele Gemeenteleden van hun dankbaarheid jegens het Opperwezen blijk gaven door mild te offeren. [...]. De diensten op Sabbath en Feestdagen konden op een enkele uitzondering na, geregeld doorgaan, en dank zij de offervaardigheid der Amerikaansche soldaten en vele Gemeenteleden kregen wij weer de beschikking over een behoorlijk kassaldo.[...] Zondag 8 October belegden wij een Algemeene Vergadering met het doel een Comité in het leven te roepen ter behartiging van de belangen der ondergedokenen. Dit Comité heeft reeds veel nuttig werk verricht.⁸¹

Zo was het. Op 4 oktober 1944 was door enkele opgedoken leden van de Israëlitische Gemeente Maastricht het Comité voor Israëlitische Belangen (CIB) opgericht. Het werd gevestigd bij de synagoge aan de Capucijnengang. Het stond onder voorzitterschap van Emile Wijngaard. Andere leden waren Alfred Hellendall, Max Zilvermit en Emile Wesly. Het leeuwendeel van het werk werd echter verricht door de vice-voorzitter Isaac Tugendhaft, een Duits-joodse vluchteling, die in Maastricht een textielwinkel had gehad.⁸² Men werkte met uitermate schaarse middelen.⁸³ Het doel van het CIB was belangenbehartiging van en hulpverlening aan joden in Limburg in de breedste zin van het woord.

Zilvermit uit Maastricht, die op 24 november 1943 op haar onderduikadres was gearresteerd. Ook haar gezinsleden overleefden alle de oorlog.

⁸⁰ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 183-184.

⁸¹ Tekst toespraak Wesly 3 december 1944, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 9.

⁸² Brief CIB 29 juli 1946, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304. Tugendhaft kreeg later de functie van 'chef de bureau'. De leden Wesly en Hellendall werden in 1945 vervangen door Fritz Freilich. Het CIB trok twee secretaressen aan, de twintigjarige Jenny Gold uit Maastricht, die uit het concentratiekamp was teruggekeerd en Caroline Goldsteen.

⁸³ De papierschaarste was in het begin zo ernstig dat brieven werden getypt op de achterzijde van lijsten van teruggekeerde en opgedoken joden die door nieuwe inlichtingen niet meer actueel waren.

Dat varieerde van hulp bij het terugvinden van familieleden tot hulp bij het verkrijgen van kredieten voor het opstarten van een bedrijf.⁸⁴

Na enig geharrewar werd het CIB erkend door het Militair Gezag. Het verzocht aan de Nederlandse Regering in Londen dringend om een startkapitaal van fl.10.000 om te voorzien in de eerste elementaire behoeften, vooral voor joden die niet de Nederlandse nationaliteit bezaten en daardoor waren uitgesloten van veel Nederlandse sociale voorzieningen.⁸⁵ Door SDAP-politicus mr. J.A.W. Burger, de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken, werd eenmalig, in november 1944, dit bedrag overgemaakt. Die subsidie werd later door de regering als een 'vergissing' gezien, omdat hiermee uiting werd gegeven aan het feit dat joden binnen de Nederlandse samenleving een uitzonderingspositie zouden bekleden. Het geld werd echter niet teruggevorderd. Met dit bedrag als startkapitaal werd door het Comité een grote hoeveelheid werk verzet om het leed te verzachten van de opduikende en in Nederland teruggekeerde joden.⁸⁶ Omdat veel *displaced persons* in Nederland terugkeerden via Maastricht, wisten ook veel joden uit Amsterdam na de bevrijding van West-Nederland de weg naar het CIB te vinden. Zijn activiteiten maakten Maastricht tot de officiële joodse hoofdstad van Nederland.⁸⁷ Toen de eerste hectische tijd voorbij was en ook de normale hulpdiensten behoorlijk functioneerden, bleef het Comité nog een tijdlang verantwoordelijk voor de ondersteuning en hulpverlening aan de 189 joodse inwoners in Maastricht en omgeving.⁸⁸

Ook in Heerlen werd in oktober een hulpcomité opgericht, het Joodsche Hulpcomité voor de Mijnstreek (JHC). Het was gevestigd in het pand van de textielonderneming Wolf en Hertzdahl aan de Geleenstraat en stond onder voorzitterschap van Sam Eisenmann. Coördinator van de dagelijkse werkzaamheden was Margaretha Horn-Lederer. Zij hielp joden in Heerlen, Gulpen en Vaals, en ook Duitse joden die waren ingesloten in het klooster Mamelis.⁸⁹ In Hoensbroek en Brunssum kwamen 'bijkantoren' van het JHC onder leiding van Karel Elburg en N.B. Frank. Ook in Valkenburg (door J. van Amerongen, E. Drielsma en Edgar Huiman), Sevenum (Lily Kettner⁹⁰ en F. Rosenberg), Helden (Sally Goudsmit uit Roermond in de dagen dat Roermond nog niet was bevrijd), Tienray (Virrie Cohen), Weert (Leonard Israëls vóór de bevrijding van zijn woonplaats Roermond), Sittard (E. Wijnperle) en later in Roermond (Sally Goudsmit) en Venlo (Felix Keizer) ontstonden joodse hulpcomités.⁹¹ Zij hadden meestal de naam Comité voor Joodse (of Israëlsche) Belangen. De joodse hulporganisaties kregen ondersteuning van Amerikaanse joodse militairen en van Amerikaanse hulporganisaties.⁹²

In de beginfase bestond er soms wantrouwen jegens het Comité Israëlsche Belangen. De chef-staf van het Militair Gezag te Brussel ontving een brief van twee uit Amsterdam afkomstige joden, E. Beekman en S. de Jong, die in Maastricht in onderduik de oorlog hadden overleefd. Zij waren zakenlieden, afgesneden van hun bezit en inkomsten. Zij hadden bij het Herstelfonds, gevestigd in het Servatiusklooster in Maastricht, om een tijdelijke ondersteuning verzocht in de vorm van een lening. Dit verzoek was afgewezen, 'omdat zij nog geld genoeg hadden'. Door de voorzitter van het Herstelfonds was hen in overweging gegeven om zich te richten tot het Comité Israëlsche Belangen of tot een kerkelijke hulporganisatie. Dit werd door hen om principiële redenen geweigerd. Zij gaven als reden van hun weigering 'dat zij er met klem tegen protesteerden naar een of ander confesioneel

⁸⁴ Het archief van het CIB is volledig bewaard: RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nrs. 304-313.

⁸⁵ Brief CIB 17 oktober 1944, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 18.

⁸⁶ Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 92.

⁸⁷ Michman, Beem en Michman, *Pinkas Geschiedenis*, 210-211.

⁸⁸ Brief bestuur CIB, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

⁸⁹ Brief mevrouw Horn 16 oktober 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

⁹⁰ Over Lily Kettner sprak ik reeds in hoofdstuk 5. Zij was een voormalige medewerkster van de 'crèche' bij de Hollandsche Schouwburg. Na deportatie naar Westerbork was zij ontsnapt uit dat kamp en in Sevenum ondergedoken.

⁹¹ Van der Leeuw, Benima et al, *Le-ezrath Ha-am*, XVIII en 13.

⁹² Ibidem, 212.

(sic!) verwezen te worden' en ze wensten ook geen contact met het CIB, 'een comite waarvan twee van de vier leden oud-leden zijn van de destijdens de bezetting beruchte Joodsche Raad, plus een buitenlandsche Jood'.⁹³

Maar de heren Beekman en De Jong waren abuis: bij het CIB waren geen voormalige afgevaardigden van de Joodsche Raad actief. Zij zullen misschien het CIB hebben verward met de Joodse Coördinatie Commissie (JCC). Daarin participeerden wel enkele voormalige vertegenwoordigers van de Joodsche Raad. Op de oprichtingsvergadering van de JCC op 7 januari 1945 in Eindhoven waren personen en instellingen in bevrijd gebied uitgenodigd, die geacht werden de belangen van joden te kunnen vertegenwoordigen of die actief hadden deelgenomen aan sedert de bevrijding opgerichte lokale hulpcomités. De Commissie werd belast met de ondersteuning van joden in de breedste zin van het woord: medisch, maatschappelijk, religieus, financieel en op het gebied van voogdij en verenigingsleven. Zij wilde de activiteiten van de reeds bestaande hulporganisatie van joden, zoals het CIB in Maastricht, coördineren. Zij rekende het tot haar taak ervoor te zorgen dat er weer joodse religieuze feesten konden worden gevierd. Het in Maastricht door Salomon Roet geleide Centraal Registratie Bureau (CRB) werd als onderafdeling in de JCC opgenomen. Dit Bureau registreerde overlevende joden en het verstrekte inlichtingen aan familieleden om gezinnen weer te herenigen. Verder stelde de JCC zich ten doel om te fungeren als aanspreekpunt voor buitenlandse hulporganisaties en officiële instanties inzake joodse aangelegenheden. Ook het herstel van het joodse religieuze leven was een nadrukkelijk doel.⁹⁴

De JCC stond onder voorzitterschap van Abram de Jong, een leraar Hebreeuws en een strijdbaar orthodox zionist. Zijn voornaamste drijfveer was het laten voortbestaan van het joodse volk.⁹⁵ Rabbijn S. Rodriguez Pereira, Majoor bij de Binnenlandse Strijdkrachten en adviseur voor Joodse aangelegenheden bij het Militair Gezag, werd tevens adviseur van de JCC. In het bestuur zaten Salomon Roet en J. van Amerongen. Bij de oprichting waren verder uitgenodigd: het Centraal Registratiebureau voor Joden, vertegenwoordigers namens majoor Rodriguez Pereira van het Militair Gezag, de Nederlandsche Vereniging tot Bijstand aan Joodsche Minderjarigen en vertegenwoordigers van lokale hulpcomités, onder meer het CIB uit Maastricht en hulpcomités uit Heerlen (Eisenmann) en Valkenburg (Van Amerongen). Limburg werd verder vertegenwoordigd door E. Wijnperle uit Sittard, mejuffrouw M. Worms uit Helden, Lily Kettner uit Sevenum, Sally Goudsmit uit Roermond, E. Drielsma uit Valkenburg en de Roermondse godsdienstleraar Leonard Israëls.⁹⁶

De vertegenwoordiger van het CIB liet echter verstek gaan. Er bestond namelijk wrevel tussen het CIB van Maastricht en de JCC in Eindhoven. Daarin speelde waarschijnlijk gekrenkte eer van 'Maastricht' een rol. Het CIB was eerder opgericht en de JCC wilde nu een deel van de activiteiten van het CIB overnemen. Het bestuur van het CIB liet weten dat de JCC maar naar Maastricht moest komen als ze met het CIB wilde overleggen. Maar er was meer: in Maastricht stoorden een aantal mensen zich aan de zionistische ideeën van De Jong en medeoprichter Van Amerongen. Bovendien kon men zich maar moeilijk verenigen met het feit dat enkele oud-medewerkers van de Joodsche Raad een rol speelden in de JCC. Ook bestonden er in Maastricht grote bezwaren tegen het weren van buitenlandse joden uit het bestuur en de werkgroepen van de JCC. De verplaatsing van Maastricht naar Eindhoven van het Centraal Registratiebureau voor Joden onder leiding van Salomon Roet zat de Maastrichtse oprichters evenmin lekker.⁹⁷ Op 25 januari 1945 gaf Roet te kennen zijn lidmaatschap van het CIB op te zeggen 'in verband met mijn verhuizing naar Eindhoven en de verplaatsing van het Centraal Registratiebureau naar die plaats'. De dankbrief van het bestuur van

---

⁹³ Brief Beekman en De Jong 3 januari 1945, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 136.

⁹⁴ Circulaire JCC z.d., RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

⁹⁵ Van der Leeuw en Benima, *Le-ezrath Ha-am*, LII-LV.

⁹⁶ Ibidem. 27.

⁹⁷ Notulen vergadering bestuur Ned. Isr. Hoofdsynagoge en het CIB 15 april 1945, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 16; en: Van der Leeuw en Benima, *Le-ezrath Ha-am*, XXIII en 27.

het CIB was gesteld in zure bewoordingen: 'Het spijt ons zeer te hebben moeten constateren dat de voorlichting die u [...] aan de redactie van het blad 'Le-Ezrath Ha-Am' omtrent ons Comité heeft gegeven zoo ondeskundig is geweest. Wij zullen ten deze nu zelf aan de redactie van bovengenoemd blad de noodige inlichtingen verstrekken [...]'.⁹⁸

'Aan de Joden te Venlo' was de aanhef van een open brief, waarin het bestuur van de JCC zich in april 1945 richtte tot de overlevende joden in de Noord-Limburgse stad. 'Met blijdschap vernamen wij de bevrijding van Venlo. Reeds spoedig daarna hoorden wij dat er in Venlo een aantal joden zijn overgebleven. Wij kunnen ons levendig voorstellen hoe groot de opluchting voor u moet zijn nu u zich weer als vrije mensen kunt bewegen.' Na een uiteenzetting over doelstellingen en structuur van de JCC vervolgde de brief:

Veel verschillende Joodsche gemeenten in bevrijd gebied erkennen de JCC als haar vertegenwoordigster. Militair Gezag beschouwt de facto onze commissie als de centrale instantie voor joodsche aangelegenheden. Gaarne zullen wij van u vernemen waarmee wij u kunnen helpen, waarbij wij er de voorkeur aan geven dit te hooren via een vroegere, thans weer herstelde, of een te vormen Joodsche instantie, die optreedt voor de Joden van Uw gemeente.⁹⁹

De JCC verzocht Philip Cohen om op te treden als lokale vertegenwoordiger van Venlo. Deze verklaarde zich bereid om dat te doen, maar maakte het Eindhovense bestuur wel duidelijk. 'dat ik een der medewerkers van de Joodsche raad was. Aangezien ik dus volgens de opvattingen van de JCC tot één der verschoppelingen behoor, zou ik er geen prijs op stellen een functie te aanvaarden indien mijn werkzaamheden voor de J.R. een bezwaar zouden zijn.' De voorzitter van de JCC antwoordde dat 'Uw medewerken aan de J.R. [...] geen bezwaar [oplevert]. Alleen bij de hoofdleiders van dit lichaam schijnt oppositie te bestaan, niet bij plaatselijke vertegenwoordigers.'¹⁰⁰

Met Amerikaanse hulp verscheen vanaf januari in Eindhoven onder leiding van Abram De Jong de eerste na-oorlogse joodse krant *Le-ezrath Ha-am (Het volk ter hulpe)*. Het was een blad met veel praktische adviezen en opbeurende artikelen op zionistisch, religieus en cultureel gebied.¹⁰¹

Vanaf juni 1945 werd de relatie tussen JCC en CIB beter. Toen werd afgesproken dat het CIB zou kunnen rekenen op een maandelijkse financiële bijdrage van de JCC. Dit bedrag, afkomstig van het *American Joint Distribution Committee*, was bestemd 'voor de reconstructie van de Joodsche gemeenschap' in Maastricht en omgeving. Het CIB was verplicht bij de JCC maandelijks financiële verantwoording af te leggen.¹⁰² Vanaf de tweede helft van 1946 ging het CIB fungeren als een soort lokale afdeling van de JCC. Mensen die op enigerlei wijze financiële ondersteuning nodig hadden, kregen die toen van de JCC, na bemiddeling door het CIB.¹⁰³ In januari 1947 veranderde de naam van het CIB in 'JCC voor Maastricht en Omstreken'. Deze stond nog steeds onder leiding en nu ook formeel onder voorzitterschap van Isaac Tugendhaft.¹⁰⁴ En die had het er druk mee, getuige een brief van een medebestuurder in februari 1947 aan de gemeentelijke Distributiedienst van Maastricht:

Het behoort tot de werkzaamheden van onzen voorzitter, den heer I. Tugendhaft, om de verschillende personen, wier belangen door onze commissie behartigt (!) worden, persoonlijk te bezoeken. [...]. Het is practisch onmogelijk geworden dit sociale werk, dat zich nog steeds

⁹⁸ Correspondentie CIB met Roet januari 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

⁹⁹ Open brief JCC 6 april 1945, GA Venlo, Archief 125, Ned. Isr. Kerkgenootschap Venlo, inv. nr. 1.

¹⁰⁰ Correspondentie hierover december 1945, ibidem.

¹⁰¹ Van der Leeuw en Benima, *Le-ezrath Ha-am*.

¹⁰² Brief JCC 4 juli 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

¹⁰³ Brief bestuur CIB, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

¹⁰⁴ Brief Tugendhaft, 12 mei 1947, ibidem.

uitbreidt, nog verder te verrichten, zonder dat de heer Tugendhaft de beschikking krijgt over een rijwiel.’

De briefschrijver verzocht om een ‘aankoopvergunning voor een rijwiel met banden’.¹⁰⁵

De archieven van het CIB zijn bewaard gebleven, die van de meeste andere lokale joodse hulporganisaties niet. Veel van de activiteiten van het CIB die ik hieronder beschrijf, zullen ook door de comités in Valkenburg, Heerlen, Roermond en Venlo zijn uitgevoerd, maar daar heb ik weinig gegevens over. Overal in Limburg werd veel moeite gedaan om joden na zoveel jaren weer de mogelijkheid te bieden om gebedsdiensten te houden. Er werden provisorische gebedsruimten ingericht. Ook op plaatsen waar geen synagoge was, maar wel veel voormalige onderduikers, vonden joodse diensten plaats, onder andere in Treebeek en Hoensbroek. In april 1946 vroeg het CIB aan de JCC in Eindhoven om ‘5 paar *Tefillin*, 15 *talleth*, 100 *mezoeth*, 10 *arbangkanfoth*, 20 *tefilloth* en 20 *Chamosjiem*’, als ‘ritualiën’ voor het herstel van de joodse eredienst in en rond Maastricht.¹⁰⁶ Het CIB zorgde dat joden in het bevrijde Limburg bij de viering van het joodse Pesachfeest over voldoende ongedesemd brood konden beschikken. Tegen inlevering van 6 broodbonnen konden in de week van 25 tot 31 maart 2 kilo *matzoeth* worden gekocht. Voor een gezamenlijke viering van *Seder* konden de organisatoren beschikken over 800 gram per deelnemer zonder daarvoor broodbonnen in te leveren.¹⁰⁷ Joodse kinderen konden op joodse feestdagen genieten van de traditionele traktaties. Op 27 november 1945 ontving men 37 stukken chocolade, bedoeld voor een kinderfeest met *Chanoekah*. Voor het Poerimfeest begin 1946 werd gezorgd voor versnaperingen.¹⁰⁸

Op het platteland van Noord-Limburg vond zelfs joodse eredienst plaats op plaatsen waar voorheen nooit joden hadden gewoond. Elke Sjabbath om 9.30 uur was er een gebedsdienst in café Van Heugten in Sevenum. Men slaagde erin *minjan* te verkrijgen, het voorgeschreven aantal van tien volwassen mannen, doordat enkele joodse soldaten de dienst bezochten. In Sevenum en Horst werd op 25 februari 1945 voor dertig kinderen het Poerimfeest georganiseerd. ‘Gelukkig [...], met volle maag, een megilla en hun gewonnen prijs [gingen zij] naar huis.’¹⁰⁹

De eerste zorgen betroffen de zieken, de gezinshereniging en de informatie over verdwenen familieleden en vrienden. Veel joodse repatrianten werden verpleegd in ziekenhuizen en noodziekenhuizen in Maastricht en omgeving: het ziekenhuis Calvariënberg, de dependance hiervan in de Capucijnenstraat en de noodziekenhuizen in de Hertogsingel en de Tongersestraat. Erna Santecroos uit Amsterdam, 12 jaar oud, was uit Bergen-Belsen gerepatrieerd naar Maastricht. Haar familie was vermoord. Erna zelf leed aan tuberculose en werd opgenomen in het noodziekenhuis aan de Hertogsingel. De arts in Maastricht vond het medisch niet verantwoord haar op dit ogenblik over te brengen naar Amsterdam. Een ver familielid uit Amsterdam trok aan de bel bij het CIB. Het kind bleek helemaal geen kleren te hebben, maar had vooral behoefte aan wat aandacht en af en toe een bezoekje. ‘Zou het mogelijk zijn dat Uwe Commissie zich het lot van dit meisje enigszins aantrekt, zodat zij geregeld bezocht wordt, en men haar op een of andere wijze van het noodzakelijkste kan voorzien.’¹¹⁰

Daar werd voor gezorgd. Want de medewerkers bezochten regelmatig *alle* joodse patiënten in Zuid-Limburgse ziekenhuizen en sanatoria. Reizen uit Amsterdam naar Limburg was in 1945 nog een hele onderneming. Familieleden in Amsterdam werden schriftelijk op de hoogte gehouden van de toestand van de zieke. Dat leverde dankbare reacties op, zoals deze van een zekere S. Lissauer uit

¹⁰⁵ Brief JCC Maastricht 10 februari 1947, ibidem.

¹⁰⁶ Brief bestuur CIB 15 april 1946, ibidem.

¹⁰⁷ Brief JCC 12 maart 1945, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 166.

¹⁰⁸ Correspondentie, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

¹⁰⁹ Van der Leeuw en Benima, *Le-ezrath Ha-am*, 4 en 17.

¹¹⁰ Brief mevrouw de Vries 14 september 1945, ibidem.

Amsterdam, de beste vriend van de overleden ouders van een in het noodziekenhuis te Maastricht met poliomyelitis opgenomen kindje:

Geachte Heer Tugendhaft, Vriendelijk dank voor Uw brief van 12 dezer, met informatie over Lexa Nordheimer. Ik stel Uw aanbod om mij geregeld op de hoogte te houden van haar toestand zeer op prijs. Als het niet teveel gevraagd is, zoudt U mij dan ook zomogelijk willen mededelen hoe de toestand van haar oogjes is (die waren na de typhus heel slecht) en of zij wat gewicht enz. betreft al iets bijkomt. Mr. Izak de Vries vertelde mij n.l., dat zij, hoewel vijf jaar oud, er uitziet als een kindje van twee jaar. Is het U ook bekend of Lexa iets heeft op het gebied van kleertjes, daar wij alles voor haar moeten zien te krijgen. Ik ben heel blij dat de verzorging in het ziekenhuis zo goed is. Jammer dat het zo moeilijk is naar Maastricht te komen, want wij zijn heel nieuwsgierig hoe het kindje het maakt. Uw verdere berichten gaarne met belangstelling tegemoet ziende, Hoogachtend, S. Lissauer. Met 4 postzegels à 7 ½ cent.

Het CIB werd ook ingeschakeld om Lexa voor te bereiden op haar terugkeer naar Amsterdam. Het kind had de echtelieden Lissauer twee jaar en een kampeven lang niet gezien. Lissauer maakte zich zorgen dat zij zich in Amsterdam zou wanen bij wildvreemden.¹¹¹

Het Maastrichtse comité trok zich vooral het lot aan van zwaar-zieken en stervenden. Medewerkers bezochten geregeld mensen die in een terminaal stadium van hun ziekte verkeerden en die zouden overlijden zonder dat zij nog familie hadden om hen in hun laatste uren bij te staan.¹¹²

In augustus 1945 werd het tijdelijke noodhospitaal aan de Hertogsingel in Maastricht opgeheven. De daar aanwezige tuberculosepatiënten werden overgeplaatst naar het sanatorium De Heuvel in Vaals. Een gezamenlijk geschreven briefje van J. Piket en M. Gosschalk stelde Tugendhaft op de hoogte van hun verhuizing: 'Hopelijk dat wij U ook hier eens mogen zien. Geeft U s.v.p. de groeten aan Mej. Ruth Simons van laatstgenoemde.' In maart 1946 meldde Tugendhaft aan de JCC in Amsterdam dat in De Heuvel joodse patiënten waren opgenomen, die 'practisch niets hebben om aan te doen'. Het betrof 'lopende patiënten', die echter wegens gebrek aan kleding gedwongen waren in bed te blijven. Hij verzocht om 'twee herenkostuums maat 50 en 52, alsmede een paar herenschoenen maat 42 (breed model)'.¹¹³ In november 1946 vroeg hij namens patiënt Joseph dringend om een pyjama, een pull-over en twee paar sokken (grootste maat!). Patiënt Bezemer had ook graag sokken, maar dan van een kleinere maat. Uit Amsterdam werden spullen gestuurd, maar de aanvrager was niet tevreden. In de zending ontbraken blikjes melkpoeder en dat hadden de patiënten juist het hardste nodig als bijvoeding. Hij nam geen genoegen met de vermelding 'niet aanwezig' op een verzendlijst uit Amsterdam. 'Wij baseeren onze aanvragen niet op hetgeen u wel of niet stuurt, maar op hetgeen de patiënten NOODIG hebben.'¹¹⁴

Joden die terugkeerden uit de kampen of die uit de onderduik kwamen, werden geregistreerd door het Centraal Registratiebureau voor Joden. Telkens wanneer er een trein met mensen die in kampen hadden verbleven in Maastricht aankwam, stuurde het CIB een lijst met namen van de aangekomen joden naar dit Bureau.¹¹⁵ Soms waren daar ook Limburgers bij. Op 14 juni 1945 kwamen twee overlevenden terug van de groep mannen die op 28 augustus 1942 in Kosel uit de trein naar Auschwitz waren gehaald: twee vrienden, Benno Schwarz en Ernst Inow uit Vaals. Op 27 juni 1945 kon de tijdelijk in Valkenburg wonende mevrouw Kornblum uit Groningen haar man Heinz weer in de

---

¹¹¹ Brieven Lissauer 17 juli en 5 augustus 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 308.

¹¹² Brief CIB 4 september 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

¹¹³ Brief Tugendhaft 6 maart 1945, ibidem.

¹¹⁴ Brieven Tugendhaft november 1946, ibidem.

¹¹⁵ Ibidem.

armen sluiten na diens terugkeer uit Bergen-Belsen.¹¹⁶ Op 3 juli kon men verheugd de terugkeer van Erich Marx en Philip Bonewitz uit Roermond uit Bergen-Belsen melden.¹¹⁷

De eerste maanden na de capitulatie van Duitsland werd het CIB overstelpt met briefjes en brieven uit heel Nederland met de angstige vraag of wellicht verwanten, die men nog in leven hoopte, met één van de repatriëringstransporten waren aangekomen in Maastricht. Uit Arnhem onder andere:

Voor de radio hoorde ik dat er een Comité is gesticht. Hierbij zend ik U de gegevens van mijn dochter, schoonzoon en kleinkind. Zij zijn den 3den Maart 1944 vanuit Westerbork weggevoerd officieel naar Auswitsch Polen. Hun namen zijn: [...] U begrijpt hoe verlangend wij naar eenig bericht van hen zijn.¹¹⁸

Meestal moest men de briefschrijvers teleurstellen: 'Tot onze spijt konden wij nog geen van de door u gevraagde personen op onze lijsten vinden. Zodra wij echter inlichtingen hieromtrent verkrijgen zullen wij U nader berichten.'¹¹⁹ De ouders van het op driejarige leeftijd op zijn onderduikadres in Voerendaal gearresteerde kind Léon Wesly uit Maastricht probeerden wanhopig om een teken van leven van het kind te krijgen. Zij gaven iets van een signalement: 'Genoemd kind was besneden, met gevolg dat er een dikte ontstaan is onder aan het geslachtsdeel. Dat laatste delen wij u mede als herkenning bij eventueel terugkomst in het land.'¹²⁰ Een enkele keer, een heel enkele keer, was er ook goed nieuws: Wij kunnen 'u medelen dat [...] Scubert zich in Zwitserland bevindt'.¹²¹

Via het CIB werden voormalige onderduikers soms herenigd met hun familie. Mevrouw L. van den Bergh uit Amsterdam had op de alfabetische lijst van in Nederland wonende joden de naam van Veronica Simons aangetroffen, haar vijfjarig nichtje, dat in Maastricht door onderduik de oorlog had overleefd. De ouders van het kind waren vermoord en pogingen van de tante om in contact te komen met de pleegouders hadden geen resultaat gehad. Brieven bleven onbeantwoord. Daarom verzocht de Joodsche Coördinatie Commissie aan het CIB om het kind op te sporen en in contact te brengen met haar tante. Tugendhaft ging zelf naar het genoemde adres en berichtte: 'Veronica Simons is inderdaad bij deze familie, en zeiden zij mij wel een brief te hebben ontvangen, doch niet te hebben geantwoord, daar zij vrezen het kind te moeten afgeven.'¹²²

Gezinnen die een joods pleegkind in huis hadden, konden rekenen op ondersteuning en begeleiding. Het opvangen van een vreemd kind bracht veel kosten en problemen, soms ook ernstige conflicten, met zich mee. Dat laatste gold vooral als een kind, tegen de wil van de pleegouders, werd opgeëist door een verre verwant. Conflicten over wie joodse weeskinderen toegewezen kregen, waren geen zaak van het CIB, maar kwamen in handen van de Voogdijcommissie voor Oorlogspielegkinderen (OPK), waar ik later op terugkom. Maar de begeleiding bij dergelijke conflicten werd vaak gedelegeerd aan het CIB. Dat vroeg veel tijd en de medewerkers benaderden de pleegouders met veel tact. Er werd in Maastricht vooral gekeken naar het belang van het kind en er was geenszins sprake van een vooropgezet doel om alle kinderen bij hun christelijke pleegouders weg te halen. In januari 1946 werd mevrouw Else Neuburger aangesteld als maatschappelijk werkster om de Limburgse pleeggezinnen met joodse kinderen te begeleiden. Mevrouw Neuburger was een Duitse vluchteling, die ijverig probeerde Nederlands te leren en te schrijven. Haar brieven zijn ontroerend bewijs van haar – niet helemaal geslaagde – inburgeringspogingen. Maar ze getuigen ook van veel

---

¹¹⁶ Lijst CIB 14 juni 1945, *ibidem*.

¹¹⁷ Lijst CIB 3 juli 1945, *ibidem*.

¹¹⁸ Brief mevrouw van Biene-Rentmeester aan CIB 27 mei 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 307.

¹¹⁹ Brieven Tugendhaft 1945, *ibidem*.

¹²⁰ Brief Tugendhaft 2 juli 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304. Leon kwam niet terug.

¹²¹ Brief Tugendhaft 3 juli 1946, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 305.

¹²² Correspondentie augustus 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

inzet en liefde. Bij het gezin Kalen in Bunde verbleef het weeskind Simon Goedel, vijf jaar oud. De echtelieden Kalen wilden aanvankelijk geen vertegenwoordiger van het CIB toelaten in hun huis, uit angst dat deze hen het kind zou afnemen. Mevrouw Neuburger schreef een rapportje:

Simon Goedel, bij den Heer Kalen, schoolmeester te Bunde. Dit kind is bij een zeer wellgestellte familie. willen het kind niet aggeven. Hat groote last om binen in het huis te koomen, von angst dat het kint zall moeten van hen vertrecken. De jonge zelfst ziet heel goed uit is gezond en leeft in een gezonde streek. Hij hefft noch een tante die in Amsterdam is, maar ongehuwd. Ouders zijn vergast.¹²³

Voorzitter Wijngaard van het CIB adviseerde het kind voorlopig in Bunde te laten.¹²⁴ In sommige gevallen, wanneer de opvoeding die een kind kreeg duidelijk op gespannen voet stond met wat de ouders zouden hebben gewild, als zij in leven waren geweest, werd een ander advies gegeven. Sam de Pauw verbleef bij de streng gereformeerde familie Snipper in Geleen en ontving christelijk godsdienstonderricht. Zijn ouders waren orthodox joods geweest. Ondanks dat er op de verzorging van het kind door de pleegouders niets viel aan te merken, adviseerde mevrouw Neuburger toch dat het kind zo snel mogelijk werd overgeplaatst in een joods gezin. Met meer reden adviseerde zij dit voor Johnie Pop, eveneens bij een streng-gereformeerde familie in Geleen, maar in dit geval ook nog eens slecht opgevoed 'ten gevolge van een te slappe houding der pleegouders.'¹²⁵

Vaak moest in materiële zin worden bijgesprongen. De vier weeskinderen Heijmans, die verbleven in Maastricht, ontvingen ieder een paar schoenen in de maten 30, 25, 29 en 35. Tientallen paar kinderschoenen werden – op naam – ter beschikking gesteld door de organisatie *Le-Ezrath Ha-Jeled*.¹²⁶ De familie Severens uit Merkelbeek had de zorg over zes minderjarige eigen kinderen. Het gezin was arm. Desondanks werd het joodse kind Ronny de Pauw uit Amsterdam liefdevol en kosteloos opgenomen en verzorgd in de periode van 1 oktober 1943 tot 14 april 1946. Na de oorlog vroeg Severens een vergoeding van fl.331 voor in de oorlog gemaakte kosten, ongeveer 45 cent per dag. Een medewerkster van het CIB rapporteerde: 'De mensen zijn goed voor de jongen, maar aangezien zij arm zijn is de verpleging niet zo als het moet zijn. De jongen slaapt met nog drie jongens in één bed. Hij ziet er slecht uit.' Min of meer gelijktijdig werd het door Severens gevraagde bedrag zowel overgemaakt door een familielid van Ronny uit Amsterdam als door de Commissie Verzorging Oorlogspleegkinderen. Severens beschouwde dit als een onverwachte meevaller en besteedde het geld om zijn eigen kinderen te kleden. Toen de Commissie er achter kwam dat het geld dubbel was betaald, eiste zij het terug. Severens had het echter niet meer en deed een emotioneel beroep op Tugendhaft: 'Beleefd wil ik vragen in deze Uw invloed aan te wenden deze ramp van mij af te wenden, temeer ondergeteekende momenteel niet weet waar hij dat geld nog vandaan moet halen.'¹²⁷

Het twintigjarige gehandicapte meisje Henriette Kaufmann was de enige overlevende van een Geleens gezin. Zij was tijdens de oorlog opgenomen en ondergedoken geweest in het ziekenhuis te Heerlen, waar zij onder behandeling was wegens een ernstig hersenletsel als gevolg van een doorgemaakte hersenvliesontsteking. Na de bevrijding werd zij opgevangen in het gezin van Th. Peters in Neerbeek. De familie zette zich bijzonder in voor het gedragsgestoorde meisje, maar de situatie leek op den duur onhoudbaar. Het gelukte echter niet het meisje elders op te vangen en dus

---

¹²³ Rapport mevrouw Neuburger 29 januari 1946, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 312.

¹²⁴ Brief Wijngaard 1 februari 1946, ibidem.

¹²⁵ Rapporten mevrouw Neuburger, zonder datum, ibidem.

¹²⁶ Overzichten verstrekkingen 1945-1946, ibidem.

¹²⁷ Brief Severens, 9 juni 1947, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

namen de pleegouders hun zware verantwoordelijkheid en bleef Henriette in Neerbeek, onder professionele begeleiding van mevrouw Neuburger.¹²⁸

Ontroerende en tragische brieven bereikten het Comité in Maastricht. Ze geven een schrijnend beeld van de materiële toestand waarin joden vlak na de oorlog verkeerden. Als voorbeeld een brief van de weduwe E. Frantzen-Nooitrust uit Maastricht van 13 november 1945:

Mijn Heer, ik had een vriendelijk verzoek aan u daar ik mijn man verloren heb met de oorlog, en daar ik nu 14 gulden per week heb als oorlogsgetroffene [...] verzoek aan u of ik als u blijft niet in de gunst kan staan voor een stukje kleeven te verkrijgen, al was het ook al oud goed, ik zou er mij heel goed mede kunnen helpen daar ik zoo slecht in mijn kleeven zit.¹²⁹

Mevrouw Frantzen had inderdaad haar man verloren 'met de oorlog', maar op een heel bijzondere manier: P. Frantzen, die zelf geen jood was, was gearresteerd en naar het concentratiekamp Neuengamme gedeporteerd, omdat hij met een jodenster had gelopen uit solidariteit met zijn echtgenote.¹³⁰

Om oorlogsgetroffenen zoveel mogelijk schadeloos te stellen had de regering het Herstelfonds in het leven geroepen. Via de gemeente kon een persoon een beroep hierop doen. Vooral in de beginfase na de bevrijding weigerden gemeenten vaak om verzoeken van statenloze joden te behandelen. Ook na een beleidswijziging bij de regering moest het CIB vaak enige druk uitoefenen om de burgemeester overstag te doen gaan. De burgemeester van Obbicht en Papenhoven was niet bereid om de in die gemeente opgedoken familie Katz (4 personen) financieel te ondersteunen uit het Herstelfonds, omdat de familie van Duitse afkomst was. De heer Katz richtte zich tot het CIB, dat de betreffende burgemeester erop wees dat het Herstelfonds in andere Limburgse gemeenten, zoals Heerlen, wel genegen was om buitenlandse joden te ondersteunen. Het drong dan ook aan op ondersteuning door genoemd fonds.¹³¹ Gemeenten waren soms evenmin geneigd om bijstand te verlenen aan opgedoken joden die in hun gemeente verbleven, maar afkomstig waren van elders in Nederland. Het CIB kreeg in maart 1945 een noodkreet uit Echt. Twee joodse zussen, A. Toff-Logcher en R. Logcher, hadden daar in onderduik de oorlog overleefd. Zij hadden een maandelijkse uitkering gehad van een ondergrondse hulporganisatie, die inmiddels was opgeheven. De dames, die met de bevolking van Echt mee waren geëvacueerd, hadden vanaf november geen cent meer ontvangen. Tugendhaft wees hen erop dat zij, krachtens een Koninklijk Besluit E 88, in aanmerking kwamen voor steun uit het Herstelfonds, aan te vragen via de burgemeester van Echt.¹³²

Arme en verarmde joodse gezinnen konden ook rekenen op verstrekkingen *in natura*. Het verkrijgen van een basale huishoudelijke uitzet leverde veel problemen op, omdat ook de vele slachtoffers van bombardementen dringend verlegen zaten om huisraad. Meteen na de bevrijding van Maastricht ging het CIB op zoek naar meubels en goederen om te voorzien in de eerste nood van opgedoken joden. Zo wenste het voor de familie Wijngaard-Wolf serviesgoed voor drie personen, 2 emmers, een bezem, een vergiet, een koekenpan, 3 kookketels, een twee- en een eenpersoonsbed, 4 stoelen, een tafel, een klok, een spiegel en een vloerkleed.¹³³ De brandstof voor de armen in Limburg was kolenslik. In maart 1947 leverde het Comité een lijst in met vijf gezinnen in Maastricht die voor gratis verstrekking van deze substantie in aanmerking kwamen.¹³⁴

---

¹²⁸ Brief CIB, 9 september 1946, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

¹²⁹ Brief mevr. Frantzen, 13 november 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 307.

¹³⁰ Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet*, 217.

¹³¹ Brief CIB 5 april 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 307.

¹³² Correspondentie maart-april 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 307.

¹³³ Brief Commissie Voorzieningen 24 november 1944, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

¹³⁴ Brief JCC Maastricht, 5 maart 1947, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

Slachtoffers van concentratiekampen konden geld en extra distributiebonnen krijgen via het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen te Vught. Deze bonnen werden echter niet aan alle kampslachtoffers toegekend. De aanvraag van de uit de kampen teruggekeerde zigeuners uit Beek werd afgewezen omdat ze statenloos waren. Mejuffrouw F. Salomon had zich na haar bevrijding uit Auschwitz gevestigd in Amby. Haar aanvraag voor extra bonnen was afgewezen, omdat zij niet kon worden gerekend tot de 'categorie van ex-politieke gevangenen'. 'Wij delen hierin niet Uw mening', schreef Tugendhaft, 'daar mej. Salomon in het concentratiekamp Auschwitz is geweest, en zouden nu gaarne van u vernemen om welke redenen zij daar niet onder valt.'¹³⁵ Ook mejuffrouw I. Schönthal klopte aan bij het Afwikkelingsbureau. Haar aanvraag werd afgewezen op grond van het feit dat de aanvrager statenloos was. In een brief 'op poten' wees de voorzitter van het CIB erop dat volgens de richtlijnen van het centrale kantoor in Amsterdam statenloze joden niet anders mochten worden behandeld dan Nederlandse. Mejuffrouw Schönthal kreeg van hem de geruststelling, dat zij, lopende de procedure bij het Afwikkelingsbureau, zou kunnen rekenen op directe ondersteuning door het CIB. Het Afwikkelingsbureau haalde bakzeil en kende Schönthal een wekelijks uitkering toe van fl.14.¹³⁶

Een probleem vormden soms personen die na de oorlog de mooie naam 'bewariërs' kregen. Het waren bekenden van joden, die geld en goederen van hen in bewaring hadden genomen, toen die op bevel van de Duitse bezetter moesten worden ingeleverd. Hun reactie op de terugkeer van de joden kon variëren van oprechte blijdschap, via onverschilligheid, naar schrik en vijandschap.¹³⁷ In de meeste gevallen kregen joden na de bevrijding alles gewoon terug. De Maastrichtse familie Wesley had haar bezittingen afgestaan aan 17 niet-joodse gezinnen en kreeg alles terug.¹³⁸ Andere joden hadden echter afwijkende ervaringen. De armoede in de eerste tijd na de oorlog was een groot probleem. Een aantal 'bewariërs' had de joodse eigendommen noodgedwongen verkocht om zelf aan voldoende financiële middelen te komen. Sommige joden ervoeren hoe de bewaarders van hun bezit zelfs schrokken als een dood gewaande jood weer op hun stoep stond. De opgedoken Ch. Salomon uit Amby deed zijn beklag, omdat de familie waaraan hij een deel van zijn bezittingen in bewaring had gegeven, deze nu niet wilde afstaan. Tugendhaft verzocht de betreffende familie om teruggaaf van 'wollen dekens, een zak wasgoed, een wandklok, enz.'. Hij verzocht dreigend en dringend 'deze aangelegenheid in der minne te regelen, teneinde verdere onaangenaamheden te voorkomen'.¹³⁹ De ouders van mevrouw R. Schepp uit Meerssen hadden huisraad en meubels in bewaring gegeven bij ene heer D.. Zij hadden de oorlog niet overleefd. De dochter verlangde van D. hun spullen terug. Deze weigerde dat. Daarop wendde Schepp zich tot de politie en samen met een rechercheur ging zij naar het huis van D.. Die stond hen niet toe om in zijn huis te zoeken naar eigendommen, zeggende dat hij ze niet bezat. Daarop nam mevrouw Schepp contact op met het dienstmeisje van D., die haar wel in het huis rondleidde, toen de familie niet thuis was. Schepp constateerde dat alle spullen nog in de woning aanwezig waren. Zij kreeg toen alvast een dekbedovertrek mee, met de belofte dat D. de rest zou laten bezorgen. Dat gebeurde niet. Het CIB zorgde ervoor dat de politie zich opnieuw met de zaak ging bemoeien.¹⁴⁰

Soms speelde een omgekeerd probleem. De familie Brennenraedts uit Heerlerheide had eigendommen in bewaring van de joodse stadsgenoot Josef Weisz. Deze was niet teruggekeerd uit Polen. De familie Brennenraedts schakelde het CIB in om verwanten of erfgenamen van Weisz op te sporen aan wie ze diens eigendommen kon afstaan.¹⁴¹

---

¹³⁵ Brief Tugendhaft 22 augustus 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 305.

¹³⁶ Correspondentie april-mei 1946, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

¹³⁷ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 289-295.

¹³⁸ Hélène Vossen, 'Opvang van joodse repatrianten', 96.

¹³⁹ Brief Tugendhaft 2 januari 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 307.

¹⁴⁰ Correspondentie februari 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 308.

¹⁴¹ Brief Tugendhaft 25 februari 1946, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 308.

Een moeilijke opgave waarvoor men zich gesteld zag, was het huisvesten van de in Limburg opgedoken en de uit het kamp teruggekeerde joden. Veel huizen van Limburgse joden bleken bewoond door anderen. De opgedoken niet-Limburgse joden konden nog niet naar huis terug en moesten tijdelijk worden gehuisvest. De familie Theeboom, zeven personen, uit Amsterdam had de oorlog overleefd in Born, laatstelijk bij de familie Colee. Na de oorlog bleven de Theebooms nog enige tijd bij hun gastgezin wonen. Mevrouw Colee was echter 'in blijde verwachting' en zeven gasten in huize Colee, onder wie een zuigeling, was toch wel een zware opgave. Via het CIB verzocht Theeboom om een tijdelijke, gemeubileerde woning, totdat hij weer met zijn gezin naar Amsterdam terug zou kunnen.¹⁴² Dat werd geregeld.

Na de bevrijding werd door het Militair Gezag het Nederlands Beheersinstituut ingesteld. Dit beheerde de vermogens van zowel vijandelijke onderdanen en 'landverraderlijke personen' als van 'afwezigen'. Deze laatste groep omvatte vooral gedeporteerde joden van wie vaak nog geen bewijs van overlijden beschikbaar was en die dus in de zin der wet 'afwezig' waren. Een onderafdeling van dit Beheersinstituut was de Afdeling Beheersconflicten. De afdeling Limburg hiervan zetelde in Maastricht. Hier werden honderden problemen onderzocht, die voor het merendeel joden betroffen: geroofde of in bewaring gegeven vermogens van gedeporteerde joden of huizen van joden die door anderen in beslag genomen waren of die waren verkocht voor een te lage prijs.

In januari 1945 verordende het Militair Gezag dat alle onroerende goederen die de joden door toedoen van de bezetter waren afgenomen, weer terugmoesten naar de joodse eigenaar. Ook verkopen en pachtovereenkomsten uit die tijd werden ongeldig verklaard. Een dame uit Valkenburg wilde een weilandje dat eigendom was van de joodse firma Samuel en Zoon slechts teruggeven onder bepaalde voorwaarden. Zij kreeg een waarschuwing van het CIB, waarin haar werd aangeraden de weide uiterlijk een week later terug te geven, 'teneinde onaangename gevolgen en kosten te vermijden'.¹⁴³

Sommige Limburgse joden waren in de oorlogsjaren gedwongen geweest hun huis te verkopen. Limburgse notarissen hadden de koopakten helpen afsluiten. Een paar notariskantoren waren bij deze transacties opvallend aanwezig.¹⁴⁴ Ten overstaan van notaris C.H.D.M.J. Russel te Eijsden waren maar liefst vijftien joodse woningen verkocht in Sittard en Grevenbicht.¹⁴⁵ Het huis aan de Peperstraat 52 in Grevenbicht, eigendom van Esther Croonenberg-Lichtenstein, was van de hand gegaan voor fl.1700. Het 'heerenhuis' aan de Steenweg 67a te Sittard, eigendom van Silvain Hertzdahl, met 3,35 are grond, voor fl.8.500. De joodse verkopers of hun erfgenamen verlangden dat de verkoop ongedaan werd gemaakt of dat zij schadeloos werden gesteld in overeenstemming met de marktwaarde van het huis. Ook hierbij vroegen en kregen zij hulp van het CIB.¹⁴⁶ In Heerlen, en in mindere mate in Maastricht, zorgde de burgemeester ervoor dat joden doorgaans hun woningen snel terugkregen. In andere gemeenten lag dat soms anders.¹⁴⁷ Nieuwe bewoners spanden vaak lange procedures aan om te bereiken dat zij in hun pas verworven huis konden blijven wonen. Van hun standpunt uit was dat begrijpelijk: vaak was hun eigen woning verwoest door een bombardement, de woningnood was groot en ook zij voelden zich verantwoordelijk om hun gezin een onderdak te bieden. Marinus Trompetter uit Kerkrade keerde met zijn kinderen terug uit Theresiënstadt. Maar de nieuwe eigenaar van zijn woning weigerde aanvankelijk hem zijn huis terug

---

¹⁴² Brief Theeboom, 9 november 1944, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 307.

¹⁴³ Brief Tugendhaft, 22 februari 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 307.

¹⁴⁴ Overigens hadden sommige notarissen er ook voor gezorgd dat voor huizen van joden juist wel marktconforme prijzen waren betaald.

¹⁴⁵ Notaris Russel was één der oprichters van de afdeling Maastricht van Nationaal Front in 1940, een nationaal-socialistische organisatie. Zie: Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, 146.

¹⁴⁶ Overzicht van de Ontvanger der Registratie en Successie, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 305.

¹⁴⁷ Vossen, 'Opvang van joodse repatrianten', 92-95.

te verkopen.¹⁴⁸ In Beek was de joodse slager Bèr Meijer met zijn gezin tijdig ondergedoken bij de burens. Het bedrijf van een andere – niet-joodse – slager was afgebrand bij een bombardement. De gemeente Beek had de leegstaande slagerij van Meijer aangekocht en aan de dakloos geworden slager verhuurd. Toen Meijer in september 1944 weer opdook wenste de nieuwe huurder zijn bedrijf niet te verlaten.¹⁴⁹ De waarnemend burgemeester van Beek vroeg advies aan de Militair Commissaris voor Limburg:

Deze laatste [slager Meijer HvR] is thans teruggekeerd en heeft de beschikking gekregen over het huis waar de N.S.B.-burgemeester tot voor kort woonde. Hierin is hij meer dan voldoende gehuisvest. Hij wenscht echter toch zijn eigen zaak terug om weer met zijn slagerij te kunnen beginnen.¹⁵⁰

Hij moest het advies afwachten van de Commissie voor Rechtsherstel. Uiteindelijk stemde Meijer in met de definitieve verkoop van zijn voormalige woning.

Johanna Kanarek-Ehrlich en haar man hadden vóór de oorlog in Beek een winkeltje in kruidenierswaren. Haar woning en bedrijfspand was gehuurd van een andere joodse bewoner van Beek, Joep Wolf. De heer Kanarek overleed in 1942 aan een natuurlijke dood en mevrouw overleefde de oorlog door onder te duiken. Het bedrijf van Kanarek was door de bezetter in september 1942 geliquideerd. Na de oorlog bleek het huis gekocht te zijn door de gemeente Beek, die er het gezin van een NSB-er in huisvestte. De joodse eigenaar was vermoord in Sobibor. De nieuwe huurder weigerde het pand te verlaten. Mevrouw Kanarek moest zeven jaar lang genoegen nemen met de halve woning, met golfplaten afgescheiden van het deel dat de NSB-er in gebruik had. Het lange juridische gevecht om haar huis terug te krijgen, verloor zij.¹⁵¹

Ook bedrijven werden niet altijd, als vanzelfsprekend, teruggegeven aan de joodse eigenaar. De vennoten van de firma L. Goudsmit en zonen in Roermond, om één voorbeeld te noemen, moesten tot 1951 een juridische strijd voeren voor zij hun bedrijfspand terugkregen.¹⁵² Het verhaal van Isidoor Silberberg uit Geleen is karakteristiek voor de problemen van teruggekeerde joodse zakenmensen. Hij verzocht via het CIB aan de JCC om een krediet om zijn herenmodezaak aan de Julianastraat in Geleen opnieuw op te starten. Zijn bedrijf was op 1 november 1941 geliquideerd. Hij dacht genoeg te hebben aan een lening van fl.2000. Hij beschikte niet over kas- of girotegoeden, noch bezat hij onroerend goed. Hij verwachtte de lening in de toekomst te kunnen terugbetalen op grond van het feit dat hij vorderingen had ter waarde van fl.1600 bij Lippmann en Rosenthal en via de Schade Enquete Commissie een vordering had ingediend ter waarde van fl.5000. Verder hoopte hij zijn woon- en winkelpand, dat door de bezetter was verkocht aan een NSB-er en dat hypothecair onbelast was, terug te krijgen. Silberberg wees er verder op dat hij had moeten onderduiken en bij een arrestatiepoging was beschoten, waardoor hij gedeeltelijk invalide was geworden.¹⁵³

Het CIB hielp joodse winkeliers die hun zaak waren kwijtgeraakt, opnieuw de vereiste papieren te krijgen om hun winkel te heropenen. Hierdoor waren er eind 1945 in Maastricht weer negen joodse textiel- en manufacturenzaken geopend.¹⁵⁴ Op 1 oktober 1945 schreef Heinz Ludwig Cahn uit Kerkrade, mede namens zijn moeder Gertrud Cahn-Kohls, een brief aan het CIB. Hij legde uit dat zij

---

¹⁴⁸ Van Zandvoort, red., *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog*, 98.

¹⁴⁹ Brief wnd. Burgemeester Beek 13 oktober 1944, Euregionaal Archief, Archief gemeente Beek, inv. nr. 1778.545 en 207.352.

¹⁵⁰ Brief wnd. burgemeester Beek 13 oktober 1944, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 8.

¹⁵¹ Brief wnd. burgemeester Beek 28 nov.1944, Euregionaal Archief, Archief gemeente Beek, inv. nr. 1778.545.

¹⁵² Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 613.

¹⁵³ Brieven Silberberg 20 oktober en 6 december 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

¹⁵⁴ Lijst joodse textielfirma's met vergunning 2 maart 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

Duitse vluchtelingen waren, in 1941 stateloos geworden en sedert 1945 officieel weer van Duitse nationaliteit. De familie had een leeszaal annex kantoorboekhandel gehad in Terwinselen, die was geliquideerd. Vervolgens was het hele gezin gedeporteerd. Van de vader was niets meer vernomen, maar moeder en zoon hadden beide Theresiënstadt overleefd. Zij troffen hun woning en het bedrijfspand leeggeroofd en uitgewoond terug. Zij wilden nu hun bedrijf opnieuw opstarten. Zij vroegen om inlichtingen hoe ze konden afkomen van de hun onwelgevallige Duitse nationaliteit en op welke manier zij aan de juiste papieren konden komen om hun bedrijf weer te openen. Zij kregen een snel en doeltreffend advies over de te volgen ambtelijke weg.¹⁵⁵

Kapper Max Fürst uit Maastricht was in augustus 1942 gedeporteerd. Als één der mannen van de 'Koselgroep' had hij de oorlog overleefd. In 1945 wilde hij zijn kapperszaak die was geliquideerd, opnieuw opstarten. Hij rekende er op dat hij zijn oude clientèle zou kunnen terugwinnen, aangezien hij bekend stond als een goed vakman. Via het CIB vroeg en kreeg hij een bescheiden krediet voor een nieuwe start.¹⁵⁶

Vice-voorzitter Isaac Tugendhaft ontving in juli 1945 een brief uit Amsterdam van een wees, van wie we alleen de voornaam Hans kennen:

Mijnheer, Hierbij betuig ik mijn grote dank voor alles wat U voor mij gedaan heeft. Ik moet eerlijk bekennen dat Uw bureau meer als goed voor mij is geweest, en dat als alle bureau's in Amsterdam mij zo zouden helpen, ik er weer gauw bovenop was. Ik ben niet iemand van veel woorden, maar U kunt verzekerd zijn van mijn oprecht gemeente dank. Het enige wat mij spijt is, dat ik mijn dank niet op een andere wijze kan uiten.¹⁵⁷

Zo werkte het CIB in Maastricht. Met empathie en volharding zette men zich in voor een zwaar getraumatiseerde groep mensen, een inzet die na de oorlog vrijwel door niemand werd onthouden. En we hebben nog niet alle soorten verzoeken de revue laten passeren. Zoals dat van een eenzame zieke jongen: 'De ondergetekende A. Besemer, verblijf houdende in het Sanatorium Den Heuvel Vaals, vraagt U met deze beleeft (!) om in Corsondentie (sic!) te treden met een Joodse jonge dame in de leeftijd van 17 tot en met 19 jaar. Het liefst uit Amsterdam.[...]'¹⁵⁸ Het CIB als relatiebemiddelingsbureau!

Kennelijk maakten de activiteiten van het CIB ook naam buiten joodse kring. En de actieve vice-voorzitter kon het niet over zijn hart verkrijgen om niet-joodse hulpvragers in de kou te laten staan; dat zou strijdig zijn met zijn karakter. Hij ontving een brief van een niet-joodse tuberculosepatiënt, al jaren bedlegerig als gevolg van een gewrichtsziekte. Deze vroeg om een kleine bijdrage voor de aanschaf van een postzegelalbum. Maar Tugendhaft ging verder dan het geven van een paar dubbeltjes, want hij schreef een hem kenmerkende brief aan de Joodse Coördinatie Commissie in Amsterdam:

Betreft Jef Cerfontaine, Calvariënberg Maastricht. Het betreft hier een R.K. jongeman, van beroep boerenknecht, en afkomstig uit een klein dorp bij Wijlre, die reeds 20 jaar lijdende is aan Koch-coxytis en –gonitis [verkeerd gespelde gewrichtsontsteking op basis van tuberculose HvR]. Hij is bezig met het verzamelen van alle mogelijke postzegels [...] met het doel wanneer hij er een miljoen bij elkaar heeft, daarvoor uitgezonden te worden naar een sanatorium in Zwitserland.¹⁵⁹

---

¹⁵⁵ Correspondentie Cahn-Tugendhaft oktober 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 307; en: brief Burgemeester Kerkrade 26 februari 1946, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516..

¹⁵⁶ RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

¹⁵⁷ Brief aan Tugendhaft 18 juli 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 308.

¹⁵⁸ Brief aan het CIB, 24 september 1946, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 307.

¹⁵⁹ Brief Tugendhaft 4 juni 1947, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

Tugendhaft vroeg aan de JCC om voor deze jongen postzegels te sparen!

Nog één wapenfeit hebben wij te behandelen: hoe het Comité hard aan de bel trok toen opnieuw joden in Limburg bleken te zijn opgesloten in kampen.

Opnieuw naar het kamp

Op 17 september 1944 werden door het Militair Gezag alle Duitse anti-joodse maatregelen opgeheven. Statenloze joden kregen hun, meestal Duitse, nationaliteit terug. Dat was geen eenduidig voordeel voor de betrokkenen: voormalige joodse vluchtelingen werden 'dus' behandeld als 'gewone' Duitsers, onderdanen van een vijandige natie. Er gingen aanvankelijk binnen de Nederlandse regering zelfs stemmen op om hen het land uit te zetten. Op 1 oktober besloot de regering echter dat in dit opzicht voor Duitse joden een uitzondering moest worden gemaakt: zij mochten in Nederland blijven.¹⁶⁰ Maar het bleven wel Duitsers. In november stelde de Militair Commandant in Limburg een avondklok in voor alle Duitsers, inclusief de Duitse joden.¹⁶¹

Op 1 juni 1945 vergaderden de militaire commandanten van Noord-Brabant en Limburg in Vught. Er werd onder meer gesproken over de situatie van voormalige Duits-joodse vluchtelingen in het nu bevrijde Nederland. Er waren klachten binnengekomen over hun gedrag. 'Bij *British Civil Censorship*' – zo lezen we in het vergaderverslag –

dreigde een staking van het Nederlandse personeel [...] ten gevolge van de hinderlijke houding van een aantal daar aangestelde Duitse joden, die zich wilden verzekeren van de beste plaatsen, en de Nederlanders meenden te kunnen commanderen. [...] In overleg met S.M.G.[Staf Militair Gezag HvR] tot de conclusie komende, dat door het intrekken der Neurenberger Wetten de Generaal Eisenhower deze statenlozen weer tot Duitsers had gemaakt, besloot D.M.C. [Districts Militair Commandant HvR] deze vijanden wegens bedreiging der inwendige veiligheid te interneren.

Niet alle Duitse joden zouden echter moeten worden geïnterneerd:

De vergadering bleek wel van mening dat deze groep personen als Duitser moet worden beschouwd, en dat zij dus kunnen worden getroffen door onze maatregelen als meldingsplicht, beperkte verkeersvrijheid, huisarrest en internering, doch dat het gezien hun bijzondere positie niet gewenst was deze maatregelen over de gehele linie tegen hen toe te passen, doch slechts voor zover het particuliere gedrag van één hunner daartoe noopt. Het inzicht van de Staf was, dat [...] deze groep niet temidden van andere Duitsers moet worden geplaatst.¹⁶²

Er bestond vanaf die tijd grote verwarring over hoe de overheden moesten omgaan met voormalige Duitse vluchtelingen. Deze onduidelijkheid bood lokale bevelhebbers de kans om te handelen naar eigen inzicht. In grensvak VI (Zuid-Limburg) hadden personen de leiding van wie sommigen de joden niet welgezind waren: dus belandden daar veel joden in kampen.¹⁶³ Het bizarre gevolg was dat joden die een Duits concentratiekamp hadden overleefd, opnieuw werden opgesloten, nu in een Limburgs kamp, en dan ook nog soms samen met 'landverraders'.¹⁶⁴ De meeste van de 400 joden die op 23 en 25 juni in Maastricht arriveerden uit Bergen-Belsen en Theresiënstadt, werden als 'statenloze

---

¹⁶⁰ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 260-261.

¹⁶¹ Verordening, zoals aangekondigd in het Limburgs Dagblad, 20 november 1944.

¹⁶² Notulen DMC's 1 juni 1945, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 24.

¹⁶³ Vossen, 'Opvang van joodse repatrianten', 78.

¹⁶⁴ Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 93.

vreemdeling' opgesloten.¹⁶⁵ Van de mensen uit Bergen-Belsen gingen de statenloze mannen naar het interneringskamp voor 'verdachte vreemdelingen' in Vilt, dat de toepasselijke naam 'Voor Galg en Rad' droeg. De vrouwen en kinderen gingen naar de Canisiusschool in Valkenburg en later naar het klooster Mamelis bij Vaals. De repatrianten uit Theresiënstadt werden opgesloten in het nonnenklooster annex school te Leyenbroeck-Sittard.¹⁶⁶ Conny Loeb kwam daar terecht. Gewapende 'tainers' brachten haar en 150 anderen naar de school en deden vervolgens het hek op slot. Van de zusters die toezicht hielden, kwam geen vriendelijk woord. Mannen en vrouwen, alle met kampervaring, wisten zich ongegeneerd samen bij de weinige waterpunten die het gebouw telde. De geschrokken religieuzen reageerden daarop door de waterleiding af te sluiten.¹⁶⁷ Betty Mannheim en Else Dormitzer, eveneens bevrijd uit Theresiënstadt, ervoeren hun verblijf in Sittard als een voortzetting van hun verblijf in het concentratiekamp.¹⁶⁸ Sonja Birnbaum – wij vermeldden haar reeds in verband met de hulp die zij kreeg van 'De Club van Maastricht' – werd na haar terugkeer uit Bergen-Belsen opgesloten in Mamelis. Zij moest daar in de rij staan voor haar maaltijden samen met NSB-vrouwen, die haar vaak haatten en uitscholden. 'Ik had een kaal hoofd, en zij hadden een kaal hoofd. En als je van Bergen-Belsen komt is het niet zo'n bijzonder leuke ervaring.' Gelukkig slaagde Jan de Vos van de Club van Maastricht erin Sonia daar weg te halen.¹⁶⁹

In juni 1945 kwam iemand van het CIB er achter dat gerepatrieerde Duitse joden waren opgesloten in gevangenkampen samen met SS-ers en NSB-ers en dat zij leefden van dezelfde karige rantsoenen, hetzelfde vernederende gedwongen werk deden en samen op appèl stonden. Vooral de toestand in het mannenkamp in Vilt was schokkend.¹⁷⁰ Het Comité maakte zijn bevindingen in dit kamp wereldkundig met het volgende persbericht, dat hoogstwaarschijnlijk van de hand van Tugendhaft is:

MEDEDEELING.

De op het oogenblik in het kamp Vilt aanwezige Joden (statenlozen) waren grotendeels, na hun deportatie uit Nederland, meer dan een jaar in het CONCENTRATIEKAMP BERGEN-BELSEN. Na de bevrijding uit dit kamp werden deze mensen op grond van het asylrecht naar Nederland gerepatrieerd. Na aankomst werden zij ondergebracht in het kamp Vilt bij Valkenburg, samen met vroegere leden van de S.S. en N.S.B., die aldaar op hun veroordeling wachten.

Hierna volgde een lange rij klachten over de behandeling in het kamp, dat werd aangeduid als 'Concentratiekamp met verzachtende omstandigheden': de gevangenen moesten langdurig op appèl staan en dwangarbeid verrichten; zij kregen te weinig en slecht voedsel; zij werden bestolen door de bewakers. Het persbericht vervolgde:

Hoe is het mogelijk dat uit het K.Z. bevrijde Joden, die jaren onder het Nazi-terreur hebben geleden, bij terugkeer in hun asylland een dergelijke behandeling moeten ondervinden? [...] Aan alle mensen in Nederland, van welke politieke of godsdienstige richting dan ook, wordt het dringend verzoek gericht, onmiddellijk ervoor te werken dat de beschreven toestand veranderd wordt, en dat deze minstens hun vrijheid herkrijgen, om niet nieuwe offers der onmenselijkheid te maken, om niet ook verder maatregelen in den geest van

¹⁶⁵ Het aantal joden in Limburgse kampen wordt voor Sittard door diverse auteurs geschat tussen 100 en 140, voor Valkenburg op een kleine 300 en voor Vilt op 18. Zie: Hélène Vossen, 'Integratie en uitsluiting. Terugkeer en opvang van joden in Zuid-Limburg', in: Connie Kristel, red., *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002) 19-38, aldaar 29, noot 32 op blz. 382.

¹⁶⁶ Vossen, 'Integratie en uitsluiting', 28.

¹⁶⁷ Boris de Munnick, 'Na de zogenaamde bevrijding', in: Hinke Piersma, red., *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen*. (Amsterdam 2001) 45-70, aldaar 51.

¹⁶⁸ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 266-267.

¹⁶⁹ Cillekens en Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht*, 45; en: Vossen, 'Integratie en uitsluiting', 33.

¹⁷⁰ Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 95.

een regime toe te laten, tegen welk de gehele geciviliseerde wereld vijf jaar lang gevochten heeft; voor de overwinning van de menselijkheid tegen tyrannie en geweld.¹⁷¹

De bekendmaking leidde tot grote verontwaardiging: bij de bevolking, bij ambtenaren van het Militair Gezag en bij de geallieerden. Twee hooggeplaatste Amerikaanse militairen schreven een voor de Nederlandse autoriteiten vernietigend rapport onder de titel *'Investigation of rumours. Mistreatment of Jews in Repatriation Camps'* (Onderzoek naar geruchten. Mishandeling van joden in repatriëringskampen). Zij klaagden daarin dat niemand, behalve de medewerkers van het CIB, zich het lot van de opgesloten joden aantrok.¹⁷²

In januari 1946 bood het Militair Gezag officieel excuus aan voor de manier waarop joden na de bevrijding in Nederland waren opgevangen. H.C. van Everdingen van de Repatrieringsdienst noemde de behandeling van de gevangenen in Vilt en het gedrag van de kampcommandant 'verwerpelijk'.¹⁷³

Weeskinderen

Veel wees geworden joodse kinderen bleven nog geruime tijd in huis bij de voormalige onderduikgevers en werden daar doorgaans met veel liefde verzorgd, 'alsof het hun eigen kind was'. De pleegouders ontvingen daarvoor soms een kleine tegemoetkoming van de gemeente, bedoeld voor kost en inwoning. De gemeente Broekhuizen betaalde aan A.C. Clevis, B 169 te Broekhuizen fl.10,50 per week voor de verzorging van Freddy Roodenburg, wiens 'ouders in Duitschland [zijn] gebleven, zoodat terugkeer naar ouders niet mogelijk is'.¹⁷⁴

Na de Bevrijding kwamen in Nederland 3500 joodse kinderen onder toezicht van de Voogdijcommissie voor Oorlogspleegkinderen (OPK). Van hen waren er meer dan tweeduizend wees geworden doordat beide ouders waren vermoord. Over veel van deze wezen ontstonden in de jaren 1945 tot 1949 (in dat jaar werd de Voogdijcommissie opgeheven) conflicten tussen de joodse gemeenschap, meestal vertegenwoordigd door de organisatie *Le-Ezrath-Ha-Jeled* (Het Kind Ter Hulpe), alweer opgericht door de onvermoeibare Abram de Jong en de in meerderheid niet-joodse OPK. In augustus 1945 liet het bestuur van de OPK een circulaire uitgaan waarin werd gesteld dat deze organisatie en niet de joodse gemeenschap, moest bepalen waar een joods kind werd opgevangen. Indien geen der ouders van een kind terugkwam zou het kind in principe worden toegewezen aan de pleegouders. Door deze stellingname van de meerderheid van niet-joodse bestuursleden verlieten de joodse leden in juli 1946 uit protest de OPK en verbraken zij alle contacten. De minister stelde een bemiddelaar aan in de persoon van de alom gerespecteerde joodse professor E.M. Meijers uit Leiden. Er werd een compromis gesloten: kinderen wier ouders ingeschreven waren geweest als lid van een joods kerkgenootschap zouden een joodse opvoeding moeten krijgen. Uiteindelijk kregen 403 kinderen een niet-joodse voogd. De meesten van hen werden toegewezen aan hun christelijke pleegouders. Sommigen van hen bleven wonen in Limburg.¹⁷⁵

Het bestuur van de Maastrichtse Hoofdsynagoge was van meet af aan duidelijk in haar opvatting: de kinderen moesten, indien mogelijk, terugkomen in een joodse omgeving. Echter wanneer deze beslissing de belangen van het kind zou schaden, werd ingestemd met een toewijzing aan christelijke pleegouders. Bestuurslid H. Hertog vertegenwoordigde Maastricht bij een overleg hierover met de kantonrechter, de Voogdijraad, de Kinderbescherming en een organisatie die pleegouders

---

¹⁷¹ Bekendmaking van het CIB 1 juli 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 305.

¹⁷² Vossen, 'Integratie en uitsluiting', 29.

¹⁷³ Vossen, 'Opvang van joodse repatrianten', 77.

¹⁷⁴ Freddy Roodenburg, de latere auteur van het boek *Alsof het ons eigen kind was*, bleef tot juni 1946 in Broekhuizen. Zie: G.A. Horst aan de Maas, Archief gemeente Broekhuizen, inv. nr. 1416.

¹⁷⁵ Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 99; en: Bossenbroek, *De Meelstreep*, 247-253.

vertegenwoordigde in de persoon van Paul Terwindt. Hertog sprak daar zijn oprechte dankbaarheid en bewondering uit voor het 'schitterend werk hetwelk door de diverse organisaties en door de pleegouders is verricht'. Maar hij stelde ook dat 'thans [...] de tijd is aangebroken dat de Joodse Autoriteiten zelf de verantwoordelijkheid over deze kinderen op zich nemen'. Terwindt stelde daar tegenover dat naar zijn mening de illegale hulporganisaties en de pleegouders de verantwoordelijkheid moesten en konden nemen voor de door hen geredde kinderen en dat veel van die kinderen nu 'bevrediging vonden in de Christelijke opvoeding'. Als voorbeeld noemde hij de zestienjarige Lodewijk Salomon Sarphati die onder leiding van zijn katholieke pleegouders al geruime tijd uit vrije wil catechismuslessen volgde. Als compromis werd afgesproken dat aan een aantal van de 'moeilijke gevallen' een tijdelijke, door de Kerkeraad aangewezen, voogd zou worden toegewezen. Eventueel zou een rechterlijke uitspraak worden gevraagd.¹⁷⁶

Abraham Goudsmid, vier jaar oud, was als zuigeling in 1942, met medeweten van de ouders, door de familie Bijle uit Maastricht in huis genomen. Abraham had na de oorlog als familie nog alleen een oom die wegens tuberculose was opgenomen in een sanatorium in Davos. De heer en mevrouw Bijle hadden aan de ouders van Abraham de belofte gedaan altijd voor het kind te blijven zorgen, mochten zij zelf niet levend terugkeren. Zij, zelf protestant, hadden ook beloofd het kind dan op te voeden in de joodse religie. Nu eiste de zieke oom het kind op. De medewerkster van het CIB stelde vast dat het kind uitstekend werd verzorgd en adviseerde het in Maastricht bij Bijle te laten.¹⁷⁷ De vierjarige Jacob Rubens bleef een aantal jaren bij zijn pleegouders in Heugem, Jos en Annie van Hooren, ondanks het feit dat zijn beide ouders waren teruggekeerd uit het kamp. Die waren zo getraumatiseerd dat zij niet zelf voor hun zoontje konden zorgen.¹⁷⁸

Betty Godschalk uit Amsterdam was ondergedoken geweest in Vaals bij de familie Stalmans. Haar moeder had de oorlog overleefd, maar was niet in staat voor haar dochter te zorgen. Vanuit Vaals werd Betty geplaatst in een joods tehuis, de Bergstichting in Laren. Zowel de moeder, als het voormalige pleeggezin in Vaals, gaven er de voorkeur aan dat het meisje terug zou keren naar Vaals. De afdeling Mijnstreek van de Joodse Coördinatie Commissie maakte daar bezwaar tegen en voelde zich gesteund door *Le-Ezrath-Ha-Jeled*. Zij klaagde erover dat de moeder, die nog twee andere kinderen had, bezig was alle drie haar kinderen onder te brengen bij niet-joodse gezinnen. Het gezin in Vaals werd door de joodse organisaties 'helemaal ongeschikt' geacht 'om een Joods kind verder op te voeden'. De JCC verzocht aan het CIB in Maastricht om een nader onderzoek in te stellen.¹⁷⁹ Het is me niet bekend hoe dit conflict is afgelopen.

Ook hadden joden soms onderling conflicten met betrekking tot de voogdij over pleegkinderen. Het echtpaar Gebhard-Rosenwald uit Voorburg leefde kennelijk al gescheiden in het begin van de oorlog. Moeder Alice woonde in een pension in Valkenburg. Toen de deportaties begonnen, bracht zij haar dochttertje onder in een gastgezin. Zelf dook zij onder, maar werd gearresteerd, gedeporteerd en vermoord. Haar dochttertje en ook haar ex-man en vader van het kind, overleefden de oorlog. Na de bevrijding eiste een oom van het kind, die in New York woonde, de voogdij op. Maar de vader liet weten, 'dat ik er niet aan denk afstand te doen van mijn dochttertje.'¹⁸⁰

Het bekendste conflict werd uitgevochten rond twee kinderen die banden hadden met Limburg. Het Amsterdamse kind Anneke Beekman was door de katholieke gezusters Van Moorst uit Hilversum ondergebracht bij een pleeggezin in Maastricht en later bij een gezin in Houthem, in Huize Gurtsenich. Na de oorlog bleken de ouders van Anneke te zijn vermoord en het meisje had alleen nog

---

¹⁷⁶ Notulen vergadering bestuur Ned. Isr. Hoofdsynagoge en het CIB 15 april 1945, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 16.

¹⁷⁷ Brief Wijngaard 1 februari 1946, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 312.

¹⁷⁸ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Van Hooren.

¹⁷⁹ Brief JCC afd. Mijnstreek 18 december 1944, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

¹⁸⁰ Brief Gebhard 24 november 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 307.

enkele verre familieleden. Een ander joods kind, Rebecca Meljado, had de oorlog overleefd bij de protestantse mejuffrouw Van Hoogdalen in Heerlen. Ook Rebecca's ouders waren vermoord. De Voogdijcommissie adviseerde beide kinderen toe te wijzen aan *Le-Ezrath-Ha-Jeled*. Deze organisatie zocht en vond joodse pleeggezinnen. De pleegouders accepteerden dit niet en stapten naar de rechter. De arrondissementsrechtbank in Amsterdam wees de meisjes toe aan de pleegouders. Hierna ontbrandde een felle strijd, zowel bij de rechtbank als in de pers en de publieke opinie. Er kwamen zelfs debatten in de beide Kamers van het parlement. Toen uiteindelijk de Hoge Raad besliste dat Anneke in een joods gezin zou moeten komen, bleek het meisje onvindbaar, evenals Rebecca. De pleegouders van beide kinderen bleken contact met elkaar te hebben en bovendien steun te krijgen uit hogere katholieke kerkelijke en politieke kringen. De kinderen waren opnieuw 'ondergedoken'. Pas in 1954 werden zij ontdekt in een Belgisch klooster. Rebecca werd toen door de Voogdijcommissie ondergebracht bij katholieke (en dus niet protestantse!) pleegouders. Het gelukte de katholieke omgeving van Anneke om haar nog eens zeven jaar uit handen van de Rijksrecherche te houden. In 1961, toen zij meerderjarig was geworden, kwam zij, als overtuigd katholiek, tevoorschijn.¹⁸¹

Joden in Limburg moesten zich opnieuw teweer stellen, nu niet tegen moordenaars, maar vaak tegen mensen die zelf hun leven hadden gewaagd om joden te redden. Dat leidde tot veel bitterheid en tragiek aan twee kanten. De kracht van de joodse gemeenschap was afgenomen. In 1946 waren de joodse Amerikaanse soldaten weer naar huis en de Amsterdamse onderduikers eveneens. Toen bleek hoe dramatisch de oorlog was geweest voor de Limburgse joodse gemeenten. Ze waren kleiner geworden. Op 13 november 1946 telde Maastricht nog 170 joodse inwoners, waarvan er 147 waren aangesloten bij de Nederlandsch Israëlitische Gemeente, 27 echtparen zonder kinderen, 12 gezinnen met in totaal 25 kinderen en 35 alleenstaande mannen en vrouwen. Twaalf kinderen ontvingen joods godsdienstonderwijs. Achttien personen waren nog aangewezen op financiële ondersteuning.¹⁸² De joodse gemeente van Sittard, die vóór de oorlog 239 leden had geteld, was in 1946 gereduceerd tot 23 personen.¹⁸³ De joodse gemeente van Valkenburg telde nog 26, Meerssen 4 en Beek 16 leden.¹⁸⁴ 60 gezinnen in Limburg betaalden weer een hoofdelijke omslag voor de Gemeente.¹⁸⁵

In dit hoofdstuk beschreef ik hoe Limburg vlak na de bevrijding door zijn geografische ligging een belangrijke rol kreeg bij de eerste opvang van opduikende en uit de kampen terugkerende joden. De gangbare opvatting dat dit in het algemeen liefdeloos gebeurde, werd enigszins gecorrigeerd. Ik zette uiteen hoe de eerste zorg in Limburg werd georganiseerd en hoe de kleine joodse gemeenschap een buitengewoon grote rol hierin speelde.

In plaats van een herstel van de joodse gemeenschap trad na de oorlog een verder verval op. De reeds lang vóór de oorlog ingezette demografische teruggang ging versneld verder. Er werden bijna geen kinderen meer geboren. Veel overlevende joden trokken weg uit Limburg: naar Amsterdam, naar Israël en naar Amerika. Het aantal joodse gemeenten, dat vóór de oorlog al was afgenomen van dertien naar tien, daalde verder naar vijf. In 1947 werd de joodse gemeente Meerssen na twee eeuwen opgeheven en gevoegd bij Maastricht.¹⁸⁶ Gennep, Sittard, Valkenburg en Vaals-Gulpen werden samengevoegd met respectievelijk Venlo, Roermond, Beek, en Heerlen. In 1986 resteerde nog slechts één gemeente: Maastricht.¹⁸⁷ Ook die heeft moeite om *Minjan* te halen, het vereiste

---

¹⁸¹ *De verdwijning van Anneke Beekman en Rebecca Meljado. Witboek* (Amsterdam 1954); en: Lemmens, *Joods Leven in Maastricht*, 10; en: Bossenbroek, *De Meelstreep*, 254 en 257.

¹⁸² Brief bestuur CIB RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

¹⁸³ Van Luijn, *Stadt Sittardt*, 246.

¹⁸⁴ Brieven NIHS Maastricht 11 februari en 22 juni 1945, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 166.

¹⁸⁵ Kasboek NHIS Maastricht, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 231.

¹⁸⁶ De fraaie synagoge van Meerssen werd in 1989 heropend als Joods Leerhuis Limburg.

¹⁸⁷ Wenge, *Grenservingen*, 47.

aantal van tien volwassen mannen voor het gemeenschappelijk gebed in een synagoge. En ook voor het zeggen van *Kaddiesj*, het gebed voor de doden. *Kaddiesj* voor de joden van Limburg.

Hoofdstuk 8

Conclusies

Dao baove in den tóre, dao hange ze biejein,
de zoeë vertroewde klokke, de groeëte en de klein.
De klein brink ummer bliedsjap, de groeëte auch waal leid.
De wéndj zörg, daat 't gebeijer wied euver véljer geit.¹

Vrijwel elke Limburger kan dit romantisch *chanson* van troubadour Frits Rademacher meezingen. En het is *waar*: kerkklokken kondigden altijd het vreugdevolle en verdrietige nieuws aan in de Limburgse gemeenschappen. Bij het luiden van de zware klokken vroegen dorpsbewoners aan elkaar wie er was overleden. En deze auteur herinnert zich heel goed hoe hij zich op 1 februari 1953 door het onafgebroken luiden van de klokken de omvang van de Watersnoodramp bewust werd. Het nieuws van de dood van Pius XII op 9 oktober 1958 en de keuze van zijn opvolger Angelo Guiseppe Roncalli op 29 oktober tot zijn opvolger Johannes XXIII is in de herinnering versmolten met het gebeier van de Limburgse kerkklokken op die dagen.

In december 1942 werden de klokken geroofd. De Duitse bezetter had behoefte aan brons voor de productie van kanonnen. Hij gaf aan aannemer Peter Meulenberg (Klokken Peter), die vestigingen had in Heerlen en Venlo, opdracht om overal in Nederland de klokken uit de kerktorens weg te halen. De klus werd door Meulenberg in een groot deel van Limburg uitbesteed aan N.V. Limburgse Bouwmaatschappij in Geleen. Vanaf toen geen klokgelui meer gedurende de rest van de oorlog. Maar de kerkklokken hadden al eerder gezwegen: toen zij nog in de torens hingen was het grootste deel van de joden weggehaald uit de Limburgse steden en dorpen, als eerste stap naar hun dood. De klokken hadden niet geluid op 25 augustus 1942, toen driehonderd joden waren afgevoerd naar Westerbork en zelfs niet op de tweede augustus, toen dertig katholieke joden naar Amersfoort waren gebracht. De deportaties hadden slecht in beperkte mate, en bij weinig mensen, deining veroorzaakt in Limburg, ongetwijfeld minder dan de roof van de klokken zelf, enkele maanden later. Toch was de wegvoering van Limburgse joden en Sinti naar onze mening de grootste ramp die de provincie in haar ruim honderdjarige geschiedenis ooit had getroffen. Een gebeurtenis die het verdient om in het collectieve geheugen een plaats te krijgen.

Toen de klokken werden geroofd, was de Holocaust in volle gang. Die Holocaust was voor een deel een chaotisch proces, in hoge mate beïnvloed door lokale omstandigheden. Overal had het eigen kenmerken. In de voorafgaande hoofdstukken kon de lezer kennis maken met het lot van de joden in Nederlands Limburg: een klein, relatief goed geïntegreerd deel van de samenleving. De joodse bevolkingsgroep was al vóór de oorlog in omvang afgenomen en vergrijsd. Een verjongende en vernieuwende impuls kwam in de dertiger jaren van de vluchtelingen uit Duitsland, die een aanzienlijk deel van de joodse bevolking gingen uitmaken. De discriminatie en beroving van de joden geschiedde volgens het landelijk patroon: ik beschreef de gebeurtenissen zoals die zich in Limburg voordeden om die te voorzien van een '*couleur locale*'. De wegvoering van de Limburgse joden vond plaats na enkele grote provinciebrede massa-arrestaties en 'gesorteerd' naar leeftijdsgroep. Limburg speelde een relatief grote rol bij de redding van Nederlandse joden door onderduikmogelijkheden te bieden aan duizenden, waaronder opvallend veel kinderen. Wij stuitten daarbij op grote onderlinge verschillen tussen de regio's binnen Limburg. Ook de Limburgse 'zigeuners' werden in 1944 slachtoffer van de nazi-ideologie. Tenslotte zagen we hoe Maastricht vlak na zijn bevrijding korte tijd een ware hoofdstad van joods Nederland werd door het grote aandeel in de opvang van de terugkerende en opduikende joden.

---

¹ Daar boven in de toren hangen ze bij elkaar,/de zo vertroewde klokken,de grote en de kleine./De kleine brengt altijd vreugde,de grote ook wel verdriet./De wind zorgt ervoor dat het gebeier ver over de akkers gaat.

In dit slothoofdstuk zal de balans worden opgemaakt. Van de Limburgse joden overleefde 44 procent de oorlog. Sommigen overleefden omdat ze met een 'ariër' waren getrouwd, de meesten omdat ze waren gevlucht of ondergedoken. Is dat veel, 44 procent? Nee, dat is weinig! Maar de hele Holocaust was vreselijk en overlevingspercentages waren helaas vaak nog kleiner dan 44 procent. Het povere Limburgse overlevingspercentage is in Europees en Nederlands perspectief niet slecht. Wij zullen enkele vergelijkingen maken. Nederland (inclusief Limburg) zal worden vergeleken met andere Europese landen en in het bijzonder met België. Vervolgens zal de provincie Limburg worden vergeleken met andere delen van Nederland. Tenslotte concentreren we ons opnieuw op Limburg. Er zal een samenvatting worden gegeven van de Limburgse deportatiegeschiedenis. De overlevingskans voor joden in Limburg zal worden geanalyseerd naar leeftijd en naar nationaliteit van de joden. Ook komen de regionale verschillen binnen de provincie aan de orde, zowel wat betreft overlevingskans voor joden, als wat betreft het aantal opgevangen onderduikers. Die verschillen waren groot en vragen om een verklaring. Een aanzet daartoe zullen wij aan het eind van dit hoofdstuk proberen te formuleren.

Internationaal perspectief

Vergelijken van het aantal en het percentage joodse slachtoffers in verschillende landen is altijd een hachelijke zaak. De Holocaust was geen eenvormig proces in het hele machtsgebied van de nazi's. Die trachtten overal de joden uit te roeien, maar in geen twee landen gebeurde dat op dezelfde manier. De kans voor joden om te overleven was sterk afhankelijk van een aantal politieke, sociale, geografische en militaire factoren. Van groot belang was de door de nazi's toegepaste moordmethode, executies of vergassing. Zeker speelde de weerbaarheid van de joodse bevolking en de mate waarin niet-joden bereid waren hun bedreigde medeburgers te helpen een belangrijke rol. Vaak wordt veel nadruk gelegd op de mate van antisemitisme. De houding van de kerken bepaalde in hoge mate de houding van de bevolking. Hoe beter de joden waren geïntegreerd in de samenleving, des te gemakkelijker zouden zij een onderduikadres kunnen vinden. In landen waar het aandeel van de joden op de totale bevolking klein was, zou het vinden van duikadressen gemakkelijker zijn dan in landen met een relatief grote joodse bevolking. Twee factoren lijken echter vooral van belang. In landen waar de meerderheid van de joden de oorlog overleefde was steeds sprake van goede vluchtmogelijkheden, of er was aan de autochtone bestuurders zoveel autonomie gelaten dat zij in staat waren, als zij dat wilden, de joodse burgers (voor een deel) te beschermen. België was een relatieve uitzondering op die algemene regel. De geschiedenis van de Holocaust in dat land zal in het bijzonder aan de orde komen. Wanneer er niet minstens één uitgesproken 'gunstige factor' aanwezig was, slaagden de nazi's, zoals A.J. van der Leeuw al in 1985 opmerkte, er overal in om de grote meerderheid van de joodse inwoners te vermoorden. Die gunstige factor ontbrak in Nederland.² Het wekt om die reden geen verwondering dat hier de grote meerderheid van de joden werd vermoord.

Wij maken een snelle rondgang door de landen van Europa. De meeste gegevens uit deze paragraaf zijn ontleend aan: Raul Hilberg, *De vernietiging van de Europese joden* en aan Wolfgang Benz, *Dimension des Völkermords*.³ In Duitsland en Oostenrijk overleefde 60 procent van de joden die er in het begin van de jaren dertig woonden, de oorlog. Dat was vrijwel volledig te danken aan het feit dat zij vroegtijdig onder het nazibewind waren gekomen. Het besluit tot de genocide was toen nog niet genomen. Joden werden wel in ernstige mate vervolgd; velen hadden de kans om te vluchten voor de hel losbarstte. Van hen die niet weggingen, overleefden er slechts weinigen.

---

² A.J. van der Leeuw, 'Meer slachtoffers dan elders in West-Europa', in: *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 15 november 1985.

³ Hilberg, *De vernietiging van de Europese joden deel 3*, 1502-1523; en: Wolfgang Benz, *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München 1991); en: Robert Rozett en Shmuel Spector, *Encyclopedie van de Holocaust*, (Kampen 2003); en: Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* (Londen 1982) 242-244.

In de gebieden die tot 1941 deel hadden uitgemaakt van de Sovjet-Unie werden de meeste joden gedood door middel van massa-executies. 1,3 miljoen joden werden op deze manier vermoord, deels door speciale *Einsatzkommandos* die opereerden achter de frontlinies.⁴ In beginsel hadden joden hier weinig kans om te overleven, tenzij het front in hun woongebied zo langzaam vorderde dat zij naar onbezet gebied konden vluchten. Daarom overleefde de meerderheid van de joden uit Estland en de Russische Federatie en daarom ook overleefden slechts weinigen in Letland, Litouwen, Wit-Rusland, Oekraïne, Moldavië en in het door de Sovjet-Unie bezette deel van Oost-Polen, waar joden in sommige regio's als Galicië de grootste bevolkingsgroep hadden gevormd.

De mannelijke joden in het bezette Servië werden in een vroeg stadium van de oorlog door de *Wehrmacht* als gijzelaars geëxecuteerd, als vergelding voor aanslagen op Duitsers door het verzet. De vrouwen en kinderen vonden enige tijd later in eigen land de dood in mobiele gaswagens. Minder dan 20 procent wist te overleven.⁵

De meeste joden in de andere landen werden vermoord in de gaskamer. De joden van Polen verkeerden in de slechtste positie. Zij leefden in hun land als een afzonderlijk volk, zonder veel integratie in de katholieke meerderheid. Zij hadden te maken met een christelijke omgeving waarin veel antisemitisme voorkwam en zij konden niet rekenen op veel steun van de Poolse Katholieke Kerk. Zij vormden een grote bevolkingsgroep, die niet zo gemakkelijk schuil kon gaan in de Poolse bevolking als geheel. Dat hele volk leed onbeschrijfelijk onder de Duitse bezetting en had zelf grote moeite om de oorlog te doorstaan. Polen was aan alle zijden omgeven door gebied onder nazi-bestuur, zodat vluchtmogelijkheden vrijwel ontbraken. Maar vooral was door de Duitsers aan Polen geen enkele autonomie en aan Poolse bestuurders geen enkele invloed gelaten. Het verbaast dan ook niet dat de joden in Polen nauwelijks kansen hadden om de wrede *Operation Reinhard*, het ontruimen van de getto's en het vermoorden van hun bevolking in de gaskamers van Treblinka, Belzec en Sobibor, te overleven.

De regeringen van Roemenië, Hongarije, Bulgarije en Italië hadden, als 'bondgenoten' van Nazi-Duitsland, een bepaalde mate van autonomie. Hetzelfde gold voor de nieuw-gestichte staten Slowakije, Kroatië en Vichy-Frankrijk. De mate van autonomie verschilde per land en veranderde ook met de tijd dat de oorlog duurde. Het lot van de joden uit die landen was voor een belangrijk deel afhankelijk van onderhandelingen die het autochtone bestuur voerde met de Duitsers en van de inhoud van de compromissen die daarbij werden gesloten. Vaak leverde de regeringen van de 'bondgenoten' een deel van de joden in hun machtsgebied uit aan de Duitse gaskamer, in ruil voor de redding van een ander deel. Het autonome Kroatië organiseerde zijn 'eigen' genocide op joden, maar ook op zigeuners en Serviërs. De antisemitische regering van Slowakije stuurde als eerste land haar joden naar Auschwitz. De eveneens antisemitische regering van Vichy-Frankrijk trachtte de Franse joden te redden in ruil voor snelle wegvoering van de joden met een andere nationaliteit; wij komen daar op terug. Roemenië vermoordde zelf de joden in door dit land bezette gebieden, maar spaarde de meeste joden in het vooroorlogse stamland. Bulgarije en Hongarije leverden de joden in de door hen bezette gebieden uit aan de Duitsers in ruil voor de bescherming van de 'eigen' joden, een bescherming waaraan voor de Hongaarse joden een vreselijk einde kwam toen in 1944 het land werd bezet. Italië leverde geen joden uit aan bondgenoot Duitsland, totdat het in 1943 van bondgenoot veranderde in feitelijk bezet gebied. Dat alles resulteerde in sterk uiteen lopende percentages vermoorde joden in de 'autonome' staten: 80 procent in Kroatië, 77 procent in Slowakije, 65 procent in Hongarije, 47 procent in Roemenië, 24 procent in Frankrijk, 13 procent in Italië en 0 procent in het 'oude' grondgebied van Bulgarije. Als dank voor de snelle capitulatie was

---

⁴ Het begrip *Einsatzkommando* was niet specifiek verbonden aan moord op joden. Ook voor diverse andere doelen, en ook in Nederland, zetten de Duitsers *Einsatzkommandos* in.

⁵ Walter Manoschek, *Serbien ist judenfrei. Militärische Besetzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien* (München 1993).

ook aan de Denen enige mate van autonomie gelaten, een speelruimte die door hen werd benut om vrijwel alle joden te beschermen en later op tijd in veiligheid te brengen.

De joden in het door Duitsland bezette deel van Griekenland, vooral in de stad Thessaloniki, werden in overgrote meerderheid vermoord. Joden in het deel van Griekenland dat was bezet door Italië genoten een paar jaar bescherming. Nadat in 1943 de Duitsers het bezettingsbestuur hadden overgenomen, werd toch nog de meesten van hen vermoord. In Noorwegen woonden slechts weinig joden; het land was groot en woest en had een duizenden kilometers lange grens met het neutrale Zweden. Daardoor kon 55 procent van de joden vluchten.

Pim Griffioen en Ron Zeller maakten een vergelijking van de jodenvervolging in Nederland, België en Frankrijk. Wat Frankrijk betreft bleken de meeste door hen onderzochte omstandigheden en factoren niet van doorslaggevend betekenis te zijn om de verschillen met Nederland te verklaren. Betere mogelijkheden om te vluchten vormden een beperkt deel van de verklaring waarom meer Franse dan Nederlandse joden konden overleven. Meer Franse dan Nederlandse joden weigerden zich te laten registreren als jood.⁶ Belangrijker was dat in Frankrijk een autochtone Franse regering bleef bestaan, die zetelde in Vichy, die de 'vrije' zuidelijke helft van Frankrijk kon blijven besturen en tevens zeggenschap hield over een aantal beleidsterreinen in het hele land. 'Vichy' bleef onder meer verantwoordelijk voor de oplossing van het 'joodse probleem' in heel Frankrijk en het bleef zeggenschap behouden over de gehele politie. Voor elke anti-joodse maatregel was de medewerking van de Franse overheid nodig. Die was weliswaar antisemitisch, maar wilde haar soevereiniteit en invloed niet afstaan aan de Duitsers. Er was haar veel aan gelegen om zelf haar eigen antisemitisch beleid te kunnen uitvoeren, zonder tussenkomst van de bezetter. De *Sicherheitspolizei* in Nederland had vrij spel bij de jodenvervolging; in Frankrijk moest zij terdege rekening houden met de Franse regering, die de politietaken in eigen hand wenste te houden. In de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* had de *Sicherheitspolizei* zich in Nederland een krachtig vervolgingsinstrument geschapen, terwijl in Frankrijk voor elke maatregel moest worden onderhandeld. Van groot belang bleek ook het verschil tussen de Joodsche Raad aan Nederlandse kant en de Franse *UGIF (Union Générale des Israélites de France)*. De Nederlandse Raad was volstrekt aan het Duitse bestuur onderworpen en een bruikbaar instrument in handen van de vervolgers. De Franse *UGIF* bleef ondergeschikt aan de Franse autoriteiten en bleek voor de Duitsers als instrument bij de vervolging grotendeels mislukt. Een ander belangrijk verschil tussen Nederland en Frankrijk was de plaats die de jodenvervolging innam in de prioriteitenlijst van het Duitse bestuur. In Nederland had de jodenvervolging bij het hele bestuursapparaat hoge prioriteit: alle instanties werkten eendrachtig samen om de joden zo snel mogelijk uit de samenleving te verwijderen. De verschillende facties binnen het Duitse gezag in Frankrijk (leger, ambassade, SS en burgerfunctionarissen) hadden uiteenlopende belangen en werkten elkaar soms tegen. Deze belangentegenstelling, gevoegd bij de daar weer van afwijkende doelen van de Franse regering, maakten dat over elke maatregel moeizaam compromissen moesten worden gesloten. Uiteindelijk werden de meeste joden met de Franse nationaliteit niet gedeporteerd en werden acties tegen mensen met een niet-Franse nationaliteit vertraagd, waardoor ook van hen velen onderdoken.⁷ Van de Franse joden overleefde 76 procent; van de Nederlandse minder dan 30 procent.

Belangrijk is de vergelijking met België: een buurland en voor Limburg de achtertuin. Vóór de oorlog bestond de joodse bevolking in België uit 65.500 personen. Slechts 4000 van hen hadden de Belgische nationaliteit. De grote meerderheid bestond uit 'vreemdelingen', die in drie achtereenvolgende golven naar België waren gekomen: tussen 1881 en 1907 uit het toen Russische Polen en uit het deel van Galicië dat behoorde bij het Oostenrijks-Hongaarse Rijk, op de vlucht voor de daar heersende pogromsfeer; in de jaren na de Eerste Wereldoorlog uit het herrezen Polen,

---

⁶ Zie ook: Bourdrel, *Histoire des juifs*, 49.

⁷ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 76-79.

opnieuw op de vlucht voor pogroms en extreme armoede; tussen 1933 en 1940 uit Nazi-Duitsland.⁸ Veel Belgische joden hadden ervaring met antisemitische overheden in hun land van herkomst. Ongeveer 10.000 van hen vluchtten in mei 1940 naar Frankrijk of werden door de regering naar dat land geëvacueerd. Enige duizenden van hen werden vanuit Frankrijk naar Auschwitz gedeporteerd. Anderen wisten in Frankrijk of in andere landen de oorlog te overleven. Van de joden die in België bleven of er na een aanvankelijke vluchtpoging naar terugkeerden, werden er duizenden nooit als jood geregistreerd (2000 volgens Maxime Steinberg⁹). Bijna 56.000 kwamen wel in de kaartenbakken van de *Sicherheitspolizei* terecht. Van hen werden er 25.000 naar Auschwitz gedeporteerd (45 procent). Steinberg berekende het totaal aantal Belgische joodse slachtoffers van de Holocaust, inclusief de uit Frankrijk gedeporteerden, op 28.500, ofwel 43 procent van de joden die in 1940 in België woonden.¹⁰ Er was in dit opzicht een groot verschil tussen de beide Belgische taalgebieden: in Antwerpen werd ongeveer 65 procent van de joden vermoord; in Brussel 37 procent.¹¹ Ook binnen België waren dus grote regionale verschillen, een verschijnsel dat we later ook in Nederland zullen zien.

Bij de capitulatie had de naar Engeland uitgeweken regering van België, evenals in Nederland, het landsbestuur overgelaten aan de hoogste ambtenaren, de Secretarissen-Generaal. Zij hadden aan het militair bestuur een constructieve samenwerking en loyale uitvoering van de Duitse bevelen beloofd, op voorwaarde dat de Duitse bevelen niet in strijd zouden zijn met internationale verdragen, zoals het Landoorlogreglement (1907).¹² Bij de Belgen en bij de bezetter had het herstel van de economie de prioriteit. Ten aanzien van de jodenvervolgung besloten de Secretarissen-Generaal dat zij 'passief' de Duitse bevelen zouden uitvoeren, maar geen eigen besluiten op dat gebied zouden nemen.¹³ Omdat de bezetter er veel aan gelegen was de goede samenwerking met de Secretarissen-Generaal te bewaren, waren zij in de beginfase vaak bereid concessies te doen ten gunste van bepaalde groepen joden, zoals personen met de Belgische nationaliteit, kinderen en bejaarden. Het Belgische binnenlandse bestuur slaagde er, meer dan zijn collega's in Nederland, in om gedurende vrijwel de hele bezetting een zekere invloed te behouden, al werd die invloed wel minder met de tijd.¹⁴ Zo konden de Secretarissen-Generaal begin 1941 weigeren om de joden als jood te registreren en een aantal anti-joodse maatregelen uit te vaardigen. De registratie werd toen door de Duitsers opgedragen aan de gemeenten, die deze niet overal even nauwgezet uitvoerden, met het gevolg dat enige duizenden joden in België nooit als jood werden geregistreerd. Sommige anti-joodse verordeningen werden door de Duitsers uiteindelijk zelf uitgevaardigd, zonder medewerking van de Belgische ambtenaren.¹⁵

Veel verantwoordelijkheid kwam te liggen bij de lagere overheden. Daardoor kon er een groot verschil ontstaan tussen het beleid in Antwerpen en dat in Brussel, de twee steden met de grootste joodse bevolking. De burgemeester van Antwerpen voerde over het algemeen de wensen van de Duitsers op het gebied van de jodenvervolgung nauwgezet uit, en nam zelfs initiatieven voordat de Duitsers opdracht hadden gegeven. De burgemeesters van de agglomeratie Brussel en van de Waalse

---

⁸ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolgung*, 161; en : Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking 1880-1944* (Tielt 2000) 6-16.

⁹ Steinberg, *La traque des juifs, deel 1*, 84.

¹⁰ Ibidem, *deel 2*, 259.

¹¹ De cijfers hebben betrekking op de personen die in 1942 als jood waren geregistreerd, en niet alle joden waren dat. Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 647-648. Zie ook: Van Doorslaer, *Gewillig België*, 619. De percentages voor de beide delen van België afzonderlijk zijn minder exact omdat er tijdens de oorlog grote migraties binnen België plaatsvonden.

¹² Ibidem, 324 en 340. Het Landoorlogreglement stelde dat overheden van bezette lande de orders van de bezetter moesten uitvoeren, tenzij deze ingingen tegen de politieke en militaire belangen van het bezette land.

¹³ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolgung*, 300-303.

¹⁴ Ibidem, 518-524.

¹⁵ Van Doorslaer, *Gewillig België*, 263.

gemeenten lagen daarentegen vaker dwars. Zo weigerden de Brusselse burgemeesters in juni 1942 mee te werken aan de verspreiding van de jodenster.¹⁶ Bij de razzia's op joden in augustus en september 1942 konden de Duitsers in Antwerpen rekenen op de inzet van de Belgische politie; in Brussel en Wallonië daarentegen werd die medewerking geweigerd.¹⁷

Ook de bezetter zelf sprak vaak niet uit één mond. In tegenstelling tot Nederland kreeg België een militair bestuur onder leiding van *Militärbefehlshaber* Alexander Ernst von Falkenhausen en diens ondergeschikte *Militärverwalter* Hans Eggert Reeder. Daarnaast vestigde de *Sicherheitspolizei* zich in Brussel onder leiding van Max Thomas. Militair bestuur en *Sicherheitspolizei* hadden, net als in Frankrijk, deels tegengestelde belangen. Voor het militaire bestuur was het belangrijk om een zo goed mogelijke relatie te behouden met het Belgische volk en met het college van Secretarissen-Generaal. Het realiseerde zich dat, wilde het de relatie niet beschadigen, enige toegeeflijkheid moest worden betracht op het gebied van de anti-joodse politiek.¹⁸ Voor de *Sicherheitspolizei* had de discriminatie en later de deportatie van de joden wel een hoge prioriteit.¹⁹

Voor de 'oplossing van het joodse probleem' werden in zowel Nederland als België speciale organisaties in het leven geroepen. In Nederland kon de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* ongestoord haar gang gaan. In België ressorteerde het *Judenreferat*, onder leiding van Kurt Asche, weliswaar onder de *Sicherheitspolizei*, maar deze instantie was op haar beurt formeel weer ondergeschikt aan het militaire bestuur. Het *Judenreferat* had niet de vrije hand bij de anti-joodse politiek en werd soms teruggefloten door het militaire bestuur. De Nederlandse *Zentralstelle* kon de volledig aan haar onderworpen Joodsche Raad inschakelen bij de vervolging. In België bleef de *Association des Juifs en Belgique (AJB)* formeel ondergeschikt aan de Belgische Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken. Ofschoon de *AJB* bereid was tot vergaande collaboratie, kreeg Asche nooit volledig vat op haar. De joodse medewerkers van de *AJB* bleven minder geneigd om alle wensen van de Duitsers zonder meer in te willigen.²⁰

In juli 1942 kreeg de *AJB* opdracht een aparte afdeling op te richten die het vertrek van Belgische joden naar het oosten zou moeten voorbereiden.²¹ Toen werd zij geconfronteerd met grote argwaan van de kant van de joden. Er werden aanslagen gepleegd op haar administratie en haar medewerkers. Die argwaan nam toe als gevolg van de zeer gewelddadige razzia's in augustus en september 1942. De voorbereiding op de deportatie, maar vooral de razzia's, betekenden voor de Belgische joden, evenals voor de niet-joodse bevolking, een definitief keerpunt. Vanaf die tijd doken joden massaal onder en werden ze daarbij op grote schaal door elkaar en door de bevolking geholpen. Zelfs de *AJB* werkte niet meer gewillig mee met de deportatievoorbereiding.²²

Opmerkelijk vroeg in de oorlog, in december 1941, publiceerden twee joodse redacteurs in het verzetsblad *Het Vrije Woord* nauwkeurige feiten over de Holocaust in de Sovjet-Unie. Er was, zo kon men lezen, sprake van het uitmoorden van alle joden van Oost-Europa en van het doel van de nazi's om het Europese jodendom in zijn totaliteit te vernietigen. Het blad zag het als zijn plicht de joodse gemeenschap van België te waarschuwen:

Tracht nu reeds een veilige plaats in een niet-joods tehuis te vinden, alwaar gij op het moment dat uw veiligheid het vereist illegaal kunt verblijven! [...]. Het is hoog tijd dat gij

---

¹⁶ De taak werd toen door de bezetter opgedragen aan de joodse organisatie A.J.B..

¹⁷ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 649-652.

¹⁸ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging*, 199.

¹⁹ Ibidem, 135-139.

²⁰ Ibidem, 200-205.

²¹ Ibidem, 434-436.

²² Ibidem, 423-424.

eindelijk van het lot der Joden in het 'Derde Rijk' en Polen de nodige lessen voor uzelf trekt. Wacht niet totdat het te laat is!²³

In de zomer van 1942 richtten enkele communistische joden, die sterk wantrouwen koesterden jegens de *AJB*, een alternatieve clandestiene joodse hulporganisatie op, het *Comité de Défense des Juifs (CDJ)*. Andere joodse groepen verenigden zich onder de vlag van dit *CDJ*, waarbij ideologische verschillen verdwenen. Bovendien zocht en vond de joodse organisatie aansluiting bij de linkse overkoepelende verzetsorganisatie, het Onafhankelijkheidsfront (OF, of in het Frans: *FI*). De samenwerking tussen joden en niet-joden in het verzet werd verder bevorderd door het feit dat – anders dan in Nederland – de deportatie van joden in tijd samenviel met de wegvoering van Belgische mannen voor dwangarbeid. De belangen van beide groepen liepen dus voor een deel parallel; Belgen beseften eerder en beter dan Nederlanders wat het betekende om te worden vervolgd.²⁴ Er werden in korte tijd een groot aantal onderduikplaatsen gecreëerd. Joodse onderduikers liften als het ware mee met de weigeraars van de arbeidsinzet.²⁵ Overigens was ook nu weer het joodse verzet in Brussel en Wallonië meer actief dan in Antwerpen.

De brute en gewelddadige manier waarop in Antwerpen razia's werden uitgevoerd, betekende ook in die stad het einde van de inzet van de Belgische politie bij acties tegen joden. Het militaire bestuur zag in rap tempo alle medewerking van de Belgische bevolking en overheden in rook opgaan en verbood verdere grootschalige acties tegen joden. De Katholieke Kerk, die gedurende de twee eerste oorlogsjaren nauwelijks tegen de jodenvervolging had geprotesteerd, veranderde haar opstelling. Ofschoon de bisschoppen bleven zwijgen (met uitzondering van de Luikse *monseigneur* Louis-Joseph Kerkhofs) kwam er een grotere bereidheid van christenen om joden te helpen. Het *CDJ* plaatste en verzorgde niet alleen zelf duizenden onderduikers, maar wist ook op een effectieve manier de katholieke bevolking te motiveren om op hulp aan de vervolgdten te bieden. Veel joodse onderduikers vonden een plaats in kloosters, pastorieën en katholieke weeshuizen.

Paul Bronzwaer deed in zijn vergelijkende studie tussen Maastricht en Luik een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de beide steden. In Luik bleek ongeveer 23 procent van de joden te zijn vermoord; in Maastricht 48 procent.²⁶ Hij kwam, evenals Griffioen en Zeller, tot de conclusie dat het grotere aantal overlevenden in Luik voor een belangrijk deel te danken was aan de strijdbaarheid van de Luikse joodse gemeenschap. Veel joodse immigranten hadden uit Oost-Europa hun zionistische of links-revolutionaire levenshouding meegebracht.²⁷ Veel was ook te danken aan de brede steun aan joden die wilden onderduiken. Op de eerste plaats was het eerder genoemde joodse *CDJ* actief. Deze organisatie werd in Luik aangevuld met, en gesteund door, een vroegtijdig opererend netwerk van niet-joden onder leiding van Albert van den Berg. Beide organisaties konden vertrouwen op hulp van de bisschop van Luik en op katholieke instellingen als kloosters en kindertehuizen. In Maastricht hadden de meeste joden geen ervaring met een eerdere bezetting, noch met antisemitisme. Grote joodse zelfhulpgroepen kwamen hier dan ook niet van de grond. Ook was er in de Limburgse hoofdstad minder bereidheid om joden te helpen bij, of te stimuleren tot, onderduik.²⁸

Griffioen en Zeller en Bronzwaer kwamen tot vergelijkbare conclusies. Tussen België en Nederland bestonden veel verschillen: meer Belgische dan Nederlandse joden konden vluchten; er bleef meer

---

²³ 'Oproep aan onze landgenoten van joodsche afkomst of geloofsbelijdenis', in: *Het Vrije Woord*, december 1941, 1-2, zoals geciteerd in: Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 676.

²⁴ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging*, 539-540.

²⁵ Van Doorslaer, *Gewillig België*, 604-605.

²⁶ Wijzelf berekenden een percentage van 52 procent.

²⁷ Van Doorslaer, *Gewillig België*, 1091.

²⁸ Paul Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet. Een comparatief onderzoek naar vijf aspecten van de Duitse bezetting van Maastricht en Luik tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2010).

speelruimte over voor Belgische autochtone bestuurders dan voor hun Nederlandse collega's; de Nederlandse politie kon op grotere schaal worden ingezet dan de Belgische; de Nederlandse *Zentralstelle* werd minder in zijn beleid beperkt door andere Duitse instanties dan het Belgische *Judenreferat*; de Nederlandse Joodsche Raad was een williger instrument in handen van de *Sicherheitspolizei* dan de Belgische *AJB*. Het verschil in overlevingskans voor joden in België/Wallonië/Luik en Nederland/Limburg/Maastricht werd echter vooral veroorzaakt door het verschil in houding van zowel de joodse als de niet-joodse bevolking tegenover de politiek van de bezetter. In het zuidelijke buurland van Limburg was sprake van meer strijdbaarheid en meer weerstand tegen de Duitse maatregelen. In België en speciaal in Wallonië en Brussel, ontstond een houding van verzet, die zijn oorsprong had in delen van de joodse bevolking en die vervolgens niet-joodse groepen beïnvloedde. De kritische en rebelse houding van individuen jegens een criminele overheid vond praktische en morele steun bij anderen, vooral bij sleutelfiguren uit de samenleving. En een kritische samenleving versterkte en bemoedigde op haar beurt individuen die zich wilden verzetten. Individu en samenleving versterkten elkaar in een wederkerig proces, zo men wil in een opwaartse spiraal. Er kon een samenleving ontstaan waar onderduiken en hulp bij onderduiken niet de uitzondering, maar de *norm* was. Dit gebeurde in veel gevallen in Luik en Brussel.

Een dergelijk proces was in Europa eerder uitzondering dan regel. De regel was dat de nazi's in een land of regio waar zij het voor het zeggen hadden, erin slaagden meer dan zeventig procent van de daar wonende joden te vermoorden. Het hoge sterftecijfer in Nederland is niet de uitzondering, maar de regel. Het grote aantal geredden in Wallonië en Brussel is een lichtende uitzondering. De overlevingscijfers van Maastricht en Limburg liggen tussen die van Nederland en Wallonië/Brussel: er werden procentueel meer joden vermoord dan in Brussel, maar minder dan in Nederland als geheel. Als we uitgaan van de premisse dat Nederland binnen het machtsgebied van de nazi's eerder regel dan uitzondering was, dan moet worden verklaard waarom er in Limburg meer joden werden gered dan elders in Nederland. Ook moeten we onderzoeken of er wellicht binnen de provincie nog verschillen zijn aan te wijzen tussen afzonderlijke regio's en hoe die zijn te verklaren.

Limburg en de rest van Nederland

Marnix Croes en Peter Tammes probeerden de regionale en lokale verschillen in overlevingskans binnen Nederland te verklaren. Zij vergeleken een groot aantal sociale variabelen en toetsten deze statistisch in een multifactoriële analyse. Zij vonden op deze manier een statistisch verband met de radicaliteit en activiteit van de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* in welks ambtsgebied de gemeente lag. Ook de leeftijd van de joden was van belang: hoe hoger de leeftijd, des te meer kans joden hadden om te overleven. Gemengde huwelijken vergrootten de overlevingskans voor joden eveneens. Hetzelfde bleek te gelden voor het percentage gedoopte joden. Het meeste verrassend was het verband tussen de overlevingskans van joden en de kerkelijk-religieuze overtuiging van de niet-joodse bevolking. Tegen de verwachting in was het aantal overlevende joden groter in gemeenten met een groot percentage rooms-katholieken en kleiner bij een groot percentage gereformeerden, terwijl er geen verband was met het percentage Nederlands-hervormden.²⁹

De auteurs beklemtonen dat de *Sicherheitspolizei* minder strak centraal werd aangestuurd dan vaak wordt gedacht en dat *Aussenstellen* een behoorlijke mate van autonomie hadden bij de jodenvervolging. De activiteit en de radicaliteit van de zes *Aussenstellen* verschilden; dit leidde tot verschillen in het aantal opgespoorde onderduikers en bijgevolg in het aantal slachtoffers van de Holocaust. De jacht op onderduikers was in Limburg minder intensief en vooral minder effectief dan in een aantal andere delen van Nederland. Landelijk werd 30-40 procent van alle joodse

---

²⁹ Croes en Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'*, 511-535.

onderduikers gearresteerd; in Limburg was eerder sprake van ruim tien procent.³⁰ De onderzoekers baseerden zich bij hun vergelijking op het aantal 'strafgevallen' dat vanuit de ambtsgebieden van de verschillende *Aussenstellen* Westerbork werd binnengebracht. De veronderstelling was dat een strafgeval gewoonlijk een opgespoorde onderduiker was. Vanuit die benadering lijkt het aantal gearresteerde onderduikers in Limburg buitengewoon klein. Slechts 52 van de 7841 door Croes en Tammes geregistreerde strafgevallen was afkomstig van de *Sicherheitspolizei* van Maastricht; tien van hen waren Limburgers, 42 waren afkomstig van buiten de provincie.³¹ De kans voor onderduikers in Limburg om te worden gearresteerd was inderdaad kleiner dan elders, maar de verschillen waren ook weer niet zó groot als de onderzoekers stellen. Uit gegevens uit Limburgse bronnen leidden wij af dat er in de provincie ongeveer 270 joden werden gearresteerd, ruim zeventig Limburgers en bijna tweehonderd niet-Limburgers. Dit getal is wezenlijk groter dan het genoemde getal van 52. Deze constatering blijft geldig, ook als we rekening houden met het feit dat veel arrestaties in het noorden van de provincie te schrijven zijn op conto van de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch. Maar ook wij vonden dat de kleinere effectiviteit van de *Aussenstelle* Maastricht één der oorzaken is waarom joden in Limburg een grotere kans hadden om te overleven dan elders in het land. Had de *Sicherheitspolizei* in Limburg dezelfde arrestatie-ijver aan de dag gelegd als in bijvoorbeeld Groningen of Den Haag, dan zouden niet 70 van de 400 Limburgse joden die binnen de eigen provincie waren ondergedoken, zijn gearresteerd, maar misschien tweemaal zoveel. Daardoor zou het aantal joden dat de oorlog had overleefd vijf procent lager zijn uitgevallen dan nu feitelijk het geval is. Een belangrijk deel van het verschil van Limburg met de rest van Nederland lijkt daardoor te zijn verklaard.

Een paar factoren, belangrijk om de lokale verschillen in overleving te verklaren, zijn naar mijn idee bij Croes en Tammes onderbelicht gebleven. Ook als alle door hen onderzochte variabelen gelijk zouden zijn, zou het overlevingspercentage tussen twee gemeenten sterk kunnen verschillen als gevolg van keuzes van één of een klein aantal mensen in die plaats. Een relatief kleine groep mensen kan veel invloed hebben op de hele samenleving: het individu doet ertoe. Dit soort effecten is moeilijk te vangen in statistische regressies, zoals Croes en Tammes toepassen. Hiervoor is een nauwkeurige beschrijving van de geschiedenis nodig op lokaal niveau. Wat wel getoetst *had kunnen* worden, maar feitelijk door de auteurs onvoldoende in de analyse is betrokken, is de manier waarop de arrestaties en de daarop volgende deportaties op verschillende plaatsen werden uitgevoerd. Het moet verschil hebben uitgemaakt of joden een opdracht kregen om zich op een bepaalde plaats zelf te melden voor vertrek 'naar het Oosten', of dat zij op een voor hen onverwacht moment uit hun huizen werden opgehaald. De arrestaties, zo hopen wij aan te tonen, verliepen in Limburg anders dan op veel andere plaatsen in Nederland. Daarom zullen we eerst een paar andere Nederlandse gebieden waarover informatie beschikbaar is, de revue laten passeren. De meeste lokale publicaties over de jodenvervolging bevatten helaas weinig gegevens over het patroon van deportaties. Er zijn gelukkig een aantal uitzonderingen, die toch enige conclusies mogelijk maken.

Noord-Brabant

De jodenvervolging in de provincie Noord-Brabant, in het ambtsgebied van de *Aussenstelle* 's-Hertogenbosch, verliep in grote lijnen op dezelfde manier als in Limburg. Zij wordt op dit moment diepgaand bestudeerd door collega Ruud Weissmann. Ook in Brabant vonden drie grote acties plaats: een oproep van mensen jonger dan 60 jaar op 28 augustus 1942, drie dagen later dan in Limburg; een ophaalactie uit de woningen op 11 november; en begin april 1943 de 'verhuizing' van alle resterende joden naar Vught. Er lijken ook drie verschillen te bestaan met Limburg. De *Aussenstelle* Den Bosch riep aan de vooravond van de grote actie in augustus 1942 de burgemeesters

---

³⁰ Houwink ten Cate spreekt van 33 procent gepakte onderduikers in Nederland. Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 124. Croes en Tammes zelf noemen een percentage van meer dan 40 procent. Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 192-196.

³¹ Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 200.

en politiegezagsdragers bijeen om de uitvoering ervan te bespreken en te coördineren.³² Een dergelijk overleg lijkt in Limburg niet te hebben plaatsgehad. Een tweede verschil was dat in Noord-Brabant meer dan in Limburg mannen werden opgeroepen voor de joodse werkkampen binnen Nederland. Alleen al in de stad Den Bosch waren er dat 26 in de zomer van 1942. Alle gezinsleden van mannen in de werkkampen werden in één grote razzia op 2 en 3 oktober opgehaald. Dat betrof in Noord-Brabant een veel groter aantal personen dan in Limburg, eveneens 26 in alleen Den Bosch.³³ En als derde verschil met Limburg werden bij de razzia van november 1942 in Brabant, in tegenstelling tot Limburg, ook personen ouder dan 60 jaar gearresteerd. De verschillen tussen Brabant en Limburg waren echter relatief klein; de kans om de oorlog te overleven was in Noord-Brabant vergelijkbaar met Limburg. Croes en Tammes berekenden voor Noord-Brabant 48,1 procent overlevenden en voor Limburg 48.8 procent.³⁴

De drie noordelijke provincies

In Groningen, Friesland en Drenthe was het overlevingspercentage lager dan het landelijk gemiddelde: ruim 22 procent. Van gemeenten met minstens honderd joodse inwoners liggen de negen, die het hoogste percentage slachtoffers te betreuen hadden, alle in de drie noordelijke provincies. In alle gemeenten in die regio met meer dan vijftig joodse inwoners, met uitzondering van het Groningse Haren, was het percentage overlevenden lager dan 35 procent.³⁵ Dat was voor een deel te wijten aan de *Aussenstelle* Groningen, wier ambtsgebied deze drie provincies omvatte. Deze *Aussenstelle* was, wat betreft de opsporing van joodse onderduikers, volgens Croes en Tammes, de meest radicale en één der meest actieve afdelingen van de *Sicherheitspolizei*.³⁶ Maar het belangrijkste verschil met de rest van Nederland lijkt toch te zijn dat in de drie noordelijke provincies meer mannen werden opgeroepen voor de werkkampen dan in de rest van Nederland. Dat bracht met zich mee dat mensen hier werden gearresteerd volgens een geheel ander patroon. Enkele lokale studies werpen licht op dit gegeven.

T.J. Rinsema maakte een zeer gedetailleerde studie van de Jodenvervolging in de stad Meppel in Drenthe.³⁷ Omdat deze studie ook nauwkeurig inzicht geeft in het tijdstip en de manier waarop de Meppelse joden werden gedeporteerd, maakt zij een goede vergelijking mogelijk met de situatie in Limburg en biedt zij ook inzicht in de verschillen in overleving met Limburg. Tot aan het begin van de deportaties verliep in Meppel de jodenvervolging op vrijwel dezelfde wijze als in de Limburgse gemeenten. In juni/juli 1942 kreeg ook de burgemeester van Meppel opdracht om een nieuwe inventarisatie te maken van alle joodse inwoners voor de *Zentralstelle*. Ongeveer in diezelfde tijd werden – en hier ziet men grote verschillen met Limburg – grote aantallen mannen uit Meppel voor de joodse werkkampen geselecteerd. Tussen 20 juli en 15 augustus werden vrijwel alle mannen van 18 tot 65 jaar opgeroepen. Het betrof in Meppel 75 personen op een joodse bevolking van totaal ruim 250 personen. In diezelfde periode werden in Limburg geen joden in de werkkampen geplaatst. Het kleine aantal Limburgers dat toch in een werkkamp terecht kwam, een tiental slechts, kwam daar pas in september 1942. Dat was slechts enkele weken vóór alle werkkampen op 2 oktober werden leeggehaald en *nádat* de ‘reguliere’ deportaties al waren begonnen. De mannen uit Meppel gingen

---

³² Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 452.

³³ Gegevens in 2012 mondeling verkregen van R. Weissmann, met dank aan de onderzoeker.

³⁴ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 39. Wijzelf vonden, via onze rekenmethode voor Limburg een overlevingspercentage van 44. De verschillen met Croes en Tammes zijn grotendeels te verklaren uit de rekenmethode: zo werden door de genoemde auteurs mensen die thuis overleden aan een natuurlijke dood gerekend bij de ‘overlevenden’, en door hen werden enkele belangrijke groepen, zoals de joden van Sittard, die in grote meerderheid omkwamen, niet in de berekening meegenomen. Wellicht zijn in Brabant dezelfde afwijkingen aantoonbaar.

³⁵ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 39.

³⁶ Ibidem. 242-248.

³⁷ T.J. Rinsema, *Joden in Meppel 1940-1945* (Zutphen 2004).

naar de werkkampen vóór het begin van de deportaties. Van hen werd een eerste groep in de loop van augustus, vanuit werkkamp Linde, via Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd. De overigen werden op 2 oktober, bij de totale ontruiming van de werkkampen, overgebracht naar Westerbork. In heel Nederland werden toen de gezinnen van de mannen uit de werkkampen opgehaald en overgebracht naar Westerbork of Vught. In de provincie Drenthe, en dus ook in Meppel, werd aan deze ophaalactie op een eigen manier vorm gegeven. In de nacht van 2 op 3 oktober werden *alle* Drentse joden in één nachtelijke razzia gearresteerd. Er was geen sprake van een oproep om zich te melden. De actie was slechts bij een kleine groep ingewijden bekend. Het hele politieapparaat van Drenthe werd hierbij ingezet. Alle agenten werden in de avonduren van 2 oktober opgeroepen voor een hun onbekende opdracht en met broodjes en koffie op het politiebureau afgezonderd van de buitenwereld. Om 24 uur begon de razzia. Ook joodse gezinnen waarvan niemand in de werkkampen verbleef, werden opgehaald. De meeste *Sperren* werden gelijktijdig vervallen verklaard. Ook bejaarden werden meegenomen. Op deze manier kreeg de politie vrijwel de hele joodse bevolking van Meppel in één nacht in handen. Bijna alle 180 joden die op dat moment nog in Meppel verbleven, kwamen op dezelfde dag als de mannen uit de werkkampen in Westerbork aan. Vervolgens verdwenen de meesten naar Auschwitz in de treinen die uit Westerbork vertrokken in oktober en november.

Dit beeld is totaal anders dan in Limburg. Voor de grootste wegvoering uit Limburg, die van 25 augustus 1942, ontvingen de joden een dag tevoren een oproep om zich 'vrijwillig' te melden in Maastricht. Velen deden dat niet; anderen maakten gebruik van de mogelijkheid om vrijgesteld te worden wegens ziekte van zichzelf of een familielid. Ouderen kregen toen geen oproep. Dit was de reden dat er op 25 augustus minder dan 300 van de 600 opgeroepen personen daadwerkelijk naar Westerbork vertrokken. De 'verhuizing' van de laatste Limburgse joden in april 1943 naar Vught was eveneens tevoren aangekondigd. In die tijd was er bovendien veel meer bekend over het lot van gedeporteerden en slechts ruim 200 van de 500 personen die daartoe verplicht waren, meldden zich in het Brabantse kamp. Dit verschil in het patroon van de wegvoeringen verklaart ruimschoots waarom procentueel meer dan tweemaal zoveel Limburgse als Meppelse joden de oorlog overleefden.

Evenals Meppel behoorde Leeuwarden tot het ambtsgebied van de *Aussenstelle* Groningen. Ook uit de Friese hoofdstad werden, in tegenstelling tot uit Limburg, veel joden naar de werkkampen gestuurd. Ook in Leeuwarden werden op 2 oktober, bij de opheffing van de werkkampen, de gezinsleden van de mannen opgehaald en naar Westerbork gebracht. In tegenstelling tot in Meppel beperkte deze razzia zich in Leeuwarden inderdaad tot de gezinnen van de mannen die in de kampen zaten. De overige joden van de stad werden gearresteerd bij diverse gelegenheden tussen oktober 1942 en april 1943. Van de joden in Leeuwarden overleefde ongeveer 30 procent, minder dan in Limburg en Noord-Brabant, maar meer dan in Meppel. Ook dit lijkt verklaard door een verschil in het arrestatiepatroon.³⁸

Overijssel en Gelderland

De provincies Overijssel en Gelderland vormden samen het ambtsgebied van de *Aussenstelle* Arnhem. De joden in deze provincies werden vroegtijdig slachtoffer van razzia's op joodse mannen in september en oktober 1941. Hierbij werden 103 mannen in Twente en enige weken later 70 in Gelderland gearresteerd. Zij kwamen allen om in Mauthausen. Ook werden uit beide provincies veel mannen opgeroepen voor de joodse werkkampen. Paradoxaal genoeg vormde de vroege razzia's in Twente en Gelderland, en de wegvoering van de mannen naar de werkkampen een deel van de verklaring voor de relatief hoge overleving in sommige plaatsen in de regio. Volgens berekeningen van Croes en Tammes overleefde in Gelderland 39 procent van de joden en in Overijssel 43 procent. Dat is iets minder dan in de zuidelijke provincies, maar meer dan in Nederland als geheel. Juist in

---

³⁸ H. Beem, *De Joden van Leeuwarden. Geschiedenis van een joods cultuurcentrum* (Assen 1974) 266-272.

deze regio bestonden echter grote verschillen tussen de afzonderlijke gemeenten. Enerzijds overleefden van een aantal grote gemeenschappen als Nijmegen en Zutphen minder dan 30 procent, in Winterswijk en Oldenzaal zelfs minder dan 20 procent. Aan de andere kant wisten in Enschede (52 procent), Hengelo (50 procent), Ede (65 procent), Tiel en Rheden (71 procent) de meeste joden juist wel te overleven.³⁹

In de beide provincies vonden twee grote razzia's plaats. Op 2 oktober 1942 werden de gezinnen van de vele mannen in de werkkampen opgehaald. Er was daarna een grote razzia op 17 november. Deze laatste was grondig voorbereid; bijna alle joden uit beide provincies zouden die dag naar Westerbork moeten worden overgebracht. De Procureur-Generaal van Politie te Arnhem ontbood daartoe alle burgemeesters en politiegezagsdragers op 16 november op zijn kantoor om een geheime opdracht te bespreken. Tijdens deze bespreking gaven enkele aanwezigen te kennen dat zij ernstige gewetensbezwaren hadden tegen de opdracht en bijgevolg niet zouden meewerken. Dat deden de burgemeesters van Ermelo en Borculo. Dat deden ook de politiechefs van Rheden en Tiel. De handelwijze van korpschef J.S. de Jong van Tiel werd in detail beschreven door Tjeerd Vrij.⁴⁰ De Jong weigerde niet alleen medewerking aan de razzia, maar liet via een ondergeschikte en de vertegenwoordiger van de Joodsche Raad alle joodse families waarschuwen. Zij kregen het advies om te zorgen voor een medische verklaring, waaruit moest blijken dat één der leden van het gezin ernstig ziek was en niet vervoerd kon worden. Alle huisartsen in Tiel gaven hun medewerking en schreven merendeels verzonden medische attesten uit. Het gevolg was dat op de bewuste dag slechts één joodse vrouw werd meegenomen. In Tiel overleefden uiteindelijk 71 procent van de joden de oorlog.

De Jodenvervolging in Denekamp in Overijssel is bestudeerd door Coen Hamers.⁴¹ Uit Denekamp werden, zoals ook elders in de provincie, vrijwel alle mannelijke joden tussen 18 en 65 jaar opgeroepen voor de werkkampen. De gezinsleden van de mannen in de werkkampen werden gearresteerd op 2 en 3 oktober. Alle andere joodse bewoners werden in de bovenvermelde nachtelijke razzia van 17 op 18 november 1942 opgehaald. Hier was geen politiechef De Jong. De meeste joden werden door de razzia verrast. Slechts 28 procent van de Denekampse joden overleefden de oorlog. Dit lijkt verklaard door het onverwachte plotselinge karakter van de arrestaties.

Marjolein Schenkel maakte in haar boek over Twente met goede argumenten duidelijk waarom in de Twentse steden Enschede en Hengelo meer dan de helft van de joden de oorlog kon overleven.⁴² Twente was zwaar getroffen door de razzia van 13 en 14 september 1941. Ook uit Twente werden veel mannen opgeroepen voor de joodse werkkampen. In Hengelo ontstond, na de schok van de razzia van september, een goede en vruchtbare samenwerking tussen burgemeester J. van der Dussen en politiechef C.W. van Veen, die beide niet actief wensten mee te werken aan verdere anti-joodse maatregelen. Zij vervulden, als vooraanstaande leden van de samenleving, een belangrijke voorbeeldfunctie, waardoor in Hengelo een maatschappelijk klimaat kon ontstaan, gericht op hulp aan joden. Het resultaat was dat de meeste joden bij de razzia in november al bleken te zijn ondergedoken. De helft van de joodse bevolking van de stad zag de bevrijding.

Enschede kende een soortgelijke ontwikkeling, maar met andere personen in de hoofdrol. Ook hier maakte de schok door de razzia het beste los onder de bevolking. Vooreerst vormde zich al zeer vroeg een groep rond de persoon van dominee Leendert Overduin die joden stimuleerde tot, en hielp bij, de onderduik. Al op 15 september 1941, twee dagen na de razzia, was Overduin aanwezig

---

³⁹ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 39.

⁴⁰ Tjeerd Vrij, *Bittere Tranen. Jodenvervolging in Tiel en omgeving* (Tiel 2010).

⁴¹ Coen Hamers, *Gedenkboekje Joodse gemeenschap* (Denekamp 2008).

⁴² Marjolein Schenkel, *De Twentse paradox. De lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Enschede 2003).

bij een overleg tussen de geestelijken van Enschede waarbij de ontstane situatie werd besproken. Op 21 september hield hij een preek waarin hij zei: 'Wij leven in een wereld waarin op openlijke en grove wijze de rechteloosheid ons tegenslaat. Wij leven in een wereld waarin het sadisme vrij spel lijkt te hebben.' Overduin begon zelf onderdak te bieden aan joden en verzamelde een groep van vijftig personen om zich heen die hem hielpen. Hij zocht ook contact met de Joodsche Raad, in de persoon van Gerard Sanders, de secretaris.⁴³ Joden in Enschede konden op deze manier een jaar eerder dan elders in Nederland een beroep doen op hulp, wanneer zij wilden onderduiken. Uiteindelijk bood de groep-Overduin hulp aan duizend joodse onderduikers.⁴⁴ Men had ook contacten in het gemeentehuis van Enschede, waardoor men op de hoogte was van voorgenomen acties tegen joden. Er kwam steun van politiechef Tjeerd van der Wal, die in zijn corps een verzetsgeest stimuleerde, waardoor bij de razzia's slechts een klein deel van de beoogde slachtoffers werd gearresteerd. Toen de gezinnen van de mannen in de joodse werkkampen op 2 oktober 1942 werden opgehaald, bleken veel joden 'niet thuis' te zijn. Bij de grote razzia op 17 november trof de politie minder dan de helft van de mensen thuis.⁴⁵

Het gevolg was dat ruim de helft van de joden van Hengelo en Enschede de oorlog overleefde. Dit relatief gunstige cijfer lijkt hier niet het gevolg van de manier waarop de arrestaties werden uitgevoerd, maar van het vroegtijdig ontstaan van een samenleving die geneigd was tot verzet tegen de Duitse maatregelen en tot hulp aan de bedreigde stadsgenoten, een samenleving die een voorbeeld nam aan een relatief klein aantal sleutelfiguren uit hun midden. Een overeenkomst met de situatie in Wallonië, waarvan hierboven sprake was, dringt zich op. En eveneens een overeenkomst met een aantal plaatsen in Limburg, die nog aan de orde zullen komen.

Zeeland

In het onderzoek van Croes en Tammes bleek dat de kans voor joden om de oorlog te overleven van alle provincies het grootste was in Zeeland. Volgens het overzicht van genoemde auteurs overleefde 55.8 procent van de 174 Zeeuwse joden.⁴⁶ Echter Zeeland week in veel opzichten sterk af van andere provincies. Op de eerste plaats waren de joodse gemeenschappen van Zeeland in omvang zeer klein: de grootste, die van Middelburg, telde slechts 54 personen. De Zeeuwse joden waren zeer welvarend. Verder suggereert het relatief grote aantal 'half-joden' (23 in Middelburg; 67 in Zeeland) dat er waarschijnlijk ook veel joden gemengd gehuwd waren en om die reden de oorlog overleefden. Ook maakten relatief veel Zeeuwen deel uit van de groep bevoorrechte joden, die op voorspraak van de Secretarissen-Generaal Frederiks en Van Dam waren geïnterneerd in het kasteel De Schaffelaar in Barneveld. Zij 'dankten' deze voorkeursbehandeling aan het feit dat Frederiks, die zelf uit Middelburg afkomstig was, hen persoonlijk kende. De voornaamste reden om Zeeland niet te betrekken in een regionale vergelijking van de Holocaust is het feit dat alle Zeeuwse joden de provincie hadden moeten verlaten vóór het begin van de deportaties naar Westerbork, op 24 maart 1942. Dat maakte deel uit van een actie die beoogde de kustgebieden te 'zuiveren van joden'. De Zeeuwen werden gedwongen te verhuizen naar Amsterdam; hun latere deportatie naar de kampen vormde een klein onderdeel van de massale wegvoeringen uit de hoofdstad.⁴⁷

Utrecht

---

⁴³ De Joodsche Raad stimuleerde joden om onder te duiken, en hielp bij de financiering. Dat gebeurde met medeweten van de voorzitter Sigmund Menko, maar deze gaf zelf geen adviezen. Dat liet hij over aan zijn secretaris Gerard Sanders, die ook contactpersoon was met Overduin en zijn groep. Zie: Schenkel, *De Twentse paradox*, 86-89.

⁴⁴ Twente was te klein geworden om allen onder te brengen, en dus zocht en vond Overduin elders onderduikadressen, ook in Limburg, via Herman Hellenbrand uit Heerlen-Molenberg.

⁴⁵ Schenkel, *De Twentse paradox*, 70-73 en 86-89.

⁴⁶ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 39.

⁴⁷ L.W. de Bree, *Zeeland 1940-1945, deel 1* (Middelburg 1979) 289-304.

Anders is het gesteld met de provincie en de stad Utrecht. Ook hier was de overlevingskans voor joden groter dan in Limburg: 51 procent van de 3800 joden in de provincie, 46 procent van de 1900 in haar gelijknamige hoofdstad wist de oorlog te overleven.⁴⁸ Utrecht behoorde tot het gebied dat viel onder de *Aussenstelle* Amsterdam. Croes en Tammes wijdden in hun boek een *case study* aan de overlevingskansen van joden in de provincie Utrecht. In Utrecht waren veel collaborateurs: de stad werd door Croes en Tammes aangeduid als de 'hoofdstad van de NSB'. Als enige gunstige factor, waardoor meer joden konden overleven, vermeldden zij de lage effectiviteit van het opsporingsapparaat. Dit kon slechts 250 van de 2000 Utrechtse onderduikers opsporen en arresteren. De oorzaak hiervan was gedeeltelijk gelegen in de houding van de politieambtenaren. Na het verbod van de bisschoppen om hulp te verlenen bij de arrestatie van joden, weigerden 180 Utrechtse agenten verdere medewerking. Ook na dreigementen van de kant van de Duitsers verkozen 23 politiemensen de onderduik boven gehoorzamen. Degenen die wel toegaven, zullen hun werk met weinig overtuiging hebben gedaan. De aanwezigheid in de stad van de strijdbare aartsbisschop Jan de Jong kan een rol hebben gespeeld bij de houding van de politie. De meeste arrestaties van onderduikers werden in Utrecht verricht door een speciale afdeling van de Recherche, de Centrale Controle (CC). Maar ook binnen dit corps was de medewerking niet volledig. Sommige medewerkers van de CC speelden een dubbelrol; zij lieten – soms tegen betaling – joden ontsnappen of zagen met opzet ondergedoken kinderen 'over het hoofd'. Toen in september 1944 deze praktijken door de *Sicherheitspolizei* werden ontdekt, voerde deze daarna de meeste arrestaties zelf uit. Zij slaagde erin nog honderd onderduikers op te pakken, maar de meeste van hen konden niet meer naar Auschwitz worden gedeporteerd en werden bevrijd in Westerbork.⁴⁹

Croes en Tammes geven geen informatie over het patroon van de arrestaties en de wegvoering uit Utrecht. Daaraan wordt wel aandacht besteed door C. van Dam in zijn studie over de jodenvervolging in de stad Utrecht, en door A. J. van der Leeuw in zijn boek over Utrecht in oorlogstijd.⁵⁰ Een nadeel van Van Dam is echter dat deze zich vrijwel geheel baseert op de archieven van de Nederlands Israëliëse Gemeente Utrecht (NIGU). De archieven van de burgerlijke gemeente Utrecht en van de politie zijn niet in het onderzoek betrokken. Het verslag van Van der Leeuw is wel gebaseerd op de burgerlijke archieven, maar niet geannoteerd. Toch is het mogelijk uit beide publicaties het verloop van de arrestaties in Utrecht te reconstrueren. In februari 1942 werd een groep in Utrecht wonende joodse vluchtelingen overgeplaatst naar het vluchtelingenkamp Westerbork. Op 16 augustus werd een grote groep joden jonger dan 60 jaar per brief opgeroepen om zich twee dagen later te melden op een verzamelplaats in de stad. Op 25 augustus – en daarin ligt een groot verschil met Limburg – werd op dezelfde manier een groep ouderen opgeroepen. In de nacht van 2 op 3 oktober werden ook in Utrecht de gezinnen van de mannen in de joodse werkkampen opgehaald. De laatste groep joden moest vóór 22 april de stad verlaten, en 'verhuizen' naar kamp Vught, toen ook de provincie Utrecht *judenfrei* werd gemaakt.

Voorzichtig concludeer ik dat er een aantal verrassende overeenkomsten bestond tussen enerzijds het patroon van de wegvoeringen uit Utrecht en anderzijds dat uit Limburg en Noord-Brabant. De wegvoeringen uit de stad Utrecht vonden, evenals die in de zuidelijke provincies, plaats na een paar grote massa-arrestaties die tevoren waren aangekondigd. Er was in Utrecht nooit – met uitzondering van de arrestatie van de gezinnen van de mannen in de werkkampen – sprake van grote, onaangekondigde nachtelijke razzia's. Vrijwel alle joden hadden een (korte) tijd om te beslissen of zij zouden gehoorzamen of onderduiken.⁵¹ De gegevens van genoemde studies werpen ook licht op een andere overeenkomst tussen Utrecht en Limburg. Waar landelijk jonge kinderen juist de kleinste

---

⁴⁸ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 40-41.

⁴⁹ Ibidem, 447-486.

⁵⁰ C. van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht. De joodse gemeenschap in de stad Utrecht 1930-1950* (Utrecht 1985); en: A.J. van der Leeuw et al., *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht 1995) 37-41.

⁵¹ Van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht*, 90-98.

kans hadden om de oorlog te overleven, is het in Limburg en in Utrecht precies omgekeerd.⁵² In beide provincies was het grootste percentage overlevenden in de groep jonger dan 10 jaar. Wanneer mensen de kans hadden om te beslissen, zo zou men kunnen denken, werd het eerst gekozen voor de veiligheid van de kinderen. In elk geval zou het zeer de moeite waard zijn om deze veronderstelling in een nieuwe studie te toetsen.

Het arrestatiepatroon was natuurlijk niet de enige factor van belang. Ook binnen de provincie Utrecht bestonden grote lokale verschillen in het percentage overlevenden, terwijl de hele provincie viel onder dezelfde *Aussenstelle* en waarschijnlijk volgens hetzelfde patroon is behandeld door de Duitsers. In Baarn overleefde 61 procent van de 119 joden, in Zeist 67 procent van de 229. Aan het andere eind van het spectrum staat Jutphaas met 36 procent overlevenden van zijn 52 joodse inwoners.⁵³ Ook hier kunnen individuen en lokale factoren een rol hebben gespeeld.

Wat is de conclusie uit de voorafgaande rondgang door de *Mediene* van het Nederlandse jodendom? De jodenvervolging in Nederland had hoge prioriteit voor alle instanties van de Duitse bezetter. In Nederland ontbrak een goede mogelijkheid voor joden om te vluchten. Ook ontbrak het de autochtone bestuurders en ambtenaren aan invloed om een deel van de joden voor deportatie te behoeden. De overlevingskansen voor joden waren in Nederland als geheel dan ook klein. De bezetter slaagde erin om de overgrote meerderheid van de joden in Amsterdam en in de meeste andere plaatsen in het westen en noorden van Nederland in handen te krijgen. Er zijn echter ook een aantal voorbeelden van plaatsen met meer overlevenden: de provincies Utrecht, Noord-Brabant en Limburg en sommige gemeenten in Overijssel en Gelderland. Van lang niet alle gemeenten is een geschiedschrijving beschikbaar die gebruikt kan worden om de verschillen in overlevingskansen te verklaren. Van een aantal is die er wel. Vergelijken van deze lokale geschiedenissen leidt tot belangrijke bevindingen. Op de eerste plaats is het zeker dat de *Aussenstelle* Maastricht minder effectief was bij de opsporing van onderduikers dan de andere *Aussenstellen*. Croes en Tammes hadden het reeds eerder gesignaleerd; ons eigen onderzoek bevestigt dit, zij het dat het verschil tussen Maastricht en de andere *Aussenstellen* minder extreem lijkt dan Croes en Tammes suggereerden. Verder speelde het patroon volgens welk de arrestaties van joden plaatsvonden, een grote rol. Daar waar vrijwel alle joden bij één of enkele onverwachte massa-arrestaties werden opgepakt, hadden zij minder kans om te overleven dan op plaatsen waar de meesten tevoren een oproep kregen voor vertrek naar Westerbork of voor 'verhuizing' naar Vught. In Groningen, Friesland en Drenthe werden de meeste (in Meppel vrijwel alle) joden gearresteerd tijdens één grote nachtelijke razzia in de nacht van 2 op 3 oktober 1942, een razzia die samenviel met de totale liquidatie van de joodse werkkampen in Nederland. In Overijssel en Gelderland was in hoofdzaak sprake van twee van dergelijke razzia's: één op 2 oktober gericht op de gezinsleden van de mannen in de kampen en één op 17 november waarbij de meeste overige joden werden gepakt. In Utrecht werd slechts een klein deel van de joden bij nachtelijke razzia's gearresteerd. In Noord-Brabant en Limburg vond één razzia plaats, op 10 en 11 november. Maar deze werd voorafgegaan en gevolgd door arrestaties en wegvoeringen die tevoren wel waren aangekondigd: op 25 augustus (Limburg) en 28 augustus (Noord-Brabant) moesten de meeste jongeren zich, één dag nadat hun daarvoor een oproep was uitgereikt, melden op verzamelpunten voor vertrek naar Westerbork; pas in een vrij laat stadium, begin april 1943, kregen de ouderen en zieken de aanzegging dat zij vóór 10 april moesten 'verhuizen' naar Vught. In augustus 1942 hadden joden uit de beide zuidelijke provincies kansen om zich aan deportatie te onttrekken, niet alleen omdat ze tevoren werden opgeroepen voor 'arbeidsverruimende maatregelen', maar ook doordat toen nog velen om gezondheidsredenen uitstel konden krijgen. Van 196 personen van wie wij hebben kunnen achterhalen dat zij op 25 augustus waren opgeroepen, maar om uiteenlopende redenen die dag niet naar Westerbork vertrokken, overleefden er 117 de oorlog. Dat is zestig procent. En ook van degenen die in april 1943

---

⁵² Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 462-464.

⁵³ *Ibidem*, 41.

naar Vught moesten vertrekken, overleefden er relatief veel. In die dagen was al meer bekend over het lot van de gedeporteerden dan in de maanden augustus tot november daaraan voorafgaande. Toen de gedwongen verhuizing naar Vught werd aangekondigd, woonden er nog ongeveer 500 joden legaal in Limburg. Van hen werden er echter niet meer dan 220 in Vught ingeschreven. Van de 280 overigen waren de meesten ondergedoken en de meerderheid van deze onderduikers overleefde de oorlog.

Wij stuitten op twee belangrijke factoren die belangrijk zijn om lokale en regionale verschillen in overleving te verklaren: de mate van activiteit van de *Sicherheitspolizei* en het patroon van het arrestatieproces. Hierdoor wordt echter niet volledig verklaard waarom de overlevingskansen per gemeente zo sterk verschilden. Want ook in de noordelijke en oostelijke provincies met hun ongunstig arrestatiepatroon en hun actieve Duitse politie waren er belangrijke uitzonderingen. Onder meer in Tiel, Hengelo en Enschede overleefde meer dan de helft van de joden. Hier kan op lokaal niveau een andere factor van belang zijn geweest. Wij veronderstelden dat het hier ging om de 'Belgische' factor. In sommige plaatsen kon, door toeval en door de vooruitziende blik en de empathie van een kleine groep mensen, een samenleving tot stand komen waarin verzet tegen de Duitse maatregelen en hulp aan de bedreigde stadgenoten de norm werd bij veel burgers. Een samenleving die een voorbeeld nam aan, en positief bekrachtigd werd door, een relatief klein aantal 'sleutelfiguren' uit hun midden: geestelijken, burgemeesters, hoofden van politie, bestuurders van de Joodsche Raad. Wij zullen nu nagaan of deze situatie ook bestond in Limburg.

Overlevingskansen van Limburgse joden

Wat was tijdens de Tweede Wereldoorlog het lot van de Limburgse joden?⁵⁴ Hoeveel kwamen er tijdens die gruwelijke periode om het leven? Hoeveel werden er gered? Hoe werden ze gedeporteerd en op welke manier week dit af van andere delen van Nederland?

Om te komen tot een betrouwbaar antwoord op die vragen geef ik eerst een cijfermatig overzicht. Ik heb een 'onderzoeksgroep' gedefinieerd. Dat is een groep Limburgse joden die niet samenvalt met de ruim 1550 personen die in Limburg woonden toen de Duitsers Nederland bezetten. Om zuiver te kunnen vaststellen wat Limburgse joden hebben gedaan toen zij volgens de wens van de nazi's zouden moeten worden gedeporteerd, ben ik uitgegaan van de 'voljoden' die voorkwamen op de lijsten die de burgemeesters in juni 1942 bij de *Zentralstelle* en bij de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* hadden ingeleverd. De lijst is gecorrigeerd voor overlijden, geboorte en verhuizing. Daarnaast zijn een aantal andere correcties aangebracht.⁵⁵ De 110 gemengd gehuwden zijn niet

---

⁵⁴ Het betreft hier dus niet de in Limburg ondergedoken personen afkomstig van buiten de provincie.

⁵⁵ Degenen die op grond van een gemengd huwelijk van deportatie werden vrijgesteld (110 personen) zijn apart geregistreerd en behoren niet tot de 'onderzoeksgroep'. Hetzelfde geldt voor mensen die vóór hun deportatie binnen de provincie Limburg zijn overleden (48 personen) en personen van wie uit de archieven bekend is dat zij zijn vertrokken naar een ander deel van Nederland (108 personen). Zowel de sterfgevallen als de verhuizingen kunnen te maken hebben met de Holocaust. Onder de overledenen zijn een paar mensen die zelfmoord hebben gepleegd. Van de vertrokkenen zijn een aantal personen verhuisd naar familieleden omdat hun Limburgse verwanten reeds waren gedeporteerd of omdat ze, als gevolg van het reisverbod voor joden, alleen arbeid konden blijven verrichten als ze verhuisden naar de plaats waar hun werk zich bevond. Aan de lijst zijn ook een aantal mensen door ons toegevoegd. Er werden na de registratie in Limburg nog twee joodse kinderen geboren. Een paar personen kwamen na de registratie in Limburg wonen, meestal bij hun familieleden en doorgaans omdat zij buiten Limburg hun middelen van bestaan hadden verloren of hun studie moesten beëindigen. Verder hebben wij een soort 'hardheidsclausule' toegepast: enkele (16) joden komen niet voor op de lijsten van de burgemeesters, maar wel op diverse lijsten van mensen die uit Limburg werden of zouden moeten worden gedeporteerd. Ook dit waren vaak familieleden van Limburgers. Waarschijnlijk werden zij wel ingeschreven in Limburg, maar hebben wij daarvoor in de archieven geen bewijzen gevonden. Verder zijn personen toegevoegd van wie bekend is dat zij ten tijde van de registratie in juni 1942 al waren gevlucht of ondergedoken (13 personen) of door de Duitsers in een concentratiekamp waren opgesloten (3 personen). Het

opgenomen in de onderzoeksgroep, maar worden zo nodig apart behandeld.⁵⁶ In totaal bevat de 'onderzoekslijst' 1374 namen. 838 Limburgse joden werden vermoord tijdens de Holocaust. Onder hen waren zeven gemengd gehuwden; 831 personen behoorden tot de onderzoeksgroep (zie tabel 6).

Tabel 6. Overzicht van de arrestaties waarvan Limburgse joden het slachtoffer werden.⁵⁷

Arrestatie	Onderzoeksgroep		Gemengd gehuwden.		Totaal	
	Gedepor-teerd	Ver-moord	Gedepor-teerd	Ver-moord	Gedepor-teerd	Ver-moord
Aantal personen totaal	1378		111		1489	
Als straf naar KZ of Amersfoort	15	15	4	2	20	17
Als represaille voor weghalen bordjes 'voor joden verboden' op 21 mei 1942	9	8	3	2	12	10
Katholiekenrazzia 2 aug. 1942 als represaille voor brief bisschoppen	9	8	25	0	34	8
Na oproep naar Westerbork 25 aug. 1942	294	275			294	275
Via werkkamp, incl. gezinsleden, 2 en 13 okt. 1942 naar Westerbork ⁵⁸	27	25	1	1	28	26
Na razzia 10/11 nov. 1942 naar Westerbork	123	109	1	0	124	109
Limburg 'judenfrei' april 1943 naar Vught	209	204			209	204
Limburg 'judenfrei' april 1943 naar Westerbork	23	22			23	22
Andere ophaalacties	27	16			27	16
Razzia 's op gemengd gehuwden 1944			10	0	10	0
Arrestatie tijdens vlucht in België en Frankrijk	39	36			39	36
Arrestatie tijdens onderduik in Nederland	119	99			119	99
Onbekend	15	14	3	2	18	16
Totaal		831		7		838

De 838 Limburgse slachtoffers van de Holocaust overleden, nadat zij waren terechtgekomen in de volgende oorden (tabel 7):

Tabel 7. Plaats van overlijden Limburgse joodse slachtoffers

grootste probleem was dat van een aantal gemeenten de lijst van de burgemeester niet bewaard is gebleven, of althans niet door ons is gevonden. In die gevallen zijn wij uitgegaan van de laatste andere registratie van de joden die wel beschikbaar was. Zo handelden wij in het geval van de belangrijke joodse gemeenschap in Sittard en ook bij Limbricht, Valkenburg en Vaals. In een aantal gevallen (Ambij, Hoensbroek, Brunssum, Arcen, Gulpen, Mook) was er helemaal geen lijst van joodse inwoners bewaard in het gemeentearchief. In die gevallen hebben wij zelf zo goed als mogelijk een lijst samengesteld met namen die werden verzameld nadat wij honderden documenten hadden bekeken die om andere redenen dan registratie waren opgesteld, met als sluitstuk de archieven van de kampen Vught en Westerbork en van het Rode Kruis. Op deze manier zijn 107 personen door ons aan de lijst toegevoegd. In totaal bevat onze 'onderzoekslijst' 1374 namen.

⁵⁶ Natuurlijk behoren ook de mensen die tijdens de oorlog verhuisden naar buiten de provincie en de gemengd gehuwden tot de groep Limburgse joden. Niet alle gemengd gehuwden overleefden de oorlog. Van de 110 personen die op grond van hun huwelijk vrijgesteld waren van deportatie, werden er toch nog zeven vermoord. Twee gemengd gehuwden behoorden tot de slachtoffers van de represailles in verband met het verwijderen van de bordjes 'voor joden verboden'; twee werden gestraft wegens deelname aan het verzet; één belandde in Westerbork via een joods werkkamp; van twee personen is niet duidelijk waarom zij werden gedeporteerd. Van de 108 personen van wie bekend is dat zij tijdens de oorlog uit Limburg zijn verhuisd, zijn er 71 vermoord, bijna 70 procent, hetgeen overeenkomt met het landelijk gemiddelde.

⁵⁷ De gegevens zijn afkomstig uit onze eigen database. Waar personen vaker dan één keer werden gearresteerd, werd uitgegaan van de laatste arrestatie.

⁵⁸ Om onbekende redenen werden in Limburg sommige familieleden pas op 13 oktober opgehaald.

Bestemming	Totaal gedeporteerd	Vermoord
Ergens in Nederland of België		16
Interneringskamp Vittel	6	0
Duitse gevangenis		5
Concentratiekamp Mauthausen	5	5
Uitgestapt in Kosel uit trein naar Auschwitz	103	95
Deportatie naar Auschwitz-Birkenau	471	446
Deportatie naar Sobibor	241	241
Deportatie naar Bergen-Belsen	8	3
Deportatie naar Theresienstadt	48	24
Onbekend		3
Totaal		838

Van de 1374 personen uit de onderzoeksgroep hebben er 543 de Holocaust overleefd, ofwel 40 procent. Als we, zoals doorgaans gebeurt bij dit type vergelijkingen, de gemengd gehuwden meerekenen, hebben 646 van de 1484 Limburgse joden overleefd, iets minder dan 45 procent.⁵⁹ Landelijk is dat percentage ruim 27 procent.⁶⁰

De genoemde 1374 Limburgse joden uit de onderzoeksgroep en de overlevenden waren als volgt verdeeld over 46 gemeenten (tabel 8).

Tabel 8. Aantal joden en aantal overlevenden per gemeente.

Gemeente	Aantal joden In 'onderzoeksgroep'	Overlevend
Ambij	46	23
Amstenrade	4	2
Arcen en Velden	11	8
Beek	19	12
Brunssum	8	6
Echt	4	0
Eijsden	3	0
Eygelshoven	6	0
Geleen	47	13
Genneep	31	9
Grevenbicht	7	0
Gronsveld	3	2
Gulpen	16	0
Heel en Panheel	1	1
Heer	28	4
Heerlen	124	66
Heijthuisen	1	0
Herten	2	2
Hoensbroek	12	10
Kerkrade	42	15
Klimmen	1	0
Limbricht	11	0
Maastricht	397	177
Meerssen	13	3
Melick en Herkenbosch	2	0
Merkelbeek	2	0
Mook en Middelaar	7	4
Neer	1	1

⁵⁹ Croes en Tammes vonden een percentage van 48.8 procent, maar zij beschikten niet over de cijfers van onder meer Sittard; zie: Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 39.

⁶⁰ Ibidem, 29.

Nieuwenhagen	11	8
Nuth	3	1
Obbicht- Papenhoven	3	2
Oirsbeek	2	1
Posterholt	1	1
Roermond	116	43
Schinnen	1	1
Schimmert	3	0
Sittard	136	27
Stein	1	0
Susteren	5	0
Ubach over Worms	3	0
Urmond	1	0
Vaals	46	16
Valkenburg	64	26
Venlo	126	56
Voerendaal	2	2
Weert	1	1
Limburg	1374	543

Van 1351 personen uit de onderzoeksgroep is ons de geboortedatum bekend. Van hen hebben 520 personen de oorlog overleefd. De overlevingskans was afhankelijk van de leeftijd, zoals blijkt uit de tabel. Het verschil ten opzichte van de gehele groep is significant voor de jongste en de oudste groep. Dit verschil wordt niet verklaard door een verschil in het aantal personen dat terugkeerde uit de concentratiekampen: in de laatste kolom van de onderstaande tabel zijn de percentages overlevenden vermeld, nadat het aantal overlevenden was verminderd met het aantal teruggekeerden uit de kampen (tabel 9).⁶¹

Tabel 9. Overlevingskans naar leeftijdsgroep.

Leeftijd	Aantal personen	Overlevend	In procenten	Terug uit kamp	In procenten excl. uit kamp teruggekeerden
Ouder dan 60 jaar	254	72	28 %	3	27 %
50-60 jaar	189	65	34 %	8	30 %
40-50 jaar	243	87	36 %	10	32 %
30-40 jaar	217	92	42 %	14	36 %
20-30 jaar	140	62	44 %	7	39 %
10-20 jaar	195	85	44 %	17	35 %
Jonger dan 10 jaar	112	57	51 %	8	44 %
Alle leeftijden	1351	520	38 % ⁶²	67	34 %

De voorzichtige conclusie is dat de joodse gezinnen op de eerste plaats hun kinderen lieten onderduiken. Maar er zijn ook andere verklaringen mogelijk: voor kinderen was gemakkelijker een onderduikadres te vinden: onderduikgevers gaven vaak de voorkeur aan hen, jonge kinderen waren veiliger op hun onderduikadres, omdat zij konden doorgaan voor Rotterdamse evacueetjes of omdat zij minder vaak werden verraden. Meestal doken gezinnen met jonge kinderen in hun geheel onder. In een aantal andere gevallen werden kinderen aan bekenden afgestaan en gingen de ouders op transport. Croes en Tammes onderzochten ook de relatie tussen leeftijd van joden en hun kans om te

⁶¹ Overlevingskans, gecorrigeerd voor mensen die terugkeerden uit de kampen, voor kinderen jonger dan 10 jaar is significant (t-value: 2.71, kans 0.008); voor mensen ouder dan 60 eveneens (t-value -3.41, kans < 0.001).

⁶² Dit percentage verschilt licht van de eerder genoemde 40 %. Dat is het gevolg van het feit dat we van 30 Limburgse joden die alle de oorlog hebben overleefd, de geboortedatum niet kennen. Zij komen dus niet voor in de tabel over de overlevingskans per leeftijdsklasse.

overleven. Zij vonden een ander verband tussen de leeftijd van de joden en de kans om de oorlog te overleven: naarmate de leeftijd van de joden toenam, werd landelijk hun kans om te overleven groter.⁶³ Voor de provincie Utrecht vonden zij echter een omgekeerde relatie. In die provincie overleefde ongeveer 60 procent van de kinderen jonger dan 10 jaar. Dit percentage nam af met toenemende leeftijd tot ongeveer 35 procent voor mensen ouder dan 60 jaar.⁶⁴ Wij vonden in Limburg een relatie tussen leeftijd en overlevingskans ongeveer volgens het Utrechtse patroon: de helft van de kinderen jonger dan tien jaar overleefde, dit percentage nam af tot minder dan dertig procent voor personen ouder dan zestig jaar.

Ik maakte ook een vergelijking van de overlevingskansen van autochtone en allochtone joden.⁶⁵ Bij de joden uit de onderzoeksgroep vond ik de volgende overlevingscijfers (tabel 10):

Tabel 10. Overlevingskans naar nationaliteit.

Nationaliteit	Aantal personen	Overlevend	Overlevend in procenten
Nederlands	642	258	40 %
Duits/statenloos	527	178	34 %
Pools	171	78	46 %
Overig	15	10	67 %
Totaal	1355	522	39 %

Limburgse joden met de Nederlandse nationaliteit hadden iets grotere kans om de Holocaust te overleven dan Duitse joden, maar een kleinere kans dan de Poolse joden.⁶⁶ Deze bevinding sluit aan bij de conclusie van Croes en Tammes. Ook zij vonden dat in kleine gemeenschappen joden met de Duitse nationaliteit een kleinere kans hadden dan Nederlandse joden om te overleven en joden met een andere nationaliteit dan de Duitse en de Nederlandse nationaliteit een grotere.⁶⁷

Uit de literatuur is bekend dat de overlevingskans toenam voor joden met een grotere materiële welstand. Rijke joden hadden meer mogelijkheden om de kosten van hun onderduik te betalen en maakten bovendien meer kans op het verkrijgen van een tijdelijke vrijstelling via de Joodsche Raad. De invloed van de sociale klasse zou het grootst zijn in de perifere provincies.⁶⁸ Ik heb geprobeerd om dit ook voor de Limburgse situatie uit te zoeken. Maar helaas vond ik daar nauwelijks bronnen voor. De enige gemeente waarvan ik de jaarinkomens van een groot deel van de gezinnen kon vinden is Heerlen. Het is in Heerlen opvallend, dat, op twee uitzonderingen na, alle leden van één gezin dezelfde keuze maakten tussen onderduiken of niet onderduiken. De gezinshoofden van de gezinnen die onderdoken hadden bijna allemaal een jaarinkomen groter dan fl.2000. Slechts in twee gevallen

⁶³ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voorbestaan*, 517.

⁶⁴ Ibidem, 464.

⁶⁵ Op de lijsten die de burgemeesters inleverden in juni 1942 moest ook de nationaliteit van de joden worden vermeld. In ons eigen bestand hebben we hiervan gebruik gemaakt. Alle personen die werden aangeduid als 'statenloos' werden door ons beschouwd als van de Duitse nationaliteit. Van een aantal gemeenten waren de lijsten niet beschikbaar. Soms vonden we in het archief wel andere lijsten waarop de nationaliteit van de joden stond vermeld. Was dat niet het geval, dan keken wij naar de geboorteplaats van de ouders van de gezinnen. In geval één der ouders was geboren in Nederland registreerden wij het gezin als van Nederlandse nationaliteit. Waren beide ouders geboren buiten Nederland, dan werd de nationaliteit geturfd als 'overig' wanneer één der ouders een geboorteplaats had buiten Duitsland, Oostenrijk of Polen. Was dat niet het geval, dan prevaleerde een Duitse of Oostenrijkse geboorteplaats van één der ouders boven een Poolse.

⁶⁶ Deze verschillen zijn statistisch significant voor Duitse joden in vergelijking met de hele onderzoeksgroep (t-value: -2.53; kans 0.012), en bijna significant voor Poolse joden (t-value 1.73; kans 0.085).

⁶⁷ Croes en Tammes, *Gif laten we niet voortbestaan*, 532.

⁶⁸ Ibidem, 533-454.

moest een gezin dat besloot onder te duiken rondkomen van respectievelijk fl.1410 en fl.1200 per jaar.⁶⁹ Van de gezinnen die zich zonder poging om onder te duiken aan de vervolgers overgaven, had de helft een inkomen van méér en de andere helft van minder dan fl.2000.⁷⁰

Voor andere gemeenten beschik ik niet over gegevens wat betreft het inkomen van de joodse bewoners. Ik heb vervolgens geprobeerd om een indeling te maken in sociaal-economische klasse aan de hand van het beroep van het gezinshoofd. Dat bleek echter weinig zinvol. De meerderheid van de joodse kostwinners had als beroep koopman, handelaar, winkelier of vertegenwoordiger. In Heerlen stond Hayman Hertzdahl met een jaarinkomen van fl.64.842 geregistreerd als koopman en winkelier, evenals Rudolf Horn met een jaarinkomen van fl.60.408. Echter ook de weduwe Blandina Kosten-Cahn met een jaarinkomen van fl.800 stond te boek als winkelierster en Silvin Bonem met een inkomen van fl.1400 als koopman. Beoefenaars van vrije beroepen, hoge ambtenaren en leraren aan het hoger onderwijs waren er niet onder de Heerlense joden. Het aantal personen dat aan het andere uiteinde van het sociale spectrum werd geregistreerd als ongeschoolde arbeider was in Heerlen zeer klein: slechts twee gezinshoofden. Zij werden vermoord.⁷¹

In Venlo stonden eveneens de meeste joden, rijk en arm, geregistreerd als koopman of winkelier. Van vijf gezinshoofden is met zekerheid vast te stellen dat zij behoorden tot de welgestelde economische klasse: twee fabrikanten, een advocaat, een makelaar en een ingenieur. Het gezin van ingenieur Grünthal werd tijdens onderduik gearresteerd, waarna Otto Grünthal werd vermoord. De vier andere gezinnen overleefden in hun geheel de oorlog.⁷² In Sittard, de stad waar meer dan 75 procent van de joden werd vermoord, wist geen van de drie als fabrikant of meubelhandelaar geregistreerde gezinshoofden zichzelf of zijn gezin te redden. Van de acht gezinshoofden met een ongeschoold beroep, als handlanger op de bouw, mijnwerker, grondwerker of bediende, overleefde alleen het gezin van mijnwerker Herman Rosenboom door onderduik.⁷³

Het patroon van de wegvoering

In Limburg werden de joden weggevoerd volgens een patroon dat afweek van dat in Amsterdam en van andere gemeenten in het westen van Nederland. Het verschilde ook van het patroon in andere provincies in de periferie: het verschilde van Zeeland, van de drie noordelijke provincies die samen het werkgebied van de *Aussenstelle* Groningen vormden en van de provincies Overijssel en Gelderland, die ressorteerden onder de *Aussenstelle* Arnhem. Het patroon in Limburg vertoonde meer overeenkomsten met de situatie in Utrecht. Het kwam in hoge mate overeen met dat in Noord-Brabant, het gebied van *Aussenstelle* 's-Hertogenbosch, hoewel ook met deze provincie een aantal kleinere verschillen zijn aan te wijzen.

In tegenstelling tot andere gewesten werden uit Limburg slechts een klein aantal mannelijke joden gedwongen om te gaan werken in de Nederlandse joodse werkkampen; bovendien werden zij pas in een laat stadium opgeroepen: nadat de 'reguliere' deportaties van gezinnen naar Westerbork reeds waren begonnen en nadat de grootste wegvoering uit Limburg, op 25 augustus 1942, al had plaatsgehad. Slechts een tiental mannen uit Limburg kwam terecht in een werkkamp, van wie vijf uit Venlo. Daardoor werden er ook slechts weinig gezinsleden opgehaald in de eerste dagen van oktober, toen de werkkampen werden geliquideerd en de gezinnen van de arbeiders naar Westerbork toe moesten.⁷⁴ Wat in Limburg wél plaatsvond was een uitgebreide administratieve

---

⁶⁹ Deze beide laatste gezinnen werden op hun onderduikadres gearresteerd.

⁷⁰ Lijst van Heerlense joden met hun economische gegevens, verstrekt aan Devisenschuttkommando Holland 7 mei 1941, Rijkheyt, Archief 016, Dossiers Gemeente Heerlen, inv. nr. 1521.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Lijst van joden in Venlo begin 1941, GA Venlo, archief 228 gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 778.

⁷³ Lijst van joden in Sittard z.d., Euregionaal Archief, Gemeente Sittard, dossier 1.755, doos 8.

⁷⁴ Een aantal familieleden van Limburgse arbeiders in de werkkampen werd niet op 2 oktober opgehaald, maar om onbekende reden pas enkele weken later.

voorbereiding van de plaatsing van joodse mannen in de werkkampen. Alle gemeentelijke secretarieën kregen verzoeken om lijsten van joodse mannen in de arbeidsgeschikte leeftijd op te sturen naar de Gewestelijke Arbeidsbureaus. Deze verzoeken – waarbij de begrenzende leeftijden steeds weer werden veranderd – bereikten de gemeenten tussen 15 juli en 25 augustus 1942, in de periode die direct vooraf ging aan de grootste deportatie, waarbij in principe alle joodse inwoners jonger dan zestig jaar naar Westerbork moesten. Deze ‘normale’ deportatie werd consequent ‘arbeidsinzet’ genoemd: *polizeiliche Arbeitseinsatz* in Duitsland. Het is zeker denkbaar dat de ambtenaren en de politiemensen, die joden thuis de oproep moesten overhandigen, beide processen – de voorbereiding op de Nederlandse werkkampen en de oproep voor ‘werk’ in Duitsland – in elkaars verlengde hebben gezien. En zo zagen de joodse slachtoffers het ook: vertrek naar ‘Duitsland’ had tot doel om daar te werken. Deze misvatting werd verder in de hand gewerkt doordat de ouderen op 25 augustus geen van allen een oproep kregen en door het feit dat bij die deportatie op grote schaal vrijstellingen werden verleend om medische redenen. Wij veronderstellen dan ook dat de relatief kleine en afgezonderde joodse gemeenschap van Limburg, meer dan elders, op een effectieve manier werd misleid over het doel van de deportatie naar het oosten. De Limburgse dagboeken en brieven die in dit boek werden geciteerd, getuigen hier ook van. In dit opzicht lijkt er een overeenkomst te bestaan met de situatie in België en vooral in de stad Antwerpen. Ook hier ging de verplichte tewerkstelling van mannen bij defensiewerken van de *Operation Todt* in Noord-Frankrijk ‘geruisloos’ over in de deportatie van gezinnen naar het oosten, aangeduid als ‘verplichte tewerkstelling in het oosten’. Dit leidde tot verwarring bij zowel de joden als de Belgische autoriteiten. Zij zagen de deportaties als een logische voortzetting van de tewerkstellingen.⁷⁵

Dat brengt ons op een tweede verschil van Limburg met de rest van Nederland. In het westen van Nederland hadden de arrestaties van joden een continu karakter, te beginnen medio juli 1942 en eindigend op 29 september 1943 met het vertrek van de laatste functionarissen van de Joodsche Raad. Afgezien van een paar kleine arrestaties verdwenen de joden die niet onderdoken, uit Limburg op slechts drie momenten. De grootste massa-arrestatie op 25 augustus 1942 trof uitsluitend mensen die jonger waren dan zestig jaar; ze vond plaats na overhandiging door de politie van een schriftelijke oproep en na een pseudo-medische keuring. Op 10 en 11 november volgde een razzia, waarbij mensen tijdens de uren dat ze hun woning niet mochten verlaten, onaangekondigd door de politie uit hun huizen werden gehaald. Ook hierbij werden uitsluitend mensen jonger dan zestig jaar gearresteerd. Ook nu werden sommigen om medische redenen vrijgesteld van vertrek naar Westerbork. De fictie van ‘werken in het oosten’ bleef in stand, al was het aantal personen dat daaraan twijfelde, inmiddels wel sterk toegenomen. De resterende joden uit Limburg werden daarna een aantal maanden ongemoeid gelaten, tot zij in april 1943 moesten ‘verhuizen’ naar het kamp Vught. En ook dit paste in het beleid van misleiding. Immers, inmiddels was bij velen bekend dat ‘in het oosten’ de jongere familieleden een extreem zwaar leven leidden, *als* ze nog in leven waren. Zij hadden het land verlaten via Westerbork. Het andere kamp, Vught, werd vaak nog gezien als een plaats waar de bewoners in Nederland zouden blijven.⁷⁶ Het feit dat de Limburgse restgroep van vooral ouderen gedwongen werd naar dit kamp te gaan, werd door velen beschouwd als een hoopvol teken: *zij* waren te oud om in het oosten te werken en zouden dus in Nederland kunnen blijven tot de vijand door de geallieerden op de knieën zou zijn gedwongen. Een Duitse nederlaag was niet langer denkbeeldig: de gebeurtenissen bij Stalingrad waren bekend.

Het patroon van de arrestaties in Limburg, en de wegvoering uit de provincie was misleidend, maar het bood aan de andere kant ook kansen op redding, die in andere delen van Nederland soms ontbraken. Tijdens de massa-arrestatie in augustus 1942 konden veel joden ontkomen doordat ze één dag tevoren de oproep hadden gekregen en dus een dag de tijd hadden om te beslissen over een eventuele onderduik. Verder konden sommigen aan deportatie ontkomen doordat ze erin slaagden

---

⁷⁵ Van Doorslaer, *Gewillig België*, 461-462 en 563.

⁷⁶ Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteit*, 406.

zich te laten 'afkeuren' voor wat immers een arbeidsverplichting in het oosten heette te zijn. Veel mensen onttrokken zich ook in april 1943 aan de gedwongen 'verhuizing' van de laatste joden naar Vught, die twee weken tevoren in de pers was aangekondigd. Toen was meer bekend over het lot van gedeporteerde joden. De meeste Limburgse joden hadden dus een korte tijd om op zijn minst een onderduik te overwegen. Bij een overrompelende onaangekondigde razzia hadden joden weinig kans om te ontkomen en te overleven. Bij een vooraf aangekondigde arrestatie bestond die kans wel, maar alleen dit was niet voldoende. Joden die een korte tijd de kans kregen om een onderduik te overwegen, konden dit alleen uitvoeren als ook een aantal andere factoren aanwezig waren: relaties in niet-joodse kring, de bereidheid van mensen om bedreigde medeburgers te helpen, financiële middelen en voldoende persoonlijke moed en strijd lust.

In de archieven is soms wel, maar vaak ook geen vermelding te vinden van de datum waarop joden onderdoken. De uitschrijvingen uit het bevolkingsregister met vermelding 'v.o.w.' (vertrokken onbekend waarheen) zijn meestal groepsgewijs verricht bij gelegenheden waarop de gemeenten daartoe richtlijnen kregen. Wel kan een historisch verantwoorde berekening worden gemaakt van de omvang van het aantal onderduikers in bepaalde perioden. In totaal doken 638 van de joden uit de uit 1374 personen bestaande 'onderzoeksgroep' onder, iets minder dan de helft.⁷⁷ Van hen doken er ongeveer 150 onder in de dagen onmiddellijk voorafgaande aan 25 augustus 1942.⁷⁸ Vervolgens werden augustus 1942 ongeveer 85 personen 'legaal' voorlopig vrijgesteld van deportatie, meestal wegens ziekte.⁷⁹ De meesten van hen zullen zijn ondergedoken vóór 10 november, want zouden zij dit niet hebben gedaan dan waren zij waarschijnlijk meegenomen bij de razzia van 10-11 november, zoals een aantal anderen uit de groep van vrijgestelden. Van de 500 joden die in maart 1943 nog 'legaal' in Limburg woonden doken er 270 onder in maart of begin april.⁸⁰ Tenslotte doken de 20 personen die na april nog mochten blijven in de maanden daarna vrijwel allen onder. In totaal weten we van ongeveer 527 mensen bij benadering de datum waarop ze zijn ondergedoken.⁸¹ Van ruim 100 van de 638 onderduikers is de datum van hun onderduik onbekend. Dit betekent op de eerste plaats dat in Limburg *meer* mensen onderdoken dan de maximaal 25 procent waarvan sprake is in de literatuur. Bovendien dook een groot aantal *vroeger* onder: minstens 11 procent van de onderzoeksgroep vóór 25 augustus 1942, en minstens 17 procent vóór 11 november.⁸² Een tweede conclusie is dat van de Limburgse joden, die tenminste één dag tevoren in kennis werden gesteld van hun ophanden zijnde arrestatie, ongeveer de helft onderdook.⁸³

De keus om te gehoorzamen aan de Duitse autoriteiten dan wel om onder te duiken was moeilijk. Joden wisten, evenals andere Limburgers, dat hun lot in 'het Oosten' hard zou zijn, maar ze wisten niet dat de meeste slachtoffers de dood in de gaskamer wachtte. Aan de andere kant werden de risico's van een onderduik vaak overschat: centraal stond bij velen de angst dat ontdekking op een onderduikadres zou leiden tot deportatie als strafgeval en dat betekende een zekere dood. In de moeilijke beslissing tussen onderduiken of gehoorzamen maakten ook velen die zich 'vrijwillig'

---

⁷⁷ Namelijk 1374 minus de 736 personen die werden gearresteerd bij de diverse reguliere arrestatiegolven of die via de gevangenis naar Mauthausen gingen.

⁷⁸ Uit een groep van 440 waarover wij gegevens hebben waren dat er 117. Extrapolatie naar de hele groep geeft $580/440 \times 117 = 152$.

⁷⁹ Uit de groep van 440 personen waren er dat 65. Extrapolatie levert $580/440 \times 65 = 85$.

⁸⁰ Door extrapolatie van bekende gegevens komen wij tot vergelijkbare aantallen. Wij beschikken slechts over een klein deel van de lijsten van joden die in februari 1943 nog in Limburg verbleven, namelijk slechts die van Gennep, Heerlen, Meerssen, Roermond, Susteren en Vaals. Van de in totaal 132 personen op deze lijsten doken er 80 onder (60%). 45 gingen naar Vught, 7 naar Westerbork; 19 onderduikers werden later op hun onderduikadres alsnog gearresteerd. Uitgaande van 60 procent onderduikers zouden van de 500 in februari nog aanwezige joden er 300 zijn ondergedoken.

⁸¹ Namelijk $152+85+270+20 = 527$ personen.

⁸² Namelijk 152 van de 1374, respectievelijk 237 (152 plus 85) van de 1374.

⁸³ Namelijk 237 van de 580 in augustus 1942 en 270 van de 500 in april 1943.

meldden een in hun ogen rationele keus. Onze onderzoeksresultaten relativeren de traditionele opvatting dat de meesten *niet* onderduiken uit angst te worden weggevoerd als strafgeval. Wanneer joden de kans kregen om onderduik te overwegen en tegelijk beschikten over voldoende contacten in een niet-joodse omgeving, overwonnen kennelijk velen hun begrijpelijke angst en slaagden zij erin een onderduikplaats te vinden. In Amsterdam en andere steden in het westen wisten veel joden wel dat hun arrestatie ophanden was, maar niet wanneer die zou plaatsvinden. Van de aankondiging van de arrestatie lijkt dus een bijzonder effect te zijn uitgegaan op de aanstaande slachtoffers, dat twijfelaars onder hen over de streep trok, zodat zij de moedige stap naar de onderduik aandurfd. Dit sluit aan bij een uitspraak van Bob Moore: de Nederlandse joden waren slecht voorbereid op de gevolgen van een Duitse bezetting; zij moesten het voor een eventuele redding hebben van *'a last minute rush to escape'*.⁸⁴

Het Limburgse arrestatiepatroon, en de daarop volgende deportatie, had twee toevallige gevolgen. De mannen tussen 15 en 50 jaar bereikten in meerderheid het concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz niet. De trein die op 28 augustus vertrok vanuit Westerbork, met de grootste groep Limburgers aan boord, was de eerste Nederlandse trein die stopte in Kosel. Mannen in de genoemde leeftijdsgroep werden hier uit de trein gehaald. Ook latere treinen met groepen Limburgers, zoals die van 31 augustus en 24 en 30 november, stopten in het Silezische stadje. Zodoende werkten, leden en stierven de meeste Limburgse mannen in werkkampen rond Kosel. Momenteel is Kosel de centrumplaats van de uitgestrekte Poolse streekgemeente Kedzierzyn-Kozle. De meeste kampen waar de Limburgers verbleven, bevonden zich op het grondgebied van deze gemeente. Er zijn daar anonieme massagraven waarin zich ongetwijfeld de stoffelijke resten van veel Limburgse slachtoffers bevinden. De bijzondere relatie van Limburg met Kedzierzyn-Kozle is nog onvoldoende bekend.

In de historiografie van de Holocaust in Nederland nemen enkele transporten naar het oosten een aparte plaats in. Zij worden in de literatuur niet alleen aangeduid met een nummer en een datum, maar zij hebben een eigenaam gekregen. Bij een aantal van deze speciale transporten waren ook Limburgse joden betrokken. Zo baden op 7 augustus 1942 acht Limburgse katholieke-gedoopte joden hardop de rozenkrans toen zij in de trein stapten die hen naar Auschwitz zou brengen. Dit transport zou het 'Katholiekentransport' gaan heten. Op 22 januari 1943 waren er minstens acht Limburgers onder de ruim 900 patiënten, die vanuit de psychiatrische inrichting Het Apeldoornse Bos rechtstreeks naar Auschwitz werden gebracht. Op 8 juni vertrok het beruchte Kindertransport van Westerbork naar Sobibor. In een extra lange trein zaten 33 Limburgers, waaronder zestien jonge kinderen. Wij willen hier een lans breken voor nog een eigenaam voor een transport. Op 11 mei reed een goederentrein uit Westerbork naar Sobibor. In deze trein zaten in meerderheid bejaarden, voor een groot deel afkomstig uit de perifere provincies van Nederland. Onder hen waren bijna honderd Limburgers. De concentratie van ouderen in één transport was het toevallige resultaat van het patroon waarop mensen uit de provincie werden verwijderd. Begin april hadden de laatste joden acht perifere provincies moeten verlaten en naar het kamp Vught moeten vertrekken. In Limburg waren dat vooral ouderen. Het relatieve gevoel van veiligheid in dit 'verblijfskamp' werd wreed verstoord door het feit dat op 8 mei alle ouderen werden overgebracht naar Westerbork. Vandaar vertrokken de meesten met de eerstvolgende trein uit het kamp, die van 11 mei naar Sobibor. Ik pleit ervoor dit transport van nu af aan te duiden als het 'Ouderentransport'. De Limburgers onder de reizigers waren oude veehandelaren, slaggers en winkeliers, leden van families die al vele generaties in Limburg woonden en werkten. Zij spraken onder elkaar een eigen taal: Limburgs dialect vermengd met veel Jiddische woorden.⁸⁵ Misschien zijn de laatste gesprekken in dit Limburgs-Jiddisch wel gevoerd op 14 mei 1943 tussen dorstige en dodelijk vermoeide, oude mensen, vlak voor de trein Sobibor bereikte.

---

⁸⁴ Moore, 'Jewish self-help and rescue', 494.

⁸⁵ Frans Ramaekers en Jacques Aussems, 'Baeker Sjproak ; de Koo (6) : de sjlag', in: *De Nuutsbaeker, voorlichtingsblad van de Gemeente Beek*, 10, nummer 3 (november 1983) 25-26.

Door beide genoemde toevalligheden, het uitstappen van de mannen in Kosel en het Ouderentransport in mei 1943 naar Sobibor, was de plaats van overlijden van de Limburgse joden min of meer afhankelijk van geslacht en leeftijd: de ouderen stierven in de gaskamer van Sobibor, de jonge mannen in de werkkampen rond Kosel en de vrouwen en kinderen in de gaskamer van Auschwitz-Birkenau.

Sleutelfiguren

Bij het beoordelen van de houding van de Limburgse elites inzake de jodenvervolging moeten we onderscheid maken tussen enerzijds de artsen en religieuze leiders, anderzijds de bestuurders en de politie. Artsen en kerkelijke personen hebben in belangrijke mate bijgedragen aan de redding van joden. Zij waren in veel gevallen centrale figuren in hulpnetwerken, en door hun voorbeeld werden anderen gestimuleerd. Artsen namen door hun beroep een strategische positie in. Doordat de meeste wegvoeringen plaatvonden onder het mom van arbeidsverruimende maatregelen konden artsen door het afgeven van attesten vaak voorkomen dat mensen werden gedeporteerd. Zij hebben dat in meer dan honderd gevallen ook gedaan. Geestelijke leiders genoten een groot moreel gezag onder hun parochianen en gemeenteleden. Velen van hen hebben dit gebruikt om mensen te stimuleren tot hulpverlening aan bedreigde joden. Hierbij kan wel worden opgemerkt dat zowel artsen als priesters en predikanten betrekkelijk onkwetsbaar waren. Beide beroepsgroepen stonden bij de bevolking in hoog aanzien. Medische verklaringen werden beschermd door het beroepsgeheim, en weinig personen waren in staat deze inhoudelijk te weerleggen. Ook priesters en dominees werkten in een zeer vertrouwelijke sfeer. Ofschoon men dat tijdens de jaren van de bezetting niet kon weten, is de realiteit achteraf dat vrijwel geen arts of geestelijk leider door de Duitsers werd gestraft wegens hulp aan joden.

Anders was het gesteld met de burgerlijke leiders en de politieambtenaren. Zij werden in belangrijke mate ingeschakeld bij het proces van discriminatie, isolatie, beroving en arrestatie van de joden en Sinti. Zij waren ook veel kwetsbaarder en riskeerden ontslag en straffen wanneer zij opdrachten tegenwerkten. Veel Limburgse burgemeesters – en hierin lijkt de provincie een unieke positie in te nemen binnen Nederland – traden af omdat ze weigerden mee te werken in de nationaal-socialistische bestuursstructuur. De aanleiding tot hun aftreden was overigens nauwelijks gelegen in het anti-joodse beleid. De meeste afgetreden of afgezette burgemeesters werden vervangen door Duitsgezinde personen. Het gevolg was dat de meerderheid van de joden in Limburg tijdens de cruciale fase van hun vervolging te maken had met een NSB-burgemeester. Naar buiten toe lijken alle burgemeesters, zowel de vooroorlogse als de tijdens de oorlog benoemde, alle anti-joodse verordeningen getrouw te hebben uitgevoerd. Alle burgemeesters berustten ook in het feit dat hun het gezag over de politie werd ontnomen. Beide groepen burgemeesters hebben echter ook nauwelijks eigen initiatieven ondernomen op het gebied van de jodenvervolging. Met name hebben zij, ook de NSB-ers onder hen, geen moeite gedaan om ondergedoken joden op te sporen. Bestuurders trokken zich, ook in de jaren dat de democratie was afgeschaft, veel aan van de goed- of afkeuring van de burgers. De jodenvervolging, en vooral ook de opsporing van onderduikers, werd door de overgrote meerderheid van de bevolking beschouwd als een groot onrecht en krachtig afgekeurd in woord en soms in daad. Dat zal een der redenen zijn geweest waarom vrijwel alle burgemeesters, opnieuw inclusief de collaborateurs onder hen, probeerden uit te komen onder de verplichting om verbodsborden voor joden te plaatsen toen dat nog niet voor alle gemeenten was voorgeschreven. Dat zal ook hebben meegespeeld als reden waarom er in geen enkele Limburgse gemeente door de eigen burgemeester actief jacht is gemaakt op ondergedoken joden.

De Limburgse politiemensen hadden nog minder speelruimte om het Duitse beleid tegen te werken. De traditie van getrouwheid aan het 'bevoegde gezag' en de dreiging met strenge straffen weerhielden hen hiervan. Wij hebben nergens bewijzen gevonden dat politieambtenaren openlijk weigerden om bevelen uit te voeren. Zij hebben in 1942 allemaal meegewerkt aan de arrestatie van de Limburgse joden. Zij weigerden evenmin in 1944 hun meewerking aan de razzia op de 'zigeuners'.

In de tussenliggende periode lieten zij zich inschakelen bij arrestaties die werden uitgevoerd door of op bevel van de *Sicherheitspolizei*.

Bestuurders en politieambtenaren hebben zeker in sommige gevallen *in het geheim* Duitse bevelen tegengewerkt. Burgemeester Van Grunsven van Heerlen heeft dat zeer waarschijnlijk gedaan. Wij beschreven dat er binnen de politiekorpsen van Sittard en Heerlen informele afspraken bestonden om joden zoveel mogelijk te beschermen. Een aantal agenten in Roermond was actief betrokken bij de onderduik van joden. Het afgeven van de oproep aan joden in augustus 1942 om zich te melden voor 'arbeidsverruimende maatregelen' heeft zeker in sommige gevallen de vorm aangenomen van een waarschuwing en het advies om onder te duiken. In de archieven is hiervan nauwelijks de weerslag te vinden, en na-oorlogse verklaringen op dit gebied zijn in hoge mate onbetrouwbaar. Sommige bestuurders en politiemensen hebben goed werk gedaan; de meesten waren gewoon gehoorzaam aan het 'gezag' van de bezetter.

Regionale verschillen binnen Limburg

Binnen Limburg verschilden de kansen voor joden om de oorlog te overleven per woonplaats. Die verschillen blijken uit de cijfers in onderstaande tabel (tabel 11). De overlevingscijfers zijn geen nauwkeurige indicatie voor de mate waarin joden zich hebben *proberen* te onttrekken aan deportatie. Meerdere personen keerden terug uit de concentratiekampen; zij beïnvloedden het 'ongehoorzaamheidscijfer' in gunstige zin. Anderen doken onder, maar werden gearresteerd op hun onderduikadres. Een betere maat om het verzet of de 'inschikkelijkheid' van de joden te bepalen, is vaststellen hoeveel van hen hebben *geprobeerd* zich aan deportatie te onttrekken door onder te duiken. Deze gegevens zijn voor de meeste Limburgse joden bekend.⁸⁶ Het leek niet zinvol om de cijfers weer te geven voor alle 46 gemeenten waar joden woonachtig waren. De getallen voor de meeste gemeenten zijn te klein voor statistische conclusies. Daarom hebben wij gekozen voor het vergelijken van de cijfers in negen regio's met een minimaal aantal van 48 joodse inwoners in de onderzoeksgroep.⁸⁷

In de tabel zijn grote verschillen waarneembaar tussen de negen regio's, verschillen in het percentage overlevenden, maar vooral in het percentage joden dat door onderduik heeft *proberen* te overleven. Dat laatste percentage bedroeg voor de mijnstad Heerlen 72, terwijl het voor de nabijgelegen mijnstad Kerkrade slechts 19 en voor Sittard slechts 22 was.⁸⁸ Is hier een verklaring voor te geven?

---

⁸⁶ Wij vonden ze in Limburgse archieven en in naoorlogse gegevens die zijn verzameld door het Nederlandse Rode Kruis.

⁸⁷ Elke regio bestaat uit een grotere gemeente, eventueel aangevuld met een of meer kleinere randgemeenten. De gemeenten Gulpen en Vaals zijn samengenomen, omdat zij ook samen één joodse kerkelijke gemeente vormden. Geleen en Beek zijn samengenomen, omdat deze beide buurgemeenten in sterke mate waren gegroepeerd om één groot bedrijf: de Staatsmijn Maurits, en omdat veel Geleense joden de synagoge in Beek bezochten. De kleine gemeente Arcen en Velden is bij Venlo meegenomen, Limbricht bij Sittard, Heer en Ambij bij Maastricht, en Eijgelshoven bij Kerkrade. Enige toelichting is vereist bij Heerlen. Aan de joodse gemeenschap van deze stad zijn de joden van Brunssum, Hoensbroek en Amstenrade toegevoegd, een onverwachte keus voor wie de moderne geografie van Limburg kent. Echter de reden is eenvoudig. Op het 'vierlandenpunt' van de genoemde gemeenten ligt het sterk multiculturele stadsdeel Treebeek. Treebeek was één der centra van de hulp aan joden, en in de literatuur- en archiefgegevens is vaak alleen sprake van Treebeek, zonder dat duidelijk wordt of het genoemde feit zich afspeelde op grondgebied van Heerlen, Hoensbroek, Brunssum of Amstenrade.

⁸⁸ Wanneer wij de percentages van joden die zijn ondergedoken in de regio's Kerkrade, Sittard en Heerlen vergelijken met het gemiddelde van Limburg vinden we een statistisch zeer sterk significant verschil. Voor de vier genoemde regio's is de t-value respectievelijk -4.79, - 7.09. en + 6.89. Dit komt in alle gevallen neer op een kans op een toevallig resultaat van < 0.001.

Om die verklaring te kunnen overwegen is in tabel 11 nog een ander gegeven toegevoegd. In hoofdstuk 5 bespraken we een rekenmethode om het aantal joodse onderduikers te benaderen door lijsten met onderduikers, in maart 1945 opgemaakt door het CRB (Centraal Registratiebureau) te vergelijken met een aantal andere lijsten van voormalige onderduikers uit de archieven.⁸⁹ Op die manier berekenden wij bij benadering het aantal onderduikers in de onderscheiden regio's. Door het aldus berekende aantal te delen door het aantal inwoners van de betreffende stad of regio konden we een schatting maken van het aantal onderduikers per 10.000 inwoners. Dat staat eveneens vermeld in de tabel. Helaas kon dit getal niet worden berekend voor Venlo en Roermond omdat hier een groot deel van de bevolking, inclusief de meeste onderduikers, nog was geëvacueerd, toen de CRB-lijst werd samengesteld. Voor de overige zeven regio's zien we echter een goede correlatie tussen enerzijds het percentage van de eigen joodse inwoners dat door onder te duiken zijn leven heeft proberen te redden, anderzijds het aantal – veelal van buiten komende – joodse onderduikers dat in de betreffende regio de oorlog kon overleven.

Tabel 11. Regionale verschillen binnen Limburg.

	<i>Inwoners. x 1000</i>	<i>Joden</i>	<i>Overlevenden %%</i>	<i>Onderduik eigen joden %%</i>	<i>Onderduikers berekend per 10000 inw.</i>
<i>Kerkrade, Eijgelshoven</i>	44	48	31 %	19 %	15
<i>Sittard, Limbricht</i>	19	147	18 %	22 %	23
<i>Gulpen, Vaals</i>	11	62	25 %	21 %	27
<i>Geleen, Beek</i>	23	66	38 %	41 %	42
<i>Roermond</i>	19	116	38 %	47 %	?
<i>Valkenburg</i>	9	64	41 %	44 %	74
<i>Venlo, Arcen</i>	43	137	47 %	53 %	?
<i>Maastricht, Ambij, Heer</i>	78	471	43 %	51 %	48
<i>Heerlen, Hoensbroek, Brunssum, Amstenrade</i>	84	148	57 %	72 %	91
Limburg	620	1374	40 %	46 %	36

Ook met betrekking tot het aantal onderduikers is Heerlen een gunstige uitzondering binnen Limburg en zijn de cijfers voor Kerkrade, Sittard en Gulpen/Vaals het meest ongunstig.⁹⁰ Er was dus kennelijk iets aan de hand in Heerlen dat ontbrak in Sittard, Kerkrade en Gulpen/Vaals.

Er is een tweede voorbeeld. Wij vergeleken het platteland van Noord-Limburg ten westen van de Maas en ten noorden van Baarlo, Maasbree, Helden en Meijel⁹¹ met het platteland ten zuiden van de lijn Stein-Kerkrade met uitzondering van de steden Maastricht en Valkenburg.⁹² In het Noord-Limburgse gebied woonden in het geheel geen joden; in de zuidelijke regio een klein aantal. Wij

⁸⁹ Wij motiveerden in hoofdstuk 5 dat het aantal namen op de C.R.B.-lijsten van in Limburg verblijvende joden ongeveer moet worden vermenigvuldigd met de factor 2 om het werkelijke aantal joodse onderduikers tijdens de oorlog te benaderen.

⁹⁰ In internationaal perspectief staat Heerlen ongeveer op gelijke hoogte als een aantal bekende steden in Europa. Houwink ten Cate wijst er, in het vervolg op Raul Hilberg, op dat er buiten Parijs geen stedelijk centrum in Europa was, waar het aantal 'illegale' joodse overlevenden groter was dan één procent van de totale bevolking. Warschau, Amsterdam en Kopenhagen haalden ongeveer dit percentage; Parijs haalde drie procent. Zie: Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 100-101.

⁹¹ De huidige gemeenten Venray en Horst aan de Maas.

⁹² De huidige gemeenten Meerssen, Eijsden-Margraten, Gulpen-Wittem, Vaals, Voerendaal en Simpelveld.

berekenen ook voor beide plattelandsregio's het fictieve aantal joodse onderduikers per 10.000 inwoners.⁹³

Tabel 12. Vergelijking van twee plattelandsregio's.

	<i>Inwoners x 1000</i>	<i>Onderduikers berekend per 10000 inw.</i>
<i>Noord-Limburg, west van Maas, noord van Meijel-Helden-Maasbree</i>	34	89
<i>Zuid-Limburg zuid van Stein-Kerkrade, excl. Valkenburg en Maastricht</i>	62	12
Limburg	620	36

Opnieuw de vraag: wat ontbrak in Zuid-Limburgse plaatsen als Slenaken en Eijsden, wat wel aanwezig was in Grubbenvorst, Oirlo en Sevenum?

Een society of enablement

Ervin Staub, professor in de psychologie in Massachusetts, schreef een tweetal boeken over genocide. In één ervan legde hij de nadruk op altruïsme en hulp aan vervolgd. In het andere ging hij op zoek naar de oorzaken van het tegendeel: de oorsprong van genocide en ander groepsgeweld.⁹⁴ De auteur introduceerde het moeilijk te vertalen begrip *society of enablement* (een samenleving die een bepaald gedrag faciliteert).⁹⁵

Gewone mensen en groepen hebben in principe de potentie om misdaden tegen de menselijkheid te plegen, maar ook om op een heldhaftige manier bedreigde medemensen te helpen. Individuele ontwikkelingen zijn niet los te zien van groepsprocessen. Tussen beide bestaat een interactie die beschreven kan worden als een 'viciëuze cirkel'. De historicus Christopher Browning toonde in zijn uiterst indringende boek *Ordinary men* aan hoe een politiebataljon, bestaande uit gewone Hamburgse politiemannen zich in Polen bijna zonder verzet kon wijden aan massale moord op joden.⁹⁶ De politiemannen waren niet meer erg jong, hadden vaak vrouw en kinderen, waren niet ideologisch geschoold, hadden zich in eerste instantie aan militaire dienst onttrokken door toe te treden tot de *Ordnungspolizei* en konden ongestraft deelname aan de moordpartijen weigeren. Dat de meesten toch hieraan deelnamen, verklaarde Browning uit sociale mechanismen, waarvan solidariteit met de andere leden van de groep en respect voor de autoriteit van de leiders de belangrijkste waren. Philip Zimbardo was in 1971 de wetenschappelijk leider van het *Stanford Prison Experiment*. In een nagebootste gevangenis kregen studenten de rol van gevangene of van bewaker. Ieders rol werd bepaald door het lot. Het experiment moest al na zes dagen worden afgebroken omdat de wreedheid van de 'bewakers' volkomen uit de hand liep. In een recent boek reflecteert de

⁹³ Bij de vergelijking moet er ook nog eens rekening mee worden gehouden dat een deel van de Noord-Limburgse regio, de maasdorpen Wanssum en Broekhuizen voor een groot deel waren geëvacueerd.

⁹⁴ Ervin Staub, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and other Group Violence* (Cambridge 1989), en : Ervin Staub, *Positive Social Behavior and Morality* (Cambridge 1981).

⁹⁵ Staub, *The Roots of Evil*, 267.

⁹⁶ Christopher Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (Londen 1992).

ouder geworden onderzoeker over zijn spraakmakend onderzoek.⁹⁷ Hij komt, evenals Browning, tot de conclusie dat gewone mensen tot gruwelijke dingen in staat zijn, wanneer de sociale omstandigheden deze ontwikkeling naar het kwaad faciliteren. Ook Ervin Staub komt tot die conclusie. Hij stelt nadrukkelijk dat de samenleving een ontwikkeling kan bevorderen in twee richtingen: naar het kwaad en naar het goede, naar de misdaad, naar weggijken en naar heldendom en hulp. In feite presenteert hij hiermee een leertheorie: de houding jegens de ander, jegens de bedreigde medemens, is voor een groot deel in de groep aangeleerd gedrag.

Ofschoon andere onderzoekers verschillende begrippen hanteren om het genoemde verschijnsel te beschrijven, komen vele tot vergelijkbare conclusies. Jacob Presser noemde 'het alibi van het voorbeeld' als één van de oorzaken waarom veel niet-joodse toeschouwers niets deden bij de rampspoed die de joodse medeburgers trof.⁹⁸ Lieven Saerens constateerde bij zijn onderzoek naar het lot van de joden in Antwerpen dat mensen eerder geneigd zijn te helpen wanneer gezaghebbende referentiegroepen 'wier normen men deelt' hier nadrukkelijk om vragen. Omgekeerd bieden mensen minder hulp bij het zwijgen van deze referentiegroepen.⁹⁹ Bob Moore stelt dat het aantal geredden sterk afhankelijk was van de motivatie van sleutelfiguren om hun gemeenschap te mobiliseren om schuilplaatsen aan te bieden aan joden.¹⁰⁰ In de woorden van Ian Kershaw: 'Zonder steun van boven was de reactie van de publieke opinie gedoemd zwak en onsamenhangend te blijven.' Vooral de houding van kerkelijke leiders zou van groot belang zijn voor de houding van de mensen.¹⁰¹ Roger Petersen onderzocht hoe gewone mensen, verontwaardigd over de schending van hun normen, hun passieve houding kunnen laten varen en overgaan tot actief en risicovol verzet. Het zijn vooral de sociale netwerken die mensen over die drempel helpen. Voorzichtige en risicomijdende personen kunnen worden gebracht tot het nemen van risico's onder invloed van familie, vrienden en morele leiders. Of dit ook daadwerkelijk gebeurt is afhankelijk van de dichtheid van het sociale netwerk. De positie van de initiatiefnemers is daarbij van cruciaal belang. Overgang van passieve verontwaardiging naar actief verzet kan vooral tot stand komen in besloten veilige gemeenschappen.¹⁰²

Natuurlijk is een heldhaftige houding, evenmin als een criminele, *uitsluitend* door de samenleving bepaald. Het is de resultante van enerzijds individuele keuzes en individuele empathie en anderzijds groepsprocessen. Mensen zullen zich niet bekommeren over het lot van bedreigde medemensen als ze niet een natuurlijke empathie bezitten met het lot van mensen in het algemeen. De individuele persoonlijkheid met haar eigen waarden en gevoelens speelt wel degelijk een belangrijke rol, maar deze wortelt fundamenteel en diep in de waarden en normen van de groep. De groep biedt basisveiligheid. Binnen groepen hoopt een individueel persoon op goedkeuring en positieve bekrachtiging van zijn gedrag. Een persoon die keuzes maakt gericht op hulp aan bedreigde medeburgers, moet daarvoor vaak de geldende (criminele) wet trotseren. Hij kan dit alleen doen als hij weet dat zijn keuze op zijn minst wordt gesteund door een voor hem belangrijk deel van zijn eigen groep.

'Anderen' zijn extreem belangrijk voor het gedrag van mensen. Zij geven zin en betekenis aan hun handelen. Aan anderen kan het individu zich spiegelen, een voorbeeld nemen. Anderen bieden een gevoel van veiligheid, zelfs als iemand genoodzaakt is de wet te overtreden en weet dat hij zich

---

⁹⁷ Philip Zimbardo, *Het Lucifer Effect. Hoe gewone mensen zich laten verleiden tot het kwaad* (Rotterdam 2010). Op dit moment werkt Zimbardo aan een onderzoek naar 'helden'.

⁹⁸ Presser, *Ondergang*, 127.

⁹⁹ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 748.

¹⁰⁰ Moore, 'Jewish self-help and rescue', 502.

¹⁰¹ Ian Kershaw, 'The persecution of the Jews and German popular opinion in the Third Reich', in: H. Fein, red., *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contents of Modern Anti-Semitism* (Berlijn 1987) 317-352.

¹⁰² Roger D. Petersen, *Resistance and Rebellion. Lessons from Eastern Europe* (Cambridge 2001) 299-303.

daardoor blootstelt aan strenge straffen. Anderen zijn nodig om vast te houden aan de eigen waarden, wanneer de wet niet meer strookt met het eigen geweten. Om te komen tot een samenleving die hulp biedt zijn altijd 'anderen' nodig. Belangrijk is vooral een kleine minderheid van (morele) leiders, die de leden van de groep de weg wijst. Als leden van de groep die weg vervolgens inslaan, kunnen anderen weer *hun* voorbeeld volgen. Hulp – en hetzelfde geldt voor misdaad en wegstijgen – kan zich in een samenleving op deze manier uitbreiden als een olievlek. In medische termen zijn hulp, evenals misdaad en wegstijgen, 'besmettelijk'. Dat is het wezen van een *society of enablement*.

Morele leiders kunnen een grote rol spelen bij de beslissing welke keuzes er worden gemaakt door individuele leden van een samenleving. Dat zal alleen gebeuren wanneer de leiders ook werkelijk over moreel gezag beschikken, door de leden van de samenleving worden vertrouwd en gewaardeerd en intensief in contact staan met hen. Moreel gezag moet al zijn opgebouwd vóór de situatie, waarin medeburgers worden bedreigd, begon. Het krachtigste middel om via moreel gezag het gedrag van mensen te beïnvloeden is het geven van goede voorbeelden.

Een *society of enablement* lijkt – wij gebruikten dit beeld – op een zich uitbreidende olievlek. Dat komt niet alleen doordat meer mensen het gedrag van hun voorbeeld overnemen. Het komt ook omdat zowel hulp aan bedreigde medemensen, als wegstijgen van het onrecht, de mens zelf kan veranderen. De manier om tegen de wereld aan te kijken verandert. Men kan zeggen: de ideologie verandert mee. Mensen trekken van nature scheidslijnen tussen 'wij' en 'zij'. In crisissituaties kan dat gemakkelijk ertoe leiden dat 'de ander' de rol krijgt van de zondebok op wie de schuld van alle problemen wordt geladen. De helpende mens, evenals de mens die de andere kant opkijkt, leert van zijn eigen gedrag. Hij maakt een andere definitie van zijn 'in-groep', van dat deel van de samenleving waarvoor hij zich verantwoordelijk voelt. De oer-christelijke vraag: "Wie is mijn naaste?" (Luk. 10;29), wordt anders beantwoord. Het bedoelde leerproces verloopt sneller in tijden van crisis en oorlog. Juist in deze extreme omstandigheden heeft de individuele mens sterke behoefte om bij een groep te horen en aan respons en morele leiding: de olievlek breidt zich sneller uit; de besmetting met gedrag van anderen komt gemakkelijker tot stand. De handelende mens verandert sneller. Er is ook in deze zin sprake van een vicieuze cirkel: een cirkel tussen gedrag en emoties; tussen misdaad en haat; tussen wegstijgen en onverschilligheid; tussen hulp en genegenheid. Wie andere mensen doodt of verraadt, zal minder met zijn geweten botsen als hij ze leert haten. Wie zich inzet om anderen te helpen zal daar meer morele voldoening in vinden en meer risico's willen lopen, als hij leert ervaren dat die ander waardevol is. Het is een proces van '*learning by doing*'.

Een *society of enablement*, gericht op hulp, lijkt vooral te kunnen gedijen in veilige kleine samenlevingen, waarbinnen de leden elkaar kennen en vertrouwen. Misschien kon zij vooral ontstaan in groepen van religieuze en politieke minderheden: niet het geloof zelf, maar de plaats in de verzuilde samenleving zou mede-bepalend kunnen zijn geweest. De kleine protestantse gemeenschap van Le Chambon-sur-Lignon in de Franse Cevennen, relatief geïsoleerd levend in een oceaan van katholieken, is hier een voorbeeld van. Hier redde een kleine protestantse dorpsgemeenschap onder leiding van het dominees-echtpaar André en Magda Trocmé duizenden joden het leven. Sommige minderheidsgroepen waren ook zelf gemarginaliseerd, zoals bijna overal het geval was bij communisten. Het is aannemelijk dat binnen deze groepen eerder empathie ontstond met andere bedreigde groepen.¹⁰³

Waarschijnlijk waren in Tiel korpschef J.S. de Jong, de lokale huisartsen en de plaatselijke vertegenwoordigers van de Joodsche Raad de morele leiders, die het centrum werden van een uitdijend net van helpers. In Hengelo ging de vicieuze cirkel van solidariteit, hulp en verzet draaien dank zij de activiteiten van burgemeester Van der Dussen en zijn politiechef Van Veen. In Enschede kon een op hulp gerichte *society of enablement* ontstaan door de scherpe morele inzichten en de

---

¹⁰³ Bob Moore, *Survivors*, 143.

keuzes die dominee Leendert Overduin maakte en in zijn kielzog andere christelijke zielzorgers, politiechef Van der Wal en de leidende figuren binnen de Joodsche Raad.

Een samenleving, waar verzet tegen maatregelen van een criminele overheid en hulp aan bedreigde medemensen de norm werd, was geen *voldoende* voorwaarde om veel joden te redden, maar wel een *noodzakelijke* voorwaarde. Wij zagen in het voorafgaande dat sommige patronen in het proces van de deportatie de joden vrijwel kansloos maakten om te overleven. Dat was bijvoorbeeld het geval in de drie noordelijke provincies, waar bijna alle joden werden opgehaald bij één tevoren geheimgehouden nachtelijke razzia. Wij zagen ook dat in de ambtsgebieden van sommige *Aussenstellen* door het fanatisme en de activiteit van het politieapparaat en zijn handlangers meer onderduikers werden opgespoord dan in de provincie Limburg het geval was. Het was een kwestie van toeval en geluk dat bij het Limburgse deportatieproces méér kansen werden gelaten om onder te duiken en dat de Maastrichtse *Sicherheitspolizei* minder succes had bij de opsporing van onderduikers dan elders in Nederland. Dat was toeval en geluk, maar als het daarbij zou zijn gebleven, zouden meer joden in Limburg zijn gedeporteerd en zouden ook veel minder onderduikers uit andere delen van Nederland in Limburg de oorlog hebben overleefd. Er was meer aan de hand: in sommige delen van Limburg en onder sommige geleidingen van de Limburgse bevolking ontstond iets dat leek op een *society of enablement* die was gericht op hulp aan joden, terwijl elders helaas passiviteit en wegstijgen de norm werd.

Binnen Limburg bestonden grote verschillen: verschillen in het percentage joden dat zich trachtte te onttrekken aan vervolging door onder te duiken, verschillen ook in het aantal niet-Limburgse onderduikers dat de gemeenschap opnam tijdens de jaren van de Holocaust. Hoe valt te verklaren dat in Heerlen 72 procent van de joden onderdook en in Sittard en Kerkrade slechts 22 respectievelijk 19 procent? En dat tegelijkertijd Heerlen viermaal zoveel joodse onderduikers per tienduizend inwoners verzorgde als de beide andere steden? Hoe komt het dat er, gerekend naar het aantal inwoners, negen keer zoveel joden zaten ondergedoken in de kleine agrarische dorpen in westelijk Noord-Limburg als in de even kleine en even agrarische dorpen in zuidelijk Zuid-Limburg? Heerlen en Noord-Limburg ten westen van de Maas hadden het geluk dat daar, door toedoen van een kleine groep kritische en moreel-bewuste burgers een *society of enablement* kon ontstaan, die gericht was op hulp aan joden.

Dat was voor een deel een gelukkig toeval. De Limburgse ex-priesterstudent Mathieu Smedts uit Horst-America was één der eersten die het gevaar voor de joden onderkende en die daadwerkelijk handelde door het opzetten van een hulplijn om joden te helpen vluchten. Smedts was actief sociaal-democraat; hij was goed bevriend met pastoor Henry Vullings van Grubbenvorst. Ook deze priester was een principiële tegenstander van het nationaalsocialisme en de antisemitische ideologie. Hij was een geliefd zielenherder in zijn dorp en genoot het vertrouwen van de parochianen. Hij had ook veel vriendschappelijke contacten gehouden in zijn geboortedorp Sevenum, onder meer met de schooljuffrouw Eugénie Boutet. Deze op haar beurt had goede contacten met de ouders van haar leerlingen en wist veel mensen in Sevenum in te schakelen bij de hulp aan joden. Maar Boutet werd op een gegeven moment overbelast en verwees een nieuwe vraag om hulp door naar haar nicht en vriendin Hanna van de Voort in Tienray. Deze kraamverzorgster had in de regio veel vrouwen geholpen tijdens hun kraambed en was daar in brede kring door bekend, gewaardeerd en vertrouwd geworden. Toevallig was in huize Van de Voort Nico Dohmen ondergedoken, een student uit Kampen, die volledig zijn grote organisatietalenten ging inzetten voor de hulp aan joodse kinderen. Langs een andere weg kende Vullings alle priesters in Noord-Limburg. Vooral de jongeren onder hen engageerden zich op grote schaal in het verzet en in de hulp aan onderduikers en voelden zich op hun beurt moreel en praktisch gesteund door hun 'baas' Leo Moonen, de secretaris van de bisschop van Roermond. In de eenvoudige boerendorpen van Noord-Limburg stonden priesters in hoog aanzien. Vaak waren het de pastoor of de kapelaan die, puur op grond van het vertrouwen dat mensen in hen stelden, hun parochianen konden overtuigen dat het herbergen van joden goed was

en dat de wet van het geweten zwaarder moest wegen dan de wetten en verordeningen van Rauter. Smedts was een sociaal-democraat en dat gold ook voor P. Slots, de kapelaan van pastoor Vullingsh en voor Ed Miedema, kapelaan in Gennep. Zo kreeg het verzet tegen de jodenvervolging in Noord-Limburg de steun van de kleine groep socialisten in die regio. Langs deze weg kwamen ook contacten tot stand met sociaal-democratische 'leveranciers' van joden uit het westen van Nederland, zoals de politicus Koos Vorrink, de musicoloog P. Tiggers van de VARA en Joop Westerweel, leraar aan een pacifistisch-socialistische school in Bilthoven, die zich verantwoordelijk voelde voor een groep jonge Palestina-pioniers. Door al deze personen werd het Noord-Limburgse platteland een gastvrije streek voor joodse onderduikers. Zij hadden er relatief veel bewegingsvrijheid. De kinderen gingen onder een valse naam naar school. Volwassenen in Oirlo gingen zelfs – overigens tegen de wil van hun helpers in – een potje biljarten in het dorpscafé. Veel mensen in de kleine dorpen wisten in welke woningen joden waren ondergebracht. Zelfs leden van de N.S.B. waren soms op de hoogte en werden dan in alle duidelijkheid door dorpsgenoten bedreigd met de mededeling dat verraad zou leiden tot ernstige gevolgen voor henzelf en hun gezin. En doorgaans werden de joden niet verraden. De eerste arrestaties van joodse onderduikers vonden pas plaats tegen het einde van de oorlog, vanaf juli 1944.

In Heerlen, Maastricht en omgeving bestond een andere kleine gesloten gemeenschap, die van de gereformeerden. Leden van de kleine Gereformeerde Kerken speelden in de beginfase een grote rol bij de hulp aan joden.¹⁰⁴ Door personen als Arie van Mansum, Derk van Assen en Jan Bosch werden de geboden van God uitermate serieus genomen; die geboden waren strijdig met de bevelen van de Duitsers. Ook dominee Gerard Pontier was al vroeg een zeer principieel tegenstander van het nationaal-socialisme en liet dit merken door als enige schoolbestuurder te weigeren om opgaaf te doen van de op zijn scholen ingeschreven leerlingen van joodse afkomst. Toen de deportaties begonnen nam hij het initiatief om een joods gezin bij zich in huis te verbergen. Via een collega-dominee in Amsterdam raakte hij betrokken bij het georganiseerde hulpwerk; via dezelfde dominee werd hij benaderd door de drie jongemannen die de grote kinderporganisatie NV zouden gaan opzetten: de broers Jaap en Gerard Musch en Dick Groenewegen van Wijk. Pontier was een geliefd en vertrouwd predikant; het waren in de beginfase de gereformeerde gezinnen Bockma en Rodrigues Lopes die gingen fungeren als centrale adressen voor joodse onderduikers en via wie in de kleine gereformeerde gemeenschap op grote schaal gastgezinnen voor onderduikers werden geworven. Een extra argument voor het grote aandeel van de gereformeerden aan de hulp aan joodse onderduikers leveren de gegevens van Yad Vashem. 64 gezinnen uit Heerlen, Treebeek, Brunssum en Hoensbroek ontvingen de onderscheiding '*Righteous among the Nations*'. Van 28 van hen vermeldt de website van Yad Vashem de kerkelijke gezindte. 18 van deze 28 waren gereformeerd. Via dominee Pontier werden zijn collega's Hendrik Bouma in Treebeek, A. Nijenhuis in Lutterade en Henk de Jong in Venlo en hun gemeenteleden in het werk betrokken. Van Bouma is bekend dat hij openlijk preekte om zijn gemeente op te wekken om joden te helpen. De olievlek breidde zich verder uit toen de dominees contact kregen met pater Beatus van Beckhoven en andere katholieke priesters in de regio en via hen met de grote organisatie L.O.. Zo kan men in de omgeving van Heerlen een tweede *society of enablement* zien ontstaan binnen Limburg, waarin hulp aan joden de norm van handelen werd. Maar nu waren er geheel andere hoofdrolspelers: stedelingen in dit geval, protestanten, vaak werkzaam in de mijnen, mensen die meestal geen dialect spraken en afkomstig waren van buiten Limburg. Deze groep had echter ook iets gemeen met de Noord-Limburgse: het was een vrij gesloten groep, waarin de leden elkaar kenden en vertrouwden. Een kleine groep met relatief weinig contacten met de katholieke meerderheid in de omgeving.

---

¹⁰⁴ Door het schisma binnen de Gereformeerde Kerken rond prof. Dr. Klaas Schilder in 1944 werden de gereformeerde helpers wel kerkelijk verdeeld, maar dit verminderde hun gezamenlijke inzet voor de joodse onderduikers niet.

In Limburg groeiden dus goede voorbeelden van kleinschalige samenlevingen en van maatschappelijke groepen, waarbinnen het helpen van bedreigde joden de morele norm werd. Is dat nu de verdienste van die 'typisch Limburgse' samenleving? De Noord-Limburgse boeren vertegenwoordigden die, evenals veel van de Limburgse priesters. Maar een groot deel van de hulp aan joden werd juist gegeven door relatieve buitenstaanders: door protestanten, die niet eens Limburgs spraken, door sociaal-democraten en communisten, die vaak door de rest van de bevolking werden gewantrouwd, door 'toevallige' gasten die van buiten de provincie afkomstig waren, zoals Nico Dohmen in Tienray en de organisatoren van de NV in Heerlen, door joden zelf zoals Kurt Löwenstein in Meerlo en Marianne Braun in Heerlen. Ook dat waren Limburgers.

Slot

Ik heb geprobeerd in dit hoofdstuk de vervolging van de joden in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog te plaatsen in een vergelijkend kader. Het belangrijkste waarin Frankrijk verschilde van Nederland was de speelruimte die in Frankrijk was gelaten aan het autochtone bestuursapparaat. Veel meer dan in Frankrijk konden in Nederland alle bestuursorganen worden ingeschakeld bij Duitse beleidsdoelen. Hierin had de deportatie van, en de moord op de joden een hogere prioriteit dan in Frankrijk. Voor België bleek het belangrijkste verschil de houding van de bevolking. Zowel de joodse, als de niet-joodse bevolking van het zuidelijk buurland, vooral van Wallonië en Brussel, was weerbaarder tegen het Duitse beleid en meer bereid dit tegen te werken. In Wallonië werden de eerste contouren zichtbaar van wat wij later zouden benoemen als een op hulp en verzet gerichte *society of enablement*.

Ik vergeleek mijn bevindingen ook met die van Croes en Tammes, die een vergelijking maakten van de overlevingskans van joden in een groot aantal Nederlandse gemeenten. Zij bestudeerden de invloed van een groot aantal variabelen.¹⁰⁵ Een aantal hiervan heb ik in Limburg niet kunnen toetsen, voor een deel omdat de joodse gemeenschappen hier over het algemeen te klein waren om een betrouwbare vergelijking te kunnen maken. Een aantal factoren kon ik wel toetsen aan de Limburgse situatie. Ik zal mijn bevindingen vergelijken met de opvatting van Croes en Tammes.

De genoemde auteurs hebben overtuigend aangetoond dat de *Aussenstellen* van de *Sicherheitspolizei* een bepaalde mate van autonomie hadden bij hun beleid ten aanzien van de jodenvervolging en de opsporing van joodse onderduikers. Zij concludeerden dat de *Aussenstelle* Maastricht, wier werkgebied samenviel met de provincie Limburg, het minst succesvol was bij de opsporing van joodse onderduikers. Ik kan dat in principe onderschrijven, al werden er aanzienlijk méér joden in Limburg op hun onderduikadres gearresteerd dan er door Croes en Tammes in hun onderzoek werden betrokken. Niettemin is het zeker waar dat onderduikers in Limburg meer kans hadden de oorlog te overleven dan gemiddeld in Nederland. In Limburg werd tussen de 10 en 15 procent van de onderduikers gearresteerd en gedeporteerd; landelijk was dat percentage hoger dan 30.

Ik stelde vast dat de kans om te overleven in Limburg het grootste was voor kinderen jonger dan 10 jaar. Ongeveer de helft van de kinderen uit die leeftijdsgroep overleefde. In Limburg werd relatief goed gezorgd voor joodse kinderen. Dat gold voor de kinderen van de 'eigen' joodse bevolking, maar ook voor kinderen van buiten Limburg. Als de Limburgse bevolking ergens echt trots op mag zijn, is het op de manier waarop hun gewest het landelijke centrum werd van de redding van joodse kinderen.

In Limburg hadden Poolse joden méér en Duitse joden minder overlevingskans dan joden met de Nederlandse nationaliteit. Gezien de relatief kleine aantallen lijken hier echter niet te veel conclusies aan te kunnen worden verbonden.

---

¹⁰⁵ Croes en Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'*.

Croes en Tammes vonden in hun onderzoek, tamelijk onverwacht, dat de overlevingskans van joden positief correleerde met het percentage katholieken en negatief met het percentage gereformeerden in de bevolking.¹⁰⁶ Limburg was een overwegend katholieke provincie. Een relatief groot percentage overlevenden in Limburg zou dus kunnen worden gezien als een steun voor die conclusie. Ik toonde op historische gronden aan dat vooral in de omgeving van Heerlen juist de kleine groep gereformeerden in de bevolking een onevenredig groot aandeel had in de redding van joden. Belangrijker dan de religie van de bevolking zou wel eens de vraag kunnen zijn, of er sprake was van kleine, gesloten gemeenschappen, waarvan de leden elkaar kenden en vertrouwden. In de praktijk zullen dat vaak kleine dorpsgemeenschappen, of minderheden binnen grotere gemeenschappen zijn. Juist binnen deze kleine groepen zou, als een aantal sleutelfiguren daartoe de aanzet gaf, een *society of enablement*, gericht op hulp aan joden kunnen zijn ontstaan. Bij toekomstig lokaal onderzoek naar de jodenvervolging zou een interessante vraag kunnen zijn of ook elders de hulp aan onderduikers vooral in dergelijke kleinschalige groepen is opgebloeid.

Croes en Tammes konden niet aantonen dat de datum waarop de eerste joden uit een plaats werden weggevoerd, van invloed was op het overlevingspercentage in die plaats.¹⁰⁷ Wij vonden sterke aanwijzingen dat niet zo zeer de datum waarop de eerste joden werden gearresteerd relevant was, maar vooral de *manier waarop* de arrestaties en wegvoeringen plaatsvonden. Er waren grote verschillen tussen enerzijds tevoren aangekondigde en anderzijds in een geheim voorbereide en uitgevoerde arrestaties. Het arrestatiepatroon was in de hele provincie Limburg ongeveer gelijk. Het verschilde maar weinig van dat in Noord-Brabant en Utrecht, en sterk tot zeer sterk van dat in de meeste andere provincies. Ik denk aannemelijk te hebben gemaakt dat veel van de Limburgers die de oorlog overleefden, zouden zijn vermoord als hier joden waren gearresteerd en gedeporteerd volgens hetzelfde patroon als in bijvoorbeeld in de noordelijke provincies.

Heel Limburg was het jachtterrein van dezelfde *Aussenstelle*; de hele provincie had hetzelfde arrestatiepatroon. Toch waren er binnen Limburg grote regionale en lokale verschillen in het aantal overlevenden en in het aantal door de bevolking geherbergde joodse onderduikers. Ik veronderstel dat het voor de verklaring van die verschillen nodig is om te weten of op lokaal niveau samenlevingen tot ontwikkeling konden komen waarbinnen hulp aan joden een geaccepteerde en gedeelde norm werd. Daarvoor waren moedige en empathische burgers nodig, die elkaar wilden kennen en elkaar vertrouwden en die zich gesteund en bevestigd voelden door een kleine groep morele leiders uit hun midden. In het kielzog van Ervin Staub heb ik dit een *society of enablement* genoemd, gericht op solidariteit en hulp.

Veel mensen wijzen, als het gaat om de massale moord op de Europese joden, de term Holocaust af. Holocaust betekent 'brandoffer', een begrip dat een grote plaats inneemt in de joodse religieuze traditie. Een brandoffer veronderstelt zingeving en die is niet aan de orde bij deze meest zinloze en criminele massamoord van alle tijden. Maar, voor wie aan deze trieste geschiedenis van ontrecting en wegvoering van vele honderden onschuldige burgers toch een moraal *wil* toekennen, is dit mogelijk de conclusie: een kleine groep morele leiders in Limburg wees de weg van de praktische naastenliefde. Hun goede voorbeeld deed goed volgen.

---

¹⁰⁶ Ibidem, 522.

¹⁰⁷ Ibidem, 508.

Bijlage 1

Lijst van Limburgse slachtoffers

Toelichting: Deze lijst valt niet samen met die van de joodse oorlogsslachtoffers die behoren tot de in hoofdstuk 9 gedefinieerde onderzoeksgroep. In de lijst van bijlage 1 staan ook personen die in Limburg zijn overleden, meestal aan een natuurlijke doodsoorzaak. Verder staan er de personen op, van wie bekend is dat zij in het begin van de oorlog in Limburg woonachtig waren, maar die vóór het begin van de deportaties zijn verhuisd naar elders in Nederland. Een opmerking is op zijn plaats; de lijst is wel (vrijwel) volledig, maar niet foutloos. Dat komt omdat hij is samengesteld uit ongeveer duizend stukken in de archieven. Opvallend vaak waren daar tegenstrijdigheden en onnauwkeurigheden in. De spelling van sommige namen kon verschillen (Meier, Meijer, Meyer, Mayer om één voorbeeld te noemen). Vaak waren er ook verschillen in de vermelde geboortedatum. Wij hebben niet alle gegevens gecontroleerd bij de officiële burgerlijke stand. Wanneer archieven verschillende gegevens vermeldden hebben wij in het algemeen gegevens die door de burgerlijke stand van een gemeente waren geleverd als juist verondersteld, behalve als meerdere lijsten uit andere bronnen consistent andere gegevens vermeldden. Deze lijst is afgeleid uit een volledige database van alle Limburgse joden, waarop ook bronvermeldingen staan bij alle gegevens, en die wordt bewaard bij de auteur, bij het NIOD, het archief van het Rode Kruis, en het RHCL. De tabel bevat de volgende gegevens:

Naam.

Geboortedatum, te lezen als jjjjmddd.

Geboorteplaats.

Adres, voor zover bekend het adres in de laatste woonplaats in Limburg waar de persoon woonde vóór de jodenvervolging begon. Veel mensen werden op een later tijdstip vaak gedwongen te verhuizen..

Laatst bekende woonplaats in Limburg.

Datum van arrestatie, te lezen als jjmddd. In sommige gevallen staat een (kleine) letter. Een 'v' betekent dat de persoon is verhuisd uit Limburg vóór het begin van de deportaties, en dus werd gearresteerd in een ander deel van Nederland. Vaak is mij dan de arrestatiedatum niet bekend. Een 'b' staat voor arrestatie in België tijdens een vluchtpoging. Een 'f' staat voor arrestatie in Frankrijk tijdens een vluchtpoging. Een 'o' betekent dat de persoon is gearresteerd op een Nederlands onderduikadres. Wanneer er geen letter staat achter de arrestatiedatum is de persoon zonder onderduikpoging gearresteerd in Limburg of vertrokken naar Vught. Sommige personen zijn twee keer gearresteerd.

Datum van deportatie naar een Duits concentratie- of vernietigingskamp, te lezen als jjmddd. Achter de datum staat een (hoofd)letter, die aangeeft naar welke bestemming de persoon is gedeporteerd: **M**authausen, **K**osel, **A**uschwitz, **S**obibor, **T**heresiënstadt, **B**ergen-Belsen of een ander **C**oncentratiekamp. Indien een persoon een natuurlijke dood is gestorven in Limburg staat hier vermeld 'nat.overl.'. Verder staat vermeld als iemand **suicide** heeft gepleegd. Soms staan in deze kolom twee data. Dat is het gevolg van het feit dat twee als betrouwbaar beschouwde archieven (bijvoorbeeld de 'clandestiene' deportatielijst van Westerbork en het kaartsysteem van de Joodsche Raad een verschillende deportatiedatum noemden.

Datum van overlijden, te lezen als jjmddd. Deze data zijn doorgaans afkomstig van de Digitaal Joods Monument. Bekend is dat in veel gevallen, waar de exacte overlijdensdatum niet bekend was, een datum is vermeld die de overlijdensdatum het best benadert. Soms was zelfs een benadering niet mogelijk. Veel slachtoffers uit de 'Koselgroep' kregen, bij gebrek aan gegevens, de overlijdensdatum 30 april 1943.

Plaats van overlijden.

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Cyncynatus David	18990129	Czestochowa	Hoofdstraat 56	Amby	420825	430525S	430528	Sobibor
Cyncynatus Jennij	19380310	Heerlen	Hoofdstraat 56	Amby	420825	430525S	430528	Sobibor
Cyncynatus-Aronovskaite Rajna	19070123	Kaunas	Hoofdstraat 56	Amby	420825	430525S	430528	Sobibor
Daniels Salli	18890627	Krefeld	Hoofdstraat 56	Amby	430107o	430216A	430219	Auschwitz
Dauids Emil Isak	18741119	Hüls	Hoofdstraat 36	Amby	430408	430720S	430723	Sobibor
Dauids-Dannenbaum Julie	18810406	Fürstenberg	Hoofdstraat 36	Amby	430408	430525S	430528	Sobibor
Gellert Ossias Pinkas (Oscar)	19200504	Düsseldorf	Hoofdstraat 38	Amby	430629o	430629S	430702	Sobibor
Glaeser Heinrich	19210127	Essen	Hoofdstraat 71	Amby	?	420716A	420819	Auschwitz
Horschowski Abraham Marcus	19381126	Heerlen	Bergerstraat 47	Amby	420825	420828A	420831	Auschwitz
Horschowski Hersch	19030714	Dolina	Bergerstraat 47	Amby	420825	420828K	450207	Gross-Rosen
Horschowski Jetchen	19330608	Heerlen	Bergerstraat 47	Amby	420825	420828A	420831	Auschwitz
Horschowski Mozes Mechel	19050622	Dolina	Hoofdstraat 63	Amby	b		440101	Mechelen
Horschowski-Felder Lea	19040203	Dorozow	Hoofdstraat 63	Amby	b		440101	Mechelen
Horschowski-Willner Ester	19000119	Brzozow	Bergerstraat 47	Amby	420825	420828A	420831	Auschwitz
Kaczor Isaac	18981103	Warschau	Hoofdstraat 68	Amby	420825	420828K	430228	Sakrau
Kaczor-Schubert Scheindel Käfebaum Israel	18950508	Wolanka	Hoofdstraat 68	Amby	420825	420828A	420831	Auschwitz
Käfebaum Israel	18960130	Warschau	Hoofdstraat 68	Amby	420825	420928A	430131	Auschwitz
Käfebaum-Schubert Toni	18990420	Dorozow	Hoofdstraat 68	Amby	420825	420928A	421001	Auschwitz
Kaufmann-Dauids Betty	19090327	Hüls	Hoofdstraat 36	Amby	420825	420828A	420831	Auschwitz
Rosenzweig Abraham	19010414	Novorodoms	Hoofdstraat 58	Amby	420825		420911	Westerbork
Zeligman Isabella	19390718	Heerlen	Hoofdstraat 34	Amby	420825	420928A	421001	Auschwitz
Zeligman Jacob Aron	18990715	Novorodoms	Hoofdstraat 34	Amby	420825	420928A	421001	Auschwitz
Zeligman-Wajnkowski Fanni	18980909	Hamborn	Hoofdstraat 34	Amby	420825	420928A	421001	Auschwitz
Kaufmann-Daniëls Paula	18790630	Krefeld	Kloosterstraat 32	Amby	v	430629S	430702	Sobibor
Winterfeld Jakob	19081219	Keulen	Hoofdstraat 52	Amby	410621v	430914A	440630	Monowicz
Heymann Hedwig	18910312	Bonn	Hommerterweg 69	Amstenrade	420825	420828A	420831	Auschwitz
Wolff Julius	18910911	Krefeld	Hommerterweg 3	Amstenrade	421220	430118A	430121	Auschwitz
Wolff-Gutmann Ida	18640803	Dinkelsbühl	Hommerterweg 3	Amstenrade		nat.overl.	430520	Amstenrade
Sternheim Otto	18760316	Ergste	Koestraat A172	Arcen	440714o 421110	440903A	440906	Auschwitz
Terhoch Hugo Israel	18871025	Drensteinfurt	A 10	Arcen	430408	430824A	430827	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Terhoch-Levy Julie	18871209	Geistingen	A 10	Arcen	430408	430824A	430827	Auschwitz
Benedik Jacob	18700127	Schimmert	Pr.Mauritslaan 57	Beek	430409	430511S	430514	Sobibor
Benedik Leo	19020125	Beek	Pr.Mauritslaan 57	Beek	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Benedik-Brückheimer Johanna	18751018	Külsheim	Pr.Mauritslaan 57	Beek	430409	430511S	430514	Sobibor
Bogen Ruth	19320501	Keulen	Maastrichterlaan 25	Beek	400510v	440904T	441006	Auschwitz
Bogen Samuel	19050418	Keulen	Maastrichterlaan 25	Beek	400510v	440904T	450328	Midden-Europa
Bogen-Hertz Luise	19040426	Erkelenz	Maastrichterlaan 25	Beek	400510v	440904T	441006	Auschwitz
Horst Branca van der	19250601	Amsterdam	Prof.Spronckpark 4	Beek	420825	420828A	420831	Auschwitz
Horst Karel van der	19270412	Amsterdam	Prof.Spronckpark 4	Beek	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Horst Simon van der	19010208	Meppel	Prof.Spronckpark 4	Beek	v	420814A	420930	Auschwitz
Horst-van der Ven Clara van der	19011111	Amsterdam	Prof.Spronckpark 4	Beek	420825	420828A	420831	Auschwitz
Kanarek Adolf	18800610	Lissau	Maastrichterlaan 23	Beek		nat.overl.	421009	Beek
Wolf Joep	18700203	Urmond	Nieuwstraat 1	Beek	430410	430511S	430514	Sobibor
Bromet Georg	19181031	Krefeld	Venweg 33	Brunssum	421107o	421130K	440331	Midden-Europa
Bromet-van Buuren Saarlentje	19180328	Meppel	Venweg 33	Brunssum	421107o	421130A	421203	Auschwitz
Buuren-Eckstein Kaatje van	18810329	Uithuizen	Venweg 33	Brunssum		nat.overl.	421124	Heerlen
Goldschmidt Annemarie Luise	19220131	München	Klooster Koningsbosch	Echt	420802	420807A	420930	Auschwitz
Goldschmidt Elfriede	19230804	München	Klooster Koningsbosch	Echt	420802	420807A	420930	Auschwitz
Karoline Ida Stein Edith	18911012	Breslau	Bovenstestraat 48	Echt	420802	420807A	420809	Auschwitz
Teresia Hedwig								
Stein Rosa Maria Agnes	18831213	Lublinitz	Bovenstestraat 48	Echt	420802	420807A	420809	Auschwitz
Isaac Carolina	18690624	Eijsden	Vroenhof 13	Eijsden	430408		430419	Vught
Isaac Seraphine	18700611	Eijsden	Vroenhof 13	Eijsden	430408	430511S	430514	Sobibor
Stern Sigmond	18720910	Eijsden	Kerkstraat12	Eijsden	430408	430511S	430514	Sobibor
Levy Dagobert	19300216	Nordenham	Laurastraat 89	Eygelshoven	430409	430608S	430611	Sobibor
Levy Erwin	18960622	Carolinensiel	Laurastraat 89	Eygelshoven	430409	430608S	430611	Sobibor
Levy Günther	19230929	Nordenham	Laurastraat 89	Eygelshoven	430414	430713S	430716	Sobibor
Levy Manfred	19201208	Nordenham	Laurastraat 89	Eygelshoven	430409	430921A	450121	Auschwitz
Levy-Simon Selma	18970210	Setterich	Laurastraat 89	Eygelshoven	430409	430608S	430611	Sobibor
Simon Gottschalk	18560702	Reinbach	Laurastraat 89	Eygelshoven	430409	nat.overl.	430518	Maastricht
Simon-Breuer Henriette	18610712	Setterich	Laurastraat 89	Eygelshoven	430409	nat.overl.	430508	Maastricht
Zijl Charles Jacob van der	18830223	Amsterdam	Rimburgerstraat 5	Eygelshoven	420825	420828A	420831	Auschwitz
Baum Max	19070604	Bauchen	Bloemenmarkt 7	Geleen	430413o	430907A	440331	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Baum Samuel	1862????	Bauchen	Bloemenmarkt 7	Geleen		nat.overl.	401011	Geleen
Baum-Salmagne Sophie	18670612	Eilendorf	Bloemenmarkt 7	Geleen	430409	430914T	431116	Bergen Belsen
Claessens Albert	19050419	Obbicht	Past.Vonckenstr 51	Geleen	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Claessens-Krzanowska Ajga	19090317	Zawiercie	Past.Vonckenstr 51	Geleen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Cohen Frieda	19240711	Vaals	Mauritslaan 110	Geleen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Cohen Henny	19251030	Vaals	Mauritslaan 110	Geleen	420825	420828A	420926	Auschwitz
Cohen Josephine	19300709	Geleen	Mauritslaan 110	Geleen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Cohen Simon	18890501	Midwolda	Mauritslaan 110	Geleen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Cohen-Brink Esthella ten	19040605	Ootmarsum	Mauritslaan 110	Geleen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Dam Gustaaf van	19210825	Eindhoven	?	Geleen	v	A	440331	Midden-Europa
Dam Louis van	18950716	Eindhoven	?	Geleen	v		450416	Rotterdam
Freimark Ernst	19360812	Frankfurt	Peschstraat 28	Geleen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Freimark Friedrich	19021027	Markheidenfeld	Peschstraat 28	Geleen	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Freimark Kurt	19391221	Heerlen	Peschstraat 28	Geleen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Freimark-Adler Hermina	18761212	Urspringen	Peschstraat 28	Geleen	430409	430511S	430514	Sobibor
Freimark-Maij Gertruda	19020216	Niedermendig	Peschstraat 28	Geleen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Goldschmidt Josef	18671024	Rheda-Wiedenbrück	Groenstraat 7	Geleen	430409	430525S	430528	Sobibor
Goldschmidt Salomon	18570725	Rheda-Wiedenbrück	Groenstraat 7	Geleen		nat.overl.	430112	Geleen
Goldschmidt-Jakob Frieda	18690219	Rheda-Wiedenbrück	Groenstraat 7	Geleen		nat.overl.	431007	Maastricht
Goldsteen-Mendel Carolina	18800706	Tetz	Raadhuislaan 13	Geleen	431011o	431019A	431022	Auschwitz
Harmesen-Katzenstein Fanny Hilde	19131022	Hannover	?	Geleen	v	A	430430	Auschwitz
Heimberg-Klestadt Berta	18911228	Büren	Julianastraat 5	Geleen	430120v	430122A	430125	Auschwitz
Kaufmann Margard	19281110	Gronau	Rijksweg Z 30	Geleen	430409	430831A	430903	Auschwitz
Kaufmann Richard	18860630	Moers	Rijksweg Z 30	Geleen	421003	430831A	430903	Auschwitz
Kaufmann-Mendel Sara Johanna	18791201	Meckenheim	Rijksweg Z 40	Geleen		nat.overl.	410507	Sittard
Kaufmann-Zilversmit Adèle	18901207	Gronau	Rijksweg Z 30	Geleen	430409	430831A	430903	Auschwitz
Kellerman Louis	18850609	Amsterdam	?	Geleen	v	430122A	430125	Auschwitz
Lebenstein Ida	18880516	Ochtrup	Rijksweg Z 30	Geleen	430408o	430525S	430528	Sobibor
Levy Arnold	18800527	Elberfeld	Rijksweg Z 9	Geleen	420428o	430525S	430528	Sobibor
Levy Hans Erich	19110322	Düsseldorf	Rijksweg Z 7	Geleen	420825	430907A	440331	Midden-Europa
Levy-Goldschmidt Irene	19070215	Rheda-Wiedenbrück	Rijksweg Z 7	Geleen	420825	430907A	431130	Auschwitz
Levy-Harf Rosalie	18801027	Mönchengladbach	Rijksweg Z 9	Geleen	430409	430525S	430528	Sobibor

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Löwenfels Luise (Zr. Aloysia)	19150705	Trabelsdorf	Geenstraat 30	Geleen	420802	420807A	420930	Auschwitz
May-Jacobsohn Klara	18710514	Neckarbisc hofsheim	Peschstraat 28	Geleen	430409	430511S	430514	Sobibor
Meyer Daniel	18611101	Remagen am R.	Graaf Huynlaan 5	Geleen		nat.overl.	410310	Geleen
Meyer Max	19000123	Oberwinter	Rijksweg Z 86	Geleen	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Meyer-Cahn Jeanette	18591218	Leutesdorf	Graaf Huynlaan 5	Geleen	430409		430510	Westerbork
Meyer- Kaufmann Berta	19120103	Keulen	Rijksweg Z 86	Geleen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Roer Helena	19210914	Zülpich	Bloemenmarkt 7	Geleen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Roer Ilse	19250220	Zülpich	Bloemenmarkt 7	Geleen	420825	420828A	4210??	Auschwitz
Willner Paul Siegfried	19020605	Aken	Molenstraat 27	Geleen	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Winter Gustav	18971101	Korschenbr oich	Peschstraat 28	Geleen	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Winter-Maij Irma Johanna	19080830	Niedermen dig	Peschstraat 28	Geleen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Wolff Abraham	1867????	Münstereife l	?	Geleen		nat.overl.	410709	Geleen
Andriesse Hans	19180831	Osterwick	Schoolstraat 16	Gennepe	420825	430921A	440401	Midden-Europa
Andriesse Henri	18970601	Gennepe	Markt 15	Gennepe	430409	430713S	430716	Sobibor
Andriesse Hildegard	19180529	Lank	Middelweg 32	Gennepe	420825	420828A	420831	Auschwitz
Andriesse Julius	18850707	Gennepe	Schoolstraat 16	Gennepe	420825	420828K	430306	Ludwigsdorf
Andriesse Samuel	18900726	Gennepe	Middelweg 32	Gennepe	430409	430713S	430716	Sobibor
Andriesse Selly Friedel	19320701	Gennepe	Markt 15	Gennepe	430409	430608S	430611	Sobibor
Andriesse Walther	19160608	Lank	Middelweg 32	Gennepe	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Andriesse-Hes Helene	18930801	Aschendorf	Schoolstraat 16	Gennepe	420825	420828A	420831	Auschwitz
Andriesse- Jakobson Jülchen	18991204	Neckarbosc hofsheim	Markt15	Gennepe	430409	430608S	430611	Sobibor
Andriesse- Jesse Johanna	18800529	Kessenich	Middelweg 32	Gennepe	430409	430713S	430716	Sobibor
Blumenthal- Hammerschlag Bertha	18810801	Holzhausen	Emmastraat	Gennepe	v	A	441001	Auschwitz
Bock Bertha	18760311	Gennepe	Houtstraat 2	Gennepe	430409	430511S	430514	Sobibor
Bock Hedwig	18900119	Gennepe	Houtstraat 2	Gennepe	420825	420828A	420831	Auschwitz
Bock Josephina	18790913	Gennepe	Houtstraat 2	Gennepe	430409	430511S	430514	Sobibor
Bock Max	18770525	Gennepe	Zandstraat 6	Gennepe	430409	430511S	430514	Sobibor
Bock- Oppenheimer Rachel	18790224	Lith	Zandstraat6	Gennepe	430409	430511S	430514	Sobibor
Hertog Werner	19091020	Gelsenkirch en	Schoolstraat 16	Gennepe	420825	420828K	450329	Buchenwald
Jakobsohn Abraham	18610212	Neckarbisc hofsheim	Markt 15	Gennepe	430409	430511S	430514	Sobibor
Jordan Karl	19040125	Dotrmund	Emmastraat	Gennepe	v	?	4411??	Kaufering
Jordan- Blumenthal Irmgard	19090125	Hildesheim	Emmastraat	Gennepe	v	A	441008	Auschwitz
Kaufman Jacob	18900814	Gennepe	Zandstraat 40	Gennepe	430409	430713S	430716	Sobibor

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Kaufman Johanna	19301029	Gennepe	Zandstraat 40	Gennepe	430409	430608S	430611	Sobibor
Kaufman- Leefsma Henriette	18940527	Opsterland	Zandstraat 40	Gennepe	430409	430608S	430611	Sobibor
Kölling- Hirschberg Hedwig	18820422	Sievershau- sen	Nijmeegscheweg 34	Gennepe	?	A	440714	Auschwitz
Koppel-Leijser Klara	18610914	Anholt	?	Gennepe	v	430608S	430611	Sobibor
Leeuwen Jetje van	18721104	Horssen	Spoorstraat 123	Gennepe	430409	430511S	430514	Sobibor
Leeuwen- Hoffmann Ellen van	19190111	Goch	Spoorstraat 123	Gennepe	430409o	A	441018	Auschwitz
Croonenberg Arthur	19001125	Grevenbich- t	Peperstraat 52	Grevenbicht	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Croonenberg Erna	19290316	Sittard	Peperstraat 52	Grevenbicht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Croonenberg Gustaf	18651109	Grevenbich- t	Peperstraat 52	Grevenbicht	430409	430511S	430514	Sobibor
Croonenberg Julienne	19330320	Grevenbich- t	Peperstraat 52	Grevenbicht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Croonenberg Karel	18731105	?	Peperstraat 52	Grevenbicht		nat.overl.	420102	Grevenbicht
Croonenberg- Zeligman Helena	19100226	Meerssen	Peperstraat 52	Grevenbicht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Steinberg Salomon	18670616	Hagen	Houtstraat 176	Grevenbicht	430409	430511S	430514	Sobibor
Steinberg-Hertz Selma	18681029	Goch	Houtstraat 176	Grevenbicht	430409	430511S	430514	Sobibor
Zeligman- Falkenstein Julia	18810414	Gangelt	Peperstraat 52	Grevenbicht	v	421026A	421029	Auschwitz
Schaap Heiman	18660208	Gasselte	Stationsstraat 215	Gronsveld		nat.overl.	430406	Gronsveld
Schaap- Canther Bina	18650410	Eijsden	Stationsstraat 215	Gronsveld	430413	430511S	430514	Sobibor
Francken-Gans Eva	18621112	Vaals	Ingber 25	Gulpen	430408	430511S	430514	Sobibor
Gans Moyses	18651124	Vaals	Rijksweg C 128	Gulpen	430408	430511S	430514	Sobibor
Gans- Löwenstern Pauline	18730524	Krefeld	Rijksweg C 128	Gulpen	430408	430511S	430514	Sobibor
Gerson-Bach Sofie	18781120	Mönchengl- adbach	Rijksweg N 119	Gulpen		suicide	420919	Gulpen
Hertogs Markus	18700425	Gulpen	Nieuwstraat 60	Gulpen	430408	430511S	430514	Sobibor
Hertogs- Steinberger Franziska	18770104	Angenrat	Nieuwstraat 60	Gulpen	430408	430511S	430514	Sobibor
Hirsch- Coopman Brunetta	18640928	Gulpen	Gats A 61	Gulpen	430408	430427S	430430	Sobibor
Seelman- Salomon Johanna Sara	18740910	Treis am M.	Gats A 59	Gulpen	430408	430525S	430528	Sobibor
Weinhuisen Philipp	18940621	Gulpen	Gats A 59	Gulpen	420825	430525S	430528	Sobibor
Weinhuisen- Seelman Regina Rosa	19070305	Dellwig	Gats A 59	Gulpen	420825	430525S	430528	Sobibor
Wijnhausen Georg	19080406	Gulpen	Rijksweg 119	Gulpen	420729	420828K	430831	Midden-Europa
Wijnhausen Ludwig	19370608	Heerlen	Rijksweg 119	Gulpen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Wijnhausen- Gerson Henriette	19080116	Homborg	Rijksweg N.119	Gulpen	420825	420828A	420831	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Wijnhuisen Henriëtte	19230118	Keulen	Dorpsstraat C 17	Gulpen	430416v	430706S	430709	Sobibor
Wijnhuisen Julius	18910923	Gulpen	Dorpsstraat C 17	Gulpen	420825b	421024A	421027	Auschwitz
Wijnhuisen Martha	18990501	Gulpen	Gats A 60	Gulpen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Wijnhuisen Walter	19250729	Vaals	Dorpsstraat C 17	Gulpen	430409	430706S	430709	Sobibor
Wijnhuisen- Heijdt Annie	18961008	Keulen	Dorpsstraat C 17	Gulpen	430409	430706S	430709	Sobibor
Wolff-Hertogs Rebecca	18640524	Gulpen	Nieuwstraat 60	Gulpen	430120v	430122A	430125	Auschwitz
Altman Wigdor	18890225	Kozowa	Mockstraat 11	Heer	420825	420828A	420831	Auschwitz
Altman-Klotz Mala	18870806	Obydowice	Mockstraat 11	Heer	420825	420828A	420831	Auschwitz
Brzeziner Adele	19230102	Hamborn	Akersteenweg 21	Heer	420825	420828A	420831	Auschwitz
Brzeziner Erna	19240208	Hamborn	Akersteenweg 21	Heer	420825	420828A	420831	Auschwitz
Brzeziner Fritz	19270907	Hamborn	Akersteenweg 21	Heer	421111	421120A	430228	Auschwitz
Brzeziner Szlama	18970101	Zawiercie	Akersteenweg 21	Heer	421112	421120 430223A	430228	Auschwitz
Brzeziner-Fajga Golda	19000901	Pabianice	Akersteenweg 21	Heer	421112	421120A	421123	Auschwitz
Gappe Ilse Sara	19240926	Breslau	Scharn 5	Heer	420825	420828A	420831	Auschwitz
Gläser Sijmche	18970803	Szeressawa	Akersteenweg 5	Heer	420825	430525S	430528	Sobibor
Rimini Emmanuel	19270517	Borgerhout	Emmastraat 4	Heer	421112	421120A	430228	Auschwitz
Rimini Jechiël	18980828	Amsterdam	Emmastraat 4	Heer	421112	421120A	430228	Auschwitz
Rimini Maurits Alexander	19281211	Borgerhout	Emmastraat 4	Heer	421112	421120A	421123	Auschwitz
Rimini Max Josua	19281211	Borgerhout	Emmastraat 4	Heer	421112	421120A	421123	Auschwitz
Rimini Sal Bernard	19350108	Eindhoven	Emmastraat 4	Heer	421112	421120A	421123	Auschwitz
Rimini- Wijnschenk Lea	18990427	Amsterdam	Emmastraat 4	Heer	421112	421120A	421123	Auschwitz
Salomon Gustav	19080318	Herne	M.A.de Ruiterlaan 1	Heer	420823	420824A	420930	Auschwitz
Sandhaus Arnold	19001115	Przemysl	Kon.Clovisstraat 57b	Heer	430726o	440303A	450303	Ebensee
Sluis Emanuel Leo van der	19301025	Oss	Scharnerweg 7	Heer	430212o	430223A	430227	Auschwitz
Sluis Hedwig van der	19340924	Beek	Scharnerweg 7	Heer	430212o	430223A	430227	Auschwitz
Sluis Simon van der	19040205	Den Bosch	Scharnerweg 7	Heer	b	430223A	430226	Auschwitz
Sluis-Hartogs Diena van der	19101202	Esbjerg	Scharnerweg 7	Heer	430212o	430223A	430226	Auschwitz
Velleman Levie	19060101	Alkmaar	Mockstraat 10	Heer	420521	420716A	420814	Auschwitz
Wynhausen Bertha	18700818	Maastricht	Scharnerweg 12	Heer	430410	430518S	430521	Sobibor
Wynhausen Julius	18731008	Maastricht	Scharnerweg 12	Heer	430410	430511S	430514	Sobibor
Wynhausen- Gottschalk Selma	18850807	Geilenkirchen	Scharnerweg 12	Heer	430410	430511S	430514	Sobibor
Beem- Hertz Dahl Rosa	18940719	Heerlen	?	Heerlen	v	430122A	430125	Auschwitz
Bonem Fritz	19220716	Trier	Ambachtstraat 5	Heerlen	4210??b	430115A	430118	Auschwitz
Bonem Silvin	18841219	Trier	Ambachtstraat 5	Heerlen	4210??o	421030A	421102	Auschwitz
Bonem-Israel Ella	18891218	Schweich	Ambachtstraat 5	Heerlen	4210??o	421030A	421102	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Döllefeld Alexander	18911129	Rothenburg	Geleenstraat 53	Heerlen	430410	430525S	430528	Sobibor
Döllefeld- Rothschild Recha	18950228	Rotenburg	Geleenstraat 53	Heerlen	430410	430525S	430528	Sobibor
Dziubaltowski Julian	19321120	Heerlen	Temp splein 19	Heerlen	421111	421204A	421207	Auschwitz
Dziubaltowski Michael	19010131	Piotrikow	Temp splein 19	Heerlen	421111	421204A	430226	Auschwitz
Dziubaltowski- Mysliborski Sima Rijwka	19020302	Piotzlcow	Temp splein 19	Heerlen	421111	421204A	421207	Auschwitz
Ferszt- Pinczowska Helene	19000815	Wodzislaw	Honigmanstraat 95	Heerlen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Fojer Lodewijk	18700105	Heerlen	Kruisstraat 66	Heerlen	430409	430511S	430514	Sobibor
Gerszonowicz Frymeta	19281114	Wieruszow	Honigmanstraat 95	Heerlen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Gerszonowicz Gert	19380518	Heerlen	Honigmanstraat 95	Heerlen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Gerszonowicz- Jakubowicz Liba	19010418	Lututai	Honigmanstraat 95	Heerlen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Ginsberg Naftalie	19140730	Berlijn	????	Heerlen	400906b	421012A	??????	Auschwitz
Ginsberg Wolf	18850715	Niemirów	Coriovallumstraat 49	Heerlen	4210??o 411212	421030A	421102	Auschwitz
Ginsberg-Nadel Bruche	18800423	Rzeszow	Coriovallumstraat 49	Heerlen	4210??o	421030A	421102	Auschwitz
Hendlich Bertha	19240906	Keulen	Coriovallumstraat 31	Heerlen	421111	430330S	430402	Sobibor
Hendlich Chil Fischel	19000517	Ozerkow	Coriovallumstraat 31	Heerlen	421111	430111A	430430	Auschwitz
Hendlich Frieda	19270524	Keulen	Coriovallumstraat 31	Heerlen	421111	430111A	430114	Auschwitz
Hendlich Marianne	19330711	Aken	Coriovallumstraat 31	Heerlen	421111	430111A	430114	Auschwitz
Hendlich Paul	19230323	Keulen	Coriovallumstraat 31	Heerlen	421111	430111A	440331	Midden-Europa
Hendlich Ruth	19290928	Keulen	Coriovallumstraat 31	Heerlen	421111	430111A	430114	Auschwitz
Hendlich- Glicksmann Sure	19011205	Predborz	Coriovallumstraat 31	Heerlen	421111	430111A	430114	Auschwitz
Hertzdahl Hayman (Sylvain)	18900902	Sittard	Temp splein 27	Heerlen	b	430419A	430422	Auschwitz
Jacobowitz Henny Gabriele	19230820	Breslau	Dautzenbergstraat 57	Heerlen	v	?	450330	Bergen Belsen
Jacobs Arnold Louis	19120302	Bot trop	R.de Beerenbroucklaan 31	Heerlen	420825	420828K	450502	Auschwitz
Kosten Marcel	18980803	Heerlen	Akerstraat 39	Heerlen	420825	420904K	440331	Midden-Europa
Kosten Sigismund	18740211	Heerlen	Benzenraderweg 76	Heerlen	430301o	430323S	430326	Sobibor
Kosten-Cahn Blandina	18881026	Mönchengl adbach	Benzenraderweg 66a	Heerlen	421111	421120A	421123	Auschwitz
Künstlinger- Weiss Rosa	19140704	Düsseldorf	Stationsstraat 12	Heerlen	430612o	430907A	430910	Auschwitz
Leeuwen Carolina van	19420707	Den Haag	Akerstraat 5	Heerlen	v	430302S	430305	Sobibor
Leeuwen Henriette van	19391107	Sittard	Akerstraat 5	Heerlen	v	430302S	430305	Sobibor
Leeuwen Louis van	19110714	Rotterdam	Akerstraat 5	Heerlen	v	430302S	430305	Sobibor
Leeuwen-Sons Betsie van	19140827	Den Haag	Akerstraat 5	Heerlen	421113	430302S	430305	Sobibor

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Münz Fischel	18931123	Perchinsko	Eikenderweg 13	Heerlen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Münz Hilde	19330605	Heerlen	Eikenderweg 13	Heerlen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Münz- Rosenthaler Heny Philips Simon	19030210	Perchinsko	Eikenderweg 13	Heerlen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Philips Sophia	19290121	Heerlen	Oliemolenstraat 29	Heerlen	431229o	440125A	440211	Auschwitz
Philips-Sajet Henriette	19050813	Amsterdam	Oliemolenstraat 29	Heerlen	431229o	440125A	440128	Auschwitz
Schleier Edith	19270923	Moers	Dautzenbergstraat 33	Heerlen	421013o	421102A	421105	Auschwitz
Schleier Jonas	18930419	Schwarzal	Dautzenbergstraat 33	Heerlen	421107o	421110A	440331	Midden-Europa
Schleier- Maysler Josefina	18930410	Wenen	Dautzenbergstraat 33	Heerlen	o	421102A	421105	Auschwitz
Schönthal Charlotte	18990616	Marienhafe	Geleenstraat 53	Heerlen	420615	430209A	430212	Auschwitz
Schönthal Clotilde Martha	19301210	Heerlen	Ambachtstraat 8	Heerlen	431230o	440125A	440128	Auschwitz
Schönthal Hermann	18620727	Marienhafe	Ambachtstraat 8	Heerlen	430409	430511S	430514	Sobibor
Schönthal Rosa Clotilde	19290317	Heerlen	Ambachtstraat 8	Heerlen	431230o	440125A	440128	Auschwitz
Schönthal Sigmund	18960908	Marienhafe	Ambachtstraat 8	Heerlen	431230o	440125A	440128	Auschwitz
Schönthal-Furst Clotilde	18671122	Friedberg	Ambachtstraat 8	Heerlen	430409	430511S	430514	Sobibor
Schönthal- Jacobson Rika	19021129	Wedde	Ambachtstraat 8	Heerlen	431230o	440125A	440128	Auschwitz
Silbermann Debora Klara	19240101	Rzeszow	Dautzenbergstraat 32	Heerlen	4210??o	421030A	421102	Auschwitz
Silbermann Naftali	18920224	Budziwoj	Dautzenbergstraat 32	Heerlen	4210??o	421030A	421102	Auschwitz
Silbermann- Lieberman Ryfka	18920627	Przeslaw	Dautzenbergstraat 32	Heerlen	4210??o	421030A	421102	Auschwitz
Steinhardt Siegbert	19091104	Würzburg	Kruisstraat 95	Heerlen	4111??		420425	Ubbergen
Steinhardt- Schlossmann Bertha	18820615	Oehringen	Geleenstraat 53	Heerlen	430410	430511S	430514	Sobibor
Stibbe-Meijers Elisabeth	19060708	Maastricht	Akerstraat 102	Heerlen	431229o	440208A	440211	Auschwitz
Vleeschdrager Jacques	19000907	Amsterdam	Geerstraat 52	Heerlen	421004v	421102K	430331	Midden-Europa
Vleeschdrager- Veldman Jeanette	19040324	Amsterdam	Geerstraat 52	Heerlen	430417v	430713S	430716	Sobibor
Walvis Levie	19420705	Rotterdam	Stationsstraat 8	Heerlen	v	430504S	430507	Sobibor
Weiss Hersz	18820209	Blazona	Stationsstraat 12	Heerlen	430406	430914T	450315	Bergen Belsen
Weiss Isaak	19171123	Düsseldorf	Stationsstraat 12	Heerlen	430406o	430413S	430416	Sobibor
Weiss Joseph	19240505	Düsseldorf	Stationsstraat 12	Heerlen	440317o	440323A	450218	Weimar
Weiss- Rosenberg Anna	18830808	Lesko	Stationsstraat 12	Heerlen	430706o	430914T	450531	Bergen Belsen
Wiazowski Laib	18950620	Lodz	Ambachtstraat 9	Heerlen	430410	430706S	430709	Sobibor
Wiazowski- Karmasin Bertha	18921116	Rotterdam	Ambachtstraat 9	Heerlen	430410	430706S	430709	Sobibor

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Leviticus Arnoud (Armand) Noë Smalhout Hijman	19030819 18900720	Roermond Amsterdam	Dorpsstraat 116 Waterweg 6	Heijthuisen Herkenbosch	4205?? 4208??b	C 420915A	450228 420918	Nordhausen Auschwitz
Smalhout-Blok Sara	18950716	Amsterdam	Waterweg 6	Herkenbosch	4208??b	420915A	420918	Auschwitz
Feldheim Moritz	18760927	Erkrath	Akerstraat 192	Hoensbroek	430409	430518S	430521	Sobibor
Feldheim- Moser Maria Anna Cahn David	18780801 18910504	Düsseldorf Beckrath	Akerstraat 192 Schaesbergerstraat 60	Hoensbroek Kerkrade	440111o 420825	440125A 430421T	440128 440930	Auschwitz Auschwitz
Fürst-Gross Margarethe	18831110	Wenen	Hammolenweg 7	Kerkrade	420825	420828A	420831	Auschwitz
Haas David de	18690617	Wickrath	Franciscanerstraat 37	Kerkrade	430409	430511S	430514	Sobibor
Hertzdahl-Bier Julia	18600312	Keulen	Heiveldstraat 62	Kerkrade		nat.overl.	420102	Kerkrade
Keller Herbert Helmut	19360521	Kerkrade	Bleijerheiderstraat 116	Kerkrade	421110	421116A	421119	Auschwitz
Keller Walter	19060517	Höngen	Bleijerheiderstraat 116	Kerkrade	421110	421116K	440415	Wiesau
Keller-Lucas Rosa	19070310	Warden	Bleijerheiderstraat 116	Kerkrade	421110	421116A	421119	Auschwitz
Koch Walter	19100711	Schierstein	Franciscanerstraat 37	Kerkrade	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Koch-Buchholz Berta	19120329	Keulen	Franciscanerstraat 37	Kerkrade	420825	420828A	420831	Auschwitz
Kohls Adolf	18961023	Baldenburg	Industriestraat 22	Kerkrade	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Levy Edith	19370702	Kerkrade	Holzstraat 10	Kerkrade	421123	430713S	430716	Sobibor
Levy Max Ernst	19080222	Kirn	Holzstraat 10	Kerkrade	421123	430713S	430716	Sobibor
Levy-Keller Herta	19090129	Höngen	Holzstraat 10	Kerkrade	421123	430713S	430716	Sobibor
Marx Gerhard	19380801	Kerkrade	Einderstraat 32	Kerkrade	v	430720S	430723	Sobibor
Marx Samuel	18940608	Freudenthal	Einderstraat 32	Kerkrade	v	430720S	430723	Sobibor
Marx-Heilbron Charlotte	19090425	Keulen	Einderstraat 32	Kerkrade	v	430720S	430723	Sobibor
Moritz Walter	19100521	Haan	Bleijerheiderstraat 71	Kerkrade	420328 410729	M	420902	Mauthausen
Nathan Sigmund	18830608	Emmerich	Hoofdstraat 12	Kerkrade	421110	421116A	421119	Auschwitz
Nathan-Israel Bertha	18910115	Trier	Hoofdstraat 12	Kerkrade	421110	421116A	421119	Auschwitz
Polak Salomon	19110607	Amsterdam	Ursulastraat 59	Kerkrade	421110 420718	A	421116	Auschwitz
Polak-Stokvis Eva	18981201	Amsterdam	Ursulastraat 59	Kerkrade	421110	421116A	421119	Auschwitz
RoosenboomFrank Amalia	18760407	Eibergen	Toupsbergstraat 79	Kerkrade		nat.overl.	420729	Kerkrade
Salomons Israel Carl	18800813	Amsterdam	Gulperplein 33	Kerkrade	420428	420716A	420818	Auschwitz
Salomons- Hertz Lisa	18760403	Beek	Gulperplein 33	Kerkrade		nat.overl.	410727	Kerkrade
Trompetter- Salomons Bertha	19111029	Kerkrade	Gulperplein 2	Kerkrade	421110	430608S	430611	Sobibor
Weinblum Bertha	19260706	Kerkrade	Hoofdstraat 34	Kerkrade	421022	421026A	421029	Auschwitz
Weinblum Esther (Elsa) Helena	19211107	Alsdorf	Hoofdstraat 34	Kerkrade	421022	421026A	421029	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Weinblum Frieda	19240104	Alsdorf	Hoofdstraat 34	Kerkrade	421022	421026A	421029	Auschwitz
Weinblum Henri	19250329	Luik	Hoofdstraat 34	Kerkrade	421022	421026A	430226	Auschwitz
Weinblum Israel	19191111	Alsdorf	Hoofdstraat 34	Kerkrade	421022	421026A	430228	Auschwitz
Weinblum Max	18920520	Lodz	Hoofdstraat 34	Kerkrade	420325	M	421014	Mauthausen
Weinblum-Laskowski Channa Refka	18950215	Lodz	Hoofdstraat 34	Kerkrade	421022	421026A	421029	Auschwitz
Wolf Hugo	18810507	Sobernheim	Markt 9	Kerkrade	401118 430408	430511S	430514	Sobibor
Hanft Jacob	18970401	Niedzwiedska	A 49	Klimmen	420825	420828K	450207	Gross-Rosen
Kaufmann Hermann	18780402	Waldenrath	Heistraat 79	Limbricht	430409	430518S	430521	Sobibor
Kaufmann Renate	19151215	Waldenrath	Heistraat 79	Limbricht	?	420715A	420930	Auschwitz
Kaufmann-Levi Sofie	18890804	Otzenrath	Heistraat 79	Limbricht	430409	430518S	430521	Sobibor
Lichtenstein Alfred	19121120	Waldenrath	Heistraat 79	Limbricht	430409	430713S	430716	Sobibor
Lichtenstein Helja	19410122	Limbricht	Heistraat 79	Limbricht	430409	430608S	430611	Sobibor
Lichtenstein-Kaufmann Else	19171210	Waldenrath	Heistraat 79	Limbricht	430409	430608S	430611	Sobibor
Rubens Josef	19291022	Gerderhahn	A 123	Limbricht	430409	430608S	430611	Sobibor
Schwarzschild-Hirsch Rosa	18881003	Weyer	A 123	Limbricht	430409	430907A	430910	Auschwitz
Wolf Philip	19000821	Gerderhahn	A 123	Limbricht	430415o	430907A	440229	??
Wolf Rudi Rosa	19390819	Limbricht	A 123	Limbricht	430414o	430907A	430910	Auschwitz
Wolf-Schwarzschild Carola	19170223	Flörsheim	A 123	Limbricht	430415o	430907A	430910	Auschwitz
Aleksandrowicz Claire	19220514	Keulen	Fr.Romanusweg 38	Maastricht	420825	420828A	420923	Auschwitz
Aleksandrowicz-Groonheim Johanna	18990205	Doetinchem	Fr.Romanusweg 38	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Alexander Greta	19131129	Illingen	Kon. Clovisstraat 60b	Maastricht	430408o	430706S	430709	Sobibor
André Bertha	18861007	Maastricht	Kleine Stokstraat 1	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Beesman Irma Hélène	18861230	Maastricht	Hoogbrugstraat 39	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Beesman Mathilde Esther	18840411	Maastricht	Hoogbrugstraat 39	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Berets Ernst David	18981016	Krefeld	Wyckerbrugstraat 56	Maastricht	?	C	430131	Midden-Europa
Blitz Izaak David	18910325	Rotterdam	Hertogsingel 62a	Maastricht	420521	420928A	421001	Auschwitz
Bloemendaal Benjamin	18670209	Bergh	Grachtstraat 29	Maastricht		nat.overl.	410407	Maastricht
Bloemendaal-Markus Julia	18710406	Werl	Grachtstraat 29	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Boekbinder Isaac Salomon	18730131	Rotterdam	St.-Nicolaasstraat 10b	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Boekbinder-Frenkel Emma	18730513	Geilenkir	St.-Nicolaasstraat 10b	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Brünn Hermina	19210420	Hamborn	Wyckersingel 53	Maastricht	420825	420928A	421001	Auschwitz
Brünn Rosa	19220426	Hamborn	Wyckersingel 53	Maastricht	420825	420928A	421001	Auschwitz
Butterteig Josef	19350717	Heer	Scharnerweg 57	Maastricht	421111	430223A	430226	Auschwitz
Butterteig Nachman	18890125	Podgorze	Scharnerweg 57	Maastricht	421111	430223A	430226	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Butterteig-Klotz Frimet	18991230	Obydov	Scharnerweg 57	Maastricht	421111	430223A	430226	Auschwitz
Cahn David Leo	19231207	Maastricht	Lenculenstraat 9	Maastricht	420522	420716A	420814	Auschwitz
Cohen Betty	19430318	Groningen	Wilhelminastraat 40	Maastricht	v	430525S	430528	Sobibor
Cohen Eduard	19130803	Winschoten	Wilhelminasingel 40	Maastricht	v	430525S	430528	Sobibor
Cohen-de Vries Golina	19160424	Groningen	Wilhelminasingel 40	Maastricht	v	430525S	430528	Sobibor
Cohn- Biesenthal Hedwig	18710615	Wollstein	Bergweg 37	Maastricht	430510o	430525S	430528	Sobibor
Dahl Karel	19100707	Geilenkirch en	Hoogbrugstraat 39	Maastricht	420825	420828K	450311	Bad Warmbrunn
Devries Marcelle Antoinette	19060421	Maastricht	Bosscherweg 185	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Dreesde Jacob	19220615	Maastricht	Frankenstraat 55	Maastricht	431020o	431116A	440331	Midden-Europa
Drielsma Albert	19071111	Vaals	Brusselsestraat 43	Maastricht	431020o	431116A	440331	Auschwitz
Drielsma- Goldstein Sibilla	19060209	Maastricht	Brusselsestraat 43	Maastricht	431020o	431116A	431119	Auschwitz
Elekan Louis	18900923	Maastricht	Brusselsestraat 53a	Maastricht	420522	420716A	420819	Auschwitz
Elekan-Weslij Sophie	18580623	Maastricht	Brusselsestraat 53a	Maastricht	430408	430427S	430430	Sobibor
Floersheim Jeanne Renée	19000610	Luik	St.-Pieterskade 15	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Fortuin Jacob	18690815	Hengelo	Wycker Smedenstraat 11	Maastricht	431130o	440125A	440128	Auschwitz
Fortuin- Hellendall Rosa	18721023	Maastricht	Wycker Smedenstraat 11	Maastricht	431130o	440125A	440128	Auschwitz
Fraenkel Hieronymus	18950705	Amsterdam	Rechtstraat 60	Maastricht	420825	420828K	420902	Auschwitz
Friedmann Chaim	18851115	Tarnawka	Scharnerweg 147a	Maastricht	v	421102A	421105	Auschwitz
Friedmann- Strumwasser Rosa	18841026	Siwka Kaluska	Scharnerweg 147a	Maastricht	v	421102A	421105	Auschwitz
Fürst- Pinczowski Helene Martha	19250429	Hamborn	Spoorweglaan 1	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Gelder Rudolf Ludwig van	19080910	Essen	A Battalaan 2b	Maastricht	421211o	440731T	441205	Dachau
Gelder Werner Benno van	19091207	Essen	A Battalaan 2b	Maastricht	440603o	440731T	450504	Bayern
Glattstein Isak	19100211	Perekinsko	Rechtstraat 47	Maastricht	420825	420828K	450320	Buchenwald
Gobes Elisabeth	19360929	Maastricht	Tongerseplein 19a	Maastricht	430211	430907A	430910	Auschwitz
Gobes Emanuel	19391120	Maastricht	Tongerseplein 19a	Maastricht	430211	430907A	430910	Auschwitz
Gobes Louis	19100818	Griethause n	Tongerseplein 19a	Maastricht	430211	430907A	431231	Warschau
Gobes- Nussbaum Frederika	19080909	Neukirchen	Tongerseplein 19a	Maastricht	430211	430907A	430910	Auschwitz
Gold Icek	18950219	Tomaszow	Rechtstraat 35	Maastricht	410909	420716A	420818	Auschwitz
Gold Siegmund	19271010	Duisburg	Rechtstraat 35	Maastricht	421111	440225T	450502	Midden-Europa
Goldschmidt Ruth Betty	19330914	Lich	Jekerweg 66	Maastricht	430408b	430525A	430803	Auschwitz
Goldschmidt Seligman	18780530	Würzburg	Kon. Clovisstraat 16a	Maastricht	430408	430720S	430723	Sobibor
Goldschmidt- Gruner Else Karoline	19060320	Katernberg	Jekerweg 66	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Goldschmidt-Seliger Auguste	18810207	Bad Orb	Kon. Clovisstraat 16a	Maastricht	430408	430720S	430723	Sobibor
Goldschmidt-Seliger Eleonore	18750804	Bad Orb	Wycker Brugstraat 51	Maastricht	430409	430518S	430521	Sobibor
Goldsteen Frederik	19180709	Rheydt	Wilhelminasingel 92	Maastricht	420520	420716A	420815	Auschwitz
Gruner Louis Eugen	18790820	Schönefeld	Jekerweg 66	Maastricht	430408b	430625A	430803	Auschwitz
Gruner Walter	19070624	Katernberg	Jekerweg 66	Maastricht	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Hagenauer-Karels Carolina	18711201	Maastricht	Stenenbrug 5	Maastricht	430408	430907A	430910	Auschwitz
Hartog-Moses Emma	18860301	Weilerswist	Fr.Romanusweg 38	Maastricht	420825	440118T	441030	Auschwitz
Hellendall Leonie	18840910	Maastricht	Wycker Smedenstraat 11	Maastricht	431130o	440125A	440128	Auschwitz
Herrmann Alexander	18660415	Warlubien	Achter het Vleeschhuis 38	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Herrmann Arthur	19111124	Warlubien	Achter het Vleeschhuis 38	Maastricht	420825	420828K	430930	Blechhammer
Herrmann Nathan	19030408	Warlubien	Achter het Vleeschhuis 38	Maastricht	420825	420828K	430930	Blechhammer
Herrmann-Meijer Martha	18740601	Zempelburg	Achter het Vleeschhuis 38	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Hertog Herman	19001118	Meerssen	Achter het Vleeschhuis 2	Maastricht	420825	420828K	450207	Gross-Rosen
Hertog-Herz Adelheid	18720228	Bochum	Kon. Clovisstraat 60b	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Hertog-Stern Irma	19090912	Rüsselsheim	Achter het Vleeschhuis 2	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Hertzdahl Salomon Victor	18870803	Sittard	Stationsstraat 31	Maastricht	420521	420716A	420930	Auschwitz
Herz Emil	19000121	Bocholt	Heerderweg 41	Maastricht	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Herz Georg	18710409	Büderich	Heerderweg 41	Maastricht	430408	440405T	440408	Theresiënstadt
Herz Joseph	19010225	Bocholt	Heerderweg 41	Maastricht	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Herz Sibilla	19050328	Bocholt	Heerderweg 41	Maastricht	420825	430122A	430125	Auschwitz
Herzberg Moses	18970501	Lubaczow	St.-Nicolaasstraat 54	Maastricht	421111	421212A	421215	Auschwitz
Herzberg-Ginsberg Sisel	18980522	Wisnicz	St.-Nicolaasstr. 54	Maastricht	420825	420911A	420914	Auschwitz
Herz-Goedhart Rieka	18761213	Maastricht	Heerderweg 41	Maastricht		nat.overl.	420429	Maastricht
Holländer Benjamin	18590514	Eschweiler	Kon. Clovisstraat 84	Maastricht	440331o	440405A	440408	Auschwitz
Holländer Frieda	18980807	Eilendorf	Kon. Clovisstraat 84	Maastricht	430408	430706S	430709	Sobibor
Horn Annie	19200609	Maastricht	Observantenweg 13	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Horn Sylvain	18831203	Maastricht	Observantenweg 13	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Horn-Schepp Esther	18960925	Maastricht	Bourgognestraat 70	Maastricht	431116o	440125A	440128	Auschwitz
Horn-Wijngaard Flora	18831020	Maastricht	Observantenweg 13	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Horwitz Carolina	19390617	Maastricht	Groote Gracht 36	Maastricht	b	430731A	430803	Auschwitz
Horwitz Jacob	19301123	Maastricht	Groote Gracht 36	Maastricht	b	430731A	430803	Auschwitz
Horwitz Leonard	18641028	Maastricht	Breedestraat 33	Maastricht		nat.overl.	420605	Maastricht
Horwitz Salomon	19030911	Maastricht	Groote Gracht 36	Maastricht	b	430731A	430803	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Horwitz-van Spier Sophie	19080928	Zutphen	Groote Gracht 36	Maastricht	b	430731A	430803	Auschwitz
Isaack Ernst	18991217	Steele	Groote Gracht 43	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Isaack Liselotte Irmgard	19251012	Oberhausen	Groote Gracht 43	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Isaack-Jaegers Grete	19000305	Mülheim	Groote Gracht 43	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Jacobs Ingeborg	19260820	Recklinghausen	Heerderweg 47b	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Jacobs Karl	18970715	Haselünne	Heerderweg 47b	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Jacobs Kurt Wolfgang	19280918	Recklinghausen	Heerderweg 47b	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Jacobs Ursula	19380101	Heerlen	Heerderweg 47b	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Jacobson Herman	18860618	Haarlem	St.-Maartenslaan 21	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Jacobs-Tobias Rosa	19040724	Recklinghausen	Heerderweg 47b	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Jakobs David	18580223	Sögel	Heerderweg 47b	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Karels Julien	19210409	Maastricht	Wolfstraat 12	Maastricht	421013 421002	421102A	421105	Auschwitz
Karels Louis	18890929	Meerssen	Wolfstraat 12	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Karels Max	18910816	Meerssen	Wolfstraat 12	Maastricht	421002	421102A	421105	Auschwitz
Karels Robert Louis	19220816	Maastricht	Wolfstraat 12	Maastricht	421002	430216A	430220	Auschwitz
Karels-Herz Pauline	18961121	Münster	Wolfstraat 12	Maastricht	421013 421002	421102A	421105	Auschwitz
Kaufmann Inge	19280510	Krefeld	P. Lemmensstraat 13	Maastricht	421122o	430921A	430924	Auschwitz
Kaufmann Jacob	18710125	Lanaken	Heerderweg 8	Maastricht		suicide	420705	Maastricht
Kaufmann Jakob	18921126	Hüls	P. Lemmensstraat 13	Maastricht	421122o	430921A	430924	Auschwitz
Kaufmann-Strauss Paula	18980509	Tauberbischofsheim	P. Lemmensstraat 13	Maastricht	421211o	430921A	430924	Auschwitz
Kirchheimer Jozef	19310218	Würzburg	Wyckersingel 88	Maastricht	420825	421102A	421105	Auschwitz
Kirchheimer Rut	19180227	Niederstetten	Wyckersingel 88	Maastricht	420825	421102A	421105	Auschwitz
Kirchheimer Simon	18821123	Hollenbach	Wyckersingel 88	Maastricht	420825	421102A	421105	Auschwitz
Kirchheimer-Löwenthal Jeanette Jenny	18840421	Mühlingen	Wyckersingel 88	Maastricht	420825	421102A	421105	Auschwitz
Kochmann Horst Wolfgang	19121206	Berlijn	Mergelweg 129	Maastricht	420825	420828K	431031	Blechhammer
Kochmann Kurt Egon	18800706	Orzosthe	Mergelweg 129	Maastricht	?	A	443022	??
Kochmann-Gross Frieda	19080622	Lötzen	Mergelweg 129	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Korn Leo	19120520	Rüstringen	Kesselskade 54	Maastricht	421111	430907A	440331	Auschwitz
Korn Michael Awrum	19390202	Roermond	Kesselskade 54	Maastricht	421111	430907A	430910	Auschwitz
Körner Ilse (Ida)	19220117	Duisburg	Lage Kanaaldijk 8	Maastricht	421122o	430216A	430219	Auschwitz
Korn-Leeraar Emma	19040627	Maastricht	Kesselskade 54	Maastricht	421111	430220A	430910	Auschwitz
Korn-Nissenfeld Gitel	18850505	Przedzel	Kesselskade 54	Maastricht	421111	421212A	421215	Auschwitz
Kozenicki Esther	19280112	Düsseldorf	Wyckersingel 88	Maastricht	420825	430720S	430723	Sobibor
Kozenicki Felix	19310702	Düsseldorf	Wyckersingel 88	Maastricht	420825	430720S	430723	Sobibor
Kozenicki Joseph	19011216	Lodz	Wyckersingel 88	Maastricht	420825	430720S	430723	Sobibor

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Kozenicki-Fessel Neche	19070717	Korczynya	Wyckersingel 88	Maastricht	421104o	430720S	430723	Sobibor
Krauzmann Salomon	18990626	Wodzislaw	Frankenstraat 200	Maastricht	420825	420928A	430131	Auschwitz
Krauzmann Toni	19320324	Hamborn	Frankenstraat 200	Maastricht	420825	420928A	421001	Auschwitz
Krauzmann-Chrzanowski Chana	19020128	Poremba	Frankenstraat 200	Maastricht	420825	420928A	421001	Auschwitz
Kreindler Meier	19040701	Stanislawo	Wijckersingel 31b	Maastricht	420825	430518S	430521	Sobibor
Kreindler Stella	19370521	Heerlen	Wijckersingel 31b	Maastricht	420825	430518S	430521	Sobibor
Kreindler-Ziegenlaub Malka	19040803	Kolomyja	Wyckersingel 31b	Maastricht	420825	430518S	430521	Sobibor
Landau Levi	18740527	Bad Camberg	St.-Pieterstraat 2	Maastricht		nat.overl.	420304	Maastricht
Landau-Salberg Lina	18810425	Mainz	St.-Pieterstraat 2	Maastricht	430408b		430525	Brussel
Leefsma Leo Josef	19200815	Groningen	Achter het Vleeschhuis 38	Maastricht	420825v	420828K	430531	Midden-Europa
Leeraar Jacob	18710527	Maastricht	Kesselskade 54	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Leeraar Leon	18740925	Maastricht	Coxstraat 6	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Leeraar-Schaap Marianne	18800422	Onstwedde	Coxstraat 6	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Lehmann Felix	18890119	Weiterstadt	Spoorweglaan 1	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Lehmann Gertrud Sara	19240425	Darmstadt	Spoorweglaan 1	Maastricht	420825	420828A	420918	Auschwitz
Lehmann Hildegard	19210210	Darmstadt	Spoorweglaan 1	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Lehmann-Salomon Flora	18890310	Beerfelden	Spoorweglaan 1	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Leiser Erich	19240128	Kerpen	Akerstraat 18	Maastricht	420825	420904K	440331	Midden-Europa
Leiser Hermann	18930108	Kerpen	Akerstraat 18	Maastricht	420825	420904K	440331	Midden-Europa
Leiser Ilse	19270403	Kerpen	Akerstraat 18	Maastricht	420825	420904A	420907	Auschwitz
Leiser Martha	19250930	Kerpen	Akerstraat 18	Maastricht	420825	420904A	420907	Auschwitz
Leiser-Meyer Bertha	18980109	Kerpen	Akerstraat 18	Maastricht	420825	420904A	420907	Auschwitz
Levie Abraham	18870609	Amsterdam	Mergelweg 135	Maastricht	440406b	440519A	440522	Auschwitz
Levin Alfred	18770413	Brandenburg	Papenweg 39a	Maastricht	430408		430604	Groningen
Levin-Löwenstein Regina	18771207	Düren	Papenweg 39a	Maastricht	430408		430611	Westerbork
Liebermann Baruch	18840316	Niemirów	Brandenburgerweg16	Maastricht	420825	430518S	430521	Sobibor
Lipschits Alexander Jacob	19260824	Bergen op Zoom	Mergelweg 135	Maastricht	b	430731A	430803	Auschwitz
Lipschits Mozes	19010723	Maastricht	Mergelweg 135	Maastricht	b	430731A	430803	Auschwitz
Lipschits-Walvis Marianna	18991004	Rotterdam	Mergelweg 135	Maastricht	b	430731A	430803	Auschwitz
Löwenstein Abraham Alfred	18700826	Ahaus	Brugstraat 31	Maastricht	430408	430720S	430723	Sobibor
Löwenstein-Katz Hannchen	18700516	Vacha	Brugstraat 31	Maastricht	430408	430720S	430723	Sobibor
Mainzer Ernst	18861129	Dortmund	Cortenstraat 4	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Mainzer-Salomon Olga Marie	18891002	Wirsitz	Cortenstraat 4	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Markens Isidore	18771208	Maastricht	??	Maastricht		nat.overl.	410115	Maastricht
Markx Alexander	18740121	Eijsden	Akerstraat 18	Maastricht	430409	430511S	430514	Sobibor
Markx-Leviticus Bertha	18740912	Grave	Akerstraat 18	Maastricht	430409	430511S	430514	Sobibor
Moszkowicz Abraham	19021230	Budziwoj	Groote Gracht 4	Maastricht	420825	420921A	450415	Ebensee
Moszkowicz Helga	19300624	Essen	Groote Gracht 4	Maastricht	420825	420921A	420924	Auschwitz
Moszkowicz Joop	19400322	Heerlen	Groote Gracht 4	Maastricht	420825	420921A	420924	Auschwitz
Moszkowicz-Raab Feiga	19021201	Tyczyn	Groote Gracht 4	Maastricht	420825	420921A	420924	Auschwitz
Muijsson-Gazan Sophia	19050713	Rotterdam	Lyonnetstraat 3	Maastricht	420618	420703C	421031	Auschwitz
Neuburger Isaac	18960719	Amsterdam	Achter het Vleeschhuis 35	Maastricht	420522	420716A	420818	Auschwitz
Nissenfeld Gretchen	19081022	Bant	Aylvalaan 20	Maastricht	421111	430216A		Auschwitz
Nussbaum Markus	18690510	Neukirchen	Tongerseplein 19a	Maastricht	430408	430720S	430723	Sobibor
Nussbaum-Goldschmidt Hanchen	18731205	Heubach	Tongerseplein 19a	Maastricht	430408	430720S	430723	Sobibor
Os Maria	19251106	Maastricht	Kleine Stokstraat 1	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Os Simon	19190809	Maastricht	Kleine Stokstraat 1	Maastricht	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Os-André Johanna	18850309	Maastricht	Kleine Stokstraat 1	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Pach Wolf	19000122	Amsterdam	Lyonnetstraat 9	Maastricht	v	A	430115	Auschwitz
Pach-Beem Mathilde van	18930925	Amsterdam	Lyonnetstraat 9	Maastricht	v	?	420926	??
Piller Bernard Henri	19320208	Maastricht	Kon.Clovisstraat 57b	Maastricht	430408b	430921A	430923	Auschwitz
Piller David	19040630	Amsterdam	Kon.Clovisstraat 57b	Maastricht	430408b	A	430803	Auschwitz
Piller Henri Samuel	19350415	Maastricht	Kon.Clovisstraat 57b	Maastricht	430408b	430921A	430923	Auschwitz
Piller-Polak Carolina Anna	19100730	Rotterdam	Kon.Clovisstraat 57b	Maastricht	430408b	430921A	430923	Auschwitz
Polak Elias	18990706	Amsterdam	Platielstraat 14	Maastricht	4207??	M	421123	Mauthausen
Rosenbund Vallij	19040606	Hannover	Statensingel193	Maastricht	v	430518S	430521	Sobibor
Rosenbund-Tausk Paula	18710710	Stenchewo	Statensingel193	Maastricht	430408		430626	Westerbork
Rosenfeld Menachem Feibisch	18640814	Radziechow	Statensingel193	Maastricht	430409	430518S	430521	Sobibor
Rosenthal L.	19050313	Schneidemühl	Wilhelminasingel 73	Maastricht	v	430713S	430716	Sobibor
Sachs-Wesly B. E.	19070201	Maastricht	Kon.Clovisstraat 16a	Maastricht	v	430713S	430716	Sobibor
Salomon Bernard Joseph	19291117	Maastricht	A.Battalaan 45b	Maastricht	421013	430608S	430611	Sobibor
Salomon Leonard	19031219	Maastricht	Stenenbrug 5	Maastricht	420825 421111	430504S	430507	Sobibor
Salomon Louis	18991216	Maastricht	A.Battalaan 74	Maastricht	420521		4207??	Kamp Amersfoort
Salomon Louis Joseph	19351130	Maastricht	A.Battalaan 45b	Maastricht	421013	430608S	430611	Sobibor
Salomon Marcus (Max)	18980402	Maastricht	A.Battalaan 45b	Maastricht	420520 421003	430608S	430611	Sobibor

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Salomon-Benedictus Sophie	19050427	Rotterdam	A.Battalaan 45b	Maastricht	421013	430608S	430611	Sobibor
Sanders Joseph	18890805	Rotterdam	Frankenstraat 55	Maastricht	420521	420716A	420930	Auschwitz
Sanders-Leeraar Selma	19020310	Maastricht	Frankenstraat 55	Maastricht	431020o	431115A	431119	Auschwitz
Schaap Isidore	18940424	Rotterdam	Groote Staat 19	Maastricht	?	440125A	440408	Auschwitz
Schaap-Kamerling	18940228	Wildervank	Groote Staat 19	Maastricht	431127o	440125A	440128	Auschwitz
Frederika Roza Schachmann-Bettmann Emma	18780926	Nürnberg	Statensingel 154b	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Schepp Henri Salomon	18640903	Maastricht	Bourgognestraat 70	Maastricht	431116o	440125A	440128	Auschwitz
Schepp-Maisonpierre Eveline	18691220	Maastricht	Bourgognestraat 70	Maastricht	?	A	430411	Auschwitz
Schmidt David	19331127	Maastricht	Capucijnenstraat 96	Maastricht	421111	430518S	430521	Sobibor
Schmidt Emil	19240603	Oberhausen	Capucijnenstraat 96	Maastricht	421111	430216A	431130	Auschwitz
Schmidt Erna	19280908	Oberhausen	Capucijnenstraat 96	Maastricht	421111	430518S	430521	Sobibor
Schmidt Maks	19230113	Oberhausen	Capucijnenstraat 96	Maastricht	421111	430216A	430430	Auschwitz
Schmidt Salomon	18920613	Huta Stara	Capucijnenstraat 96	Maastricht	421111	430518S	430521	Sobibor
Schmidt Wita	19260127	Oberhausen	Capucijnenstraat 96	Maastricht	421111	430518S	430521	Sobibor
Schmidt-Schnitzer Pinie Gitel	19020110	Rosniatow	Capucijnenstraat 96	Maastricht	421111	430518S	430521	Sobibor
Schöngross Samuel Isak	18860917	Krakau	Rechtstraat 47	Maastricht	421025o	430216A	430219	Auschwitz
Schöngross-Pariser Pessel	18870315	Rzeszow	Rechtstraat 47	Maastricht	421025o	430216A	430219	Auschwitz
Schönthal-Cohen Emma	18750514	Bodenfalde	Kon. Clovisstraat 83	Maastricht		nat.overl.	430716	Maastricht
Silber David	18900208	Ulanow	Glacisweg 2b	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Silber Selman	19211112	Lezajsk	Glacisweg 2b	Maastricht	421111	421120A	430228	Auschwitz
Silber Wolf	19261011	Lezajsk	Glacisweg 2b	Maastricht	421111	421120A	430228	Auschwitz
Silbermann Arnold	19011221	Novy Ficin	Papenweg 1	Maastricht	430331o	440323A	450327	Langebielau
Silber-Oehlbaum Ryfka Dwojre Soesman Gerhard L R	18900502	Lezajsk	Glacisweg 2b	Maastricht	421111	421120A	421123	Auschwitz
Soesman Karel	18810131	Valkenb	St.-Hubertuslaan 49a	Maastricht	430408	430914A	430917	Auschwitz
Soesman-Pool Anna	18780905	Rotterdam	St.-Hubertuslaan 49a	Maastricht	430408	430914A	430917	Auschwitz
Spielmann Mirl	19111001	Przeworsk	Notgerusweg 16	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Spier Isaac van	19250307	Zutphen	Maastr. Heidenstraat 3	Maastricht	420825	420828K	421231	Spytkowice
Spier Meijer van	19031124	Zutphen	Maastr. Heidenstraat 3	Maastricht	420825	420828K	421207	Spytkowice
Sternfeld Isaak (Jacob)	18610831	Brummen	Kapoenstraat 8	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Strumwasser Berisch	18960921	Dolina	Frankenstraat 200	Maastricht	420825	420828K	440731	Auschwitz
Strumwasser Samuel Wolf	18920615	Dolina	Frankenstraat 200	Maastricht	420825	420828K	420828	Köningshütte
Süskind Meta	18880511	Oberdollen dorf	Pr. Bisschopsingel 25	Maastricht	b	430731A	430803	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Thalheimer Max Arthur	18900402	Affaltrach	Cannerplein 2a	Maastricht	420825	430421T	440930	Auschwitz
Thalheimer Trude	19220226	Oehringen	Cannerplein 2a	Maastricht	420825	440118T	450228	Midden-Europa
Tobias Erich	18980414	Königsste ^e	Statensingel 154b	Maastricht	421003	421023K	450527	Gross-Rosen
Vredenburg Abraham	18720921	Arnhem	P. Lemmensstraat 1a	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Vredenburg-Polak Saartje	18850614	Rotterdam	P. Lemmensstraat 1a	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Vries Bep Sonja de	19240428	Den Haag	Kon.Plein 20b	Maastricht	b	430731A	430803	Auschwitz
Vries Isedore de	18960423	Maastricht	Kon.Plein 20b	Maastricht	b	430731A	430803	Auschwitz
Vries Jaap de	19271129	Dordrecht	Groote Staat 63	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Vries Nathan de	18890518	Giessenda ^m	Groote Staat 63	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Vries Simon de	18640302	Winschoten	Scharnerweg 123	Maastricht	430510o	430518S	430521	Sobibor
Vries-Fortuin Mietje de	18980930	Amsterdam	Kon.Plein 20b	Maastricht	b	430731A	430803	Auschwitz
Vries-Hemelrijk Lea de	18930309	Winterswijk	Groote Staat 63	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Vries-Wijngaard Selma de	19050818	Meerssen	Bleekerij 6	Maastricht	430611v	430629S	430702	Sobibor
Wajnkowski Bernhard	19020115	Lodz	Kleine Stokstraat 1	Maastricht	420825	430831A	430903	Auschwitz
Wajnkowski Harald	19300328	Hamborn	Kleine Stokstraat 1	Maastricht	420829 430409	430831A	430903	Auschwitz
Wajnkowski Iza	19381028	Heerlen	Kleine Stokstraat 1	Maastricht	420829 430409	430831A	430903	Auschwitz
Wajnkowski-Piotrkowski Sura Frajda	19090909	Widawa	Kleine Stokstraat 1	Maastricht	420825 430409	430831A	430903	Auschwitz
Walthausen Alfred	18951004	Maastricht	Bassin 17	Maastricht	430120v	430122A	430125	Auschwitz
Walthausen-Hellendall Rosa	18710421	Maastricht	Bassin 17	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Weslij Léon	19390406	Maastricht	Kon. Clovisstraat 49	Maastricht	431127o	440208A	440211	Auschwitz
Wesly Henry	18690417	?	Wycker Smedenstraat 11	Maastricht	f	421103A	421106	Auschwitz
Wesly-Hellendall Emelie	18750926	Maastricht	Wycker Smedenstraat 11	Maastricht	430710o	430713S	430716	Sobibor
Wesly-Kahn Jennie	18740306	Hochheim	Kon.Clovisstraat 14a	Maastricht	430408	430511S	430514	Sobibor
Wijngaard Gustaaf	18971112	Meerssen	Kon.Clovisstraat 49	Maastricht	420521	420716A	420818	Auschwitz
Wijngaard Maurice	18730409	Brussel	Raamstraat 50	Maastricht	430223o	430302S	430305	Sobibor
Wijngaard Michel	18890619	Maastricht	Raamstraat 50	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Wijngaard-Süskind Lili	18880511	Oberdollen ^{dorf}	Pr. Bisschopsingel 25	Maastricht	b	430731A	430803	Auschwitz
Willems-Heijmans Clara	18770130	Maastricht	H.Goovaertsweg 3	Maastricht	430510o	430518S	430521	Sobibor
Winter Mozes de	18880415	Rotterdam	Dominikanerkerkstraa ^t 3	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz
Zander Albert	18960305	Beckrath	Papenweg 50	Maastricht	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Zander-Samuel Else	18980515	Rheydt	Papenweg 50	Maastricht	420825	420828A	420831	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Michaelis Else (Zr. Mirjam)	18890331	Berlijn	Mariënwaard 23	Meerssen	420802	420807A	420809	Auschwitz
Zeligman Adolf	19141014	Meerssen	Markt 30	Meerssen	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Zeligman Bertha	18750318	Meerssen	Humcoverstraat 30	Meerssen	430413	430511S	430514	Sobibor
Zeligman Herbert	19190228	Meerssen	Weeterbroekstraat 1	Meerssen	420825	420828K	431215	Blechhammer
Zeligman Hildegard	19210209	Meerssen	Weeterbroekstraat 1	Meerssen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Zeligman Jeanette	19250910	Meerssen	Markt 30	Meerssen	420825	420828A	420931	Auschwitz
Zeligman Martha	19200524	Meerssen	Markt 30	Meerssen	420825	420828A	420831	Auschwitz
Zeligman Salomon	18660805	Meerssen	Weeterbroekstraat 1	Meerssen	430413	430511S	430514	Sobibor
Zeligman Salomon	18810725	Meerssen	Markt 30	Meerssen	440330o	440405A	440408	Auschwitz
Zeligman- Lichtenstein Mathilde	18850505	Waldenrath	Markt 30	Meerssen	440111o	440405A	440408	Auschwitz
Klein Joseph	19081123	Tilburg	Dorpstraat B30	Merkelbeek	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Klein-Hollander Mina	18770315	Venlo	Dorpstraat B30	Merkelbeek	430408	430511S	430514	Sobibor
Jacobsohn Hans-Joachim	19090331	Görlitz	A 59	Mook	f	A	440531	Auschwitz
Witting Gustav Israel	18710903	Hohensalza	Rijksweg 128	Mook	430408	430511S	430514	Sobibor
Witting Selma Sara	18770210	Hohensalza	Rijksweg 128	Mook	430408	430511S	430514	Sobibor
Jacobsohn- Cohen Selma Martha	19001109	Duisburg	A59	Mook	430120v	430122A	430125	Auschwitz
Knieberg Bereck	18930825	Warschau	Hereweg 91	Nieuwenhagen	430409	430525S	430528	Sobibor
Knieberg Leo	19311020	Duisburg	Hereweg 91	Nieuwenhagen	430409	430525S	430528	Sobibor
Knieberg- Polawski Chana Ruchla	18950608	Kaluszyn	Hereweg 91	Nieuwenhagen	430409	430525S	430528	Sobibor
Bromet Israel Philipp Fritz	19050131	Dülken	Nuinhofstraat 15	Nuth	421004	421016K	430831	Malapane
Mayer Max Israel	18940304	Essen	Nuinhofstraat 15	Nuth	?	421023A	440331	Midden-Europa
Harmesen Maximiliaan	19140726	Heerlen	Beekstraat 101	Obbicht	440830o	440903A	450504	Mauthausen
Baum Max	19070818	Linnich	C112	Oirsbeek	420825	430907A	431218	Auschwitz
Schoemann Sally	18840115	Kröv	Broekhuizenstraat 43	Rimburg	420820o 421205	430504S	430507	Sobibor
Schoemann Walter	19091227	Traben- Trarbach	Broekhuizenstraat 43	Rimburg	420820o	430518S	430521	Sobibor
Schoemann- Israel Jeffa (Julianna)	18870902	Trier	Broekhuizenstraat 49	Rimburg	420820o	430504S	430507	Sobibor
Andriess- Sanders Josina	18620104	Erp	Godsweetersingel 13	Roermond		nat.overl.	420314	Roermond
Baer Leo	18860326	Idar	Neerstraat 13	Roermond	430409	T	441026	Auschwitz
Baer Rolf Helmut	19310916	Essen	Neerstraat 13	Roermond	430409	A	441026	Auschwitz
Baer Ruben Sally Hendrik	19430406	Roermond	Dr Leursstraat 8	Roermond		nat.overl.	430410	Roermond
Baum Kurt	19031216	Süchteln	Fr. Douvenstraat 11	Roermond	401007f	420810A	420812	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Baum-Lifjes Senta	19160518	Süchteln	Hamstraat 20a	Roermond	420825	420828A	420831	Auschwitz
Behretz Max	19130122	Roermond	Godsweetersingel 48	Roermond	?	C	420924	Berlijn
Bierman Maurits	19070226	Amsterdam	Bergstraat 3	Roermond	421110	420828K	440331	Midden-Europa
Bloemendaal Manuel	18761008	Bergh	Hamstraat 20a	Roermond	430409	430511S	430514	Sobibor
Bloemendaal Walter	19041017	Viersen	Hamstraat 20a	Roermond	421110	421116K	440331	Midden-Europa
Bloemendaal-Nathan Rosine	18700626	Gemünde	Hamstraat 20a	Roermond	430409	430511S	430514	Sobibor
Bock Agathe	19200214	Hövel	Neerstraat 45	Roermond	421110	421120A	421123	Auschwitz
Bosnak Dick	19210414	Amsterdam	?	Roermond	v	M	421012	Mauthausen
Falkenstein Hermann	19070319	Gangelt	Bergstraat 3	Roermond	420828o	430713S	430716	Sobibor
Falkenstein-van der Sluis Mietje	19130802	Meppel	Bergstraat 3	Roermond	420828o	430713S	430716	Sobibor
Francken Hendrica	18910426	Venlo	Godsweetersingel 13	Roermond	420825 430409	430525S	430528	Sobibor
Goedhart Jacques	19170814	Roermond	Willem II Singel 60	Roermond	421110	421116K	440831	Midden-Europa
Goedhart Joanna Yvonne	19250122	Roermond	Stationsplein 12	Roermond	431116o	440731T	441019	Auschwitz
Goedhart Max	19200207	Roermond	Willem II Singel 60	Roermond	421111	421116K	440831	Midden-Europa
Goedhart Sijlvain	18920508	Roermond	Stationsplein 12	Roermond	421110	421212A	421215	Auschwitz
Goedhart-Hanau Rosa	18890630	Saarlouis	Stationsplein 12	Roermond	431116o	440125A	440128	Auschwitz
Goudsmit Henri Willem	18900831	Roermond	Brugstraat 5	Roermond	421110	430504S	430507	Sobibor
Goudsmit Louis Sally	19271215	Roermond	Brugstraat 5	Roermond	421110	430504S	430507	Sobibor
Goudsmit René Leo	19320115	Roermond	Brugstraat 5	Roermond	421110	430504S	430507	Sobibor
Goudsmit-Hahn Elsa	18940509	Auerbach	Brugstraat 5	Roermond	421110	430504S	430507	Sobibor
Gross Wilhelm	18830228	Bruchsal	R. Regoutstraat 50	Roermond	430409o	440118T	441014	Auschwitz
Gross-Sachs Anna Gertrud	18951102	Danzig	R. Regoutstraat 50	Roermond	430410o	440118T	441014	Auschwitz
Haber-Lion Josephine(Fanny)	18600414	Sankt Ingbert	Godsweetersingel 16	Roermond	430409	430511S	430514	Sobibor
Hahn Augusta	18880309	Auerbach	Spoorlaan 5	Roermond	430409	430525S	430528	Sobibor
Hahn Elka	18861010	Auerbach	Spoorlaan 5	Roermond	430409	430511S	430514	Sobibor
Hahn Ida	18910328	Auerbach	Spoorlaan 5	Roermond	430409	430525S	430528	Sobibor
Hellmann Martha	18960816	Gunzenhausen	Zwartbroekstraat 30	Roermond	v	430317S	430320	Sobibor
Herz Joseph	18790226	Voerde	St.-Christoffelstraat 30 boven	Roermond	440817o	440903A	440906	Auschwitz
Herz-Löb Bertha	18780708	Darmstadt	St.-Christoffelstraat30 boven	Roermond	440817o	440903A	440906	Auschwitz
Hiegendlich Cesar	18980913	Roermond	Markt 27	Roermond	430128v	430831A	430902	Auschwitz
Hiegendlich Salomon Jacob	18960427	Roermond	R. Regoutstraat 66	Roermond	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Israëls Eliëzer Samuel	19381130	Roermond	Nassastraat 30	Roermond		nat.overl.	431205	Weert
Israëls-Frank Johanna	18700803	Veendam	Nassastraat 30	Roermond	v	421012A	421015	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Keller Rolf Gordon	19101211	Karlsruhe	Zwartbroekstraat 30	Roermond	v	A	420930	Auschwitz
Krämer Erwin Jakob	19090102	Kaiserslautern	Godsweedersingel 16	Roermond	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Krämer Maier	18780212	Mehlingen	Godsweedersingel 16	Roermond	431020o	440125A	440128	Auschwitz
Lehmann Israël Sussmann	18590618	Lengfeld	Neerstraat 4	Roermond	430409	430824A	430827	Auschwitz
Lehmann Joseph	19230228	Lengfeld	Kapellerlaan 60	Roermond	430409o	A	430917	??
Lehmann Ludwig	19010527	Lengfeld	Kapellerlaan 60	Roermond	o	?	430917	Mauthausen?
Lehmann Moritz	18980908	Lengfeld	Kapellerlaan 60	Roermond	430318o	430323S	430326	Sobibor
Lehmann Sara Bertha	18910712	Lengfeld	Neerstraat 4	Roermond	420825	430914A	430917	Auschwitz
Lehmann-Marx Sara Amelie	18640429	Pfaffen Beerfurth	Neerstraat 4	Roermond		nat.overl.	410407	Roermond
Lehmann-Reinheimer Frieda	18711209	Habitzheim	Kapellerlaan 60	Roermond	430429f	A??	??????	Auschwitz
Lehmann-Wolf Emma	18950622	Ober-Klingen	Kapellerlaan 60	Roermond	o	A	410407	Auschwitz
Levano Elfride Rosetta	19260218	Heerlen	Minderbroederssingel 30	Roermond	v	420904A	420907	Auschwitz
Levano Marcel	19000214	Eindhoven	Minderbroederssingel 30	Roermond	v	430223A	430228	Auschwitz
Levano Rosetta	19291115	Heerlen	Minderbroederssingel 30	Roermond	v	421019A	421022	Auschwitz
Levano-Zondervan Franciska	18990816	Roermond	Minderbroederssingel 30	Roermond	v	430824A	430827	Auschwitz
Levie Barend Henry	19390519	Amsterdam	Bergstraat 3	Roermond	v	421005A	421008	Auschwitz
Levie Gerson	19040314	Assen	Bergstraat 3	Roermond	v	A	430831	Midden-Europa
Levie Leentje	19310612	Den Haag	Bergstraat 3	Roermond	v	421005A	421008	Auschwitz
Levie-Haring Rachel	19090925	Antwerpen	Bergstraat 3	Roermond	v	421005A	421008	Auschwitz
Marx Ella	19030625	Fienthen	Kerkstraat 1	Roermond	420825	420828A	420831	Auschwitz
Marx Ludwig	18730908	Heilbronn	Kerkstraat 1	Roermond	430409	430720S	430723	Sobibor
Marx-Rothschild Hannchen	18800612	Wilhelmsdorf	Kerkstraat 1	Roermond		nat.overl.	410529	Roermond
Mayer-Levy Flora	18830310	Hechingen	Jesuitenstraat 9	Roermond	430409	430511S	430514	Sobibor
Nathan Herbert	19291203	Düsseldorf	Kapellerlaan 237	Roermond	421110	430914A	430917	Auschwitz
Nathan Paul	18960228	Viersen	Kapellerlaan 237	Roermond	421110	430914A	430917	Auschwitz
Nathan-Ullmann Rosa	18630528	Altenstadt	Kapellerlaan 237	Roermond		nat.overl.	420707	Roermond
Passmann-Vogelsang Henriette (Jeanette)	18780128	Gelsenkirchen	Schoenmakersstraat 5	Roermond	430228b	430420A	430813	Natzweiler
Rechtschaffen Charlotte	19270415	Duisburg	Nassastraat 30	Roermond	430409	440118T	441021	Midden-Europa
Simon Eli	19411025	Heerlen	Kerkstraat 1	Roermond	420825 430409	430720S	430723	Sobibor
Simon-Moses Lilli Lucie	19060506	Neustrelitz	Kerkstraat 1	Roermond	420825 430409	430720S	430723	Sobibor
Steinberg Suleiman	19050530	Marmarosse	?	Roermond	v	430223A	430228	Auschwitz
Sternfeld Albert	19161101	Roermond	Luifelstraat 17	Roermond	v	A	420813	Auschwitz
Sternfeld Alex	18880203	Brummen	Marktstraat 1	Roermond	421110	430525S	430528	Sobibor
Sternfeld Leo	19210401	Roermond	Luifelstraat 17	Roermond	420825	430914A	440301	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Sternfeld-Egger Rosalie	18930331	Roermond	Marktstraat 1	Roermond	440209o	440303A	440306	Auschwitz
Straus Willem (Louis)	18480321	Roermond	Voorstad St.-Jacob 36	Roermond	430409	430427S	430430	Sobibor
Wehrmann-Zirker Minna	18650713	Neustadt b P.	Zwartbroekstraat 30	Roermond	430409	430511S	430514	Sobibor
Winter Siegfried	18960507	Korschenbroich	H. Geeststraat18	Roermond	421110	430921A	440108	Auschwitz
Wolf Albert	18980312	Ober-Klingen	Godsweerderstraat 20	Roermond	421110	430406S	430409	Sobibor
Wolf Arnold	19201220	Zwingenberg	Kapellerlaan 60	Roermond	o	430406S	430409	Sobibor
Wolf Bernhard	18890901	Straten	Zwartbroekstraat 30	Roermond	420825	420904K	420907	Auschwitz
Wolf Fanny Felice	19300918	Gross-Umstadt	Godsweerderstraat 20	Roermond	421110	430406S	430409	Sobibor
Wolf Ferdinand	18590721	Ober-Klingen	Godsweerderstraat 20	Roermond		nat.overl.	410808	Roermond
Wolf Herbert	19270302	Gross-Umstadt	Godsweerderstraat 20	Roermond	421110	430406S	430409	Sobibor
Wolf Hermann	18781007	Heilbronn	Swalmerstraat 16	Roermond	430409	440215B	450106	Bergen Belsen
Wolf Hilde	19230910	Darmstadt	Scheidingsweg 118	Roermond	420825	420828A	420831	Auschwitz
Wolf Leopold	18961223	Ober-Klingen	Scheidingsweg 118	Roermond	421110	421116K	440229	Wiesau
Wolf Ruth	19280318	Ober-Klingen	Scheidingsweg 118	Roermond	421110	421116A	421119	Auschwitz
Wolf Siegbert	19210403	Keulen	Zwartbroekstraat 30	Roermond	420825	420904K	440331	Midden-Europa
Wolf-Adler Paula	18910726	Edelfingen	Scheidingsweg 118	Roermond	421110	421116A	421119	Auschwitz
Wolf-Eisig Anna	18850403	Heilbronn	Swalmerstraat 16	Roermond	430409o	440215B	450115	Bergen Belsen
Wolf-Goudsmit Hermine Johanna E.	18980103	Roermond	Godsweerderstraat 20	Roermond	421110	430406S	430409	Sobibor
Wolf-Wehrmann Ida	18930924	Euskirchen	Zwartbroekstraat 30	Roermond	420825	420904A	420907	Auschwitz
Wollheim Mendel Jacob	19230611	Oberhausen	Kruisheerenstraat 30	Roermond	420825	420828K	440831	Midden-Europa
Wollheim-Weinberg Amalie	18920414	Warschau	Kruisheerenstraat 30	Roermond		nat.overl.	430105	Roermond
Zodick Adolf	18860925	Laubach	Brugstraat 5	Roermond	420825	420828A	420831	Auschwitz
Zodick-Hahn Frieda	18890917	Auerbach	Brugstraat 5	Roermond	420825	420828A	420831	Auschwitz
Zondervan Benedictus	18870908	Roermond	?	Roermond	430120v	430122A	430125	Auschwitz
Zondervan-Groonheim Rosette	18561114	Doetinchem	Minderbroedersingel 30	Roermond		nat.overl.	420323	Roermond
Hertz Hedwig	18960713	Gangelt	H 44	Schinnen	430408o	430921A	430924	Auschwitz
Hertz Hermann	18590428	Dorsen	H 44	Schinnen	430408o	430511S	430514	Sobibor
Hertz Leo	18891231	Gangelt	H 44	Schinnen	b	420814M	421008	Mauthausen
Blijdestein Nathan	18710805	Zaltbommel	Plakstraat 5	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Bernhard van Blijdestein-Kransberg	18840708	Zutphen	Plakstraat 5	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Sophia van Claessens Josef	19070322	Obbicht	Steenweg 67b	Sittard	420825	420828K	431130	Midden-Europa

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Claessens-Hirsch Cilly	19071215	Hülchrath	Steenweg 67b	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Cohen Joseph	19130829	Groningen	?	Sittard	v	A	440331	Midden-Europa
Colthof Levie	18901003	Gorredijk	Slachthuisstaatr 22	Sittard	421111	421116A	421119	Auschwitz
Colthof Rozina	19180624	Sittard	Slachthuisstraat 22	Sittard	421111	421116A	421119	Auschwitz
Goldsteen-Lebenstein Elfriede	19130408	Ochtrup	Limbrichterstraat 64	Sittard	430407	431019A	431022	Auschwitz
Goldstein August	18810527	Sittard	Stationstraat 16	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Goldstein Wilhelmina	18701123	Sittard	Putstraat 19	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Götz Jacob Ralf	19131101	Chemnitz	Limbrichterstraat 63	Sittard	430902o	431019A	440331	Auschwitz
Hartog Gudula Rozette	19080402	Dordrecht	?	Sittard	v	430525S	430528	Sobibor
Hertz Joseph	18840726	Sittard	Limbrichterweg 14	Sittard	421111	421116A	421119	Auschwitz
Hertz Louis	19060314	Neuss	Putstraat 90	Sittard	421111	430525S	430528	Sobibor
Hertz Philip	18700317	Sittard	Emmastraat 3	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Hertz Salli	18730327	Beek	Putstraat 90	Sittard	430409	430629S	430702	Sobibor
Hertz Siegfried	19150130	Sittard	Putstraat 90	Sittard	420802	420807A	420818	Auschwitz
Hertz-Isaac Regina	18590917	Eijsden	Limbrichterweg 14	Sittard	430409	430525S	430528	Sobibor
Hertz-Seligmann Bertha	18770703	Mönchengladbach	Putstraat 90	Sittard	430409	430629S	430702	Sobibor
Heumann Albert	18920408	Berg en Terblijt	Limbrichterstraat 16	Sittard	420128	420828K	430430	Midden-Europa
Heumann Emanuel Victor	19320625	Sittard	Limbrichterstraat 16	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Heumann-van Dijk Sara	18880417	Rossum	Limbrichterstraat 16	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Horn Alfred Moritz Nathan	18840519	Sittard	Molenbeekstraat 12	Sittard	421111	421120A	421123	Auschwitz
Horn Eduard	18960129	Geilenkirchen	Julianaplein 21	Sittard	430409	430824A	440110	Auschwitz
Horn Henriette Wilhelmina	18811109	Sittard	Molenbeekstraat 12	Sittard		nat.overl.	430323	Sittard
Horn Leopold	19210408	Sittard	Molenbeekstraat 12	Sittard	421111	421120A	430228	Auschwitz
Horn Leopold Ludwig	19300528	Geilenkirchen	Julianaplein 21	Sittard	430409	430608S	430611	Sobibor
Horn Oscar	19220522	Sittard	Molenbeekstraat 12	Sittard	421111	421120A	430228	Auschwitz
Horn Rudolph Leopold	19370304	Sittard	Molenbeekstraat 12	Sittard	421111	421120A	421123	Auschwitz
Horn Sientje	19260915	Sittard	Molenbeekstraat 12	Sittard	421111	421120A	421123	Auschwitz
Horn-Rosenberg Eva	18970503	Leer	Molenbeekstraat 12	Sittard	421111	421120A	421123	Auschwitz
Horn-Windmüller Pauline	19020428	Beckum	Julianaplein 21	Sittard	430409	430608S	430611	Sobibor
Kassel-Gerechter Irma Laura	19040710	Grossräschen	Bergstraat 3	Sittard	430120v	430122A	430125	Auschwitz
Koopman Benjamin	18760727	Alkmaar	Kruisstraat 8	Sittard	430409	430608S	430611	Sobibor
Koopman Elisabeth	19061227	Amsterdam	Kruisstraat 8	Sittard	421114	421116A	421119	Auschwitz
Koopman Sara	19310421	Amsterdam	Kruisstraat 8	Sittard	421114	421116A	421119	Auschwitz
Koopman-Mok Sara	18750806	Amsterdam	Kruisstraat 8	Sittard	430409	430608S	430611	Sobibor
Koopman-Schellevis Grietje	19160606	Amsterdam	Molenstraat 39	Sittard	v	430427S	430430	Sobibor

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Lebenstein Julie Irma	19110405	Ochtrup	Limbrichterstraat 64	Sittard	430409	430921A	430924	Auschwitz
Lebenstein- Rubsteck Johanna	18770729	Frimmersd orf	Limbrichterstraat 64	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Moses Albert	18900922	Linnich	Limbrichterstraat 30	Sittard	421111	440904T	441001	Auschwitz
Pakula Chaim	18950527	Tomaszow	Landweringstraat 13	Sittard	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Pakula Hella	19210804	Hamborn	Landweringstraat 13	Sittard	?	420716A	420930	Auschwitz
Pakula Ida	19221125	Hamborn	Landweringstraat 13	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Pakula Siegfried	19261002	Hamborn	Landweringstraat 13	Sittard	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Pakula-Pakula Lipsza	18960426	Tomaszow	Landweringstraat 13	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Praag Meijer Marcus van	18710516	Den Helder	Baandert 22c	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Praag-Moses Aaltje van	18700425	Zutphen	Baandert 22c	Sittard	430410	430511S	430514	Sobibor
Renberg Alex	19240210	Essen	Steenweg 29	Sittard	430409	431019A	440321	Auschwitz
Renberg-Wolff Selma	18940104	Sittard	Steenweg 29	Sittard	430409	430921A	440229	Auschwitz
Rosenberg gen Lehmann Ascher	18660418	Leer	Molenbeekstraat 12	Sittard	430409	430518S	430521	Sobibor
Rosenberg- Rosenberg Elle gen Lehmann	18710413	Leer	Molenbeekstraat 12	Sittard	430409	430518S	430521	Sobibor
Sassen Albert	19200101	Sittard	Oph.Molenweg 10	Sittard	430409	430706S	430709	Sobibor
Sassen Carla	19330924	Beek	Kruisstraat 15	Sittard	421111	421116A	421119	Auschwitz
Sassen Herman	19070821	Sittard	Rijksweg Z 44	Sittard	420825	420828K	450202	Gross-Rosen
Sassen Isaak	18800214	Sittard	Oph.Molenweg 10	Sittard	430409	430518S	430521	Sobibor
Sassen Jacob Ernst	19360831	Sittard	Resedastraat 49	Sittard	430414	430921A	430924	Auschwitz
Sassen Jaques	19310109	Sittard	Kruisstraat 15	Sittard	421111	421116A	421119	Auschwitz
Sassen Joseph	18700510	Sittard	Molenweg 18	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Sassen Joseph	19051210	Sittard	Kruisstraat 15	Sittard	o	421116K	440229	Midden-Europa
Sassen Nathan Herman	19400812	Sittard	Resedastraat 49	Sittard	430414	430921A	430924	Auschwitz
Sassen Salomon	19380128	Sittard	Rijksweg Z 44	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Sassen- Alexander Dorothea Julia	19150319	Gelsenkirch en	Resedastraat 49	Sittard	430414	430921A	4412??	Auschwitz
Sassen- Benedik Bertha	19030704	Beek	Kruisstraat 15	Sittard	421111	421116A	421119	Auschwitz
Sassen-Cahn Julia	18650201	Rheydt	Molenweg 18	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Sassen- Falkenstein Wilhelmine	18740608	Gangelt	Rijksweg Z 44	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Sassen- Lindeman Betje	19131216	Almelo	Rijksweg Z 44	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Sassen-Winter Laura	18770915	Korschenbr oich	Oph.Molenweg 18	Sittard	430410	430518S	430521	Sobibor
Schellevis Barend	19130726	Amsterdam	Molenstraat 31	Sittard	420825	420828K	430115	Spytkowice
Schellevis Mozes	19120302	Amsterdam	Molenstraat 31	Sittard	421111	430209A	430430	Auschwitz
Schellevis Rachel	19201015	Amsterdam	Molenstraat 31	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Schellevis- Goudsmit Jansje	18861003	Amsterdam	Molenstraat 31	Sittard	421114	421120A	421123	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Schlesinger Alexander	19121226	Dresden	Steenweg 29	Sittard	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Schwarz Albert	18750823	Korschenbroich	Engelenkampstraat 27	Sittard	430409	431116A	431119	Auschwitz
Schwarz-Wihl Hedwig	18791207	Krefeld	Engelenkampstraat 27	Sittard	430409	431115A	431119	Auschwitz
Silbernberg Philip	19021105	Sittard	Engelenkampstraat 27	Sittard	440306o	440323A	440831	Midden-Europa
Silbernberg-Schwarz Rosalie	18770318	Korschenbroich	Engelenkampstraat 27	Sittard		nat.overl.	411123	Sittard
Silbernberg-van der Stam Jenetta	19020907	Rotterdam	Engelenkampstraat 27	Sittard	440306o	440323A	440831	Auschwitz
Soesman Alphons	18720911	Sittard	Putstraat 89	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Soesman Charles	19040114	Sittard	Putstraat 89	Sittard	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Soesman Jules	18731210	Sittard	Bergstraat 3	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Soesman-Beesman Sara Josephina	18801111	Maastricht	Putstraat 89	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Soesman-Kahn Mathilda	18770108	Mainz	Bergstraat 3	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Spreekmeester Jacob Marcus	19030619	Rotterdam	Steenweg 83	Sittard	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Stein Brunetta	19030915	Neuss	Landweringstraat 15	Sittard	430407	430914A	430917	Auschwitz
Stein-Salomon Lilly	18810327	Essen	Landweringstraat 15	Sittard	430407	430914A	430917	Auschwitz
Weisz-Ratheim Erna Sara	19020812	Erwitte	Limbrichterstraat 38	Sittard	v	430713S	430716	Sobibor
Windmüller-Hoffmann Bernardine	18771113	Wiegbold Wolbeck	Julianaplein 21	Sittard	430407	440519A	440522	Auschwitz
Wluxka Cheia	19180223	?	?	Sittard	v	A	420922	Auschwitz
Wolf Herman	18950214	Lith	Limbrichterstraat 15	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Wolf Hermonius	19270827	Wisch	Limbrichterstraat 15	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Wolf Maurits Levie	19260809	Wisch	Limbrichterstraat 15	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Wolf Silvain	19021007	Beek	Steenweg 67b	Sittard	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Wolff Abraham	18681203	Urmond	Emmastraat 3	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Wolff Benjamin	19360811	Sittard	Landweringstraat 15	Sittard	430409	430831A	430903	Auschwitz
Wolff Dini	19230220	Sittard	Putstraat 50	Sittard	431116v	A	440430	Auschwitz
Wolff Hedwig	18921008	Sittard	Limbrichterstraat 63	Sittard	430409	430525S	430528	Sobibor
Wolff Herman	18961113	Den Helder	Landweringstraat 15	Sittard	430409	431115A	440131	Auschwitz
Wolff Ida	18960425	Sittard	Limbrichterstraat 63	Sittard	430409	430921A	430924	Auschwitz
Wolff Isaac	19281027	Sittard	Landweringstraat 15	Sittard	430409	430831A	430903	Auschwitz
Wolff Max	18800124	Sittard	Putstraat 50	Sittard	431116o	440125A	440128	Auschwitz
Wolff Romain	19060731	Mechelen	Emmastraat 3	Sittard	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Wolff Rosalia	18851016	Sittard	Limbrichterstraat 63	Sittard	430409	430518S	430521	Sobibor
Wolff Sigmund	18871026	Sittard	Limbrichterstraat 63	Sittard	430409	430525S	430528	Sobibor
Wolff Silvain	18971124	Mechelen	Emmastraat 3	Sittard	420310	M	420629	Mauthausen
Wolff-Koopman Rozette	19001011	Amsterdam	Landweringstraat 15	Sittard	430409	430831A	430903	Auschwitz
Wolff-Michaelis Martha	18651215	Berent	Paardestraat 32	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Wolf-Francken Regina Elisa	18950711	Venlo	Limbrichterstraat 15	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Wolff-Serphos Carolina	18881024	Enschede	Putstraat 50	Sittard	431116o	440125A	440128	Auschwitz
Wolff-Wolff Bertha	18750420	Sittard	Emmastraat 3	Sittard	430409	430511S	430514	Sobibor
Zondervan Benoit	18960905	Sittard	Brandstraat 9	Sittard	430409	440315A	450410	Wüstegiersdorf
Zondervan Henri (Herman)	18980531	Sittard	Bergstraat 20	Sittard	420825	420828K	450509	Wüstegiersdorf
Zondervan Herman Benoit	19351001	Sittard	Bergstraat 20	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Zondervan Hermine	19310120	Sittard	Brandstraat 9	Sittard	430409	430608S	430611	Sobibor
Zondervan Ivonne Ruth	19311001	Sittard	Bergstraat 20	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Zondervan Jozef	18561020	Maastricht	Brandstraat 9	Sittard	430409	430427S	430430	Sobibor
Zondervan- Hertz Estella	18921004	Sittard	Brandstraat 9	Sittard	430409	430608S	430611	Sobibor
Zondervan- Schloss Gertrude Maria J.	19010707	Aken	Bergstraat 20	Sittard	420825	420828A	420831	Auschwitz
Hertz Jacob Jacques	19190221	Sittard	Keereind 45	Stein	?	431115A	440531	Auschwitz
Mimetz Fritz	19060922	Wanden	Marktstraat 32a	Susteren	430409	430713S	430716	Sobibor
Mimetz-Elkan Jenny	19121026	Eschweiler	Marktstraat 32a	Susteren	430409	430713S	430716	Sobibor
Voss Bernd	19400410	Heerlen	Marialaan 42	Susteren	420825	420831A	420903	Auschwitz
Voss Max	19030719	Tetz	Marialaan 42	Susteren	420825	420831K	450204	Midden-Europa
Voss- Rosendahl Meta	19090714	Odenkirche n	Marialaan 42	Susteren	420825	420831A	420903	Auschwitz
Claessen Bertha	18960924	Urmond	Bergstraat 10	Urmond	430409	430608S	430611	Sobibor
Claessens Nathan	18630927	Obbicht	?	Urmond	v		430614	Vught
Adler Adolf Hermann	18661121	Neu- Leiningen	Maastrichterlaan 153	Vaals	430408	430720S	430723	Sobibor
Adler-Blüm Hortense	18760726	Rheingönn heim	Maastrichterlaan 153	Vaals	430408	430720S	430723	Sobibor
Alexander Julius	18920513	Düsseldorf	Viergrenzenweg 50	Vaals	421111	430421T	441001	Auschwitz
Alexander-Herz Erna	19020730	Gondorf	Viergrenzenweg 50	Vaals	421112	430421T	450228	Midden-Europa
Baer Carl	18770807	Frankfurt a M	Tentstraat 43	Vaals	421111	430720S	430723	Sobibor
Baer-Maijer Paula	18900213	Mannheim	Tentstraat 43	Vaals	421111	430720S	430723	Sobibor
Bernheim Wolfgang	19230507	Augsburg	Mamelis 20	Vaals	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Drielsma Jacob	19190801	Vaals	Kerkstraat 50	Vaals	421111	421130K	440331	Midden-Europa
Drielsma Jonas Adam	18770117	Druten	Kerkstraat 50	Vaals	430408	430824A	430827	Auschwitz
Drielsma- Salomon Adele	18741205	Treis	Kerkstraat 50	Vaals	430408	430713S	430716	Sobibor
Elkan Julius	18750203	Setterich	Kerkstraat 39	Vaals	430409	430511S	430514	Sobibor
Elkan-Salomon Mathilda	18760818	Treis	Kerkstraat 39	Vaals	430409	430511S	430514	Sobibor
Gans Abraham	18700718	Vaals	Akenerstraat 25	Vaals	430409	430511S	430514	Sobibor
Gans Jozef	19100505	Vaals	Akenerstraat 25	Vaals	420825	420828K	430115	Spytkowice
Gans Simon	18721222	Vaals	Akenerstraat 25	Vaals	430409	430525S	430528	Sobibor

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Gans-Schiff Jettchen	18770328	Oberthulba	Akenerstraat 25	Vaals	430409	430511S	430514	Sobibor
Gans- Seelmann Hildegard	19191129	Essen	Akenerstraat 25	Vaals	420825	420828A	420831	Auschwitz
Hertz Simon	18700801	Müntz	Maastrichterlaan 31	Vaals	430424		430511	Westerbork
Herz Markus (Max)	18740925	Gondorf	Viergrenzenweg 50	Vaals	430407	430518S	430521	Sobibor
Herz Paul	19020607	Aken	Seffenterstraat19	Vaals	420825	420828K	450224	Buchenwald
Hirsch Albert	18931008	Aken	Maastrichterlaan 153	Vaals	420626 420825	430216A	450301	Flossenburg
HirschMaijer Anita	18970410	Unkel	Maastrichterlaan 153	Vaals	420825	430421T	441006	Auschwitz
Inow-Mayer Thekla	18870424	Aken	Gemmenicherweg 2	Vaals	420825	420828A	420831	Auschwitz
Kaufmann Alfred	18970630	Aken	Maastrichterlaan 10	Vaals	420825	430421T	450524	Midden-Europa
Kaufmann Erich	19320507	Aken	Maastrichterlaan 10	Vaals	420825	430421T	441006	Auschwitz
Kaufmann- Gottlieb Otilie	19010715	Krakau	Maastrichterlaan 10	Vaals	420825	430421T	441006	Auschwitz
Keusch Josef	19080105	Merken	Stationsstraat 13	Vaals		nat.overl.	440224	Kerkrade
Oppenheimer Hans	19070421	Krefeld	Stationsstraat 4	Vaals	440717o	440903A	430315	Midden-Europa
Oppenheimer- Waldbaum Veronika	18700130	Iserlohn	Stationsstraat 4	Vaals	420825 430424o	430720S	430723	Sobibor
Schwartz- Cohen Rachel(Renate)	19130709	Leer	Hertogenweg 3	Vaals	420825	420828A	420831	Auschwitz
Schwarz Charles	19360901	Keulen	Hertogenweg 3	Vaals	420825	420828A	420831	Auschwitz
Sisskind-Kanel Mala	18800424	Tomaszow	Kerkstraat 50	Vaals	v	430202A	430205	Auschwitz
Vriesland-Gans Helene van	18850704	Aken	Seffenterstr 1	Vaals	420825v	420828A	420831	Auschwitz
Benedic Robert	19070508	Schimmert	H.van Viandenlaan 23	Valkenburg	420825	420828K	430115	Spytkowice
Benedic Rudolf	19110803	Valkenburg	H.van Viandenlaan 23	Valkenburg	420825	420828K	421231	Spytkowice
Benedik Joseph	18760124	Schimmert	H.van Viandenlaan 25	Valkenburg	430408	430511S	430514	Sobibor
Benedik Liza	18771206	Schimmert	H.van Viandenlaan 25	Valkenburg	430408	430511S	430514	Sobibor
Benedik Walter	19200714	Valkenburg	H.van Viandenlaan 25	Valkenburg	430629o	430629S	430702	Sobibor
Benedik-Heijser Bertha	18850708	Hoof	H.van Viandenlaan 25	Valkenburg	430408	430511S	430514	Sobibor
Benedik-Heiser Mathilde	18760625	Hoof	H.van Viandenlaan 23	Valkenburg	430408	430511S	430514	Sobibor
Cahn Albert	19210226	Valkenburg	Grendelplein 8	Valkenburg	421110	421116K	430812	Neukirch
Cahn Bertha	19180318	Valkenburg	Grendelplein 8	Valkenburg	421110	421116A	421119	Auschwitz
Cahn Daniël	18750217	Valkenburg	Grendelplein 8	Valkenburg	430408	430511S	430514	Sobibor
Cahn Georges	19150620	Valkenburg	Grendelplein 8	Valkenburg	421110	421116K	440331	Midden-Europa
Cahn Jacob Joseph	18741025	Valkenburg	?	Valkenburg		nat.overl.	410216	Valkenburg
Cahn Karel	18810804	Valkenburg	Daalhemerweg 355	Valkenburg	?	430511S	430514	Sobibor
Cahn Louis	18780830	Valkenburg	Daalhemerweg 355	Valkenburg	430408	430511S	430514	Sobibor
Cahn-Cahn Elise	18870424	Lechenich	Grendelplein 8	Valkenburg	430408	430511S	430514	Sobibor
Cahn-Hirsch Anna Julia	18520203	Gulpen	??	Valkenburg		nat.overl.	410216	Valkenburg
Cohen Frits	19290610	Dinlaken	Berkelstraat 15	Valkenburg	420825	420828A	420831	Auschwitz
Cohen Rosel	19250720	Dinlaken	Berkelstraat 15	Valkenburg	420825	420828A	420831	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Cohen- Abraham Magarethe Eisenberg	19001109	Altenkirche n	Berkelstraat 15	Valkenburg	420825	420828A	420831	Auschwitz
Mojzesz Leib Eisenberg- Goldberg Marja	18900305	Debesiaws ki	Emmalaan 29	Valkenburg	420825	421019A	421022	Auschwitz
Friesem Mozes	19001120	Nürnberg	Emmalaan 29	Valkenburg	440111o	440208A	440211	Auschwitz
Friesem- Lambert Setta(Jetta) Gottschalk Ferdinand	18710829	Brugbrohl	H.van Viandenlaan 44	Valkenburg	430408	430608S	430611	Sobibor
Gottschalk Rudolf Sally	18801024	Nichenich	H.van Viandenlaan 44	Valkenburg	430408	430608S	430611	Sobibor
Gottschalk- Baum Johanna	18971010	Geilenkirch en	Neerhem B33a	Valkenburg	420825	420904K	440331	Midden-Europa
Günsberg Jozef	19260329	Geilenkirch en	Neerhem B33a	Valkenburg	420825	420904K	440331	Midden-Europa
Hirschberg Curt Jacobs Jacob Jacobs Salomon Jacobs Samuel Jacobs-Cahn Rosa (Julia)	18960520	Bauchem	Neerhem B33a	Valkenburg	420825	420904A	420907	Auschwitz
Jong Izaak de Jong-Drielsma Hesselina de	18950121	Nadworna	Koningswinkelstraat 57	Valkenburg	420825	420828A	420831	Auschwitz
Kopf Elias Kopf Frieda Kopf-Weinreb Ester Lobstein Moritz	19000816	Breslau	Broekhem 178	Valkenburg	420825	420828K	430823	Blechhammer
Sajet Benedictus Hirschel Sajet Levie Sajet-Weiniger Grietje	19190810	Blokzijl	Nieuweweg E8	Valkenburg	420825	420828K	421231	Spytkowice
Samuel Jacques Samuel- Golstein Bertha ????	19210507	Blokzijl	Nieuweweg E8	Valkenburg	420825	420828K	430115	Spytkowice
Soesman Servaas Soesman-Horn Emma	18800224	Blokzijl	Nieuweweg E8	Valkenburg		nat.overl.	430326	Heerlen
Biegeleisen Adolf Biegeleisen Max Biegeleisen Raphael Hermann Biegeleisen- Issler Anna	18791016	Valkenburg	Nieuweweg E 8	Valkenburg	440808o	440903A	440906	Auschwitz
Bonn Walter Bonn-Hertz Hermine Bonn-Leijens Emmy	18880506	Mijdrecht	Wehryweg E 40a	Valkenburg	420825	420828A	420831	Auschwitz
	18871014	Druten	Wehryweg E 40a	Valkenburg	420825	420828A	420831	Auschwitz
	18771215	Rosniatow	Muntstraat 9	Valkenburg		nat.overl.	420303	Heerlen
	19111008	Rosniatow	Muntstraat 9	Valkenburg	421110	421116A	421119	Auschwitz
	18820515	Dolina	Muntstraat 9	Valkenburg	430408	430720S	430723	Sobibor
	18750313	Goor	Hooge Kanaaldijk 12	Valkenburg		nat.overl.	450130	Maastricht
	19260303	Elburg	Berkelstraat 32	Valkenburg	421110	421116K	440331	Midden-Europa
	18900624	Amsterdam	Berkelstraat 32	Valkenburg	421110	421116A	421119	Auschwitz
	18900604	Amsterdam	Berkelstraat 32	Valkenburg	421110	421116A	421119	Auschwitz
	18750506	Luik	Nieuweweg E81	Valkenburg	420917	420928A	421001	Auschwitz
	18870920	Heerlen	Nieuweweg E81	Valkenburg	430120v	430122A	430125	Auschwitz
	18550122	Meerssen	Berkelstraat 15	Valkenburg		nat.overl.	430526	Maastricht
	18700413	Mülheim	Berkelstraat 15	Valkenburg	430408		430423	Vught
	18931226	Ranuzow	Heutzstraat 3	Venlo	421110	421116K	440331	Midden-Europa
	19250906	Keulen	Heutzstraat 3	Venlo	420825	420828K	430430	Midden-Europa
	19240323	Keulen	Heutzstraat 3	Venlo	420825	420828K	430430	Midden-Europa
	18900123	Radomysl	Heutzstraat 3	Venlo	421110	421116A	421119	Auschwitz
	19120605	Kaldenkirch en	Nieuwstraat 27	Venlo	420901	430914A	440421	Auschwitz
	19181203	Rotterdam	Nieuwstraat 27	Venlo	420901	430914A	440630	Auschwitz
	18880811	Schwanenb erg	Nieuwstraat 27	Venlo	430419o	430515S	430528	Sobibor

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Cohen Karl	19040706	Mönchengl adbach	Spoorstraat 26	Venlo	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Cohen-Meyer Amalie	18830813	Frankfurt a M	Spoorstraat 26	Venlo	420825	420828A	420831	Auschwitz
Cohn-Marcus Marie	18690226	Ostrowo	Vleeschstraat 55	Venlo	430409	430511S	430514	Sobibor
Elekan- Schnock Jetta	18620226	Bell	Kl. Kerkstr 11	Venlo	440331o	440405A	440408	Auschwitz
Franck Henriette	18790325	Venlo	Maasschriksel 20	Venlo	430409	430511S	430514	Sobibor
Francken Louis	19041108	Venlo	Begijnengang 2	Venlo	420825	A	430430	Midden-Europa
Gelder Leonard Philip van	18970109	Groningen	Stalbergweg 114	Venlo	420713 420825	420828K	430430	Midden-Europa
Gelder- Gudema Rike van	19050507	Onstwedde	Stalbergweg 114	Venlo	420825	420828A	420831	Auschwitz
Gottschalk Salli	18950705	Geilenkirch en	Vleeschstraat 57	Venlo	421110	421116A	430228	Auschwitz
Goudsmit David Rudolf	19230506	Wesel	N. Binnensingel 9	Venlo	421002	421012A	430228	Auschwitz
Goudsmit Gerd	19300511	Venlo	N. Binnensingel 9	Venlo	421002	421012A	421015	Auschwitz
Goudsmit Hugo	18940709	Venlo	N. Binnensingel 9	Venlo	421002	421012A	430228	Auschwitz
Goudsmit Jozef	19340224	Venlo	Vleeschstraat 55	Venlo	421002	421012A	421015	Auschwitz
Goudsmit Louis	18980426	Venlo	Vleeschstraat 55	Venlo	420901	421012A	430228	Auschwitz
Goudsmit Walter	19320924	Venlo	Vleeschstraat 55	Venlo	421002	421012A	421015	Auschwitz
Goudsmit-Cohn Sofie	19011117	Bochum	Vleeschstraat 55	Venlo	421002	421012A	421015	Auschwitz
Goudsmit-Harff Dorothea	18961116	Wesel	N. Binnensingel 9	Venlo	421002	421012A	421015	Auschwitz
Grünthal Otto	18820913	Breslau	Antoniuslaan 51	Venlo	441101o		441101	Hout-Blerick
Gudema-van der Laan Sophia	18680114	Noordbroek	Stalbergweg 14	Venlo	430409	430511S	430514	Sobibor
Guttentag Heinz Hermann	19050314	Breslau	Parkstraat 19	Venlo	410607 420825	420828K	430430	Midden-Europa
Hirschberger Erich	19220801	Mönchengl adbach	Antoniuslaan 49	Venlo	420825	420828K	450127	Müllmen
Hirschberger Stephan	18910611	Bingen	Antoniuslaan 49	Venlo	420825	420828A	420831	Auschwitz
Hirschberger- Majjer Selma	18840706	Mönchengl adbach	Antoniuslaan 49	Venlo	420825	420828A	420831	Auschwitz
Kahn-Stern Clara	18850122	Mainstockh eim	Helschriksel 22	Venlo	421110	421116A	421123	Auschwitz
Kantorowicz Ruth R.F.	19010107	Hamburg	Nieuwstraat 35	Venlo	420802	420807A	420930	Auschwitz
Keizer Jacques	18780325	Venlo	Stalbergweg 47	Venlo	431224o		440130	Westerbork
Keizer Rosetta	19110723	Kaldenkirch en	Stalbergweg 47	Venlo	420825	420828A	420831	Auschwitz
Keizer-Bonn Regina	18800301	Bracht	Stalbergweg 47	Venlo	431224o	440208A	440211	Auschwitz
Levis Moritz	18880205	Eppelsheim	Straelscheweg 134	Venlo	420825	420828A	420831	Auschwitz
Levis-Oster Lieselotte	19100501	Obernkirch en	Straalseweg 134	Venlo	420825	420828A	420831	Auschwitz
Levita Benno Baruch	19050401	Frankfurt a M	Stalbergweg 114	Venlo	421110	421116K	440331	Auschwitz
Majjer Theodor	18960919	Mönchengl adbach	Antoniuslaan 49	Venlo	420901	421019A	430228	Auschwitz
Majjer- Steinhardt Florentine	18560520	Gladbach	Antoniuslaan 49	Venlo		nat.overl.	420831	Venlo

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl.	arrest.	deport.	overl.	plaats overlijden
Mayer Martin	18771129	Thür	Van Laerstraat 18	Venlo	430409	430511S	430514	Sobibor
Moses Hugo	18911122	Dinslaken	Vleeschstraat 57	Venlo	420825	A	430919	Auschwitz
Moses Johanna	19350420	Dinslaken	Puteanusstraat 10	Venlo	420825	420914A	420917	Auschwitz
Moses Max	18900201	Dinslaken	Puteanusstraat 10	Venlo	420825	420914K	421231	Blechhammer
Moses Sigmund	18870718	Linnich	Helschriksel 20	Venlo	440714o	440903A	440906	Auschwitz
Moses-David Regina	18800520	Hoengen	Helschriksel 20	Venlo	440717o	440903A	440906	Auschwitz
Moses-Gottschalk Emilie	18870106	Geilenkirchen	Vleeschstraat 57	Venlo		nat.overl.	420505	Venlo
Moses-Leven Berta	18991019	Düren	Puteanusstraat 10	Venlo	420825	420914A	420917	Auschwitz
Protter David	18860928	Popowitz	Helschriksel 20	Venlo	420825	420828A	420831	Auschwitz
Rauch Leizer Lieber	18890807	Venlo	Roermondsestraat 42	Venlo		nat.overl.	410929	Venlo
Rauch-Bernstein Frieda	18970315	Jaroslaw	Roermondsestraat 42	Venlo	f	A??	??????	Auschwitz
Rosenthal Walter	19220429	Wesermünde	Antoniuslaan 51	Venlo	441101o		441101	Hout-Blerick
Rottenberg Sigmund	18961227	Gladyszow	Helschriksel 22	Venlo	420710f	420913A	420916	Auschwitz
Rubens Alexander Sanders	18860711	Amsterdam	Rozenkransstraat 26	Venlo		nat.overl.	420101	Venlo
Sanders Abraham	18951024	Venlo	Goltziusstraat 9	Venlo	420825	420828K	420930	Sakrau
Sanders Elisa	18980626	Venlo	Goltziusstraat 9	Venlo	420825	420828A	420831	Auschwitz
Sanders Regina	18930324	Venlo	Goltziusstraat 9	Venlo	420825	420828A	420831	Auschwitz
Spira Arthur	19420423	Venlo	Peperstraat 40	Venlo	421110	421116A	421119	Auschwitz
Spira Mechel	19080121	Zakliczyn	Peperstraat 40	Venlo	421110	421116K	430326	Seibersdorf
Spira-Artmann Peppi Dora	19200827	Remscheid	Peperstraat 40	Venlo	421110	421116A	421119	Auschwitz
Stiefel Hanna	19350510	Fürth	Helschriksel 22	Venlo	430409	430608S	430611	Sobibor
Stiefel Judith Fanny	19371111	Fürth	Helschriksel 22	Venlo	430409	430608S	430611	Sobibor
Stiefel Julius	18990611	Nürnberg	Helschriksel 22	Venlo	430409	430921A	450121	Midden-Europa
Stiefel-Kahn Else	19100609	Mainstockheim	Helschriksel 22	Venlo	430409	430608S	430611	Sobibor
Tewel-Diner Rosalie	18931110	Wenen	Helschriksel 22	Venlo	420825	420828A	420831	Auschwitz
Wien Hartog van	19120227	Oldenburg	Markt 5	Venlo	420901	421012A	430228	Auschwitz
Wien Johanna van	19170614	Krefeld	Markt 5	Venlo	421002	421012A	421101	Auschwitz
Wien Sally van	18790111	Varel	Markt 5	Venlo	421002	440208A	440211	Auschwitz
Wien-Hertz Karoline van	18840430	Uerdingen	Markt 5	Venlo	421002	421012A	421015	Auschwitz
Witmond David	18891026	Monnickendam	Stalbergweg 67	Venlo	o		440102	Oosterbeek
Wolff Alexander	19040508	Venlo	Klaasstraat 5	Venlo	420825	420828K	430430	Midden-Europa
Wolff Amalia Mathilda	18950916	Venlo	Klaasstraat 5	Venlo	420825	420828A	420831	Auschwitz
Wolff-Goldstein Fanny	18660317	Bockum	Klaasstraat 5	Venlo	440901o	440903A	440906	Auschwitz
Staal Helena	18900627	Amsterdam	Stationsweg	Venray	430120v	430122A	430125	Auschwitz
Ancona John	19191208	Hilversum	Stationsstraat 7	Weert	v		440906	Westerbork
Glaser-Pront Matje	18990321	Amsterdam	?	Weert	v	A	440603	Auschwitz
Gottschalk Friedrich	18960301	Geilenkirchen	Durchgangslager	Westerbork	v	A	441001	Auschwitz

Bijlage 2

Lijst van slachtoffers van buiten Limburg gearresteerd in Limburg

Toelichting: Deze lijst is samengesteld uit alle door ons gevonden documenten. Hij is echter niet volledig: van sommige arrestaties van onderduikers hebben wij geen naamlijsten gevonden. Bovendien zullen wellicht een (klein) aantal arrestaties niet in de Limburgse archieven zijn terechtgekomen.

Naam.

Geboortedatum, te lezen als jjjjmddd.

Geboorteplaats.

Adres vóór het moment van onderduiken.

Woonplaats vóór het moment van onderduiken.

Limburgse arrestatieplaats, voor zover bekend. Wanneer hier geen plaats staat vermeld is de arrestatiedatum meestal afkomstig uit de gevangenisregisters.

Datum van arrestatie, te lezen als jjmddd. Het betreft hier altijd onderduikers, daarom is de letter 'o' weggelaten.

Datum van deportatie naar een Duits concentratie- of vernietigingskamp, te lezen als jjmddd. Enkele personen die door het verzet zijn geliquideerd zijn in deze kolom aangeduid met '**liquidatie**'.

Datum van overlijden, te lezen als jjmddd, meestal ontleend aan het Digitaal Joods Monument.

Plaats van overlijden.

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl	Plaats arrestatie	arrest.	deport.	overl.	plaats overl.
Aandagt Jacob	19181119	Amsterdam	K.Sophiestraat 28	Den Haag		420716		421216	Mauthausen
Barend Samuel	19200228	Amsterdam	Kloveniersburgwal 91111	Amsterdam		410512		430430	Auschwitz
Bartels Jozef	19210426	Tiel	Dr. Cuypersstraat 6	Tiel		420912		440331	Midden- Europa Auschwitz
Beem Blanche Henriette	19240907	Amsterdam	Jekerstraat 24hs	Amsterdam		430111	430209	430212	Auschwitz
Beem Hartog	19130713	Rotterdam	s Gravendijkwal 160e	Rotterdam	Heerlen	430624	430720	430723	Sobibor
Beer Eliezer de	18960721	Hengelo	Vrolijkstraat 2611	Amsterdam	Maastricht			430803	Auschwitz
Betel Nathan	19141108	Amsterdam	Th. Schwarzenplein 23	Amsterdam	Eijsden	420716		421119	Mauthausen
Bienen Maurits van	19220223	Amsterdam	Gaaspstraat 22-II	Amsterdam		420506		440207	Auschwitz
Blez Jacob Levi	19110925	Amsterdam	Winterdijkstraat 34-III	Amsterdam		430212	430406	430409	Sobibor
Bonem- Michelson Lily	19200102	Amsterdam	Plantage Middenlaan 31-III	Amsterdam	België		430115	430118	Auschwitz
Brandt Victoria	19350506	Amsterdam	Andread Bonstraat 26-II	Amsterdam	Ubach o Worms	431214	440108	440211	Auschwitz
Busnach Gerrit	19150622	Amsterdam	St. Antoniusbreestraat 11	Amsterdam		420928	430223	430228	Auschwitz
Busnach-Trijtel Margaretha	19041005	Amsterdam	St. Antoniusbreestraat 11	Amsterdam		420928	421102	421113	Auschwitz
Cassuto Juda	19060827	Amsterdam	Weesperplein 1	Amsterdam	Heerlen	440619		441215	Dachau
Citroen Meyer	18790203	Amsterdam	J.v.d.Heydenstraat 76	Amsterdam	Heerlen	431106	440323	440326	Auschwitz
Citroen- Rodrigues Judith	18820515	Amsterdam	J.v.d.Heydenstraat 76	Amsterdam	Heerlen	431106	440323	441231	Auschwitz
Coevorden Aäron van	19170707	Middelburg	Frederiklaan 39	Rijswijk		420928	430223	430228	Auschwitz
Cohen Rodriguez-Lijmer Sara	19110727	Amsterdam	Lepelstraat 82	Amsterdam		440712		450331	Kratzau (Extern Kommando)
Cok-de Wilde Eva	19160311	Leeuwarden	Alexanderstraat 5	Amsterdam	Valkenburg Roermond	420623	420907	420910	Auschwitz
Dam Eliazer van	19020705	Amsterdam	Herengracht 69H	Amsterdam		440817		450315	Midden- Europa Auschwitz
Engelander Betty	19400904	Amsterdam	Tugelaweg 34-II	Amsterdam	Ubach o Worms	431214	440125	440128	Auschwitz
Engelander Sonja	19400904	Amsterdam	Tugelaweg 34-II	Amsterdam	Ubach o Worms	431214	440125	440128	Auschwitz
Esso Levie van	19170603	Amsterdam	Fr. Valentijnstraat 43	Den Haag				400511	Wateringen
Franken Abraham	18960516	Bentheim	Edisonstraat 98	Den Haag	Oirlo	440706		450315	Midden- Europa Auschwitz
Franken Herman	19340512	Den Haag	Edisonstraat 98	Den Haag	Oirlo	440706	440903	440906	Auschwitz
Frankenhuis Amalia	19130312	Duisburg		Enschede		430420	liquidatie	430420	Voerendaal
Gans Duifje	19330613	Amsterdam	Bataviastraat 38II	Amsterdam	Venray	440817	440903	440906	Auschwitz
Garf Marius Leo	19270209	Haarlem	Kleverbarkweg 35	Haarlem		430718		440331	Auschwitz
Gebhard- Rosenwald Alice	19011222	Herne	Oosterloostraat 21	Voorburg	Valkenburg Horst- America	440903	440903	450121	Auschwitz
Ginsberg Benjamin	18930907	Jedrzejew	Valkenburgerstraat 8	Amsterdam	Horst- America	440812		441007	Auschwitz
Ginsberg-Rosen Rosa	18970610	Wisnicz	Valkenburgerstraat 8	Amsterdam	Horst- America	440812		441031	Auschwitz
Goldsteen Nathan	19001231	Meppel	J.Verhulststraat 87hs	Amsterdam		421024	431116	431119	Auschwitz
Goldsteen-Staal Truida	19090601	Zutphen	J.Verhulststraat 87hs	Amsterdam			431116	431119	Auschwitz
Hagenaar Hartog	19010701	Amsterdam	Kinderdijkstraat 40	Amsterdam		420917		4409??	Auschwitz
Harpman Maurits	19011215	Amsterdam	Bergschelaan 303	Rotterdam		420919		440331	Midden- Europa

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl	Plaats arrestatie	arrest.	deport.	overl.	plaats overl.
Harpman-Koppel Henriette	18951116	Zutphen	Bergschelaan 303	Rotterdam		420919	421120	421123	Auschwitz
Hartogs Mathilda Elly	19330206	Amsterdam	Badhuisweg 48	Schevening n	Oirlo	440706	440903	440906	Auschwitz
Hausknecht Gisela	19160206	Wenen	Den Texstraat 54hs	Amsterdam	Heerlen	421009	421102	421113	Auschwitz
Heimann Sara	19331004	Amsterdam	Valkenburgerstr 17-l	Amsterdam	Oirlo	440706	440903	440906	Auschwitz
Hertz Jaap Herman	19230904	Rotterdam	Laan v. Levenstein?22	Voorburg		420724		421113	Mauthausen
Hond Jozeph de	19120603	Amsterdam	Zwammerdamstra t 13	Amsterdam		420724		430115	Mauthausen
Jong Arnold de	18990704	Apeldoorn	Surinameweg 13	Nijmegen		430718	440225	440229	Auschwitz
Jong Frederika Eva de	19290402	Breda	Surinameweg 13	Nijmegen		430718	430831	430903	Auschwitz
Jong-de Jong Estella de	19070517	Eindhoven	Surinameweg 13	Nijmegen		430718	430831	430903	Auschwitz
Kadiks David	19130627	Rotterdam	Middellandplein 27a	Rotterdam	Maastricht	420805		440331	Midden- Europa Maastricht
Kadiks Samuel (Salles)	18870202	Rotterdam	Middellandplein 27	Rotterdam	Maastricht	420805	suicide	430430	
Kadiks-Dormitz Belia	19150109	Rotterdam	Middellandplein 27a	Rotterdam	Maastricht	420805		421026	Auschwitz
Kamp Herbert Israel	19201128	Dortmund	S9	Terwolde		430118		430430	Auschwitz
Kar Isaak van der	19050314	Antwerpen	Pretoriusstraat 17	Amsterdam	Roermond	430405	430427	430430	Sobibor
Kar-Komkommer Flora van der	18850410	Amsterdam	Pretoriusstraat 17	Amsterdam	Roermond	430405	430420	430423	Sobibor
Kar-Polk Katharina	19040602	Antwerpen	Pretoriusstraat 17	Amsterdam	Roermond	430405	430427	430430	Sobibor
Johannavan der Keizer Nannie de				Utrecht	Oirsbeek	431106		??????	?
Kets de Vries Henri Salomon	19060517	Rotterdam	Zwaerdekkroonstra t 246	Rotterdam	Bergen	4305??	430518	430521	Sobibor
Kets de Vries Salomon Louis	19290820	Rotterdam	Zwaerdekkroonstra t 246	Rotterdam	Bergen	4305??	430518	430521	Sobibor
Kets de Vries- Stranders Wilhelmina	19060707	Rossum	Zwaerdekkroonstra t 246	Rotterdam	Bergen	4305??	430518	430521	Sobibor
Klatser Aäron	18950806	Amsterdam	Waalstraat 79-l	Amsterdam	Eijsden	420716		430127	Mauthausen
Klatser-de Haan Clara	18950811	Amsterdam	Waalstraat 79-l	Amsterdam	Eijsden	420716		421201	Auschwitz
Kleinkramer Ruben Salomon	19031018	Strijen	H.van Brabantplein 6	Eindhoven	Geleen	430125		430430	Auschwitz
Kleinkramer- Cohen Elisabeth Helena	19101218	Rotterdam	H.van Brabantplein 6	Eindhoven	Geleen	430125	430209	430212	Auschwitz
Kloot Joseph Jaques (Jopie)	19401120	Amsterdam	Dongestraat 13-III	Amsterdam	Ubach o Worms	431214		431216	Ergens in Nederland
Koekoek Annie	19351205	Amsterdam	Nieuwe Kerkstraat 77 Hs	Amsterdam	Velden	440714	440903	440906	Auschwitz
Krieger Appie	1917????			???			nat.over l.	44????	?
Leeraar Juda	19190907	Amsterdam	Boterdiepstraat 8hs	Amsterdam	Geleen	430112		430430	Auschwitz
Levy Max	19041014	Wisch	Zuidoosterlaan 9	Vught	Kerkrade	421006		450322	Mauthausen
Lier Cato Elisabeth van	19211026	Rotterdam	Ziekenhuis	Amsterdam	Hoensbro ek	440830		450129	Ravensbrück
Linnewiel Arnold	18900821	Arnhem	Michelangelostraat 43II	Amsterdam	Heerlen	431229	440303	440306	Auschwitz
Linnewiel-Gans Sara	18900916	Aalten	Michelangelostraat 43II	Amsterdam	Heerlen	431229	440303	440306	Auschwitz
Logger Alijda	19220822	Den Haag	Nieuw Parklaan 13a	Schevening n		421221	430209	430212	Auschwitz
Loterijman Henri	18840619	Utrecht	C.Schuitstraat 1	Amsterdam	Maastricht	430718		450520	Tröbitz
Loterijman-van Gelder Caroline	18850317	Amsterdam	C.Schuitstraat 1	Amsterdam	Maastricht	430718		450528	Tröbitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl	Plaats arrestatie	arrest.	deport.	overl.	plaats overl.
Maisonpierre Emanuel	18580303	Sittard	Lairessestraat 49H	Amsterdam	Sevenum	440902		440918	Venlo
Maisonpierre-Compri Helena Meijer	18860709	Maastricht	Kalverstraat 193	Amsterdam	Sevenum	440902		440918	Venlo
Meijer Benjamin(Bernard)	19171127	Amsterdam	Utrechtschestraat 92	Amsterdam	Heerlen	421009		450121	Auschwitz
Meijers Bernard	19391216	Den Haag	J.van Hoornestraat 29	Den Haag	Beek e.o.	440316	440323	440326	Auschwitz
Meijers Estella	19380606	Den Haag	J.van Hoornestraat 29	Den Haag	Beek e.o.	440316	440323	440326	Auschwitz
Meijers Leo	19110123	Hengelo	Regelinkstraat 15	Hengelo		430420	liquidatie	430420	Voerendaal
Meijers Salomon	19370404	Den Haag	J.van Hoornestraat 29	Den Haag	Beek e.o.	440316	440323	440326	Auschwitz
Meijers-Ringer Hinde Rachel (Rosa)	19041117	Biala	J.van Hoornestraat 29	Den Haag	Beek e.o.	440316	440323	440326	Auschwitz
Mendels Edith Rosa	18960628	Hoogezand	Valeriusplein 36hs	Amsterdam	Sittard	430125	430209	430212	Auschwitz
Mesritz Elie	19091230	Meppel	Regentessenlaan 22	Utrecht	Ittervoort	421107		431225	Midden-Europa
Moszkowicz-Rafalowicz Zysic	18991217	Radziejow	??	???				430709	Sobibor
Neter Henriette	19301127	Amsterdam	Plantagebadlaan 24-II	Amsterdam		440802	440903	440906	Auschwitz
Paauw Floortje de	19331215	Amsterdam	Ben Viljoenstraat 13-II	Amsterdam	Tienray	440801	440903	440906	Auschwitz
Paauw Wimke de	19351207	Amsterdam	Ben Viljoenstraat 13-II	Amsterdam	Tienray	440801	440903	440906	Auschwitz
Pais Adam	19170312	Zaandam	Hoogendijk 30	Zaandam		440711		450414	Ebensee
Polak Levie	19060425	Amsterdam	Ruyschstraat 99-II	Amsterdam	Kerkrade	430402	430504	430507	Sobibor
Poons Hijman	19401005	Amsterdam	Hemonystraat 47-II	Amsterdam	Oirsbeek	431106		440128	Auschwitz
Poons-de Wilde Esther	18940915	Amsterdam	Hemonystraat 47-II	Amsterdam	Oirsbeek	431106		440128	Auschwitz
Praag Frits van	19400205	Amsterdam	Weesperplein 1	Amsterdam	Heerlen	440619		441014	Auschwitz
Praag Philip van	19150915	Amsterdam	Weesperplein 1	Amsterdam	Heerlen	440619		441231	Dachau
Praag-Cassuto Mathilda van	19160517	Amsterdam	Weesperplein 1	Amsterdam	Heerlen	440619		441014	Auschwitz
Praag-Frederikstadt Frederika van	19110409	Amsterdam	Schenkstraat 154	Den Haag			430216	430219	Auschwitz
Prijs-Blog Sientje	19020708	Amsterdam	Vrolikstraat 150 I	Amsterdam	Heythuysen	44????		440522	Auschwitz
Raphalowiz Johanna	18940619	Amsterdam	Amsterdamschestraat 15	Den Haag		440209	440303	440306	Auschwitz
Roos Jacques	19131204	Rotterdam	Essenburgsingel 90a	Rotterdam		4306??		431218	?
Roos Samuel Hans	19410201	Rotterdam	Essenburgsingel 90a	Rotterdam		4306??		430609	?
Roos-Sanders Rebecca	19130817	Rotterdam	Essenburgsingel 90a	Rotterdam		4306??		430609	?
Rosenblatt David	18710617	Regensburg	??	Amsterdam		410508		440318	Bergen-Belsen
Rothschild Ernst Israël	18930428	Junkerath	Neuerstrasse 592	Keulen		420720		??????	?
Sachs Günther Julius	19200208	Berlijn	Raphaelstraat 31	Amsterdam		420404		420930	Auschwitz
Salzedo Salomon	19060713	Amsterdam	Camperstraat 10-II	Amsterdam		411223		421012	Mauthausen
Samuel-Noach Leentje	18620209	Deventer	Kl. Overstraat 2a	Deventer	Noord-Limburg	440330	440405	440408	Auschwitz
Sanders-Metz Elisabeth Henriette de	19120229	St.Joost te Noode	Beethovenstraat 104	Amsterdam	Maastricht	420803	421212	421215	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl	Plaats arrestatie	arrest.	deport.	overl.	plaats overl.
Santcroos David Herman	19430606	Amsterdam	Hoendiepstraat 16hs	Amsterdam			nat.over l.	441118	Swolgen
Schrijvers-Boers Jeannette(Kaatje)	19111212	Arnhem	Betuwestraat 13	Arnhem	Oirlo	440706		??????	Auschwitz
Schuler Freddy	19010414	Rotterdam	Soendastraat 20a	Den Haag	Oirlo	440706		440930	Blechhamme r
Schuler-Pachter Dora	19041030	Amsterdam	Soendastraat 20a	Den Haag	Oirlo	440706		441031	Auschwitz
Simons David	19150829	Finsterwolde	Prinsengracht 112	Amsterdam		440103		440630	Midden- Europa
Sleutelberg Levie (Loek)	19301031	Rotterdam	Orionlaan 39	Hilversum	Mook		440903	440906	Auschwitz
Sleutelberg Max	19350916	Rotterdam	Orionlaan 39	Hilversum	Mook		440903	440906	Auschwitz
Sloves Meyer	18980309	Rotterdam	Hoefkade 12	Den Haag		420504	430406	430409	Sobibor
Solmanovitz- Wolf Sophie Marie	19100619	Rotterdam	Gr. Florisstraat 15b	Rotterdam		420811	421026	421029	Auschwitz
Solmanowitz Mera	19340130	Rotterdam	Gr. Florisstraat 15b	Rotterdam		420805		430313	Sobibor
Solmanowitz Salomon	18980815	Rotterdam	Gr. Florisstraat 15b	Rotterdam		420805	430223	430228	Auschwitz
Staveren Richard van	19330701	Amsterdam	Linnaeusstraat 56	Amsterdam	Roermond	430405	430504	430507	Sobibor
Staveren Samuel van	19030705	Amsterdam	Linnaeusstraat 56	Amsterdam	Roermond	430405	430504-	430507	Sobibor
Staveren-Wolf Bertha van	19041019	New York	Linnaeusstraat 56	Amsterdam	Roermond	430405	430504	430507	Sobibor
Trijbits Maurits	19080504	Hengelo	Nieuwstraat 69	Hengelo		420914		440331	Midden- Europa
Trijbits- Rozenhal Rosetta	19130116	Oudewater	Nieuwstraat 69	Hengelo		420914		430430	Auschwitz
Veffe- Vleeschhouwer Willy Leonora	19121026	Amsterdam	Elandgracht 14-III	Amsterdam	Eijsden	420716		421126	Auschwitz
Veldman Jacob(Joop)	19181130	Amsterdam	Plantage Fransjelaan 18Hs	Amsterdam	Grubbenv orst	440810		440331	Midden- Europa
Vischschraper Mia	19410717	Amsterdam	Vrolikstraat 281	Amsterdam			nat.over l.	431016	Kerkrade
Viskoper Jesaja (Jacques)	19230309	Amsterdam	Rapenburg 84c	Amsterdam		431118		450121	Midden- Europa
Vogelfang Bernhard	18941023	Tarnow	Van Diepenburgstraat 138	Den Haag		420724		421103	Mauthausen
Vogelfang Gustaaf	19220505	Amsterdam	Diepenburgstraat 138	Den Haag		420724		420903	Mauthausen
Vogelfang-Schiff Gizela	18981219	Tarnow	Van Diepenburgstraat 138	Den Haag		420724		??????	?
Waal Frits van der	19190702	Rotterdam	Sonmansstraat 134b	Rotterdam		420803	430223	430228	Auschwitz
Waas Hijman	19200301	Amsterdam	Grensstraat 16-II	Amsterdam		420719		421231	Mauthausen
Wallach- Bachmann Henriette	18650116	Sittard	Pension Zadoks	Amsterdam	Roermond		440118	440411	Theresiënsta dt
Walvisch Salomon	19160519						liquidati e	440715	Grubbenvors t
Weijl Franz-Peter	19171029	Essen	Sparrenlaan 1	Hilversum	Roermond	440610	440903	450320	Dachau
Weijl Louis	19211005	Rotterdam	Krügerlaan 68	Gouda		420718		430115	Mauthausen
Wezel Dick van	19340306	Amsterdam	Maasstraat 71 Hs	Amsterdam	Broekhuiz envorst	440801		441018	Auschwitz
Wezel Louis van	19360516	Amsterdam	Maasstraat 71hs	Amsterdam	Tienray	440801		441018	Auschwitz
Wijsenbek-Bas Aaltje	18950211	Amsterdam	Keerstraat 1b	Amsterdam		440209	440303	440306	Auschwitz

naam	geb.dat.	geb.pl.	adres	woonpl	Plaats arrestatie	arrest.	deport.	overl.	plaats overl.
Winnik Marij	19370822	Amsterdam	Nieuwe keizersgracht 37-III	Amsterdam	Velden	440714	440903	440906	Auschwitz
Witjas-Metz Elisabeth	19060514	Antwerpen	Diamantstraat 21hs	Amsterdam	Ubach o Worms	431214	440125	440128	Auschwitz
Witmond Michel	19000804	Amsterdam	Tollensstraat 83	Rotterdam	Maastricht	420814 420825	420828	430430	Midden- Europa
Zadick Leon	19220524	Amsterdam	Biesboschstraat 46- I	Amsterdam	Eijsden	420716		421013	Kamp Amersfoort
Zendijk Sallo	19210228	Deventer	Singel 2	Deventer		421009		450207	GrossRosen
Zurel Sonny	19441230	Bergen- Belsen	Concentratiekamp BB	Bergen Belsen				450104	Bergen- Belsen
Zurel-Crevelde van Betsie Henriette	19190824	Amsterdam	N. Amstellaan 89hs	Amsterdam	Hoensbro ek	440830		450113	Bergen- Belsen

Bijlage 3

Lijst van slachtoffers onder Sinti gearresteerd in Limburg

Toelichting: Op deze lijst staan niet de namen van de 'Limburgse' Sinti die buiten de provincie zijn gearresteerd. Het was uit de archieven vaak niet op te maken welke personen een groot deel van hun leven in Limburg hadden doorgebracht. De tabel bevat de volgende gegevens:

Naam.

Geboortedatum, te lezen als jjjjmddd.

Geboorteplaats.

Standplaats op 16 mei 1944.

Datum van arrestatie in Limburg, te lezen als jjmddd.

Datum van deportatie uit Nederland, te lezen als jjmddd.

Datum van overlijden, te lezen als jjmddd.

Plaats van overlijden.

naam.	geb.dat.	geb.pl.	standpl. bij arrestatie	arrest.	deport.	overl.	plaats overl.
Franz Johann	18990917	Amsdorff	Beek	440516	440519	44????	Midden-Europa
Franz-Rosel Ernestine	18800924	Trusen	Beek	440516	440519	44????	Midden-Europa
Franz Schani	19100404	Glovno	Beek	440516	440519	45????	Midden-Europa
Franz Buntla	19170410	Glovno	Beek	440516	440519	45????	Midden-Europa
Franz Hans	19200920	Glovno	Beek	440516	440519	45????	Midden-Europa
Franz Peppi	19231230	Glovno	Beek	440516	440519	45????	Midden-Europa
Weiss Heinrich	19280501	Bussum	Susteren	440516	440519	45????	Midden-Europa
Erbrink Josef	19191120	Loosduinen	Venlo	440516	440519	441228	Midden-Europa
Erbrink Wilhelm	18851202	Goch	Venlo	440516	440519	441111	Midden-Europa
Pommee Benedictus Antonius	19070301	Rotterdam	Venlo	440516	440519	450308	Midden-Europa
Pommee-Steinbach Anna	19090128	Stromberg	Venlo	440516	440519	440522	Auschwitz
Pommee Hendrik	19291217	Heerlen	Venlo	440516	440519	440802	Auschwitz
Pommee Maria	19310726	Sittard	Venlo	440516	440519	440802	Auschwitz
Pommee Johanna	19320703	Sittard	Venlo	440516	440519	440802	Auschwitz
Pommee Anna	19331103	Kerkrade	Venlo	440516	440519	440802	Auschwitz
Pommee Karl	19360323	Beek	Venlo	440516	440519	440802	Auschwitz
Pommee Anton	19370227	Beek	Venlo	440516	440519	440802	Auschwitz
Pommee Maria Agnes	19390817	Maastricht	Venlo	440516	440519	440802	Auschwitz
Pommee Margaretha	19440316	Venlo	Venlo	440516	440519	440502	Auschwitz

Geraadpleegde archieven

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) Grave.

- Gemeente: Mook en Middelaar 1937-1976; nrs. 464, 736-737.

Euregionaal Historisch Centrum Sittard-Geleen, Born.

- Bestuursarchief Geleen: nrs. 9020-9022; verzameling Brassé.
- Gemeente Amstenrade 1939-1981: nrs. 619, 1218.
- Gemeente Beek: nr. 1519.
- Gemeente Born: nr. 1103.
- Gemeente Grevenbicht: nrs. 292, 1686, 1729-1730.
- Gemeente Limbricht: nrs. 145-146.
- Gemeente Obbicht-Papenhoven: nrs. 12, 15.
- Gemeente Oirsbeek: nrs. 632, 1193-1194.
- Gemeente Schinnen 1932-1981: nrs. 649, 1469.
- Gemeente Sittard: doos 24, 166, 223-247, register Burgerlijke Stand.
- Gemeente Urmond: nrs. 1-6.
- Gemeentepolitie Geleen: dagrapporten 1940-1944.
- Gemeentepolitie Sittard: doos 8.
- Israëlitische Gemeente Sittard: nrs. 14, 23.
- Knipselmap P.Schulpen.
- Oorlogsdagboeken.
- Verzamelde brieven Ben Zondervan.

Gemeentearchief Bergen.

- Gemeente Bergen: nrs. 211-212.

Gemeentearchief Echt-Susteren.

- Gemeente Echt 1938-1980: nrs. 405, 783-784, 808, 825, 903-904, 913, woonregisters klooster Koningsbosch.
- Gemeente Susteren 1635-1948: nrs. 393, 2396, 2421, 2424, 2465, 2472, 2483, 2520, 2535.

Gemeentearchief Eijsden-Margraten.

- Gemeente Eijsden vanaf 1934: nrs. 713, 987, 1041, 2024.
- Gemeente Gronsveld 1797-1942: nr. 2258.
- Gemeente Gronsveld 1943-1981: nrs. 834, 1381, 2385.
- Gemeente Rijkholt oud: nr. 539.
-

Gemeentearchief Gennep.

- Gemeente Gennep 1940-1972: nrs. 54, 58, 104, 115-121, 767.
- Gemeente Ottersum 1737-1972: nrs. 767, 772.

Gemeentearchief Horst aan de Maas.

- Gemeente Broekhuizen: nrs. 992, 1416.
- Gemeente Grubbenvorst 1939-2000: nr. 3479.
- Gemeente Meerlo 1526-1945: nr. 2228.
- Gemeente Sevenum: nr. 1932.

Gemeentearchief Kerkrade.

- Gemeente Kerkrade: nrs. 196-197, 2322-2323, 2514-2516, 2741-2742, 2775-2777, 2792-2798, 2843, 2849, 4759, 5165, 5171, 5198-5200, 5241.

Gemeentearchief Landgraaf.

- Gemeente Nieuwenhagen 1940-1981: nrs. 1214-1215.
- Gemeente Schaesberg 1911-1981: nrs. 527, 797, 1554.
- Gemeente Ubach over Worms 1932-1981: nrs. 1697, 1709.

Gemeentearchief Meerssen.

- Gemeente Geulle 1934-1981: nrs. 800-801.
- Gemeente Meerssen 1932-1981: nrs. 1350, 1369-1372, 1376.

Gemeentearchief Onderbanken.

- Gemeente Bingelrade 1940-1981: nr. 551.
- Gemeente Merkelbeek 1940-1981: nrs. 581, 824, 1067.
- Gemeente Schinveld 1937-1981: nr. 1551.

Gemeentearchief Peel en Maas.

- Gemeente Helden 1940-1995: nr. 251.
- Gemeente Kessel 1798-1989: nrs. 840-842.
- Gemeente Maasbree 1940-1979: nrs. 1440, 1444, 1460.

Gemeentearchief Vaals.

- Gemeente Vaals: nrs. 843, 1274, 1333, 1341-1342, 1368-1370, 1404-1405, 1423-1424, 1435, 2235, 2345.

Gemeentearchief Valkenburg.

- Gemeente Valkenburg-Houthem 1940-1981: nrs. 2724, 3078-3079, 3168-3169, 3180, notulenboek B. en W.

Gemeentearchief Venlo.

- Gemeente Belfeld (265): nrs. 2449, 3705.
- Gemeentebestuur Venray 1942-1990: nrs. 4385-4388, 4404, 6594, 6730, 6740.
- Gemeentepolitie Venlo (31): nrs. 90-107, 189-191, 257, 292-314.
- Gemeenteraad Venlo (115): nr. 76.
- Gemeentesecretarie Venlo (228): nrs. 35, 288-307, 337, 346-347, 403-405, 778, 803, 806, 827, 844, 961, 1300, 1402, 1497, 1548, 1721-1722.
- Nederlands Israëlitische Gemeente Venlo (125): nrs. 1, 25.
- Privé-archief E. Haffmans (142): nr. 22.
- Privé-archief F.Oehlen (246): nr. 843.
- Rode Kruis Venlo (89): nr. 60.

Gemeentearchief Weert.

- Burgerlijke stand Weert.
- Dagboeken Pierre Linssen en Willem Lenaers.
- Gemeente Weert 1920-1964: nrs. 238, 1052
- Politiearchief Weert 1942-1944 .

Herinneringscentrum Westerbork.

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) Amsterdam.

- Arbeitseinsatz (260): nrs. 20d, 34d-f.
- Archief Zigeunervolging (263b): nrs. 3f, 4a-c.
- Beauftragten (086): nrs. 388, 396-398, 413-417, 429, 432, 438.
- Collectie Flim (471): nr. 1.
- Dagboeken (244): nrs. 107A, 468, 734.
- Dagboekfragmenten (257c): nr. 1a.
- Documenten (249): nrs. 0303, 0816, 1501.
- Einsatzstab Rosenberg (93A): nrs. 91, 92, 93a..
- Erelijst Limburgse Gemeenten(245).
- Gevangenen in Nederland (250b): nrs. 107-109.
- Gewestelijke Arbeidsbureaus (449): nr 46.
- HSSPF (077): nrs. 3-4, 168-172, 190, 1259-1263, 1290-1315, 1388A, 1398-1401, 1404-1409, 1420, 1428-1429, 1439, 1442-1446, 1457-1458, 1470-1471, 1477, 1572, 1578.
- Joodsche Raad (182): nrs. 36b-d.
- Kamp Amersfoort (250f): nr. 14.
- Kamp Ommen (250h): nr. 25.
- Kamp Vught (250g): nrs. 19-34, 219-232, 251, 268, 286, 306, 316, 1056.
- Kamp Westerbork (250i): nrs. 183, 189, 213-231, 246-325, 985-1106, 1144.
- Kampen en gevangenen buiten Nederland (250d): nrs. 65, 67-68, 350, 355, 357, 362,-363.
- Koos Vorrink (186c): nr. 3A.
- Le Ezrath Ha-Jelet (197K): nr. 4e-g.
- Nazorg Onderduikers (831): nr. 1.
- Nederlandsche Kulturkamer (104): nr. 38B.
- NSB (123): nrs. 1592-1593, 1707.
- Verwaltung und Justiz (020): nrs. 602, 607, 1455, 1462, 1488, 1497-1498, 1550, 1562-1563, 2111, 2121, 2125, 2201.

Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL) Maastricht.

- Commissaris der Provincie (o4.05): nrs. 384-385, 518-526, 534, 553.
- Gemeente Amby: registers burgerlijke stand, vreemdelingen, vertrek en vestiging, nrs. 551-553, doos 119.
- Gemeente Heer: nrs. 17, 23-26.
- Gemeente Itteren: nr. -2.08.22.
- Gemeente Maastricht Burgerlijke Stand en Bevolking: nrs. 126-126A.
- Gemeente Maastricht Secretarie: doos 241, 1573
- Gemeentepolitie Maastricht (20.108A): nrs. 119, 126, 612-614, 1484-1488, 1529-1537, 1727, 1737- 1739, 1768-1769, 1824-1825.
- Gevangenis Roermond (07.A14): nrs. 12-13, 56B, 76-78, .

- Gevangenis/Huis van Bewaring Maastricht (07.A17): nrs. 1-3, 14-16, 28-31, 51-56, 72.
- Grenscommissaris Heerlen (07.A10): nrs. 2-3.
- Grenscommissaris Venlo (07.A11): nrs. 1-2, 449, 61-64, 337-338.
- Handschriftencollectie: nr. 543.
- Militair Gezag (07.E09), DMC Venlo: nr. 3.
- Militair Gezag (07.E09): nrs. 5-8, 18, 24, 41, 60, 74, 132-137, 197-198.
- Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge Maastricht (21.284A): nrs. 9-16, 161-166, 217A, 220, 231, 237, 257, 304-313, 326-327.

Rijckheyt, Centrum voor Regionale Geschiedenis, Heerlen.

- Correspondentie burgemeester Heerlen (16): nr. 1919.
- Gemeente Klimmen (T201): nrs. 1137, 2170.
- Gemeente Slenaken 1794-1950): nr. 1069.
- Gemeente Brunssum (T302): nr. 3542-3545.
- Gemeente Gulpen 1937-1981 (T402): nrs. 617, 664.
- Gemeente Heerlen (016) 'Dossiers': nrs. 734, 1521, 3515Z, 3532Z; 'Dossiers 1': nrs. 172, 380, 1517-1519, 1572, 2118, 2508, 2572-2578; 'Dossiers 2': nrs. 638Z, 1727Z, 1765Z, 2257Z, 2902-2905, 3482, 3503Z, 3415Z, -3516Z, 3528Z, 3561Z-3563Z, 3583.
- Gemeente Hoensbroek 1940-1947 (062): nrs. 625, 638-653, 1124, 1525.
- Gemeente Hulsberg (T001): nrs. 1091, 1155-1156, 1159-1161.
- Gemeente Nuth (T007): nrs. 2304-2306.
- Gemeente Simpelveld 1795-1941(T102): nr. 1184.
- Gemeente Voerendaal 1798-1950 (T203): nr. 681.
- Gemeente Wijlre 1938-1981 (T406): nr. 1009.
- Gemeentepolitie Heerlen(065): nrs. 214-234, 403, 407, 507-511, 639-640, 1119, doos 203, 213.

Rode Kruis, 's Gravenhage.

Sociaal Historisch Centrum Limburg (SHCL) Maastricht.

- Dagboeken.
- EAN 0516 (Coenjaarts); 0602 (Wijffels).
- Volkstellingen.

Stadsarchief Roermond.

- Gemeente Herten 1939-1990: nrs. 534-537, register burgerlijke stand.
- Gemeente Heythuysen 1937-1990: nr. 685, registers burgerlijke stand.
- Gemeente Horn 1933-1990: nrs. 815-818, 1598.
- Gemeente Melick en Herkenbosch; nr. 1415.
- Gemeente Posterholt 1938-1990: nr. 414.
- Gemeente Roermond 1934-1957 (1006): nrs. 690, 1065, 1250-1260, 1277-1281, 1866.
- Gemeentepolitie Roermond (2002): nrs. 334, 348, 381-387, 433-439, 446, 478, 483, 508, 519, 526-527, 540, 547, 567, 733-742, 747, 945-946.
- Nederlands Israëlitische Gemeente Roermond.
- Oorlogsdocumenten (7004): nrs. 12, 15, 93-102, 115, 1230-1231, 1239.
- Politieke Opsporingsdienst (2008): nrs. 8, 14, 19, 39, 72, 91, 104-106, 108-109, 125, 137, 140, 148, 159, 163, 174.

Geraadpleegde literatuur

- Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1999).
- Adam, Uwe Dietrich, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf 1972).
- Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil* (New York 1963).
- Aly, Götz, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus* (Hamburg 2005).
- Analecta Bisdom Roermond 1936.*
- Anoniem (A. Santegoeds), *De Hel op de Vughtse Heide, door no. 469* (Utrecht, zonder datum).
- Bank, J., *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn 1983).
- Bauer, Yehuda, *Rethinking the Holocaust* (New Haven 2001).
- Beem, H. en R.C. Hekker, 'De joden in Limburg van de Dertiende tot de Negentiende Eeuw', in *Scolae Judeorum. De joden in Limburg en hun synagogen* (Maastricht 1967) 5-16.
- Beem, H., *De Joden van Leeuwarden. Geschiedenis van een joods cultuurcentrum* (Assen 1974).
- Benz, Wolfgang, *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdische Opfer des Nationalsozialismus* (München 1991)
- Berghuis, Corrie K., *Joodse vluchtelingen in Nederland 1938-1940. Documenten betreffende toelating, uitleiding en kampopname* (Kampen 1990).
- Berkley, K.P.L., *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van den Joodschen Raad voor Amsterdam* (Amsterdam 1945).
- Blom, J.C.H., 'In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland', in: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989) 102-120.
- Blom, J.C.H., 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief', in: *De Gids*, vol. 150 (1987) 494-507.
- Blom, J.C.H. en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland 1870-1940', in: J.C.H. Blom et al., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-310.
- Bloxham, Donald, *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory* (Oxford 2001).
- Boekman, Emanuel, *Demografie van de joden in Nederland* (Amsterdam 1936).
- Bolhuis, J.J. van, et al., *Onderdrukking en Verzet. Nederland in Oorlogstijd* (4 delen) (Arnhem/Amsterdam 1950).
- Boom, Bart van der, 'Wij leven nog'. *De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003).
- Boom, Bart van der, 'Wij weten niets van hun lot' *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012).

- Bossenbroek, Martin, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).
- Bourdrel, Philippe, *Histoire des juifs de France de la Shoah à nos jours*, 2 delen (Parijs 2004).
- Braber, Ben, *Joden in verzet en illegaliteit 1940-1945* (Amsterdam 1990).
- Brassé, W.M.H., et al., *De vergeten joden van Geleen 1920-1950* (Geleen 2012).
- Bree, L.W. de, *Zeeland 1940-1945, deel 1*, (Middelburg 1979).
- Broers, H.J.S.M. en C.A. Tuinman, 'Bezettingstijd in Brunssum '40-'45', in: Stichting Historische Bron van Brunsham, *Brunssum, bezettingen en bevrijdingen deel 3. Geschiedenis van vreemde overheersingen in Brunssum* (Brunssum 1994) 67-86.
- Bronzwaer, Paul, *Maastricht en Luik bezet. Een comparatief onderzoek naar vijf aspecten van de Duitse bezetting van Maastricht en Luik tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2010).
- Bronzwaer, P.M.M.A., *Vier jaar zwijgen. Maastricht in dagboekfragmenten en herinneringen 1940-1944* (Maastricht 1994).
- Broszat, Martin, 'Hitler und die Endlösung', in: *Vierteljahrshefte zur Zeitgeschichte* 25/4 (1977) 739-775.
- Browning, Christopher, *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge 2000).
- Browning, Christopher, *OrdinaryMen. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (Londen 1992).
- Browning, Christopher, *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy 1939-1942* (Lincoln/Jeruzalem 2004).
- Browning, Christopher, 'Beyond intentionalism and functionalism: The decision for the Final Solution', in: Christopher Browning et al., *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge 1995) 86-121.
- Brueren, Leo, *Authentieke verhalen van mensen uit de regio Venlo over oorlog, bevrijding en thuiskomst 1944-1945* (Venlo 1995).
- Bruggen, H. van der, 'De ondergang van joods Roermond 1940-1945', in: drs L. Wolters, red., *Spiegel van Roermond 2006. Jaarboek voor Roermond, een uitgave van de Stichting Rura* (Roermond 2006) 20-51.
- Bruggen, Hein van der, 'Max Behretz 1913-1942. Het verzet van een vredesaktivist in Roermond' in: *Spiegel van Roermond. Jaarboek voor Roermond 2011, een uitgave van de Stichting Rura* (Roermond 2011) 64-97.
- Burrin, Philippe, *Het ontstaan van een volkerenmoord. Hitler en de joden* (Amsterdam 1991).
- Cammaert, A.P.M., *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden 1994) 2 delen.
- Cesarani, David, *Eichmann: his Life and Crimes* (Londen 2003).
- Cillekens, Caspar en Vikkie Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht* (Maastricht 2004).
- Cillekens-Cox, Lies et al., *Sprekende Getuigen. Herinneringen uit de periode 1940-1945 in Roermond* (Roermond 2000).
- Coelen, Jan van der, Pierre Houben en Piet Schinck, *Baarlo bezet, bevrijd 1940-1945* (Baarlo 1994).

Croes, Marnix en Peter Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar de overlevingskansen in de Nederlandse gemeenten 1940-1945* (Amsterdam 1999).

Czech, Danuta, *Auschwitz Chronicle 1939-1945. From the Archives of the Auschwitz Memorial and the German Federal Archives* (New York 1990)

Dam, C. van, *Jodenvervolging in de stad Utrecht. De joodse gemeenschap in de stad Utrecht 1930-1950* (Utrecht 1985).

Dean, Martin, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine 1941-1944* (New York 2000).

Dean, Martin, 'The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the "second wave" of Jewish killings in occupied Ukraine', in: *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*, vol 3 (2004) 510-536.

Derks, Loe, *Oud Horst in het nieuws, deel 6, 1943-1946* (Horst 1994).

De verdwijning van Anneke Beekman en Rebecca Meljado. Witboek (Amsterdam 1954).

Dinter, Wiel S. van, *De joden van Gennep 1650-1950* (Zutphen 1990).

Dinter, Wiel van, *Kleine historie van Gennep* (Gennep 2001).

Domarus, Max, red., *Hitler, Reden und Proklamationen 1932-1945*, 2 banden (Würzburg 1962).

Dominicus, Henny E., *Mauthausen, een gedenkboek* (Amsterdam 1999).

Doorslaer, Rudi van, red., *Gewillig België. Overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen/Amsterdam 2007).

Drint, Adrie, 'Stilte en Lofzang; joodse begraafplaatsen en grafstenen in Limburg', in: *Publications. Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 1996* (Maastricht 1997) 93-198.

Drost, Geert, 'Een spion was hij zeker niet', in: *Het Dagblad Voor Noord-Limburg*, 23 april 1988.

Fijnaut, Cyrille, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Een staatsinstelling in de maalstroom van de geschiedenis* (Amsterdam 2007).

Flim, Bert Jan, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland 1942-1945* (Kampen 1996).

Freitag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam 2008).

Friedländer, Saul, *Nazi-Duitsland en de joden. 2 delen* (Amsterdam 2007).

Gans, Evelien, 'Gojse broodnijd. De strijd tussen joden en niet-joden rond de na-oorlogse Winkelsluitingswet 1945-1951', in: Evelien Gans et al., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 195-213.

Geijssen, Joop, *Ons verblijf in het dorp Mergel (dagboek)* (Meerssen 1989).

Geijssen, Joop, *Supplement oorlogskroniek Groot-Meerssen* (Meerssen 2005).

Gerlach, Christian, *Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941-1944* (Hamburg 1999).

Gerlach, Christian, 'The Wannsee Conference, the fate of German Jews, and Hitler's decision in principle to exterminate all European Jews', in *The Journal of Modern History* 70 (December 1998) 759-812.

Gilbert, Martin, *Atlas of the Holocaust* (Londen 1982).

Giltay Veth, D. en A. J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de Minister van Justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, deel I* (Den Haag 1976).

Griffioen, Pim en Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam 2011).

Gutman, Israel en Cynthia J. Haft, *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933-1945* (Jerusalem 1979).

Hamers, Coen, *Gedenkboekje Joodse gemeenschap* (Denekamp 2008).

Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal 1935- 1939.

Hartog, Hannelore den, 'De Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Tijdschrift Heemkundevereniging Geleen* 15 (1994) 67-75.

Have, Wichert ten, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999).

Heemskerck, Willem, *De Heilige Edith Stein en haar tijd* (Sittard 2005).

Heijden, Chris van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).

Herzberg, Abel J., *Kroniek der Jodenvervolging, 1940-1945* (Amsterdam 1985, eerste druk 1950).

Hiegentlich, Jacob, *Het zotte vleesch, Mirjam, Provincie, Vlucht uit de vrouwenwereld, Gedichten* (Roermond 1992)

Hiegentlich, Jacob, *Schipbreuk te Luik* (Laren 1938).

Hilberg, Raul, *De vernietiging van de Europese joden, 3 delen* (Zutphen 2008).

Hillgruber, Andreas, 'Die ideologisch-dogmatischen Grundlagen der nationalsozialistischen Politik der Ausrottung der Juden', in: *German Studies Review* II/2 (1979) 263-296.

Hol, Han, *Joodse vluchtelingen in Venlo. Een onderzoek naar joodse vluchtelingen uit Nazi-Duitsland in de periode 1933-1939*. Doctoraalscriptie (niet uitgegeven, 1981).

Hoogeveen, Jos, 'Even eens voor de goede orde'. *Heerlen in oorlogstijd 1940-1944* (Heerlen 1984).

Houwink ten Cate, Johannes, *De naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar. Oratie uit 2002* (Amsterdam 2003).

Houwink ten Cate, J.Th.M., 'De justitie en de Joodsche Raad', in: E. Jonker en M. van Rossem (ed.), *Geschiedenis & Cultuur. Achttien Opstellen* (Den Haag 1990), 149-168.

Houwink ten Cate, Johannes, 'The Enlargement of the Circle of Perpetrators of the Holocaust', *Jewish Political Studies Review* Vol. 20 nrs 3-4 (Najaar 2008) 51.

- Houwink ten Cate, Johannes, 'Mangelnde Solidarität gegenüber Juden in den besetzten niederländischen Gebiete', in: Wolfgang Benz en Juliane Wetzel, red., *Solidarität und Hilfe für Juden während der N.S.-Zeit. Regionalstudien 3* (Berlijn 1999) 87-133.
- Jäckel, Eberhard, *Hitlers Weltanschauung: Entwurf einer Herrschaft* (Tübingen 1969).
- Jansen, Hans, *Diagnose van racisme en antisemitisme in Europa* (Den Haag 1994).
- Jansen, J.C.G.M. et al., *Joods Beek. Een geschiedenis van drie eeuwen joods leven in een Limburgse plattelandsgemeente* (Beek 1991).
- Jansen, J.C.G.M., 'Continuïteit en discontinuïteit in de joodse geschiedenis. Het Limburgs voorbeeld', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, deel XX, 1975, Jaarboek SHCL (Maastricht 1975) 57-88.
- Jeffreys, Diarmund, *Hell's Cartel. IG Farben and the Making of Hitler's War Machine* (Edinburgh 2008).
- Jong, L. de, *Herinneringen I* (Amsterdam 1993).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 delen, 29 banden (Den Haag 1969-1991).
- Keltjens, Jan et al., *Arcen, 'n dorp in oorlogstijd* (Venlo 1986).
- Kenrick, Donald en Grattan Puxon, *The Destiny of Europa's Gypsies* (Londen 1979).
- Kern, Frits et al., *'40-'44. De jaren tussen Einmarsch en Bevrijding* (Vaals 1994).
- Kershaw, Ian, *Hitler 1889-1935: Hoogmoed* (Utrecht 1999).
- Kershaw, Ian, 'The Persecution of the Jews and German Popular Opinion in the Third Reich', in: H. Fein, red., *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contents of Modern Anti-Semitism* (Berlijn 1987) 317-352.
- Klemann, Hein A.M., *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).
- Knaapen-in 't Zandt, A., *Wij willen vergeven, doch kunnen niet vergeten. Oorlog, fronttijd, evacuatie en bevrijding van vijftig jaar* (Velden 1995).
- Knoors, J.A., 'Buitengewone mensen in het verzet', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Swentibold 2005* (Sittard 2005) 55-65.
- Koker, David, *Dagboek geschreven in Vught* (Amsterdam 1977).
- Kolb, Eberhard, *Bergen-Belsen 1943 bis 1945* (Göttingen 1996).
- Kristel, Conny, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolgning* (Amsterdam 1998).
- Kromhout, Bas, *De voorman. Henk Feldmeijer en de Nederlandse SS* (Amersfoort 2012).
- Leenen, W.H., *Grubbenvorst en Lottum in oorlogs- en bezettingstijd 10 mei 1940 – 26/27 november 1944* (Grubbenvorst 1994).
- Leeuw, A.J. van der, et al., *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht 1995).

- Leeuw, A.J. van der, 'Meer slachtoffers dan elders in West-Europa', in: *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 15 november 1985.
- Leeuw, A.J. van der, Tamarah Benima et al., *Le-ezrath Ha-am. Het volk ter hulpe. Het eerste joodse blad in 1945* (Assen/Maastricht 1985).
- Lemmens, J.M., *Joods leven in Maastricht* (Maastricht 1990).
- Levi, Primo, *Is dit een mens?* (Amsterdam 1987).
- Lewy, Guenther, *The Nazi Persecution of the Gypsies* (New York 2000).
- Liempt, Ad van en Jan H. Kompagnie, red., *Jodenjacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2011).
- Lieshout, J. van, 'Uit het Zuiden geen nieuws', *Limburgs Dagblad*, artikelenreeks mei-juni 1977.
- Longerich, Peter, *Policy of Destruction: Nazi anti-Jewish Policy and the Genesis of the 'Final Solution'* (Washington 2001).
- Longerich, Peter, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (München/Zürich 1998).
- Lucassen, Leo, *En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944)* (Amsterdam 1990).
- Luijn, P.B.N. van, *Stadt Sittardt. Een grensoverschrijdend verleden* (Sittard 1993).
- Manoschek, Walter, *Serbien ist judenfrei. Militärische Besetzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien* (München 1993).
- Marrus, Michael, *The Holocaust in History* (Londen 1988).
- Mason, Tim, 'Intention and explanation. A current controversy about the interpretation of National Socialism', in: Gerhard Hirschfeld en Lothar Kettenacker, red., *Der Führerstaat, Mythos und Realität*, 21-40.
- Meershoek, Guus, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de Bezetting* (Amsterdam 1999).
- Meeuwenoord, Marieke, *Mensen, macht en mentaliteit achter prikkeldraad* (Amsterdam 2011).
- Meihuizen, Joggli, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010).
- Michman, Dan, *Het Liberale Jodendom in Nederland 1929-1943* (Amsterdam 1988).
- Michman, Jozeph, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschappen in Nederland* (Amsterdam 1992).
- Moei, Janneke de, *Joodse kinderen in het kamp Vught* (Amsterdam 1999).
- Mommsen, Hans, 'Die Realisierung des Utopischen. Die Endlösung der Judenfrage', in: *Geschichte und Gesellschaft* IX/3 (1983) 381-420.
- Moore, Bob, 'Jewish self-help and rescue in the Netherlands', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* vol. 124 (2011) afl. 4, 492-505.
- Moore, Bob, *Refugees from Nazi-Germany in the Netherlands 1933-1940* (Dordrecht 1986).

- Moore, Bob, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam 1998).
- Moore, Bob, *Survivors. Jewish Self-help and Rescue in Nazi-occupied Western Europe* (Oxford 2010).
- Mulders-Thijssen, P.J.G.M. en L.C.A. Grubben, *Dat waren de oorlogsjaren. Het dorp Maasbree en ervaringen van Maasbreenaren in de jaren 1939-1945* (Maasbree 1994).
- Mulisch, Harrie, *De Zaak 40/61* (Amsterdam 1962).
- Munnick, Boris de, 'Na de zogenaamde bevrijding', in: Hinke Piersma, red., *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen.* (Amsterdam 2001) 45-70.
- Munnicks, Eric en Hugo Levels, *Van kazemat tot kelderleven. Roermond 1940-1945* (Roermond 2003).
- Musial, Bogdan, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement: eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944* (Wiesbaden 1999).
- Nederveen, Fook, *Van bisschopsstad tot frontstad* (Roermond/Swalmen 1978).
- Nissen, Peter J.A. en Wiel Kusters, *Jacob Hiegentlich 1907-40. Een Joods dichter in Roermond* (Roermond 1992).
- Öfner, Paul en Marcia Rooker, 'Van het schooien om brood tot het eisen van respect', in: Hinke Piersma, red., *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen.* (Amsterdam 2001) 71-100.
- Paape, Harry, *Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam 1981).
- Paulsson, Gunnar S., 'Evading the Holocaust: the unexplored continent of Holocaust historiography', in: John K. Roth en Elisabeth Maxwell, red., *Remembering for the Future. The Holocaust in an Age of Genocide*, 2 delen (Houndmills 2001) 302-318.
- Petersen, Roger D., *Resistance and Rebellion. Lessons from Eastern Europe* (Cambridge 2001).
- Pinckaers, Marja, *De cirkel is rond. Hommage aan Marie Hertzdahl-Bloemgarten* (Valkenburg aan de Geul 2011).
- Pohl, Dieter, *Holocaust. Massale moord op Europese joden* (Zutphen 2001).
- Pohl, Dieter, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944* (München 1996).
- Poliakow, Léon, *Auschwitz* (vertaald uit het Frans, Tilburg 1966).
- Presser, J., *Ondergang, de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom*, 2 delen (Den Haag 1985).
- Prins, Marcel en Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen. Verhalen van joodse onderduikers* (Amsterdam 2010).
- Raaijmakers, Harrie, *Oirlo in oorlog 1940-1945* (Landgraaf 2009).
- Raaijmakers, Harrie, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij* (Tienray 2005).
- Raedts, C.E.P.M. 'Het mijnwerkersverzet tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, jaarboek SHCL XXIV (Maastricht 1979) 1-23.
- Ramaekers Frans en Jacques Aussems, 'Baeker Sproak ; de Koo (6) : de sjlag', in: *De Nuutsbaeker, voorlichtingsblad van de Gemeente Beek*, 10, nummer 3 (november 1983).

- Reijnders, Carolus, *Van 'Joodsche natiën' tot Joodse Nederlander. Een onderzoek naar getto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942*, 2^e druk (Amsterdam 1970).
- Rens, Herman van et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis. Beek tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Beek 1994).
- Rijckevorsel, Jhr. R.A.T.M. van, burgemeester van Gulpen, *Enige herinneringen aan de periode van de Wereldoorlog* (Gulpen, zonder datum).
- Rinsema, T.J., *Joden in Meppel 1940-1945* (Zutphen 2004).
- Roebroeks, F. en C. Andreas, *De Salmangs. Dagboeknotities en herinneringen van een Joods gezin in Maastricht 1943-1944* (Maastricht 1998).
- Roest, Friso en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam 1998).
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse Bezetting* (Amsterdam 2006).
- Rooij-Trienekens, Fiet van, *Joden in Heerlen in de Tweede Wereldoorlog* (Beek-Ubbergen 1992).
- Rozett, Robert en Shmuel Spector, *Encyclopedie van de Holocaust*, (Kampen 2003).
- Saerens, Lieven, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking 1880-1944* (Tielt 2000).
- Sandkühler, Thomas, *'Endlösung' in Galizien: der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941-1944* (Bonn 1996).
- Schaik, Ton H.M. van, *Vertrouwde vreemden. Betrekkingen tussen katholieken en joden in Nederland 1930-1990* (Baarn 1992).
- Schelvis, Jules, *Ooggetuigen van Sobibor* (Amsterdam 2010).
- Schelvis, Jules, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 2008).
- Schenkel Marjolein, *De Twentse paradox. De lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Enschede 2003).
- Schippers, Hans, *Zwart en Nationaal Front. Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland 1922-1946* (Amsterdam 1986).
- Schleunes, Karl, *The Twisted Road to Auschwitz* (Urbana 1970).
- Schöffner, I., 'Een geschiedenis van de vervolging der Joden in Nederland 1940-1945', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 79 (1966) 38-63.
- Schurgens, H.J.H., J.G.M. Notten en L.G.W.N. Pluijmaekers, *Geschiedenis van Valkenburg-Houthem* (Valkenburg 1979).
- Schurgers, H.J.H., *Waar de brede stroom der Maas... Beknopte geschiedenis van Limburg* (Valkenburg 1972).
- Seelen, Paul, *De mythe van Vrolijke Frans. Waargebeurde verhalen over de oorlog in Venlo* (Venlo 2009).
- Semelin, Jacques, *Purify and destroy. The political uses of Massacre and Genocide* (Londen 2007).
- Sijes, B.A., *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (Den Haag 1966).

- Sijes, Ben, *De Februaristaking 25-26 februari 1941* (Den Haag 1954).
- Sijes, B.A., *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945* (Den Haag 1979).
- Silber, Salomon, *Een Joods gezin in onderduik* (Kampen 1997).
- Silberberg, Herman, *Jochie, je moet er trots op zijn, oorlogsherinneringen* (Laren 1995).
- Smedts, Mathieu, *Waarheid en leugen in het verzet* (Maasbree 1978).
- Smijers, A.G.W.F., J.J.A. Labro, G.A. Thijssen, *In swaeren Noodt. De oorlog van 1940 tot 1945 in Mook, Middelaar en Molenhoek* (Mook 1994).
- Snoek, J.M., *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart; hulp aan joodse onderduikers; de motieven voor de hulpverlening* (Kampen 1990).
- Staub, Ervin, *Positive Social Behavior and Morality* (Cambridge 1981).
- Staub, Ervin, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and other Group Violence* (Cambridge 1989).
- Stegelke, 't, *tijdschrift van het Land van Valkenburg*, 11^e jaargang nr 1, juni 2004.
- Steinbacher, Sybille, *Auschwitz, een geschiedenis* (Utrecht 2005).
- Steinberg, Maxime, *La traque des juifs*, 2 delen (Brussel 1986).
- Steinen, Hein, 'Joden in de Tweede Wereldoorlog in Nieuwenhagen', in : *O.C.G.L. Jaarboek 1993-1994*, 125-127.
- Stokvis, Benno, *Advocaat in bezettingstijd* (Amsterdam 1968).
- Stuldreher, Coen, *De legale rest. Gemengd gehuwde joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2007).
- Stutje, Jan Willem, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een romantische revolutionair* (Antwerpen/Amsterdam 2012).
- Tielhof, Milja van, *Banken in bezettingstijd. De voorgangers van ABN-AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en de periode van rechtsherstel* (Amsterdam/Antwerpen 2003).
- Ultee, W.C., *We mogen nergens heen. We moeten naar Vught. Joodse inwoners van Woerden 1930-1947* (Woerden 1999).
- Ultee, Wout en Ruud Luikx, 'De schaduw van een hand. Joods-gojse huwelijken en joodse zelfdodingen in Nederland 1936-1943', in: Henk Flap en Wil Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 55-76.
- Veld, N.K.C.A. In 't, *De SS en Nederland* (Amsterdam 1976).
- Vellenga, S.Y.A., *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburgers in de jaren dertig* (Assen 1975).
- Venema, Derk, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting* (Wijchen 2007).
- Vereniging Historie Schinnen, *Jaarboek 1994 Historie Schinnen. Oorlog en Bevrijding* (Schinnen 1994).
- Verhoeven, Ruud, *Oorlog en bevrijding in Gulpen 1940-1944* (Gulpen 1994).

- Verhofstadt, Dirk, *Pius XII en de vernietiging van de joden* (Antwerpen/Amsterdam 2008).
- Voolstra, Anne en Eefje Blankevoort, red., *Oorlogsdagboeken over de jodenvervolging* (Amsterdam/Antwerpen 2001).
- Vossen, Hélène, 'Integratie en uitsluiting. Terugkeer en opvang van joden in Zuid-Limburg', in: Connie Kristel, red., *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002) 19-38.
- Vossen, Hélène, 'Opvang van joodse repatrianten na de bevrijding in Zuid-Limburg', in : *Jaarboek Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg deel XLVII* (Maastricht 2002) 69-106.
- Vree, Frank van, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989).
- Vrij, Tjeerd, *Bittere Tranen. Jodenvervolging in Tiel en omgeving* (Tiel 2010).
- Wagenaar, Aad, *Settela* (Amsterdam 1995).
- Wasserstein, Bernard, *On the Eve. The Jews of Europe before the Second World War* (Londen 2012).
- Wenck, Alexandra-Eileen, *Zwischen Menschenhandel und Endlösung. Das Konzentrationslager Bergen-Belsen* (Paderborn 2000).
- Wenge, Nicole, *Grenservaringen. Joods leven tussen Rijn en Maas* (tentoonstellingscatalogus) (Roermond 2008).
- Wijnperle, Nathan, *Zou ik het willen overdoen? Het levensverhaal van een joodse overlevende. (met inleiding en medewerking van Jac. Lemmens)* (Sittard 1969).
- Winter-Levy, Jo de, *Aan de gaskamer ontsnapt* (Doetichem 1946).
- Zandvoort, René van, red., *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog 1937-1947* (Kerkrade 1995).
- Zimbardo, Philip, *Het Lucifer Effect. Hoe gewone mensen zich laten verleiden tot het kwaad* (Rotterdam 2010).

Samenvatting

In dit boek wordt de geschiedenis van de vervolgingen van joden en Sinti in de Nederlandse provincie Limburg gedurende de Tweede Wereldoorlog beschreven. Het is een bijdrage aan de regionale geschiedschrijving van Limburg. Ik wil nieuwe historische kennis over de provincie aandragen, voor een belangrijk deel gebaseerd op tot dusver nauwelijks onderzochte lokale en regionale archieven. Daarnaast wil ik een bijdrage leveren aan de discussie over de verklaring van het hoge deportatiepercentage in het bezette Nederlandse gebied, die sinds het befaamde artikel van J.C.H. Blom, 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief' van 1987, nog steeds voortgaat.

In hoofdstuk 1 werd een schets gegeven van de joodse bevolking van Limburg in de jaren dertig. Er was sprake van een sterk vergrijzende en krimpende bevolkingsgroep welke in de periode tussen 1870 en 1930 met bijna de helft was afgenomen, tot 800 zielen. De joden in Limburg waren - evenals de Joden elders in Nederland - in het algemeen goed in de samenleving geïntegreerd. Op sociaal-economisch gebied waren zij sterk verbonden met de handel in vee, vlees en textiel. Een deel van hen had hierdoor een aanzienlijke welstand bereikt. Ook in dit opzicht leken zij op de rest van het Nederlandse Jodendom in de *Mediene*. Kerkelijk waren de meeste joden lid van het orthodoxe Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, maar hun integratie in een katholieke omgeving had het godsdienstig leven en de eigen culturele gebruiken doen verwateren. Zij hadden echter niet volledig gebroken met hun cultuur. Zij herkenden zichzelf als jood, en werden ook door de omgeving als zodanig gezien.

De vluchtelingen die tussen 1933 en 1940 vanuit Duitsland in Limburg aankwamen brachten grote veranderingen. Na een uiteenzetting over het Nederlandse vluchtelingenbeleid in de jaren dertig werd beschreven hoe de joden langs legale en illegale weg Limburg binnenkwamen. Zij kwamen in een omgeving waar antidemocratische en fascistische stromingen steeds meer aanhangers kregen. Toch leidde dat niet tot een grote toename van antisemitisme. Dit werd mede verklaard doordat, nadat de NSB in 1935 in Limburg goede electorale resultaten had behaald, de katholieke volkskerk het offensief tegen deze Beweging aanvoerde. De nieuwkomers werden relatief gemakkelijk opgenomen in de joodse en de Limburgse samenleving. Ze werden geholpen door diverse joodse hulpcomités. Door hun komst verdubbelde het aantal joden in de provincie en kreeg de Limburgse economie een positieve impuls.

Na de Duitse inval in Nederland werden de joden in het hele land op ongeveer gelijke wijze slachtoffer van discriminatie, stigmatisering, isolatie en onteigening. In hoofdstuk 2 werd beschreven hoe dat in Limburg gebeurde. De veelheid van anti-joodse maatregelen en verordeningen werd besproken. Op 20 mei 1942 werd een groep notabele mannen uit Maastricht slachtoffer van een wraakactie van de nazi-bezitters voor het weghalen door onbekenden van de bordjes met de tekst 'Verboden voor Joden'. Na hun arrestatie en opsluiting in het Kamp Amersfoort behoorden zij tot de eersten die naar Auschwitz werden gedeporteerd. De maatregelen gericht tegen de joden culmineerden in een laatste grote algemene registratie in juni 1942, waarbij door de burgemeesters lijsten van hun joodse burgers moesten worden ingestuurd. Burgemeesters in oorlogstijd, naar het gelijknamige boek van Peter Romijn, werden zo meestal ongewilde medespelers in het drama dat zich ging voltrekken. Naar later zou blijken zouden hun lijsten dienen als uitgangspunt voor de wegvoering naar Oost-Europa.

De massa-arrestaties en de daaropvolgende deportaties naar de vernietigingskampen zelf werden besproken in de hoofdstukken 3 en 4. Hierbij constateerden we in Limburg duidelijke en niet-onbelangrijke verschillen met de gang van zaken in veel andere delen van Nederland.

Joden werden uit Limburg weggevoerd na een beperkt aantal grootschalige arrestaties. Op 2 augustus 1942 werd opnieuw een groep het slachtoffer van een wraakactie: katholiek gedoopte

joden werden bij een razzia opgehaald en gedeporteerd. Het was een vergelding voor het voorlezen van een Herderlijke Brief op zondag 26 juli, waarin de bisschoppen protesteerden tegen de inmiddels begonnen wegvoering van joden naar het Oosten.

Er werden in Limburg slechts weinig mannen opgeroepen voor de joodse werkkampen in Nederland, dit in tegenstelling tot in de meeste andere delen van Nederland, in het bijzonder de drie Noordelijke provincies. De administratieve voorbereiding op de oproep voor de werkkampen vond echter wel plaats en ging in tijd slechts enkele dagen vooraf aan de eerste massa-arrestatie. Bovendien gold voor beide acties dezelfde leeftijdsgrens van 60 jaar. Wij beschreven hoe dit mogelijk kan hebben geleid tot verwarring zowel bij de slachtoffers als bij de betrokken lokale ambtenaren.

De eerste massale arrestatie had plaats op 25 augustus 1942. De meerderheid van de Limburgse joden die jonger waren dan zestig jaar, had een dag eerder een 'oproeping' gekregen met het bevel zich 'voor arbeidsverruimende maatregelen' te melden op een verzamelplaats in Maastricht. Die oproep werd hen thuis overhandigd door Nederlandse politiemannen, leden van de gemeentepolitie en de gemeentelijke veldwacht. Joden werden op die manier een dag tevoren ingelicht over hun op handen zijnde vertrek. De misleidende term 'arbeidsverruiming' werd meer geloofwaardig door het feit dat ouderen niet werden opgeroepen en doordat op grote schaal uitstel werd verleend op grond van medische of andere omstandigheden. Omdat joden een dag de tijd kregen om zich via onderduik aan arrestatie te onttrekken en omdat velen erin slaagden uitstel te krijgen, werden van de 600 personen die naar Westerbork hadden moeten vertrekken, er uiteindelijk minder dan 300 naar dat kamp gebracht. De meeste van die arrestanten werden gedwongen plaats te nemen in de eerstvolgende trein naar het Oosten, die op 28 augustus wegreed uit Nederland. Dit was toevallig ook de eerste deportatietrein die stopte in Kosel, op 80 kilometer ten westen van Auschwitz. Hier werden de mannen tussen 16 en 50 jaar, waaronder 75 Limburgers uit de trein gehaald en naar joodse werkkampen gebracht. De vrouwen en kinderen, en de mannen tussen 50 en 60 jaar, werden op 31 augustus in Auschwitz vergast.

De tweede grote actie was een onaangekondigde razzia op 10 en 11 november, opnieuw uitgevoerd door de Nederlandse gemeentepolitie. Joden werden opgehaald tijdens de uren dat zij hun huis niet mochten verlaten en hadden weinig kans om te ontkomen. Ook nu weer betrof het alleen personen jonger dan 60 jaar en werden op vrij grote schaal vrijstellingen wegens ziekte verleend. Ongeveer 125 Limburgers werden door de Limburgse politie overgedragen aan de *Sicherheitspolizei*.

Na deze beide arrestatiegolven bleven in Limburg nog vooral de ouderen en zieken over. Eind maart 1943 kregen die bericht dat vanaf 10 april aan alle joden het verblijf in acht provincies, waaronder Limburg, was verboden. Alle leden van de resterende joodse gemeenschap werden gedwongen te 'verhuizen' naar het concentratiekamp Vught. Vught werd, in tegenstelling tot Westerbork, door velen beschouwd als een werkkamp in wording, van waaruit men niet naar het Oosten zou worden gedeporteerd en waar men zolang de bezetting duurde zou blijven. Toch meldden zich slechts 215 van de 500 personen die naar Vught hadden moeten gaan, daadwerkelijk in dat kamp. Een groot aantal bleek in de dagen tussen de bekendmaking en de 'verhuizing' besloten te hebben om onder te duiken. De merendeels oudere Limburgers die wel in Vught werden ingeschreven, werden alle op 8 mei overgebracht naar Westerbork, vanwaar de meeste terechtwamen in de trein van 11 mei naar Sobibor. Daar vonden zij de dood in de gaskamer op 14 mei.

Dit patroon van arrestaties en deportaties had als toevallig gevolg dat Limburgse joden van onderscheiden leeftijd en geslacht hun dood vonden in verschillende moordcentra. De ouderen stierven in Sobibor, de mannen van 16 tot 50 jaar in werkkampen in het westen van Polen en de vrouwen en kinderen in Auschwitz.

De grote meerderheid van de Limburgers werd gearresteerd na een aankondiging één of meer dagen tevoren. Onaangekondigde razzia's troffen slechts de katholieke joden en een groep van 125 mensen

in november 1942. De meeste joden hadden dus een (korte) tijd om onderduik te overwegen of voor te bereiden. Ongeveer de helft van hen dook daadwerkelijk onder, een voor Nederland relatief hoog percentage.

De keus om te gehoorzamen aan de Duitse autoriteiten, dan wel om onder te duiken was moeilijk. Joden wisten, evenals andere Limburgers, dat hun lot in 'het Oosten' hard zou zijn, maar – in de woorden van Bart van der Boom – ze 'wisten niets van hun lot', dat inhield dat de meeste slachtoffers de dood in de gaskamer wachtte. Aan de andere kant werden de risico's van een onderduik vaak overschat: centraal stond bij velen de angst dat ontdekking op een onderduikadres zou leiden tot deportatie als strafgeval naar Mauthausen¹, en dan zou worden gevolgd door een zekere dood. In de moeilijke beslissing tussen onderduiken of gehoorzamen maakten veel joden die zich 'vrijwillig' meldden een in hun ogen rationele keus. Datzelfde gold voor de niet-joodse Limburgers, die moesten beslissen of zij al dan niet hulp zouden bieden aan bedreigde joden. Ook zij onderschatten vaak de enormiteit van het gevaar dat dreigde voor de joden, en overschatten het gevaar dat zij zelf liepen wanneer zij hulp zouden verlenen. Veel Limburgers hadden het daar moeilijk mee. Ik beschreef de dilemma's van bestuurders en van politieambtenaren.

Niettemin koos de helft van de Limburgse joden voor onderduik of een vlucht naar België of verder. Over hun lotgevallen, en over die van de meer dan 2000 niet-Limburgse joden die in de meest zuidelijke provincie veiligheid zochten, gaat hoofdstuk 5. Besproken werd welke hulporganisaties in Limburg actief waren om joden bij hun onderduik te helpen. Vooral de organisaties die zich inzetten voor de hulp aan kinderen kwamen aan de orde. Er werd ingegaan op de grote problemen die vluchtelingen, en onderduikers en hun gastgezinnen vaak moesten overwinnen.

Binnen de provincie werden 270 joodse onderduikers gearresteerd door of in opdracht van de *Sicherheitspolizei*. Een aantal van de dramatische arrestatieverhalen kwam aan de orde, waarbij verschillen opvielen tussen Noord- en Zuid-Limburg. In het zuiden begonnen de arrestaties eerder dan in het noorden. Ze werden in het zuiden uitsluitend uitgevoerd door of in opdracht van de *Sicherheitspolizei* van Maastricht, terwijl in het noorden ook andere actoren actief waren. Er werd ingegaan op de vraag wie die vervolgers waren: de Duitse politiefunctionarissen en de Nederlandse collaborateurs en verraders. Ook onder hulpverleners vielen slachtoffers, al verloren meer helpers hun leven als gevolg van andere verzetsactiviteiten die zij daarnaast hadden uitgevoerd, dan omdat zij joden hadden geholpen.

Tenslotte werd een poging gedaan de onderduik in Limburg te kwantificeren. Ongeveer 650 Limburgse joden trachtten hun leven te redden door te vluchten of door onder te duiken. Van hen werden er 160 alsnog gearresteerd, 40 op hun vlucht in het buitenland, 70 binnen Limburg en 50 in andere delen van Nederland. In Limburg zelf waren 2400 joden ondergedoken, 400 Limburgers en 2000 niet-Limburgers. Van hen beleefden er 2100 de Bevrijding. Het aantal onderduikers was in Limburg per duizend inwoners groter dan in Nederland als geheel; het percentage gearresteerde onderduikers was kleiner dan gemiddeld in Nederland. Tenslotte vonden we binnen de provincie Limburg grote regionale verschillen. Dit is een aanwijzing dat detailstudies van de Jodenvervolgung het bestaande historische beeld meer diffuus en gedifferentieerd maken, een conclusie die ook op basis van de bestaande literatuur kan worden getrokken.

In hoofdstuk 6 werd aandacht geschonken aan de vervolging van de groep die doorgaans werd aangeduid als 'zigeuners'. Er bestonden grote verschillen tussen de vervolging van de zigeuners en die van de joden. De maatregelen tegen 'zigeuners' kwamen meer tot stand als gevolg van druk uit de samenleving en stonden in het begin sterk in het kader van de bestrijding van klaploperij en criminaliteit. Pas in een later stadium kregen zigeuners een plaats in het racistisch wereldbeeld van de nationaalsocialisten. Op 16 mei 1944 werd een landelijke razzia gehouden. Hierbij werden in

---

1

Limburg 23 Sinti gearresteerd. In andere delen van Nederland en België kreeg men enkele tientallen personen in handen, die het grootste deel van hun leven door Limburg hadden getrokken. Zij werden via Westerbork naar het Oosten (Auschwitz) gedeporteerd. De meesten van hen bezweken in Duitse kampen.

Vlak na de bevrijding kreeg Limburg door zijn geografische ligging een belangrijke rol bij de eerste opvang van opduikende en uit de kampen terugkerende joden. In hoofdstuk 7 werd de gangbare opvatting dat dit in het algemeen liefdeloos gebeurde enigszins gecorrigeerd. Wij bespraken hoe de eerste zorg in Limburg werd georganiseerd en hoe de kleine joodse gemeenschap een buitengewoon grote rol hierin speelde.

In het laatste hoofdstuk werd de balans opgemaakt. Die blijft, om met Abel J. Herzberg te spreken 'triest'. In Limburg wist 44 procent van de joden, als gevolg van een relatief hoog percentage onderduikers, de oorlog te overleven. De overlevingskansen waren groter voor kinderen dan voor ouderen. Ze waren groter voor joden met de Poolse nationaliteit dan voor joden met de Nederlandse nationaliteit; zij waren echter kleiner voor joden die de Duitse nationaliteit hadden (gehad). Wat de nationaliteit betreft sluiten deze bevindingen aan bij die van M. Croes en P. Tammes, wat betreft de leeftijd sluiten ze aan bij hun bevindingen over Utrecht, maar zijn ze tegengesteld aan hun cijfers over heel Nederland.

De overlevingskans in Limburg werd eerst in internationaal perspectief geplaatst. Internationale vergelijkingen zijn een zeer hachelijke zaak omdat de politieke, geografische, sociale en historische omstandigheden in alle landen in het machtsbereik van de nazi's sterk verschilden. Het enige patroon, zichtbaar in heel Europa, is dat satelliet-regeringen van het Derde Rijk joden in zekere mate konden beschermen. Ook de vaak gemaakte vergelijking met de buurlanden Frankrijk en België gaat mank. In Frankrijk was, naar bleek uit het proefschrift van P. Griffioen en R. Zeller, veel meer dan in Nederland speelruimte gelaten aan het autochtone bestuursapparaat, dat Franse joden beschermde en buitenlandse joden uitleverde. Voor België bleek het belangrijkste verschil de houding van de bevolking. Zowel de joodse, als de niet-joodse bevolking van het zuidelijk buurland, en vooral van Wallonië en Brussel, waren weerbaarder tegen het Duitse beleid, en meer bereid dit tegen te werken.

Vervolgens werd Limburg vergeleken met de rest van Nederland, vooral met andere perifere delen van het land. Op provinciaal niveau was de kans om te overleven voor joden in de noordelijke provincies kleiner, en in Utrecht en de zuidelijke provincies groter dan in Amsterdam. Het leek waarschijnlijk dat die verschillen in elk geval samenhangen met twee factoren: de mate van effectiviteit waarmee de verschillende *Aussenstellen* van de *Sicherheitspolizei* onderduikers opspoorde, en het patroon volgens welke de arrestaties werden uitgevoerd. Vooral aan die laatste factor werd door Croes en Tammes te weinig aandacht besteed. In Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel en Gelderland werd het grootste deel van de joden opgehaald in onaangekondigde razzia's. In Limburg, evenals in Noord-Brabant en Utrecht, werden de meeste arrestaties van joden tevoren aangekondigd, zodat zij de mogelijkheid van een onderduik tenminste konden overwegen. De helft van hen dook daar daadwerkelijk onder. Dit onderzoeksresultaat relativiseert de traditionele opvatting dat joden die niet onderdoken, dit nalieten uit angst te worden weggevoerd als strafgeval. Wanneer joden de kans kregen om onderduik te overwegen, en tegelijk beschikten over voldoende contacten in een niet-joodse omgeving, overwonnen kennelijk velen hun begrijpelijke angst en slaagden zij erin een onderduikplaats te vinden. In de grote steden in het westen van Nederland wisten veel joden wel dat hun arrestatie ophanden was, maar niet wanneer die precies zou plaatsvinden. Van de aankondiging van een arrestatie lijkt een bijzonder effect te zijn uitgegaan op de aanstaande slachtoffers, dat twijfelaars onder hen over de streep trok, zodat zij de moedige stap naar de onderduik aandurfden.

Ook binnen de kleine provincie Limburg vonden wij grote verschillen, zowel in het percentage overlevende joden, als in het aantal onderduikers die van buiten de provincie afkomstig waren. Omdat de hele provincie behoorde tot het ambtsgebied van dezelfde *Aussenstelle*, en de arrestaties in de hele provincie volgens hetzelfde patroon waren georganiseerd, ging ik op zoek naar een andere, meer lokale, factor om de verschillen te verklaren. In navolging van Ervin Staub postuleerde ik een *society of enablement*. Door min of meer toevallige oorzaken kon (en kan) een samenleving een collectieve norm ontwikkelen die neigt naar hetzij weggijken, hetzij het bieden van hulp. Het gedrag van individuele mensen wortelt fundamenteel en diep in de waarden en normen van de groep. De groep biedt basisveiligheid. Binnen groepen hoopt een individueel persoon op goedkeuring en positieve bekrachtiging voor zijn doen en laten. Bij het ontstaan van groepsnormen speelt de houding en het voorbeeld van een klein aantal morele leiders die de leden van de groep de weg wijzen, een grote rol. Hulp, evenals weggijken, bleken in Limburg tijdens de oorlog 'besmettelijk'. Een *society of enablement*, gericht op hulp, leek er vooral te kunnen gedijen in veilige kleine samenlevingen, waarbinnen de leden en hun leiders elkaar kenden en vertrouwden.

Binnen Limburg trof ik enkele kleinschalige samenlevingen aan, die meer dan andere gericht waren op hulp aan joden. Ik vond ze in de besloten gemeenschappen van de gereformeerde minderheid in Heerlen en omgeving. De morele leiders waren hier enkele gerespecteerde en strijdbare predikanten en gemeenteleden. In dorpen van Noord-Limburg ten westen van de Maas trof ik ze aan in de even besloten boerengemeenschappen, krachtig gestimuleerd door vooral een groep jonge priesters.

Summary

This thesis describes the history of the persecution of Jews and Sinti in the Dutch province of Limburg during the Second World War. Its first aim is to extend our knowledge of the local history of Limburg by providing new information, based in part on hitherto little explored local and regional archives. Its second aim is to contribute to the burgeoning literature, starting with J.C.H. Blom's famous article 'The Persecution of the Jews in the Netherlands in International Comparison', trying to explain the high percentage of deportations in the occupied Netherlands.

In Chapter 1, we sketch a picture of the Jewish population of Limburg in the 1930s. This segment of the population was ageing and shrinking, having almost halved in size from 1870 to 1930 to about 800 people. Jews in Limburg were, as elsewhere in the Netherlands, generally well integrated in society. Their social-economic situation was closely linked to the trade in cattle, meat and textiles, and some of them had reached substantial affluence because of this. Also in this respect, Jews in Limburg resembled Jews in other parts of the Netherlands outside of the major cities in the West of the country. Most of Limburg's Jews were members of the orthodox Dutch Israelite Church, although their integration in a Catholic environment had made their religious life and customs less important. However, they never broke completely with their cultural heritage. Many Jews self-identified as Jews and were viewed as such by their surroundings.

The refugees that arrived in Limburg between 1933 and 1940 from Germany brought about major changes. I describe the Dutch refugee policy in the 1930s, and how Jews entered Limburg both legally and illegally. The arrival of a large group of new Jews occurred in a climate of growing popularity of anti-democratic and fascist movements. Nevertheless, it did not result in growing anti-Semitism. Part of the reason is that, after the national-socialistic party (NSB) had scored well in the elections in 1935, the popular Catholic church was on the offensive against this movement. The new arrivals were incorporated relatively easily into the existing Jewish society in Limburg. They were assisted by various Jewish support groups. Their arrival doubled the number of Jews in the province and provided a stimulus for Limburg's economy.

Following the German invasion in the Netherlands, Jews across the country became the victims of discrimination, stigmatization, isolation and expropriation. Chapter 2 describes the events that happened in Limburg in this context. I discuss the multitude of anti-Jewish measures and regulations. On May 20, 1942, a group of prominent men from Maastricht became victims of the Nazi occupiers' revenge for the removal of 'Prohibited for Jews' signs. After being arrested and detained in Camp Amersfoort, they were of the first to be deported to Auschwitz. The measures against the Jews culminated in the final general registration of Jews in June 1942, for which mayors of all municipalities had to send in lists of their Jewish inhabitants. 'Mayors in a time of war', as described in the similarly entitled book by Peter Romijn, were so accidental actors in the drama that was about to play out. As would become clear later, their lists would function as the basis for the deportation of the Jews to Eastern Europe.

The mass arrests and subsequent deportations to the extermination camps are the topic of Chapters 3 and 4. Here, we find clear and significant differences between Limburg and other areas in the Netherlands.

The Jews were deported from Limburg after a limited number of large-scale arrests. On August 2, 1942, another group became victims of the occupiers' payback: all Jews who were baptized as Catholics were collected in a round-up and deported. This was revenge for the reading of a Pastoral Letter on Sunday July 26, in which the bishops opposed the deportation of Jews to the East, which had started by then.

Few men in Limburg were summoned to the Jewish labor camps in the Netherlands, different from other areas in the country, particularly the three Northern provinces. However, the administrative preparation of this summons did take place and preceded only by days the first mass arrest. Moreover, both actions were subject to the same maximum age requirement of 60 years. We describe how this may have led to confusion, both among the victims and among the local civil servants involved.

The first mass arrest took place on August 25, 1942. The majority of the Limburg Jews under 60 years of age, had received a 'summons' ('oproeping') a day earlier to report for 'employment expansion measures' at a meeting point in Maastricht. These summons were delivered in person by members of the Dutch national police corps, local policemen and patrolmen, informing the Jews of their imminent departure a day beforehand. The misleading term 'employment expansion' was made credible by the fact that only people under 60 years old were summoned and by granting exemptions for medical or other circumstances at a large scale. Since Jews were given a day to prepare to go into hiding to avoid arrest and because many managed to obtain exemptions, of the 600 persons that were supposed to depart to Westerbork, less than 300 were actually taken there. Most of these were forced to take the first train to the East, which left the Netherlands on August 28. By coincidence, this was also the first train that made a stop at Kosel, at 80 kilometers West of Auschwitz. Here, all men between the ages of 16 and 50 years, among which 75 from Limburg, were removed from the train and taken to Jewish labor camps. The women, children and men between 50 and 60 years old were gassed in Auschwitz on August 31.

The second large-scale arrest was an unannounced round-up on November 10 and 11, again executed by the Dutch local police. Jews were gathered during the hours they were not allowed to leave their houses, and had little chance to escape. This second wave of arrests again concerned only people under 60 years old and exemptions due to illness were given at large scale. Around 125 Limburgians were transferred by the local police to the German Security Police (*Sicherheitspolizei*).

After two waves of arrests mostly the old and the sick were left in Limburg. At the end of March 1943 these people received notice that from April 10 eight provinces, including Limburg, were prohibited for Jews. All remaining members of the Jewish community were forced to move to the Concentration Camp Vught. As opposed to Westerbork, Vught was considered by many as an emerging labor camp, where they could stay as long as the Occupation lasted without being deported to the East. Nevertheless, only 215 of the 500 persons that were supposed to go to Vught actually reported at the camp. A large number appeared to have decided to go into hiding between the dates of the notice and the move. The mostly elderly Limburgians who did move to Vught were all transferred to Westerbork on May 8, from where most ended up on the train to Sobibor of May 11. There, they died in the gas chambers on May 14.

The pattern of arrests and deportations in Limburg resulted in Jews of different ages and genders being killed in different places. The elderly died in Sobibor, men between 16 and 50 years of age in labor camps in the West of Poland and the women and children in Auschwitz.

The large majority of Jews in Limburg were arrested after having been given notice one or more days prior. Only the Catholic Jews and a group of 125 people in November 1942 were arrested in unannounced round-ups. Most Jews therefore had (some) time to consider and prepare to go into hiding. About half actually did go into hiding, a percentage that is relatively high compared to the rest of the Netherlands.

The choice whether to obey the German authorities or to go into hiding was a difficult one. The Jews knew, as did other people in Limburg, that a hard fate was awaiting them in the 'East'. But 'they were not aware of their fate', as Bart van der Boom puts it, which implied death in the gas chamber for most victims. On the other hand the risks of going into hiding were often overrated: for many, the

overriding fear was deportation in punishment to Mauthausen and a certain death if found out at a hiding place. Faced with this difficult choice, many Jews who reported 'voluntarily' made a choice that was rational in their view. The same was true for the non-Jewish people of Limburg, who needed to decide whether or not to aid the threatened Jews. They too, understated the enormity of the danger that was threatening the Jews, and overstated the danger to themselves if they were to come to their rescue. Many people in Limburg were torn by this choice. In particular, I describe the dilemmas faced by officials and police officers.

Despite the perceived dangers, half of Limburg's Jews opted to go into hiding or flee to Belgium or beyond. What happened to them, and to the more than 2000 Jews not from Limburg who fled to this most Southern province, is the topic of Chapter 5. I describe which support groups were active in Limburg to help the Jews go into hiding, with an emphasis on those that were active to help children. I also discuss the problems that had to be overcome by the refugees, those who went into hiding and their host families.

Of the Jews that went into hiding in Limburg, 270 were arrested by, or at the instigation of, the German Security Police (*Sicherheitspolizei*). I discuss several dramatic stories of such arrests, with striking differences between North and South Limburg. In the South, arrests started earlier than in the North. Here, the arrests were exclusively executed by the Maastricht *Sicherheitspolizei* or at their direct request. In the North, other actors were active as well. I address the question who were the persecutors of the Jews in Limburg: German police officers and Dutch collaborators and traitors. Also among those helping the Jews there were victims, although the majority of these lost their lives because of other resistance activities rather than because of support to the Jews.

Finally, I attempt to quantify the extent to which Jews went into hiding in Limburg. Around 650 Limburgian Jews attempted to save their lives by fleeing or hiding. Of those, 160 were arrested eventually, 40 while attempting to flee abroad, 70 within the borders of the province and 50 in other parts of the Netherlands. In total, 2400 Jews were in hiding in Limburg, 400 Limburgians and 2000 from elsewhere. Of those, 2100 lived to see the Liberation. The number of Jews in hiding per one thousand inhabitants in Limburg was higher than the average in the Netherlands, and the percentage of those who got arrested was lower. Within the province, we found large regional differences. This finding indicates that detailed studies of the persecution of the Jews make the historical picture more nuanced, a conclusion which may be drawn based on existing literature as well.

In Chapter 6, I study the persecution of a group of people usually indicated as 'Gypsies'. We find large differences between the persecution of the Gypsies and of the Jews. Anti-Gypsy measures came about primarily as a result of pressure from society and were initially framed as measures against vagrancy and crime. Only in the later stages were Gypsies incorporated in the racist world view of the Nazis. On May 16, 1944, a national round-up was directed at them. In the course of this round-up, in Limburg 23 Sinti were arrested. In other parts of the Netherlands and in Belgium, a few dozen more people who had spent most of their lives in Limburg were arrested as well. These people were deported via Westerbork to the East (Auschwitz). Most of them succumbed to the harsh conditions in the German camps.

Right after the liberation, its geographic location gave Limburg an important role as a first place of shelter for Jews who reappeared out of their hiding places or returned from the camps. In Chapter 7, we try to correct the common view that this was on the whole an unloving enterprise. I describe how the first care in Limburg was organized and in particular the exceptionally important role played by its small Jewish community.

The final chapter takes stock. The overall picture is and remains, in the words of Abel J. Herzberg, 'sad'. Of the Jews in Limburg, because of a relatively high percentage of people going into hiding, 44% managed to survive the war. Chances of survival were better for children than for the elderly.

Chances were better for Jews with Polish nationality than for Jews with Dutch citizenship, but Jews who had (or had had) German citizenship were worse off. Regarding nationality, these findings confirm those of M. Croes and P. Tammes; regarding age they are consistent with their findings for the province of Utrecht, but different from their figures for the Netherlands as a whole.

I try to provide an international perspective on the chances of survival for Jews in Limburg. International comparisons are risky, because political, geographical, social and historical conditions varied widely across countries under the Nazi's reign of power. The only pattern that is visible throughout Europe, is that satellite governments of the Third Reich could protect their Jews to a certain extent. Comparisons between the Netherlands and neighboring countries France and Belgium are often misleading as well. In France, much more than in the Netherlands, there was room to maneuver for the autochthonous bureaucracy, which protected the French but extradited the foreign Jews, see the dissertation of P. Griffioen and R. Zeller. For Belgium, the most important difference with the Netherlands was in the population's attitude. Both the Jewish and the non-Jewish inhabitants of our Southern neighbor were more resilient against German policy, and more willing to oppose it.

I then compare Limburg to the rest of the Netherlands, in particular with other peripheral parts of the country. At the provincial level, chances to survive were lower than in Amsterdam for Jews in the Northern provinces, but higher for Jews in Utrecht and the Southern provinces. It seems likely that at least two factors are important to explain these differences: the effectiveness of the various *Aussenstellen* of the *Sicherheitspolizei* in tracing Jews that went into hiding, and the pattern of execution of the arrests and the deportations. Croes and Tammes pay too little attention especially to the second factor. In the provinces of Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel and Gelderland, most Jews were arrested in unannounced round-ups. In Limburg, as in North-Brabant and Utrecht, most arrests were announced in advance, so that Jews could at least consider whether or not to go into hiding, which about half in fact did. This finding casts doubt on the traditional view that Jews that did not go into hiding did not do so out of fear to be deported in punishment. When Jews were given the opportunity to consider going into hiding, as well as had sufficiently many contacts in their non-Jewish environment, many overcame this fear and managed to arrange to go into hiding. In the major cities in the West of the Netherlands many Jews were aware of their impending arrest, but they did not know when exactly it would take place. It seems that the announcement of the arrest had a special effect on the victims-to-be, giving the last push to those who were in doubt and encouraging them to take the brave step to go into hiding.

Even within the small province of Limburg we found large differences, both in the percentage of Jews that survived the war and in the number of Jews from outside of the province that went into hiding here. Since the entire province resorted under the same *Aussenstelle*, and the arrests and deportation in the province were all executed in the same pattern, I propose other, local, factors to explain the differences. Following Ervin Staub, we postulate a '*society of enablement*'. Depending on coincidental factors, a society could (and can) develop a collective norm, which makes people inclined to either ignore the problem or to provide help. The individual's behavior is rooted fundamentally and deep in the norms and values of the group. The group provides basic safety. Inside his or her group, the individual hopes for approval and positive reinforcement of his or her actions. In the development of the group's norms, an important role is played by the attitude and the example of a few moral leaders. Supporting the Jews, just like apathy, was 'contagious' in Limburg during the war. A '*society of enablement*', providing support to the victims of persecution, seems to have flourished primarily in small, safe communities, in which the members and their leaders knew and trusted each other.

In Limburg, I found several small-scale communities that were, more than others, inclined to provide support to the Jews. I found these communities in the secluded societies of the Calvinist minority in Heerlen and surroundings. The moral leaders in this case, were a few respected and strong-willed

preachers. In villages in North-Limburg, west of the river Maas, I encountered a similar situation in the equally secluded farmer communities, powerfully encouraged by a group of young priests.

Register van persoonsnamen

Aalders, Gerard	9	Berg, Antoon van den	242
Aarts, politieman	245	Berg, Gunther	124
Adam, Uwe	11	Berger, B.M.	31, 59
Aelst, familie Van	72	Berg-Folkmar, Adele	124
Alberti, Frederik	269	Bergh, mevrouw L. van den	298
Aleksandrowicz, Claire	130	Berix, Giel	172, 201-212, 247
Aleksandrowicz-Groonheim, familie	55	Berkhout, J.	204, 28
Alofs, Elisabeth	229	Bernardus, broeder	223
Alofs, Frans	229	Bernheim, Wolfgang	38, 115
Amerongen, G.W.A. van	180	Bernstein, Fritz	32
Amerongen, J. van	283, 293-294	Besemer, A.	304
Ancona, Hetty d'	224	Betel, Nathan	102
Andriesse, gezin	183	Beuningen, Piet van	248
Andriesse, Henri	148	Bierenbroodspot, mr. J.A.C.	68
Andriesse, Samuel	125	Bijle, familie	308
Arendt, Hannah	12	Bilt, Tini van de	208, 215
Armand, F.	30	Bindels, J.	66, 77
Arts, P.J. (Piet)	202, 207, 210	Birnbaum, familie	291
Asche, Kurt	316	Birnbaum, Sonja	291, 306
Asscher, Abraham	7, 79	Blaszcyk, Henny	93
Assen, Derk van	197, 200-201, 211, 238, 247, 342	Blauw, Jacob de	239, 246
Aus der Füntten, Ferdinand	58, 155, 166	Blauw-de Jonge, Sietske de	239
Baer, Carl	80	Blitz, Izaak David	190
Baer-Salomon, Flora	172, 243	Blom, J.C.H.	14
Baltissen, Mario	83	Blom-Frank, K.	181, 218
Baltissen, Michel	83	Boas, Lenie	216
Banning, J. P. D. van	35	Bock, Bernhard Dwight	222
Basili, familie	276	Bock, mr. Ernst	80
Baum-Kaufmann, Gertha	146	Bock-Gronsveld, Jenny	223
Beckhoven, Beatus (Gerard) van	172, 211-212, 238, 247, 342	Bock-Kosten, familie	214
Beekman, Anneke	308	Bock-Sanders, familie	199
Beekman, Emile	218, 293-294	Bockma, Sara	211
Beelen, Leo	149	Bockma, familie	210, 342
Beem, Hartog	178-179	Bockma, Harmen	211, 213
Beem-Hertzdahl, Rosa	155	Bockma, Rins	211
Behretz, Max	104	Boeke, C.	202
Benedic, Robert	140	Boessen, Willem	268
Benedic, Rudolf	140	Bogen, Luïse	53
Benedik, Alfred	199	Bogen, Ruth	53
Benedik, Jacob	95, 158	Bogen, Samuel	53, 172
Berben, familie	221	Bogen-Hertz, gezin	53, 172
Berckel, Charlotte van	208	Böhmcker, dr. Hans	58-60, 117
Berckel, K.C. (Karel) van	212, 247	Bonem, familie	78, 133, 237
Berendsen, Johan	180, 231, 242, 245, 253	Bonem, Silvin	80, 331
Beretz, Josef	48	Bonewitz, Philip	298
Berg, Albert van den	317	Bongaerts, Charles	201
		Bongaerts, familie	218
		Bongaerts, groep	213, 239
		Bonn, Hans	141-143
		Bonn, Walter	117, 145
		Bonn-Hertz, Mimi	117
		Bonn-Leijens, Emmy	182

Boom, Bart van der	9, 148, 254	Cahn, Daniël	123
Boon, H.	91	Cahn, Heinz Ludwig	303
Bormann, Martin	5, 10	Cahn, Helene	216
Bosch, familie	201	Cahn, Louis Jacob	123
Bosch, H. van de	211	Cahn-Kohls, Gertrud	303
Bosch, Jan	221, 342	Calmeier, Hans-Georg	59, 72-75, 164, 189-190, 195
Bossenbroek, Martin	9	Cammaert, dr. A.P.M.	16, 196, 204, 251, 252
Bouma, Hendrik	199, 211, 342	Cammans, Wilhelm	46
Bouman, M.	50	Camp, L. van der	291
Boutet, Eugénie	202-203, 208, 213, 341	Campert, Jan	218
Brand, August	88	Cardozo-Beretz, Els	227
Brandsma, groep	204, 216, 248-249	Caun, Simon	286
Brandsma, Hugo	204	Cerfontaine, Jef	304
Brandt, Victoria	239	Cesarani, David	12
Brassé, Wil	16	Christiansen, Friedrich	111-112
Braun, gezin	210	Churchill, Winston	85
Braun, Marianne	210	Citroen-Rodrigues, echtpaar	239
Brennenraedts, familie	301	Claessen, Elly	72
Breslauer, Rudolf	272, 275	Claus, melkboer	211
Broeck, H. van den	42	Clevis, A.C.	307
Broek, Maartje	239	Coenders, politiechef	94
Broers, Jo	217	Cohen, de heer en mevrouw	219
Broersen, mr. L.J.	63	Cohen, Frank	53
Bromberg, familie	114, 138, 164, 180, 183, 187, 287	Cohen, Gerrit	200
Bromberg, mr. dr. Richard	68, 72, 115, 180, 189	Cohen, Henny	130
Bromet, George	236	Cohen, Johanna	222
Bromet, Israel	117	Cohen, Leo	102
Bromet, Philip	140	Cohen, Monny	20
Brommet, Selien	211	Cohen, Philip	25, 28, 40, 50-51, 68-69, 79-80, 84, 93, 99, 116, 124, 164, 295
Bronzwaer, Paul	14, 317	Cohen, prof. dr. David	7, 49, 79, 207
Broszat, Martin	11	Cohen, Rosel	53
Browning, Christopher	12-14, 109, 338- 339	Cohen, Virrie	207, 222, 293
Bruggen, H. van der	16	Cohn-Biesenthal, Hedwig	74, 238
Bruijn, C.F.A. de	62	Cohnen, Carla	74
Bruijn, Hansje de	207	Cohnen, Günther	74
Bruna, dr. A.	283-284	Colee, familie	302
Brünn, Salomon	102	Colee, Geert	219
Brunner, Alice	205	Colee, mevrouw	302
Brzeziner, Fritz	83	Colee, Pieter	209, 222
Brzeziner, Szlama	83, 186	Colijn, Hendrik	34, 37, 60
Burger, mr. J.A.W.	303	Conrad, H.W. (Hans)	96, 104, 214, 230- 231, 235-237, 241, 245, 247-248
Bus, Henk	289-291	Coumans, André	192
Buschoff, slager	29	Couperus, Otto	180, 231, 242-243, 253
Busnach-Trijtel, Margaretha	229	Courrech Staal, echtpaar	199
Buuren, Greta van	192	Crasborn, Jacques	226
Buuren, Saarlentje van	236	Cremers, Louis	48
Caen, mevrouw	181	Croes, Marnix	14, 252-253, 318-320, 323-325, 329-330, 343-344
Cahn, Albert	140		

Croonenberg, Arthur	126	Eisenberg, Mojses	123
Croonenberg, gezin	126	Eisenberg-Goldberg, Marja	123, 240
Croonenberg-Lichtenstein, Esther	302	Eisenhower, Dwight	288, 305
Curfs, mevrouw	278	Eisenmann, Ephraim	222
		Eisenmann, Sam	293-294
Dahmen, Jan	241, 247	Ekker, Dries	228
Dalm, Arie	91	Elburg, Karel	279, 293
Dam, C. van	324	Elekan-Schnock, Jetta	193, 240-241
Dam, Gustaaf van	105	Elsholz, E.W.E.	230
Dam, J. van	82, 172	Emerentia, zuster	217
Dam, Louis van	105	Engelander, Betsy	239
Dämmerhor, <i>Lagerälteste</i>	146	Engels, Willem ('Potlood')	225
Darwin, Charles	33	Engers, Freerk	73
Dautzenberg, mr. J.J.H.	43	Engers, Heinz	73
Delft, Rebecca van	205, 210	Erbrink, broers	271, 274
Deppner, dr. Erich	131	Erbrink, Johan	276
Derks, Jan	218	Erbrink, Karl	267
Devies, Laurens	48-49	Est, J. van	231, 242-243, 253
Dijk, Jean van	205	Evers, E.	97
Dinckels, J.A.H.	208	Ex, Karel	208
Dischner, Josef	131		
Dodemont, H.	91	Falkenhausen, Alexander Ernst von	316
Dohmen, Nico	208-210, 213, 218-220, 244, 249, 341, 343	Falkenstein, Emil Hans	235
Dolls, P.	208, 211, 213	Falkenstein, Hermann	127, 235
Donselaar, C. van	204	Falkenstein-van der Sluis, Mietje	127, 235
Doorn, L.A. van	260	Fäth	67
Dormitz, Belia	230	Feldheim-Moser, Marie Anne	240
Dormitzer, Else	306	Fernandez, Leopold	2328
Draaiier, politieagent	177	Ferszt, Isyk	143
Dreesde, Jacob (Jac)	138-139, 238	Fiedeldij Dop, Ph.H.	206
Drent, Willem	48	Fijnaut, Cyrille	9
Drenth, familie	234	Fischböck, dr. Hans	58, 67, 76
Drielsma, Albert	137	Fleischeuer, Gerard	239, 248
Drielsma, E.	293-294	Flim, Bert Jan	16, 196, 205
Drielsma, Flora	99	Frank, dr. Hans	108
Drielsma, gezin	177	Frank, mr. L.D.	27, 51
Drielsma, Jacques	99	Frank, N.B.	293
Drielsma, Jonas Adam	69, 80, 135, 165	Fränkel-Silbermann, Mira	169
Drielsma-Goldstein, echtpaar	238	Franken-Gans, Th.	174
Drielsma-Salomon, Adèle	135	Frankenhuis, Amalia	224
Drost, R.	288	Fransman, Regina	223
Duijnen, Josef van	48	Franssen, J.	177, 191
Duis, Simon	215	Frantzen, L.	216
Duis-Sajet, Greta	215	Frantzen, P.	100, 300
Dusch, P.	178	Frantzen-Nooitrust, E.	300
Dussen J. van der	322, 340	Franz, familie	271, 277
		Franz, Johann	265, 269, 271
Edgar, Boy	189, 208, 218, 243	Franz, Mannela	271-273, 276
Eerden, A.A.J.J. van der	182	Franz, Medie	276-277
Eichmann, Adolf	12, 58, 109, 159	Franz, Peppi	276
Eickhout, P.J.	231, 243, 253	Franz, Shani	272, 276
		Franz, Wilhelm	276

Franz, Zulla	276-277	Goldsteen, Frederik	102, 105
Franz-Lutgens, Agnes	271	Goldsteen, Hansje	221
Frederiks, K.J.	59-62, 89, 172, 267, 323	Goldsteen, Michel	215, 221
Freimark, Friedrich	126	Golstein, E.	166-167
Freimark, Kurt	130	Goltstein, mevrouw L.	137
Friedländer, Saul	11, 33	Göring, Hermann	149
Friedmann, Fanny	221	Goseling, mr. C.M.J.F.	37, 39, 260
Fürst, Max	140, 143, 304	Gosschalk, M.	297
		Goudsmid, Abraham	308
Gaar, W. van de	91	Goudsmid, Jozef	84
Gans, Duifje	244-245	Goudsmid, Louis	84
Gans, Joseph	140	Goudsmid, Walter	84
Gans, Julie	223	Goudsmit, familie	118, 132
Gaudetia, zuster	83	Goudsmit, Israel Albert	66
Gebhard-Rosenwald Alice	308	Goudsmit, Louis	55, 119
Gebhard-Rosenwald, echtpaar	308	Goudsmit, Oscar	79-80
Geens, Philip van	114, 194, 240	Goudsmit, Recha	51
Geest, Wim van der	203, 211-212, 217	Goudsmit, Rudolph	93
Geijsen, Joop	122	Goudsmit, Sally	48, 50, 52, 56, 69, 80, 293-294
Gelder, Leonard van	86, 100	Goudsmit-Haas, Augusta	93
Gelder, Marij van	215	Graaf, Johannes van der	236
Geldern, mr. Eduard Rudolph von	50, 68, 80, 102, 284	Griffioen, Pim	14, 324, 317
Geldern, mr. Rudolph von	20, 172	Groenewegen van Wijk, Dick	210, 212, 342
Gemmeker, Albert Konrad	131, 155, 272	Groenhout	268
Gerbrandy, minister-president P.S.	147, 228, 280	Gronden, A. van der	208
Gerson-Bach, Sophie	156	Gronden, Gerrit van der	247
Gerszonowicz, Moszek	140-143	Grootjans, J.N.	230
Geuns, Levie van	72	Gross, Anna	165, 172
Gevers, Mattie	195	Gross, Wilhelm	165, 172, 234
Gielen, familie	221	Grünwald Hans	55
Giesen, Albert	74-76	Grünwald, Inge	55
Giesen, Jan	143	Grünwald, Max	55
Ginsberg, familie	133, 237	Grünholz, Johann	273, 263
Ginsberg, Simon	227	Grünholz-Meier, gezin	271
Ginsbergen, Arthur	244	Grunsven, M.F.G.M. (Marcel) van	62, 166, 194, 262, 286, 336
Ginsbergen, Benjamin	244	Grünthal, Martha	245
Ginsbergen, Rosa	244	Grünthal, Otto	245-246, 331
Gobes, Louis	154, 157	Guttmann, Wilhelm	47
Godschalk, Betty	308		
Goedel, Simon	299	Haak, Tineke	205, 209
Goedhart, Alex	77	Haan, Clara de	232
Goedhart, familie	43	Haas, David de	77
Goedhart, Sylvain	36	Haas, Kitty de	136
Goedhart, Yvonne	239	Hageman, Levie	223
Goedhart-Hanau, Rosa	239	Haguenauer, Paulina	71
Gold, Icek	103	Haguenauer, Rebecca	71
Gold, Jenny	150	Hahn, Elka	66
Goldberg, Oskar	47	Halberstadt, Felix	207
Goldschmidt, Annemarie	53, 115	Hamburger, Salomon Herman	97
Goldschmidt, Elfriede	53, 115		

Hamers, Coen	322	Hertzdahl, Hayman Silvain	28, 50, 80, 302, 227, 331
Hanau, Hugo	36	Hertzdahl-Bloemgarten, Marie	287
Hanft, Jacob	122	Herz, Josef	243
Hanstein	268	Herz, Sybilla	155
Hanstein-Grünholz	265	Herz-Löb, Bertha	243
Hardeveld, familie	241	Herzberg, Abel J.	8-9, 14
Harmsen, Engbert (Eddy)	71-72	Hetterscheid, W.A.	234
Harmsen, Max	72	Heus, J. de	241
Harster, dr. Wilhelm	58-59, 132, 159	Heuschen, J.	74
Hartman, L.H.	284	Heuven Goedhart, G.J. van	228
Hartog, J.	282	Heydendael, Jef	20, 177, 181
Hartog, Mozes	93	Heydrich, Reinhard	58, 109
Hausknecht, Gisella	236	Hiegentlich, Cesar (Kees)	48, 197, 204, 208
Heering-de Rooij, C.W.M.	186	Hiegentlich, Jacob	20, 32, 39, 57
Heertjes, Salomon	26, 158	Hijmans, Abraham	72
Heijmann, Ernest	48	Hijmans, Lina Lydia	72
Heijmans, weeskinderen	299	Hilberg, Raul	9, 11, 19
Heiligers, Willem	179, 234	Hillgruber, Andreas	11
Heimberg-Klestadt, Berta	155	Himmler, Heinrich	11, 58, 65, 109, 159, 167, 192, 257
Heitner, Manfred	54	Hirschberg, Curt	141
Hellenbrand, echtpaar	241	Hirschberg, Erwin	123
Hellenbrand, Herman	204, 241, 249	Hirschel, Maurice	207
Hellendag, Maurits	29	Hitler, Adolf	5-6, 10-11, 17, 20, 31-34, 40, 44, 49, 52, 58, 75, 78, 82, 85, 94, 97, 107-109, 147, 172, 174, 184-185, 195, 255, 257
Hellendall, Alfred	280, 292	Hof, J.A. van 't	178, 278
Hellendall, Leonie	156	Hoff, dr. H. van de	193
Hellendall-Ritmeester, Helena Esther	281	Hofman, Sieger	239
Hendlich, familie	188	Hol, Han	16
Hendlich, Gisela	186	Hol, Marie	223
Hendriks, Leonard	223	Holla, G.H.	231, 245, 247, 253
Hendriks, Jan	212, 243, 247	Holländer, Benjamin	283, 241
Henkes, André	48	Holt, J.G.H.	97
Henny, koerierster	203	Honig van den Bossche, ir. A.	71, 86, 87, 88
Hens, P.	292	Hoogdalen, mejuffrouw Van	309
Hermann, Arthur	141	Hoop, M. van der	98, 127, 150
Hermann, de heer	96	Hooren, Annie van	308
Hermann, echtpaar	127	Hooren, Jos van	308
Hermann, Nathan	141	Hoorn, dr. J. van	285
Hermens, burgemeester M.	35, 54	Höppener, René	287
Herstein, Marton	77, 186	Horn, Eduard	79
Hertog, Gustaaf	165	Horn, Greta	134
Hertog, H.	157, 292, 307-308	Horn, Rudolf	50, 80, 331
Hertog, Sara Edith	53	Horn-Lederer, Margaretha	293
Hertogs, Gustaaf	80	Horschowski, Marcus	83
Hertz, Jacob	200	Horst, Branca van der	125
Hertz, Josef	36-37	Horst, Karel van der	134
Hertz, Leo	102	Horst, mevrouw Van der	134
Hertz, Max	53	Horst, Simon van der	98
Hertz, Ruth	53		
Hertz, Siegfried	115-116		
Hertzdahl, Karel	227		
Hertzdahl, Mathilde	227		
Hertzdahl, Salomon Victor	27, 50, 103, 227		

Housman, familie	222	Kanarek-Ehrlich, Johanna	93, 162, 303
Houwen, Wiel	208, 210	Kann, fabrikant	28, 50
Huiman, Edgar	293	Kar, Isaak van der	232
Hummel, Albert	223	Karels, familie	133
Husserl, dr. E.	114	Karels, Max	132
Hustinx, Guus	208	Kassel-Gerechter, Irma	155
Hustinx-Thijs, Céline	208	Katz, familie	300
Huurdeman, Th.	208	Katz, Richard Pieter	222
In 't Veld N.K.C.A.	9	Kaufmann, Alfred	81
Inow, Ernst	143, 297	Kaufmann, Erich	83
Isaac, Carolina	69	Kaufmann, Henriette	181, 299
Isaac, Seraphine	69	Kaufmann, Jacob	50
Isaack, Ernst	46, 182	Kaufmann, Jacques	156
Isler, Pessel	46	Kaufmann, Salomon	140-143
Israels, Eliëzer	223	Keizer, Felix	293
Israels, Leonard	223, 293-294	Keizer, Nannie de	239
Israels-Vomberg, familie	53	Keller, Walter	46
Jäckel, Eberhard	10	Kerkhofs, Louis-Joseph	317
Jacobs, Jacob	140	Kershaw, Ian	10, 339
Jacobs, Karl	139	Kets de Vries, Henri	241
Jacobs, Salomon	140	Kets de Vries, Salomon Louis	241
Jacobsohn, Fritz	103	Kets de Vries-Stranders, Wilhelmina	241
Jacobsohn, Hans-Joachim	105	Kettler, C.J.C.	123
Jacobsohn-Cohen, Selma Martha	155	Kettner, Lilly	207, 294
Janssen, Heleen	216	Keusch, Josef	223
Janssen, Jacob	247	Keyzer, Alex	96-97
Janssen, Jan Bernard	47	Keyzer-Sternfeld, echtpaar	162
Janssen, Sef	143	Kirchheimer, familie	133
Janssen, veldwachter	177	Kirchheimer, Joseph	70, 133-134
Janssen-Steinbach	265	Kirchheimer-Löwenthal, Jenny	70
Jetten, familie	204	Klatser, Aäron	102, 232
Jetten, Truus	204	Klatser-de Haan, Klara	102
Johannes XXIII, paus	311	Klein, Joseph	124
Jong, A.P.M. de	125	Klein-Hollander, Mina	124
Jong, Abram de	294-295, 307	Kleinkramer, Ruben	236
Jong, dr. L. de	8, 127, 148	Kleinkramer-Cohen, Helena	236
Jong, Henk de	211, 342	Klinkers-Romans, Tina	195
Jong, Hette de	149, 214	Klonen, C.W.	230
Jong, J.S. de	322, 340	Kloot, Jopie	239
Jong, Jan de	112, 216, 324	Knapen, Jan	208, 213, 285
Jong, S. de	293	Knieberg, Clara	182, 241
Joosten, E.A.	154	Knieberg, Sigmund	169
Kaczor, Isaac	140	Koch, Irmgard	53
Kadiks, David	230	Kochmann, Wolfgang	141
Kadiks, Samuel (Salles)	156, 229-230	Koekoek, Annie	242
Kalen, gezin	299	Koekoek, Suse	221
Kalf, Nic.	77-78, 186	Koenen, dr. H.P.J.	289
Kamp, Herbert	236	Koker, David	168
Kanarek, Frans	105, 198, 216, 285	Kolkman, W.F.W.	61
		Kölling-Hirschberg, Hedwig	191
		Kompagnie, Jan H.	253
		Koolhaas, dr.	236

Koot, Hendrik	65, 79	
Kooten, Bep van	284	
Kooymans, P.J.	63, 231, 242	
Koper, Wim	218	
Korff-Stoop, gezin		224
Kornblum, Heinz	297	
Kornblum, mevrouw		297
Körner, Ilse (of Ida)	53	
Korsten, Johannes	249	
Kosman, Abraham	234	
Kosman, Alex	50	
Kosten, Elfriede	155, 181	
Kosten, Josefina	198	
Kosten, Sigismond	103	
Kosten-Cahn, Blandina		28, 77, 331
Koumans, Arnold	246	
Kozenicki, Joseph	130	
Kozenicki-Fessel, mevrouw		122
Krämer, Erwin Jacob		66
Krämer, Maier	160, 238	
Kreindler, Israel	200	
Kreindler-Ziegenlaub, echtpaar		198, 200
Kruls, H.J.	280, 283, 287	
Kuitert, R.	97	
Lacroix, familie	240	
Lacroix, Giel	240	
Lafleur	86	
Lages, Willy	58-59	
Lambertz, Fritz	56	
Lande, G.J.L. van der		280
Landerath, Lotte	134	
Landman, dokter	182	
Langendonck, W.	178	
Lapp, Ernst	238	
Lapp, Paul	238	
Lardinois, Paul	133	
Leek, Yvonne	20	
Leenders, Theodoor		215
Leeraar, Juda	237	
Leeraar-Sanders, Selma		136, 238
Leeuw, A.J. van der	13, 312	
Leeuw, Arend de	204, 241	
Leeuw, gezin De	213, 217	
Leeuw, Liesje de	204, 241	
Leeuw, Louis de	198, 217	
Leeuw, Maurits de	100	
Leeuw-Toff, Henny de		222
Leeuw-van Straten, Mientje de		204, 241
Leeuwen, Anneke van	96	
Leeuwen, Arthur van	80, 279	
Leeuwen, Kees van	224	
Leeuwen, N.J. van	63, 125, 267	
Leeuwen-Brouwer, familie Van		218
Leeuwen-Hoffmann, Ellen van		96, 230
Lehmann, dr. Arthur		167
Lehmann, Gertrud	130	
Lehmann-Salomon, familie		53
Leith, dr. P.J.H. (Piet)		137, 289, 291
Lemmen, Herman	221	
Lemmens, monseigneur dr. J. H. G.		6, 17, 42, 82, 117, 212
Lemmens-Bisschops, Sibilla		198, 208
Lenaers, Willem	110-111	
Lentink, Eelkje	249	
Lentz, J.L. (Jacob)	24, 75, 188, 260-261	
Levi, Primo	145	
Levis, Inge	124, 200	
Levita, Benno	138	
Leviticus, Armand	227	
Levy, D.M.	26	
Levy, Max	80, 190	
Lewin, Karl-Heinz	56	
Lewin-Winter, Johanna		56
Lichtenstein, Helja	169	
Liebermann, Ferdinand		5
Liedekerke de Pailhe, graaf Raphaël de		229, 247
Liempt Ad van	253	
Lier, Cato van	241	
Lieshout, Jan van	16, 196	
Linckens, J.A.	123	
Lindner, Chaim	220	
Linke, Frederik (Frits)		272
Linnewiel, Arnold	240	
Linnewiel-Gans, Sara		240
Linssen-Hertzdahl, Annie		193
Lipschitz, de heer	96	
Lissauer, S.	296-297	
Littel-Tholen, familie		217-218
Liver, Isaac de	26	
Liver, J. de	157	
Loeb, Conny	306	
Loewenfels, Luise	70, 113	
Logcher, R.	300	
Lokerman, J.	247	
Longerich, Peter	109	
Loo, J.H. (Sjeng) van de		224
Loogman, zussen	244	
Loterijman, Henri	238	
Loterijman-van Gelder, Caroline		238
Löwenstein, Albert		48
Löwenstein, Kurt	57, 208, 219, 343	
Löwenstein, mevrouw		223

Lucas, Albert 64
 Lucas, Max 64
 Lucassen, Leo 9, 259

 Maas, C. 213
 Mahler, Hedwig 103
 Mahler, Joseph (Jupp) 103-105
 Maijer, Theodor 117
 Maijer-Feldheim, Erna 169
 Maisonpierre, Emanuel 203, 245
 Maisonpierre-Compris, Helena 203, 245
 Man, Herman de 97
 Mannheim, Betty 306
 Mansum, Arie van 50, 197, 200-201, 208, 239, 342
 Mansum, groep Van 205, 213
 Mansum, Margreet van 201
 Marchant et d'Ansembourg, graaf mr. Max de 39, 59-61, 89-90, 154, 173-174
 Marcus, Eline 125
 Marie, *schwester* 228
 Marrus, Michael 9
 Martin, J.H. 61
 Marx, Albert 56
 Marx, dr. Ernst 78, 80
 Marx, Erich 298
 Marx, Samuel 35
 Marx-Baznizki, Carola 156, 287
 Maters-Kerkman, pleegouders 223
 May, Rolf 74
 Mayer, Elisabeth 74
 Mazirel, Lau 216
 Meerburg, Piet 206, 208, 218
 Meershoek, Guus 9
 Mees, Mieke 197, 205, 209, 244
 Meier-Jacobs, gezin 198
 Meier-Jacobs, Julie 195
 Meijer, Albert 156
 Meijer, Arnold 41
 Meijer, Bernard (Bèr) 95, 303
 Meijer, Leo 236
 Meijers, E.M. 307
 Meijers, familie 222, 224
 Meijers, Leo 224
 Meljado, Rebecca 309
 Mendels, Edith 237, 268
 Mendes de Leon, Charles 73, 240
 Mengele, Josef 275
 Mennens, Frits 114, 134
 Mennens, Sef 277
 Mesritz, Elie 229
 Mesritz-Polak, Mette 229, 236

 Metz-Witjas, Elisabeth 239
 Metzner, Kurt 38
 Meulenbelt, Jan 206
 Meulenberg, Peter (Klokken Peter) 311
 Meyers, H.M. 230
 Meyers, Leo 238
 Michaelis, Elsa Sara 114, 116, 125
 Micheels, Walter 230
 Miedema, Ed 208-210, 213, 342
 Mierlo, Hans van 179
 Milgram, Stanley 13
 Miltenburg, familie 142
 Minne, kolonel F.C.A. van der 35
 Mirjam, zuster 114
 Mommsen, Hans 11
 Moolen, Gesina van der 217
 Moonen, Leo 172, 212, 225, 247, 253, 341
 Moore, Bob 8, 15, 339
 Moorst, gezusters Van 308
 Moritz, Walter 104
 Moses, Johanna 53
 Moses, Max 141
 Moses-David, echtpaar 243
 Moses-David, Regina 181
 Mossel, Louis 208
 Moszkowicz, Max 133
 Mühlstock, Max 46
 Muijsson-Gazan, Sophia 104
 Mulder, Rudolph 285
 Mulleneers, gezin 215
 Münz, Fischel 186
 Musch, Gerard 210, 212, 248, 342
 Musch, Jaap 210-212, 217, 248, 342
 Mussert, A.A. 40-41, 60

 Nabben, gezin 219, 222
 Nafzger, familie 137
 Nahon, J.H.L. (Lucien) 243
 Nathan, Kurt 133, 286
 Naumann, Erich 193, 231
 Naus, Jac 172, 212, 247
 Neuburger, Else 298-300
 Neve, Jooske de 205, 210
 Nijenhuis, A. 211, 342
 Nijnanten, A. van 290
 Nitsch, R.H.G. 101, 230-232, 238, 248
 Noach, Max 199
 Nolte, Mies 207
 Nooitrust, Elsa 100
 Nordheimer, Lexa 297

 Odekerken, A.J. 100

Odekerken, L.A.	43	Pommee, Benedictus Antonius	265, 268
Op den Camp, Rie	149, 160	Pommee, kinderen	275
Oppen, Charles van	281	Pommee, mevrouw	276
Oppenheimer, David	28, 56	Pommee-Steinbach, gezin	271
Oppenheimer, Eva	70	Pontier, Gerard J.	82-83, 151, 199, 210-213, 217-218, 220, 239, 248, 342
Oppenheimer-Waldbaum, Veronica	123	Pontier, mevrouw	152, 220
Os, Maurits	71	Poons, Hijman	239
Os, Salomon	71	Poons-de Wilde, Esther	239
Os-André, Johanna	71	Pop, Johnie	299
Oster-Cahn, Bertha	99	Posthumus Meyjes, W.Chr.	284
Ottenheimer, gezin	36	Postuma, Koos	211, 248
Overdorp, Trijntje	179	Praag, gezin Van	204
Overduin, Leendert	204, 251, 322-323, 341	Praag-Cassuto, familie Van	241
Paape, Harry	40	Presser, Jacob	8, 10, 18, 339
Paasen, Kees	203, 224-225, 240	Prijs-Blog, Sientje	204
Pannemans, Fatty (Franciscus)	232-233, 253	Rademacher, Frits	311
Pariser, Pessel	236	Raeven, Mathias Josef	204, 213, 225, 231, 235, 241, 248, 253
Pas, Hand van der	208, 210	Rappard, E.A. van	66
Passmann-Vogelsang, Jeanette	145, 227	Rauter, Hanss Albin	10, 58-59, 62, 78, 88, 97, 111, 132, 159-161, 163, 176, 192, 263, 269-270, 342
Pauw, Ronny de	299	Receveur, C.	281
Pauw, Sam de	299	Rechtschaffen, Charlotte	53
Peeters, Toontje	208	Redelmann, Lina	37
Pelser, Henk	228	Reeder, Hans Eggert	316
Petalo, familie	257, 276	Regout, A.M.J.A.	99, 216, 272, 277
Peters, Louis	119	Regout, Petrus	29
Peters, Th.	299	Reichenbach, Hans-Richard	54
Petersen, Roger D.	339	Reichenbach, Rolf	54
Philips, A.	283	Reijmer, Paul	175
Philips, Simon	239	Reijnen, P.	149
Philips, Sophia	239	Reinders, Johan	267
Philips-Sajet, Henriette	239	Remarque, Erich Maria	97
Piek, Harrie	199	Remij-Muijres, pleegouders	223
Piket, J.	297	Renckens, familie	231
Pimentel, Henriette	207	Rens, Max	228
Pinckers, H.H.J.	68	Reulen, groentenwinkel	233
Pinczowski, Jojne	187	Rhoen, J.H.	61
Pinczowski, Helena	53	Riemersma, J.	35
Pius X, paus	41	Rieter, mr. P.	180
Pius XI, paus	114	Rijckevorsel, jonkheer mr. R.A.T.M. van	173
Pius XII, paus	311	Ringer, familie	222
Ploeg, J.P.M. van der	30	Ringer, Herman	240
Poels, dr. H.A.	30, 42	Rinsema, T.J.	16, 320
Polak, Dé	20	Rodrigues Lopes-Dols, familie J.	210, 342
Polak, Elias	102	Rodrigues Pereira, Salomon	281, 294
Polak, Isaac	192	Roer, Ilse	130
Polak, Levie	236	Roet, Salomon	294
Polak, Mozes	93	Roggeveen, Cor	299
Polak, Salomon	233		
Polak, Yzak	101		
Poliakow, Léon	12		

Romijn, Peter	8	
Roncalli, Angelo Guiseppe	311	
Roncken	269	
Roodenburg, Freddy	307	
Rooijen, A. den	115	
Rooij-Trienekens, Fiet van	16	
Rooker, Nanning	232	
Roosendaal, familie	245	
Roosevelt, Franklin D.	85	
Röse, <i>Ortsgruppenleiter</i>	5	
Roselle, Antonius (Toon)	180, 184, 231, 253	
Rosenberg	265	
Rosenberg, Abraham	271	
Rosenberg, Alexander	274	
Rosenberg, Alfred	97, 185-186	
Rosenberg, F.	293	
Rosenberg, Salomon	221	
Rösener Manz, J.M.W.	178	
Rosenthal, Walter	246	
Ross van Lennep-Blumenau, Sophie	191	
Roumen, L.J.	208	
Rouwendal, J.E.A.	123	
Rubens, Jacob	308	
Rubens, Josef	53	
Russel, C.H.D.M.J.	302	
Russel, Joseph	29	
Rutten, familie	146	
Rutten, juf	167	
Saerens, Lieven	15, 339	
Sajet, G.	286	
Salm, J. van	36	
Salmang, familie	199	
Salmang, Hermann	74, 189	
Salmang-Dahl, familie	53	
Salmang-Windmüller, Rosa	181	
Salomé, Chiel	202, 205	
Salomon, Ch.	301	
Salomon, echtpaar	93	
Salomon, Elfriede	36	
Salomon, Emiel	136	
Salomon, Gustav	190	
Salomon, Jakie	136	
Salomon, Leo	105, 135, 191	
Salomon, Leonard	133	
Salomon, Louis	102, 191	
Salomon, Manus	132-133, 146	
Salomon, Marcus	102, 117, 132	
Salomon, mejuffrouw F.	311	
Salomon, Rosalie	133, 146	
Salomon, Sophia	132-133	
Salomons, Bertha	138	
Salomons, Israel	103	
Samplonius, Froukje	223	
Samplonius, Henk	223	
Samuel-Golstein, Berta	155	
Samuel-Noach, Leentje	193, 241	
Sanders, Abraham	140	
Sanders, Gerard	323	
Sanders, Joseph	238	
Sanders, P.	231	
Sanders-de Metz, Elisabeth	101, 229	
Sanders-Leeraar, Selma	134, 136, 238	
Sandhaus-Hoffnung, echtpaar	201, 238	
Sangers, Willy	199, 228	
Santecroos, echtpaar	249	
Santecroos, Erna	296	
Santecroos, Herman David	219, 222	
Santing, Albert	224	
Sarphati, Lodewijk Salomon	308	
Schaap, Alexander	165	
Schaap, familie	165	
Schaap, Heiman	165	
Schaap-Canther, Bina	165	
Schaap-Gudema, mevrouw	84	
Schadé, J.	124	
Schaffrath, Walter	184	
Schaik, mr. J.R.H. van	34	
Schaik, Van	229	
Schebel, Ernst	187	
Schellevis, Barend	140	
Schenkel, Marjolein	16, 322	
Schepp, Esther	239	
Schepp, Henri	239	
Schepp, mevrouw R.	301	
Schlejen, Michael	222	
Schleunes, Karl	11	
Schmelt, Albrecht	139	
Schmidt, Fritz	5-7, 10, 58, 111-112, 117, 120, 147, 183, 187, 281	
Schmidt, Willi	5, 58	
Schmitt, familie	239	
Schoemann, Walter	35	
Schoenmaeckers, D.	92	
Schoenmaeckers, Marie Clothilde	248	
Schönbach, David	45	
Schönbach, familie D.	96	
Schönbach, Zipora	80, 105	
Schöngross, Samuel	236	
Schönthal, Charlotte	89	
Schönthal, familie	246	
Schönthal, Ilse	227, 301	
Schönthal, Sigmund	78	
Schönthal-Cohen, mevrouw	227	

Schönthal-Jacobson, gezin	240	Smalbach, G.J.P. (Godfried)	96, 199
Schoorl, Arnold	229	Smalhout, Hijman	126, 185
Schoutrop, Gerard	214	Smalhout, Sara	127
Schoutrop-Devooi, Anna	214	Smedts, Marietje	220
Schoutrop-Devooi, familie	223	Smedts, Mathieu	41, 201-203, 228, 248, 341-342
Schreijder, Ben (ome Ben)	208	Smeets, Alfons	229
Schreinemacher, L.	284	Smeets, broers	229, 247
Schreuder, Leo	290-291	Smeets, J.	177
Schrieke, prof. mr. J.J.	62, 263	Smeijsters, familie	146
Schröder, dr. Werner	58, 117, 159	Smulders, N.J.	97
Schumacher-Naaktgeboren, gezin	223	Snijders, P.J.	161, 182, 199, 241
Schunck, Pierre	199, 213	Snipper, familie	299
Schürmann, mr. C.W.A.	280	Soep, A.B.	97
Schut, C.M.W.	230	Soesman, Gerhard	105, 191
Schwarz, Benno	143, 297	Sonnemans, Mathias	204
Seelmann, Hildegard	81	Sonnenberg, Benjamin	171
Seelmann, Regina	81	Sonnenberg, mevrouw	178
Seiferheld, Berthold	35	Sonsbeeck, Joop van	96
Semelin, Jacques	12	Sonsbeeck, mr. dr. W.G.A. van	35, 60, 67, 285
Senecal, Paul	288	Spauwen, boer	229
Severens, familie	299	Speetjens	92
Seyffardt, H.A.	206	Speyart van Woerden, baron mr. E.L.M.H.	34, 50
Seyss-Inquart, dr. Arthur	5, 58-60, 62, 76, 110-112, 186	Spielmann, Edith	132
Sijes, Ben	9	Spielmann-Hudes, familie	132, 286
Sikkel, Constant	210	Spielmann-Hudes, Helena	132
Sikkes, H.	248	Spier, Isaac van	141
Silber, Aaron	151, 220	Spier, Meijer van	141
Silber, Abraham (Bram)	140-141, 143, 151	Spira, Mechel	140
Silber, Chainine (Chanan)	151, 199, 210	Spoor, familie	71
Silber, familie	142-143, 151, 220	Spreekmeester, Henri	94
Silber, Gerschon	151	Spronken-Herz, Bertha	113
Silber, Max	123	Staal, A.	240
Silber, Mirla	151	Staal, Emanuel	245
Silber, Salomon	151, 178, 199, 210, 220	Stakenborg, Gerard	203
Silbermann, familie	133, 237	Stakenborg, Harmen	203, 212, 217
Silbernberg, familie	151	Stakenborg-Paasen, groep	212-213
Silbernberg, Herman	151, 282, 285	Stakenbork, familie	203
Silbernberg, Isidoor	303	Stalin, Jozef	85
Simonis, J.	52	Stalmans, familie	308
Simons, Ruth	297	Staub, Ervin	13, 252, 338-339, 344
Simons, Veronica	298	Stavast, rechercheur	231
Sisskind-Kanel, Mala	81	Staveren, Samuel van	232
Slap, Rosetta	72	Stein, Edith	38, 114, 185
Sleutelberg, Levie	243	Stein, Rosa	38, 114, 185
Sleutelberg, Max	243	Stein, zussen	116
Slooten, Agnita	199	Steinbach	261, 265, 268
Slooten, Guusje	205	Steinbach, Anna	273
Slooten, Willem	199	Steinbach, familie	264, 272
Slots, P.J.H.	201-203, 342	Steinbach, Heinrich	273
Slotke, Gertrud	193		
Sluis, S. van der	163		

Steinbach, Hubert	265	Thomas, Max	316
Steinbach, Joseph	268	Tibout-Geisel, Auguste	86
Steinbach, Josephina	273	Tideman-Koppel, Hedwig	192
Steinbach, Koleman	273	Tiggers, P.	202, 342
Steinbach, Ludwich Antonius	273	Timmermans, familie	203, 245
Steinbach, Margaretha	271	Tobias, Erich	117
Steinbach, Maria	273	Toff-Logcher, A.	300
Steinbach, Moeselman	272, 273	Töpfer, luitenant	122
Steinbach, Rico	273	Trocme, André	340
Steinbach, Settela (Anna Maria)	272, 273, 276	Trocme, Magda	340
Steinbach, Toetala	272	Trompetter, Gesina	234
Steinbach, Wilhelm	269	Trompetter, Hermanus	70
Steinbach-Weiss, Rosina	273	Trompetter, Margaretha	234
Steinberg, Maxime	315	Trompetter, Marinus	138, 302
Steinberg-Hertz, echtpaar	96	Trompetter, Simon	99, 172
Steinberg-Hertz, Selma	93	Trompetter-Salomons, Bertha	172
Steinmann, C.W.	96	Tugendhaft, Bernhard	222
Stern, Max	47	Tugendhaft, Isaac	292, 295-301, 304-306
Sternau, Nathan	115	Tugendhaft, Maijer	195, 222
Sternfeld, Alex	77, 185	Urselman, Toos	149
Sternfeld, Joseph	104, 224-225	Vastenhout, H.W.	201, 239
Sternfeld, mevrouw	224	Veen, C.W. van	322, 340
Sternfeld, Salomon (Louis)	179	Veen, Gerrit van der	147
Sternfeld-Egger, Rosalie	240	Veffer-Vleeschhouwer, Nelly	102
Sternheim, Otto	243	Velde, I. van der	97
Sterzenbach, Werner	104	Veldhuizen, Berendina	232
Stessen, J.	243	Veldman, Joop	203, 244
Stoffels, M.	247	Veldman, Maurice	218
Stok, N. van der	149	Velzen, Jacob van	221
Stokvis	31	Ven, J. van de	149
Straten, J.	204, 231, 235, 241	Ven, J.H. op de	180
Strauss, Erwin	74	Vennema, Frans-Peter	241
Strauss, Wilhelm	164	Vennema-Geurts, Thea	241
Streich	58	Verbeek, P.H.	93
Ströbel, M.H. (Max)	58, 62, 184, 230, 232, 245	Verhagen, Johan	47
Strumwasser, Samuel	140	Verhasselt, Pierre	164
Stuldreher, Coen	74	Verheijden, Helena	74
Süsskind, Richard	167	Vermeer, familie	210-211, 217
Süsskind, Walter	207	Vermeer, Truus	205, 210
Szac, Wigdor	46	Verschuer, Annemarie van	205, 210
Tammes, Peter	14, 252-253, 318-321, 323-325, 329-330, 343-344	Versteegen, mr.	179
Tarrach, Eugène	36-37	Verweij, R.A.	266
Tas, Louis	79, 81, 84, 96, 102, 150, 271	Verwey, Albert	97
Terhoch, echtpaar	190	Vin, Renier van der	228, 248
Terhoch, Hugo Israel	55, 190	Vincent, Sjra	52
Terwindt, Paul (ome Jan)	208, 201, 213, 308	Vischschraper, Mia	223
Theeboom, de heer	218, 302	Visser, mr. dr. L.E.	66, 79
Theeboom, familie	302	Vliegen, Willem Hubert	29
Theelen, familie	215	Voorst tot Voorst, baronesse van	114
		Voort, groep Van de	213

Voort, Hanna van de 197, 205, 208-210, 216, 218-220, 222, 242, 244-245, 341
 Vorrink, Koos 202, 342
 Vos, ir. J. 184
 Vos, Jan de 288, 290-291, 306
 Vossen, Hélène 16
 Voûte, Hetty 205-206
 Vries, Ceesje de 220
 Vries, Isidore de 26, 79-80, 83
 Vries, mr. Izak de 297
 Vries, Simon de 26
 Vries-Fortuin, Mietje de 80, 84
 Vriesland, Victor van 97
 Vrij, J. 208
 Vrij, Tjeerd 322
 Vullings, H.J. (Henry) 42, 104, 172, 201-203, 208, 210, 213, 215, 247-248, 341-342
 Vullings, H.J.H. 280

 Wackers, Thomas 222
 Wagenaar, Aad 272
 Wajnkowski, Bernard 130
 Wal, Tjeerd van der 323, 341
 Wallage-Canter, echtpaar 224
 Walthausen, Alfred 155
 Walvis, Harry 224
 Walvis, Tilly 224
 Walvisch, Riny 224
 Walvisch, Salomon 104, 224, 225
 Wasserstein, Bernard 24
 Waterman, Ellie 205
 Weber, Alfred 67
 Weber, Josef 77
 Weerd-van Geuns, Hendrika de 72
 Weezel, Dick van 244
 Weezel, Louis van 244
 Wehrmann-Zirker, familie 44
 Weijl, Frans-Peter 241
 Weijl, Thea 241
 Weinblum, Max 102, 132
 Weinhausen, mevrouw 135
 Weisner, Adolf 36
 Weiss 265
 Weiss, Hersz 171
 Weiss, familie 216
 Weiss, Toni 273
 Weiss, Willem 273
 Weiss-Rosenberg, Anna 171-172
 Weissmann, Ruud 16, 118, 319
 Weisz, Josef 301
 Weitman, Tobias 37
 Welters, M.F.L.A. 178

 Wesly, Emile 26, 156-157, 278, 285, 292
 Wesly, familie 301
 Wesly, Léon 239, 298
 Wesselink, kinderen 74
 Westdorp, familie 224, 238
 Westdorp, M.G. 238
 Westerweel, groep 204-205, 209
 Westerweel, J.G. (Joop) 202-203, 248, 342
 Westhiner, familie 276
 Wielen, H. van der 204
 Wien, familie Van 118, 132
 Wienen-Bongers, familie 221
 Wierks, Hendrik 179
 Wijmenga, de heer 198
 Wijmenga, familie 217
 Wijmenga-Lub, Els 198
 Wijngaard, E.S. 186
 Wijngaard, Emile 292, 299
 Wijngaard-Wolf, familie 300
 Wijnhausen, Georg 80, 125
 Wijnhuizen, Julius 227
 Wijnhuizen, Rosi 81
 Wijnperle, E. 293-294
 Wijnperle, familie 198
 Wijnperle, Manda 198
 Wijnperle, Rosalie 198
 Willem I, koning 20
 Willems-Heijmans, Clara 238
 Willner, Leo 45
 Wimmer, Friedrich 58
 Winnik, Marijke 242
 Winter, Gustav 126
 Winter, Karl 45
 Winter, Siegfried 77, 216
 Winter-Cahn, Helene 182
 Winter, Hetty de 287
 Winter-Levy, Ro de 287
 Wisnizc-Grünspan, Syma 171
 Witmond, David 85
 Witmond-Blok, E.A. (Engelina) 32, 85
 Witt Puyt, J.F. de 224-225
 Wolf, Bernard 77
 Wolf, Bertha 113, 232
 Wolf, Hugo Hermann 104
 Wolf, Jos (Joep) 158, 303
 Wolf, Sophie 227
 Wolf, Sylvain 134
 Wolf-Schwarzschild, familie 53
 Wolff, Abraham 80
 Wolff, Henriëtte 217
 Wolff, Herman 151
 Wolff, Julius 83, 154

Wolff, Philip Victor 104
 Wolff, Sigmund 80
 Wolff, Silvain 27, 102
 Wolff-Goldstein, Fannie 203, 244
 Wolff-Gutmann, Ida 166
 Wolff-Hertog, Rebecca 155
 Wolff-Serphos, gezin 239
 Wolff-Wien, G. 78
 Wolk, H.J. 62, 121
 Woortman, Joop 207, 210-212, 248
 Woortman, Semmy 217
 Wörlein, K.G.H. 58, 106, 119-121
 Worms, mejuffrouw M. 294
 Wunderwald, commandant 86
 Wüster, Hans 77
 Wyler, Herman 48

Zadick, Léon 102
 Zante, Rachel (Annie) 224
 Zeguers-Boere, echtpaar 47
 Zeligman, echtpaar 122
 Zeligman, Jeannette 130
 Zeligmann, Salomon 193, 241
 Zeligmann-Lichtenstein, Mathilde 240
 Zeller, R.J. (Ron) 15, 285, 314, 317
 Zeller, Rudolph Jacob 285
 Zeytveld, Wouter van 216
 Zilversmit, Max 292
 Zimbardo, Philip 13, 339
 Zondervan, Benedictus 155
 Zondervan, Benoit 146, 169
 Zöpf, Wilhelm (Willi) 58, 132, 155, 163, 193
 Zuiver, Leendert 232
 Zündler, Alfons 207
 Zurel, Sonny 241
 Zurel-van Creveld, Betsie 241
 Zwaan, Ton 11, 198
 Zwaans, Kees 198
 Zwaans, Lieske 198
 Zweep, Dirk 223
 Zweep, familie 223

Register van plaatsnamen

- Aken 44-48
Allach 248
Amby 24, 35, 45, 54, 113, 122, 140, 143, 226, 248, 251, 301
Amerika 5, 36-37, 208, 283, 309
Amersfoort 91, 102-103, 105-106, 113-115, 131, 167, 191, 203, 232, 273, 311
Amstenrade 60, 83, 91, 124, 154, 166, 174, 251
Amsterdam 6, 8, 18, 21-22, 25-28, 38, 45-51, 54-55, 57-59, 65, 79-81, 83, 93, 98-99, 101, 104-105, 110, 116-121, 124, 127, 135, 148, 150, 152, 154, 158-164, 166, 175, 183, 185-186, 191-192, 200, 197-198, 200-211, 218, 221, 223-224, 227, 229, 232, 235-237, 239-241, 243, 268, 278, 280-281, 287, 293, 296-299, 301-302, 304, 308-309, 323-325, 331, 334, 342
Annaberg 140
Antwerpen 15, 37, 46, 315-317, 332, 339
Apeldoorn 155, 201
Arcen 55, 85, 89, 222, 243
Arcen en Velden 89, 190
Arnhem 76, 208, 273-274, 298, 321-322, 331
Auschwitz 12, 78, 100-107, 115-116, 123, 130, 132-133, 136-141, 143-147, 153, 156, 165, 169-172, 190-191, 203, 206, 216, 226-227, 229-230, 240, 243, 256-257, 270, 272-273, 275-277, 286-287, 291, 297, 301, 313, 315, 321, 324, 334-335

Baarlo 206, 221, 251, 337
Baexem 234
Barneveld 172, 323
Beegden 179
Beek 21-22, 26, 28-30, 32, 53-54, 61, 89-90, 93, 95-96, 98, 100-101, 105, 113, 118-119, 125-126, 129, 134, 158, 162, 172, 174, 192, 195, 199-200, 216, 222, 227-228, 240, 251, 269, 271-278, 285, 301, 303, 309
Beek-Genhout 30
Beesel 218
Beilen 175
Belfort 107
België 14-15, 29-30, 36-38, 44, 46-48, 50-54, 58, 103, 110, 135, 139, 156, 161, 196, 198, 201, 226-229, 232, 235, 248, 250, 252, 254, 273, 277, 312, 314-318, 332, 343
Belzec 107, 170, 313

Berg en Terblijt 89
Bergen 128, 223, 241, 280
Bergen-Belsen 7, 133, 171, 203, 212, 238, 241, 247-248, 253, 276, 286-288, 291, 296, 298, 305-306
Beringe 249
Berlijn 6, 37-38, 44, 46, 58, 74, 109, 140, 146, 159, 208, 229-230
Bessarabië 111
Betuwe 211
Bialystok 257
Bilthoven 202, 248, 342
Birkenau 6, 130, 139, 144-146, 257, 275
Blechhammer 139, 141-142
Blerick 47, 99, 223, 233
Blitterswijck 209
Bochholtz 265
Bohemen 172
Borculo 322
Born 198, 219, 222, 228, 302
Breslau 114, 140
Broekhuizen 209, 221, 307
Broekhuizenvorst 105, 208-210, 244
Brunssum 43, 199, 203, 205, 210-212, 216-217, 221, 236, 251, 288, 293, 342
Brussel 14-15, 201, 227-228, 280, 293, 315-318, 343
Brzezinka 144
Buchenwald 65, 143, 146, 248, 273, 276
Buchten 272
Bulgarije 313
Bunde 89, 299

Cadier en Keer 89
Canne 46, 229
Castenray 199, 209, 242
Cevennen 340
Chambon-sur-Lignon, Le 340
Chelm 170
Chelmno 257
China 282

Dachau 228, 247-248, 253, 276
Davos 308
Delft 204-205, 210
Den Bosch ('s-Hertogenbosch) 26, 34, 53, 65, 67, 91, 103, 106, 122-124, 177, 231, 235, 241-244, 247, 253, 262, 267, 272-273, 276, 319, 331
Den Haag ('s-Gravenhage) 5, 31, 75-76, 87, 94, 121, 132, 159, 189, 218, 222, 231, 235-236, 240, 243, 260, 272-274, 281, 286, 319

Denekamp 16, 322
Deventer 193, 241
Doenrade 102, 105
Dordrecht 64, 126
Drancy 226
Drenthe 16, 52, 78, 117, 119, 133, 159-160, 187, 193, 237, 263, 320-321, 325
Duitsland 5, 10-11, 23-25, 32-35, 37-44, 46-49, 51-52, 56, 57, 64, 66, 73, 75, 77, 93-94, 103, 105, 107-108, 110, 114-116, 131, 136, 143-144, 149, 151-152, 154, 172-173, 185, 190, 195-196, 216, 228, 230, 257, 259, 266, 275, 287, 298, 311-315, 332
Düsseldorf 35, 45, 54, 106, 245

Echt 78, 95, 116-119, 152, 185, 216, 222, 226, 261, 264-265, 280, 300
Echt-Koningsbosch 53, 115
Ede 322
Eersel 53-54, 115
Ehrenforst 142
Eijsselshoven 84, 124, 211, 251
Eijsden 21-22, 25-26, 29, 69, 102, 189, 222, 229, 232, 240, 247, 280, 288, 291, 302, 338
Eindhoven 63-64, 84, 101, 104, 173, 175-176, 191, 210, 231-232, 235-236, 242-245, 249, 253, 253-254, 266, 269, 272, 274, 289, 294-296
Elsas 145
Elsloo 89, 217
Engeland 5, 8, 52, 55, 57, 104-105, 227-228, 315
Enschede 16, 204, 322-323, 326, 340
Epen 89
Ermelo 322
Estland 313

Flossenburg 276
Frankrijk 5, 14, 58, 109-110, 139, 198, 226-228, 232, 235, 250, 313-316, 343
Freiburg 114
Friesland 117, 159-160, 207, 263, 320, 325

Galicië 109, 313-314
Geilenkirchen 231
Gelderland 65, 117, 148, 160, 249, 321, 325, 331
Geleen 16-17, 28, 47, 54, 65, 67, 70-71, 77-78, 85, 105, 113, 118, 125-126, 129-130, 146, 149-150, 155, 160, 173, 181, 200, 204-205, 211, 217, 236, 251, 299, 303, 311

Gennep 17, 22, 26-28, 31-32, 35, 49-50, 51, 80, 96, 113, 115-116, 118, 121, 125-129, 148, 164, 183, 191, 208-210, 213, 230, 255, 260-262, 264, 278-280, 309, 342
Geulle 71, 89
Goch 262
Gogolin 140
Grevenbicht 22, 26, 96, 118, 121, 126, 302
Griekenland 314
Groningen 57, 117, 119, 137, 159-160, 223, 263, 297, 319-321, 325, 331
Gronsveld 84, 165, 173
Groot-Brittannië 227
Gross-Beeren 247
Gross-Strelitz 227
Grosz-Rosen 142-143, 227
Grosz-Sarne 140
Grubbenvorst 201-203, 205, 208, 210, 213, 215, 225, 244, 247, 338, 341
Gulpen 21-23, 25-26, 28, 54, 68, 80-81, 89, 125, 148, 155-156, 165, 173-174, 184, 227, 243, 282, 288, 293, 309
Gyana 60

Haelen 263
Hamborn 35, 45, 54
Hamont 265
Hardinxveld 205
Haren 320
Hasselt 273
Havelte 193
Heer 28, 35, 37, 47, 54, 83, 90, 102, 106, 122, 125, 190, 201, 222, 228, 240, 251
Heerlen 16-17, 21-28, 44, 49-50, 54, 62, 64, 67, 72, 74-75, 77-78, 80, 82-84, 89, 91, 97-98, 100-101, 114, 119, 122, 124, 133, 138, 140-143, 151, 155-157, 161, 166, 171-172, 178-182, 186, 188, 190, 192, 194, 197-201, 203-205, 207-208, 210-214, 217-218, 220, 222-225, 227, 235-242, 246-251, 258, 271, 274, 278, 285-286, 288, 293-294, 296, 299-300, 302, 309, 311, 330-331, 336-337, 341-344
Heerlen-Molenberg 323
Heerlerheide 262, 301
Helden 42, 99, 116, 179-180, 251, 265, 274, 281, 285-286, 293-294, 337
Helden-Beringe 221
Helenaveen 208
Hellevoetsluis 52, 66
Hengelo 16, 322-323, 326, 341
Herkenbosch 56, 126, 129, 185
Herzogenrath 44, 47

Heumen 181, 208, 218
 Heythuysen 208, 227
 Hilversum 241, 308
 Hoek van Holland 52-53
 Hoensbroek 61, 72, 162, 169, 201, 203, 211, 215, 221, 223-224, 231, 236, 241, 251, 279, 288, 293, 296, 342
 Hongarije 107, 275, 313
 Hooghalen 102, 120-121, 129, 132
 Hoog-Soeren 264
 Horn 204, 208, 213, 216, 223
 Horst 104, 203, 208, 210, 213, 224-225, 244, 265, 280
 Horst-America 201, 220, 225, 228, 244, 248, 341
 Horst-Hegelsom 221
 Horst-Meterik 201, 238
 Horst-Sevenum 204-205, 244
 Hout-Blerick 231, 246
 Houthem 308
 Hulsberg 89
 Hunsel 229
 Ingber 174

 Israel 30, 55, 112, 158, 309
 Italië 107, 313-314
 Itteren 68
 Ittervoort 49, 229, 226

 Kaalheide 44, 223
 Kaunas 109
 Kedzierzyn-Kozle 334
 Kerkrade 28, 35-36, 39, 44-47, 49, 54, 57, 61, 70, 77, 80, 83-84, 94, 99, 103-104, 113-114, 124, 132, 138, 174, 180, 187, 190, 192-193, 210, 217, 223, 233, 236, 252, 267, 280, 288, 302-303, 337, 341
 Kesteren 117
 Keulen 45-47, 53, 114
 Klaaswaal 72
 Klein-Mangersdorf 140
 Klimmen 45, 89, 107, 122, 222, 289
 Königshütte 140
 Kosel 130, 139-140, 143, 146, 153, 286, 297, 334-335
 Krefeld 45-46, 103
 Kreta 107
 Krim-schiereiland 256
 Kroatië 313

 Laren 308
 Leeuwarden 16, 321

 Leiderdorp 64
 Leipzig 146, 276
 Letland 108, 313
 Leyenbroeck-Sittard 306
 Limbricht 53, 61, 118, 169, 251
 Linz 65
 Litouwen 108, 313
 Londen 104, 238, 280-281, 293
 Loosdrecht 202
 Lottum 222, 231
 Lublin 108, 170
 Luik 14, 21, 39, 317-318
 Lüneburger Heide 171
 Lutterade 126, 130, 165, 342
 Luxemburg 21

 Maasbree 99, 337
 Maaseik 48, 229
 Maasniel 241
 Maastricht 5, 7, 14, 17, 20-22, 26-29, 36-37, 41, 45-50, 53-54, 57-59, 61-62, 64, 68, 70-71, 73-75, 79-91, 93, 95-96, 98-107, 113-114, 118-129, 132-138, 141, 143, 146-158, 161, 163, 166-169, 171, 175-179, 181-194, 195, 197-201, 203, 208, 211, 213-214, 222, 226-227, 229-241, 247, 251-253, 264-269, 278-282, 284-300, 302-309, 311, 317-319, 321, 325, 337, 342-343
 Madagaskar 108
 Malapane 140
 Malchow 146
 Mamelis 38, 115, 288, 293, 306
 Margraten 251, 285
 Marseille 178
 Massachusetts 338
 Mauthausen 6, 65-66, 98, 102, 120, 132, 146, 148, 150, 182, 196, 248, 321
 Mechelen 226-227
 Meerlo 209, 216, 221, 243, 343
 Meers-Elsloo 228
 Meerssen 21-22, 25-26, 28-29, 54, 68, 89, 113-114, 122, 125, 130, 161, 173, 193, 240-241, 278, 301, 309
 Meijel 337
 Melderslo 209, 217
 Melick-Herkenbosch 118, 121, 126-127, 129
 Meppel 16, 192-193, 221, 320-321, 325
 Merkelbeek 124, 299
 Meterik 213
 Mheer 289
 Middelburg 323

Midden-Europa 10, 139
Moerdijk 146, 168
Moldavië 108-109, 313
Mönchengladbach 43, 45, 104
Monowicz 140, 144, 146
Montfort 265
Mook 90, 103, 105, 155, 208, 218, 243, 248, 264, 280
Mook en Middelaar 89-90
Moravië 172
Moskou 103
München 115

Natzweiler-Struthof 145
Nederweert 199
Neerbeek 299-300
Neerhalen 227
Neeritter 228-229, 248
Neu-Brandenburg 276
Neuengamme 100, 300
Neukirch 140
Neurenberg 10
New York 38, 132, 278, 308
Nieuwenhagen 36, 54, 64, 84, 94, 124-125, 155, 161, 169, 181-182, 199, 208, 211, 213, 239, 241
Nijmegen 84-85, 105, 181, 218, 264, 312
Nijverdal 211, 248
Noorbeek 289
Noord-Brabant 16, 53, 63, 67, 118-119, 231, 238, 250, 263-264, 267, 274, 290, 305, 319-321, 324-325, 331, 344
Noord-Frankrijk 332
Noorwegen 107, 314
Nordhausen 227
Normandië 194
Nunspeet 52
Nürnberg 98
Nuth 117, 140, 187, 236

Obbicht 72, 300
Ochten 116-117, 132
Odessa 140
Odiliënberg 274
Oekraïne 108, 147, 313
Oeral 109
Oirlo 203, 209, 219-220, 242-243, 253, 338, 342
Oirsbeek 191, 203, 239, 248
Oldenzaal 322
Ommen 180, 265-268, 271, 273
Oostenrijk 36-37, 44-45, 65, 312

Oost-Europa 10, 22, 75, 79, 106, 150, 185, 194, 256-257, 316-317
Oostrum 203-205
Opper-Silezië 139, 141-143
Oss 175
Oswiecim 143
Ottersum 181, 218, 261, 264
Oud-Beijerland 72
Overijssel 117, 159, 263, 321-322, 325, 331

Palestina 37-38, 50, 171, 202, 205, 342
Panningen 149, 208, 213
Parijs 49, 186, 226-227
Perpignan 228
Picardie 262
Polen 13, 45, 54, 79, 107-109, 113, 122-123, 139, 143-151, 154, 159, 168, 170, 196, 256, 273, 298, 301, 313-314, 317, 338
Posterholt 53

Ravensbrück 105, 146, 241, 244, 249, 276
Regensdorf 142
Reuver 52-53
Rheden 322
Rheinhausen 45
Riga 109
Rimburg 124
Roemenië 313
Roermond 16-17, 20-22, 25-28, 32, 36, 38, 41-45, 48, 54, 56, 57, 61, 64, 66-70, 72, 74, 79-80, 82, 84-85, 89, 92-93, 95, 104, 113-119, 124-129, 138, 145-148, 155, 158, 161, 163-165, 172, 175, 179-185, 187-189, 195, 197, 204, 208, 216, 222-227, 229, 231-232, 234-236, 238-241, 243, 245, 247, 249, 251-253, 265, 271, 274, 278, 280, 286-287, 293-294, 296, 298, 303, 309, 336-337, 342
Roggel 223, 272-273, 276
Roosteren 264
Rotterdam 36, 57, 64, 156, 179, 181, 208-209, 218, 230, 241, 244
Rotterdam-Overschie 114
Ruhrgebied 143-144
Rusland 12, 22, 40, 107-109, 245, 313

Sachsenhausen 146, 203, 212, 247-248
Sackenhaym 140
Saint-Cyprien 228
Sakrau 140
Sankt-Gallen 171, 248
Schadijk 201, 238
Schaesberg 113, 182

Schalkhaar 63, 175, 231
 Scheveningen 106-107, 217, 239, 248
 Schimmert 17, 89, 125
 Schinveld 56, 203
 Schoorl 65
 Seibersdorf 140
 Servië 109, 256, 313
 Sevenum 202-203, 205, 207-210, 213, 225, 245, 252, 253, 286, 293-294, 296, 338, 341
 Shanghai 282
 Silezië 259
 Simpelveld 35, 48, 288
 Sint-Michiëlsgestel 198
 Sint-Truiden 227
 Sittard 17, 21-29, 32, 54, 56, 61, 64-65, 67, 74, 77, 79-80, 84, 92, 94, 102, 113, 115, 118, 120, 126, 129, 134, 138, 140, 146, 149-151, 155, 163, 169, 174, 178, 191, 193, 201, 203-205, 225, 237, 239, 252, 268, 272-273, 279, 282, 285, 288-289, 293-294, 302, 306, 309, 331, 336, 341
 Slenaken 89, 91, 338
 Slowakije 313
 Sobibor 107, 130, 133, 135, 164, 168-172, 191, 194, 206, 282, 303, 313, 334
 Sovjet-Unie 107-108, 313, 316
 Spaijningen 143
 Spanje 226-228
 Spaubeek 198
 Spekholzerheide 47, 123
 Spytcowicz 140
 Stalingrad 332
 Stein 191, 207, 222, 240, 337
 Straatsburg 145
 Stramproy 110, 223
 Susteren 126, 129, 140, 261, 264, 272, 274, 280
 Swalmen 48, 89, 226
 Swolgen 209, 219-220, 222

 Tegelen 89, 127, 221
 Termaar 285
 Terwinselen 304
 Theresiënstadt 73-74, 109, 133, 138, 165, 171-172, 189-193, 296-298, 302, 304-306
 Thessaloniki 314
 Thorn 49, 229, 236
 Tiel 16, 322, 326, 340
 Tienray 197, 205, 207-209, 212-213, 216, 218, 220, 222, 242-244, 246, 249, 253, 293, 341, 343
 Tilburg 113, 124, 217
 Toulouse 228
 Treblinka 107, 170, 313
 Treebeek 211-213, 220, 248, 296, 342
 Trier 35
 Tsjechië 172
 Tungalroy 149
 Twente 16, 65, 148, 176, 204, 207, 211, 224, 251, 321-322

 Ubach over Worms 124
 Uithuizermeeden 223
 Urmond 207, 261
 Utah 36
 Utrecht 16, 27, 93, 98, 112, 159, 176, 205-208, 229, 236, 248, 274, 323-325, 330-331, 344

 Vaals 22-23, 26, 28, 38, 41, 54, 61, 69-70, 80-81, 83, 89, 99, 115, 123, 135, 140, 143, 165, 184, 223, 267, 277, 279-280, 288-289, 291, 293, 297, 304, 306, 308-309
 Valkenburg 22, 26, 53, 80, 123-141, 149-155, 162, 165-166, 177, 180-183, 199, 208, 213, 240, 247, 251, 282-283, 288, 293-294, 296-297, 302, 306, 308-309, 337
 Valkenburg-Houthem 89, 215
 Velden 181, 221-222, 232, 242, 245
 Venlo 16-17, 21-22, 25-26, 28, 31-32, 35-36, 39-40, 43-46, 49-51, 53-56, 61-62, 64, 68, 70, 74, 79-80, 83-86, 89-90, 92-93, 95-96, 99-100, 103-104, 113, 116-119, 124-125, 127, 132, 138, 140-141, 143, 145, 149, 158, 161-162, 164, 168, 173, 179-181, 184-189, 193-194, 200, 203, 208, 211-212, 222-224, 231-235, 241-243, 245, 247, 249, 251-253, 263-265, 267-269, 271-276, 278-271, 285, 293, 295-296, 309, 311, 331, 337, 342
 Venray 116, 177, 192, 204, 224, 242, 245
 Venray-Oostrum 215, 219, 244
 Verenigd Koninkrijk 20
 Verenigde Staten 109, 122
 Versailles 33
 Vichy 313-314
 Visé 232
 Vittel 132, 286, 290
 Vlodrop 48, 154, 207, 216, 287
 Vogezen 286
 Voorburg 308
 Vught 63, 105, 121-122, 132-133, 146, 151, 159-169, 173, 182, 187-188, 190, 194,

200, 203, 216, 231, 234-235, 238, 245-248,
277, 301, 305, 319, 321, 324-326, 332-334

Wallonië 14-15, 316-318, 323, 343
Warschau 107
Waubach 5, 112, 147, 225, 239
Weert 61, 116, 156, 178, 223, 228, 245, 265,
276, 293
Wenen 37, 141, 259-260
Wennsdorf 146
Wessem 231, 245
Westerbork 6, 52-53, 60, 75-78, 81, 100,
102-104, 107, 114-115, 117-122, 126-127,
129-139, 146, 152-157, 159, 161-165, 167-
169, 172, 180-181, 185, 187-188, 190-194,
201, 206-208, 211, 216, 229-230, 233-235,
238-245, 256, 270-277, 282, 286, 298, 311,
319, 321-325, 331-332, 334
Wijck-Maastricht 127
Wijlre 39, 88-89, 314
Winterswijk 322
Wit-Rusland 108, 313
Wittem 89
Witveld 225
Wlodawa 170
Wolfenbüttel 248
Wolkenburg 276
Wüstegiersdorf 169

Xanten 29

Zandvoort 101
Zeeland 159-160, 249, 276, 323, 331
Zuid-Afrika 87
Zuid-Holland 195
Zutphen 322
Zweden 287, 314
Zwitserland 101, 114, 198, 201, 226-228,
248, 298, 304
Zwolle 137, 271-272, 274

Curriculum Vitae

Herman van Rens (1946 Horst-Hegelsom) behaalde in 1964 het eindexamen gymnasium bèta aan het Klein-Seminarie Rolduc in Kerkrade. Van 1964 tot 1966 studie filosofie aan het Filosoficum te Heerlen. Daarna studie geneeskunde aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen, afgesloten met het artsexamen in 1974. Hij was dertig jaar werkzaam als huisarts in Beek. Van 2004 tot 2009 studie geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (UVA). In 2009 haalde hij een mastergraad Holocaust- en Genocidewetenschappen aan het Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies (CHGS) te Amsterdam met een scriptie over genocidale kenmerken van de Spaanse Burgeroorlog. Tijdens zijn studie maakte hij een begin met het bronnenonderzoek naar de vervolging van joden en Sinti in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit onderzoek zette hij na zijn afstuderen voort. Momenteel is hij docent aan het Hoger Onderwijs voor Ouderen (HOVO) in Maastricht.

Adres auteur: Hoolstraat 59 6191 TW Beek

alvrens@gmail.com